

İSLÂM PEYGAMBERİ

PROF. DR.
MUHAMMAD HAMİDULLAH

Yeni Şafak
GAZETESİNİN KÜLTÜR ARMAĞANI

(İ K İ N C İ C İ L D)

(ALTINCI KISIM)

ÖZEL HAYATI

AİLE YAŞAYIŞINDA RESÛLULLAH....663
Muhammed A.S.S.'ın zevceleri 676
İslâmda kölelik 691

(YEDİNCİ KISIM)

RESÛLULLAH'IN GÖSTERDİĞİ FAÂLİYET VE ORTAYA KOYDUĞU ESER

MUHAMMED A.S.S.'IN ÖĞRETİMİNİN MUHÂFAZASI....697
Kur'ân-ı Kerîm 697
Hadîs 707
RESÛLULLAH MUHAMMED A.S.S.'IN DÎNÎ, AHLÂKÎ VE SOSYAL SAHADAKİ ÖĞRETİM VE EĞİTİMİ....717
Dîn öğretimi ve eğitimi 717
Namazlar 728
Oruçlar 735
Hac 736
Zekât 740
Rûhî-mânevi hayat ve metod 740
Estetik 742
Güzel san'atlar 745
Rûhî-mânevi, ahlâkî ve sosyal alanda öğretim 751
İnsanların eşitliği ve Allah'tan korkan muttakîlerin önde gelişi 755
Alkollü içkiler ve talih oyunları (kumar) 756
ÖĞRETİM VE EĞİTİM....758
Hicretten Evvel 765
Hicretten Sonra 767
Suffa ve diğer okullar 767
Öğretimin idâresi 773
Ders programları 775
Umûmî bilgler 777

FEN İLİMLERİ VE BUNLARIN GELİŞMELERİ............................779
Kozmoloji 780
Astronomi 780
Meteoroloji 800
Tıb ilmi (Tıbb'un-Nebî) 801
Arabistan'da İslâmdan Önce tıbbın durumu 801
Hekimliğe karşı gösterilen tutum 805
Kur'ân-ı Kerîm'de tıb ilmi 805
Sağlık idaresi ve teşkilâtı 807
Bizat Resûlullah'ın tabibliği 808
O devirdeki bazı hastalıklar 810
Bazı merak çekici olaylar 811
MÜHENDİSLİK, MİMARLIK VE ŞEHİRCİLİK ALANINDA DÂHİYÂNE ÇALIŞMALAR...813
Kur'ân-ı Kerîm'de görülen malzeme 813
İbâdet yerleri 816
Şehirler ve beldeler 820
Hadislerde görülen malzeme 821
Kıble değişikliği sırasında bînâ tâdilatı 827
ASKERÎ ALANDA DÂHİYÂNE ÇALIŞMALAR...........................829
Savaş taktikleri 829
Kâbe yapısında ıslahat ve "Haram" bölge sınırları 834
MUHAMMED A.S.S'IN BAŞLANGIÇTA SÂHİP OLDUĞU DEVLET ANLAYIŞI VE TATBİKATI..837
İlk durumlar 837
Mekke şehri ve idârî yapısı 842
Siyâsî-sosyal nizam 845
Mekke'nin anayasa yapısı hakkında İbn'ul Kelbî'nin nakilleri 846
Halk unsuru ve rey hakkına sâhip kimseler 849
Şehir parlamentosu 851
Devlet Başkanı 853
Dînî vazife ve işler 854
Askerî vazife ve işler 861
Adlî teşkilât 864
Malî konular 868
Yabancılarla olan münâsebetler 869
Yurtseverlik 870

İSLÂMI DEVİRDE DEVLET ANLAYIŞI VE TATBİKATI..............871
Kur'ân-ı Kerîm'de Devlet anlayışı 872
Kur'ân-ı Kerîm'de Devletin tarihi 874
Seçimler ve Temsil 876
Maddî (dünyevî) ve mânevî (rûhî) iktidarların ayrılması 877
Muhammed A.S.S.'ın kurduğu Devlet ve Hükûmet 880
a. Hâkimiyet 880
b. Devlet iktidârına itâat ve millî tesânüd 883
c. İktidar süresi 884
d. Madde (cismâniyet) ve mânânın (rûhâniyet) birleştirilmesi 885
İktidarların ayırımı 888
e. Maddî terakkî 888
f. Siyâsî ahlâk 889
g. Hükûmet idâresi ve danışma (istişâre) 891
ğ. Müşâverelerde Gayrımüslim tebeanın yeri 894
i. Teşriî faaliyet 896
j. Devletler hukuku 904
İktidarların geçişi (Hılâfet meselesi) 906
ÂMME İLE İLGİLİ HÜKÛMET İŞLERİ VE BUNLARIN İCRÂSI....908
Başlangıçta âmme işlerinin durumu 909
Sürgündeki hukukî Hükûmet (Gouvernement de jure en exile) 910
Âmme işlerinin görülmesinde örf ve âdet 911
İslâmda ortaya çıkan yeni teşebbüsler 913
ADLÎ TEŞKİLÂT..917
İslâmî tekâmül ve gelişme 920
Hukukî mefhumların gelişmesi 923
Adlî teşkilâtta hierarşi (silsilei merâtib) 926
Muhâkeme usûlü 928
Hapishâneler 933
Mahkeme (hüküm verilen yer) 934
Hâkimler 935
Delil toplama (yerinde tetkik) ve ehli vukûf 935
Hâkimin gördüğü işler 937
İKTİSÂDÎ SİSTEM...940
Arabistan panayırları (fuarlar) 944
*İslâm Öncesi Arapların meşhur panayırları ve bunların işleyiş tarzları..*944
Panayırların doğurduğu neticeler 955
Ülkenin diğer kaynakları 956
İslâmın getirdiği yenilik 957
İslâmda Devlet vergilerinin ortaya çıkışı 962
Devlet gelirleri 966
Devlet giderleri 969

Devlet giderlerinin idâresi 980
Devlet Başkanının masrafları 981
Vergiler ve bunların korunup saklanması 982
Vergilerin tahsil edildiği devreler 984
Ağırlık ölçüleri ve dolaşımdaki para birimleri 985
Devlet Bütçesi 986
O devrin pazarlarında görülen bazı piyasa fiatları 988
Meslek ve san'atlar 990
ASKERÎ TEŞKİLÂT..993
BAYRAK VE SANCAKLAR..1005
İslâm Öncesi Arap Yarımadası 1005
Resûlullah A.S.S.'ın tatbikatı 1007
Livâ ve râye arasındaki fark 1012
Çeşitli bilgiler 1013
Netice 1014
SİYÂSÎ TEMSİLCİLİK (:DİPLOMASİ) VE BAŞŞEHRİN SİYÂSÎ TEŞKİLÂTI..1015
İslâm Öncesi Arap diplomasisi 1015
İslâmî Çağ'da durum 1017
Müslüman elçiler 1018
Başşehirde Hükûmet teşkilâtı ve arşivler 1025
Çağdaş yabancı elçiler ve Hükûmet temsilcileri 1027
RESÛLULLAH'IN TÂKİP ETTİĞİ SİYÂSETİNTEMEL UMDELERİ 1030
İslâmın tebliğ edilmesi 1031
Herşeyden evvel ahlâkîlîk ve adâlet 1032
İnsanların eşitliği 1032
Dâhilde tesânüd ve suh u sükûn 1033
Toparlanma ve yayılma 1034
İnsan kanına hürmet 1035
Teknik gelişme 1035
Haber alma hizmeti 1035
İktisâdi baskı 1036
Düşmanın dost ve müttefiklerini kendi tarafına toplamak 1037
Düşmanı kendi düşmanlarıyla kuşatmak 1037
Diplomatik savaş 1039
Düşman arasına tefrika sokmak 1039
Düşmanın bir kısmının yakınlığını kazanmak 1040
Yeni muhtedîlerin haysiyet ve şereflerini korumak 1040
Umumî bazı müşâhedeler 1041
DEVRİN SOSYAL YAPISI...1043
Doğum ve hayatın henüz başlangıcındaki merâsimler 1043
Oturulan evler ve buralardaki yaşayış 1052
Yüz örtüsü yani peçe 1064
Başşehir 1071

Allah Elçisi - Devlet Başkanının ferdi tutum ve yaşayışı 1077
Dînî hayat 1081
Dînî hayatla ilgili diğer bilgiler 1086
DÜNYA HAYATINA VEDÂ (İrtihâli Dârı Bekaa)............................1093
Hastalık ve Uhrevî Âleme göç 1095
TOPRAĞA VERME VE HILÂFET MESELESEİ............................1103
Toprağa verme meselesi 1103
Hılâfet meselesi 1105
KARMA KELİME FİHRİSTİ VE BİBLİYOGRAFYA.....................1115

Prof.Dr. Muhammad Hamidullah
Osmaniye Üniversitesi (Haydarabad/Deccan) ile İstanbul Üniversitesi (İslam Araştırmaları Enstitüsü) eski profesörlerinden ve CNRS (Paris) emekli üyesi
(Doğumu: 1326 H/1908 M. Haydabarad/Deccan)
(Ölümü: 1423 H/2002 M. Florida/Jacksonville)

İSLÂM PEYGAMBERİ
(Hayatı ve Faaliyeti)

(II)

Çeviren:
Prof. Dr. Salih Tuğ

Yeni Şafak Gazetesinin Okurlarına
9. Yıl Kültür Hizmetidir

ISBN 975-371-019-4
Takım ISBN 975-371-017-8

Baskı-Cilt

Tel: 310 35 53
Fax: 309 19 18

ANKARA 2003

(ALTINCI KISIM)

ÖZEL HAYATI

Aile Yaşayışında Resûlullah

1076. Araplar arasından çıkan bu Resûl'ün topluma karşı takındığı tavır ve tutum ile cemiyet karşısındaki şahsiyeti hakkında belli bir fikir verebilmek için geçen paragraflarda hayli bilgi vermiş bulunuyoruz. Bunun yanında onun özel hayatı için de kolayca çok sayıda Bölümler tahsis edip ayırabiliriz: Yiyip içtiği şeyler, giyiniş tarzı, etrafında bulunan arkadaşları ve kendisini ziyaret eden insanlar ile nasıl ve ne şekilde konuştuğu v.s. gibi. Bu konuda malzeme boldur ve klasik yazarlar buna dair ciltler dolusu eser telif etmişlerdir. Onun hayatının dikkatimizi çekmesi gereken bir görünüşü de onun aile içinde sürdüğü yaşayıştır.

1077. Resûlullah Muhammed A.S.S.'dan şu hadîs nakledilir:

> "Sizin sürdüğünüz şu dünya hayatından(iki şey) bana hoş göründü: Kadınlar ve güzel koku; bununla beraber namaz kılmak gözümün nûru(gönlümün sevinci)'dur"[1395].

Ondan sâdır olan bu söz, İslâm Peygamberinin şahsiyeti bakımından dikkat çekicidir. Bu hadîs bir taraftan insanın elde ettiği bütün nimetlerde bir denge tesis etmek suretiyle hem rûhu ve hem de bedeni hedef almakla beraber, diğer taraftan bize ve kendisine tâbi olup onun yoluna düşen mü'minlere Muhammed A.S.S.'ın, vasat bir insanın yaşaması lâzım gelen hayata dair geçerli bir örnek verme düşünce ve endişesini taşımakta olduğunu da ispat eder. Öyle anlaşılıyor ki herhangi bir Allah Resûlu, insan denen yaratığın, vasat bir kimse için asla geçerli bir örnek teşkil etmeyecek olan tamamen zühd ve takvâya dö-

---

1395. Neşâ'î, 28/2, 36/1; A. b. Hanbel, III, 128, 285; İbn Sa'd, I/2, s. 112

nük insan üstü bir hayat sürmesi lâzım geldiği görüşünü hiç bir zaman savunmamıştır; bu sebebledir ki Resûlullah Muhammed A.S.S.:

> "Düşmanınıza karşı muhabbet besleyiniz"

diyerek kestirip atmamakta ve fakat:

> "(Düşmanınıza), onun size vermiş olduğu zarar kadar(daha fazla değil) bir zarar verebilirsiniz; fakat (böyle yapmayıp da) şayet affedecek olursanız, bunun mükâfatını Allah size verecektir"

Bu prensip, bu tâlimat, Kur'ânı Kerîm'de bir çok defalar tekrar edilmiş bulunmaktadır. Diğer bir deyişle Resûlullah Muhammed A.S.S., doğruluk içinde yürüyen vasat bir insana, hem sosyal ve hem de ruhî-manevî alanlarda olmak üzere, gerekli "asgarî davranış" yolunu göstermekte ve fakat ferdin bu gerekli "asgarî davranış" hududunu, iyiye ve güzele doğru aşıp yükselmesi yönünde gayret sarfetmesini, pek tabiidir ki şayet mümkün ise ve arzulu ise tamamen o ferdin seçimine bırakmaktadır. Aşağıda bulacağınız Kur'ân Kerîm'de yer alan dua metni, insan davranışlarıyla ilgili İslâm ideolojisinde mevcut özellik taşıyan ana noktaların mükemmel bir özetini vermektedir:

> "Ey Rabbimiz! Bize şu dünya'da güzellik ve iyilik, Öteki Dünya'da da iyilik ve güzellik ver! Ve sonunda Sen bizi Cehennem azâbından koru"[1396]

Muhammed A.S.S. bütün hayatı boyunca bizzat kendisi, bu gerçeğin bir ideal örneği olarak bulunmak, öğrettiği ve başkalarını da yaşamaya sevkettiği şeylere dair geçerli, yani normal hayatta vasat bir insan tarafından dahi yaşanabilmesi mümkün bir *"örnek"* ortaya koymak gayesi peşindeydi. O'nun her bir hareket ve tavrı, her bir sözü İslâm toplumuna dahil bütün herkes için bir hukuk kaidesi olması dolayısıyle Resûlullah, bu dünyada Allah'a ve ibâdetlere yönelik daha ileri bir ideali yaşamaya, gerçekte kendisi şahsen pek arzulu olmasına rağmen, bizzat ve fiilen yapıp yaşadığından daha fazlasına kendini zorlayıp sevkedemezdi. Nitekim Kur'anı Kerîmde bu konuda kesin ve açık bir âyet vardır[1397]:

> "Allah'ın Resûlünde sizler için gerçekten de (takip edilmeye değer) ne güzel bir *örnek* vardır" (K. 33/21)

1396. *K.* 2/201
1397. *K.* 33/21

Bu ilâhî emir istisnasız bütün Müslümanlara hitap etmektedir; şayet Muhammed A.S.S. insanın dünya hayatını, zevklerini tamamen reddeden, bunlardan uzak bir melek hayatı sürmek isteseydi, onun sürdüğü bu hayat, insanlar için ölü doğmuş bir norm olarak kalırdı.

1078. Muhammed A.S.S.'ın özel hayatı ile ilgili en hassas konu, hiç şüphesiz onun çok kadınla evlenmiş olmasıdır (fr: *polygamie,* ar: *ta'addüd'üz-zevcât).* Bu mesele birçok görünüşler altında ortaya çıkar:

1079. Müslümanlar için takip edilmesi gerekli örnek hayatın, evlenmemiş bir bekârın hayatı olacağı kabul edilemez: Böyle bir hayat, insan neslinin sonu demek olacağı gibi, bu, insanın tabiî yapısına da aykırı düşecektir. Hiç şüphesiz İslâm, kadınların çok erkekle evlenmesini(polyandrie) yasaklamıştır, ve bildiğimiz kadarıyla da Resûlullah zamanında böyle bir yaşayış tarzı Arabistan'da bulunmuyordu. Muhammed A.S.S.'ın kendisi çok sayıda hanımla evlenmiş ve az sonra göreceğimiz bazı şartlar altında, Müslümanların da çok kadınla evlenmelerine müsaade etmişti. Bekâr kalmak *yasaklanmamıştır;* buna mukabil, bütün şekil ve çeşitleriyle zinâ, fuhuş, ve homoseksüalite tamamen *yasaklanmıştır.* Tek hanımla evlilik(monogamie)'e gelince: işte Kur'ânı Kerîm, kadın-erek zevcî münasebetlerinde muhafaza edilmesi gerekli adâlete daha uygun düşeceğini mütalâa ve açıkca beyan ederek bunu *teşvik etmektedir.* Buna mukabil "çok kadınla evliliğe" bir imkân tanınmış; yani *sadece müsaade edilmiştir.* Acaba İslâmda durum niçin bu şekiller altında tayin ve tanzim edilmiştir? Bunu daha yakından görmeye teşebbüs edelim:

1080. Canlı yaratıkların biolojik yapısı bu meseleyi halledemez gibi durmaktadır. Bitkileri, insan denen canlıdan çok uzak yapıları dolayısiyle bir kenara koyarsak, hattâ hayvanlar âleminde bile bu konuda bir tek ve yeknesak bir kaidenin bulunmadığını görürüz; yani bütün hayvan cinsleri, yaşadıkları hayat bakımından muazzam farklılıklara sahiptir. Bunlar arasında, hiç bir kaide ve esasa sahip olmaksızın serbest bir seksüel hayat sürenler bulunduğu gibi, çok dişi ile veya tek dişi ile bu hayatlarını sürdürenler de vardır. Bir tek kuş cinsini ele alsak, bunda bile yeknesak bir seks hayatı geremeyiz. İnsan yapısına en yakın duran çeşitli maymun cinsleri de bu konuda aynı şekilde pek çok farklılıklara sahiptirler.

1081. Mümkündür ki dış şartlar, yani içinde yaşanılan tabiat şartları, canlı yaratıkların belli bir hayat sürmelerine tesir etmiş olsun;

öyle ki, nakledildiğine göre her bir doğumda biri kız, diğeri erkek ikiz çocukları dünyaya gelen Âdem ve Havvâ çifti, insan neslinin üremesi için şayet bir defada doğan ikiz kardeşlerin kendi aralarında evliliklerine müsaade etmiş olsalardı, insan nesli, devamlı biri kız diğeri erkek olmak üzere ikiz çocuklar dünyaya getirmeye mahkûm olacaktı*. Ve hattâ bu durum, ilk çiftten sonra gelecek olan Âdem oğulları neslinde her çeşit fikrî ve aklî gelişmeye de mani olacaktı[1397/1]. Sözün kısası, biolojik yapının özellikleri, bu meseleyi akla dayanan bir hal tarzına bağlamamıza yeterli imkânları sağlayamamaktadır.

1082. Tarihe bakacak olursak, burada insanın hemen bütün devirlerde, hiç olmazsa toplumun bazı sınıflarına mensup insanların "çok kadınla evli"(polygam) bir aile hayatı sürdükleri göze çarpar. Tevrat'ta gösterildiği şekliyle, bütün Nebîler ve Allah'ın Resûlleri, İbrâhîm, Mûsâ, Dâvud, Süleymân ve diğerleri poligam bir evlilik hayatı sürmüşlerdi. Matta İncili'nde (Matta, 25/1-12) anlatılan "on karılı koca" meseli pek meşhurdur. Hıristiyan tetkikleri üzerinde çalışan mütehassısların belli bir bölümü, ki buna Martin Luther (Lüter) de dahildir, bu meseli nazarı itibara alarak, Îsâ A.S.'ın poligami'yi asla yasaklamadığı hükmüne varmışlardır. (Ayrıca bk. *Dictionnaire de la Bible,* "Polygamie" maddesi).

1083. Toplumda ortaya çıkan şartlar daha da sözünü geçirir mahiyettedir. Antikite dünyasında vukû bulan harpler, her zaman ve her yerde erkeklerden çok kadınların daha az zarar görmesiyle sonuçlanmıştır. Bundan ayrı, ganimetler, sadece mallardan değil aynı zamanda, kadınların büyük çoğunluğunu teşkil ettiği esirlerden de meydana geliyordu. İşte bu durum tabiatıyla metres yahut fuhuş hayatı ve poligami ile sonuçlanıyordu. Şayet sebebi ortadan kaldıracak olursak bunun sonuçları da kendiliğinden ortadan kalkacaktır. Millî yahut toplu kölelik diyebileceğimiz bir sistem, temerküz kampları ve cebrî çalışma(imece) şekilleri altında günümüzde de mevcuttur, ve fakat özel kölelik sistemi bugün artık Allah'a şükür fiilen ortadan kalkmıştır; böylece poligami veya câriyeliği doğuran sebeblerden biri kaybolup

* Mendelson kanununu hatırlatmak isteriz (mütercim)

1397/1. Bu konu ile ilgili olarak benim şu makaleme bakınız: "Les frères et soeurs de lait du Prophète, *France-Islam,* Pari, No. 78-80, Août-octobre 1973; s. 6; bu makalenin türkçesi için bk. "Hz. Peygamberin Süt Kardeşleri", *"İslâm Medeniyeti,* Yıl: 3, Sayı: 34, (İstanbul 1973), s. 3-5; ayrıca bkz. evvelce geçen 183. paragraf, dipnot: 226.

gitmiş olmaktadır. Günümüzde de harplerin çıktığı görülmektedir. Fakat kullanılan modern silâhlar iki cins arasında bir fark gözetmez durumdadır ve ayrıca kadınların da alelâde savaşçılar olarak Ordu'larda görev yüklendiklerine sık sık raslanmaktadır. Bunun mânası, her iki cins arasındaki sayı farkını ortaya çıkaran ikinci sebeb de kaybolup gitmek üzeredir. Poligami'nin sürüp gitmesindeki en büyük sebeb, yani insanlar arasındaki zenginlik ve servet farklılıkları da, bizzat kapitalist ülkelerde yürürlüğe konan sosyal nitelikteki kanunlar sayesinde bugün azalmaya yüz tutmuştur. Diğer bir ifade ile, sûistimâl kaynakları, hiç olmazsa günümüz dünyasının büyük kısmında artık artmamakta, bilâkis kurumaya yüz tutmuş vaziyettedir.

1084. Ancak şu kadarı var ki, birden ziyade kadınla evli yaşama halinin bazı hal ve şartlara bağlı olarak var olması zarureti, ideal yaşamanın gerçekleşmesine kadar süre gidecektir. Bunu söylerken normal dışı hal ve şartlardan bahsetmek istiyoruz: Zevce müzmin ve devamlı bir hastalığa tutulabilir ki böyle bir halde onu boşayıp aile dışına atmak, ikinci bir zevcenin eve getirilmesinden daha acıklı sonuçlar doğurur. Bu misalden ayrı, evvelden görülebilir veya görülemez daha bir çok zaruret durumları mevzû bahis edilebilir.

1085. Muhammed A.S.S.'ın getirdiği İslâm Hukukunda(Şeriat'da) kadın, nikâh akdi ile hayatını bir erkekle birleştirirken erkeğinki ile eşit ferdî bir hürriyet ve istiklâle sahiptir. Bu esasa göre kadın, bu nikâh akdi yapılırken poligam bir evliliğe razı olup olmamakta mutlak bir yetkiye sahiptir. Resûlullah Muhammed A.S.S. nikâh akdini, tarafların karşılıklı serbest irâde ve rızâlarıyla gerçekleşen ve bu bakımdan içinde her çeşit şer'an mûteber şartın yer alabileceği, normal bir hukukî ilişki olarak tanzim etmiştir: Esasen bir zevcesi bulunan bir erkeğin evine ikinci hanım olarak gitmeyi kabul etmeyip bu şekil bir evlilik teklifini reddetme hakkına sahip olmasından ayrı kadın, nikâh akdi yapılırken sözlüsünden, evlilikleri boyunca sadece ve sadece kendisi ile nikâhlı kalacağı şartını ileri sürebilir ve bu şart mûteber dir, hukukî bir netice doğurur; aynı şekilde kadının da tek taraflı boşama hakkını elinde bulunduracağı yahut bu boşanma hakkını bir hakem veya bir aracı vasıtasıyla kullanacağı şartını veya herhangi bir başka şart da koyabilir ve bütün bunlar mûteber sayılırlar. Bu şart vazedebilme hakkına rağmen kadın, nikâhlanırken kendisine bir imtiyaz bahşeden bu haklarını kullanmayabilir. Bu durumdan kolayca anlaşı-

lacağı gibi Müslüman kadın, sadece monogami'ye dayanan bir aile hayatı sürmekten başka bir seçeneği bulunmayan Batılı kadından daha fazla ve daha geniş haklara sahip kılınmıştır. Şunu da unutmamak lâzım gelir ki, her ferdin maddî veya ruhî yapısı birbirinden farklıdır: Kadın olsun erkek olsun, her iki tarafın da karşılıklı birbirlerinin şahsiyetini hayatları boyunca tamamlayıp eksikliklerini giderecekleri bir hukukî imkân ve ideal bir aşk kaynağı olarak evlilik, ancak pek az kimsenin gerçekleştirebileceği bir ideal olarak daima kendi varlığını muhafaza edecektir; insanlar çoğunlukla bu idealin pek azını yaşayabileceklerdir. İslâm her alandaki kanun ve kaidelerini, normal ölçülerdeki bir insanı nazarı itibara alarak koymuş ve bu alanda gerçekçi bir esneklik payı bırakmıştır.

1086. Muhammed A.S.S.'dan şu buyruk nakledilir:

> "Nikâhlanınız ve çocuklara sahip olunuz; zîra diğer insan toplulukları ile karşılaştırıldığında ben sizin nüfus sayınızın çokluğu ile iftihâr edeceğim"[1398]

Bu hadîsi nazarı itibara almak suretiyle ben, Resûlullah'ın bu yoldan, İslâmın yeryüzünde daha çabuk yayılmasını sağlayan sâkin ve sulhâne bir yol tavsiye ettiği intibaına kapılırım. Demokratik Hükûmet şekillerinde nüfus sayısı her şeyden daha önemlidirki bu, bilhassa çoğunluğu Müslüman olmayan halk kitlelerinin teşkil ettiği ve aynı zamanda bir poligam evlilik halini yasaklamış cemiyetlerde daha da önem taşır. Fakat neye mâl olursa olsun, körükörüne tatbik edilen bir poligami politikası hiç de arzu edilen bir şey değildir. Çünkü her şeyden evvel çok kadınla evlilik, hiç bir zaman dînin farz olarak insanlara emrettiği bir husus değildir; o sadece izin verilmiş müsaade olunmuş bir hukukî imkândır. Bundan başka nikâh akdi, erkeğin tek taraflı irâdesiyle kurulmayıp dediğimiz gibi iki taraflı irâde ve rızâ ile teşekkül eden hukukî bir akiddir. Bu akidde taraf lardan biri olan kadının, kendisi ile eşit haklara sahip diğer zevce veya zevcelerle birlikte ortak bir evlilik hayatı sürmeye serbest irâdesini kullanarak rızâ göstermesi gerekir. Ve nihâyet İslâm, bir Müslüman erkeğin kim olursa olsun körükörüne herhangi bir kadınla evlilik bağı kurmasına müsaade etmemektedir: Allah'a inanmayan (athé), putperest, müşrik, monoteis bile olsa Ehli Kitap zümresine dahil olmayan (K.5/5) kadınlarla nikâhlanmak Müslüman bir erkeğe yasaklanmıştır. Bu arada şunu

---

1398. Beyhakî, *Sunen Kubrâ*, VII, 78

hatırlatalım ki Müslüman bir kadının; hangi çeşit ve hangi sınıftan olursa olsun, bir Gayrımüslim erkek ile evlenmesine İslâmda müsade yoktur. Her ne kadar Kur'ânı Kerîm'in 2/221. âyeti, sadece putperest-müşrik erkeği zikrederse de hemen arkadan gelen ve bu konuyu tanzim eden 60/10. âyet bu yasağa hangi dinden olursa olsun bütün Gayrımüslim erkeklerin dahil olduğunu açıklamaktadır.

1087. Asıl konumuza yani Muhammed A.S.S.'ın hayatına dönelim. Resûlullah'ın şahsen poligam bir hayat yaşamasının bunlardan çok daha başka sebeblerinin bulunduğunu belirtmemiz uygun olacaktır. Bilindiği gibi İslâm, Resûlullah'ın hayatı boyunca tedrîci bir surette şekillenip kemâle ermiştir: O'nun getirdiği reformlar, islâh hareketleri yavaş yavaş cemiyette yerini almaya başlamıştır. Gerçekte sadece putperestlik değil ve fakat aynı zamanda çok kadınla evlilik de Arabistan'da normal olarak yaşanan bir hayat tarzıydı. Resûlullah, tebliğ vazifesine, inanış ve akîdeler konusunu ele alarak başlamıştı. Çok kadınla evlilik hakkında onun âyetler vasıtasıyla teşrî ettiği kısıtlamalar ise, hayatının son senelerine raslar. Kur'ânı Kerîm, İslâm cemiyetinin bu tarafı ile de meşgul olmaya başladığında, hemen az ilerde göstereceğimiz sebebler ve şartlar altında kendisi esâsen çok hanımla evli bulunuyordu. Bu durumda, bütün insanları içine alan mutlak ve kesin, bir tek kadınla evlilik kaidesinin teşrî edilmesi meselesi zorluklarla karşılaşabilirdi. Bundan ayrı Kur'ânı Kerîm, şu açıklamayı da yapmaktadır:

> "Resûlullah bizzat, mü'minler üzerinde bir rüchâniyete sahiptir; ve bunun bir neticesi olarak onun zevceleri, (mü'minlerin) analarıdır... Resûlullah'a ne bir ezâ ve sıkıntı vermeniz size (yakışır) ve ne de o'ndan sonra onun zevceleriyle evlenmeniz..."[1399]

Bu duruma göre çok kadınla evliliğe dair ilâhî kısıtlamalar taşıyan âyetler indikten sonra Resûlullah'ın kendi zevcelerini boşaması, onun bakımından bir zulüm ve gaddarlık olurdu.

1088. Tek kadınla evlilik kaidesi gibi bir kaidenin kesin surette vazedilmesi, çok kadınla evlilik imkânının cemiyette muhafaza edilmesinden İslâm lehine doğacak fayda ve istifadeleri bir çırpıda silip atmak demek olurdu. Zîra, az önce de belirttiğimiz gibi poligami, Muhammed A.S.S. devrinde bütün Arabistan'da pek yaygın ve herkesin benimsediği normal bir hayat tarzıydı; bilhassa çok kadınla nikâhlanmaya dayanan evlilik bağ ve ilişkileri, değişik insan zümreleri

---

1399. *K.* 33/6 ve 53

ve bölükleri arasında dostluk ve ittifak bağlarının doğumu için en tesirli bir çare ve vasıta teşkil ediyordu. Bu konuya temas eden âyetler Kur'ânı Kerîm'de yerini almıştır ve hattâ tarihî kaynaklarda görülen kayıtlar da bu gerçeği ittifakla te'yid etmektedirler. Doğup gelişmekte olan İslâm, mümkün olan her çeşit desteğe muhtaçtı; ve İslâm toplumunun en büyük menfaati ile ilgili bu konuda bizzat Resûlullah'ın kendi şahsından bir çok fedakârlıklarda bulunması gerekiyordu.

1089. Ayrıca hatırlatalım ki Resûlullah, kadınlarla ilgili bir takım İslâmî kaide ve esasların öğretiminde yine kadınlardan yardım almak zorunluluğu içindeydi: Kadınların yaşayışı ile ilgili öyle günlük meseleler vardır ki bunlar hakkında bir hanım gerekli bilgiyi utanma duygusuna kapılmaksızın bir erkekten isteyip elde edemez. İşte bu sebeble Resûlullah'ın zevceleri, ülkedekiMüslüman kadınların hukuk danışmanları olarak vazife görüyorlardı. Şayet Resûlullah geride çok sayıda dul hanım bırakacak olursa bu hanım müfessirler ve danışmanlar zümresi, bir tek kalıncaya dek daha uzun müddet mü'minler topluluğunda en büyük yetkililer olarak aynı görevlerini yerine getirebileceklerdi. Aşağıda meâlini bulacağınız Kur'ânı Kerîm'deki âyetler onlara şu görevleri yüklemektedir:

> "Ey Resûl, zevcelerine de ki:
> '— Şayet sizin istediğiniz dünya hayatı ve onun zînet ve süsleri ise, o halde gelin ben size bunlardan vereyim ve size güzel bir yol verme ile yol vereyim. Şayet Allah'ı ve Resûlünü ve de Âhıret hayatını isterseniz, bu halde Allah sizin aranızdan iyi huylu ve iyilik sevenlere çok büyük mükâfatlar hazırlamış bulunuyor. Ey Nebî hanımları! Şayet sizlerden birinden apaçık utanç verici bir fiil ortaya çıkacak olursa onun cezası, iki kere katlanarak kendisine verilecektir... Ve bu Allah için gayet kolay bir iştir. Allah'a ve Resûlüne candan ihlâs ile bağlı kalıp da aranızdan iyi ve güzel işler işleyenlerin mükâfatlarını biz iki misli vereceğiz ve ona asil ve seçkin bir rızık da hazırlamış bulunuyoruz. Ey Nebî hanımları! Sizler diğer kadınlardan herhangi biri gibi değillersiniz. Şayet sizler kendinize merhamet edilmesini istiyorsanız o halde alçak sesle ve fısıltı halinde söz sarfetmeyiniz zîra kalbinde kötülük bulunan bir erkek size göz dikebilir; o halde sözlerinizi, herkes için iyi ve makbûl karşılanan bir biçimde söyleyiniz. Aile ocaklarınızda vakûr ve dik başlı bulununuz. Eski Câhiliyyet devri kadınlarının kendilerini ortaya attıkları tarz ve biçimlerde siz de insanlar arasında kendinizi göstermeyiniz. Namazınızı kılınız, zekâtınızı ödeyeniz, Allah'a ve Resûlüne itaat ediniz. Gerçekte Allah; ey Ehli Beyt, sizden mânevî kiri (günahı) gidermek ister ve siz tam bir temizlik ile tertemiz yapmak ister. Aile ocaklarınızda, Allah'ın âyetlerinden (Kur'ân) okunanları ve hikmetden (Resûlullah'ın emir ve talimatlarından) (bildiklerinizi) hatırlayıp zikrediniz. Allah muhakkak ki pek lâtîf, her şeyden per haberdârdır" (K. 33/28-34).

1090. Hiç bir zaman meselenin insânî tarafını ihmal etmemek lâzım gelmektedir. Zaman zaman İslâmî hedef ve gayelerden en övülmeye değer hizmetleri geçen bazı Müslümanların mükâfatlandırılmaları gerekmekteydi. Acaba o devirde hangi Müslüman kadın, inandığı Resûlullah'ın zevcesi olmayı hattâ onunla birlikte aile içinde daha başka zevceler dahi bulunsa, bu durumu hoş karşılamazdı! Konu ile ilgili olarak yine 33. sûrenin müteakip âyetlerinde bazı izler görmekteyiz:

> "Ey Resûl! Mehirlerini kendilerine ödemiş bulunduğun zevcelerini, ganimet olarak Allah'ın sana vermiş olduğu câriyeleri biz sana helâl kıldık; Seninle birlikte hicret eden babanın erkek kardeşlerinin kızları, yine babanın kızkardeş kızları, annenin erkek kardeşlerinin kızları, yine annenin kızkardeş kızları da böyledir; bir de eğer mü'min bir kadın kendisini Peygambere bağışlayıp da eğer Peygamber de onu nikâhla almak isterse diğer mü'minlerden ayrı sadece senin için, sana mahsus bir fiil olarak onu sana helâl kıldık" (K. 33/50)

Âyette görülen "... mü'min bir kadın kendisini Peygambere bağışlayıp..." ibaresinin de işaret ettiği gibi, kendisinin takdirkârları olan Müslüman kadınların baş rolü oynadığı gerçekte bir çok olay cereyan etmiştir. İbn Habîb'in *Muhabbar* adlı eserinde işaret ettiği *Ummu Şerîk* ve Buhârî'nin *Sahîh*'inde gösterilen (67/33) diğer müslüman kadınlar, velev ki Resûlullah onlarla asla zevcî münasebetler içinde yaşamamış bile olsa, âyetin işaret ettiği gibi kendini ona nikâhla bağışlamış, yani adamış takdirkâr Müslaman hanımlardır. Bu konuyla ilgili en dikkati çeken olay, *Ebû Sufyân*'ın kızlarından biri ile ilgili olandır: Bir gün Resûlullah'ın zevcesi *Ummu Habîbe,* hiç şüphesiz kızkardeşinin teşvik ve ısrarları üzerine Peygambere:

> "— Kızkardeşimle nikâhlanmak ister miydin?"

diye bir sual sorması üzerine o:

> "— Bunu sen mi arzu ediyorsun"

şeklinde sormuştur. *Ummu Habîbe* de cevaben:

> "— Ben senin tek hanımın değilim. Yeryüzünün bütün kadınları içinde en çok kızkardeşimle birlikte seninle müşterek yaşamayı tercih ederdim" (bk. Buhârî, 67/27)

demiştir. Muhakkak ki Kur'ânı Kerîm'in 4. sûresinin 23. âyetinde iki kızkardeşin bir koca ile nikâh bağı altına girmesi katî olarak yasaklanmaktadır; fakat Resûlullah'ın, zevcesi *Ummu Habîbe* ile olan bu konuşmasını nakletmemizdeki asıl maksadımız, her kadının poligamiyi mutlaka red ile karşılamadığını göstermekdir.

1091. Nihayet son olarak şunuda söyleyelim ki, bilhassa büyük bir mukavemet gösterdikten sonra bir ülkenin ele geçirilip istilâ edilmesi halinde, saldırgan savaşçıların gözü dönmüşlüğünü ve şiddetli davranışlarını sükûnete erdirmek üzere pek eski devirlerden beri poligami, gayet akıllıca ve takdir edilecek bir gelenek olarak muhafaza olunmuştur; şöyle ki: Savaşın sonunda zaferi kazanan Başkan'ın, mağlûp olan taraftan bir Saray mensûbu hanım veya sâir bir ileri gelen kadınla evlenmesi, iki hasım taraf arasında bir ilişki, bir köprü kurulmasına vesile olur ve en yüksek seviyede en tesirlimüdahale ve şefaat imkânları ortaya çıkarırdı. Bu çeşit evlenmelerin hiç bir derin mâna ve sebebe dayanmadığı şeklinde düşünmememiz gerekmektedir.

1092. Müsaade edilirse bir hususu daha belirtmek isterdim; her ülkenin insan topluluklarında erkeklik kabiliyetleri öyle yüksek kimseler vardır ki şayet bunlar, kendi karısının hamílelík ve lohusalık devrelerinde ve doğan çocuklar henüz pek küçük bulundukları bir sırada gerektiği gibi hanımı ile yalnız kalamadıklarında onları, erkeğe yakışan iffet ve namusluluk içinde tutabilmek imkânı, sert biçimde tatbik edilen bir monogam hayattan çok poligam bir evlilik hayatında mevcuttur. Hattâ kaldı ki poligami hayatına imkân veren cemiyetler bile, bu hakkını kullanıp çok kadınla evlilik bağı kuran kimselerin yüzdesi pek düşüktür; kalanlar hayatlarını tek kadınla evli olarak sürdürürler.

1093. Benim bu mütalâama belki de, kendini tutmanın sağlam bir şahsiyetin delili olduğu şeklinde bir cevap verilecek ve bir Allah Elçisinden beklenen şeyin, alelâde insanlara bu müsaadeden istifade imkânını vermekle beraber, bu itidal ve ölçülü hareket etmenin bir örneğini kendi şahsında yaşamasının icab ettiği de söylenebilecektir. Bana kalırsa bu sözler Muhammed A.S.S.'a yöneltilebileceği kadar, daha önce gelmiş geçmiş peygamberlere vesair ilâhî vahiy tebliğcilerine de tevcih edilebilir. Ayrıca ben, "kâmil insan" ile "kemâle ermemiş" insan arasında kesin bir ayırım yaparım. Âcizâne görüşüme göre, maddî varlıklarını, bedenlerini terkeden ve dünya hayatının câzibelerinden tamamen sıyrılmış ve fakat sadece kendi rûhî-mânevi âlemine dalmak suretiyle, hayvanî bir varlık olması hasebiyle Allah'ın insana vermiş bulunduğu bir takım meziyet ve vasıfları terketmiş bulunan bütün herkes, artık insan değil, olsa olsa melek mertebesine ulaşmış kimselerdir. Melekler kendi tabiatları icabı kötülük yapmaktan arındırılmışlardır; Şeytanların ise iyilik yapma tabiatları yoktur. Herhalde insanı, iyilik ve kötülük yapabilme şeklinde iki ayrı tabiatı kendinde toplamış olarak yaratan ve insana akıl ve irâde gibi kabiliyetler de bahşeden Allah'ın bundan beklediği özel bir maksadının olması gerekmektedir.

Şayet insan sırf Melek veya sırf Şeytan tabiatında olacak olsa, Allah'ın insanları meleklerden ve şeytanlardan ayrı tabiatta yaratmakla güttüğü maksat gerçekleşmemiş olacaktır. İnsanın insan tabiatında kalması gerekir; diğer bir deyişle, Allah'ın kendisine bahşedip verdiği bedenî-maddî ve rûhî-mânevi bütün meleke ve kabiliyetlerden insanın istifade etmesi ve bunları yaşayıp kullanması lâzım gelmektedir. Zühd ve takvâ içinde inzivâ hayatı yaşayan, dünyadan elini eteğini çekmiş kimselere saygı duymakla beraber, bu tarz bir hayat yolu benim düşüncemdeki ideali temsil etmez. Allah'ın gönderdiği Resûller, cemiyette büyük çoğunluğu teşkil eden sıradan insana, en uygun ve onun en kolay bir şekilde yaşayabileceği bir hayat tarzının örneğini vermek mecburiyetindeydiler. Muhammed A.S.S. ise bunların hepsinden çok, maddî (dünyevî)-mânevî(rûhî) ve her iki kuvveti birden kendi nefsinde toplamış bir Resûl idi; Kendisi hem bir *zâhid* ve hem de bir *hükûmdardı.* O kendisini iki yönün her çeşit aşırılıklarından muhafaza etme sini bilmişti. Dünya hayatını reddededip terketmemişti ve fakat bu dünya hayatının içinde de kaybolup gitmemişti. Ramazan ayı dışında sık sık oruç tutuyor ve kendisine tabi olan inançlı sahâbîlerinin hepsinden daha çok, gece uyanıp teheccüt namazları kılıyordu; bununla beraber o, kendine has sebebler altında çok kadınla evlilik hayatı yaşadı.

1094. Bu umûmî bazı müşahede ve tesbitlerimizden sonra, her ne kadar septik(aşırı şüpheci)'ler için pek fazla bir şey ifade etmese bile, iffet ve nâmus timsali bir insan olan Resûlullah'ın ilgi çekeceğini sandığımız bir hadîsini zikretmek istiyoruz. O şöyle söylüyor:

"Benim kadınlara ihtiyacım yok..."[1400]

O bu hadîsi ile, evlendiği kadınları sırf aşk duyguları ve şehvet düşkünlüğü ile değil, tamamen başka sebebler tahtında nikâhladığını ifade etmiş olmaktadır. İlâhi emirleri tebliğ ile vazifelendirildikten sonra, yani kendisi bir Allah Resûlü olarak ömründe ilk defa ikinci bir hanımla evlenmeyi düşündüğünde 53 yaşına varmıştı. Onun bu teşebbüsü, Ebû Bekr'in kızı Âyişe ile gerçekleşmiştir ki konuyu daha ilerde ele alacağız.

1095. Kısaca söylemek icab ederse, Muhammed A.S.S., çok kadınla evlenmeyi ne icad etmiş ve ne de bunu dışardan kendi câmiasına sokmuştur; o bu hareketi göstermekle, sadece kendisinden evvel gelmiş geçmiş Peygamberlerin yolundan yürümemiş, aynı zamanda hiçbir hudut tanımayan bir poligami anlayışı ve tatbikatına bir takım sınırlar çeken ilk Resûl olmuştur. İşte bu konuya temas eden Kur'ân âyetleri aşağıdadır:

1400. Dârimî, (Q. M. Sulaiman tarafından nakledilir) II, 153 ve Buhârî, 66/21, No. 3

> **"Şayet siz, yetimler üzerinde doğruluk ve adâletle davranamamaktan çekiniyorsanız, o halde hoşunuza giden kadınlardan iki, üç, dört zevce ile nikâhlanınız; fakat âdil olamamaktan çekiniyorsanız bu halde bir tek (kadın ile nikâhlanın) yahut eliniz altında bulunan câriyeler (ile yetinin). Bu, âile mesuliyetinizin size ağır bir yük olarak gelmemesi içindir. Pek fazla dikkat ve itina gösterseniz de sizler, asla kadınlar arasında bir eşitlik ve adalet sağlayamazsınız. O halde (bari) birine tam bir meyil ile bağlanıp diğer birini ortada bırakır gibi bir tutuma da girmeyiniz. Fakat şâyet takvâ ile hareket edip de sulhâne ve barıştırıcı davranacak olursanız bu halde (bilin ki) Allah, Gafûr ve Rahîm'dir" (K. 4/3 ve 129.)**

1096. Âyetin hemen başında "yetimlere adâlet ve doğrulukla davranmak için çok kadınla evlilik" şeklinde gösterilmiş bulunan prensibin fikir ve muhakeme zinciri, bazı izahlar yapılmasını gerektirmektedir. Öyle anlaşılıyor ki âyetin bu kısmında şu anlatılmak istenmektedir: "Bakım ve mes'ûliyetiniz altında yetim bir takım çocuklar bulunup da bekâr veya dul olduğunuz için veyahut da bir tek kadınla evli olsanız bile o, evin ve çocukların bakımı ile idâresine yetişemiyorsa, bu halde sizin ikinci, üçüncü veya dördüncü hanımlarla nikâhlanmanız Şer'î Hukûka göre mümkün bulunmaktadır. Fakat çok kadınla gerçekleştirilecek olan evliliğin, zevceler arasında bir eşitlik ve adâlet sağlayamayacağından korkuluyorsa o halde bir tek kadını nikâhlamakla yetinilmelidir. Çok kadınla evli bulunan bir erkeğin aile yükünü hafifletmek maksadıyla, câriyeler edinmesine de müsaade edilmiş bulunmaktadır".

1097. Burada söz konusu edilen eşler arasındaki eşitsizlik ve adaletsizlik, hiç de aşk ve zevcî münasebetlerdeki eşitsizlik ve adaletsizlik gibi durmamaktadır; zirâ gerçekte bazı hallerde çok kadınla evliliğe açıkca müsaade etmekle beraber bizzat Kur'ânı Kerîm, şu hususa da dikati çekmektedir:

> "Allah, hiç bir erkeğin göğsüne iki kalp yerleştirmemiştir"[1401]

Gerçekten de diğer başka bazı âyetlerinde de görüldüğü gibi 4. sûrenin 3. âyetinde Kur'ânı Kerîm, çok kadınla evliliğe müsaade edecek noktaları ele almamaktadır: Bunlarda sadece poligamiyi tatbik etmeye yol açabilecek en muteber ve geçerli durumlara işaret olunmaktadır. Diğer bir takım durumlara gelince, bunlar için de Resûlullah'ın yaşadığı hayata ve tatbikatına bakmamız gerekecektir. O, etrafındaki sahâbî müslümanlara, maddî imkânlar konusunda zevcelere eşit muamele etmek ve onlara eşit vakit ayırmak şartıyla dört kadınla birlikte evli kalabilmelerine imkân tanıyordu. Buna rağmen, tek kadınla evli-

---

1401. *K.* 33/4

lik temennî edilen bir husus olarak kalıyor ve çok kadınla evliliğe ancak kazâî makam ve yetkililerin takdir ve tayin edecekleri bazı şartlar altında yol veriliyordu. Bu demektir ki Kur'ânı Kerîm, poligamiyi ilgâ etmiş veya en azından bunu ilgâ edebilme ve hükümlerini işletmeme imkânını tanımış bulunmaktadır; bu imkân, evlenecek olan sözlü-nişanlı kadın tarafın, nikâh akdine rızâ göstermede bir taraf olarak erkekle eşit haklara sahip kılınmasıyla sağlanmış bulunuyor. Şayet kadın nikâh akdi sırasında irâde ve rızâsını beyan ederken, ya o sırada esasen mevcut bir zevce ile poligam bir hayat sürmeyeceğini açıklar, yani koca adayı o sırada tek veya çok kadınla evli ise, onun nikâh teklifini serbest irâdesiyle reddeder veyahut daha sonradan dahi kocanın ikinci veya daha çok kadınla nikâhlanmayacağını beyan ederse bu, hüküm ifade eden makbul ve mûteber bir şart olarak nikâh akdine dahil olur ve böylece otomatik olarak çok kadınla evlilik imkânı akdî olarak o ailede ortadan kaldırılmış olur. İslâm, çok kadınla evliliği bazı hal ve durumlarda hoşgörü ile karşılamakta ve fakat onu asla ne ebediyeta kadar sürdürmek ve ne de cemiyetlerde yaygın bir hale getirmek istemektedir.

1098. Giriş mahiyetinde olmak üzere sunduğumuz bu bilgilerden sonra bir noktaya daha temas etmek istiyoruz: Sunduğumuz mâlûmattan da anlaşılacağı gibi dört kadınla nikâhlı olarak bir aile hayatı gerçekleştirmek meşrûdur ve hukukîdir. Muhammed A.S.S.'ın hayatına dair bilgi veren kaynaklar açıkca belirtmektedirler ki o bu sayıyı en çok ve sınır sayı olarak anlıyor ve hattâ öyle ki dörtten ziyade evli bulunan sahâbîlerin sınırı aşan zevcelerini boşamalarını emrediyordu[1402]. Sakîf kabilesinden *Ğaylân,* İslâmiyeti kabul ettiğinde on zevcesi vardı: Resûlullah ona, bunlarda dördünü seçmesini kalan altı zevcesinden ayrılması talimatını vermişti[1403].

1099. Şu gerçek üzerinde önemle durmak gerekir ki Muhammed A.S.S., değişik kategorilere ait meseleler üzerine, değişmez bir tek vurgu ile eğilinmesine ısrarla karşı çıkmıştır: Şirk, yani Allah'a ortak koşmak, alkollü içki içmek ile eşit tutulmamıştır; alkol kullanmak kumar oynamaktan daha çok cezaya lâyık görülmüştür. Elbise tarzı,

---

1402. Ebû Dâvud, 13/24; Tirmizî, 9/33

1403. İbn Sa'd, V, 371. Konu ile ilgili diğer olaylar hakkında bk. İbn Kesîr, *Tefsîr,* sûre: 4/âyet: 3 (I, 450-451); İbn Habîb, *Muhabbar,* s. 357; Sarahsî, *Mebsût,* IV, 54. Bu sonuncu kaynakta: "Ğaylân'ın altı, Kays'ubn Hârise'nin on zevcesi vardı; ed-Dahhâk'ubn Kays ed-Deylemî'nin ise, iki zevcesi vardı ve fakat bunlar iki kız kardeştiler. Bu durum karşısında Resûlullah ona: "Bunlardan istediğin birini seç!" demiştir. Zîra Kur'ânı Kerîm'e göre, iki kız kardeş bir erkeğin nikâhı altına giremez

saç bakımı ve kesimi v.s. hususlarda erkeklerin kadınları taklit edip kandilerini onlara benzetmelerinin yasaklanışı da, kumar ve benzeri talih oyunları ile aynı değerde tutulmamıştır. Kendisi, kesinliğini emretmeksizin veya istisnaî bir takım imkân ve durumlarının da bulunduğuna işâret etmek suretiyle birçok talimat bırakmıştır; böylece o, değişik devirlerin veya fikir ve düşünce gelişmişliklerinin yahut değişik sosyal muhitlerin mü'minlerine şahısları ile ilgili farklı ihtiyaçlara göre hareket etme ve davranışta bulunma imkân ve yetkileri tanımış olmaktadır. Bu yumuşaklık, aile hukuku ile ilgili konularda daha az görülmemektedir. Kendiliğinden anlaşılır ki, bir çok sebebler tahtında çok kadınla evlilik, Islâma yeni giren kimselere yasaklanamayacağına göre, Muhammed A.S.S., buna dair örnekleri bizzat kendisinden vermek zorunluluğu altındaydı; daha açık bir ifadeyle dînî ve sosyal hayatın birçok diğer alanlarında olduğu gibi o, çok kadınla evlilik hayatının sürdürüldüğü herhangi bir yuvada bulunması lâzım gelen tutum ve davranışlara dair kendi şahsından örnekler vermek durumundaydı:

> "Sizin aranızdan en iyileriniz, zevcelerine karşı en iyi tutum ve davranış içinde olanlarınızdır"[1404]

şeklindeki hadîsini sık sık tekrarlamıştır. Muhtelif ülkelerde ortaya çıkıp da daha önceki dînleri getirenlerin öğretimlerinde çok dikati çeken bir hususa, yani himâyeye muhtaç nahif cinsin hor ve hakîr görülmesine onda asla raslanmaz: O, kadın güzeliğini takdir edip ona değer tanınmıştır. Bu güzel cinsten gelen fikir, nasîhat ve tavsiyelere büyük bir değer izâfe etmemekle birlikte o, kadınları sosyal bakımdan aşağı bir duruma düşürmek suretiyle de asla bir tarafa kaldırıp atmıyordu. Tabiat ve fizik bünyeden gelen noksanlık ve altlığı hiç de ihmal etmeksizin o, her iki cins arasında eşitliği meşrû bir hale getiriyordu.

Muhammed A.S.S.'ın zevceleri[1405]*:*

1100. (I) HADÎCE: *Huveylid*'in kızıdır. *Esed* kabilesine mensup olup Mekkelidir. Elinizdeki kitabın birinci cildinde, onunla nikâhlanmasına dair uzun uzadıya bilgi vermiştik. Tarihçilerin çoğunun verdiği bilgiye göre, henüz 25 yaşında bulunan Muhammed A.S.S. ile nikâhlandığında kendisi 40 yaşında ve dul olup iki çocuk anası idi. 25 yıl müddetle Hadîce'nin vefatına kadar Muhammed A.S.S., "tek kadınla evli" (monogam) kalmıştır. Karı-koca hayatı pek mes'ut geçmiş

1404. A. b. Hanbel, II, 472

1405. Bk. İbn Sa'd, VIII, 7, 35-115, 153-59; Taberî, I, 1766-77; *Muhabbar*, s. 77-99; Beyhakî, VII, 70-73; İbn Kesîr ve diğer müfessirlerin *Tefsîr* kitaplarındaki 33/28-59. âyetlerin tefsirleri ile ilgili sahifelere bakınız

ve ondan Muhammed A.S.S.'ın üç oğlu ve dört kızı dünyaya gelmiştir. Oğullar küçük yaşlarda ölmüşler ve bunlardan ilk önce doğan *el-Kaasım,* babasına künye adı olarak verilmiştir: (Ebe'l-Kaasım). İlk kızları *Zeyneb,* Hadîce'nin kızkardeşinin oğlu olan yeğeni *Ebû'l-Âs* ile evlenmiştir. *Rukayya* ve *Umm Külsüm,* sonradan Hilâfet makamına getirilen *Osmân* R.A., ile, birincinin evlendikten sonra vefatı üzerine yeniden diğeri ile nikâhlanması suretiyle evlenmişlerdir. En küçük kızları *Fâtıma* ise, *Alî* R.A. ile evlenmiştir; Muhammed A.S.S.'ın nesebi, daha çok bu evlilikten dünyaya gelen torunlar vasıtasıyla devam edip gitmiştir. İslâm dünyasında Fâtıma'nın torunları, her ülkeye göre değişmek üzere, *Şerîf, Seyyid* veya *Habîb* ünvanlarıyla anılır olmuşlardır.

1101. (II) SEVDE: *Zem'a*'nın kızıdır. *Âmir'ubn Lu'eyy* kabilesine mensup olup Mekkeli bir hanımdır. Kendisi evvelce *es-Sükrân'ubn 'Amr* ile evlenmişti. Hadîslerdeki bilgilere göre, önce hanım İslâmı kabul etmiş ve bir müddet sonra kocasının da İslâma geçmesinde asıl rolü oynamıştır. Mekke'de Müslümanların işkence ve cefâya tabi tutuldukları bir sırada *Sükrân* öyle anlaşılıyor ki karısını da yanına almak suretiyle Habeşistan'a sığınmış ve burada Hıristiyan dînine geçip irtidâd etmiştir[1406]; kısa bir zaman sonra da burada ölmüştür ve hanımı Sevde ise, her zaman için Müslümanlığını muhafaza ederek bu olaydan daha bir müddet sonra Mekke'ye dönüp gelmeye mecbur olmuştur. O sırada *Hadîce* yeni vefat etmişti ve Muhammed A.S.S.'ın bakıma muhtaç çok sayıda küçük çocuğu bulunuyordu. *Sevde*'nin îman konusunda gösterdiği sıkı ve vefakâr tutum Resûlullah'ı son derece etkilemiş olmalıdır ki ona karşı duyduğu bu takdiri ve verdiği yüksek değeri, mücessem bir şekilde göstermek istemiştir. O sırada, *Sevde* 50 yaşında bulunuyordu; buna rağmen Muhammed A.S.S. ona evlenme teklifinde bulundu ve Hicretten evvel 3. yıla doğru nikâh akdi gerçekleştirildi. Bu hanımı, 19. Hicrî yılda Ömer R.A.'ın Hilâfeti sırasında vefat etmiştir. *Sevde*'nin bir erkek kardeşi ve bir çok yeğeni daha pek erken bir devirde İslâma geçmişler ve İslâm'dan çıkmaktansa Hicret yolunu seçip başka ülkelere sığınmışlardır. İman ettiği her noktanın ateşli bir müdâfii olan *Sevde*, bu farklı tutum ve davranışlarının mükâfatlandırılıp kendisinin şereflendirildiğini hissediyordu. O, Resûlullah'ın çocukları ile meşgul olmuş ve onları analık şefkati göstermek suretiyle büyütüp yetiştirmiştir[1407]. Her ne kadar bazı kaynak-

---

1406. Tabarî, I, 1767; İbn'ul-Esîr, *Usd,* III, 131, V, 457, 573; İbn'ul-Esîr, *Nihâye,* II, 284

1407. *Muhabbar,* s. 80

larda (bk. İbn Hacer, *İsâbe,* "Hanımlar Bölümü", No. 606), Hicrî 54. yıl gösterilirse de Resûlullah'ın bu hanımının vefatı yılı olarak Halife Ömer'in son zamanlarını yani 24. yılı gösterebiliriz. Aynı hanım kendi oturduğu daireyi, buna bitişik dairede oturan büyük dostu *Âyişe*'ye vasiyet etmişti (Samhûdî, II. neşir, s. 464) ve böylece Umm'ul-Mu'minin *Âyişe,* kendi yattığı odanın bir tarafına Resûlullah medfun bulunduğu için iyice sıkışmış olduğu yeri genişletmek imkânına kavuşmuş oldu.

1102. (III) ÂYİŞE: *Ebû Bekr*'in kızıdır. *Teym* kabilesine mensup olup Mekkelidir. Hicretten evvel 2. yılda Muhammed A.S.S. kendisini nikâhladığında henüz 7 yaşında bulunuyordu. Nikâhtan sonra o, anası-babası yanında kaldı ve Medine'ye geçmiş bulunan kocasının yanına, ancak olgunluk çağına ulaştıktan sonra varabildi. Bu nikâh akdi gerçekleştirildiğinde İslâmın geleceği ve varabileceği hedefler son derece karanlıktı ve Resûlullah, kendisine ve îman edip bağlananlardan meydana gelen cemâatine dair her zamankinden fazla endişeler taşımaktaydı. Kendisinin, İslâmın esaslarını ve hükümlerini lâtif cinsin mensupları arasında anlatıp açıklayacak akıllı ve heyecan dolu bir kadına ihtiyacı vardı. *Âyişe* ise bütün bu vasıfları kendi şahsında toplamış bir kimseydi ve esasen pek küçük yaşta bulunmasına rağmen Resûlullah'ın dikkatini bu vasıflarıyla üzerine çekmişti. Bundan ayrı, küçük yaşta bulunmasına rağmen, kocası Resûlullah'ın kendisinde görmek isteyeceği her çeşit meziyet ve vasıfları alıp benimsemeye elverişli bir mânevî yapıdaydı. Hadislerde nakledilen çok sayıda anlatımlar vardır (Meselâ: Buhârî, 3/35); bunların gösterdiğine göre, Âyişe vâlidemiz ilme susamış bir şahsiyete sahipti. Resûlullah ile olan görüşmelerinde derinliğine sualler soruyor ve ele alınan meselelerin her yönüyle anlatılabilmesi için uzun münâkaşalar yapıyordu. Bu durumu bir taraftan, diğer yandan ise o, Resûlullah'ın en büyük dostu *Ebû Bekr*'in, henüz daha evlenmemiş öteki kızkardeşleri içinde bu işe en uygun tek kızıydı; gerçekten de neseb konusuna büyük bir önem veren Arap sosyetesinde evlilik bağları, iki aile yahut iki kabile arasındaki tesânüdün sıkı ve sağlam esaslara dayandırılmasında büyük bir rol oynuyordu. *Ebû Bekr* İslâmı ilk kabul eden birkaç kişiden biriydi ve onun îmanı o derece harâretli idi ki Resûlullah ona *Sıddîk* (En doğru, en sâdık) şeklinde bir şeref lâkabı takmış bulunuyordu. *Ebû Bekr,* Resûlullah'tan gelen bu nikâh teklifini hiç beklemiyordu ve o sırada kendisi, kızı için bir sözlü(nişanlı) bakınmaktaydı. Fakat Muhammed A.S.S. kendisine konuyu açınca bundan şeref ve sevinç duydu; bilhassa aklından geçirmekte olduğu aday erkeğin, "kendisini asla İslâma çevirmeye yeltenmemesini" ifade eden sözlerinden sonra o sı-

rada kalbinden yaralanmış durumdaydı[1408]. Kısaca ifade etmek istersek, Muhammed A.S.S.'ın *Âyişe* üzerinde taşıdığı bütün ümidler fazlasıyla ve mükemmel surette tahakkuk etmiştir: O, İslâmda yetişen en büyük hukukçu hanımlardan biri olmaya muvaffak olmuş ve "tarih", "belâgat" ve "şiir" konularında pek gelişmiş bir hassa ve zevke mazhar olmuştur. Medine'de dokuz yıl boyunca kendisi Resûlullah'ın en yakın ve en samimi dostu olmuş ve bunun bir sonucu olarak da Muhammed A.S.S.'ın hayatı ile ilgili çok miktarda hadîs onun sâyesindedir ki bize kadar ulaşabilmiştir. Aynı şekilde o, askerî seferlere de katılmış ve bizzat savaş sırasında cesur bir hastabakıcı hemşire olarak çalışmıştır. Onun hukûkî, tıbbî, matematik, edebî, tarihî ve folklorik meselerde büyük kabiliyeti herkesce bilinen bir gerçekti. Hattâ sportif tarafları da vardı. Resûlullah kendisini neşelendirip hoşnut etmek için zaman zaman açık ârâziye çıkıldığında onunla koşma yarışları bile yapıyordu. Kendisi Hicrî 57. senede vefat etmiştir.

1103. (IV) HAFSA: *Ömer*'in kızıdır. *Adî* kabilesine mensup olup Mekkelidir. Önce *Huneys'ubn Huzâfe* ile evlenmiş ve pek erken bir devirde İslâma girerek Habeşistan'a sığınma durumunda kalmıştır. Kocası *Huneys,* 3. Hicrî yılda cereyan eden *Uhud* savaşında vefat etmiş ve *Hafsa* 22 yaşında iken dul kalmıştı. Daha sonra Hilâfet makamına geçecek olan babası ve aynı zamanda Resûlullah'ın en yakın dostlarından biri olan Ömer, kızı *Hafsa* için Müslümanların en ileri gelenleri arasından bir zevc bakınmaya başladı; ancak ne Ebû Bekr ve ne de Resûlullah'ın kızı olan zevcesi *Rukayya*'yı henüz kaybetmiş bulunan Osmân, Ömer'in bu yöndeki tekliflerini kabul etmemişlerdi. Bundan kalbi kırık bir halde hüzün duyan Ömer derdini Resûlullah'a açtı. Allah'ın Elçisi de onu güzel sözlere teselli etti ve *Hafsayı* kendisine nikâhlamasını teklif etti. Durum herkesi memnûn ve sevinçli hale getirecek şekilde halledilmiş ve böylece Ömer, *Ebû Bekr ve Osmân*'a karşı herhangi bir kırıklık duygusundan tamamen uzaklaşmıştı. Aydın ve okumuş bir aileden çıkmış bulunan *Hafsa,* o devrin okuma-yazma bilen pek nâdir hanımlarından biriydi. O dahi bize, Resûlullah'ın yaptığı veya söylediği şeyler üzerinde, pek önemli miktarda hadis nakletmiş bulunmaktadır.

1104. (V) ZEYNEB: *Huzeyme*'nin kızıdır ve Mekke'ye gelip yerleşmiş Necd'li bir hanımdır. Mensûbu bulunduğu *'Âmir'ubn Sa'sa'a* kabilesi, o devirde Arabistan'ın en güçlü kuvvetli kabilesi idi. Daha önceki bölümlerde, *3. Hicrî yılda* bu kabile ile İslâm arasındaki ilişki-

---

1408. Tabarî, I, 1768-69

lerin Müslüman mübelliğlerin haince kılıçtan geçirilmesi üzerine ne kadar acı bir şekilde bozulduğunu ve bu kılıçtan geçirme olayından canlarını kurtaran bir mübelliğin Medine'ye doğru çekilirken yolda, İslâma geçmiş olduklarından haberdâr olmadığı için bu kabile mensubu iki Müslümanı yanlışlıkla ödürmesi ile de bu ilişkilerin büsbütün bozuk bir hale gelmesine sebeb teşkil ettiğini açıklamıştık. Bu büyük ve güçlü kabile ile İslâmın hasımlık durumunun daha uzun müddet sürüp gitmesine sed çekecek bir şeyler yapılması gerekiyordu. Esâsen Resûlullah'ın ailesine mensup biri ile evlenmiş bulunan *Zeyneb,* ikinci kocası olan ve Bedr savaşında şehid edilmiş *'Ubeydet'ubn'ul-Hâris'ibn'il Muttalib*'i de kaybetmiş vaziyetteydi; o sırada kendisi yaklaşık 30 yaşlarındaydı. Hattâ o, İslâmdan önceki devirde bile iyilik sever bir kimse olduğu için *Umm'ul-Mesâkîn*(yani Fakir-Fukara Dostu) lâkabıyla da anılıyordu. Bu duruma göre onun, hiç münakaşasız ülkedeki insanlar üzerinde manevî bir tesir ve nüfuza sahip olması gerekmektedir. Onunla nikâhlanmak suretiyle Resûlullah, *'Âmir'ubn Sa'sa'a* kabilesi ile İslâm arasında belki de bir uyuşma halinin ortaya çıkmasını sağlamak istiyordu. Ancak bu zevcesi üç ay sonra vefat etmiştir.

1105. (VI) UMMU SELEME HİND: *Ebû Umeyyet'ubn'ul-Muğîre*'nin kızıdır. *Muhzûm* kabilesine mensup olup Mekkelidir. Allah'ın Kılıcı *Hâlid*'in yakın bir hanım akrabasıdır. Bizzat kendisi ve ilk kocası *Ebû Seleme* daha ilk devirlerde İslâmiyeti kabul etmiş vaziyetteydiler. Hattâ İbn Hişâm'a bakacak olursak, İslâma geçişte bu *Ebû Seleme,* onuncu sırada yer almaktadır. Bu evli çiftin adlarına, Habeşistan'a sığınmak üzere oraya Hicret eden Müslümanlar arasında raslamaktayız. Daha sonra onlar, Medine'ye gitmek üzere dönüş yolu üzerinde Mekke'ye uğramışlar, ancak kocası ile birlikte Mekke'den ayrılırken *Ummu Seleme*'nin akrabaları onunla birlikte yola devam etmesine mani olmuşlardır. Kendi ailesi ile kocasının aile mensuplarına karşı, Mekke'deki bu mecbûri ikameti esnasında, çok mücadele etmek mecburiyetinde kalmıştır. O, her sabah Safâ tepesi üzerine çıkıyor, Kâ'be'ye doğru dönerek kendisini burada tutan akrabalarına öyle beddualar ediyordu ki intikam maksadıyla onlar, henüz bebek olan çocuğunun kolunu çıkaracak kadar ileri gittiler. Onun bu ardı arkası kesilmeyen feryâd ü figânları nihayet Mekkelileri yumuşattı ve çıkıp gitmesine müsaade ettiler: O, Medine'ye tek başına varmasını bilebilmiştir[1409]. Hicrî 3. yılda *Uhud* savaşı sırasında ise zevci şehid düşmüştü. Çok acı çekmiş olan bu hanım yeniden feryâd ü figâna başladı ve ağlayışları bir yıl boyunca devam etti. Bunun üzerine

---

1409. *Muhabbar,* s. 85

Resûlullah kendisine çok acıdı ve "ilerlemiş yaşına, birçok çocuğunun bulunmasına" rağmen ona, pek sevgili kocasının dünyadan ayrılışının acısını unutturabilmek üzere, evlilik teklif etti. Hicrî 61. yılda vefat etmiştir. Kendisi şâire bir hanımdı ve okuyup yazması vardı[1410]. Bize Muhammed A.S.S.'ın öğretim ve tebliğleri ile ilgili birçok hadîs nakletmiş bulunmaktadır. İlk evliliğinden olan birçok kızı arasında Habeşistan'da dünyaya gelen Zeyneb'in, sonradan büyük bir hanım hukukçu olduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Bilindiği gibi *Hâlid,* Uhud savaşı zamanına kadar azgın bir İslâm düşmanıydı ve *Ummu Seleme*'nin Resûlullah ile evlenmesinden sonra ise onun bu düşmanlığı kırılmış ve iki yıl sonra da İslâmı kabul etmesi şeklinde bir sonuca ulaşılmıştır.

1106. (VII) ZEYNEB: *Cahş*'ın kızıdır. Mekke'ye gelip yerleşmiş ve buranın tebeasından olmuş bir kimsedir. Annesi *Umeyme,* Resûlullah'ın babasının kızkardeşiydi. Resûlullah'ın bu evliliği boş birçok münakaşaların yapılmasına sebeb olmuştur. Gerçeğin şu merkezde olduğu anlaşılmaktadır. *Bir taraftan:* (1) Zeyneb R.A., yeğeni Muhammed A.S.S.'a karşı şefkatli bir muhabbet besliyordu ve gizliden gizliye bir nezirde bulunmuş ve Allaha şükür ve hamd maksadıyla şayet birgün Resûlullah kendisi ile nikâhlanacak olursa, iki ay devamlı oruç tutacağına yemin etmişti. Beklediği bu haberi aldığı gün, haberi kendisine ulaştıran kimseye, o sırada üzerinde ne kadar zînet varsa hepsini çıkarıp vermiştir(bkz. Belâzurî, *Esnâb,* H. No. 900, s. 436 s. 436); (2) Zeyneb'le nikâhlanmasından önce Resûlullahın gerçekleştirdiği nikâhlara rağmen o, ümîdini asla kaybetmeyerek 35 yaşına kadar bâkire olarak hayatının sürdürmüş ve işte o yaştayken Resûlullah onu *Zeyd'ubn Hârise* ile evlenme mecburiyeti ile karşı karşıya bırakmıştı. Aşikârdır ki o, hiçbir kimseye bu gizli nezrinden bahsetmemiştir; (3) Zeyd'den boşanmasını müteakip, Resûlullah'ın onunla nikâhlanmak istediğine dair haber kendisine ulaşır ulaşmaz, daha bu haberi kendisine getirene cevabını vermeden, hemen doğrulup Allaha bir şükür namazı kılmıştır. (bkz. İbn 'Abd'il-Berr, *İstî'âb, "Zeyneb"* maddesi). *Diğer taraftan* ise, Resûlullah, azâdlı köleleri yıldırıp eziyet altına sokan her çeşit geleneksel hukuka dayalı kısıtlılıkların ilgâ edilip ortadan kaldırılmasına iyice karar vermiş bulunuyordu. İşte onun verdiği tâlimat üzerinedir ki *Zeyneb,* Muhammed A.S.S.'ın azâdlı kölesi (Mevlâsı) ve evlâd edindiği *Zeyd'ubn Hârise* ile evlenmişti. Fakat karı-kocanın geçimi hiç de iyi gitmedi: Her iki taraf da birbirine karşı sinirli davranıyor ve sık sık acı sözler sarfediyorlardı. Resûlullah'ın birbiri arkasına yaptığı

1410. Balâzurî, *Futûh,* s. 472

girişimlere rağmen *Zeyd,* onu boşamak istiyordu. Bir gün Resûlullah, onun ailesine karşı gösterdiği bu tutumu değiştirmek maksadıyla bizzat evinde onu ziyârete gitti ise de *Zeyd'*i evde bulamadı. *Zeyneb* evdeydi ve yalaşık 36 yaşına rağmen, safranlı suda yıkanmış elbisesi içinde pek câzibeli bir duruşu vardı; bu görüntü karşısında Resûlullah şu şekilde söylenmekten kendini alamadı:

"Kalbleri bir halden diğer bir hâle çeviren Allah ne Yücedir..."

Resûlullah hakkında biografik eserler bırakmış birçok yazarın serdettiği mütalâaları da nazarı itibara alarak onun bu sözlerle şunu kasdettiği görüşündeyiz: Daha evvel bir siyâhî olan ve kendisinden de yaşlı durumdaki zevcesi *Ummu Eymen* ile mes'ût bir evlilik hayatı sürdüren *Zeyd'*in böylesine güzel ve böylesine cazibeli, iyi bir aileden gelen ve pek seçkin huy ve şahsiyete sahip bir zevce ile uyuşamamış olmasını hayretle karşılamış ve bu kalp dönüklüğünün Allah'tan gelen bir hâl olduğunu kendi kendine itiraf etmiştir... Resûlullah'ın bu şekilde söylenmesi, beklenen barışma sonucunu doğurmadı, hattâ açık ve seçik olarak verdiği:

"Allah'tan kork ve zevceni boşama!"

talimatına rağmen *Zeyd,* kısa bir zaman sonra nikâh akdini bozmak suretiyle buna cevap verdi. Bundan birkaç ay sonra Resûlullah, *Zeyneb* ile evlenmesini emreden bir vahyi Allah'tan aldı. Kur'ânı Kerîm bu âyetiyle evlenme yasaklarıyla ilgili konularda öz oğulla, evlâd edinilmiş kimseleri bir tutan örf ve âdetin ıslâh edilip değiştirilmesini hedef almıştı: Evlâd edinilmiş oğulun boşanmış veya sâir sebeblerle dul kalmış karısının, bu dul kadınının kayınpederi ile nikâhlanması geleneğe göre yasaktı. Bu örf, insanlar üzerinde o derece derinlemesine nüfûz etmişti ki hattâ Müslümanlar arasından bir kimsenin kalkıp bunun aksini düşünmesi bile başlı başına bir skandal teşkil ederdi. *Zeyneb'*in akrabalarının geçirdikleri tereddütler bir yana, bizzat Resûlullah'ın dahi Kur'ânı Kerîm'deki şu âyetleri vahiy yoluyla aldığında bir müddet tereddütte kaldığı anlaşılmaktadır (K. 33/36-40):

"Allah belli bir konuda karar verdiğinde, artık ne bir mü'minin ve ne de bir mü'minenin ve hattâ bizzat Resûlünün, o işler üzerinde bir seçim hakkı ve ihtiyarları kalmış olur. Allah'a ve Resûlüne itaatsizlik eden kim olursa olsun muhakkak ki tam bir sapıtma ile sapıtmıştır. (Ey Muhammed!) Allah'ın lûtuf ve nimetlerine garkettiği ve senin de lûtufkâr davrandığın bir kimseye sen: '— Allah'tan kork ve zevceni boşama!' diyordun ve Allah'ın herkese malûm edeceği şeyi sen henüz kalbinde saklamaktaydın. Ve insanla-

rın(dedikodusundan) korkuyordun; halbuki Allah, kendisinden korkulması hususunda daha çok hak sahibidir. Sonra *Zeyd* o hanıma karşı beslediği arzu ve yakınlığı tamamen tükettiğinde biz seni ona zevc yaptık; bundan maksat, evlâd edinilmiş oğulların hanımlarına karşı besledikleri arzu ve yakınlığın tamamen tükenmesi halinde artık bu çeşit oğulların zevcelerine karşı (kayınpederleri bağlayan) hiç bir (evlenme) yasağı ve engelinin kalmadığını (insanlara bildirmektir). Zîra, Allah'ın emri daima yerine getirilir. Allah'ın, Peygamberine farz olarak emrettiği şey üzerinde artık ona bir şikâyet ve müracaatta bulunma hakkınız yoktur. Daha evvel gelip geçmiş insanlar üzerinde de Allah'ın gösterdiği tutum bundan ibâretti. Gerçekten de Allah'ın emri, tam bir kesinlik ile kesinleşmiş bulunmaktadır. Allah'ın emir ve tebliğ'lerini(insanlara) bildirenler ve O'ndan korku ve haşyet duyanlar ve Allah'tan başka hiç bir şeyden korkmayanlar! Hesap görücü olarak Allah yeter... Muhammed sizlerden hiç birinizin babası değildir, ve fakat Allah'ın Elçisi ve Nebîlerin mührüdür: Allah her şeyi tam olarak bilendir'' (K. 33/36-40).

1107. Böylesine yüksek seviyede bulunan ve her hareketi bir hukûki emsâl ve örnek teşkil eden şahsın tasarrufları sayesinde İslâm, köleler konusunda son derece geniş ve önemli neticeler doğuran bir ıslahat haraketi gerçekleştirmiştir. Ben şahsen, İslâmdan başka hiç bir gelmiş-geçmiş medeniyet muhitinde azadlı kölelerin teşkil ettiği hükûmdar hanedânlarının kurulduğuna raslamadım: Mısır'daki *Memlûk* hanedânı, Kuzey Hindistan'daki *Ğulâmân* hanedânı, Güney Hindistan'da *Âdil-Şâhid* ve *Kutb-Şâhid* hükûmdar sülaleleri, gerçekten de vaktiyle azâdlı köleler idiler ve imparatorluklar idare etmiş hükûmdar aileleri teşkiline yeltenecek kadar yukarı kademelere yükselmiş bulunuyorlardı. Hükûmdarlık mevkiine yükselen bu eski köelerin Devlet Başkanlığı, hür doğmuş Müslümanlar tarafından en küçük bir tereddüt duyulmaksızın kabûl ve tasdik edilmiştir. Vezîr, askerî kumandan v.s. gibi daha alt seviyedeki Devlet memuriyetlerine getirilen azâdlı kölelerin durumunu ise burada zikretme lüzûmunu hiç hissetmiyoruz. *Zeyneb*'in bu evliliği 3. Hicrî yıla raslar; Resûlullah'ın geride dul olarak bıraktığı *Ummuhât'ul-Mü'minîn*(Mü'minlerin Anaları) mevkiindeki zevceleri arasında, 20. Hicrî yılda olmak üzere ilk hayata gözlerini yuman ve bu valdemizdir. Kendisi, elinden iş gelir ve iyilik sever bir kimse idi; deri tabaklamasını(debbâğlığı) ve deriden mâmul eşyâ(maroken) imal etmesini bilen bir hanımdı. Bu yoldan kazandığı bütün parayı, iyilik ve hayır işlerinde sarfederdi[1411].

1108. (VIII) CUVEYRİYYE: *el-Hâris*'in kızıdır ve *Benû'l-Mustalık* kabilesine mensuptur. Daha önce de bu kabileden bahsederken

---

Kastallânî. *İrşâd*, III, 22; El-Hâkim, *Mustedrek*, 4/25, "Zeyneb bintu Cahş" maddesine bakınız; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 104

beyan ve ifade ettiğimiz gibi, *Benû'l-Mustalık*'lar İslâma karşı savaş hazırlıkları içine girmiş bulunuyorlar ve bu hazırlıkları da tam Hendek savaşı için ötekilerin harekete geçtikleri bir zamana raslamış bulunuyordu. Bu durum, Resûlullah'ın onlar üzerine, hiç beklemedikleri anda bir akın tertiplemesine sebeb olmuş ve çoğunluğu kadınların ve çocukların teşkil ettiği yüzlerce esîrin alınması ile sonuçlanmıştı. İslâm düşmanı ve paralı askerlerden ibâret bu kabileye karşı merhametli davranmak için hiç bir sebeb bulunmuyordu. Kölelik müessesesini hiç sevmemesine rağmen Resûlullah henüz şu meşhur talimatını açıklamamıştı:

"Araplara hiç bir şekilde kölelik yoktur"[1412]

Ülkede yürürlükte bulunan örfe göre, bu sefere katılmış olan kendi askerleri arasında harp esirlerinin ganimet olarak dağıtılmasını kabul etti. İşte *Cuveyriyye* mağlûp kabile başkanının kızıydı ve o, iki askerin hissesine düşmüştü. Bu ikisi, ister bir tek şahsın iki kişiye taksim edilmesindeki uygunsuzluğu nazarı itibara alarak, ister bu kızın kabile başkanının kızı olması dolayısiyle bundan büyük bir fidyei necât koparacaklarını düşünerek kızın sahip olduğu değerin "ödenmesi" halinde onu serbest bırakmaya karar verdiler. Her ne olursa olsun esir kız, Resûlullah'ın huzuruna girdi ve ona başından geçen felâketi baştan aşağı anlatarak İslâma girdiğini beyan etti ve kendisinden tekrar hürriyetine kavuşabilmesi için şöyle diyerek yardım talep etti:

"Ey Allah'ın Resûlü! Ben kabilemin Başkanı *el-Hâris*'in kızıyım; üzerime gelen felâketi ve içine düştüğüm durumu görüyorsun. Tekrar hürriyetime kavuşabilmem için bana yardım et! Allah da sana yardım edecektir"[1413]

Resûlullah ona merhamet etti, yardım talebini kabul etti ve kendisi ile nikâhlanmasını teklif etti. O ise hiç tereddüt etmedi. Haber Ordu içinde yayılınca, hiç bir müslüman asker, bu evlilikten sonra ortaya çıkan akrabalık dolayısiyle hiç bir şekilde Resûlullah'ın hısımlarından bir kadını köle olarak artık eli altında bulundurmak istemedi; bunun bir sonucu olarak bütün esir düşenler azâd edilip hürriyetlerine kavuşturuldular. Savaşta kaçıp kurtulan kabile erkekleri ise, Resûlullah'ın huzuruna varıp İslâma girdiklerini beyan etmeye başlamakta gecikmediler. Resûlullah böylece bir taşla iki kuş vurmuş oluyordu: Köle statüsüne düşmüş olan Arapların hürriyetlerine kavuşturulması ve bü-

---

1412. Sarahsî, *Mebsût*, X, 40 ve 118(: Lâ Rıkk 'alâ 'Arabiyyin)
1413. *Muhabbar*, s. 89-90

yük bir kabilenin böylece İslâmî gaye ve hedefler devşirilmiş olması. İşte bu *Cuveyriye* daha sonraları, kıldığı namazlar, tuttuğu oruçlar ve takvâsı ile şöhret bulmuştur. Kendisi Hicrî 57. yılda vefat etmiştir. Muhammed A.S.S.'ın hayatına dair ondan bazı hadîsler nakledilmiş bulunmaktadır.

1109. (IX) UMMU HABÎBE: *Ebû Sufyân*'ın kızıdır. *Benû* Umeyye kabilesine mensup olup Mekkelidir. Daha ilk yıllarda İslâma geçmiş ve kocası *'Ubeydullah'ibn Cahş* ile birlikte Habeşistan'a Hicret etmiştir. Alkolik bir kimse olan kocası burada, İslâmı terkedip Hıristiyan dînine geçmiş ve kısa bir müddet sonra da ölmüştür. Kocasının kendisi üzerinde de gösterdiği ısrar ve sıkıştırmalara rağmen o, İslâma sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. Muhtemelen Habeşistan kıralı *Necâşî* huzuruna Resûlullah tarafından bir ara bir elçi gönderildiğinde, bu hanımın İslâm lehine gösterdiği sabır ve tahammül haberi Medine'ye kadar ulaşmış ve bundan son derece memnun olup sevince garkolan Resûlullah, Habeşistan'a özel bir elçi göndererek, şayet o da râzı olursa, *Umm Habîbe*'nin kendisi ile nikâhını *gıyaben*(: yokluğunda, in absentia) kıymasını ve onu da beraberinde alıp Medine'ye getirmesini emretmişti. Bu, hanımın İslâm îmanına gösterdiği sıkı bağlılığın bir mükâfatıydı ve böyle bir durumda hangi müslüman kadın bu tekliften şeref duymaz? Bu olay takriben 6. Hicrî yılda cereyan etmiştir. Biz, onun babası *Ebû Sufyân*'ın ne kadar azgın bir biçimde İslâma karşı bir mücadele tutturmuş olduğunu biliyoruz. Bununla ilgili olarak tarihçi *İbn Habîb*'de kayıtlı şu satırları okumaktayız:

> "Bu olaydan önce Allah şu âyeti vahyetmiş bulunuyordu(K. 60/70): "Olabilir ki Allah, aranızda düşmanlık bulunan kimseler ile sizin aranızda dostluk tesis edebilir". Resûlullah'ın, *Ebû Sufyân*'ın kızı *Umm Habîbe* ile nikâhlanması bu dostluğun başlangıcı olmuş ve *Ebû Sufyân* ise, bundan sonra Resûlullah'a karşı yumuşamaya başlamıştı. İşte (âyette geçen) dostluk da budur"[1414].

Ebû Sufyân'ın İslâma karşı duyduğu heyecan ve arzuyu belirten şu anlatımı sizlere hatırlatalım: Mekkeliler *Hudeybiye* sulh anlaşmasının hükümlerine riâyetsizlik göstermişlerdi. *Ebû Sufyân* bunun doğuracağı sonuçlardan endişe duyarak, durumu düzeltmek üzere Medine'ye çıkageldi. Önce, Resûlullah'ın zevcesi, yani kendi kızı *Ummu Habîbe*'nin evine gitti. Küçük bir odadan ibaret bu yuvanın döşemesinde halı olarak serili yegâne şey, Resûlullah'ın yatağından ibaretti. Ummu Habîbe bunu derhal dürüp kaldırdı; babası:

1414. *Muhabbar*, s. 88-89

"— Niçin böyle yaptın?!"

diye sorunca ona şöyle bir cevap vermiştir:

"— Bu Allah'ın Resûlünün yatağıdır. Sen ise bir müşrik, bir putperestsin; buna oturamayacak kadar necîssin, pissin".

Ebû Sufyân ise şu cümleleri homurdandı:

"— Kızcağızım! Sen bizi terkettin terkedeli ne kadar değişip bozulmuşsun..."

Ve daha fazla konuşmaksızın onun evini terkedip çıkmıştır. *Ummu Habîbe,* Hicrî 59. yılda vefat etmiştir. Hadîs kolleksiyonları, onun rivâyetiyle gelen bir çok hadîs taşımaktadırlar.

1110. (X) SAFİYYE: *Huyey*'in kızıdır. Hayberli Yahudi bir hanımdır. Kastallânî'ye göre (Irşâd, VI, 368) esâsında onun adı *Zeyneb* idi; nikâhlanmasından sonra Resûlullah bunu *Safiyye* olarak değiştirmiştir. Yukarıda vermiş olduğumuz malûmata göre, 7. Hicrî yılda birkaç gün süren bir direnişten sonra Fethedilen *Hayber* bölgesi insanları ile Medine'deki Müslümanlar arasında harple sonuçlanan olayları esasen biliyoruz. Safiyye genç ve dul bir hanımdı. Muhammed A.S.S.'ın "mağlûplarla uzlaşma ve anlaşma" şeklindeki değişmez politikasının bir neticesi olarak onu nikâhı altına aldı. Birçok tarihî kaynakta[1415], şu olay bize nakledilmiş bulunmaktadır: Resûlullah yeni zevcesini yakından tanımaya fırsat bulabildiği ilk gece, onun yanağında yeşil bir benek gördü. Sorması üzerine *Safiyye* şöyle cevap verdi.

"Bir müddet önce rüyâmda gökteki ayın yerinden kalkıp göğsümün üzerine düştüğünü gördüm; bunu kocama anlattığımda o: '— Sen şu Medine kıralı ile evlenmek istiyorsun' dedi. Ben ise senin hakkında o sırada hiç bir şey duymamıştım. (Buna rağmen) tutup suratıma şiddetli bir şamar indirdi; işte bunun izi hâlâ devam devam etmektedir..."

Düğün gecesi Resûlullah, onun milletinin uğradığı zarar ve kayıplar konusunda yeni zevcesini teselli etti ve Hayberlilerle savaşmaya kendisini iten sebeb ve olayları ona izah ederek, bu duruma göre, olayların mes'ûliyetinin tamamen onlara ait olduğunu anlatmaya çalıştı[1416]. Kendisi Hicrî 50. yılda vefat etmiştir. Ölüm döşeğinde iken mallarının üçte birini Yahudi dîninde ısrâr edip kalmış olan yeğenine vasiyet etti. Bazı Müslüman sahâbiler bu vasiyetin yerine getiril-

1415. *Muhabbar,* s. 90-91; İbn Hişâm, s. 763
1416. Suheylî, II, 240

mesine karşı çıkmak istedilerse de Muhammed A.S.S.'ın zevcesi *Âyişe,* lehine vasiyet yapılanın tarafını tutarak sonuç doğuracak bir biçimde araya girdi[1417]. *İbn Sa'd*'ın verdiği bilgiye göre[1418], *Safiyye* anne tarafından *Kurayza* Yahudi kabilesine mensuptu. Hadîs yazarı *en-Nesâ'î*'nin naklettiğine göre[1419], *Safiyye* valdemizin mutfağında pişen yemekler, onun aile fertleri (Ehli Beyt) arasında pek beğenilirdi. Bu zevcesi de Muhammed A.S.S. hakkında bir miktar hadîs rivâyet etmiş bulunmaktadır:

1111. (XI) MEYMÛNE: *el-Hâris*'in kızıdır. *'Âmir'ubn Sa'sa'a* kabilesine mensuptur. Yukarda (V) numara altında gösterdiğimiz Resûlullah'ın, beşinci olarak evlendiği Huzeyme kızı *Zeyneb*'in üvey kızkardeşidir. Resûlullah 7. Hicrî yılda Mekke'de Umre Haccı dolayısiyle bulunduğu bir sırada nikâhlandığında, *Meymûne* 36 yaşında dul birhanımdı. Bu evliliğin sebeb ve sâiklerinden sadece ikisini biliyoruz: 1. Meymûne'nin, hepsi de çeşitli kabilelerin ileri gelen kimseleriyle evlenmiş 8 kızkardeşi bulunuyordu; öyle ki, *İbn Habîbe* göre[1420], "(Meymûne'nin annesi) *Hind*'in sahip olduğu damatlar kadar asil damatlara sahip hiç bir Arap kadını yoktu" *2.* Resûlullah'ın İslâm ile Mekke arasındaki ilişkilerde bir uzlaşma, bir yumuşama meydana getirmek için çare ve yollar aradığı tahmininde bulunmak insana daha mâkul gelmektedir. Kendisi Mekke'ye *Hudeybiye* sulh anlaşmasının tanıdığı haklardan istifade ile gelmişti ve mezkûr anlaşmaya göre burada üç geceden fazla kalmaması icab ediyordu. Müslümanların burada kalacaklarını tahmin eden Mekkeliler tarafından şehir tamamen boşaltılmış bulunuyordu ve gerçekten de üçüncü günün sonunda Mekkeliler tarafından gönderilen bir haberci-elçi gelip artık şehri boşaltıp gitmelerini istedi. Resûlullah bu elçiye şunları söylemiştir:

> "Şayet bizim burada daha fazla kalmamıza müsaade etsen, bunun sana ne(zararı) olur? (Şu anda) yeni nikâhlanmış bulunuyorum. Büyük bir düğün tertipleyeceğim, sizi de bu *velîme* toplantısına (düğün yemeğine) davet ediyorum"[1421].

Şayet gerçekte de olduğu gibi Mekkeliler bu düğün davetini reddetmişlerse, bunun yanlışlığı, düşmanları ve hasımlarıyla uzlaşıp anlaşma yoluna girme hususunda hiç bir fırsat kaçırmak istemeyen Muham-

---

1417. İbn Sa'd, VIII, 91-92
1418. *A.g.e.,* VIII, 86
1419. Nesâ'î, 36/4, No. 3
1420. *Muhabbar,* s. 109
1421. İbn Hişâm, s. 790

med A.S.S.'ın üzerine atılamaz. *Meymûne* validemiz Hicrî 51. yılında vefat etti ve o da zevcinin hayatına dair çok sayıda hadîs nakletmiş bulunmaktadır.

1112. Muhammed A.S.S.'ın nikâhlandığı hanımları bunlardan ibarettir. Az önce de belirttiğimiz gibi bunlardan ikisi esasen ölmüş bulunuyordu ve bu duruma göre de onun hep birden evli kaldığı zevcelerinin sayısı, on bir evlilik yapmış olmasına rağmen dokuzu aşmaz. Evvelce evlendiği kimselerden bahsederken esasen işaret ettiğimiz gibi, kendine has sebeb ve şartlar altında, bu nikâhlardan beklenen zevcî ilişkiler gibi normal evlilik hayatının tahakkuk ettirilmediği bir kısmını burada tekrar ele almayacağız. Hemen tekrar açıklayalım ki bu gibi durumlarda Muhammed A.S.S.'ın asıl maksat ve gayesi, Arap Yarımadası'nın dört bir köşesine dağılıp yayılmış olan çeşitli kabilelerin dostluklarını kendi etrafında örmekti.

1113. Muhammed A.S.S.'ın ayrıca iki de *câriyesi* olmuştur. Bunlardan bahsetmeden önce, bir diğer meseleyi halle çalışalım: Kur'ânı Kerîm'e göre [1422], bir müslümanın nikâhı altına alabileceği zevce sayısı en çok dörttür. Resûlullah asla kendisini, toplumda yürürlüğe koyduğu Şer'î kanunların dışında saymamıştır. Bu konuda o, acaba hangi sebebler tahtında kendini daha serbest ve muhayyer tutmuştur? Bu tutumu acaba ilâhî vahye dayanan bir imtiyaz, bir istisnâî durum mu teşkil ediyordu? Kur'ânı Kerîm bu noktaya temas etmez. Bizzat Resûlullah'ın ağzından gelen hadîsler ise, bildiğim kadarıyla bu konuya dair bize bir açıklık temin etmemektedirler. Diğer bir izah imkânı ve yolu kalmaktadır: Bu da, zevcelerin sayısını sınırlayan ilâhî hükmün, kendisinin sonuncu nikâhı kıymasından sonraki bir devrede indirilmiş olması ihtimâlidir. Kaynaklarda tesbit ettiğimiz olay ve gerçekler, bu tahmini yalanlamamaktadır. Daha yukarda da işaret ettiğimiz gibi *Sakîf* kabilesinden *Ğaylân*, on zevcesinden sadece dördünü nikâhı altına tutması emrini Resûlullah'tan almıştı. Bu emrin verildiği tarih yaklaşık 8 ve 9. yıllardır. Az önce de işaret ettiğimiz gibi Resûlullah'ın gerçekleştirdiği nikâhlardan en sonuncusu 7. Hicrî yıla isabet eder. Acaba bu sınırlayıcı âyet indiğinde Resûlullah, evli bulunduğu bu dokuz hanımdan beşini niçin boşayıp nikâhı dışına çıkarmamıştır?

1422. Bk. *K.* 4/3. Ayrıca 33/52. âyete göre bundan böyle kendisinin yeniden nikâhlanmasına müsaade edilmemektedir. Daha sonraki paragraflarda verilen bilgilere bakınız. Bazı sahâbî müslümanlar, bu yasaklayıcı âyetin daha sonra hükmünün kaldırıldığı zehâbına kapılmışlarsa da, diğer bir kısım sahâbe, bu yasağın devam ettiği görüşünü savunmuşlardır. Bu görüşler için bakınız: İbn Sa'd, VIII. 140-43

Tarihçilerden *İbn Sa'd* ve *İbn Habîb,* diğer bazı yazarlarda da görüldüğü gibi, bu noktayı aydınlatabilmemiz için gayet açık bilgiler taşımaktadırlar[1423]. Hattâ hadîs yazarı imâm *Buhârî*, üstü az çok kapalı ve fakat hayli de göze batar bir biçimde bu konuyu bize bildirmektedir (bk. *Tefsîr* adlı eseri, 33/28 ve 51. âyetlerin açıklandığı kısımlar) Bütün bu eser sahibi yetkili yazarlar, Resûlullah'ın, hanımlarından herbirine, kendi kendilerini evlilikten düşürücü yani nikâh akdini bozucu kararı bizzat almalarını ve bu gibilerin geçimlerini temin edip sağlayacağını ifade ettiği gerçeğini nakletmektedirler. Ancak bu teklifi alan zevcelerinden hiç biri buna râzı olmadı; bu davranış, esasen kim olursa olsun Müslüman bütün hanımlar için pek tabiî ve olağan bir davranış şeklinde karşılanmalıdır. Bu durum karşısında, Kur'ânı Kerîm içine girilen düğümü çözüm atmıştır[1424]: Resûlullah bundan böyle bu dokuz zevceden ancak dört hanım ile zevcî ilişkiler içinde bir aile hayatı sürdürecekti. Bu fiilî ayrılık durumunda bile, Resûlullah'ın hanımlarının hepsi onunla sadece hukûkî bakımdan zevce durumunda kalmayı tercih etmişlerdir. Bu arada şunu hatırlatalım ki, bu şekil bir fiilî ayrılık içine giren zevceleri arasında en gençleri olan *Safiyye* ve *Cuveyriyye* de bulunmaktadır. Yine burada hatırlatalım ki, Kur'ânı Kerîm'deki âyete göre, Resûlullah'ın bütün zevceleri, Müslümanlar için vâlideler durumundaydı(tekil: *Umm'ul-Mu'minîn;* çoğul: *: Ummuhât'ul-Mu'minîn).* Bu esasa göre, bir Müslüman, dul da olsa, boşanmış bir durumda da olsa, onlarla nikâhlanmayı asla düşünemezdi; zîra "bu, Allah katında yakışıksız ve münasebetsiz bir şey teşkil ederdi"[1425]. Muhammed A.S.S., hanımlarına mümkün olan bütün serbestliği tanımış ve onlar da bu seçim hürriyetini kullanmışlardır. Bu konuda söylenecek herhangi bir şey yoktur.

1114. Muhammed A.S.S.'ın evlendiği hanımlar bahsini, biraz karışık bir durumu da göstererek sona erdirmek istiyoruz: Daha önce, Resûlullah'a Allah'ın sayısız kadınlarla evlenme yetkisi veren âyetten sözetmiştik[1426]. Aynı şekilde, çok kadınla evli bir erkeğin hanımlarının sayısını dört ile sınırlayan âyeti de zikretmiştik[1427]; şimdi burada diğer bir âyetten söz edeceğiz:

"(Ey Muhammed!) Senin zevceler edinmene, yahut zevcelerini değiştirme-

---

1423. İbn Sa'd, VIII, 141-42; İbn Habîb, *Muhabbar,* s. 92'de *Kur'ân*'ın 33/51. âyetlerine atıflar yapılmaktadır

1424. *K.* 33/51

1425. *K.* 33/53

1426. *K.* 33/50

1427. *K.* 4/3 (dördüncü sûrenin iniş sırasındaki yeri, 33. sûreden sonraya raslar)

> ne, onların güzelliği seni cezbetse de bundan böyle müsaade yoktur. Senin elinin altında bulunan câriyeler müstesnâ. Allah her şey üzerinde nezâretçidir" (K. 33/52)

1115. Bu âyetin vahyedildiği tarih tam olarak bilinmemekte ise de *Mukaatil* adlı müfessir gayet açık ve kesin bilgi verir[1428]: Ona göre, Resûlullah'ın o sırada dokuz hanımı bulunuyordu. Daha önceki sahifelerde, Resûlullah'ın Yemenli yahut Kelb kabilesinden bir hanımla nikâhlandığını ve bu hanımın Medine'ye varamadan vefat ettiğine dair bir vak'a nakletmiştik. Şayet bu anlatım gerçek ise, yukarki satırlarda söz ettiğimiz âyet ile bunu uzlaştırmak gayet zor olacaktır. Acaba bu hanımla yapılan sözleşme sırasında o henüz küçük olup, ayrıca yapılan nikâh akdi bu âyetin vahyedilişinden evvel mi gerçekleştirilmişti?

"Sağ elinin sahip olduğu":

1116. Bu deyimden anlaşılan mâna, umumiyetle kölelerdir. Onlarla ilgili İslâmdaki hukukî statüden bahsetmezden önce, Muhammed A.S.S.'ın Kur'ânı Kerîm'in müsaade etmesiyle[1429] sahip olduğu kadın kölelerden (: câriyelerden) bahsedelim:

1117. (a) REYHÂNE: Medineli bir Yahudi kabilesi olan *Kurayza'*-ya mensup bir Yahudi hanımdır. Hicrî 5. yılda bu kabile ile tutuşulan savaşın sonunda o, Muhammed A.S.S.'ın hissesine ganîmet olarak düşmüştü. Bir müddet tereddüt geçirdikten sonra İslâma girmiştir. Bunun üzerine Muhammed A.S.S. ona nikâhlanma teklifinde bulunmuş ve böylece hürriyetine kavuşacağını ifade etmişti; ancak onun şu cevabı verdiğini görüyoruz:

> "Beni nikâhlamaktansa câriyen olarak muhafaza et! Ben bir câriye kadın olarak kalmak isterim, zîra hür müslüman kadınlar gibi *başına örtü* ve *yüzüme peçe* takınmak istemiyorum"[1430].

Muhammed A.S.S. bu teklife rızâ göstermiştir. Ve böylece o, eski evinde oturmaya devam etmiş ve hattâ bizzat Medine şehri içine bile yerleşmemişti. Resûlullah *Vedâ Haccı*'ndan döndükten kısa bir müd-

---

1428. Mukaatil, *Tefsîr* (İstanbul Hamidiye Kütüphanesi'nde el yazması), *K.* 33/52, âyetin tefsîr edildiği sahifelere bakınız

1429. *K.* 33/50 ve 52.

1430. Balâzurî, I, Ha. No. 920 Bu kaynakta aynı olay nakledilirken bir diğer anlatıma da yer verilmektedir. Buna göre Resûlullah onu kölelikten azâd etmiş ve arkasından nikâhlamıştır: Bu anlatıma göre o, hiçbir zaman câriyelik hayatı sürmemiş olmaktadır.

det sonra Hicrî 10. yılda bu hanım vefat etmişti (bk. Samhûdî, II. neşir, s. 309).

1118. (b) MÂRİYE: Mısırlı olup Hıristiyan bir hanımdı. Bazı yazarların belirttikleri gibi o, belki de Kopt soyundan, kızkardeşi *"Şîrîn"*in verdiği ifadeye göre ise, yine muhtemelen İran asıllı idi. Diğer bazı kaynaklar ise onun Grek asıllı olduğundan bahsederler[1431]. Muhtemeldir ki onun babası, Mısır Iranlılar tarfından işgal edildiğinde, Hıristiyan bir Grek kadın ile evlenmiş iranli bir kimseydi. Hicrî 7. yılda Mısır'daki "Koptların Büyük-Başkanı", Resûlullah'ın gönderdiği İslâma davet mektubuna bir yazı ile cevap vermiş ve yazı ile birlikte gönderdiği bir çok hediyeler arasında bu köle kadını da ona armağan etmişti. Resûlullah bu hediyeleri kabul etmiş ve *Mâriye* de müteâkıben İslâma geçmişti. Kaynaklar, bu sırada bir nikâh teklifinin cereyan edip etmediğinden bahsetmezler. İlk hanımı *Hadîce*'den (yukarıda No: I) dünyaya gelen erkek çocuğundan sonra Resûlullah'ın *Mâriye*den dünyaya gelen ve *İbrâhîm* adı verilen bir diğer erkek çocuğu olmuş ise de kendisi küçük yaşta iken vefat etmiştir. *Mâriye* ile kurulan bu câriye hayatı, diğer bütün câriyeler için bir nîmet teşkil etmiştir; zîra Resûlullah'ın şu beyânı bir hukuk kaidesi haline gelmiştir:

> "Şayet bir câriyenin efendisinden bir çocuğu dünyaya gelecek olursa, bu efendi onu daha önce azâd etmemiş olsa bile, onun vefatı ile o kadın kendiliğinden azâdlı (hür) hale gelir"[1432].

Bir emsâl bırakabilmek için Resûlullah'ın, böylesine bir câriyelik hayatı da sürmesi lâzım gelmişti.

1119. Resûlullah'ın hayatına dair yazılmış ilk kaynak eserlerde, onun câriyelerine dair verilen bilgiler bunlardan ibarettir. ***Reyhâne*** hakkında fazla bir bilgi verilmezse de, bir çocuk dünyaya getirmesi sebebiyle *Mâriye,* efendisi Resûlallah'ın vefatı üzerinedir ki kendiliğinden hür bir hanım haline gelmiştir:

İslâmda kölelik:

1120. Ne kadar sevinilecek bir noktadır ki kölelik müessesesi bugün yeryüzünün her tarafında varlığını kaybetmiş durumdadır. Bu konuda İslâmın nasıl bir tavır takındığını bir kaç kelimeyle belirtmemiz faydalı olacaktır. İlk Müslümanlar, bu pek eski devirlerden kal-

---

1431. *A.g.e.*, I, Ha. No. 914; İbn 'Abd'il-Hakem'in verdiği bilgiye göre (s. 51), onun kızkardeşi *Kaysara* yahut *Hanna* adını taşımaktaydı

1432. Herhangi bir fıkıh kitabının "ummu veled" bahsine bakınız; yahut Beyhakî'nin *Sunenu Kubrâ*'sının C. X, s. 342-43'e müracaat ediniz

ma ve bütün dünyaya yayılmış müesseseyi devralmışlardı; onlar bunu icad etmemişlerdi. İslâm bakımından kölelik, ne bir cezalandırma yolu ve çaresi, ve ne de bir takım iktisâdi gayelerle kendisinden istifade sağlanan bir savaş ganîmetidir; kölelik müessesesinin, esas itibariyle benim de katıldığım görüşe göre yegâne sebebi vücudu, insanî duygulara dayanan,. âcizlerin barındırılıp hallerinin düzeltildiği bir "islâh evi" gibi bir şey olmasıdır. Bu durumdakilerin halleri düzeltilir, fikrî ve maddî alanlarda kendilerini geliştirip islâh edebilmeleri için her çeşit imkân kendilerine sağlanır, daha da ileride efendinin onlara hürriyetlerini iade edebilmesi için bu defa efendi üzerine zorlamalar yüklenir; kanunun aradığı belli bir kültür ve bilgi seviyesine varmış olmaları şartıyla köleler, isterlerse hürriyetlerini de satın alabilirler.* Meselenin bir yanı budur; diğer yandan Kur'ânı Kerîm kölelerin hürriyetlerine kavuşturulabilmeleri için sadece bol miktarda talimat ve emirler getirmemiş ve fakat aynı zamanda İslâm Hükûmetlerine, her yıl Bütçelerine kölelerin azâd edilebilmeleri için tahsisat ve fonlar konması mecburiyetini de yüklemiştir (bk. K. 9/60). Bundan ayrı Kur'ânı Kerîm, köleler için şu "mecburî azâd etme" kaidesini de getirmiş bulunmaktadır:

> "Kölelikten azâd edilme anlaşması*(mükâtebe)* akdetmek isteyenlere gelince; bunun onlar için daha hayırlı bir şey olduğuna kanaat getirirseniz bu akdi yapın ve onlara, Allah'ın size verdiği maldan verin..." (K. 24/33)

1121. Kendiliğinden anlaşılır ki bir kölenin İslâmı kabul etmesi, hâkimin bu köleyi azâd etmesi için onun efendisine bir mükellefiyet yüklemesine ve onu zorlamasına imkân verir. Bu durumda köle, bir meslek icrâ edip kazanç sağlama imkânına kavuşturulacağından, efendisine münâsib bir meblâğı ödeyebilmek ve böylece hürriyetini satın alabilmek için para biriktirip toplamaya başlar. Kur'ânı Kerîm'in 90/13 ve 2/177. âyetleri, köle azâd etmeleri hususunda Müslümanları teşvik etmektedir. Diğer âyetler ise[1433], bazı durum ve hallerde Müslümanların ya aynî veya nakdî bir şeyi sadaka(zekât) olarak verme veya doğrudan doğruya bir köleyi azâd etme şeklinde seçimlik bir hakka sahip olduklarını beyan etmektedir. Nihayet bir diğer âyette[1434], Devlet Bütçesinin esaslarından bahsedilirken, harpte düşman eline esir düşen Müslim ve Gayrımüslim tebeaların fidyei necâtları ile Islâm Devletinde kölelerin azâd edilmesi için ödenecek ücretler, Devletin sarfa mecbur olduğu giderler arasında gösterilmektedir. Daha evvelce de işaret ettiğimiz gibi savaşlarda düşman Ordusu saflarından ayrılarak İslâm

(*) Bu işleyiş tarzı, Osmanlı Devletindeki *"Enderun"* müessesesini hatırımıza getirmektedir (mütercim)

1433. *K.* 4/92, 5/89, 58/3

1434. *K.* 9/60 (rikaab); ayrıca aşağıda Devlet Maliyesi Bölümü'ne bakınız

karargâhına sığınıp teslim olan harp esirleri şayet İslâmı kabul ederlerse, kendiliklerinden hürriyetlerini elde etmiş sayılırlar. *İbn Sa'd*'ın verdiği bilgiye bakacak olursak, Muhammed A.S.S., Ramazan ayı esnasında elinde ne kadar esir varsa, bir sadaka ve bir iyilik olmak üzere, hepsine hürriyetlerini iade ederdi.

1122. Köleliği doğuran asıl sebeb, savaş ve bunun doğurduğu sonuçlardır. Kur'ânı Kerîm âyetleri, Resûlullah'ın tatbikatı ve klasik İslâm hukukçularının ittifakla belirttikleri görüşlere göre, İslâm Ordularının Baş Kumandanı, milletler arası, karşılıklı iki ülke arası veyahut da bütün cihan ülkelerini içine alan bir anlaşmanın yokluğu muvacehesinde, hiç bir fidye almaksızın *1. serbest bırakma, 2. bir fidyei necât* alma yahut harp esirlerinin *mübâdelesi*, veyahut da *3.* onları *köle statüsüne sokma* şeklinde, savaş esirlerinin kaderini tayin etmede mutlak bir yetkiye sahiptir. Kumandanının takdir yetkisine giren bu üç seçimlik halin sınırlandırılabilmesi gayesiyle İslâm, beynelmilel bir anlaşma imkânı ile bu anlaşmada karşılıklı eşit haklara yer verilmesi imkânını da tanımış bulunmaktadır. Bugün yeryüzünde bu kölelik müessesesinin artık mevcut olmadığını sevinerek ifade etmekle bareber, İslâm hukuku tarafından bu müesseseye kendi içinde meşrû bir yer verilmiş olmasının gerçek bir insanî ihtiyaca cevap verdiğini burada tekrar ediyorum: Her şeyden önce şunu belirtmeliyim ki, kendisi ile harp halinde bulunulan ve bu kölelik müessesesini tatbik alanından kaldırmamış bir millet karşısında, kalkıp tek taraflı olarak köleliği ilga ettiğini, bunu kaldırdığını beyan ve ilân etmek anlaşılmaz bir şey olurdu. Bundan ayrı köleler, umûmiyetle her şeyini kaybetmiş ve "yerlerinden, vatanlarından olmuş ayrı bir insan zümresi" teşkil ederler: Ailelerinden, yurt ve çocuklarından, kendilerini ayakta tutacak bütün vasıtalardan mahrumdurlar; bundan böyle, ona bir çatı altı temin edecek ve onun maddî şartlarını verecek olan Müslüman efendisidir. Bundan da öte, ben tam olarak şu kanaatteyim ki, kendi kendilerini iyiye götürüp islâh etmeyi reddeden ve gayrı insanî alışkanlık ve gelenekleri yaşamada ısrar gösteren milletler, günümüzde de vardır. Acaba bu gibi milletlere, hatalı ve yanlış tutumlarını görebilmelerini tedrîcen temin edecek daha emin ve daha gelişmiş bir muhit ve çevre sağlamak suretiyle onları doğru yola sevkedip zorlamak gerekmez mi? Bu gibi cemiyetlerde hunharca hareket edilip zulüm yoluna girilebilir, doğuşları itibariyle bazı insanlar hakîr görüldükleri için "dokunulmaz" olabilir, sırf sahip oldukları deri rengi sebebiyle bazı insanlar linç edilebilir ve diğer açık haksızlık ve adâletsizliklere tabi tutulabilirler... Bu ve bunlara benzer daha nice insan haklarına tecâvüz teşkil eden diğer fiil, ve tecâvüzler vardır ki hepsi

de bir devâ ve çâre beklemektedir. Şayet yeyüzünde hâlâ bu çeşit ucûbe ve çirkinlikler varsa, bunlara karşı ben, beynelmilel bir manda(vakâlet) idaresi altında yönetilen bir ***kölelik müessesesi*** bile düşünürüm.

1123. Şimdi tekrar konumuza dönelim: Belli şekle dayanan ve bir nikâh akdi olmaksızın bir kadın köle(: câriye) sadece efendisinin emir ve hizmetine bağlanmıştır. Durumun böyle olması, evlilik akdi (nikâh) ile erkeğin zevcesinin vücudu üzerinde bir faydalanma(usufruit) hakkına sahip olmasına mukabil, bir efendi, câriyesinin şahsı üzerinde bir mülkiyet hakkına dahi sahiptir. Diğer bütün insanlar, hattâ efendinin kendi oğlu bile bu câriye üzerinde seks ilişkileri kurmaktan menedilmişlerdir. Bir efendi câriyesini, kendisinden bir çocuğu dünyaya gelmiş bulunan câriye müstesnâ, satabilir. Herhangi bir diğer erkek ile nikâh akdi yapmak isteyen câriyesine efendi müsaade edebilir; bu halde artık efendi o câriyesi ile yatamaz (halvet olamaz). Şayet nikâhlanan her iki taraf da köle ise doğan çocuk da köle olarak dünyaya gelir. Sadece kocanın köle olması halinde, çocuklar hür kimseler olarak anaya tâbi olurlar; sadece karının köle olması halinde ise, doğacak çocukların o câriye kadının efendisine ait olmayacağı hususunda önceden anlaşmış olmak lâzımdır. Câriye bir kadının efendisinden olan çocukları hür statüde doğarlar ve bu kadın artık *"Umm'ul-veled"* (Çocuk anası) adını alır; bunun hukûkî mânâsı, efendinin bundan sonra o câriyesini satamaması, ne şekilde olursa olsun, onu herhangi bir erkeğe hediye v.s. bir şekilde artık verememesi ve hattâ efendisi onu hayatta iken azâd etmemişse, onun ölmesiyle o câriyenin kendiliğinden hürriyetine kavuşacağıdır. İslâm hukukunda nikâhlı hür bir zevce ile bir câriye arasında en başta gelen büyük fark, câriyenin o efendisinden, nikâhlı zevcesinin sahip olduğu gibi bir miras alma hakkına sahip olmamasında görülür[1435].

1124. Az evvel de gördüğümüz gibi, Resûlullah'ın da bir kaç erkek veya kadın kölesi vardı; o, bütün erkek kölelerini azâd etmiş[*] ve kadın kölelerinden(câriyelerinden) *Umm Eymen*'i, kendi kölelerinden olan *Zeyd'*in nikâhı altını sokmuştu. *Reyhâne* ve *Mâriye* hakkında ise az önce gerekli bilgileri vermiştik[1436]. Buraya kadar olan bölümlerde verdiğimiz bilgiler, biografik yönden yeterli görülmelidir.[**]

1435. Mukayese ediniz: Herhangi bir fıkıh kitabının "Rıkk" Bölümü yahut benim urduca neşretmiş olduğum: ***Rûmî aur İslâmî İdâra-i Ğulâmî*** adlı kitabım

(*). Özellikle bkz. yukarıda 134 ve 459. paragraflar

1436. Câriye olarak emir ve buyruğu altına almadığı kendi hissesine düşen bütün kadın köleleri Resûlullah azâd etmiştir: Bk. Balâzurî, ***Ensâb***, I, Ha. No. 984

(**). TDV'nın yayını *İslam Ansiklopedisi*'nde yazar M. Hamidullah'ın "Abd" maddesine bkz. (mütercim)

(YEDİNCİ KISIM)

RESÛLULLAH'IN GÖSTERDİĞİ FAÂLİYET VE ORTAYA KOYDUĞU ESER

Muhammed A.S.S.'ın Öğretiminin Muhafazası

1125. Muhammed A.S.S.'ın öğretiminin belli başlı ayrıntılarına girmeden evvel, Resûlullah'la ilgili bütün hususların doğruluk ve sahîhliğine dair birkaç kelime söylememiz faydalı olacağa benzemektedir. Bu konu, daha önceden gelip geçmiş eski peygamberler hakkındaki tarihî delil ve kayıtların, az veya çok derecede karanlık yahut zayıf oluşundan çok daha büyük önem taşımaktadır. Bilindiği gibi, Muhammed A.S.S. hakkında bütün bildiklerimiz, onun hayatı, fiil ve hareketleri, sözleri, onun umûmî tavır ve tutumu, öğretimi üzerindeki delil ve kayıtlar, esas itibariyle müdevven(yani yazı ile tesbit edilmiş) iki kaynakta toplanmış bulunuyor: Bunlar *1. Kur'ânı Kerîm* ve *2. Hadîsdir;* bu ikincisine "Sünnet" de denir. Aşağıdaki paragraflarda bazı açıklamalar bulacaksınız:

Kur'ânı Kerîm*[1437]*:

1126. Bu, Müslümanların Mukaddes Kitabıdır; onlar bunun, Allah'ın yaratılmamış sözü olduğuna, Allah'ın Elçisi sıfatıyla 23 yıl boyunca ilâhî tebliği insanlara bildirmeye çalışan Muhammed A.S.S.'a parçalar halinde vahyedilmiş bulunduğuna inanırlar. Müslümanlar bakımından bu kitap, asla Muhammed'in (hâşâ) bir eseri olmayıp, aksine Allah'ın, insanların istifade ve yararlanmaları için kendisine vahyetmiş olduğu bir âyetler ve sûreler külliyâtıdır. Muhammed (hâşâ) bir müellif, bir yazar olmayıp, o, sadece bu ilâhî tebliğ'i insanlar arasında yaymak üzere seçilmiş bir aracı, bir vâsıtadır.

1127. Tarihî delillere bakacak olursak, kendisi ne zaman bir vahiy yani Kur'ân'ın bir parçasını alacak olsa bunu, önce erkeklerden

---

1437. Umumiyetle benim yaptığım, *Kur'ânı Kerîm*'in fransızca tercüme-tefsirin Onsöz'üne bakınız; en sonuncu neşrin metnine bakılması tavsiyeye şâyandır (En sonuncu neşir, Paris 1979'da gerçekleştirilmiş olup Dr. Salih Tuğ tarafından tercümesi tamamlanmış ve neşre hazır bir vaziyete getirilmiştir; ayrıca bk Sait Mutlu, *Kur'ânı Kerîm Tarihi*, İstanbul 1965)

oluşan bir topluluğa okuyup tebliğ ediyor ve sonra da kadınlardan oluşan bir ayrı topluluğa (bu onun hanımların eğitimine verdiği önemi açıkça gösterir) tebliğ ediyordu (bk. İbn İshâk, *Mağâzî Fés* neşri, Hadîs No. 192); ancak bundan sonradır ki yazıcılardan birini çağırıyor ve ona kendisine vahyedilmiş olan âyetleri kaydettirip yazı ile tesbit ettiriyordu. Kâtip yazı işini bitirince, Resûlullah ona, yazdığı âyet metnini yüksek sesle okumasını emrediyor ve böylece şâyet vahiy kâtibi yanlış veya eksik veyâ ziyâde yazmışsa düzeltme imkânı hâsıl oluyordu(bkz. Heysemî, *Mecma'uz-Zevâid,* I, 152; aynı eser, VIII, 257, Taberânî'den naklen). Zeyd'ubn Sâbit adındaki kâtiplerinden biri bize onun şu metodunu açıklamaktadır: "Resûlullah bana yazdırıyor ve bitirince de yazdığım âyeti yine bana okutturuyordu. Şayet bir yanlış veya noksan bulursa bunu düzelttiriyordu. İşte bundan sonradır ki ben kalkıp bu (âyeti) insanlara bildiriyordum" (bk. Heysemî, *Mecma'uz-Zevâid* , I,152 ve VIII, 257; Tabarânî ve diğerlerinde de kayıtlıdır . Bundan ayrı Muhammed A.S.S., yeni vahyin, daha önce gelen parçalar arasında nereye ve hangi sıraya konması gerektiğine de işaret ediyordu. Muhammed A.S.S. inen bu parçaları, burada izahına ihtiyaç bulunmayan önemli sebebler tahtında, vahyedilmiş sırasına göre bir araya getirmiyordu. O, Kur'ânı Kerîm'in bu parçalarının sadece *yazı ile tesbiti* ve buradan diğer insanlar için *çoğaltılması* emrini vermekle kalmıyor, aynı zamanda bunların namazlarda okunması gayesiyle *ezberlenmesini* de Müslümanlardan istiyordu. Yine Resûlullah Kur'ânı Kerîm'in, yetişmiş ve yetki verilmiş bir *mu'allim-hoca'nın huzûrunda* öğrenilmesi için ısrar gösteriyordu. Böylece ilk mu'allim bizzat kendisi oluyor ve onun yetki verdiği diğer kimseler ondan sonra geliyordu ki bu tatbikat ve usûl, İslâm cemiyetlerinde yaşana yaşana günümüze kadar ulaşmıştır. Bu metod ile güdülen gaye, Kur'ânı Kerîm'in bilhassa el yazması sûretiyle çoğaltıldığı asırlarda, müstensih(kopya çıkaran)'lerin hatalarına mani olmak ve sâireden ibaretti. Bundan ayrı Resûlullah, Ramazan ayına mahsus olmak üzere, gündüzleri yüksek sesle, o güne kadar nâzil olan âyetlerden oluşan Kur'ân metnini baştan sona kadar tilâvet ediyordu. Sahâbîler ise yanlarına, kendilerine ait âyet nüshalarını da alıp geliyorlar ve topluca girişilen bu mukabele(karşılaştırma) esnasında varsa kelime yanlışlarını, âyet ve sûre sıralarını onun okuduğuna göre tanzim edip düzeltiyorlardı *(Arza).* Bu yıllık karşılaştırmalar esnasında, Melek Cebrâ'il'in de hazır bulunduğunu Resûlullah haber vermiş ve ömrünün sonuncu Ramazan'ına raslayan ay için: "Cebrâ'il bana (bir tedbir olarak) bütün Kur'ânı Kerîm'i baştan sona iki defa tilâvet ettirdi ki ben bundan, kısa bir zaman içinde vefat edeceğimi anladım" demiştir. İşe bu dört tedbir *(1.* İtinalı ve kontrol altında yazıyla tesbit, *2.* Yetkili bir Kur'ânı Kerîm

mu'alliminin yanında öğrenim görme, 3. Ezberleme(hıfz) ve nihâyet 4. Yıllık mukabele) sâyesindedir ki bu ilâhî metin insanı tatmin eder bir biçimde muhafaza edilmiş oldu. Vahiylerin inişi, Resûlullah'ın son nefesine kadar devam ettiğine göre, onun sağlığında tam ve kesin bir tedvîn ve kitap haline getirme hareketi mevzû bahis olamazdı. Buhârî ve diğerleri gibi en çok itimad edilen kitapların bize verdiği bilgiye göre, Muhammed A.S.S.'ın Âhirete göç ettiği sırada az veya çok uzun Kur'an metinlerini ezberlemiş binlerce mü'mini hiç hesaba katmasak bile, en azından dört *Ensârî* müslüman, baştan sona bütün Kur'ânı Kerîm metnini ezberlemişlerdi; işte tam o sırada Kur'ân, 6000'den ziyade âyetten meydana gelen 114 sûreyi içine alan ve Tevrat'ın "Pentatök"ü ile dört İncil metni bir araya geldiğinde ortaya çıkan hacımdan daha büyük bir kitap haline gelmiş bulunuyordu. Resûlullah her gün Kur'ânı Kerîm'in âyetlerini, cemaatla olduğu kadar ferden kılınan namazlarda tilâvet ediyordu. Bu arada tarihçilerin verdiği bilgilere göre o, her yıl bir defa, vefat edeceği yılda ise iki defa olmak üzere, bütün Kur'ânı Kerîm metnini, âyetleri koydurduğu sırada ve sûreleri tanzim ettirdiği yerlerinde olmak üzere baştan aşağı tekrar ile tilâvet etmiştir[1438]. Tebliğ konusunda sahip olduğu yumuşaklık ve hoşgörü dolayısiyle, Resûlullah'ın çeşitli yörelerde oturan kabilelerden devşirdiği müslüman sahâbîlerin, kullandığı farklı ağızlar(lehçeler)'a dayanan arapçaları ile Kur'ânı Kerîm'i tilâvet edilip okumalarına müsaade ettiğini düşünmemiz mâkul karşılanmalıdır. Resûlullah'ın vefatından sonra ise bütün müslümanların kullandığı arapçanın herhalde tahteşşuur bir vatancılık duygusu ile Mekke ağzı üzerinde birleşmesinin tercih edildiğini görüyoruz ki esasen Resûlullah da sağlığında bu Mekke arapçasını kullanmıştı. Bundan ayrı, öyle gerçek durumlar ortaya çıktı ki, ellerinde Kur'ân ile ilgili bazı âyet metinleri olup da burada geçen bazı kelimelerin açıklanması ve tefsiri konusunda bizzat Resûlullah'tan duyduğu bilgileri unutmamak gayesiyle metnin kenarına(hâşiyelere) bunları yazıyla ilâve eden kimselere ait bazı Kur'ân parçaları, bu gibi haller ender de olsa, daha sonraki nesiller tarafından bu eklerle(hâşiyelerle) birlikte âyet metni sanılmış ve Kur'ân metnine dahil edilmişlerdir. Şüphesiz pek ender de olsa yine öyle durumlar vardır ki bunlar, yukarda işaret ettiğimiz ne arapçanın ağız farkları ve ne de metin kenarı açıklamaları(hâşiyeler) gerçeği ile izah olunabilirler. Meselâ en îtimada değer kaynaklardan biri olan Buhârî'nin *Tefsîr* adlı eserinde de belirtildiği gibi Kur'ânı Kerîm'in 92/3. âyetinin öncelcri Resûlullah, والذكر والأنثى , şeklinde tilâvet ettiği halde daha

1438. Buhârî, 66/2-7. Daha geniş bilgiler için benim Kur'ânı Kerîm'in fransızca tercümesine *(Le Coran, Paris)* "Introduction" kısmına lütfen bakılmalıdır ayrıca mukayese ediniz M. Hamidullah, *Kur'an-ı Kerîm Tarihi* (S. Tuğ tercümesi), İstanbul 1993.

sonra aynı ibâreyi وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالأُنْثَى olarak kırâat etmeye başlamıştı. Denebilir ki bu fark, üslûbun gözden geçirilmesi ile ilgili bir durumdur. Bu konuda Allah'ın asla bir uslûb değişikliği yoluna gittiği söylenemez; yine aynı şekilde "Rûh'ul-Kuds" olan *Cebrâil*'in, âyetleri Resûlullah'a ulaştırırken bir hata işlediği ve daha sonra bunu doğrultma yoluna girdiği de asla söylenemez. Resûlullah'ın "unutma" yahut "dalgınlık" şeklinde beşer tabiatı ve fıtratının bir role sahip olduğu fikrine de kapılmamak gerekecektir. Bu görüşlerimizle ilgili olarak diğer sahîh hadîs kaynaklarından başka Buhârî'nin(52/11), Muslim'in(6/224, No. 788), Ahmed'ubn Hanbel'in(6/138) hadîs kitaplarında yer alan bir hadîsini ele almaktayız ki bu hadîsinde Resûlullah şöyle buyurur:

> "Kur'ânı Kerîm'i (geceleri tilâvet etmesi sâyesinde) Allah bu kuluna (yani kendisine) merhamet etti de unuttuğum (yahut metin dışı kalmış) filân sûrede geçen falan âyeti hatırlatmış oldu"

Onun bu hadîsinde geçen bu bilgilere bakarak acaba, Mûsâ Peygamber misâlinde olduğu gibi, üzeri yazılı levhalar şeklinde yazılı bir biçimde değil de kendisine vahyedilen bu ilâhî tebliğlerden ibâret âyetlerin şifâhî yoldan Resûlullah'a bildirilmesi sebebiyle mi zaman zaman bazı küçük nüansların atlandığını düşüneceğiz? Bundan ayrı her yıl Ramazan ayında *Cebrâ'il*'in huzurunda icrâ edilen ve Kur'ân âyetlerinin mukabelesinden ibaret *"arza"* esnasında ve ayrıca geçici olarak Resûlullah'ın zaman zaman yeniden içine girdiği lâhûtî hallerde (İlâhî istiğrak hallerinde) Kur'ân'ı acaba o, daha net ve doğru bir biçimde alıyor ve kendi kendisini düzeltip doğrultma imkânını mı buluyordu? Resûlullah az yukarda zikri geçen yıllık *"arza"* yoluna, Ramazan ayının Medine'ye Hicretten sonra oruç ayı olarak müesseseleşmesinden itibaren girmişe benzemektedir. İşte bütün bu durum ve şartlar altında, yukarda verdiğimiz Buhârî'nin bu hadîsiyle ilgili olarak ben kararsızlık içinde ve son derece mütereddit bir halde, Kur'ânı Kerîm'e dahil olan ilâhî âyetleri yazıyla tesbit için bizzat Resûlullah tarafından tayin edilmiş kâtipler olan, meselâ aralarında bir yandan *Ebû'd-Derdâ* ve *İbn Mes'ûd,* diğer yandan *Zeyd'ubn Sâbit* de bulunan yaşlı sahâbilerin, kıdemsiz genç vahiy kâtiplerine tâbi olup onlara teslîmiyet göstermek istememelerinden doğan bir takım önemsiz kayıt ve tesbit farkları (variant'lar) da ortaya çıkabileceği görüşünü ileri sürebilirim. Fakat işin esasında şu durum gözden uzak tutulmamalıdır ki bu yazıyla tesbit fakları (variant'lar), çoğunlukla hayatî önem taşımayan farklılıklardan ibarettir.

1128. Öyle anlaşılıyor ki "resmî" vahiy kâtipleri tarafından kaydedilip nüshaları çıkarılan âyet metinleri, Resûlullah tarafından

saklanmış olmayıp vahiyleri yazan bu kâtipler tarafından muhafaza edilmiş ve kopya edip bunlardan nüsha çıkarmak isteyen kimselerin bu arzularını yerine getirmelerine daima müsaade olunmuştur. Böylece yeni nüshalar ve bunlardan da çıkarılan yeni nüshalar her geçen gün çoğalıp durmuştur; artan mü'minlerin sayısı, bu mukaddes metinlerin çoğalıp yayılmasında bir paya sahip olabilmiştir. Parşömen, deri, kürek kemiği, hurma yapraklarının orta damarı, düz satıhlı taş parçaları ve çanak çömlek kırıkları v.s. gibi çeşitli malzeme üzerine kaydedilmiş ve aynı zamanda bunları ezberlerine almış çok sayıda Müslüman, bu Kur'ân parçalarını tilâvet etmek veya yeni baştan yazıp çoğaltmak üzere ya bizzat Resûlullah'ın huzûruna çıkar veyahut kendinden daha bilgili ve daha iyi yetiştirilmiş dindaşı diğer sahâbîlerle birlikte ders çalışırlardı; onlar böylece bu fırsatlardan istifade ile ellerindeki metinlerde bulunan veya ezberlerindeki yanlışları varsa düzeltirlerdi. Pek tabiidir ki bunlardan herbiri, kendi kaabiliyet ve imkânları nisbetinde bu işlerle ilgilenip meşgul olmuşlardır. Bütün bunları Resûlullah, anadili arapça olan kimseler için yapmıştı. Fakat Kur'ânı Kerîm, Muhammed A.S.S.'ın bütün insanlık âlemi için gönderildiğini açıklamaktadır(bkz. K. 34/28). Gerçekten de böyle bir vazife ile yüklü nebîlerden biri olarak Muhammed A.S.S., arapçayı bilmeyen milletlerin de ihtiyacını karşılayacak tedbirler almış onları ihmâl etmemiştir. Şu kısa ve fakat özlü anlatım bize bunu isbât etmektedir: es-Sarahsî, *Mebsût* adlı eserinde(bkz. I. 37) şöyle kaydetmektedir:

> "İranlıların *Selmân el-Fârsî*'ye bir mektup yazarak istemeleri üzerine, onun da *el-Fâtiha* Sûresini (Fars alfabesiyle değil de herhalde Arap alfabesiyle olmak üzere) farsça yazıp göndermesine bakarak İmâm *Ebû Hanîfe*'nin, meselâ Kur'an âyetlerinin farsça tercümesini okumak sûretiyle, namaz kılınabileceğine dînen müsaade edildiği görüşünde olduğu... Böylece İranlılar namazlarında bu farsça tercümeleri, dilleri arapça telâffuza alışana kadar namazlarında okudukları...".

Serahsî'nin eserinde yer alan bu önemli metni nazarı itibara alarak yazar *Tâc'uş-şerî'a* eserinde (bkz. *Nihâyet Hâşiyet'il-Hidâye,* Delhi 1915 neşri, s. 86, not 1) şu tamamlayıcı bilgiyi vermektedir:

> "... *Selmân'ül-Fârsî* R.A. bu (tercüme) çalışmasını bitirir bitirmez bunu Resûlullaha sundu, gösterdi; o ise bunu yasaklamadı ve *Selmân* tercümeyi İranlılara gönderdi ve onlar da, dilleri arapçanın telâffuzuna alışana kadar bu tercümeyi namazlarında tilâvet ettiler..."

Yazar *Tâc'uş-Şerî'a*nın eserinde verdiği diğer bir ekbilgi de, bu tercümenin "besmele"den oluşan başlangıç kısmının farsçasını da bizlere bir örnek olarak aktarmaktadır:

"Banâm-ı Hudâvend-i Bahşâyende-i Mihrabân"(*)

1129. Resûlullah'ın vefatı ile İslâm câmiası, birkaç ay süren "ridde" yahut "irtidâd" adı verilen harplere sürüklendi. Sözde-Peygamber Yemâme(Necd)'li *Museylime*'ye karşı verilen bu savaşlardan biri, özellikle kanlı olmuş ve bunda, Kitâb'ul-Kerîm'i ezberine almış ve onunla ilgili bilgileri geniş olan ilk devir Mü'minlerinden önemli sayıda şehid verilmişti. Bu durum, merkezî Hükûmeti alârma geçirmiş ve Halîfe *Ebû Bekr,* o sırada çeşitli sahâbîlerin elinde darmadağınık vaziyette bulunan Kur'ânı Kerîm'in bütün parçalarını bir araya getirerek tam ve mükemmel bir Kur'ân nüshası meydana getirme kararına varmıştı. Bunun üzerine Resûlullah'ın kâtiplerinden biri olan ve onun sağlığında esâsen özel surette vahiylerin yazılması işi ile görevlendirilmiş bulunan *Zeyd'ubn Sâbit* bu işle vazifelendirildi. Bu vahiy kâtibi aynı zamanda Kur'ânı Kerîm metnini baştan sona ezberine almış olmakla da seçkin bir duruma gelmişti. Kendisi daha yukarda zikri geçen bu vasıfları taşıyan dört sahâbîden biriydi. Hazırlanacak olan bu Kur'ân metninin mümkün olan en büyük ve geniş itimad ve güveni sağlayabilmesi için Halife Ebû Bekr, *Zeyd*'e, *her bir âyetin yazılı bir halde metne katılabilmesi için en az iki yazılı delil ile ispatlanması ve katiyyen sadece hâfızaya itimad edilmemesi* emrini verdi; ikisi müstesna bütün âyetler için bu emir yerine getirildi ki bu iki âyet için de sadece birer yazılı delil bulunmuştu, fakat bu âyetlerin doğruluğunu bir çok kimse hâfızasından olmak üzere teyid ve tasdik etmişti. Böylece bütün metin tek bir kitap halinde derlenip toplanmış oluyordu; buna *Mashaf*(sahifelerin toplanıp bir araya getirildiği yer) adı verildi[1439].

1130. Seneler geçtikçe Kur'ân nüshalarının sayısı ve Kur'ân'ı hâfızasına alanların miktarı gitgide çoğalıyordu. Resûlullah'ın vefatından itibaren bir yıl geçmeden meydana getirilen bu *resmî nüsha* önceleri Halife Ebû Bekr'in kendi yanında kaldı: sonra onun vefatı üzerine Halife Ömer'e geçti. Halifeliğinin son senelerinde Ömer, Kur'ânı Kerîm'in özel ellerdeki nüshalarını bir kontroldan geçirmeyi plânlıyordu. Ancak kendisi bu konuda bir karar alamadan vefat etmiştir. Böylece onun muhafazası altında tuttuğu *resmî nüsha,* Resûlullah'tan dul kalan ilimce gayet yüksek seviyede kendi kızı Umm'ul Mü'minîn *Hafsa*'ya geçti. Bundan sonra Devlet idaresinde kısa süreli bir zaman fasılası araya girmiştir.

1131. Mâlûmdur ki Muhammed A.S.S.'ın vefatından sonra ge-

(*) Yani, "Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla" (mütercim S.T.)

1439. Buhârî, 66/2-4

çen onbeş yıl, Mü'minlerin teşkil ettiği Ordular için bir yandan endülus(İspanya), diğer yandan Mâverâunnehir boylarına kadar ulaşmaya yetmiş ve bu iki bölge arasındaki bütün topraklarda idare Müslümanların eline geçmişti. Ayrıca Kafkas dağları eteklerinden Batı Hindistan sahil şehirlerine kadar uzanan bölgeler tamamen Fethedilmiş bulunuyordu. Hiç şüphesiz Araptan gayrı milletlerden olup yeni ihtidâ etmiş binlerce, yüzbinlerce insan, hiç beklemedik meseleler ortaya çıkarıyor ve o sırada henüz pek az gelişmiş bir yazı biçimi ile, bu pek çeşitli milletler arasında bu nüshaların yayılması, Kur'ânı Kerîm metninin katıksız ve doğru bir biçimde öğrenilebilmesinde meş'um ve tehlikeli sonuçlar doğuruyordu. Üçüncü Halîfe Osmân, bu durumu nazarı itibara alarak meselenin hallinde tesirli bir çare ortaya attı: Yukarda adı geçen *Hafsâ*'nın yanında saklanmakta olan resmî *Mashaf*'ı getirtti ve yanına bir takım yardımcılar da katarak aynı *Zeyd'ubn Sâbit*'e, bu resmî nüsha metninden *yedi ayrı nüsha* çıkarma vazifesini verdi. Bu hey'et, Mekke lehçesi esas alınmak suretiyle âyetlerin daha tam ve daha doğru telâffuz edilebilmesi için yazılış tarzı ve imlâsını da gözden geçirmek suretiyle kısa zaman içinde çalışmasını tamamladı. Halife bunlardan *birini* kendi yanında alıkoydu, kalan *altı nüshayı* üç kıt'aya yazılmış bu muazzam İslâm Ülkesinin altı büyük merkezine gönderdi. Kur'ân bilgisi ile uğraşanlar arasında çıkan ihtilâf ve fikir ayrılıkları durumu iyice karıştırıp bozduğundan, ortaya çıkan ciddî meseleleri halletmek üzere Halife Osmân, hadîs yazarı İmâm *Buhârî*'nin bize naklettiğine göre, o sırada elden ele dolaşmakta olan Kur'ân parçalarının toplanıp yakılmak suretiyle ortadan kaldırılmaları emrini vermiştir. Bu şekil bir ortadan kaldırma olayında mevzû bahis olan husus, fikir ve kanatlerini açıkca beyan etmekten çekinmeyen bazı inatçı ve dikkafalı kimselerin elinde bulunan bir kısım yazılı metinlerdir. Aksi halde bu resmî nüshalar dışında kalan bütün mevcut yazılı Kur'ân metinlerinin ortadan kaldırıldığı şeklinde pek mübalâğalı bir icraat mânasına gelirdi. Böyle söylüyoruz zîra, çok daha sonraki devirlerde, Osmân R.A. tarafından yapıldığı iddia edilen bu imhâ hareketinden iki, üç, hattâ dört asır sonra bile, resmî nüshalar ile aralarında sadece bazı kelimelerin yazılış bakımından farklılıklar bulunan *İbn Mes'ûd, Ubeyy, 'Ukbet'ubn 'Âmir el-Cuhenî* gibi sahâbîlerin yazıyla tesbit ettiği Kur'ânı Kerîm parçalarından her zaman bahsedilmiştir. O devirde henüz "kâğıt" adını verdiğimiz yazı malzemesi keşfedilmemişti. Üzerine yazı yazılan parşömenleri yakmak yahut yırtmak yerine, üzeri yazılı bu pahası yüksek malzemeyi suya batırıp yeniden kullanmak üzere mürekkebini yıkamak hem daha kolay, hem de daha iktisadî olurdu. Hadîs mecmualarında bulunan bazı anlatımlarda, resmî nüshalardaki metne, *Kûfe* şehrinde *İbn*

Mes'ûd'un muhalefet ettiğine işaret edilmekte ve kendisinin başşehir Medine'ye çağrılarak Halife Osmân tarafından cezalandırıldığı da ek olarak bildirilmektedir. Daha çok Emevî'lere karşı zümreler tarafından uydurulmuş olabilecek bu efsâne, ciddi bir tetkik ve tahlil karşısında tutunamayacak niteliktedir: Bu anlatımda, o sırada *İbn Mes'ûd*'un oturmakta olduğu şehir olan *Kûfe* valisinin, *ibn Mes'ûd*'un yakalanıp işkenceye tâbi tutulması ile vazifelendirildiği ifade edilmektedir. Bu anlatımı veren kaynaklar, adını verdikleri bu valinin uzun zaman bir diğer eyâletin valiliğini yaptığından da bahsederler. Öyle anlaşılıyor ki, gerçek gayet açıktır ve aşağıdaki gibidir: Halife *Osmân* zamanında, bir takım münafık kimseler tarafından değiştirilip bozulmak suretiyle, elden ele dolaştırılmak üzere ortaya sürülmüş bazı Kur'ân parçaları bulunuyordu; bunları ortaya sürmekten maksat, henüz doğmakta olan bu dîni baltalayıp karmakarışık hale getirmekten ibaretti; işte bu uydurmacı münafıkları büyük üzüntü ve kedere boğacak şekilde Halife *Osmân* bu parçaları yaktırmıştır; avını elinden kaçırmış timsahların döktüğü göz yaşlarının mahiyetini anlamak gayet kolaydır. Bu arada hatırlatalım ki *İbn Mes'ûd*'a bağlanan bu sözde Kur'ân parçalarında, *Ali*'yi yüceltip öven âyetlerin bulunduğu da nakledilmektedir ve bu âyetleri taşıyan parçalar ise, *Ali* taraftarı bir fırka mensûbunun elinde olmak üzere çok sonraki asırlarda keşfedilip bulunmuştur[1440]. Her halde o sırada bazı nâmuslu ve dînine samimiyetle bağlı kimseler, Medine dışında özellikle eyâletlerde oturdukları için bazı âyetlerin sonradan neshedilmiş ve bizzat Resûlullah tarafından metin dışı bırakılmış olduğundan habersiz, ellerinde eski metinleri bulundurmuş da olabilirler. Ya'kûbî'nin naklettiğine göre parşömenler sıcak ve sirkeli suda yıkanıyorlardı[1441]. Bu usûl, Kur'ânı Kerîm'in resmî nüshasına uygun ve mutabık olmak lâzım geldiğini kendiliklerinden kabul edenlerin elinde bulundurdukları parçalara tatbik edilmiş olabilir. Bu olayın cereyan ettiği söylenen devirde(Hicrî 32. yıla doğru), Halifelik İmparatorluğu İspanya'dan Mâverâunnehr'e, Kafkas dağlarından Hindistan sahillerindeki Gucerât bölgesine kadar yayılmış bulunuyordu. Bu muazzam ülkede hiç şüphesiz binlerce, hattâ yüzbinlerce Kur'ânı Kerîm nüshası bulunuyordu. Bu arada, resmî nüshaya uygun Kur'ânı Kerîm'leri imha etme zarûreti de yoktu; uygun düşmeyen diğerlerinin ise her bir kelimesini bu sayısız Kur'ân metinleri ile karşı karşıya getirip mukabele etmek lâzım gelmekteydi. Bu ise maddî bakımdan çok zor hattâ imkânsız bir husustur ve tarihî

1440. Bk. Jeffery, *Materials for the History of the Texte of the Qur'an,* s. 66, 68 v.s.: Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorans,* ait olduğu yerde

1441. Ya'kûbî. II. 116

yönden de böyle bir olay cereyan etmemiştir. Bilindiği gibi Halife Osmân'ın yaptığı şey, Ebû Bekr zamanında bizzat Resûlullah'ın baş vahiy kâtibi Zeyd tarafından meydana getirilen Müdevven Kur'ânı Kerîm'i sadece çoğaltıp yaymak olmuştur. Halife Osmân bu konuda o kadar titizlik göstermiştir ki çok yerde zikredilen bir anlatıma göre, resmî metinde bazı kelimelerin yazılış tarzını (imlâsını) sevmemesine rağmen bu gibi önemsiz ayrıntılarda bile işe müdahale etmek istememişti. O şu sözleri söylemekle yetiniyordu: Nasıl olursa olsun yazınız; Arap mukriler bunların nasıl dosdoğru okunacağını bileceklerdir[1442]. *el-'Aynî*'nin söylediğine bakacak olursak[1443], Halife *Osmân,* bizzat *Zeyd* tarafından tesbit edilen imlâ tarzının aynen muhafaza edilmesini emretmiş bulunuyordu. Hâlen de İslâm Dünyasında bu yazılış tarzı devam ettirilmektedir. Hatırlanacağı gibi, Resûlullah'ın göndermiş olduğu mektupların orijinallerinin gerçek ve doğru nüshalar olup olmadığını tesbitte bu nokta, ilmî tetkikler bakımından büyük kolaylıklar sağlamış bulunmaktadır.

1132. Kısaca söylemek icab ederse, şimdi elimizde bulunan Kur'ânı Kerim metni, Ebû Bekr zamanında müdevven hale getirilen ve Halife Osmân tarafından resmen çoğaltılıp İslâm Dünyasının yedi tarafına yayılan metindir. Bu metin, şimdi bütün dünyada yaygın olan aynı metindir. Tarih kitaplarından bazılarında, bu eski metinlere dair bazı hatıra ve örnekler verilmekte ve pek az sayıda ve önemi pek bulunmasa da, bugün elde olan metinden farklı olduğu anlasılan bir takım kısımlar zikredilmektedir. Bu farklı metinleri daha yakından tetkik edecek olursak, kolayca görürüz ki bunların çoğu, bu Kur'ân nüshalarını vaktiyle elinde bulunduranlar tarafından yapılmış bazı şerh ve tefsir mahiyetinde ilâve kelimelerden ibârettir; muhtemeldir ki bu ilâveleri yapanlar, bunları bizzat Resûlullah'tan işitmişler ve işin ba-

1442. İbn Ebî Dâvud, *Kitâb'ul-Mesâhif,* s. 32 ve müt. Jeffery'nin de eserinde *(a.g.e.,* s. 9): "Şurası dikkati çekicidir ki bütün hepsi olduğu gibi muhafaza edilmişlerdir" diyerek kabûl ve itiraf ettiği gibi, bu gerçek ve bununla beraber *Kur'ânı Kerîm*'in nüshalarında görülen farklılıklar hakkında bol malzeme, hattâ Hicrî IV. asırda bu konuda birçok eserin yazılabilmesine mesned olacak şekilde aynen devam ettirilmiştir. Bu durum *Kur'ânı Kerîm* metninden resmen bazı kısımların çıkarılıp alındığına dair ihtimalin tam zıddına bir delil olarak karşımızda durmaktadır. Jeffery'nin çağımızda telif etmiş olduğu eser, Batıda dört nesil boyunca gerçekleştirilmiş *Kur'ân* araştırmalarının bir nihâî hükmü mahiyetindedir. Sonuç şudur ki, nesiller boyunca bize kadar aktarılmış bulunan, âyetlerle ilgili bütün farklılıklar, bugün elimizde bulunan ve kullanılmakta olan *Kur'ânı Kerîm*'in metnindekilere hiçbir şekilde tercih edilebilme nitelik ve vasıflarına sahip bulunmamaktadır

1443. *'Umdet'ul-Kaari,* I, 406

şında tefsir mahiyetindeki bu fazladan kelimeleri satırlar arasına yerleştirmişlerken daha sonraları bilgisiz birtakım yazıcılar(müstensihler) bu ilâveli nüshaları esas alarak yazdıkları yeni Kur'ân nüshalarında bu açıklayıcı ilâve kelimeleri asıl Kur'ân metni içinde göstermişlerdir. Bilhassa *İbn Mes'ûd*'a izafe edilen farklı âyet metinlerinde cereyan etmiş olan olay böyledir. Diğer farklılıklar ise Resûlullah'ın emri ile neshedildikleri için Kur'ân metninden çıkarılanlar bir yana, yazıcılar(müstensihler)'ın hataları, yazıyı okumada gösterilen yanılmalar ve buna benzer yanlışlardan ibarettir. Her hâl ü kârda, bugün elimiz altında bulunan Kur'ân metni, tâ işin başından beri sadece onu baştan sona ezberlemiş olan kimselerin hâfızalarına değil fakat aynı zamanda yazılı metinlere de dayandırılmaktadır. Burada işaret edilmesi yerinde olacaktır ki Kur'ân'ı öğreten Müslüman muallimler, kendilerinden ders gören talebelere icâzet(diploma) verirlerken, bu talebelerine kendi hocalarının ağızlarından çıkan aynı telâffuz ve aynı ses ölçüleri içinde öğretim yaptıklarını ve bu hocaların da kendi hocalarından aynı mahiyetteki öğretimi görmüş olduklarını ve ilâ nihâye böylece bir öğretim zinciri(silsilesi) içinde bu tarz Kur'ân okuyuş ve tilâvetinin *Osmân, Ali, Zeyd'ubn Sâbit, Ubeyy* gibi sahâbîlerin ağızlarından çıktığı şekilde olduğunu tasdik ve ifade ederler ki bu dört sahâbî de bu okunuş tarzının Resûlullah'ın ağzından çıktığı gibi kendi talebelerine naklettiklerini bu öğretim zincirlerinde tasdik etmektedirler. Bugün benim(Hamidullah) de Medineli Kur'ân hocam Şeyh *Hasan'ubn İbrâhîm eş-Şâ'ir*den aldığım bu çeşit bir icâzetnâmem vardır. Bu tarihî gerçek, Resûlullah'ın çeşitli sahâbîlerine atfedilen bazı âyet farklılıklarının gerçekte bu âyetlerin açıklanıp tefsir edilmesinden başka bir şey olmadığı ihtimalini tasdik edip doğrulamaktadır.

1133. Halife *Osmân* devrinde çoğaltılıp dağıtılan yedi asıl nüsha ile *Ebû Bekr* zamanında tedvîn edilen nüshadan hiç biri günümüze kadar ulaşamamış bulunuyor; şu kadarı var ki bugün İstanbul ve Taşkent şehirlerinde teşhiredilen iki nüshanın da Halife *Osmân* devrinden kalma nüshalar oldukları mütalâa ve mülâhaza olunmaktadır. Eski yazarlar bu en eski, bu ilk nüshaların yanıp kül olduğu muhtelif devirlerde çıkmış bir takım yangınlardan bahsederlerse de bugün elimizde, bu ilk nüshaların henüz yok olmadıkları bir sırada bunlara bakarak istinsah edilebilmiş bir çok sonraki el yazması Kur'ân nüshaları bulunmaktadır. Burada işaret edilmesi yerinde olur ki bu en eski el yazması Kur'ânı Kerîm nüshalarının metni ile bugün elimizde bulunan Kur'ân'ınki en ufak bir farklılığa sahip bulunmaksızın tıpatıp aynıdır. Yazıyla tesbit durumunun böyle olması yanında, diğer taraftan Kur'ân'ı ezberlemiş bulunan hâfızlar her devirde var olmuş ve

hattâ günümüzde de mevcut bulunmaktadır. 1956 yılında bana söylendiğine göre, sadece Türkiye'de çoğunluğu genç olan bu hâfızların sayısı 150.000'e varmaktaydı. Bu hâfızların ezberlerindeki Kur'ân ile yazılı metin halindeki Kur'ân tam bir mutabakat halindedir. Hâfıza ve yazılı metin, her ikisi birden, Kur'ânı Kerîm metninin doğruluk ve sahîhliğinin dayandığı ana temelleri teşkil ederler.

Hadîs:

1134. Hadîs, Resûlullah Muhammed A.S.S.'ın sahâbîleri arasında söylediği, yaptığı yahut yapılmasını hoşgörü ile karşıladığı anlatımlardır. Burada söz konusu olan şey, binlerce kaynaktan gelen parça parça anlatım nakillerinin, rivâyetlerinin bir koleksionu, bir mecmuasıdır. Her bir anlatımda Resûlullah'ın bir sahâbîsi bizzat kendisinin şâhit olduğu bir olayı anlatıp nakletmektedir. Kolayca anlaşılır ki bu çeşit nakil ve rivâyetler, hem şifâhî yoldan yeni ağızdan ve hem de yazılı bir şekilde rivâyet edilip aynı olaya şahit olmamış kimselere bilgi edinmeleri için aktarılmışlardır. Az sonra da göreceğimiz gibi Resûlullah'ın sözlerinin mecmualar(koleksion'lar) halinde yazılı bir biçimde derlenip toplanışı, bizzat onun sağlığı zamanında da başlamış bulunuyordu; zîra Resûlullah'ı ziyaret edip onunla görüşen kimseler, aralarında geçen sözleri şahit oldukları olayları kaydetmeye, yazılı bir biçimde tesbit etmeye başlamışlardı. Daha sonraki nesillerde yetişenler arasında öyle araştırıcılar çıktı ki bunlar çok sayıdaki sahâbînin nakil ve hatıralarını bir tek kitapta toplamak suretiyle daha tam ve daha mükemmel hadîs koleksionları meydana getirdiler. Bundan bir sonraki nesil ise, daha da gelişmiş eserler telif ettiler ki bugün bu çeşit hadîs kitaplarından bir çoğu elimiz altında bulunmaktadır; bunlardan altısı*(Kütübüsitte),* müdevven hadîs kitapları olup diğerlerinden daha doğru, daha sahîh kabul edilmiş ve adetâ resmî mahiyet kazanmış hadîs eserleridir. Burada işaret edelim ki, İslâm hukukunun ve İslâm îmanının ikinci ana kaynağı olan hadîs koleksionlarının yeri Kur'ânı Kerîm'den sonra gelir. Bunun sebebi, Kur'ânı Kerîm'in bizzat Resûlullah'ın nezâret ve kontrolü altında yazıyla tesbit edilmiş olması, buna mukabil hadîsin özel şahıslar tarafından tesbit ve nakil edilmiş olması ve ayrıca bütün bu tesbitlerin yetkili şahıs ve merciler tarafından herhangi bir kontrol ve murakabeden geçirilmemiş olmasıdır. Hadîs sadece gösterilen özel ve şahsî bir gayrete dayanır ve her bir koleksion ve hattâ diyebiliriz ki bir şahsın meydana getirdiği koleksionda yer alan her bir anlatım, bu olayı nakledenlerin ve bunları seçip eserinde yer veren ve tasnif eden kimselerin zihnî kabiliyet, istidât ve şahsiyet yapıları nisbetinde itimada değer sayılır, güvençle veya güvençsizlikle karşılanır. Bu itimât ve güvende, olayla ilgili şart ve

durumlar ile anlatımdaki siyâk ve sibâkı nazarı itibara almak gerekir; Anlatımı nakleden kimsenin olay sırasındaki yaşı, fikrî ve zihnî yapısı, hâfıza derecesi, şahsiyet durumu, güvenilirlik derecesi, onun anlatımlarının muhafaza ve naklinde kendisinden sonra gelenlerin gösterdikleri itina ve titizlik v.s. İlk devrin âlimlerinin yani Resûlullah'ın sahâbîlerinin sayısı yüzbinlerce hesaplanmaktadır. Klasik devirde yaşamış bir hadîs mütehassısının ifâde ettiğine göre, bunlar arasından yüzbinden ziyâdesi, muallimleri Muhammed A.S.S.'dan bize en az bir hadîs nakletmiş bulunuyor. Yine bunlardan elli kadarının Resûlullah'tan sonra 50 veya daha fazla yıl yaşamış olduğu bilinmektedir. Meselâ *Ebû't-Tufeyl,* Hicrî 110 yılında yani Muhammed A.S.S.'ın vefatından sonra 100. yılda, *Hirmâs'ubn Ziyâd* 102., *Mahmûd'ubn Rabî* 99. v.s., Hicrî yıllarda vefat etmişlerdir. Bütün bu sahâbîler, Hilâfet ülkesinin her yerine, Mısır, Suriye, Mezopotamya ve diğer yerlere dağılmışlardı. Resûlullah'ın sahâbîlerinin her birinin okuma-yazma bilmediği bir gerçektir; yine onların hepsi, Resûlullah'tan duyduğu yahut onda gördüğü her şeyi kaydedemiyordu. Olaylar arasında ihtiyaç olduğunda bu gibi şeyler hâfızalarında canlanıyordu: Ekseriyetle onlar, talebelerine yahut diğer çeşit araştırıcılara hâfızalarındaki bu gibi şeyleri şifâhen anlatıp nakletmişlerdir; işte onların bu anlatımları, herhangi belli bir konuda Resûlullah'ın vaktiyle sarfettiği bir söz veya takındığı tavıra dair bildiklerinden ibârettir. İşte bu sahâbe neslinden gelen ve bizzat onlar tarafından derlenip bir araya toplanmış birkaç hadîs koleksiyonuna sahibiz; diğer koleksiyonlar ise bunların talebelerinin veya sonraki talebelerin meydana getirdiği daha ilerki devirlerden gelen mecmualardır.

1135. Bazı hallerde mâsumâne uydurmalar da yapılmıştır; şöyle ki: Kendisini dinleyen kimseleri iyi yola sevketmek ve kendi sözlerine kuvvet kuzandırmak isteyen bir vâiz, bir mübelliğ, sözde Resûlullah'tan gelen ve kendi maksadını temin eden, kendi işine yarayan bir vecize, bir tâlimat veya emir ortaya atardı. Bu arada İslâm toplumunda birtakım akîde ile ilgili veya başka bazı ihtilâflar ortaya çıktığı devirlerde, hasım taraflar sorumsuzca ve herhangi bir endişeye kapılmaksınız tereddütsüz bir şekilde, Resûlullah'a her çeşit söz ve hadîsler atfedip dîne ve hakikate aykırı yalanlar ortaya atmışlardır. Bu sebeble daha ilk günlerden itibaren hadîslerin dahilî şehâdet ve tahlilleri, yani rivâyet, ve haricî şehâdet ve tahlilleri, yani dirâyet bakımından şahısların naklettikleri anlatımlar(yani *rivâyet*'ler)'in doğruluk derecesini kontrol etme ihtiyacı hissedilmeye başlanmıştır; işte bu ihtiyaçtandır ki yeni bir ilim doğmuştur. Bu tenkit ilmi, Resûlullah'ın sahâbîlerinden başlamak suretiyle, herkes tarafından sahîhliği kabul

edilmiş müdevven ve yarı müdevven koleksionların ortaya çıktığı asra kadar geçen zaman zarfında gelip geçmiş bütün hadîs nakleden kimselerin *(râvî'*lerin) her şeyden evvel hayat hikâyelerini kendine konu ediniyordu; her bir râvî için gösterilen bu biografik bilgiler arasında hadîs nakleden o şahsın doğum ölüm tarihleri, kendisinden ders alıp hadîs naklettiği hocalarının ve ondan hadîs alıp nakletmiş talebelerinin isimleri, bu râvîlerin zihnî ve fikrî kaabiliyetleri ile yetişmişlik derecesi ve şahsiyet yapıları, v.s. bulunuyordu. Hadîs yazarları her bir anlatım için, bu anlatımı ilk kaynaktan itibaren nakleden (râvîler silsilesi, *sened, isnâd* zinciri gibi adlar da verilen) bir kaynaklar zinciri de vermiş olduklarından bu tarz biografik bir çalışma daha da önem kazanır; şöyle ki, hâdîsteki anlatıma geçmeden evvel hadîs yazarı:

> "Ben (A)'dan dinledim (işittim), o da (B)'den dinlemiş, o da (C)'den dinlemiş ve o da filân'dan... Resûlullah'ın şöyle dediğini işitmiştir: ...."

Ahmed'ubn Hanbel gibi bir muhaddisin misalini ele alalım; şayet o koleksionuna otuz bin anlatım almış ise bunlarla birlikte daima, ya aynı, veya az çok farklı veyahut da tamamen ayrı otuz bin kaynak zinciri (yani *sened* yahut *isnâd zinciri* veyahut da *râvîler zinciri)* de verir. Böylece bu çeşit eserlerdeki hadîs nakleden râvî'lerin hayat hikâyelerine bakmak sûretiyle, bir hadisin senedinde görülen (A) adındaki râvînin (B) adlı râvî-hoca yanında ders görüp görmediği, (B)'nin de (C)'den ders alıp almadığı ve nihayet (C) yahut (D)'nin gerçekten Resûlullah'ın sağlığında yaşayıp yaşamadığı tayin ve tesbit edilebilir; ayrıca (A), (B) ve (C) adlı râvîlerin, ister zihnî ve aklî seviye, ister şahsiyet yapısı v.s. açısından olsun, itimada değer olup olmadığı da bu eserler vasıtasıyla açığa çıkarılabilir. İşte bu hadîs tenkidi ilmi, sadece hadîsin dış bünyesine yönelik olmayıp aynı zamanda her bir hadîs anlatımının dahilî yapısı ile de meşgul olur: Meselâ iki hadîs anlatımı arasında birbirine zıd gibi duran bir nokta veya noktalar varsa, veya bir anlatımın maddî yapısında bir imkânsızlık göze çarpıyorsa, ve sâir zorluklar varsa bunları halletmek üzere bir takım kaide ve kriterler geliştirilmiştir. Bunlardan da ayrı, nakledilen aynı olay, eskeriyâ birbirinden tamamen müstalik çok sayıda ilk şahitler tarafından ayrı ayrı tesbit edilip nakledilmiş olabilir. Bu gibi hallerde o olayın anlatımının kontrol edilmesi ve bazı hallerde de olayın ayrıntılarını tesbit ve tamamlama imkânı hâsıl olur. Şurası gayet açıktır ki her bir devir, her millet ve her insan tabakası, kendine has özelliklere sahiptir. Şikago veya Londra şehirlerinde ortaya çıkan gangsterlik olaylarının fâillerini yakalayıp ele geçirmeye elverişli usuller Yemen'deki haydutların yakalanmasında uygun düşmeyebilir. Bu böyle olduğu gibi, Yahudi-Hıristiyan muhitlerinde mey-

dana getirilmiş yazılı eserlere, Batıda geliştirilip yöneltilen tenkit ilmi ve bunun usullerinin, Müslümanların meydana getirdiği hadis eserlerine de muhakkak ve aynen tatbik edilmesi gerektiğinden bahsedilemez.

1136. Hadîslerin içindeki bilgileri Müslümanların öğrenebilmelerine olan ihtiyaçları o kadar büyüktü ki, pek eski devirlerden itibaren, konularına göre, nakleden râvîlerine göre, bunların güvenilirlik derecelerine göre, hadîste geçen kelimelerin alfabetik dizilişine v.s., göre olmak üzere bir çok hadîs derleme ve toplamaları yapılmıştır. Bu konu o derece genişleyip dallanıp budaklanmıştır ki bugün için yapılacak şey, sadece bunlardan birini seçip üzerinde ihtisaslaşmaktır. İşte bu hadîslerden sadece Resûlullah'ın hayatı ve faaliyeti ile ilgili anlatım parçaları, daha sonra *sîret*(yani Resûlullah'ın gerçek hayatı ve faaliyeti) adı altında ayrı hadîs eserlerinde bir araya getirildi ki bu durum, Îsâ Peygamber'in hayat hikâyesi ve faaliyetleri ile ilgili bilgiler veren çeşitli İncil kitaplarını bize hatırlatmaktadır. Bizzat Resûlullah'ın sahâbîleri, yazılı biçimde parça parça anlatım koleksionları meydana getirmişlerdi. *Sîret* konusundaki hadîslerin bir araya getirilebilmesi için Müslümanların ikinci neslini beklemek gerekmiştir. En eski *siret* yazarları şunlardır:

1. 'Urvet'ubn'uz-Zubeyr (öl. 94 H.)
2. Ebân'ubn 'Osmân (öl. 105 H.)
3. Vehb'ubn Munebbih (öl. 110 H.)
4. Şurahbîl'ubn Sa'd (öl. 123 H.)
5. ez-Zuhrî (öl. 124 H.)
6. Mûsâ'ubn 'Ukba (öl. 141 H.)
7. İbn Ishâk (öl. 151 H.)
8. Ma'mar'ubn Râşid (Öl. 153 H.)
9. Ebû Ma'şer (öl. 170 H.)
10. Yahyâ'ubn Sa'îd'ubn Ebân (öl. 194 H.)
11. el-Vâkıdî (öl. 207 H.)

1137. Bir başka yayınımda[1444] hadîslerin yazılı bir biçimde tesbit edilişi ve tedvîn hareketinin tarihî gelişimi, Resûlullah'tan gelen rivâyetlerin muhtelif metinlerinden istifade ile, Kur'ânı Kerîm dışında onun söylediği hadîslerin yazıyla tesbitinin yasaklanması veya yazıyla tesbite müsaade edilmesi üzerinde daha fazla bilgiler sunmuştum. Aşağıdaki satırlarda sadece Resûlullah'ın sağlığında ve onun vefatından sonra sahâbe devrinde hadîslerin yazılmasına işaret etmekle yetinmek istiyorum:

1444. *Sahîfetu Hemmâm'ibn Munebbih* adlı kitabımdır ki türkçeye Kemal Kuşçu tarafından ingilizce neşrinden: *"Muhtasar Hadîs Tarihi ve Hemmam'ubn Munebbih'in Sahifesi"* adıyla tercüme edilip İstanbul'da 1967'de yayınlanmıştır

1138. Hadîslerin hemen yanıbaşında, Resûlullah'ın "Devlet Kitâbet Dâiresi" tarafından tanzim edilip yazılı bir biçimde meydana getirilen *iktâ*(yani Devlet Başkanının arâzî imtiyaz tasarruflarını gösteren ferman) metinleri resmî *mektuplar,* askerî ve mülkî yüksek Devlet memurlarına verilen veya gönderilen *talimat* yazıları, gelen mektuplara verilen *cevabî* yazılar, Medine Şehir-Devleti *anayasası,* Müslümanlarla ilgili *nüfus sayımları,* herbir askerî sefere katılan gönüllü mücâhidlerin isimlerini gösteren *listeler,* ittifak ve sulh *anlaşmaları, vergi tarifeleri* ve sâir çok sayıda resmî vesikalar da yer alır. Yayınlamış bulunduğum *Mecmû'at'ul-Vesâ'ik'ıs-Siyâsiyye* adlı kitabımda bunlardan üç yüzden fazlasını bir araya getirebilmiş vaziyetteyim. Muhammed A.S.S. Mekke'yi 8. Hicrî yılda Fethettiğinde burada büyük bir nutuk*(hutbe) irâd* etti. Muhaddis *Buhârî*'nin verdiği bilgiye göre[1445]. *Ebû Şâh* adını taşıyan dinleyenlerinden biri, verilen bu hutbenin yazılı bir metninin kendisine çıkarılmasını Resûlullah'tan istedi ve o da bundan bir tane yapılması emrini verdi. Resûlullahtan gelen ve onun bir takım özel tasarruflarıyla ilgili sözleşmelerin metinleri de biz kadar gelmiştir; bir kölenin alım-satım muamelesi, yine bir kölenin azâd edilmesi v.s. ile ilgili vesîkalar böyledir. Bütün bu saydığımız çeşit vesikalar, bizzat Resûlullah'tan neş'et edenlerdir; ancak hepsi bunlardan ibâret değildir. Daha onun sağlığında başlamak üzere, sahâbîlerinden bazıları onunla ilgili bir takım hatıralarını kaleme aldılar:

1139. (a): Medine'li Müslümanlardan bir Ensârî bir gün onun huzuruna girip şöyle söyledi:

> "Benim hâfızam zayıftır; buna mukabil sen her gün, akılda tutulması gerekli bunca şey söylüyorsun. Ne yapacağımı bilemiyorum?"

Resûlullah ona şöyle cevap verdi:

> "— Sağ elini kullan!.."[1446]

Her halde o sahâbî bu emir ve müsaadeden sonra onun sözlerini kayıt altına almış olsa gerektir.

1140 (b): Mekke'li genç ile Müslüman olan *Abdullah'ibn 'Amr'ibn'il-Âs* bize şöyle nakleder:

> "Resûlullah, kendi sözlerinden istediğim bütün her şeyi yazmama müsaade etti; bu beni şaşırttı ve aramızda şu konuşma geçti:

1445. Buhârî, 3/39/2 ve 45/7/1

1446. Tirmizî, 39, "Hadîslerin yazılmasına izin verilmesi" Bölümü

'— Senden duyduğum her şeyi mi yazabileceğim?'
'— Evet dedim ya...'
'— Sevinçliyken yahut öfkeliyken arada hiç bir fark gözetmeden mi?'
'— Kesinlikle evet. Çünkü ben, hangi ruhî hâl içinde olursam olayım gerçeği söylerim'..."[1447]

İşte bu Abdullah daha sonraları, Resûlullah'ın hadîsleri üzerinde en çok bilgiye sahip bir kimse olarak değerlendirilmiştir. Gerçekten de kendisi, *Sahîfe Sâdıka* adını verdiği ve içinde kendisinin bir takım mütalâaları da bulunan bir hadîs kitabı kaleme almıştır. Elde mevcut bazı delillerden anlaşıldığına göre, bunda bin hadîs bulunuyordu. Bu elyazması nüsha uzun müddet muhafaza edildi; yazarın torunu *'Amr'-ubn Şu'ayb,* dedesinin bizzat eliyle yazdığı bu kitabı bizzat kendi eline alıp talebelerine buradan hadîs yazdırıyordu[1448]. İbn Manzûr, bu konu ile ilgili bir diğer ayrıntıyı bize bildirmektedir[1449]:

"Biz *Abdullah'ibn 'Amr*'ın yanındaydık; kendisine şu suâl soruldu:
'— Bu iki şehirden hangisi, Kostantiniyye(İstanbul) mi, yoksa Roma mı ilk önce Fethedilecek?'
Abdullah eski bir sandık getirtti ve bunun içinden çıkardığı bir kitabı önce kendi bakıp buldu ve sonra bize okutturdu:
'Biz Resûlullah'ın yanında onun söylediklerini yazmakla meşgul idik; kendisinden hangi şehrin, Kostantiniyye'nin mi, yoksa Roma'nın mı daha önce Fethedileceğinin sorulması üzerine Resûlullah: *Heraklius'un oğlunun şehri (: İstanbul) diye cevap vermiştir*"

1141. (c): Enes'ubn Mâlik'in durumu daha da dikkat çekicidir. Hicreti müteakip Resûlullah Medine'ye gelip yerleştiğinde okuma-yazma bilen bir genç çocuk olarak *Enes,* ana babası tarafından Resûlullah'a hizmet etmek üzere onun yanına bırakıldı. *Enes,* on sene boyunca Resûlullah son nefesini verene kadar gece-gündüz onun yanında bulundu kaldı. Gerçekten de kendisi bu sayede Muhammed A.S.S. hakkında, diğer insanların bilemediği bir çok şeyi görebilmek ve işitebilmek imkânına kavuştu. Daha sonra onun yanında yetişmiş talebelerinden biri olan *Sa'îd'ubn Hilâl* bile şunları nakletmektedir :

"Sayımız çoğaldığında(diğer bir okunuşa göre: *Çok ısrar ettiğimizde) Enes,* eli altındaki bir sandıktan bize birçok defterler*(mecâll)* çıkarıyor ve şöyle diyordu:

1447. Râmhurmuzî, No. 330; "Râfi'ubn Hadîc" maddesi ile mukayese ediniz
1448. İbn Sa'd, 4/II, s. 8-9; A. b. Hanbel, No. 6510, 6802 v.s.
1449. *Lisân'ul-Arab,* "Zal-He-Mim" maddesi; aynı şekilde, Dârimî, *Mukaddime,* Bölüm: 43

'— Benim Resûlullah'tan işitip yazdıktan sonra Resûlullah'a (kontrol için) arzettiğim şeyler işte bunlardır''[1450].

Bu anlatımda da açıkca anlaşılacağı gibi, *Enes,* Resûlullah'ın söylediklerinden işittiklerini yazmakla kalmıyor, aynı zamanda bu yazdıklarını vakit vakit Muhammed A.S.S.'a, bunlardaki mümkün bazı yanlışları düzeltmek gayesiyle okuyordu.

1142. Muhammed A.S.S.'ın vefatından sonra onun hakkındaki anlatımların ve hâtıraların tesbiti ve muhafazası ihtiyacı, her geçen gün daha da fazla hissedilmeye başlandı. Onun sağlığında her hangi bir şey kaleme almamış bulunan sahâbîleri dahi bu yola yavaş yavaş girdiler. Bu konuya dair elimizde çok sayıda anlatımlar bulunmaktadır; işte bunlardan bazı örnekler:

1143. (I): Bir gün Halife *Ebû Bekr,* Resûlullah'la ilgili hatıralarını kaleme almaya başladı ve bu şekilde 500 kadar anlatımı bir araya getirmeye muvaffak oldu. Sonra ufak da olsa, bunlarda bilmeyerek bir yanlış yapmış olma korkusuna kapılarak hepsini yoketti[1451].

1144. (II): *Ebû Cuheyfe* tarafından kendisinden sorulması üzerine Halife *Ali,* Kur'ân bir yana ve kendisine gösterdiği bir tomar yazı müstesna, Resûlullah'la ilgili hiç bir şey yazmadığı cevabını vermiştir. Bu dürülü tomarda adam öldürme, harp esirlerinin kurtarılması ve daha bir çok hukukî durumlarda ödenmesi gerekli diyet, fidye için işletilecek olan sosyal teminat müessesesinin kaide ve esasları gösterilmiş bulunuyordu[1452].

1145. (III): *'Amr'ubn Hazm,* Resûlullah zamanında Yemen vâlisi olmuş ve vazifesi başına hareket etmeden de uzun bir yazılı tâlimat almıştı. Vâlî *'Amr* sadece bu vesikayı muhafaza etmekle yetinmedi aynı zamanda, diğer çeşitli kabile Başkanlarına Resûlullah'ın gönderdiği yirmi kadar vesikayı da bir araya getirdi ve bütün bunlardan istifadeyle, bize kadar metni gelen müstakil bir hadîs eseri kaleme aldı[1453].

1146. (IV): Kaynaklarda *Câbir'ubn Abdillah*'ın bir çok eserinin bulunduğu kayıtlıdır ki bunlardan biri Hac'la ilgilidir[1454] ve belki de,

---

1450. Hâkim, *Mustedrek,* âit olduğu yerde; Hatîb, s. 95-96; Râmhurmuzî, No. 325; İbn Mâni' (İbn Hacer tarafından *Matâlib,* No. 3016'da nakledilmektedir)
1451. Zehebî, *Tezkiret'ul-Huffâz,* I, 5
1452. Buhârî, 3/49, No. 1; 58/10, 17; 96/2
1453. İbn Tûlûn'un *İ'lâm'us-Sâ'ilîn* adlı eserinde Ek Bölüm olarak neşredilmiştir
1454. Müslim (Menâzir Ahsen Gîlânî'nin naklettiğine göre)

içinde *Vedâ Hutbesi* de bulunan Resûlullah'ın gerçekleştirdiği en son Hacc'ın anlatımına tahsis edilmişti. Diğerlerini bir kenara bırakarak[1455], sadece talebesi *Katâde*'nin şu sözlerini nakletmekle yetinelim; "Ben *Câbir*'in sahifesini, Kur'ân'ın ikinci sûresinden daha iyi biliyorum"[1456].

1147. (V): *Semuret'ubn Cundeb,* oğlunun dikkat ve istifadesine, "çok miktarda bilgiler taşıyan" ve "büyük bir cilt tutan" hâtıralarını kaleme aldı[1457].

1148. (VI): *Sa'd'ubn 'Ubâde* İslâm öncesi devirde bile bir âlim olarak tanınmıştı. Kendisi bir hadîs eseri kaleme aldı ve bunu oğluna mîras bıraktı; o da. bunu kendi talebelerine öğretip okuttu[1458].

1149. (VII) : Resûlullah vefat ettiği sırada genç bir çocuk olmasına rağmen *'Abdullah'ibn Abbâs,* önemli eserler yazmaya koyulmuştur. Kendisi sadece özel hâtıralarını yazmakla kalmadı aynı zamanda Resûlullah'ın kendisinden daha yaşlı diğer sahâbilerinin hâtıralarını da, onlardan Muhammed A.S.S. hakkında bilgi sorarak yazıyla tesbit etti. İşte bu *'Abdullah* vefat ettiğinde geride, derleyip topladığı bir deve yükü tutarında yazılı malzeme bıraktı[1459].

1150. (VIII): *Ebû Hureyre*'nin durumu da dikkat çekicidir: "Bir gün onun talebelerinden biri, kindisine belli bir hadîsi hatırlatması üzerine *Ebû Hureyre* ona: '— Ben bu hadîsi hatırlamıyorum' diye cevap vermiş ve o talebe: '— Nasıl olur, bunu bana sen rivâyet ettin!..' deyince Ebû Hureyre de: '— Şayet bu hadîsi ben sana rivâyet ettiysem, bunun benim yazılarımın arasında bulunması gerekir' demiş ve talebenin elinden tuttuğu gibi onu kendi evine götürmüş ve ona, Resûlullah'la ilgili "çok sayıda kitâp" *(Kutuben kesîreten)* göstermiştir. Aramayı müteakip en sonunda söz konusu hadîsi bulmuş ve şunu ilâve etmiştir: '— Sana, şayet onu ben rivâyet etti isem, benim yanımda yazılı olması gerekir demedim mi?"[1460]. Aynı *Ebû Hureyre*'nin, *Hemmâm'ubn Munebbih* adında genç bir talebesi vardı; onun dikkat ve istifade etmesi için Resûlullah'dan gelen 140 kadar anlatımı seçti çıkardı. Onun bu derlemesi, günümüze kadar gelmiş olup uzun asırlar boyu, hadîsle ilgili bir el kitabı olarak kullanılmıştır. Ben (Hami-

---

1455. İbn Hacer, *Tehzîb'ut-Tehzîb,* IV, 215, No. 369
1456. Buhârî, *Te'rîh Kebîr,* IV, 182
1457. İbn Hacer, *Tehzîb'ut-Tehzîb,* IV, 198, 236
1458. Tirmizî (Menâzir Ahsen Ğilânî'nin naklettiğine göre)
1459. İbn Sa'd, V, 216
1460. İbn 'Abd'il-Berr, *Câmi' Beyân'il-'İlm,* I, 4; *Feth'ul-Bâri,* I, 174

dullah) bu el yazması derlemeyi basıp neşretme tâlihine erdim[1461].

1151. En tipikleri olarak sıraladığımız bu örnekler ve burada göstermediğimiz diğerleri, Muhammed A.S.S. ile ilgili hadîslerin, yani anlatımların daha *ilk el râvîler*(nakledenler) tarafından kaleme alınmış oldukları ihtimaliüzerinde mevcut şüpheyi dağıtıp yok etmeye yeterli sayılmalıdır. Daha da çok sayıda olmak üzere yine öyle vak'alar vardır ki bunlarda Resûlullah'ın sahâbîleri, hâtıralarını doğrudan doğruya kendi talebelerine yazdırmışlardır. İster bizzat kendi eliyle yazmak sûretiyle, ister talebelerine yazdırmak suretiyle olsun, Resûlullah'ın sahâbilerinin meydana getirdikleri bu hadîs derlemeleri, nesilden nesile aktarılmış ve ilerki asırlar içinde büyük hadîs koleksionlarına (Musannaf Hadîs eserlerine) yavaş yavaş karışıp onmarda bütünleşmiştir. Bu çeşit yazılı hadîs metinlerinde yer alan kesiksiz ve muntazam rivâyet zincirlerikarşısında heyecan duymamak mümkün değildir: 58. Hicrî yılda vefat eden *Ebû Hureyre* tarafından, kendi talebesi *Hemmâm'-ubn Munebbih*(öl. 101)'in dikkat ve istifâdesine olmak üzere kaleme alınmış *Sahîfe Sahiha* adlı hadîs mecmuasına az önce işâret etmiş bulunuyoruz. Bu arada aynı şekilde *Hemmâm*'ın talebesi *Ma'mar' ubn Râşid* (öl. 153)'in *Câmi'*[1462] adlı eserine de sahip bulunmaktayız. Yine, *Ma'mar*'ın talebesi olan *Abd'ur-Rezzâk* (öl. 211)'in *Musannaf'ı*[1463] da elimiz altındadır. *Abd'ur-Razzâk*'ın talebesi *Ahmed'ubn Hanbel'*di ve bu Ahmed, aynı zamanda İmâm *Buhârî*'nin hocaları arasında bulunuyordu; *Ahmed'ubn Hanbel*'in *Musned* adını taşıyan büyük hadîs kitabı çok evvelden basılıp yayınlanmış vaziyettedir. Yine bugün, hepsi de Buhârî'nin hocalarından olan *el-Humeydî*'nin, *et-Tayâlisî*'nin, *İbn Mubârek*'in, *Ebû Yamân*'ın, *İbn Râhûye*'nin, *İbn Ebî Şeybe*'nin, *Ebû Hayseme Zuheyr'ubn Harb'*[*] in eserleri neşredilmiş bulunuyor. Esasen neşredilmiş bütün bu vesika ve malzemeler karşısında, kalkıp hâlâ: "— Buhârî, kendi eserini meydana getirirken o devrin folklorik malzemesini toplamış veyahut Resûlullah ile ilgili hadîs ve anlatımların her birini bizzat kendisinin uydurup ortaya attığı

1461. İlk neşri *RAAD* (Arab İlimler Akademisi Dergisi), 1953'de yapılmış ve sonradan ayrı kitaplar halinde arapça, ingilizce ve türkçe muhtelif baskıları yapılmıştır

1462. Beyrut'ta 1972'de neşredilmiştir (bir sonraki dipnota bakınız)

1463. Beyrut'ta 1972'de 11 Cilt halinde neşredilmiştir: 10 ve 11. Ciltlerin ikinci yarısı aynı zamanda Ma'mer'in *Câmi'* adlı eserini ihtivâ etmektedir

(*) Salih Tuğ tarafından: *Kitâb'ul-İlim*, İstanbu 1984 (tenkitli metin neşri)

ve bunları da kendisinden önce yaşamış bir takım insanların kesiksiz isnâd zincirleri halinde bağladığı'' şeklinde bir iddiada bulunmak, ancak çocukların söyleyebileceği bir şey olacaktır. Gerçekten de *Ebû Hureyre*'nin *Sahîfe* adlı eserinde görülen aynı öğretim(hadîs metinleri), İmâm *Buhârî*'nin *Sahîh* adlı eserine kadar gelen yukarda isim ve yazarlarını belirttiğimiz bütün kaynaklarda kelimesi kelimesine aynı ve hiç değişmemiş bir metinle aktarılıp asırlar boyunca sürdürülmüş vaziyettedir; böylece *Buhârî*'nin *Sahîh* adıl ölümsüz hadîs koleksiyonunun doğruluk ve sahîhliği, keşfedilen bu daha önceki kaynaklar sayesinde ispatlanmış olmaktadır.

1152. Son birkaç kelime daha söyleyelim: Arap dilinin yazıldığı en eski yazı tarzı, bir takım müphemliklere sâhip olma gibi bir eksikliğe sâhip bulunuyordu. Bu noksanı ortadan kaldırıp telâfi etmek üzere, sadece bir metni hoca önünde yazıyla tesbit etmeyle yetinilmemiş, aynı zamanda yazılan bu metni o hoca önünde baştan aşağı yüksek sesle okumak suretiyle doğruluğu kontroldan geçirilmiştir ki o hoca da esasen aynı çalışmayı (yani: 1. yazıyla tesbit, 2. yüksek sesle okuyarak mukabelesini yapma) kendi bir önceki hocası, bu da kendi hocası önünde... ilâ nihâye yapmış bulunuyordu. Bu usûlü kullananlar, yazmış oldukları hadîs metinleri üzerine, bunların mukabele edilip kontroldan geçirilmiş bulunduğunu ifade etmek üzere, şayet gerekli ise bir doğruluk kaydı, "tasdiknâme" (semâ kaydı) düşürüyorlardı. Bu şekil bir mukabele ve gözden geçirme, aynı eser için asırlar boyu nesilden nesile ve bazan aynı eserin muayyen sahifeleri üzerinde olmak üzere süre geldi. Bu öğretim ve eğitim geleneği, İslâm ülkelerinde günümüze kadar sürdürülmüş bulunmaktadır: Hiç kimse, şayet nesilden nesile naklettiği o eserin derlendiği zamandan tâ günümüze kadar gelen kesiksiz bir *isnâd* zinciri kaydına sahip değilse, peşin bir hükümle güvenilir bir ilim adamı *(râvî)* olarak kabul edilmemiştir. Yazan veya onun yetki verdiği talebelerinin, veyahut onların da yetki verdiği talebelerinin huzurunda şifâhî bir kontroldan geçmiş olma gibi bir desteğe de dayandırılan yazılı tesbit ve kayıt, Muhammed A.S.S.'ın hayatına dair bilgi veren bütün hadîs eserlerinin çifte temelini teşkil etmiştir. Esasen bir insan topluluğunun yaşayışında böylesine geçerli ve büyük bir öneme sahip metinler için, hafîf de olsa, herhangi bir şüphenin bulunması kabul olunamazdı.

Resûlullah Muhammed A.S.S.'ın Dînî, Ahlâkî ve Sosyal Sahadaki Öğretim ve Eğitimi

Dîn Öğretimi ve Eğitimi:

1153. Muhammed A.S.S. her şeyden evvel, dînî alanda ıslâhat getiren bir reformcudur. O, sadece kendi ülkesine yani Mekke'ye veyahut da umumiyetle bütün Arabistan'a değil fakat aynı zamanda bütün dünyaya gönderilmiş bir resûl olduğunu insanlara bildiriyor ve kendisinin, insanlara gönderilmiş Allah'ın en son peygamberi olduğunu beyan ile, açıkladığı ilâhî tebliğin sadece kendi nesil ve devri için değil ebediyete kadar geçerli olduğunu etrafındakilere anlatmaya çalışıyordu. Muhammed A.S.S.'ın ilâhî bir vahiy, ebedî gerçeğin bir yenilenmesinden ibâret olduğunu açıkladığı bu ilâhî tebliğ acaba nasıl ve nice bir şeydi?

1154. Bilindiği gibi İslâm Îmanı sâde bir formül*(: kelimei tevhîd)* ile özetlenir:

> "Lâ ilâhe illâllah Muhammed Resûlullah"

Yani: "Allah'tan başka tanrı yoktur ve Muhammed Allah'ın gönderdiği Resûldür". Pek tanınmış bir hadîsinde[1464] Muhammed A.S.S., bu formülün üç ayrı görünüşünü gün ışığına çıkarmaktadır. O bu üç ayrı şeyi:

1464. Diğer kaynaklardan ayrı bk. A. b. Hanbel, No. 374; "Cebrâ'îl Hadîsi" olarak herkesce bilinir, zîra orada, herkesin gözü önünde ve herkes onları dinler vaziyetteyken Melek *Cebrâ'îl* bu sualleri sormuş ve o da bunlara cevaplar vermiştir; bu olayın Hicrî 10. yılın son aylarına rasladığını *Ebû Hâtim*'in rivâyet ettiğini Samhûdî eserinde nakletmektedir (II. neşir, s. 317)

> *îmân* (inanış)
> *islâm* (eylem, kendini teslim etme)
> *ihsân* (güzelleştirme, mâna, rûh, öz)

şeklinde isimlendirmektedir. O, *"îman"*ı şu şekilde târif etmektedir:

> "Allah'ın *tek*'liğine, Melekler arasından vazifelendirip gönderdiği *elçi-melek*'lere, vahyedilmiş *kitâp*'larına, insanlar arasından seçtiği *resûl*'lere, (dirilip hesâb verilecek gün olan) *Âhiret Günü*'ne, *hayır ve şerr*'in Allah'tan geldiğine inanmak"

Kendisi *'İslâm nedir?"* suâline ise şu cevabı vermişti:

> "Allah'tan başka tanrı olmadığını ve Muhammed'in O'nun kulu, kölesi ve Allah'ın Resûlü olduğunu kabul ve tasdik etmek; namazları kılmak, zekâtı ödemek, Ramazan orucunu tutmak ve nihayet Mekke'deki Allah'ın evini Hac etmek"

"İhsân" konusunda ise şu açıklamayı yapmıştır:

> "Sanki Allah'ı görüyormuşcasına O'na ibâdet et! O'nu göremesen bile, O seni muhakkak görür."

İşte İslâm îmanı ile ilgili formülün bir çeşit açıklaması bundan ibârettir.

1155. Görüldüğü gibi burada *inanışlar*, günlük *ibâdetler*, ve bunlar icrâ edilirken sahip olunacak *ruh ve mânâ* ile sahip olunacak mânevi öz ve usuller söz konusu edilmektedir. İslâm dîninin asıl ve esasını teşkil eden bu üçlü öğretimi biraz daha yakından tetkik edelim:

1156. *Tek Allah İnancı:* İslâm öncesi eski devirlerde insanlar tarafından bu konu bilinmiyor değildi; Muhammed A.S.S., kendisinin asla yok'tan başlayıp yepyeni bir şey ortaya atan *mûcid* olmadığını ve fakat sadece esasen mevcud olan daha önce defalarla vahiy yoluyla bildirilen ve fakat yine de insanın bunu unuttuğu ilâhî tebliği, ilâhî gerçeği tekrar ele alıp bunu yenileştiren, tecdîd eden bir *müceddid* olduğunu beyan ve ifade etmişlerdir. Hattâ günümüzde bile, sadece insan neslinin en çok gelişmiş olduğu kısımlarda görülen büyük dînlerde değil fakat aynı zamanda pek ilkel ve iptidâî cemiyetlerde bile az yahut çok belirgin bir tarzda, her şeyin sâhibi ve efendisi, Rabb'ulâlemin olan bir Allah mefhumu ve düşüncesi (vahdâniyet fikri) mevcuttur. Bu tarz bir düşünceyi, fetişlere, putlara ve diğer hürmet gösterilen her çeşit şeye tapanların hurâfe derinliklerinde bile görebilmekteyiz. Muhammed A.S.S.'ın öğretim ve eğitimi, tertemiz ve arınmış Tek Allahçılığındaki sâdelik ile temâyüz edip kendini gösterir: O, ne

dînî resim ve heykeli ve ne ilâhî yapının yanında O'na herhangi bir ortak ve şerîk koşulmasını ve ne de Allah'ın maddî herhangi bir şekilde temsil ve tersîm edilmesini kabul eder: O'na göre Allah, uçsuz bucaksız geçmişte ve gelecekte ebedîdir, sonsuzdur; insana has algı ve duyguların tamamen ötesindedir; ne bir doğuran ana-babası, ne de kendisinden doğmuş bir oğlu ve şerîki vardır; o, her zaman ve her yerde daima her şeyin üzerinde Ulu ve Yüce varlık'tır: Geçici de olsa, ne Allah insan şekline girer ve ne de insan, Allah olabilir. Muhammed A.S.S. her şeyi kendine has isimleriyle belirtir ve böyle yapılmasında da ısrar gösterir. O'na göre Allah, her şeyi sadece yaratmakla kalmaz aynı zamanda, yerde olduğu gibi göklerde de hüküm sürendir ve bütün bu yarattıklarının yegâne sahibi ve efendisidir. Hiç bir şey O'nun izni olmadan ve O'nun bilgisinden uzak kımıldayamaz bile. Muhammed A.S.S.'ın bildirdiğine göre Allah, başlıca 99 sıfatından doğan 99 "güzel ad"a*(: Esmâ'ul-Husnâ)* sahiptir; şöyle ki O, her şeyin varlığı kendisine bağlı, her şeyin özünü teşkil eden bir Yaratan'dır, Hakîm(Hikmet ve Bilge'lik sahibi)dir, Âdil'dir, her yerde Hâzır ve Nâzır'dır, Kaadiri Mutlak'tır(Herşeye gücü yeter), her şeyi Bilir, her şeyi Takdîr eder, hayat verme, ölüm ve öldükten sonra tekrar diriltilme hep O'na aittir v.s.. Kur'ânı Kerîm'e göre: "Allah, göklerin ve yerin Işığıdır"[1465]. Muhammed A.S.S.'ın bir hadîsine göre de Allah Zaman'dır(Dehr), günleri ve geceleri birbiri arkasına getirir[1466]. Allah Aşk ve Sevgi'dir (Vedûd)(bk. K. 11/90 ve 85/14).

1157. Kolaylıkla anlaşılır ki Allah mefhumu ve düşüncesi fertden ferde değişip farklılaşır: Bir felsefeci O'nu herhangi bir sıradan insan gibi açıklayıp ifâde etmez. Bizzat Muhammed A.S.S., alelâde sâde insanların inanış ve îmanlarındaki ateşliliği ve gayreti daima takdir etmiş ve sık sık bunun bir misâli olarak sarsılmaz ve samiyet dolu "yaşlı kadınların îmanı"nı göstermişti; fil ile körler topluluğunun şu pek hoş hikâyesi herkesce bilinir: Bu hikâyede, daha önce hiç bir bilgileri olmayan körlerin bu acaib mahlûkun yanına geldikleri ve bunlardan birinin elini filin hortumuna değdirdiği, bir diğerinin kulağına, bir üçüncüsünün ayağına, bir diğerinin kuyruğuna, bir başkasının dişine, v.b. değdirmesi üzerine her bir körden fili tarif etmesi istendiği ve birinin onu kendine göre bir direk, bir diğerinin bir kanat, bir başkasının taş kadar sert bir cisim v.b. olarak tarif ettiği anlatılmaktadır. Bu meseldeki körleri, görülemeyen Allah'ı arayan insanların yerine koyacak olursak onlardan hiç biri yalancı olmamakla beraber, hiç

1465. *K.* 24/35
1466. Hemmâm, No. 117; Buhârî, 78/101; Muslim, 40/2, 3, 4

birinin de tam bilgi sahibi bir kimse olmadığını, tam gerçeği elde edemediğini görürüz. İslâmın başlangıcında yetişmiş bazı mutasavvıfların haklı olarak dedikleri gibi, sıradan kimselerin(: avâm'ın) Allah hakkındaki anlayışı, henüz İslâma girenlerin anlayışları, Peygamberlere has anlayış hep ayrı ayrıdır; nihayet bizzat Allah'ın kendi kendisini değerlendirişi ve bunu insanlara ifâde edişi de vardır. Muhammed A.S.S.'ın getirdiği akîdenin sâdelik ve basitliğinde, çok çeşitli sınıflara mensup insanların, yani âlimler olduğu kadar câhillerin, akıllı ve sâdedillerin, şâirlerin, san'âtkârların, hukukçuların, kelâmcıların ve daha başka zümrelere mensup insanların kendilerine has fikrî ve zihnî ihtiyaçlarını tatmîn edip gönül rahatlığına erdirici yeterli bir yumuşaklık ve esneklik vardır. Görüş açısı ve görüş noktası değişebilir ve fakat gözün gördüğü şey, yani obje ne ise yine o'dur, bu değişmez.

1158. *Melekler:* Allah'ın, insanın her çeşit fizik duygu ve algılarının tamamen ötesinde ve görünmez bir varlık olması dolayısiyle ve bu arada yine O'nun, algılanmayan bir uluhiyet olarak tek başına ve meçhul, bilinmez kalmaması için, insan denen yaratığın Allah ile ilişkiler kurabilmesinin bir yolu, bir çaresinin olması lâzım geliyordu. Allah sadece bizim maddî olan bedenimizin Yaratıcısı değildir; O, aynı zamanda gelişmeye son derece müsâit ve pek çok çeşitleri bulunan aklî-rûhî meleke ve mânevî kabiliyetlerimizi de Yaratandır. Allah'a borçu bulunduğu sezgi melekesi, şuur ve diğer çâre ve vasıtaları kullanmak sûretiyle insan, doğru yolu bulma, kendini bu yol üzerine yöneltme imkânını bulur. İnsan rûhu iyi ilhamlar alabileceği gibi kötülerini de alabilir. Avâma mensup iyi ve doğru yoldaki insanlar bazan kötü ilhamlar alabilir ve yine sıradan kötü insanlar da iyi ilhamlar alabilirler. İslâm, insan ve Allah'ın birbirine karıştırılması imkânını reddeder: İnsan insandır ve Allah da herhangi bir insanın tabiat ve vücût yapısında birleşmiş hale gelmez. İnsan, ilâhî bir ilhamı ancak dışardan alır. Allah'ın insanlara gönderdiği ilâhî ilhamlar çeşitlidir ve bunlar arasında hem keyfiyet ve hem de kemmiyet (nitelik ve sayı) bakımından derece farkları bulunmaktadır. Fakat herkes bu ilhamları almakla beraber, aralarından bir kısmı bunları dinleyip tâbi olmazlar.

1159. Muhammed A.S.S.'ın bir hadîsinde de görülen ve İslâm akidelerinden biri haline gelmiş olan kaideye göre, "iyi ve hayırlı *rüyâ*"lar dahi Allah tarafından ilham edilirler ve insanı doğru yola sevkederler. Muhammed A.S.S. bu gerçeği biliyordu ve fakat bu çeşit ilhamalara pek az önem tanımıştır.

1160. Bu arada İslâmda *İlkaa* müessesesi (kelime mânası: bir şeyi birine doğru atmak) de vardır ki bu, bir çeşit kendi kendini telkin ve

kumanda altına alma, içe doğma *(keşif)*, zor ve halledilemez bir meselenin, bir çıkmazla ilgili bir hal tarzının içe doğması, duygular yoluyla halledilmesinden ibarettir.

1161. Bundan ayrı *ilhâm* müessesesi de vardır; bununla biz ilâhî ilhamı kastediyoruz. Tamamen şahsî menfaat ve hırslardan sıyrılmış ve kendini başkalarının iyilik ve selâmetine sunmuş bazı kimselerin kalbine Allah bazı şeyler ilham edebilir. Her devirdeki velîler böylesine bir imtiyaza nâil olabilmişlerdir. Bir insan tamamen kendini Allah'a verir, katıksız ona yönelir de maddî varlığından sıyrılmaya gayret ederse, öyle anlar yaşar ki, bir şimşeğin çakışı gibi kısa süreli bir parıltı kendisini Huzûru İlâhî'ye çeker alır ve o, hiç bir gayret ve çalışmanın kendisine anlatıp bildiremeyeceği şeyi emeksiz "anlar ve bilir" hale gelir. Böylece insan rûhu(eskilerin ifadesiyle "insan kalbi") "aydınlanmış" olur ve o şahıs bir "yakîn" (tam kanaat ve kanış), bir "gönül hoşnutluğu" ve kendi kendisinden çıkıp "fenâ"ya ulaşma duygusuna sahip olur. Artık ona yol gösteren, düşüncelerinde olduğu kadar fiil ve eylemlerinde de onu gözaltında bulunduran, gözeten hep Allah olur. Maalesef böylesine bir *İlhâm'*a nâil olup ona ulaşan insan oğlu bu seçkinliği yanlış yorumlayabilir. Tasavvufî düşünce ve yaşayıp içindeki ehl-i hâl kimseler, en zâhid ve en sofu insanların bile içlerindeki gizli "ben" (ar: *ene*, fr: *ego)* yüzünden, Allah'ın kendilerini sınamayı dilediği *Şeytan* aracılığıyla gelen kötü ilhâm ve telkinlerle bazan şaşırıp sapıtabileceklerini ısrarla belirtir bu tehlikeye dikkati çekerler.

1162. Kendisini Yaratan Allah ile insanın hem hâl olması, O'nunla buluşmasının en yüce mertebe ve derecesi, Allah ile kul arasında bir haber alıp vermenin en emin ve en yanılmaz yoluna, Muhammed A.S.S. *vahiy* adını vermektedir. Bu ilâhî müessese alelâde bir ilhamdan ötedir, ve bu bir vahiydir. İnsan maddeden ibarettir. Allah bunun aksine, "rûh"un da ötesindedir; yani O, insan denen yaratık ile doğrudan doğruya, aracısız ilişki kurmanın da ötesindedir. Bu yapının bir sonucu olarak, kelime mânası "elçi" diğer bir ifadeyle ilâhî vahyi taşıyıp götüren aracı bir *melek,* insanlar arasından Allah tarafından seçilmiş bir başka "elçi"ye yani resûl, nebî veya peygamber dediğimiz kimseye, umumiyetle insanların istifade ve dikkatlerine sunmak üzere ilâhî tebliği(vahy'i) ulaştıran bir aracı şeklinde vazife görür. Nebî, Resûl, Peygamber adıyla anılan ve insanlar arasından Allah tarafından seçilmiş bu gibi kimselerden başka hiç bir kimse, ilâhî bir elçi*(: melek)* aracılığıyla gelen böylesine bir vahyi alamaz. *"Melek"* denen bu yaratığın kâinatta raslanan maddî varlıklar-

dan tamamen ayrı rûhî-mânevî bir varlık yahut daha da başka mahiyette bir şey olup olmadığını izah etmenin yeri burası değildir. İşte bu esaslar dâhilinde Kur'ânı Kerîm'e göre Muhammed A.S.S.'a "ilâhî tebliğ"i, "vahy"i getiren semâvî(ilâhî) elçi *Cibrîl* adını taşıyan melektir. Kur'ân'da belli başlı meleklerden biri olarak aynı zamanda *Mîkâil*'den de bahsedilir[1467]; ayrıca ne adı ve ne de özel sıfat ve vazifeleri gösterilen, asıl işleri Allah'ın emirlerini yerine getirmek olan diğer meleklerin varlığından da söz edilmektedir. *Cibrîl* adlı melek Kur'ânı Kerîm'de aynı zamanda *er-Rûh'ul-Emîn* şeklinde de adlandırılmış bulunmaktadır. Bizzat Resûlullah Muhammed'in ağzından çıkmış hadîslerde, bu İlâhî Elçi'nin yani *Cibrîl*'in her zaman aynı biçim ve tarzda kendisine görünmediği belirtilmektedir: Muhammed A.S.S. bazan onu gökyüzünde asılı duran bir varlık şeklinde, bazan alelâde bir insan olarak ve bazan da kanatlı bir varlık v.s. biçiminde görmüştür. *Vahiy* dediğimiz gerçek, bazan şu tarz ve şekiller altında oluşuyordu: Muhammed A.S.S. kulaklarında birtakım gürültüler duymaya başlıyor, yahut kendisini pek ağır bir yükün altında ezilmiş gibi hissediyor, ve yahut soğuk bir günde, titrenecek bir halde bulunulmasına rağmen o hararetten ter içinde kalıyor ve daha başka birçok haller zuhûr ediyordu. "İlâhî tebliğ"in kendisine ulaştırılmış olmasından ibaret bu hal, yani *vahy*'in alınması olayı son bulduğunda Muhammed A.S.S. kendi tabiî haline geliyor ve fakat inen *vahiy* kalbine (hâfızasına) nakşedilmiş olarak kalıyordu. Muhammed A.S.S. vahy'in indiği sırada değil de, vahy'in inişi hadisesi olup bittikten ve o, tabiî haline döndükten sonra gelen "ilâhî tebliğ"i etrafındakilere okuyup bildiriyordu. İşte bu şekiller altında başlayıp cereyan eden ve son bulan, ve Allah ile yarattığı insan arasında bir nevi ilişki kurulması yol ve usulünden ibaret *vahiy* olayının sırlarını çözüp açıklamayı mütehassıs psikolog ve kelâmcılara(ilâhiyatçılara) bırakıyoruz. Sıradan bir insan için bu olay, kendi istifadesi için alınmış ve muhafaza edilmiş bir "ilâhî tebliğ"dir ve mühim olan da işin bu yönüdür.

1163. *Vahy'e dayanan kitaplar:* İslâm inancına göre Allah sadece bir yaratan değil, aynı zamanda bu dünyada da bizim Rabbimiz ve Efendimiz'dir. Bu sebebledir ki onun emir ve buyruklarına göre hareket edilir ve bunlara uygun davranışlar gösterilir. Allah, mutlak hâkimdir ve dînî-mânevî olduğu kadar dünyevî bütün hukuk kaidelerinin, kanunların da kaynağıdır: Az önceki paragrafta *vahiy*'den bahsettik ve bununla insana ilâhî buyruk ve isteklerin nasıl bildirildiğini

---

1467. K. 2/98 (Yine *Kur'ânı Kerîm*'in 43/77. âyetinde "Cehennem'in Bekçisi" olarak "Mâlik" adını taşıyan bir melek'den bahsedilmektedir)

gösterdik. İşte bu vahiylerin bir bütün halinde bir tek kitapta müdevven bir şekilde toplanıp bir araya getirilmesi iledir ki "Vahy'e dayalı Kitap," diğer bir ifadeyle ***İlâhî Buyruk Kitabı*** ortaya çıkmış olur.

1164. Muhammed A.S.S. tarafından beyan ve ifade olunan *îman* formülünde, sadece Kur'ânı Kerîm mânasına bir tek kitaptan değil ve fakat "kitaplar"dan sözedilmektedir. Muhammed A.S.S.'ın öğretiminde görülen bu hoşgörü, bu geniş ufukluluk dikkati çeken bir hususiyettir. Kur'ânı Kerîm'in bir çok âyetinde bu gerçeğe temas edilmiş bulunmaktadır. Meselâ o, bu âyetlerinden birinde[1468]:

> **"... Bütün mü'minlerin inandığı gibi hepsi de Allah'a, Meleklerine, *Kitâplarına*, 'Resûllerinden hiç biri arasında bir fark gözetmeksizin' (diyerek) bütün Resûllerine îman ettiler..." (K. 2/285)**

demekte ve bir diğerinde de [1469]:

> **"... Kendilerine bir nezîr(bir Resûl) gönderilmedik hiç bir ümmet(millet) yoktur..." (K. 35/24)**

gerçeğine de işaretle, şu âyeti de sevketmektedir[1470]:

> **"Biz gerçekten de sen'den evvel birçok Resûller gönderdik; bunlardan bir kısmının size kıssa'larını mesel olarak anlattık ve bir kısmını ise anlatmadık..." (K. 40/78)**

Kur'ânı Kerîm açık ve seçik olarak: "İbrâhîmin Sahîfeleri"ni, "Mûsânın Tevrâtı"nı, "Dâvudun Zebûr"unu ve "Îsânın İncili"ni Allah tarafından vahyedilmiş Kitaplar olarak tanır. İbrâhîm Peygamber'in adı geçen "Sahîfeler"*(: suhuf)*'inden bugün elimizde hiç bir iz ve parçanın bulunmadığı bir gerçektir. "Mûsâ'nın *Tevrât*"ı ise birçok defalar yok edilmiş ve bu imhâ hareketlerinden sonra hâfızalardan olmak üzere yeni baştan kaleme alınmaya çalışılmıştır; *Zebûr*un da talihi böyle olmuştur. Peygamber Îsâ'ya gelince; o, hiç bir şekilde insanlara anlatıp bildirdiği vahiylerin yazılı ve müdevven bir biçimde toplayıp kitap haline getirebilmek için yeterli vakte sahip olamamıştır. Bugün elimizde bulunan "*İncil*"ler, ya onun talebeleri*(Havârî*ler) veya bu talebelerin de talebeleri tarafından siyâk ve sibâk'e uygun düşecek tarzda Îsâ'nın hayat hikâyesi çerçevesi dahilinde toplanıp sıralanmış O'nun

1468. *K.* 2/285
1469. *K.* 35/24
1470. *K.* 40/78 ve 4/164

sözlerinden (hadîs'lerinden) ibarettir. Sonrakiler bunları, çok sayıda nüshalar halinde diğer nesillere aktarmışlardır ki bunların çoğu, Hıristiyanların ileri gelen zümreleri tarafından sahte veya uydurma olarak mütâlea ve kabul olunmuşlardır. Durum ne olursa olsun, bir Müslüman için sadece Kur'ânı Kerîm'e değil, aynı zamanda Muhammed A.S.S.'dan önceki devirlerde gelen "ilâhi vahiy"lerin diğer koleksionlarına da inanmak, İslâmî bir akîde meselesidir. Kur'ânı Kerîm kendi kendisini, insanlar arasında evvelce çıkan kardeş kavgalarında birçok defalar kaybolmuş ve sonra yeniden gönderilmiş "İlâhî Tebliğ"in en sonuncu ve en yeni(: muhdes)[1471] bir "Kitâb"ı olarak gösterip bildirmektedir.

1165. *Allah'ın gönderdiği Resûl'ler:* Az evvel verdiğimiz izahat, aynı zamanda Allah'ın insanlar arasından seçtiği elçiler için de geçerlidir ki bunları Müslümanlar hiç bir şekilde birbirinden tefrik etmeksizin değişik adlarla anarlar: Resûl, Peygamber, Elçi, Nezîr, Beşîr, Nebî v.s. Kur'ânı Kerîm, bunlar arasından bazılarını Allah'tan bizzat Mukaddes Kitap almış kimseler olarak gösterir. Diğerleri ise kendilerinden evvel gelen Resûl'ün almış olduğu Mukaddes Kitab'ı sadece takip edip onu devam ettirmekle yetinmiş kimseler olarak tanıtılır. Aldığı kaynağı açıklamadan da olsa *İbn'ul-'Arabî,* naklettiği bir hadîsde[1472], Allah'ın 100.000 ayrı Âdem yarattığı ve bizlerin de bunların en sonuncusu olan Âdem'den türemiş olduğumuzu Muhammed A.S.S.'ın beyan ettiğini bildirmektedir. *Ahmed'ubn Hanbel* de, *Musned* adlı eserinde (5/266) naklettiği ve aynı konuya temas eden Muhammed A.S.S.'ın bir hadîsinde, Âdem'den sonra Allah'ın 124.000 peygamber gönderdiğini ve bunlardan sadece 315'inin vahy'e dayanan kitap almış olduğu açıklanmaktadır. Bu sayı, aynı zamanda İbn Kesîr *(Bidâye,* II, 151-52) ve (İbn Ebî Şeybe, İbn Râhûye, Muhammed'ubn Ebî 'Umer, et-Tayâlîsî, el-Hâris'ubn Usâme ile İbn Hibbân'ın *Zevâid* adlı eserinden naklen) İbn Hacer tarafından *Metâlib* adını taşıyan kitabında(bk. No. 3023, 3453 ve 3454) verilmektedir.

1166. *Âhıret Günü:* Muhammed A.S.S., Âhıret Günü*(: Kıyâmet Günü, Hesap Günü)*'ne de inanılmasını istiyordu. Kur'ânı Kerîm'de ifade edildiğine göre Allah, öldükten sonra insanı diriltecek, bu dünyada yaptıklarının hesabını sorup onu yargılayacak, iyileri mükâfatlandırıp kötüleri cezalandıracaktır. Kur'ân ve Hadîs her ikisi de, Allah'ın emri ile içinde yaşadığımız şu dünya ve gökleri içine alan kâinatın bir gün gelip yok olacağını açıklamaktadırlar. Bundan kısa bir

---

1471. *K.* 21/2
1472. *Futûhât Mekkiyye,* II, 607

müddet sonra da bizi ilk olarak yaratan Allah, bizleri yeniden diriltecektir Bir mükâfat olarak *Cennet*, bir ceza olarak *Cehennem* çok eski devirlerden beri, bizi şu dünya hayatının tamamen ötesine çıkaran, sıyırıp alan bir olaylar zincirini ifade edip açıklayan iki terimdir. Sık sık nakledilen bir hadîsinde Muhammed A.S.S. bize şöyle açıklamaktadır[1473];

> "Cennette öyle olaylar(gerçekler) vardır ki bunları hiç bir göz (daha evvel) görmemiş, hiç bir kulak duymamış ve hiç bir insanın kalbi(muhayyilesi) bunlara dair en ufak bir mefhûm sahibi olamamıştır"

Diğer bir hadîsinde[1474], Cennet'e girenler *İlâhî Huzûr*'da olmanın verdiği memnûniyet ve gönül hoşnudluğundan o derece kendilerinden geçmiş olacaklardır ki bundan başka hiç bir şeyi canları istemeyecektir. Bu izah ve açıklamaya rağmen Kur'ân ve Hadîs, her ikisi de *Cennet*'in neş'e ve nîmetlerini, *Cehennem*'in kalplere ürperti veren dehşetli gerçeklerini içinde yaşadığımız şu dünyada alışageldiğimiz mefhûm ve terimlerle tasvir edip anlatmaktan geri durmazlar; meselâ *Cennet*'te "bahçe"ler, genç ve güzel kadınlar, inci ve kıymetli taşlarla süslü elbiseler, halılar, şarap, meyveler, kuşlar ve insanın aklına gelip de isteyeceği her şey bulunmaktadır. Bunun aksine *Cehennem*'de ateş, yılanlar, işkenceler, zincirler, son derece soğuk bölgeler vardır ve fakat bütün bu ızdırab ve eziyetlere rağmen ölüm yoktur. Bu gibi ilâhî ve semâvî mefhûm ve durumları, okuma-yazması bile olmayan, Arabistan gibi çöllük bir ülkenin basit köylülerine(Bedevîlerine) anlatıp izah edebilmenin başka hangi çare ve yolu bulunabilirdi? O devirde Suriye bölgesi, herhalde onlar için özlenen bir ülkeydi: Bu Bedevîler Suriye'yi, "Alt başlarından ırmaklar akan bahçelere sahip" bir ülke olarak tanıyorlardı; onlar şarabı, balı, sütü, kuş etini seviyorlardı. Diğer her tarafta, her ülke insanlarının sevdiği gibi, en az onlar kadar şehvetten hoşlanıyorlardı. Gayet zor ve çetin şartlar altında geçmiş bir hayat süren hangi insan, öldükten sonra bile olsa, az önce kısaca anlattığımız gibi içinde sonsuz nîmetler, zevkler bulunan bir Cennet'te yaşamak istemez? Her bir insana, onun kültür seviyesine göre ve aklının havsalasının alabileceği şekilde hitap edip konuşmak gereklidir. Bir gün Muhammed A.S.S. etrafına toplanmış sahâbî arkadaşlarına *Cennet*'ten ve onun nîmet ve zevklerinden bahsediyordu; tam *Cennet*'teki insan taşımaya mahsus birtakım uçan tahtırevânlardan bahsettiği sırada bir Bedevî Müslüman ayağa kalkıp şu suâli sordu:

1473. Buhârî, 59/8, 97/35; Muslim, 1/312

1474. Müslim, Tirmizî, Nesâ'î v.s. bu hadîsi Suheyb'den naklen verirler

"— Orada develer de bulunacak mı?"

Resûlullah bu suâle tebessüm etmekten kendini alamadı ve kibarca şu zarif cevabı verdi:

"— Orada istenen her şeye sahip olunacaktır"

1167. Kısaca söylemek icab ederse bir Müslüman için *Cennet,* bu dünya hayatında yapmış olduğu iyi işlerden dolayı Allah'ın vâdetmiş bulunduğu bir mükâfat, *Cehennem* ise bir cezadan başka bir şey değildir. Kur'ânı Kerîm bakımından bunun belli bir yer veya belli bir hâl olmasının önemi yoktur; esasına bakacak olursak her iki durumda da sonuç aynıdır. Kur'ânı Kerîm, en kısa yoldan insanları namuslu ve iyi hayat sürmeye ve doğru yoldan ayrılmamaya sevketmek için bu gibi konuları ele almaktadır.

1168. Kolaylıkla anlaşılacağı gibi *Cennet*'le mükâfatlandırılmış olmak ebedîdir, kalıcıdır; Bir kere insan buna lâyık görülmüşse artık bundan uzaklaşması söz konusu olmayacaktır. Bazı insanlar Cennet'e bir çırpıda girecekler, diğer bazıları da, daha sonra *Cennet* ile mükâfatlandırılmaya değer görülmek üzere az veya çok bir müddet Cehennem'de bırakılacaklardır. Umumiyetle *Cehennem*'in kâfirler, yani inanmayanlar için ebedî olup olmadığı suâl konusu edilir. İslâm kelâmcılarının bu konuda ileri sürdüğü görüşler arasında ayrılıklar görülmektedir. Bunların çoğu, Kur'ânı Kerîm ve Hadîs'lerde verilen bilgi ve delillere dayanmak suretiyle, Allah'ın bütün günah ve cürümleri affedebileceğini, fakat "Allah'ın varlığını" inkâr eden münkirlerin bu suçunu asla affetmeyeceğini ve onların bu cürmünün cezasının ebedî olarak kalıcı bir vasıfda olduğunu kabul ve beyan ederler. Azınlıkta kalan diğer bir kısım Müslüman kelâmcı, hattâ bu inkâr ve inançsızlık cezasının da bir gün gelip sona ereceği fikrini ileri sürmekte ve bu görüşlerini, yine Kur'ânı Kerîm'deki bazı âyetlerden ve Muhammed A.S.S.'dan gelen bazı hadîslerden çıkarmaktadırlar. Bumünâkaşaların daha fazla ayrıntılarına girme yerinin bu sahifeler olmadığı kanaatindeyiz.

1169. *İlâhî kazâ-kader ve insanın hür irâdesi:* Îman'ın unsurları arasında en son olarak Muhammed A.S.S., iyi *(: hayır)* olsun kötü(: *şer)* olsun, her şeyin Allah'tan geldiğine, diğer bir deyişle *kader*'e inanmayı da katmış bulunmaktadır. Bu îman unsuruna göre, insanın başına gelen ve gelecek her şey, Allah tarafından mı evvelden kararlaştırılıp takdir edilmiştir? Hiç bir şey kendiliğinden iyi yahut kötü olamayacağına ve olan şeyi sadece Allah o şekilde olmasını isteyip em-

rettiği için öyle olduğuna göre ve insan da bu ilâhî istek karşısında boyun eğmek mecbûriyetinde bulunduğuna göre, acaba herhangi bir olay ve işe iyi yahut kötü vasfının verilmesi, onun iyi yahut kötü olarak değerlendirilmesi sadece ve sadece Allah'a mı aitti? Gerçekten de bu konu, İslâm kelâmcıları için bir muammâ, künhü ve aslı bilinmez bir meçhul teşkil etmektedir; şöyle ki: Şâyet insan iş ve hareketlerinden sorumlu ise bu, o insanın fiil ve hareketlerinin daha önceden takdir edilmesi prensibi ile pek zor bağdaşır; aynı şekilde şayet insan, fiil ve hareketlerinde hür ise, bunların gerçekleştirilmesi için kendi serbest irâde ve isteğini kullanabiliyorsa, bu da Allah'ın mutlak Kudret sahibi olma ve her şeyi Bilme prensibine aykırı düşecektir; bu son duruma göre insan bu dünya hayatında her şeyi yapmada irâde hürriyetine ve kudretine sahip olacak ve Allah ise, en azından Hesâp Günü'ne kadar (hâşâ) bir kenara çekilip kalacaktır, bir nevî emekli olacaktır. Kesinlikle söyliyelim ki burada bir güçlük vardır: Bir yandan insan fiil ve hareketlerinden sorumlu tutulmak isteniyor, diğer yandan da Allah'a her şeyi olmadan önce Bilme ve kâinatta ne oluyorsa bunlar üzerinde mutlak bir yapma Kudreti verilmek isteniyor. Muhammed A.S.S. bu çeşit ve hiç bir sonuç alınamayacak olan münakaşaları gülünç bulmuştu; o şöyle söyleyerek kendine tâbi olan sahâbîlerini bu çeşit münakaşalara girmekten alıkoymuş ve yasaklamıştır:

> "Sizden önce milletler bu çeşit münakaşalar yüzünden sapıtıp yollarından çıktılar"[1475]

Bir diğer şekilde söylemek icab ederse o, bu çeşit münakaşaları, "Yumurta mı tavuktan, tavuk mu yumurtadan çıkar" tarzındaki gülünç münakaşa ile aynı seviyede tutmaktadır. Kur'ânı Kerîm, bir yandan insanların tam mânasıyla sorumlu olduklarını, iyi olsun, kötü olsun bütün fiil, hareket ve işlerinden hesap vereceklerini beyan etmekte[1476], diğer yandan, kâinatta ne oluyorsa en küçük ayrıntılarına kadar bunların ancak Allah'ın Kudret ve Bilgisi dahilinde olmakta bulunuşuna işaret etmektedir[1477]. Bu iki beyan arasında bir zıddiyet, bir tezat yoktur; şöyle ki; Kur'ânı Kerîm iki şeyi birbirinden ayırmaktadır. *1.* İnsandan bahsederken onu, Allah ile hiç bir şekilde ilişki(nisbet) halinde göstermemekte, *2.* Allah'tan bahsederken de onu, insan ile hiç bir şekilde ilişki(nisbet) halinde göstermemektedir. Bu izah tarzının mantıkî olmadığı söylenebilir. Fakat bizzat Kur'ânı Kerîm'e göre[1478], Allah mü'min ve

---

1475. Tirmizî, 30/1; İbn Mâce, *Mukaddime*, Ha. No. 10
1476. *K.* 99/7-8
1477. *K.* 6/59; 4/78-79
1478. *K.* 5/54

inanç sahibi insanları sever, buna mukabil mü'minler de Allah'ı severler, aşk ve sevgide de mantık yoktur: Akıllı, uslu insanlar, bütün fiil ve hareketlerinden sorumlu tutulmayı kabul etmektedirler ve yine bu insanlar, aynı zamanda Allah'ın mutlak yapma ve mutlak Bilgi edinme Kudretine sahip olduğunu doğrularlar. Bütün bu izahlarımızdan sonra şunu ifade edelim ki, sorumluluk mefhûmu, bu dünyada geçerliliği olan bir müessesedir; halbuki Allah'ın her şeyi takdir edişi, kaderin onun elinde bulunuşu, ilâhî-semâvî bir konudur; bu iki mefhûmun bir birine nisbet edilmemesi, karıştırılmaması gerekmektedir.

1170. Hiç bir zaman bir uyuşukluk ve gevşeklik doğurmaktan uzak bu mefhûm, bu anlayış tarzı, ilk Müslümanların fevkalâde faal ve son derece canlı bir aktivite içine girmelerinde başlıca rolü oynamıştır; gerçekten de onların askerî olduğu kadar, fikrî-ilmî cephelerde gerçekleştirdikleri Fetihlerde görülen sür'at ve büyüklük, bilinen insanlık tarihinde yegânedir, bir benzeri yoktur.

1171. Yukarıdaki paragraflarda, bir Müslümanın inanması icab ettiği şeyleri göstermiş olduk; fakat İslâm sadece îman etmekten ibaret değildir. O'nda aynı zamanda tatbikat(:amel) ve eylem de bulunmaktadır ki bu eylem, hem ruh ve mâneviyatı ve hem de bedeni, insanın maddî yapısını bir arada ele almaktadır. Bizzat Muhammed A.S.S.'ın da açıklayıp beyan ettiği gibi, bir Müslüman için dört ana tatbikat ve eylem vardır: 1. Namaz, 2. Oruç, 3. Hac, 4. Vergi ödemek*(Zekât):*

Namaz'lar:

1172. Resûlullah bir hadîsinde:

"Namaz, dînin direğidir"[1479]

demiştir. Kur'ânı Kerîm ise bundan, yüzden fazla âyette söz açmaktadır ve ona değişik isimler vermektedir:

"Salât(: Çöküp eğilme)
"Zikr" (: Hatırlama, anma)
"Tesbîh" (: Arındırma, saflaştırma)
"İnâbe" (: Saygıyla eğilme, diz çökme) v.s.

1173. Allah'ın hâkimiyet ve kudretinin yeryüzünde teneffüs edilmesini sağlamak gayesiyle Kur'ânı Kerîm, günde beş vakit namazını

1479. *Kenz'ul-'Ummâl,* IV, No. 1206-1208, v.s.

bütün insanlar için ana kaide(:farz) olarak göstermiştir[1480]:

> "... (1) Güneşin doğuşundan ve (2) batışından önce, (3) gece saatlerinde, Rabbinin her şeyden arınmış ve ulu varlığını ona hamd ve şükürler ederek yücelt... ve kezâ (4-5) günün her iki başında(O'nu) yücelt..." (K. 20/130)

Âyette "her iki başında" *(etrâf)* terimi çoğul halde bulunduğu için (diğer bir âyette[1481] de *tarafey* yani iki baş, iki taraf şeklinde te'yid edildiğine göre) bu çoğul ifadesini en az(iki baş) şeklinde anlamamız gerekecektir. Âyette(1) numara altında esasen güneşin doğuşundan önce kılınacak namaza işâret edildiğine göre "günün her iki başı"*(:etrâf)* terimindeki iki gündüz namazından biri "öğlen", diğeri güneş battığında kılınan "akşam" namazı olmaktadır. Bu âyette işaret edilen zamanlamaya göre, sabahleyin erkenden kalkıldığı zaman *sabah namazı*(: salât'ul-fecr), güneş tepe noktasına çıktıktan hemen sonra *öğlen*(: salât'uz-zuhr), ve öğleden sonraki zamanın son bulmasına doğru *ikindi*(: salât'ul-asır), güneş battıktan hemen sonra *akşam*(:salât'ul-mağrib), ve gece yatmadan evvel *yatsı*(: salât'ul-işâ) namazının kılınması lâzım gelecektir. Böylece her mü'min, Yaradana itaa ettiğini göstermek ve onu tanıyıp bildiğine bir delil olmak üzere bütün maddî ve şahsî menfaatlerden her bir namazın aldığı beş on dakikalık müddet esnasında kendisini sıyırıp uzaklaştırmaktadır. Haklar ve vazifeler kendi aralarında karşılıklı bir ilişkiye sahip olduğuna göre namaz, insanın bir vazifesi ve buna mukabil Rabb'in de bir hakkıdır. Burada hemen hemen insanlarının tamamı Gayrımüslim toplumlarda tek başına yaşayan müslümanların elinde bulunan yeterli ve geçerli imkânlardan ve bu gibilere, vazifelerini yerine getirirken tanınmış bir takım imtiyaz ve istisnâî durumlardan söz edersem sanırım ki konu dışına çıkmamış olurum. Günlük beş vakit namazının farz olarak ilâhî bir kanun haline getirilişi sırasında vahyedilmiş bir Kur'ân âyetine kısaca göz atmak yeterli olacaktır, yâni[1482];

1480. *K.* 20/30. Diğer öyle âyetler vardır ki, bunlar günde ayrı ayrı iki, üç, dört vakit namazından bahsetmektedirler. Bu âyetler tanınan imkânı ve hakkını kötüye kullanmayacak namuslu bir insanın içinde bulunabileceği gerçek ve objektif bir imkânsızlık sebebiyle daha fazlasını yapmaya gücünün yetmemesi haliyle izah olunur. Yine aynı şekilde, Ekvator bölgeleri ile Meridional sıcak bölgelerde, beş namaz vaktinin gayet belirgin ve elverişli aralıklarla birbiri arkasına gelmesine mukabil, Kutuplara yakın soğuk bölgelerdeki anormal gün ve iklim şartları ile de izah olunmaktadır

1481. *K.* 11/114

1482. *K.* 2/286. Bu âyet, Mi'râc mucizesinin vukuu sırasında nâzil olmuştur

> "Allah herkese çekebileceği kadar mükellefiyet yüklemiştir" (2/286)

İşte bu ana prensibe göre, Allah nazarında insanın irâde, dilek ve niyetinin önemi vardır, yoksa sarfettiği gayretten doğan neticenin değil.

1174. Günlük bu namazlardan ayrı, haftalık olan ve *cuma* günleri yerine getirilen ayrı bir namaz daha vardır[1483]. Ayrıca yılda iki defa biri Oruç ayı olan Ramazan ayının sonunda, diğeri Mekke'ye Hac için toplanıldığı sırada(9-13 Zu'l-Hicce) kılınan özel *iki büyük dînî bayram namazı* bulunmaktadır.

1175. Kur'ânı Kerîm'e göre[1484], canlı-cansız her bir varlık, kendisine has özel bir biçim ve tarzda Rabb'i tesbih eder, onu yüceltir, Şu Kur'ân âyeti[1485] özellikle ne kadar çok ibretli ve ayrıca öğreticidir:

> "Yeryüzünde ve göklerde bulunan ne kadar varlık varsa her şeyin, güneşin, ay'ın, yıldızların, dağların, ağaçların, hayvanların ve aynı şekilde insanların, Allah'ın önünde nasıl secde ettiklerini sen görmedin mi? Yine öyleleri vardır ki bunlar (Allah'ın) azâb ve cezasına lâyık kimselerdir" (K. 22/18)

Meâlini aşağıya aldığımız şu âyette ise (24/41) *salât*(: namaz) teriminin kullanılışı bilhassa dikkat çekicidir:

> "Yeryüzünde ve göklerde ne kadar varlık varsa bunların Allah'ı tesbih edip yücelttiklerini, ve kezâ kuşların saf saf, diziler halinde(tesbihini) görmedin mi? Her bir varlık gerçekten *salât*'ını (namazını) ve tesbihini öğrenmiş bulunuyorlar. Allah onların yaptıkları şeyi Bilendir" (K. 24/41)

Bir müslümanın namaz kılış tarzı, bütün yaratıkların muhtelif şekiller altında gerçekleştirdiği çeşitli namaz kılışlarının bir araya toplanmış şeklinden ibarettir: *1. Yıldızlar* gökyüzündeki hareketlerini hiç değişmeksizin devamlı surette tekrar edip dururlar(Müslümanlar da namaz esnasında belli hareketleri tekrar ederler). *2. Dağlar* ayakta dikili dururlar(Müslümanlar da namazlarına ayakta dikili durarak başlarlar: *"kıyâm"). 3. Hayvanlar* ise devamlı öne eğik dolaşırlar veya dururlar(Müslümanlar da namazlarının ikinci hareketi olarak öne eğilirler: *"Rükû"). 4. Nebâtların* ağızları onların kökleridir ve yaşamaları için gerekli besinleri bu kökleri vasıtasıyla bulup çekerler (Müslümanlar, namazlarının üçüncü hareketi olarak, alınlarını yere değdirmek suretiyle *"secde"* ederler; ağaçların secde durumları için bk. K. 55/6). 5. Akarsular devamlı yıkama ve temizleme halindedirler (Müs-

1483. *K.* 62/9
1484. *K.* 17/44
1485. *K.* 22/18; bu âyeti 13/13 ve 17/44 v.s. ile mukayese ediniz

lümanlar da namazlarından evvel *"abdest"* almak mecburiyetindedirler) v.s.

1176. Islâmdaki namazın taşıdığı sırları açıklayan büyük mutasavvıf *Ahmed Veliyy'ullah ed-Dihlevî*[1486] şu izahlarda bulunmaktadır:

> "Şunu bil ki insan, bazen gözaçıp kapayıncaya kadar kısa bir an içinde Huzuru İlâhî'ye alınıp götürülebilir ve mümkün olan en yakın mesâfe ile Allah'ul-Azîm'in Arşının eşiğine kendini yakın bulur. İşte tam bu sırada o adamın bütün rûhunu kaplayan bir takım ilâhî tecelliler vukû bulur. O burada öyle şeyler görür ve hisseder ki insanın konuştuğu dil bunu ifade etmekten âcizdir. Bir şimşek sür'atiyle cereyan eden bu hâl geçip gittikten sonra insan, daha önceki durum ve şartlarına döner ve fakat bu cezbe ve vecd halinin kaybolup gitme dolayısiyle kendini üzüntü ve ızdırap içinde bulur. Ve böylece elinden kaçırdığı bu şeyi tekrar bulabilmek için büyük gayret gösterir. Allah'a karşı elde ettiği bu bilgi ve ma'rifet sâyesinde, bu dünyada sâhip olduğu şartlar dahilinde O'nunla hem hâl olma durumuna yükselmeye çalışır. Bu hâl, hürmet ve saygı durumudur, Allah ile hemen hemen doğrudan doğruya ve başbaşa olma, ve tam bir yönelişle O'na yönelme ve bağlanma durumudur... Namaz esas itibariyle üç unsurdan oluşur: *1.* Önce, Allahu Azîmüşşân'ın ululuk ve yüceliği önünde tevâzu ve alçak gönüllülük göstermek, *2.* sonra, (Allah'ın) bu mutlak üstünlük ve yüceliğinin tanınıp bilindiğini kendine has belli formüllerle ifâde etmek ve *3.* nihayet, bütün vücudu ve bütün organlarıyla en uygun ve en yakışan bir hürmet ve tâzım vaziyetine bürünmek... Herhangi bir insana karşı hürmet ve tâzimlerimizi sunmak isteğimizde ayağa kalkarız ve yüz ile bedenemizi, hürmet ettiğimiz kendisinden bir şey, bir yardım talep edeceğimiz o kimseye karşı çeviririz. Bu sırada insan, daha da hürmetkâr olabilmek için bedeniyle eğilir ve saygı alâmeti olarak başını öne eğer... Hürmet ve tâzimin en tepe noktası, zirvesi başı öne eğmektir; bu harekette benlik ve şuur, hürmet edilen şeyin önünde toprağa kadar indirilmek suretiyle en yüksek derecede bir araya gelmiş ve temerkûz ettirilmiş durumdadır. İnsan denen varlık, rûhî-manevî gelişmesinde en yüksek noktaya yavaş(tedrîcen) ulaşabildiğinden gayet açıktır ki böylesine bir gelişimde üç merhaleden geçecektir ki gerçekten de tam bir namaz, şu üç durum ve vaziyeti içine almaktadır: *1.* Ayakta durup dikilmek, *2.* Öne eğilmek, *3.* Allah'ın huzurunda kendini hissederek alnı toprağa(zemine) yerleştirmek ki bu üç fiilî durum ve hareket, Allah'ın önünde insanın bütün âcizlik ve tevâzû'u ile ilâhî yücelik ve ululuğu yakından hissetme ve rûhun gerekli gelişmeye ulaşabilmesini temin gayesine yöneliktir."

1177. Bilindiği gibi günün beş vaktinde namaz kılmak Müslümanlara, Resûlullah'ın göğe yücelişi*(: urûc, mi'râc)* esnasında farz olarak emredilmişti. Muhammed A.S.S. da bir defasında:

> "Namaz, mü'minin, ilâhî huzura yücelişidir(mi'râc'ıdır)"[1487]

1486. Veliyyullah, *Huccetullah,* I, 57-58 (1323 neşri)
1487. Aynı müellif, *a.g.e.,* 'Ali el-Kaari', *Mirkaat Şerh Mişkât,* C. I, 48 (1309 neşri):

buyurmuştur ki gerçekten de namazının sonunda *teşehhüt* duâsını okurken bir mü'min kendini Huzûru İlâhî'de bulur kalır. Bu sözlerimiz gelişi güzel sarfedilmiş boş cümleler değildir. Bir Müslümanın namaz esnasında büründüğü hareket ve sarfettiği sözlere bir kere daha bakalım:

1. Önce ayakta dikilip durmakta*(kıyâm)* ve ellerini yukarı doğru kaldırıp:
   "— *Allahu ekber*" (Ancak Allah yüce ve uludur) demektedir. Böylece o, Allah müstesnâ herşeyi bir tarafa atıp bırakmakta ve O'nun emir ve irâdesine tâbi duruma geçmektedir.
2. Allah'ın şânına yakışan övgüler serdedip onun yüceliğini andıktan sonra, Allah'ın ululuğu karşısında kendini o derece âciz ve zayıf hisseder ki bunu ifade için öne eğilir*(rükû')* ve saygı işareti olarak başını alçaltır ve:
   "— *Subhâne Rabbiy'el-Azîm*" (Büyüklük ve Azamet sadece O'na ait olan Rabbimi bütün noksanlardan arındırıp yüceltirim)
   der.
3. Sonra yine doğrularak kendisini bu doğru yola ilettiği için Allah'a şükür ve hamd ifâde eden cümleler sarfeder. Bir an için Allah'ın yücelik ve büyüklüğü ve kendi hareketinin basitlik ve küçüklüğü karşısında ayakta tefekküre dalıp bundan o derece yılgın ve sarsılmış bir hâle gelir ki,
4. Derhal *secde*'ye kapanır ve alnını, tevâzû ve âcizliğini tam mânasıyla hissederek yere değdirir ve şöyle söyler:
   "— *Subhâne Rabbiy'el-A'lâ*" (Büyüklük ve Yücelik sadece O'na ait olan Rabbimi bütün noksanlardan arındırıp ulularım)
   der.
5. Bu hareketleri bir dizi tekrar etmesinden sonra kişi kendini, arada hiç bir vâsıta veya aracı bulunmaksızın doğrudan doğruya şahsen Allah'ın huzurunda bulur ve ondan istimdâd edip yardım talep eder. İki varlık karşılaştıklarında daima bu ikisi arasında bir selâm-

---

Kummî, *Tefsîr*, XXII, 17; Suyûtî, *Câmi'us-Sağîr*, "Salât" maddesine bakınız. Bu bahiste müellif, "*mi'râc*" yerine "*kurbân*" deyimini kullanmaktadır; A. b. Hanbel, *Musned*, III, 321, 399; bu sonuncu hadîsde "kurbân" (Allah'a yaklaşma) yahut "burhân" (Allah'ın tezâhürü, tecellîsi) kelimeleri geçmektedir

laşma gerçekleştirilir. İşte namazın bu kısmında*(teşehhüd* kısmı) namazını edâ etmekte olan Müslüman, *Mi'râc* esnasında Muhammed A.S.S. ile Allah arasında teâti edilen selâmlaşma formüllerini aynen tekrar eder; yani:

"— *Et-Tahiyyâtu l'illâhi, v'es-salavâtu v'ettayyibâtu. es-Selâmu eleyke eyyuh'en-Nebiyyu, ve rahmet'ullahi ve berakâtuh. es-Selâmu aleynâ ve alâ ibâd'-illâh'is-sâlihîn"*

('— En mukaddes ve en zâhîdâne hürmet ve tâzimler Allah'a aittir'.

'— Ey Nebî sana selâm, Allah'ın rahmet ve bereketi de senin üzerine olsun'.

'— (Allah'ın) selâmı bizim üzerimize ve Allah karşısında iyi ve mükemmel hareket eden sâlih kulların üzerine olsun!')

1178. İşte İslâmda insanın varabileceği en yüksek Allah'a yakınlık noktası, urûc*(:mi'râc),* bir Müslümanın günün beş vaktinde erebileceği "mi'râc" (Hıristiyanlıkta, Allah ile hem-hâl olma durumuna "communion" denir ve kilisede Îsâ A.S.'ın (hâşâ) "eti" dir ve "kanı"'dır diye okunmuş "ekmek" ve "şarabı" papazın eliyle alıp yemekten ibarettir) hâli bundan ibarettir ki Muhammed A.S.S. bunu, kendi "Mi'râc"ının bir hâtırası olarak Allah tarafından gönderilmiş ilâhî bir armağan olmak üzere mü'minler için beraberinde getirmiştir. Bizzat Resûlullah A.S.S. bir hadîsinde: "Namaz mü'minin mi'râcıdır" demekte (bkz. Suyûtî) ve bir diğerinde: "...namaz... Kurbân (Allah'a yaklaşma)" ve ".. Burhân (Allahın tecellîsi)dir" denmektedir (bkz. A.b. Hanbel, III, 321, 399)

1179. Biz yukardaki satırlarda namazın sadece rûhî-mânevi görünüşünü vermeye çalıştık; halbuki onun birçok maddî-dünyevî faydaları da vardır. Bu namaz, günde beş defa bir köy veya mahallenin insanlarını bir araya toplar ve haftada bir defa olmak üzere Cuma günü bir şehrin bütün sâkinlerini yanyana getirir. Bunlardan ayrı iki bayram namazı vardır ki bunlar da birbirinden uzak şehirlerin insanlarını bir araya getirirler; bu bayramlarda İslâm câmiasının sıradan önemsiz insanları ile o bölgenin en yüksek Devlet memur ve vazifelileri yanyana ve karşı karşıya gelir. Gerçekte o bölgenin idarî başkanı(vâli) veya kaymakam, başşehrinde ise Devlet Başkanı, namazlara imamlık etmek hakkına sahiptir ve buna mecburdur. Sosyal açıdan bu şekil bir namaz müessesesine baktığınızda bu namazların doğuracağı fayda ve

sonuç, mü'minlerin her tarafta Allah'ın hüküm ve irâdesinin hâkim olduğunu yakından görüp hissetmeleri olcaktır; böyle îman sahibi kimseler, askerî bir disiplin içinde ömürlerini sürdürürler ve hiç de debdebeli ve parlak bir merâsim olmaktan geri kalmayan cemaat namazında, bu merâsimi idare eden imamın bir takım kumanda çağrıları üzerine belli hareketleri hep birlikte yerine getirirler. Bundan ayrı, dünyanın dört bir tarafında yaşayan Müslümanlar, bu namazları esnasında hep birlikte beden ve yüzlerini Mekke şehrinde binâ edilmiş ve *Beyt'ullah*(Allah'ın Evi) adı verilen tek merkeze, *Kâ'be*'ye doğru çevirirler. *Kıble*'ye dönme denilen bu yön alış, bu yönelme, en basit ve en az gelişmiş bir insanın bile ruhunu ürpertmekten geri kalmaz ve ona, her yerde Hâzır ve Nâzır olan, itaate değer yegâne varlık Tek Allah'ın emirlerini bütün insan topluluklarının yerine getirdiklerini hatırlatır.

1180. Bütün namazların kılınmasından önce bir takım temizlenme ve abdest alma hareketlerine başvurulur; insanın vücûdu, elbiseleri, ve üzerinde namaz kılınan yer temizlenir, paklanır ve bütün bunlara bir de rûh ve gönül temizliği katılarak Allah ile insan arasında cereyan edecek olan *"mi'râc"* için gerekli şartlar sağlanmış olur.

1181. Bu açıklamalarda ele alınan müessese, maddî-dünyevî hayatın içinde rûhî-mânevî bir atmosfer ortaya çıkarmak için daha çok bedenî ibâdetlerle ilgili bir görünüştür. Bu arada ayrıca bir Müslümana her zaman için Allah'ı zihninden uzak tutmaması ve daima onu, çalışırken, yatıp uzanırken, işleri için davranırken düşünmesi ve hatırlaması da emredilmiş bulunmaktadır. Kur'ânı Kerîm bize bu konuda şunları söylemektedir[1488]:

> "—... Akıl ve tefekkür sahipleri, ayakta, otururken, yattıklarında (dâima) Allah'ı hatırlarlar ve göklerin ve yerin yaradılışını tefekkür ederler ve: '— Yâ Rabbî! Sen bunları boş yere yaratmadın'... (derler)" (3/191)

Kur'ânı Kerîm'in bir diğer yerinde dendiği gibi[1489], Allah, gökte ve yerde ne varsa hepsini bizim için yaratmıştır ve bundan bizim faydalanmamız gerekir. Fakat bizim istifâdemize sunulan, insana musahhar kılınan bu nîmetler, kendisine bütün bunlar borçlu olduğumuz Yüce Varlığa itaatin ve şükranlarımızın da birlikte bulunmasını gerektirir; yoksa O'na karşı gelme ve isyânı yahut (diğer yaratıklara karşı) zâlimce davranmayı değil.

1488. *K.* 3/191 ve muk. ed. 2/164

1489. *K.* 2/29

Oruç'lar[1490]**:**

1182. Bir mü'min müslümanın ikinci ruhî-mânevî vazîfesi "oruç" tutmaktır; yani Allah Rızâsı için gün boyu yemek ve içmekten kendini uzak tutmasıdır. Yılın hangi günleri, günlerin sayısı, günün hangi saatlerinde oruç tutacağı konusu her yerde ve her insan toplumunda tamı tamına aynı olmasa bile, dünyanın her yerinde ve her toplumda bilinen pek eski bir gelenek, hareket ve davranış biçimidir. İslam Öncesi Mekke Arapları, Muhammed A.S.S. dahi onlarla beraber, takvimlerinin birinci ayı olan Muharrem ayının 10. günü*(Âşûrâ)* olmak üzere yılda sadece bir gün oruç tutuyorlardı. İslamın ilk senelerinde, öyle anlaşılıyor ki oruç mecbûriyeti henüz yoktu. Medine'ye Hicret edilmesinden sonradır ki Resûlullah, *Âşûrâ'* orucunun tutulmasını Müslümanlara emretmiştir. Ancak Medineli Müslümanlar arasından bazı zâhit ve dîn'e düşkün kimseler, bu emri sehven yanlış anlayarak, süt emzirtmekte oldukları kundaktaki çocukları dahi yedirmez ve içirmez oldular (bkz. Buhârî, 30/47). Resûlullah durumu öğrenir öğrenmez, orucun sadece bulûğa ermiş erginlerin bir ödevi olduğunu ve hattâ, hastalar ile yolculukta bulunanların bu mecbûriyetlerinin olmadığını açıklamıştır. Hicrî 2. yılda cereyan eden bu olaydan birkaç ay sonradır ki Kur'ânı Kerîm, takvimin 9. ayı olan Ramazan ayının tamamını oruç ayı ilân etmek sûretiyle *Âşûrâ'* günü orucunun yerini Ramazan orucunun almasını sağlamış oldu(bkz. K.2/183-185); böylece bu ayın bütün günleri, *fecir* vaktinden güneşin battığı *mağrib*'e kadar gün boyu, yemekten ve içmekten uzak durulması mecbûriyeti getirildi. Tütün o sırada Arap yarımadasında bilinmiyordu; kezâ tıbbî tatbikat olarak vücûda iğne yapmak(enjeksion) da hiç tanınmıyordu. İslam Hukuku *(:Fıkıh)* üzerinde ihtisası olanların ittifakla gününümüzde beyan ettiklerine göre, oruçlunun tütün içmesi yasak fiillerdendir. Hastalara gelince; onlar, hastalıkları esnâsında tutamadıkları orucu, Ramazan ayı dışında bir başka uygun zamanda tutabileceklerdir. *Fecir*'den *'mağrib*'e kadar geçen sürede yemek-içmek-tütün çekmekten kaçınmak, Ekvatoryal ve Tropikal bölge insanlarına ait bir süredir. Bu süre, bazı mevsimler icabı bazan birbiri arkasına haftalarca ve hattâ aylarca güneşin batmadığı kuzey ve güney kutuplarına yakın bölgeler için geçerli değildir(bk. aşağıda 1304-1305. paragraflar). Asrımızda sayıları her geçen gün daha da artan bir şekilde modern İslam Hu-

---

1490. Bu konuda daha fazla bilgi için benim *Islamic Review* (Londra), September 1957'de neşredilen "Duration of Fasting" adlı makaleme ve kezâ, *Pourqoi Jeuner?, Warum Fasten?, Why Fast?* aynı adla üç ayrı dilde Cenevre 1961'de neşredilen risâlelerime bakınız

kukçuları *(:Fukahâ)*, sadece 45. derece kuzey ve yine 45. derece güney paralelleri(arz dairesi, enlem çizgisi) arasında yaşayan insan kitleleridir ki güneşin doğuş ve batış hareketlerine göre oruçlarını tutacakları görüşünü savunmaktadırlar. İşte 45. derece paralelleri ötesi Kutuplara doğru uzanan bölgelerde yaşayan insanların tamamı tam 45. derece paralellerde gözlenen güneşin doğuş ve batış saatlerine tabî olacaklardır. Kolayca anlaşılır ki oruç esnasında ister şehevî ister herhangi bir diğer dünyevî zevk ve arzuyu zihnen de olsa hayâl etmekten kaçınmak gerekmektedir. Bu, hayli sert bir disiplin meselesidir ve başka dînlere mensup kimselerce, gerçekleştirilmesi hayli güç görünebilir. Fakat gerçekte, tam bir gönül rızâsıyla İslâm dînine geçen yeni müslümanlar, asırlar boyu edinilen tecrübenin de gösterdiği gibi kısa zaman içinde bu ibâdet türüne alışmaktadırlar.

1183. Dediğimiz gibi oruç, tam bir ay boyunca aralıksız tutulur; bilindiği gibi İslâm cemiyetlerinde kullanılan takvim katıksız bir *kamerî takvim*'dir. Bu takvimin yapısı icabı, oruç ayı olan *Ramazan,* yıllar boyu değişe değişe, yılın dört mevsimini kış, yaz v.s. olmak üzere dolaşır durur ve böylece bir mü'min, oruç tutarken içine girilen mahrûmiyetler manzûmesine, yazın kavurucu sıcaklarından, kışın dondurucu soğuklarına kadar her mevsimin kendine has alışkanlıklarını kazanır. Bütün bu mahrûmiyetlere sadece Allah'a itaat ve onun emirlerini yerine getirmek maksadıyla katlanılır. Hiç şüphesiz bunlardan, namaz ibâdetinde de olduğu gibi, ayrıca dünyevî maddî bir takım faydalar da elde edilmektedir; ancak oruç, insandaki "melek" kabiliyet ve sıfatlarının geliştirilip büsbütün ortaya çıkarılabilmesi için tutulmaktadır. Buhârî'de yer alan bir hadîse göre(30/47), Medine'de ilk defa olmak üzere 10 Muharrem günü Âşûrâ "oruc"u tutulmaya başlandığında, Ensâr arasında zühd ve takvâ bakımından titizlik gösteren bazı süt emziren hanımlar, süt çocuklarını dahi akşama kadar beslemekten mahrûm etmişler ve bu çocukcağızların açlıktan göğe yükselen çığlıklarını teskîn etmek için de anaları çok değişik usullere başvurmuşlardı. Resûlullah olaydan haberdar olunca da "oruc"un sâdece bulûğa ermiş kimseler için sözkonusu olduğunu belirtip açıklamıştı.

***Hac*[1491]:**

1184. Tek Allah inancına hasr ü tahsis edilmiş, dünyanın en eski mâbedi, *İbrâhîm* Peygamber'in Mekke'de insâ ettiği mâbeddir. İste

1491. Daha fazla bilgi için benim, *Les Pélerinages* adlı kitabıma bakınız (Paris 1961); ayrıca *France-Islam* mecmuasının, 21-22. sayılarında tefrika edilmiştir (Paris 1968). Aynı kitap türkçeye de Dr. Mehmet Akif Aydın tarafından tercüme edilmiş olup İstanbulda yayınlanmıştır. (bkz. *İslam Tetkikleri Dergisi,* 1984, C. VIII, cüz: 1-4 s. 123-162

İbrâhîm peygamber'den gelen *Hac* geleneklerinin vârisi olan İslâm, Müslümanlara, hayatlarında en az bir defa olmak üzere Beytullah(: Allah'ın Evi) niteliğindeki Kâbe'yi ziyâret etmeyi emretmiş bulunmaktadır; bu mâbed aynı zamanda bütün Müslümanların günde beş defa namazları esnasında yöneldikleri yapıdır. Hac, her şeyden önce Mekke yakınlarında *Arafat* ve *Minâ* düzlüklerinde Müslümanların toplanması ve bundan sonra muhteşem cemâatler halinde Kâ'be'ye bir ziyâret yapmalarından ibarettir. Devlet Başkanından tutun alelâde bir dilenciye kadar herkes için geçerli bir esas ve kaide olarak burası, bir mü'min için en fazla tevâzu ve mahviyet gösterilecek ve kendi kendinden en çok fedâkârlık yapılacak bir disiplin yeridir: Burada, kaşınmamak, en ufak bir şeklide de olsa traş olmamak yahut zevcî ilişkiler kurmamak lâzım gelir. Asıl Hac günleri olan birkaç gün esnasında *(ihram*'dan çıkana kadar) basit bir sinek de olsa öldürmek yasaktır; bunun istisnası yılan ve akreptir. Bu Hac günleri esnasında böylece kendini tamamen unutup Allah'a fikren ve zihnen garkolmak gerekir; Hac ibâdeti esnasında mü'min kimselerin kendilerini kaptıracakları alıştırmalar ve tatbikat bu yönde olmalıdır.

1184 m. Bir ibâdet şekli olan (bk. yukarda paragraf 1175) ve kendine has bir remz, bir mecâz görünüşündeki *Hac,* insanı en az oruç kadar tesir altında bırakan bir semboller dizisidir. İşte bu *Hac*, (diğer dînlerde olduğu gibi) ne bir azîz veya bir velî'nin kabrini ziyâret ve ne de bir mûcizenin cereyan ettiği bir yeryüzü köşesini ziyâret ve hattâ ne de tabiat üstü bir olayın cereyan ettiği bir mahalli ziyâret'ten ibâret bir ibâdet'tir; gerçekte bu ibâdet çeşidi, Allah'ın Evi(: Beytullah)'ni ziyâretten başka bir şey olamaz. Allah hakikatte insanın beş duygusu ötesinde ve mekân'dan sıyrılmış bir varlıktır, bir gerçektir. İnsanın ibâdet ihtiyacını karşılamak üzere, biz O'nu bir sembol, bir mecâz ile ifade edip tefekkür ederiz. İslâmdan gayrı diğer dînlerde ise Allah, O'nu semboliz etmek üzere, Kerem, Kudret, Yaratma, İlim ve diğer herhangi bir sıfatı(esmâ'sı) ile ele alınır ve bu sıfat, insan eliyle îmal edilmiş bir putta remzedilir, sûretlendirilir. İslâm ise, Allah'ın Evi: (Beytullah) sembolünü seçmiştir ki, bütün Sıfat ve Esmâ'sı ile birlikte, O bu ev'in Sâhibi ve Şâğili olarak bu remz ve mecâzın arkasına gizlenmiştir ve insana has beş duyu ile algılanması ve idrâki mümkün olmayan bu Varlığın zâtının, Beytullah'ta insan eliyle yapılmış her hangi bir müşahhas(somut) şekil ve sûret ile ifâde edilmesine ihtiyaç duyulmamıştır. Allah'ın evi olan Kâ'be'de Allah'ı remzeden sembolleştiren (hâşâ) bir şekil ve sûret asla bulunmamaktadır. Allah'ı bize anlatıp ifâde eden Esmâı Hüsnâ(: Allah'ın Güzel İsim ve Sıfatları) arasında bulunan *Melik* (Hükûmdar) sıfatı, Allah ile insan arasında-

ki ilişkiyi bize tavsif edip anlatan en iyi ve en uygun sıfat gibi durmaktadır; şöyle ki: Bir yanda mutlak kudret ve emretme gücüne sahip bir Hükûmdar(: Melik) olarak *Allah,* diğer yandan onun bütün emir ve arzularını yerine getirmeye hazır ve mükellef olan kul-köle(:tebea)*İnsan,* Kur'ânı Kerîm'de bu ilişki, muhtelif âyetlerde pek güzel ifâde edilip kullanılmıştır; bu âyetlere göre Allah:

Tam ve kâmil mânasıyla bir Hükûmdar*(: Melik)*dır (K.20/114, v.s.) ve bunun bir neticesi olarak:

a) Taht*(: Arş)*'ı vardır (K. 9/124, v.s.)
b) Hazîneler*(: Hazâ'in)* sahibidir (K. 63/7),
c) Ordu'ları*(: Cunûd)* vardır (K. 48/4),
d) Hükûmdarlık Ülkesi*(: Mülk)*'ne sâhiptir (K. 3/189),
e) Geniş bir Hükûmdarlık ülkesinde hiç şüphesiz başşehir, ana şehir*(: Umm'ul-Kurâ)* bulunacaktır (K. 6/92 ve 42/7),
f) Böyle bir başşehirde muhakkak ki bir Saray, bir Hükümdarlık Evi *(Beyt'ullah)* vardır. (K. 5/97, 2/125 v.s.)
g) Hükûmdarlık sisteminde, Devlet Başkanına bağlı ve tâbi kimseler onun bizzat elini tutup, hattâ öpmek suretiyle "sadakat yemini"*(bî'at)* etmek mecburiyetindedirler. Bu noktada, en azından dört sahâbî tarafından ayrı senedlerle nakledilen şu meşhur hadîsi hatırlıyoruz: "Kâ'be'de kakılı bulunan şu Hacer'ul-Esved, Allah'ın yeryüzündeki sağ elini temsil eder"*. Bu hadîs, İbn Mâce (25/32, No. 2957), İbn Huzeyme, *Sahîh)*, Tabarânî, Aliyy'ul-Kaarî *(Risâletu fî Fadl Mekke)*, eş-Şe'mî*(Sîre)* v.s. kaynaklarda kaydedilmiş bulunmaktadır ki bu kaynakların hepsi

---

* Bu taş dolayısiyle sahâbe devrinde şu olay cereyan etmiştir: Bir gün Halîfe *Ömer, Hac* esnâsında bu Hacer'ul-Esved karşısına geçip ona uzun uzun baktıktan sonra; "Sen sâdece basît bir taş'tan ibâretsin; ne bir kimseye zarar verebilirsin ve ne de senden bir fayda edinilebilir. Şâyet Resûlullah'ı senin önünde hürmet ve tâzimle durup seni öptüğünü görmeseydim ben böyle bir şey yapmazdım". Bu sözü işitir işitmez orada bulunan *Ali* şu aksi tezi ileri sürdü: "Aksine bu taşın bir faydası dokunabilir; gerçekten de Resûlullah bir hadîsinde:

'— İnsanların diriltileceği Gün'de Allah'ın Bir'liğine inançlarını ifâde etmek ve *Bî'at* yemîni anlaşması yapmak üzere (bu taş) üzerine ellerini bastıran kimselerin bu fiillerine şâhitlik yapmak üzere Allah bu taş'a hünerli bir dil ve konuşma kabiliyeti verecektir'

demiş bulunuyor" (Tirmizî, İbn Mâce, Darimî, A. b. Hanbel v.s.).

İstanbul Kütüphanelerinde yazma halinde bulunmaktadır; ayrıca, Muhammed'ubn Ebî Ömer rivâyetiyle İbn Hacer tarafından da nakledilir*(Matâlib,* No. 1147). İşte bu *Kara Taş* üzerinedir ki Hacı, *tavaf* hareketleri esnasında elini koymak ve hattâ onu öpmek suretiyle, sadece kendisinden emir aldığı Efendisine yani Rabbine sadâkat ve itâat yemininde bulunmaktadır*(: bî'at).* Hükûmdar-Melik ise, tebealarından kendisine samimiyetle bağlananların bu hareketlerini mükâfatlandırmak üzere onları, içinde (hâşâ) kendisinin de bütün sıfat ve isimleriyle birlikte bulunduğu ve bütün nimetlerinin saklı utulduğu bu sarayın *(: Beyt'ullah, Kâ'be)* muhafızlığı işine memur etmesi, o bîat edenler için ne büyük bir şeref ve itibar olacaktır! İşte bu muhafızlık işi, *Kâ'be* etrafında *tavâf* dediğimiz dönmeler (bk. K. 22/29) esnasında îfâ edilecektir. Bu arada hatırlatalım ki, Semâ'larda tam *Arşı A'lâ*'nın altına gelecek şekilde, etrafında dönmeleri suretiyle Meleklerin tavâf ve ibâdetlerine tahsis edilmiş "Meleklere has bir Kâ'be" daha vardır. Bir diğer hadîsde mecâz yoluyla verilen bilgiye göre, yeryüzünde "Mekke şehrinde kurulu Kâ'be", bunun tam iz düşümüne yerleştirilmiş bulunmaktadır; bu duruma göre, Mekke'deki Kâ'be, *Arşı A'lâ*ya doğru açılan bir "pencere", bir "yol" mahiyetini kazanmaktadır (İbn Kesîr, *Tefsîr,* IV/239); bu kaynakta, Semâ'lardaki meleklere has bu Kâ'be'nin adı *el-Beyt'ul-Ma'mûr* olarak geçmektedir. Aynı yazar İbn Kesîr, *Bidâye* adlı eserinde (I, 163), yedi kat olan Semâvat'ın her bir Semâ katında, bu ayrı katlarda oturanların ihtiyaçlarına cevap vermek üzere ayrı ayrı *Kâ'be*'ler kurulu bulunduğunu ilâve etmektedir. Bu öyle bir durumdur ki, şâyet insanoğlu bir gün gelip Ay toprağı üzerinde yerleşim bölgeleri kurduktan sonra burada devamlı kalmaya başladığında bu insanların *Hac* ibâdetlerini yerine getirebilmeleri için Ay'da da bir Kâ'be inşâsı gerekecektir; bundan ayrı, bugün olduğu gibi insanlar Ay'a ilmî veya turistik bir takım kısa süreli ziyâret programları düzenledikeri zaman, günlük beş vakit *namaz*'larını kılmak istediklerinde bu ziyâretçilerin yönelecekleri bir kıble, bir istikamet olmak üzere yine aynı cinsten bir yapıya ihtiyaç duyulacaktır.

Zekât:

1185. Bir mü'minin dördüncü ve sonuncu mecbûrî vazifesi, Resûlullah tarafından tayin ve tesbit edilmiş bir nisbette, malının belli bir yüzdesini Hükûmetine vermesidir. Kur'ân'ın en çok dikkati çeken âyetlerinden biri, bir tek cümle içinde *"akîmû's-salâte ve âtû'z-zekâte"*(: Namazlarınızı kılınız ve zekât verginizi ödeyiniz) demektedir ki böylece hem ruhî-mânevî bir yöneliş ile maddî bir yöneliş her ikisi de bir araya getirilip toplanmış vaziyettedir; bundan güdülüne maksat ve hedef, içinde yaşadığımız şu dünya ile sonradan gelecek Âhıret hayatından ibâret *Öteki Dünya*'nın tam bir âhenk ve denge içinde tutulmasıdır. Zekât aslâ iyilik ve sevindirme maksadıyla verilen ihtiyârî (seçimlik) bir mâlî fedâkârlık değildir; bu, tamamen mecbûrî bir vergidir. Daha ilerki sahifelerde bu konuya ayrı bir Bölüm halinde yeniden temas edeceğiz. Hemen işaret edelim ki bununla İslâm, profan(dünyevî) olan şeyi ruhî-manevî bir konu haline getirmiş ve vergi ödeme mükellefiyetini insan şuur ve zihnine kakıp yerleştirmiş olmaktadır. Bu mükellefiyet, sadece bir insan (yahut Devlet) karşısında duyulan bir mecbûriyet değil aynı zamanda Allah huzurunda da bir zorunluluk, manevî bir vazife, İslâmî bir akîde teşkil eder(bk. ilerde İktisat Bölümü'nün 1616-1676. paragrafları).

Rûhî-Mânevî hayat ve metod (İhsan yolu):

1186. Az yukarıda zikrettiğimiz izah şekliyle Muhammed A.S.S.'ın açıkladığı dînin üçüncü görünüşü, rûhî-mânevî alanda bir gelişme sağlamaktır; onun bizzat kullandığı deyim ile ifâde etmek istersek dînin bu görünüşü, fiil ve hareketlerin güzelleştirilmesi mânasına gelen *İhsân*'dır. Buna göre, her an ve her yerde Allah'ın huzurunda bulunduğunu hissetmenin şuur ve idrâkine varılması gerekir; diğer bir deyişle, bir iş verenin(efendinin), işçisinin(kölesinin) bütün fiil ve tavırlarını en ufak ayrıntılarına varıncaya kadar gözettiğini bilircesine, herhangi bir işçinin kendi hareketlerini bizzat kendisinin kontrol altında tutması gibi, Allah(Rab) karşısında da bir insanın(kul'un) kendi fiil ve hareketlerini bizzat kendisinin düzenlemesi gerekir; O'nun deyişiyle:

> "Allah'ın seni gözettiğini görürmüşcesine hareket et; sen O'nu görmesen bile gerçekte O, seni (gayet yakından) gözetip görmektedir"

1187. *1.* Îman, *2.* tatbîkat(eylem)ve *3.* (bütün yaptıklarında) şuur ve idrâk sahibi olmak; işte Muhammed A.S.S.'ın öğretiminin her noktasında görülen üçlü temel yapı. Rûhî-mânevî âlem ile dünyevî-maddî âlemi bir düzene bağlamak ve bu iki âlemi âhenkli bir biçimde nizamlamak şeklinde İslâmın üzerinde ısrarla durduğu prensibe dikkat ve

itinâ edilmelidir. Tam bir ilâhî tefekküre dalmak ve Rabbimizi hiç hatırdan çıkarmaksızın O'na doğru yönelip gitmek maksadıyla dünyayı ve dünya nimeti teşkil eden her şeyi reddedip ondan uzaklaşmak, işte insanın rûhî-mânevî ihtiyaç ve gereği budur. Buna mukabil sadece dünyevî-maddî hayatın zevk ve nimetlerini düşünmek ve bunlardan mümkün olduğu kadar çok istifade çıkarmak sırf bedenî-maddî bir ihtiyaç ve gerektir. Şayet insanoğlu, bu iki gereklilikten birini bir kenara korsa, bu iki ihtiyaçtan sadece birini giderip gerçekleştirmiş olacaktır. Bundan başka insanların rûhî-mânevî yapı ve durumları da kendi aralarında o kadar çok istifade çıkarmak sırf bedenî-mnevî ihtiyaç ve gerektir. Şayet insanoğlu, bu iki gereklilikten birini bir kenanara kor da, tabiatında esasen mevcut sırf diğerine önem verecek olursa, bu iki ihtiyaçtan sadece birini giderip gerçekleştirmiş olacaktır. Bundan başka insanların rûhî-mânevî yapı ve durumları da kendi aralarında o kadar çok farklılıklar arzeder ki.. Bütün bu durum ve şartlar karşısında, mümkün olduğu kadar çok sayıda insanı kurtarmayı da elden bırakmayarak insan hayatının maddî-mânevî her çeşit görünüşüne yönelip oralardaki ihtiyaçlarını gidermeyi gaye edinen bir dîn kendini tam ikisi ortası bir yola oturtmaktan başka bir seçeneğe sahip olamazdı; yani böyle bir dîn, insanın hem rûhî-mânevî ve hem de bedenî-maddî görünüşünü eşit surette nazarı itibara almalı ve ayrıca istisnâî olan entellektüeller(:havâs)'den çok, büyük ekseriyeti teşkil eden vasat(: avâm) insan tipini görüp gözetmeliydi.

1188. Bu duruma göre İslâm, az yukarda gördüğümüz şekiller altında, insana öyle bir takım rûhî-mânevî tatbikat(eylem) ve ibâdetler yükleyecektir ki bunlar, artık onun vazgeçemeyeceği ve istisnasız bütün müslümanlar için en az, asgarî mükellefiyetler olacaktır; diğer yandan bu dîn, resmen ve açıkca inzivâya çekilip cemiyetten uzaklaşmaktan ve dünya nimetlerini reddetmekten ibaret bir manastır hayatını yasaklayacak[1492] ve bu yol ve yönde olmak üzere, hiç kimseye zararlı bir fiilde bulunmama, fazilet ve erdem sınırları içinde kalmak şartıyla dünya hayatı peşinde koşmanın da meşrû ve mûteber bir şey olduğunu açık bir dille beyan ve ifâde edecektir. Kur'ânı Kerîm şu nokta üzerinde ısrarla durmaktadır[1493]:

> "De ki: '— Kulları için hazırladığı Allah'ın(nimet ve) zînetlerini, fevkalâde yiyecekleri size kim yasakladı?!" (K. 7/32)

1492. A. b. Hanbel, VI, 226; Dârimî, 11/3
1493. *K.* 7/32

Bir diğer âyetinde de[1494]:

> "Bu dünyadaki nasibini de unutma, ve Allahın sana iyilik göstermesi gibi sen de iyilik göster. (K. 28/77)

Bunlardan ayrı bir mü'mine şu duâyı etmesi söylenmektedir[1495]:

> "Yâ Rabbi! Bize bu dünyada iyi bir nasîb ver, Âhıret hayatında da iyi bir nasîb ver! Ve bizi Cehennem ateşinden koru!" (K. 2/201)

Diğer birçok âyetin işaret ettiğine göre Allah, kâinatta ve yeryüzünde ve gökyüzünde ne yaratmışsa hepsini insanın istifâdesi ve yararlanması için yaratmıştır. Buna mukabil bizzat insanın kendisine gelince, onu Allah, Kendisine itaat etmesi ve ibâdetinden ayrılmaması için yaratmıştır[1496].

1189. İşte insan tabiatında saklı bu iki yön ve görünüş arasında bir denge ve uyarlılık sağlamak kaygusu içinde Resûlullah, estetik(bediî zevk) üzerinde de durmaktan geri kalmamıştır.

Estetik:

1190. Hiç bir şüpheye yer yoktur ki Muhammed A.S.S., estetik konusunda pek ince bir zevk ve anlayışa sahipti. Hadîs müelliflerinden Muslim'in *Sahîh* adlı muteber eserinden[1497] öğreniyoruz ki o:

> "Allah güzeldir ve güzelliği sever"

ve ayrıca[1498]:

> "— Allah her şeyde *ihsân*'ı: (incelik gösterilmesini) emretmiştir: (Düşmanınızı bile) öldürürken bunu ince ve zarif bir biçimde yapınız" (Böylece o, kol-bacak kesip canlıları organlarından mahrum bırakmayı, hiçbir zorunlu durum yokken işkence ve eziyet etmeyi yasaklamış oluyordu)

diyecek kadar da incelik göstermiştir.

1191. Kur'ânı Kerîm sık sık refah ve saadetten ve hattâ lüks bir hayattan bahseder ve belli bir denge ile düzeni elden bırakmayanlar için bu çeşit bir hayatı yasaklamaz:

1494. *K.* 28/77
1495. *K.* 2/201
1496. *K.* 51/56; 31/20
1497. Muslim, I/147; A. b. Hanbel, IV, 133, 151
1498. Müslim, 34/57; Ebû Dâvud, 16/11

"Muhakkak ki bîz hemen tepenizdeki en yakın göğü yıldızlardan meydana gelen bir dekor ile süsledik[1499].

Ayrıca:

"Muhakkak ki biz dünyayı, iş ve yapımı bakımından hangisinin daha iyi olduğunu sınamak gayesiyle, dünya hayatı yönünden çekici her çeşit zînetlerle doldurduk"[1500]

Ve:

"Mallar ve edinilen çocuklar, içinde yaşanılan şu dünya hayatı için çekici bir zînettirler"[1501]

Nihâyet[1502]:

"(Allah'ın) yarattığı hayvanlarda sizi sıcak bir elbise ve daha bir çok faydalar vardır, ve ondan yemek(de yapıp) yersiniz. Onları akşam vakti yerlerine döndürdüğünüzde ve sabahleyin onları otlatmak için kıra çıkarmanızda sizin için ne kadar bir güzellik ve gönül parlaklığı vardır; bütün bu hayvanlar sizin ağır yüklerinizi ulaşamayacağınız ülkelere taşırlar... Atlar, katırlar ve eşekler, sizin binmeniz ve tefâhür edip gösteriş yapmanız içindir. Ve yine bu konuda sizin bilmediğiniz daha nice şeyler yaratmıştır" (K. 16/5-8)

Gerçekten de Kur'ânı Kerîm daha ileri bazı şeyler de açıklamış bulunuyor[1503]:

"De ki: '— Kulları için çıkarıp vâdettiği çekici zînet ve nimetleri, ve fevkalâde yiyecek ve rızıkları kim yasak etti?!' De ki: '— Bütün bunlar, şu dünya hayatında özellikle Kıyâmet gününe îman eden kimselerin olacaktır'. İşte biz âyetleri, akıllı bir millet için böylece açıklar, ayrıntılarını bildiririz" (K. 7/32)

1192. Resûlullah ise sözlerinde gayet açık ve kesindir:

"Allah verdiği nîmetlerin izini kulunun üzerinde görmeyi sever"[1504]

Kur'ânı Kerîm'in şu âyeti de konu ile alâkalı görülebilir[1505]:

1499. *K.* 37/6
1500. *K.* 18/7
1501. *K.* 18/46
1502. *K.* 16/5-8
1503. *K.* 16/5-8
1504. Tirmizî, 41/54; Ebû Dâvud, 31/14
1505. *K.* 93/11

"Rabbinin (sana verdiği) nimete gelince, artık bundan (insanlara) bahset" (K. 93/11)

Az önceki paragraflarda da izah ettiğimiz gibi namaz kılmak, tam bir tevâzû ve alçak gönüllülük içine gömülmek suretiyle Rabbeevvelden zamanı belli bir ziyarette bulunmaktan ibârettir. Bu duruma göre, Kur'ânı Kerîmin sadece bütün vücûdu yıkamayı ve abdest almayı emretmiş olmakla kalmayıp aynı zamanda[1506]:

"Ey Âdem Oğulları! Gerçekten de biz sizin üzerinize, çıplaklığınızı örtüp kapaması için elbise ve aynı şekilde (süslenmek) için kuş tüyü indirdik... Ey Âdem Oğulları! Her namaz kılışınız esnasında üzerinize (çekici) ziynetinizi alın, takının..." (K. 7/26, 31)

1193. Resûlullah'ın hayatında görülen şu iki küçük vak'a, bize onun bu konuda sahip olduğu eylem ve tatbikatı açıkca gösterecektir. *1.* Bir gün o, bir cenâzenin defnedilmesinde hazır bulundu; kazılan mezarda kazım hatası sonucu hafif bir eğrilik görülüyordu. Hiç vakit geçirmeden bunun düzeltilmesini emretti. Biri ona:

"— Bunun ölü'ye herhangi bir zararı mı dokunur?!"

diye sorması üzerine Muhammed A.S.S.:

"— Gerçekte böyle bir şeyler ölüye ne zarar verir, ne de bir fayda; fakat bu (düzeltme) yaşayanların gözlerini tâciz ve rahatsız etmemek içindir" (bir diğer okuyuşa göre: "...bu, yaşayanların gözlerine hoş gelmesi içindir" şeklindedir)[1507]

2. Bir başka gün o Mescidde iken, saçı sakalı birbirine girmiş, korkunç görünüşlü bir kimse onu ziyârete gelmişti. Resûlullah'ın ona, dışarı çıkıp üstünü başını düzeltmesini hatırlatması üzerine o zât bunu derhal yerine getirmiştir; dönüp geldiğinde ise Muhammed A.S.S. şu açıklamayı yapmıştır:

"— Şeytana yakışan o şekil karmakarışık saçlarla gelmektense böylesi daha güzel değil mi?[1508]

1194. İşte bu sağlam ve daimî estetik duygusudur ki Resûlullah'tan gelen bunca emir ve talimatın kökünde yatmaktadır: Meselâ onun

1506. *K.* 7/26, 31
1507. İbn Sa'd, I/1, s. 91
1508. Mâlik, *Muvatta,* 51, No. 7

kadın ve erkeklerin kendilerine has beden veya elbise şeklindeki dış görünüşlerini şekil ve biçim bakımından birbirlerine karıştırmamalarını emretmesi v.s. hep bu duygudan ileri gelmektedir[1509]. Bu konu bizi güzel san'atlardan bahsetmeye sürükler:

Güzel San'atlar:

1195. San'at zevki ve duygusu, insanın yapısında mevcut tabiî bir eğilim, tabiî bir muharrik'tir. Gerçekte san'at eseri vermeye kudreti yeten pek az kimse bulunmasına rağmen, çoğu insan bu konu ile alâkadar olur. İşte bu aynı muharrik (haraket ve itme gücü), heykelde, resimde, mûsikîde, şiirde ve edebî san'atlarda, mimâride ve san'atın bütün diğer dallarında hangisinde olursa olsun bütün san'at eserlerinin temelinde atmaktadır.

1196. Bütün diğer kabiliyetlerde olduğu gibi, bu kabiliyet de az veya çok yüksek derecede bütün insanlarda bulunmaktadır: Hâfıza, akıl ve muhâkeme, görme, işitme v.s. şeklinde insanda görülen bu kabiliyetler geliştirilebilir; bütün bunlar bitkilerin gelişip büyümeleri gibidirler: Faydasız kısımlar, meselâ lüzûmundan fazla uzayan dallar kesildiği takdirde bu, aynı bitkinin diğer bazı özelliklerinin, meselâ çiçek, meyve gövde kalınlığı v.s. gibi vasıflarının gelişip artmasına sebeb olur. Gözleri iyi gören kimselere nazaran körlerin hâfızalarının umumiyetle daha kuvvetli olduğu mâlumdur.

1197. Az sonra da göstereceğimiz gibi Resûlullah, öyle anlaşılıyor ki güzel san'atları yasaklamamıştır; fakat o bu san'at duygusunun bazı görünüş ve tezâhürleri önünde sadece bazı engeller sınırlar koymuştur ki bu da daha iyi bir görünüş, yahut daha iyi bir verim elde etmek gayesiyle bir bahçıvanın bir ağacın faydasız dallarını budayıp atmasına benzemektedir.

1198. Şurası bir gerçektir ki Resûlullah en büyük darbeyi, insanı temsil edenler de dahil hayvan heykellerine ve resimlerine indirmiştir. Tevrât'ın[1510] aksine, Kur'ânı Kerîm'de bu konu ile ilgili herhangi bir âyet indirilmesi lüzümlu görülmemiştir. Resûlullah'tan gelen hadîslere baktığımızda konu ile ilgili olarak aşağıdaki şu buyrukları görürüz:

1509. Buhârî, 77/61; Ebû Dâvud, 40/53

1510. *Tevrât*, Çıkış, XX, 4 ve Tesniye, V, 8: "Kendisi için oyma put, yukarda göklerde olanın, yahut aşağıda yerde olanın, yahut yerin altında sularda olanın hiç sûretini yapmayacaksın!"

"'Âhiret Günü en büyük azâba mâruz kalacak kimseler şu resimleri(sûretleri) çizen kimseler olacaktır"[1511]

"Her bir canlı sûret yapana(musavvir'e), Allah sûretlerini yaptığı sûretler(sayısınca) onu cezalandırmak üzere özel vazifeliler tâyin edecektir"[1512]

"Âhıret Günü, yaptıkları canlı resimlerine can vermeleri, o sûretleri yapanlardan istenecektir"[1513]

"Bir canlının sûretini yapan kimse cezalandırılacak ve (yaptığı bu sûrete) rûh(: Can) vermeye zorlanacaktır"[1514]

"İçinde bir canlı resmi(sûreti) bulunan eve melekler girmez"[1515] v.s.

Öyle anlaşılıyor ki bu konudaki yasaklama mutlak ve her şeyi içine alır biçimde olmayıp bazı sınırlar içinde serbest alanlara sahip bulunmaktadır. Her şeyden evvel bu yasağın tasavvufî(mistik) ve ğaybî(metafizik) görünüş ve mânasından bahsedelim. Tevrât'ın *Beşkitab*'ının(:Pentatök) yazarı[1516] ve İslâm Peygamberi[1517], Allah'ın insanı kendi sûretinde yarattığını ifâde etmektedir: Allah asıldır ve insan, O'nun aksetmiş bir görünüşüdür. İnsan, sahip olduğu dindarlık ve takvâ sınırları dahilinde kendisini Yaratan Allah'ın karşısında her an kendi âcizlik ve kudretsizliğini ifâde etmek ve bunu doğrulamak ister: Bunu yaparken de (hâşâ) Allah olma yahut O'nunla kendisini aynı seviyede ve eşit tutmanın ötesinde, yaradanının önünde tam bir saygı ve tâzim duyduğunun parlak bir delili, şâhidi olmak üzere, bile bile ve tamamen gönülden gelmek suretiyle kendi kendisini bazı sınırlamalara tâbi tutar. İnsan, İlâhî yaradılış içinde canlılar âleminin, ayrıca cansız cisimlerin ve hattâ bitkilerin, Allah'ın yaratma gücünün en büyük, en açık görünüşleri olduğunu anlayıp farketmiş bir varlık olarak, O'nun bu pek yüce Yaratma gücünün tamamını taklit etmeyi, kendi kendisi için yasaklamış ve bunun daha altınta bazı alanlar ile iktifâ etmiştir. Heykeltıraşlık ve resim'de, sadece cansız cisimler ve bitkilerin "yaradılışının" taklidi ile yetinmiş ve canlı cisimlerin "yaradılışını" ise tamamen Allah'a ayırmış, tahsis etmiştir. Tarihte cereyan etmiş müşahhas(somut) gerçeklere daha da yakından baktığımızda pek eski

1511. Buhârî, 78/75, 77/89, 91, 92, 95; Nesâ'î 48/11; Müslim, 37/96-99; A. b. Hanbel, I, 375, 426 v.s.
1512. Müslim, 37/99; A. b. Hanbel, I, 308
1513. Buhârî, 97/56; Müslim, 37/96-97; A. b. Hanbel, II, 4
1514. Buhârî, 91/45, 34/104; Müslim, 37/100; Ebû Dâvud 40/88; Tirmizî, 22/19; Nesâ'î, 48/112; A. b. Hanbel, I, 216 v.s.
1515. Buhârî, 59/7 ve 17, 67/76, 64/2, 60/8; Müslim, 37/85, 86, 96, 1/89, 31/44, 75; Tirmizî, 41/44; Dârimî, 19/34; Nesâ'î, 1/167, 42/9, 11, 48/110; A. b. Hanbel, I, 83, 107 v.s.
1516. *Tevrât,* Tekvîn, I, 26
1517. Hemmâm'ubn Munebbih, No. 58; Buhârî, 99/1; Müslim, 45/115

devirlerden beri insanın görülüp tutulamayan Ğayb âlemi hakkında bir fikir ve bir bilgi sahibi olmaya çalıştığını görürüz ve bu yolda, büyük akılsızlık ve ahmaklık içinde bizzat kendi eliyle yapıp ortaya koyduğu heykel, resim v.s. san'at ürünlerine tapacak kadar da ileri gitmiştir. İslâm Peygamberi tarafından puta tapıcılık yani putperestlik, insan denen yaratıktaki en nefret edilen, en iğrenç bir delilik olarak kabul ve mütâlea edildiğinden, hangi çeşidinden olursa olsun, bir sanatkârın muhayyilesinden çıkmış Tanrı heykeli yahut resmi de olsa, büyük ve çok faydalı bir iş gören bir insanın, bir atasının veya ceddinin rûhî-mânevi yahut herhangi bir diğer alanda yol gösteren bir kimsinin veya diğer herhangi bir şeyin ilâhlaştırılmasına tahsis edilmiş, bir heykel şeklinde de olsa bir yaratığa, yaratılmış bir şeye tapmaya kalkışması hususunda Resûlullah kesin, açık ve kararlı davranma yoluna gitmiştir. Az önce de işâret ettiğimiz gibi (bk. §: 1196), insanda mevcut ve saklı, Allah'ın bahşettiği kabiliyet ve melekeler bu yolda alınacak engelleyici tedbirlerle ortadan silinip gitmezler: Şayet bunların çıkış yolu tıkanacak olsa, çok daha kuvvetli olarak diğer herhangi bir yandan fışkırıp kendilerini ortaya koyarlar. Bilindiği gibi İslâm san'atı, diğer herhangi bir millet ve medeniyette olandan asla aşağı değildir; hattâ İslâma has bazı öyle san'at alanları vardır ki diğer medeniyetlerce hâlâ yanına bile varılabilmiş değildir.

1199. Bu meselenin rûhî-mânevî bir görünüşü de vardır: Bir san'atkâr şayet hissiyâtı üste çıkarsa çıplak insan resim veya heykelleri yapıp ortaya koyabilir. İslâm bakımından bu, san'atın "güzel" adını kirletmekten, itibar ve kıymetini zadelemekten başka bir şey değildir. İnsanlar tarafından cemiyette açıkca yaşanmayan, tatbik edilmeyen şeylerin san'at adı altında, o bahâne edilerek resim veya heykeltraşlıkta ortay konmaması gerekmektedir.

1200. Az evvel de ifâde ve arzettiğimiz gibi, bu yasak, bazı sınırlar içinde serbest alanlara sahip bulunmaktadır. Resûlullah, üzerine basılacak halılar yahut oturulacak minder ve yastıklar üzerine yapılmış "canlı yaratık" resimlerine hoşgörü ile bakıyordu[1518]. Aynı şekilde, çocukların oynadığı bebekler ve çeşitli canlıları temsîlen yapıl-

---

1518. Mutlak yasaklama için bk. Buhârî, 35/25, 68/51 v.s.; kısmî hoşgörü için bk. Buhârî, 46/32, 77/91-92: "Resûlullah'ın zevcesi Âyişe şöyle nakleder: 'Resûlullah bir seyahatten dönmüştü ve ben o sırada odamın penceresine(: sahve), üzerinde resimler bulunan bir örtü-perde çekmiştim. O bunu görünce tutup bunu yerinden çıkardı ve şöyle dedi: '— Âhıret Günü en ağır ve sert cezaya mâruz kalacak kimseler, "yaratma" konusunda Allah ile yarış edenler olacaktır'. Âyişe şunları ilâve eder: 'Bunun üzerine biz bu örtülük kumaştan bir veya iki yastık(: visâde) yaptık (bk. Muslim, 37/85-95; Ebû Dâvud, 31/45)

mış oyuncakları da hoşgörü ile karşılıyordu. Aşağıya aldığımız şu olay herkes tarafından pek iyi bilinir: "Bir gün Muhammed A.S.S., henüz çocukluk çağından yeni çıkmış zevcesi Âyişe'nin yanında bir takım kanatlı atlar şeklinde oyuncaklar görmesi üzerine ona hitâben:

"— Â... Hiç atların kanatları olur mu?..."

Âyişe hemen cevap verdi:

"— Ne dedin?! Sen ki Allah'ın Resûlüsün, Süleyman Peygamber'in atlarının gökte uçtuklarını bilmiyor musun?"[1519]

Mâdem ki Resûlullah bu çeşit eşyalara hoşgörü ile bakıyordu, o halde bunların îmaline de müsamaha gösterdiği sonucuna varabiliriz. Küçük yaştaki çocuklar için oyuncak bebek ihtiyacı, ahâlisi tamamen Müslüman olan ülkelerde bugün bile devam etmektedir. Anatomi, tıb, antropoloji v.s. gibi ilim dallarının kendilerine has ihntiyaçları dolayısiyle canlı varlıkların resim ve sûretlerinin yapılmasının İslâm tarafından müsâmaha ve gözyumma ile karşılanmasına anlayış gösterilecektir; aynı şekilde, hüviyet kartlarında görülen ve bürokratik işler dolayısiyle gerekli vesikalık resimler, askerî maksatlarla, millî emniyeti temin gayesiyle ve benzeri işler için çekilen veya yapılan resimler de böyledir. Ben görüşümde ısrar etmeksizin bu düşüncelerimi yetkili âlimlerin mütâlealarına sunuyorum.

1201. *Şiir* güzel san'atların bir bölümünü teşkil eder. Bu konuda Kur'ânı Kerîm'in şu âyetleri herkesçe bilinir [1520]:

"Şâirlere gelince; onların peşinden sapık ve başıboş kimseler giderler. Onların her vâdîde, her konuda sapıta geldiklerini ve gerçekten de yapmayacakları şeyleri söyleyip durduklarını görmedin mi? Ancak bundan îman edip iyi ve makbûl işler yapanlar, Allah'ı çok zikredenler ve kendilerine haksız bir mûamele yapılıp da zulme uğradıklarında (yazacakları karşı şiirlerle) kendi nefislerine bir yardımı dokunanlar müstesnâdır. O zulmedenler, nasıl bir altüst olma ile altüst olacaklarını göreceklerdir" (K. 26/224-7)

1202. Muhammed A.S.S.'ın şu hadîslerini hatırlatalım:

"Hikmet ve bilgelik dolu ne şiirler vardır; öyle bir hitâbet ve beyan san'atı vardır ki bu, insanı âdeta büyüler, tesiri altına alır"[1521]

1519. Buhârî, 78/81; Ebû Dâvud, 37/54; İbn Sa'd, VIII, 40-45
1520. *K.* 26/224-227
1521. Buhârî, 76/51; Ebû Dâvud, 40/86-87; Tirmizî, 41/69

Resûlullah, İslâm dâvasını savunmaları için etrafında daima şâirler bulundurmuştur; yine bir gün o şu konuya dikkati çekmişti:

> "— (Şâir) *Hassân* ne zaman îman lehine ve bu uğurda şiirler kaleme alsa, Cibrîl ona yardım eder"[1522]

Kendisi bir çok defalar şâirlerin, hattâ Gayrımüslim şâirlerin şiirlerine takdirlerini belirterek atıfda bulunmuştur. Buna mukabil diğer bazı şâirlere onun lânetler yağdırdığını görüyoruz. Kendisinin şâir *İmru'ul-Kays*'a yönelttiği zemmedici sözler[1523] herkesce bilinir; gerçekten de bu hayâsız ve rezil Arap şâirini kim tanımaz? Bu duruma göre onun için önemli olan, şiirin konusu ve kullanılış biçimiydi. O, topluma zararı dokunan her konuda boş yere enerji sarfedilmesinin önüne set çekmek istemiştir.

1203. Şarkı ve mûsikî konusunda da o, benzer bir tutum göstermiştir. Bu çeşit bir eğlenti vasıtasının, vazifelerin ihmali derecesine vardırılmasına karşı Resûlullah sert ve sıkı davranır. Aksine, insanın içinde doğduğu şekliyle bir mûsikî ve tegannî muharrik'i onun tarafından yeni bir yöne, farklı bir istikamete sevkedilmiştir; gerçekten de Kur'ân tilâveti ve bunun Müslümanlar arasında ne kadar çok gelişmiş bir durumda olduğu pek iyi bilinir. Bizzat Resûlullah tarafından Kur'ânı Kerîm tilâveti, en yüce, en ulu bir mûsikî tezahürü olan Dâvud Peygamber'in *Mezâmir*'i ile mukayese edilmiş bulunmaktadır[1524]. Askerî mûsikînin engellenmesi ise söz konusu değildir. Muhammed A.S.S.'ın hayatında görülen ve bu san'atın dîn dışı kullanılışı ve icrâsı ile ilgili birkaç olaya dikkati çekmek istiyoruz. Bayram günleri Medine'de şarkılar söylenip def çalınması geleneği vardı; yine böyle bir günde Ömer R.A., mûsikî icrâ eden bu gibi kimselerin üzerlerine varıp onları tehdit ettiğinde Resûlullah araya girmiş ve bugünün bir bayram günü olduğunu ona hatırlatmıştı[1525]. Bu olaydan ayrı, bir defasında siyahî bir takım akrobat ve cambazlar Medine'ye gelmiş, bunlar ellerinde mızraklarla oyunlar oynuyor ve dansediyorlardı. Resûlullah, zevcesi *Âyişe*'yi evinin kapısı önüne çağırmış ve bu oyunları ona seyrettirmişti[1526]. O aynı duygu ve eğilimleri, evlilik ve düğün merâsimlerinde de göstermiştir; onun bu tutumuna göre, bu tarzda bir-

---

1522. Buhârî, 59/6
1523. A. b. Hanbel, II, 228 (No. 7127 ve buradaki diğer referanslar)
1524. Buhârî, 66/10
1525. Buhârî, 13/2, 3, 25; 56/81, 63/46
1526. Buhârî, 8/69; 13/2; 56/79

neş'e ve eğlenceden yoksun nikâh merâsimi düşünülemezdi[1527]. İster rûhî-mânevî alanda, ister dünyevî-maddî alanda olsun, vazifelerin ihmâli ve aksatılması neticesini doğuran her çeşit eğlence daima yasaklanmıştır. Bunun dışında bir Müslüman belli ölçüler içinde refah, saadet ve eğlenti hürriyetine sahip olacaktır[1528].

1204. *Mimârî* konusunda Kur'ânı Kerîm'in bir âyetinde şunları görüyoruz[1529]:

> "Her yüksek bir tepeye boş yere bir âbidevî binâ mı dikeceksiniz? Sanki ebedî kalıcılarmışcasına imalâthaneler mi kuracaksınız?" (K. 26/128-9)

Fakat diğer taraftan aynı Kur'ân âyetleri arasında şunları da okuyoruz[1530]:

> "İçinde Allah'ın adının, sabahları, öğleden sonraları anılacağı, adının içinde tesbih edileceği evlerin yüksek yapılmasına Allah izin vermiştir" (K. 24/36)

İster fert eliyle, ister Devlet eliyle olsun, millî servette boş yere yapılan her çeşit ziyankârlık kötü karşılanmıştır. Bir ülkenin zenginliklerini kendi eli altına alan kimseler için şâyet mutlak bir hürriyet tanınacak olursa, bu bir avuç insan, millet neredeyse bir çatıdan mahrum iken gayet parlak, lüks köşk ve saraylar inşâ ettireceklerdir. Hattâ namaz ve oruç şeklindeki ibâdetlerde bile olsa, her alan ve konuda her şeyden evvel *ortalama yolu* ve *tevâzu ölçülerini* elden kaçırmamak Muhammed A.S.S.'ın öğretiminde temel bir prensip teşkil etmektedir.

1204/m. Resûlullah sadece şiiri değil, aynı zamanda folkloru da değerli buluyordu. Kendisinin şu hadîsini kim bilmez:

> "Bir çeşit dişi hurma olan *"hala"*nızı horlamayıp ona değer veriniz: Zîra, bu hurma ağacı, *Âdem*'in yaratılmış bulunduğu süzülmüş çamurdan arta kalan ile yaratılmıştır ve bu ağaç (bir canlı hayvan gibi) ilkaahı gerektiren yegâne bitkidir"

Bunun Ebû Ya'lâ tarafından rivâyet edildiğini İbn Hacer *(Matâlib,* No. 2380), bize nakletmektedir. Buhârî(66/82), Muslim (44/92, No. 2448) tarafından nakledilen *Umm Zerr* hadîsi ve Cin'ler tarafından kaçırıldığı ve bir müddet sonra yeryüzüne tekrar getirilip bırakıldığı iddia edilen *Hunâfe*'nin hadîsi gibi daha başka bir çok bu çeşit olay-

---

1527. Buhârî, 67/63
1528. Bk. *Ğazzâlî, İhyâ' 'Ulûm'id-Dîn,* 18. Bölüm
1529. *K.* 26/128-29
1530. *K.* 24/36

ları Resûlullah zevcelerine, boş vakit bulabildiği zamanlarda anlatıyordu(bk. İbn'ul-Cevzî *Vefâ*, s.623). Yine Resûlullah etrafındakilere meşhur demagog *Kurs'ubn Sâ'ide el-İyâdî*'nin sözlerini de nakledip anlatırdı (bk. İbn Kesîr, *Bidâye*, II, 230-237).

1205. Bu münakaşayı, bizzat Resûlullah tarafından konmuş şu umûmi kaide ile sonuçlandıralım:

> "Herhangi bir kimsebir iş yaptığında bu işin en güzel bir biçimde(itkaan) yapılmasından Allah hoşnûd, olur"[1531]

Bu kaide hayatın her alanda tatbik edilebileceği gibi, güzel san'atlárda da geçerliliği olan bir husustur.

Rûhî-mânevî, ahlâkî ve sosyal alanda öğretim:

1206. Kur'ânı Kerîm'in önde gelen bir hususiyeti[1532], *"Mâruf"* (yani herkesce iyi bilinen, iyi tanınmış şey) ile *"Münker"* (yani herkesce kötü, âdet ve usule aykırı bilinen, kabul edilmeyip reddedilen şey) şeklinde iki terimi kullanmasıdır. Diğer bir deyişle ifâde edersek Kur'ânı Kerîm: Herkes tarafından iyi bilinen şeyi emreder ve yine herkes tarafından kötü karşılanan şeyi yasaklar. Bu durum, Kur'ân ve Muhammed A.S.S.'ın sadece ve sadece ebedî gerçeğin yani Peygamberler aracılığıyla birçok defalar insan cemiyetlerinde tekrarlanmış ilâhî emirlerin bir te'yîd ve doğrulanmasından ibaret olduğuna dair, bir başka ilâhî hüküm[1533] ile de uygunluk halindedir.

1207. Bu esaslar dâhilindedir ki Kur'ânı Kerîm, adâleti, iyilik yapmayı, tevâzu ve itidali, hayvanlar için bile olsa merhameti emreder ve gerçeği söylemeyi, sözünde durmayı, Allah'a bütün yaratıklar'a ve hattâ kendi kendisine karşı olan vazifelerini yerine getirmeyi buyurur; zîra insan, kendi kendisinin sahibi ve buyruğu değildir; o'nun varlığı Allah'a aittir ve o'nun bu varlığı da bizzat kendisine emânet edilmiştir. Yine Kur'ânı Kerîm, adam öldürme, adâletsizlik, zulüm ve eziyet, yalan, hırsızlık, evli olmayanların fuhuş ve zinâ etmesi ile evli kimselerin zinâsı, namussuzluk, vâdinden dönmek gibi fiil ve hareketleri yasaklamıştır.

1208. Fakat öyle bazı öğretim alanları vardır ki bunlar tamamen İslâma has olup bu sayfalarda işâret edilmeye değer:

1531. İbn Sa'd, VIII, 156
1532. Muk. ed. *K.* 3/104, 110, 114
1533. *K.* 2/89, 101

1209. Her şeyden evvel Kur'ânı Kerîm'in ve hadîslerin, *itidal*(: orta yol) ve *tevâzu* üzerinde ısrarla durmaları ve hattâ onlarca bu orta yolun belki de "mutlak iyi" olarak karşılandığını bize imâ edecek bir biçimde ele alınmış olması, başta gelen bir hususiyet teşkil eder. Muhammed A.S.S. sık sık şöyle buyuruyordu:

"Ey insan! Senin bizzat kendi kendine karşı da birçok vazifelerin vardır"

Ayrıca:

"İş ve hareketlerin en hayırlısı orta(yolda) olanıdır"

Bir gün o, sahâbîlerinden birinin gece boyunca namaz kıldığını öğrendi ve böyle yapmasını açıkca ve resmen yasakladı. Bir diğeri, Ramazan ayı dışında da aralıksız bütün günlerini oruçla geçiriyordu; bu sahâbîyi de aynı yasaklamaya tâbi tuttu. Muhammed A.S.S. eyâletlere mübelliğler ve vâliler gönderdiğinde tâlimat olarak onlara:

"Dîni kolay hale getiriniz, zorlaştırmayınız ve bu dînden kimseyi korkutup kaçırmayınız"

şeklinde buyuruyordu. Yine bir vâliye o şöyle söylemiştir:

"İmâm olup da cemaata namaz kıldırırken ibâdeti uzun tutma, zîra cemaat içinde hastalar, yaşlılar ve acele işi olan gelip-geçiciler bulunabilir"

Paraya dayalı iyiliklere gelince; Muhammed A.S.S., ekseriya şöyle buyuruyordu:

"Bütün mal varlığınızı sadaka ve zekât şeklinde sarfetmek suretiyle mirasçılarınızı, insanlardan dilenen kimseler olarak bırakmak yerine Allah, çocuklarınızın refâhını sağlamanızı tercih ediyor"[1534].

Bir gün kendisine bir sahâbî gelerek bütün mal varlığını en yakın akrabalarını da mahrum bırakmak suretiyle sadaka ve zekât olarak sarfetmek istediğini ve kendisine bu konuda izin vermesini söyledi. Resûlullah buna cevaben:

"— Hayır!"

dedi. Bu zâhid ve takvâ sâhibi sahâbî, teklifini 2/3'e indirdi, yine reddedilmesi üzerine 1/2'ye indirdi ve yine Muhammed A.S.S.'dan menfî ce-

1534. Buhârî, 23/37; 55/2

vap alması üzerine sonunda malının 1/3'ünü zekât olarak bağışlamayı teklif ettiğinde Resûlullah:

"— Güzel, üçte bir; ve hattâ üçte bir bile fazladır"

Resûlullah'ın, intikam konusundaki öğretimi de aynı itidal ve ortalama yol'un tam içindedir. Kendisine yapılan bir fenâlığı, her ne olursa olsun herkesin dâima affetmesi için ısrar gösterilmez. Kur'ân bu konuda şöyle der:

"Kötü bir fiil ve hareketin cezâlandırılması, aynı cinsten kötü bir fiil ve hareketle olur; fakat kim ki affeder ve aradaki durumu ıslâh edip sulh olur, bunun mükâfatı artık Allah tarafından verilir"[1535].

Diğer bir âyette:

"Şâyet size kötü bir muâmele yapılacak olursa, yapılan kötü muâmele ne cins ve derecede ise aynısını o kimseye siz de yapabilirsiniz; fakat böyle yapmayıp da sabır gösterecek olursanız bu muhakkak sabırlılar için daha hayırlıdır"[1536].

buyurulmaktadır. Diğer bir âyette ise konu daha da sert bir biçimde ele alınmış bulunuyor:

"Bir milletin size kin ve hâinlik göstermesi, onlara karşı âdil ve insaflı davranmamaya sizi sürüklemesin! Siz hakkaniyet ve insâf ile mukabelede bulunursanız, bu, takvâya daha yakın olur. Allah'tan çekinin!..."[1537]

1210. Kur'ânı Kerîm, ana babaya yetimlere, yabancılara özellikle iyi muâmele gösterilmesinde ısrarlı davanır. Kölelerin azâd edilmesi Kur'ânı Kerîm, bakımından pek hoş bir şeydir ve bunu, "bir dağı aşıp geçmek" olarak vasıflandırmaktadır. Muhammed A.S.S. şöyle buyurur:

"Aranızdaki küçüklere yumuşak ve hoş davranmayan ve aranızdaki yaşlı kimselere saygı ve itibar göstermeyen aslâ bizden değildir"

Bir vesîliyle sarfettiği güzel sözler arasında Resûlullah şöyle beyân etmektedir:

1535. *K.* 42/40
1536. *K.* 16/126
1537. *K.* 5/8

"Her biriniz bir çobansınız ve neticede kendi sürünüzden suâl olunacaksınız: Aynı şekilde hükümdar da bir çobandır ve kendi tebasından suâl olunacaktır; insan da bir çobandır ve kendi ailesinden suâl olunacaktır, kadın da bir çobandır o da kocasının evinden suâl olunacaktır; bir hizmetkâr da çobandır ve efendisinin mallarından suâl olunacaktır; oğul da bir çobandır ve o, babasının mallarından suâl olunacaktır. Kısaca, her biriniz çobansızın ve kendi sürünüzden sorumlu tutulacaksınız."

Komşular meselesine gelince, bu konuda Muhammed A.S.S.'ın iki hadîsinden söz edelim:.

"Bizzat kendi nefsi için sevdiği şeyi diğer bir kimseiçin de sevmeyen kimse gerçek mü'min değildir"

ve,

"Cebrâil bana komşu haklarına dair o kadar çok ikazda bulundu ki artık onu ölecek komşusunun terekesinden bir miras hissesine sahip kılacağına neredeyse inanmaya başlamıştım"

1211. Muhammed A.S.S.'ın öğretiminin büyük bir prensibi şu hadîsinde özetlenmiş bulunmaktadır:

"Amel ve işler, niyetlere göre değerlendirileceklerdir"[1538]

Kur'ânı Kerîm bu konuda özellik taşıyan bir örnek vermektedir:

"(Kurbanların) ne etleri, ne de onların kanları Allah'a ulaşır; ancak sizin sahip olduğunuz zühd ve takvâ O'na ulaşır"[1539]

Dînî konuda bile olsa, ne ilimle meşgûl olmak ve ne de îman sebebiyle bile olsa, kendi canını fedâ etmek, insanlar arasında şöhret ve itibar sahibi olmak şeklinde bir sâike(gizli ve iç sebebe) dayanıyorsa, hiç bir işe yaramaz. Diğer herhangi bir başka sebeb ve mülahaza değil de sadece ve sadece Allah'ı hoşnud etmek ve onun rızâsını kazanmak bütün iş ve amellerimizin sâikini teşkil etmelidir. Bir gün Muhammed A.S.S. şöyle buyurmuştu[1540]:

"Başka hiç bir gölgenin bulunmayacağı diriltilme Gününde yedi çeşit insan Allah'ın gölgesine sığınmış olacaktır:

1538. Buhârî, 1/1

1539. *K.* 22/37 (Kurbanlarla ilgili âyettir)

1540. Buhârî, 10/36; 24/16; 81/24; 86/19; aynı hadîs, Tirmizî, Nesâ'î, Ebû Dâvud v.s.'de de vardır

1. Âdil Devlet Başkanı,
2. Allah'a olan vazife ve borçlarını gençliğinden itibaren yerine getiren kimse,
3. Tamamen yalnız bulunduğu bir sırada bile Allah'tan korkup çekinen ve bu sebeble gözyaşı döken kimse,
4. Hiç aralıksız kalbi, gidip orada muntazam bir şekilde namazlarını kılmak üzere câmiye bağlanmış bulunan kimse,
5. Sırf Vechullah[1] için birbirine muhabbet besleyen arkadaş ve dostlar,
6. Kendisine güzel ve asil bir kadın musallat olduğunda: '— Hayır, ben Allah'tan korkup çekinirim' diyen kimse,
7. Sağ eli ile yaptığından sol elinin haberi olmayacak derecede kimseye belli etmeksizin iyilik yapanlar"

1212. İslâm bütün hurâfelere karşı çıkmaktadır. Bunun en güzel örneklerinden biri şudur: Resûlullah, en son dünyaya gelen oğlu vefat ettiğinde etrafındaki insanlar, o gün Güneşin tutulmuş olmasına dikkati çekerek bunun, Resûlullah'ın oğlunun ölümü için Güneşin tuttuğu bir yas ve matem işareti olduğunu iddia ettikeri zaman onların bu ifade ve beyanlarını kabul edebilir veya sadece susmakla yetinebiliriken böyle yapmamış, bu söylentiler kulağına gelir gelmez öfkeye tutulmuş ve şöyle buyurmuşlardır:

"Hayır, aslâ böyle değildir; Güneş ve Ay, Allah'ın kuvvet ve kudretinin işâretleridir; bunların tutulması herhangi bir kimsenin ölümü ile ilgili olamaz"

İnsanların eşitliği ve Allah'tan çekinip korkan muttakîlerin önde gelişi:

1213. İslâmın gerçekleştirdiği en önemli reformlardan biri, insan denen canlı çeşidinin üyeleri arasında aslında var olmayıp sonradan gelip takılan eşitsizlikleri kaldırıp atması olmuştur: İslâm, bir tek üstün ırkın Allah tarafından seçilmiş olabileceği fikrine kendini asla kaptırmamıştır. Kur'ânı Kerîm şöyle der:

"Ey insanlar! Biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve sizleri milletler ve kabileler halinde bulundurduk ki aranızda bir tanışma ve bilişme hâsıl olsun. Evet gerçekten de Allah nazarında sizin en asiliniz, sizin en çok Allah'tan çekinip korkan muttakî olanınızdır. Muhakkak ki Allah her şeyi bilen, haberdâr olandır" (K. 49/13)

Bir başka yerde de şöyle buyurur:

"... Sizin şu dillerinizin ve deri renklerinizin çeşitliliği!.. İşte gerçekten de bu noktada, bilen ve anlayan kimseler için bir çok işâretler vardır" (K. 30/22)

1214. Mekke'de 10. Hicrî yılda irad ettiği meşhur *Vedâ Hutbesi*'-nde Muhammed A.S.S. şöyle buyuruyordu:

> "Sizler hepiniz Âdem'in oğullarısınız ve Âdem de topraktan yaratılmıştır. Bir Arabın Arap olmayan bir kimse üzerinde yahut ötekinin buna hiç bir üstünlüğü yoktur; Allah'tan korkup çekinmek demek olan *takvâ* derecesi ile(üstünlük) müstesnâ..."

Alkollü içkiler ve tâlih oyunları(Kumar):

1215. İslâmın diğer hususiyetleri arasında, her çeşit alkollü içkiler ile piyangoyu, "müşterek bahs'e dayanan at yarışları ve diğer çeşitli talih oyunlarını[1541] mutlak mânada yasaklamış olmasını gösterebiliriz.

1216. Bugün alkolizmin sebeb olduğu kötülükler bilinmektedir. İşin bu yanı ile meşgul olmak istemiyorum. Tâlih oyunları ise, millî servetin milleti teşkil eden fertler arasında mâkul ve ölçülü bir biçimde dağıtılmasını karmakarışık bir hale getirmektedir: Binlerce ve bazan yüzbinlerce insan birtek şahsın kazanabilmesi için kaybetmektedirler ve bu pek kolay sağlanan emeksiz kazanç İslâm'da, sosyal ahlâk esaslarına tamamen aykırı olarak karşılanmaktadır. Kur'ânı Kerîm bunu "Şeytan İşi" olarak adlandırmaktadır. Gerçekten de bu çeşit "günlük(veya aylık) kayıplar" uzun müddet devam eder de bunun zararları bütün bir millete bulaşacak olursa, iktisadî hayatın tamamen yıkıntı haline geldiği görülecektir; intihar yahut diğer çeşit cürümlerin çoğalacağından hiç bahsetmesek bile, bütün kalkınma ümidleri suya düşecektir.

1217. Alkollü içkiler ve kumardan ayrı, Kur'ânı Kerîm *domuz eti*'ni ve İslâm hukukunun tâyin ve tesbit ettiği biçimde kesilmemiş hayvanların etini ve bu arada hayvan kanının içilip yenilmesini yasaklamış bulunmaktadır[1542]. Kur'ânı Kerîm bu arada, bu şekilde yasaklanmış gıdaların, kim tarafından olursa olsun, kıtlık ve kuraklık zamanlarında açlık ve susuzluktan ölme tehlikesi karşısında yenip içilebileceği kaidesini de getirmektedir.

1218. Ödünç veya kredi olarak verilen para üzerinden *faiz* alınması yasağı açık ve kesindir; Kur'ânı Kerîm bunun: "Allah'a karşı ve O'nun Resûlüne karşı bir savaş" açmak demek olduğunu beyan etmektedir[1543]. Bu konuya daha ilerde tekrar temas edeceğiz ve Kur'-

---

1541. *K.* 5/90-91
1542. *K.* 5/3; 6/145
1543. *K.* 2/279

ânı Kerîm'in faizsiz kredi sistemini nasıl "millileştirdiğini"(: devletleştirdiğini) açıklayacağız; bu sisteme göre Devlet, geçici bir zaman için kredi (kısa vâdeli kredi) ihtiyacı içine düşen kimselere, faizsiz kredi sağlama mes'ûliyetini bizzat kendi üzerine almaktadır. Kur'ânı Kerîm, "para ve kredi"nin cemiyetin vazgeçilmez, onsuz olunmayacak esaslı bir temeli olduğunu kabul ve itiraf etmektedir[1544]. Bu esâsı benimsediği içindir ki biz Kur'ân'ın, millî servetin az sayıda bir zengin insan topluluğunun eli altında toplanmasına müsaade etmeksizin bu serveti, milleti teşkil eden bütün fertler arasında dönüp duran bir varlık halinde tutmak isteyişine hiç de hayret etmiyoruz[1545]. İşte sırf bu gayeyi gerçekleştirebilmek içindir ki İslâm, aldığı diğer tedbirler ile birlikte, faizli kredi sistemini ve kumarı yasaklamış ve *miras*'ın bütün yakın akrabalar arasında paylaştırılması kaidesini getirmiş ve bu arada ölüme bağlı tasarruf yani *vasiyet* yoluyla, bütün servetin bir tek insana bağışlanması imkânını da "mahfuz hisse" müessesesini benimseyerek ortadan kaldırmıştır[1546]. Buna göre ölen bir kimsenin mirasçıları, hiç bir vasiyet irâdesine lüzum olmaksızın kendilerine hukuken garanti ve tahsis edilmiş değiştirilemez belli bir hisse alırlar; bunun aksine, meşrû ve kanunî mirasçılar dışında kalan yabancılar, ölen mal sahibinin bıraktığı malların üçte birini aşan bir miktarı, lehlerine bir vasiyet bile bulunsa, alamazlar.

1544. *K.* 4/5
1545. *K.* 59/7. Zekât vergisi yoluyla, nakit istifçiliği ve hazineler meydana getirme eğilimi cezalandırılmıştır
1546. *K.* 4/11-12, 176

Öğretim ve Eğitim

1219. Sosyal yapıda bir reform meydana getirebilmek için öğretim ve eğitim sisteminin yeniden ele alınıp bir organizasyona kavuşturulması gerekmekteydi. Resûlullah her zaman şöyle diyordu:

> "Allah beni bir *mu'allim*(öğretmen) olarak göndermiş bulunuyor"[1547]

Kur'ânı Kerîm de bu konuya temas etmiş ve çeşitli vesilelerle Muhammed A.S.S.'ın ilâhî tebliğ vazifesinin ne olduğunu açıklarken bunun bir öğretim *(Yu'allim, tâ'lîm)*[1548], işinden ibâret olduğuna ifade etmiştir. Hiç şüphesiz bu öğretimin konusu İslâm Dîni'ydi; fakat İslâm, rûhî-mânevî alanda olduğu kadar maddî alanlarda da, hayatın her safha ve görünüşünü içine almak üzere bir kaideler külliyesi(bütünü)'nden başka bir şey olmadığından, Resûlullah'ın sağlığında göstermiş olduğu öğretim faaliyetinin sırf rûhî-mânevî sâha ile sınırlanıp kaldığını söyleyemeyiz.

1220. Muhammed A.S.S.'ın deyişile, onun devrindeki Araplar:

> "Ne okuyup ne de yazabilen ve ne de hesap yapabilen bir câhiller topluluğu"[1549]

idi. Bu sözlerin sarfından iki asır bile geçmeden Arap dili o devre has bütün alanlarda milletler arası ilim dili haline geldi. Böyle bir sonucu imkân dâhiline sokan sebebleri araştırıp ortaya koymamız icab eder.

1547. İbn Mâce, *Mukaddime*, paragraf 17, No. 229
1548. Meselâ, *K.* 2/129
1549. Buhârî, 30/13; Müslim, 13/15; Ebû Dâvud, 14/6

1221. Arabistan'ın en güney bölgelerinde, *Roma* ve hattâ *Atina* şehirlerinin kurulmasından da önce, bir çok gelişmiş medeniyet muhitleri gün ışığına çıkmıştı. Yapılan kazı ve araştırmalarda, *Ma'în* ve *Sebe* taraflarında bulunmuş taş üzerine yazılı kitâbeler bize, yazılı kanunların çıkarıldığını ve taş kitâbeler dikmek yoluyla bunların ilân da edildiğini bize göstermektedir. Fakat bütün bu medeniyetler, İslâmın ortaya çıkışından çok evvel göçüp gitmişlerdi. Bundan başka, İslâmîn doğup kökleştiği bölgeler olan Arabistan'ın kuzey ve orta bölgeleri, Güney'deki bu Araplar tarafından kendi "medeniyet" çerçeveleri dâhiline sokulmamışlardı. Bundan başka şunu da söyliyebiliriz ki, eski Yemen'de yazılıp konuşulan dil arapça da değildi. Mekke bölgesindeki Arapların konuştuğu dil ve bunun yazısı ise tamamen ayrı ve farklı bir şeydir.

1222. Bugün elimizde, Hicaz, Yemen, Necd ve Arap Yarımadası'nın daha bir çok bölgesinde yetişmiş şâirler tarafından ve hattâ zaman itibariyle İslâmdan Evvel Hıristiyanlığın ortaya çıktığı Çağın başlarında nazmedilmiş olan çok miktarda şiir yahut küçük nazım parçaları bulunmaktadır. Bunlarda dil, gramer ve vezin hepsinde aynıdır. Aynı şekilde, İslâm Öncesinden kalma, nesir şeklinde yazılmış âbidevî parçalara da sahip bulunmaktayız: Darbı meseller, meşhur kitâbe ve nutuklardan cümleler, bazı kâhin ve hakemler tarafından serfedilmiş cümleler, çocuk ninnileri, kabilelerin yeni otlak sahaları ve su kaynakları aramak üzere gönderdikleri *Râ'id*lerin(keşşâf ve öncü'lerin) gidip gördükleri elverişli bölgelerin târif ve tavsiflerinden ibâret anlatımları, daha birçok diğer konular arasında belli başlıları olarak sayılabilir. Nesir şeklindeki bu edebî parçalar, dil bakımından aslâ şiir şeklinde olandan ayrı ve farklı değildir. Şurası çok daha merak ve hhayreti mûcibdir ki Kur'ânı Kerîm'in dil hususiyetleri de tam mânasiyle aynıdır. Bu demektir ki, İslâmın henüz ortaya çıkacağı sırada, Arap Yarımadası'nın bütün bölgelerindeki insanlar, kullanılan yaygın dil noktai nazarından bir tek millet haline esâsen gelmiş bulunuyordu.

1223. Bizâtihi bu dilin sahip olduğu ana yapı ve gramer kaideleri, esasen o derece sâbit ve kesin bir hale gelmişti ki Kur'ânı Kerîm'in müdevven bir şekilde ortaya çıkışı üzerinden geçen 14 asırlık bir zaman zarfında bu dilin yapısında hiç bir değişiklik husule gelmemiştir. Kelime başına ve sonuna getirilen ekler vasıtasıyla fiil olsun, isim olsun veya sıfat olsun bütün kelimelerin çekimleriyle birlikte, yeni yeni kelimeler türetilmesini ve bu yoldan dilin her yöne doğru gelişmesini mümkün kılan, hiç bir dilde bir eşi ve benzeri görülmeyen aslî unsurlara sahip oluşunu bir tarafa bıraksak bile, o devirde dahi arapçanın

kelime haznesi son derece zengin, ve kelimeler gayet açık ve kesin mânalar kazanmış durumdaydı. Bizzat bu millete verilen *'arab'* adı bile: "Açık ve berrak bir şekilde fikrini, merâmını ifade eden kimse" mânasına gelmektedir; keza bu ad, "göçebe" mânasına da gelmektedir. O'na göre Araptan gayrı bütün milletler *'acem'*dir ki bu, "dilsiz", "konuşamayan" anlamına gelir. Bu durum, kendilerinden olmayan milletlere Eski Yunanlıların(Grek'lerin) *'barbar'*, Brahman Hindu'ların *'mıleç'* demelerinden hiç şüphesiz çok daha kibar bir adlandırmadır.

1224. Arabistan'ın pek eski edebî hayatı ve buradaki faaliyetleri konusunda pek büyük bilgisi olan *Hammâd'ur-Râviye*'nin bize verdiği malûmata itimad edip etmemekte tereddüt gösterilmesi gerekmekle beraber onun şu sözlerine kulak vermekten kendimizi alamıyoruz:

> "Hîre Hükûmdarı *Nu'mân,* Arapların şiirlerini bir kitap halinde tedvîn edilip kendisine getirilmesi emrini verdi. Sonra bu getirenleri Beyaz Sarayında toprağa gömdürdü. *Muhtâr'ubn Ebî 'Ubeyd*(İslâmî Çağ'da) bu bölgenin valiliği vazifesine getirildiğine, halk arasında dolaşan eski rivâyetlere göre bu Sarayın herhangi bir tarafına gömülü bir hazînenin var olduğu kendisine haber verildi. O da bunun araştırılmasını emretti ve girişilen kazı ameliyeleri sonucu bu şiirleri kitap halinde buldular. İşte *Hîre* şehri temelleri üzerine yeniden inşâ edilen *Kûfe* ahalisinin eski Arap şiirini, rakip şehir *Basra*'dakilerden daha çok bilmeleri bu sebebtendir"[1550]

1225. İslâm Öncesi Arabistan'ında yazının pek nâdir kullanıldığı muhakkaktır. Klasik İslâm tarihçileri, İslâmın henüz ortaya çıkmakta olduğu bir sırada, o devirdeki en gelişmiş bir şehir olan Mekke'de onbeş yirmi kişiden başka kimsenin okuma-yazma bilmediğini ısrarla belirtmektedirler. Buna rağmen bu ifadeyi kelimesi kelimesine kabul etmemiz gerekmez. Hattâ o sırada Mekke'de okuma-yazması olan kadınlar bile vardı. Ömer'in ailesi mensupları özellikle okuma-yazma konusunda diğerlerinden ayrı bir üstünlüğe sahiptir. Onun pek yakın akrabalarından biri olan *Şifâ,* kendi kızı *Hafsa*'ya okuma-yazma öğretmişti[1551]. Aynı Ömer'in kızkardeşinin de okuma-yazmayı bilmesi imkânsız karşılanmamalıdır, zîra kendisi Hicretten Önce henüz Mekke'de oturuyorken Kur'ânı Kerîm'in bazı sûrelerinin üzerinde yazılı bulunduğu yapraklara sahipti[1552]. Kitâbeleriyle meşhur *Lihyân* adlı bir kabile koluna sahip *Huzeyl* kabilesi, şâirleri ve bunların şiirlerini hâvi divanlarıyla ün salmıştı. Bu kabile Mekke yakınında otururdu. Aynı

1550. *Lisân'ul-'Arab,* "Tı-Nun-Cim" maddesi
1551. Ebû Dâvud, 27/18; A. b. Hanbel, VI, 372; Hâkim, *Mustedrek,* IV, 56-57
1552. İbn Hişâm, s. 226

kabileye mensup *Zilme* adlı bir fâhişenin küçük bir kız iken kabilenin okuluna gittiğini ve burada, öğrencilere ait "kalem" ve "mürekkep kapları"yla oynadığına dair bir kaydın *İbn Kuteybe'*de[1553] bulunuşu bizi hayrete boğmaktadır. Bu kız da, çağı gelince, ne derece basit seviyede bir kuruluş olursa olsun, bu okula gitmiş olabilir. Bu arada konu açılmışken belirtelim ki, Mekkelilerin atalarından tevârüs ettikleri ve Resûlullah'ın da inen Kur'ânı Kerîm âyetlerini tesbit ettirmek için kullandığı yazı şekli ve tarzı, ihtiyaçları tam mânasıyla karşılamaktan uzaktı[1554]. O sırada, esâsen 28 çeşit ses kalıbına sahib arapçanın 22 harflik bir alfabesi bulunuyordu ve hattâ bu 22 harf de, topu topuna 15 harf şekline indirebilirdi:

ب ح د ر س ص ط ع ف ل م هـ ى

Bundan ayrı kısa sesli harfler yazı ile ifade edilmiyor ve aktif(müteaddî, etkin), pasif (lâzım, edilgin) v.s. fiil çekimleri görünüşte birbirinden ayrılmıyor ve bunların okuyuşlarını bulup keşfetmek bir mesele halini alıyordu. Diğer alfabeleri alıp benimsemek suretiyle bu yazı tarzının şahsiyet ve hüviyetini yok etmek yerine Resûlullah, o sırada Araplar arasında kullanılan bu alfabe ve yazı tarzının geliştirilip mükemmelleştirilmesi işi ile bizzat meşgûl oldu. Benzer harf işaretlerinin birbirinden ayrılmalarını sağlamak üzere noktalama*(: rakş)* ve öyle anlaşılıyor ki bir takım özel işaretler kullanmak suretiyle en azından *tenvin* ihtiyacını karşılamak üzere "harekeleme" (vokalizasyon) usulünü düşünüp bulan da kendisi olmuştur; onun gösterdiği bu faaliyetin izlerini bugün Kur'ânı Kerîm'in resmî Mısır nüshalarında görmemiz mümkün olmaktadır. Bu nüshalarda:

كأين — كأى (K. 3/146),
لنسفعن — لنسفعا (K. 96/15),
ليكونن — ليكونا (K. 12/32) v.s.

şeklinde yazılmaktadır. Kısa zaman içinde Arap alfabesi, yanılması mümkün olmayan kusursuz bir alfabe haline gelmiştir. Estetik bakımdan ise, Alman müsteşriği *Helmut Ritter'*in de dediği gibi bu yazı biçimi "Dünya Güzeli" halinde gelişmiştir. Yine bu yazı tarzı, diğer alfabeler arasında en açık ve en kesin vasıfta olup sâhip olduğu bütün imkânlarıyla yani "hareke" işaretleriyle birlikte tam olarak yazıldığında, en ufak bir müphemlik veya karışıklığa yer bırakmayacak niteliktedir. Bugün bazı kimseler tarafından bu yazı, günlük hayatta hem

---

1553. İbn Kuteybe, *'Uyûn'ul-Ahbâr*, IV, 103
1554. Benim şu mufassal mukaleme bakınız: "San'at'ul-Kitâbe fî Ahd'ir-Resûl v'es-Sahâbe", *Fikrun wa Fann* (Hamburg), sayı: 3 (1964), s. 21-27

zaman ve hem de yer tasarrufunda bulunmak gayesiyle stenografi olarak da kullanılmakta ve hiç bir zorlukla karşılmaksızın okunup anlaşılmaktadır; işin bu noktası, diğer en mükemmel yazı sistemleri için dahi söz konusu edilemez. Şu en basit gerçeği ele alıp düşünelim:

حميد — حاميد — حامد — حمد

ayrı ayrı mânalara gelen dört farklı kelimedir. Bu dört kelimeyi transkripsion işaretleri kullanılmaksızın Latin alfabesi kullanılarak yazmak icab etse hepsini:

"Hamid"

şeklinde bir tek biçimde yazmaktan başka çare yoktur, zîra Latin alfabesinin asıl karakterinde, sesleri "uzatmaya" imkân veren herhangi bir harf veya işâret bulunmamaktadır.

1226. Mekke yakınında kurulan yıllık *Ukâz fuarı, "Araplararası"(: Panarab)* bir edebî kongre olmaktan uzak değildi. Pek tabiîdir ki bu fuar, en yakın komşuları Mekke'li ve Tâ'if'lilerin tesirlerine mâruz kalmıştır; fakat onun gerçekten "Araplararası" bir özellik ve şahsiyet taşıdığını gösteren nokta, Batı bölgesinde kurulan bu fuarda, hukukî ihtilâfları çözmek üzere hakemlerin bulunuşu ve bunların da tevârüs yoluyla *Temîm* kabilesinden gelmeleriydi[1555]; bu kabile ise, Yarımadanın en Uzak Doğusunda, Basra körfezi kıyıları üzerinde oturmaktaydı. Arabistan'ın en Güneyinde hüküm süren *Kinde* Kıralları bu fuara ticârî emtea göndermelerine[1556] mukabil, en Kuzey bölgedeki *Hîre* Kıralları da buraya kendi ülkelerinde çıkan malları göndermek suretiyle bu imkândan en az onlar kadar istifade ediyorlardı[1557]. En ünlü hatip ve şâirler, kendi değerlerine bir de "Milletlerarası" vasıf kazandırabilmek üzere, buraya gelen halk yığınlarına kendilerini gösterip nutuklar atıyorlardı. Büyük kadın şâir *Hansâ* buraya muntazam gelirdi. *Ukâz*'ın İslâm Öncesi edebî faaliyetindeki yapıcı hissesi, burada ondan bahsetme ihtiyacı duyulmayacak kadar yaygın ve bilinen bir husustur. Mekke ve Ukâz arasında mevcut gayet sıkı ilişkilere dair bir fikir edinebilmek için Ukâz'da okunan ve en mükemmel olarak kabul ve tasdik edilen şiirlerin(bunların *yedi* adet olduğunu tarihî kaynaklardan öğreniyoruz) yapraklar üzerine yazıldığını ve Mekke'deki Kâ'be mâbedi içine asıldığını("yedi askı", *mu'allakaat'us-seb'a)*

1555. Merzûkî, *Ezmine,* II, 167
1556. *A.g.e.,* II, 165
1557. İbn Habîb, *Muhabbar,* s. 195

söylememiz yeterlidir. Yine Tâ'ifli *Ğaylan'ubn Seleme,* bir yandan kazâi (yargı) ile ilgili ihtilâfları çözmek ve diğer yandan kendi huzurunda okunan şiirlere bir derece tayin etmek üzere, muhtemelen *Ukâz*'ın açık olduğu devrede günlerini sadece bu iki konuya sarfediyordu[1558].

1227. Bizzat *Mekke*'ye gelince: En ileri bir fikrî-edebi faaliyeti burada görüyoruz. Resûlullah'ın ilk zevcesi *Hadîce*'nin yeğeni *Varakat'-ubn Nevfel,* Mekke'de İncil'i arapçaya tercüme etmekle meşguldü (bkz. Buhârî, 65/Sûre: 96/1; 91/1/1. Hattâ onun kızkardeşi *Kuteyle* "Mukaddes Kitapları okuyordu"[1559]. Şâyet kadınlar kültür hayatında bu derece ileri ise, erkeklerin onlardan daha geri olamayacağını düşünebiliriz.

1228. *el-Hâris'ubn Kelede* adında biri, Mekke'de tabib olarak çalışıyordu; onun sağlığın korunması(hıfzısıhha) üzerine bir de kitap yazdığı söylenmektedir[1560] ki bu eserinden uzun parçalar İslâm tarihi klasik yazarları tarafından bize kadar aktarılmış bulunmaktadır[1561]. Bu Arap doktorunun hattâ İran gibi bir ülkeye çağrılıp kendisinden bir vâliyi tedavî etmesi istenmişti[1562].

1229. Yazı vasıtaları kullanılmaksızın da bir edebiyat gelişebilir. İster meslek adamı, ister amatör olsun, Mekkelilerin bir takım "anlatıcı"ları vardı ki bunlar, bir takım hikâyeler ve masallar anlatmak suretiyle geceleri onları eğlendiriyorlardı. *Musâmere* adı verilen bu eğlentiler, Kâ'be mâbedinin tam karşısına isabet eden bir yerde, *Dâr'un-Nedve* adındaki Şehir Meclisi'nda icrâ olunurdu. Muhakkak ki buradan daha mütevâzi başka bazı toplantı çeşitleri de vardı; bunlar iklîmin elverişli olduğu mevsimlerde mehtaplı gecelerde kabilelere ait açık havaalanlarında tertiplenen ve *Nâdî* adı verilen toplantılardı. Bazen bu çeşit toplantılara yabancı ülkelerdeki seyahetlerinden henüz dönmüş kimseler de katılır ve ziyâret ettikleri ülkelerde gördükleri şeylere dair ayrıntılı bilgileri naklederler ve böylece umumî görgü ve bilginin ülkede yaygınlaşmasına yardım etmiş olurlardı. Yabancı olup da yolları Mekke'ye düşen kimseler, bilhassa tüccarlar, bu çeşit faaliyetin dışında tutulamazlar: Bunlar mallarını satmak ve ticârî hesaplarını ayarlamak üzere bir müddet burada kalırlardı; mezkûr gece toplantıları, pek tabiîdir ki bu gibi kimselere de açık tutulur ve böylece onlar, tanıdık ve müşterileriyle gevezelik etme imkânına kavuşurlardı.

1558. Merzûkî, II, 274; İbn Kuteybe, *Ma'ârif,* ait olduğu yerde
1559. Balâzurî, I, Ha. No. 139; Suheylî, I, 104 (İbn İshâk'dan naklen)
1560. İbn Ebî 'Usaybi'a, "Hâris'ubn Kelede" maddesi
1561. Ğazûlî, *Matâli'ul-Budûr,* II, 101-103
1562. Yâkût, *Buldân,* "Zendverd" maddesi

1230. Bugün elimizde, Yahudi ve Hıristiyanlar tarafından yazılmış arapça şiirler bulunmaktadır. Ne dil ve ne de içinde taşıdığı özellikler itibariyle bu şiirler, "müşrik-putperest" Araplarınkinden pek hissedilebilir bir farklılık taşımazlar. Arabistan'daki İbrânî alfabeyi kullanmak suretiyle meydana getirilmiş Yahudi edebiyatının durumu ise tamamen ayrıdır. Eski Medine*(: Yesrib)* gibi büyük yerleşme merkezlerinde hem adlî ve hem de öğretim işlerinin içinde görüldüğü *Beyt'ul Midrâs* adlı Yahudi müesseseleri vardı. Daha önceki bahislerde, Yahudilere has bir takım mefhumların meselâ *Mesîh*'in yeryüzüne geleceği hakkındaki inanışlarının putperest-müşrik Araplar arasında nasıl yayıldığını görmüş v Medine, Yemen ve daha başka bölgelerdeki Araplar arasında Yahudilerin nasıl dîn neşri gayretlerine kapıldıklarını izah etmiştik. Yarımadada İncil öğretimi, yani misyonerlik çok yaygın bir durumdaydı; Arap câmiasını idare etmek üzere o günlerde dışardan gönderilmiş bir takım papazların mevcudiyetine dair malûmata sahip bulunuyoruz.

1231. Bununla beraber dil-bilim tetkikleri bize açıkca göstermektedir ki İslâm Öncesi Arapça'sında, yazı san'atı ve yazıyla ilgili bir takım kelime ve terimler çok miktarda kullanılmış bulunmaktadır. Sadece Kur'ânı Kerîm metni içinde şu gibi kelime ve terimler çok miktarda kullanılmış bulunmaktadır. Sadece Kur'ânı Kerîm metni içinde şu gibi kelime ve terimlere raslıyoruz:

Kırtâs ve *Karâtîs* (قراطيس قرطاس): Üzerine yazı yazılan sert ve kalın düz şey veya papirus
Rakk (رق): Parşömen(üzerine yazı yazılan özel deri)
Asfâr, zubur, kütüb, suhuf v.s. (صحف كتب زبر أسفار): Umumiyetle kitaplar yapraklar, ayrıca *İncil, Tevrât, Zebûr, Elvâh* gibi Mukaddes Kitap isimleri de vardır.
Kalem, aklâm (أقلام قلم): Kalem
Nûn (ن): Mürekkep hokkası(bazı müfessirlere göre)
Midâd (مداد): Mürekkep
Ketebe, neseha (nestensih, nushatihâ), *rakam, hatta* (nahuttuhu), *emlâ* (tumlâ), *emelle* (yumlil),
كتب نسخ نستنسخ نسختها رقم خط نخطه أملى تملى أمل يملل
Bunların herbiri, yazma, yazdırma ve nüsha (kopya) çıkarma mânalarına gelen kelimelerdir.
Sefere, Kâtib (سفر كاتب): Yazıcı
Sicil (سجل): Bir mektubu mühürleyen kimse, mühürdâr
Hâtem (خاتم): Mühür ve aynı kökten türeyen ve "mühürlemek" mânasına gelen fiil çekimleri.

1232. Kur'ân'da geçen bu deyimlerden ayrı Muhammed A.S.S.'dan gelen hadîs metinlerinde ve İslâm Öncesi arap şiirlerinde,

yazmak, kitâp v.s.'yi ifade etmek üzere daha bir çok arapça kelime de bulunmaktadır.

1233. Son olarak şuna da işaret edelim: Muhammed A.S.S., hemen hemen Arabistan'ın bütün bölgelerine İslâma dâvet mektupları göndermişti ki bu, aynı zamanda mezkûr alfabeyi okuyabilen birtakım kimselerin buralarda da eksik olmadığına şehâdet eder. İşte bu biçim temeller üzerinedir ki İslâm, bütün Arabistan'da kendi fikrî, îmânî yapısını tesis ve binâ etmiş ve herkesce bilinmekte olan neticeleri elde etmek için yazıya dayanan ilmî ve edebî faaliyeti teşvik etmiştir.

1234. Muhammed A.S.S.'ın gayret ve çalışmalarını daha iyi anlayıp değerlendirmek üzere öğretim konusuyla ilgili elde mevcut bilgileri iki kısımda toplayacağız: Hicretten Evvel ve Hicretten Sonra.

Hicretten Evvel:

1235. Bu devir, İslâmın eziyet ve işkence altında tutulduğu ve pek az kimsenin bu yeni harekete katılmış bulunduğu bir devirdir. Bununla beraber bu devirden itibârendir ki öğretim ve eğitim politikasında Resûlullah'ın azmini canlandırıp kendisini cesaretlendiren bir rûhun belirmeye başladığını görüyoruz.

1236. Bilindiği gibi bir yetîm olarak büyüyen Muhammed A.S.S. okuma-yazmayı öğrenme imkânı bulamamıştı[1563]. Yine kendisine vahyolan ilk âyetlerin *"oku!"* emri ile söze başladığı ve bütün ilimlerin saklanması ve gelişmesinde temel unsur olan *"kalem"*in övgüsüne tahsis olunduğu da gözden kaçmamaktadır[1564]. Muhammed A.S.S.'ın bir hadîsine göre:

> "Allah'ın ilk yarattığı şey kalem'dir"[1565]

1237. Şurası dikkati çekicidir ki ilmin araştırılmasını emreden yahut diğer vesilelerle ilim konusuna dokunan âyetlerin hemen hemen tamamı, Hicret Öncesi Mekke devrinde nâzil olmuşlardır; buna mukabil Kur'ânı Kerîm'in Medine devrinde inen âyetleri, iş ve eylem ile tatbikattan bahsetmektedirler. İşte bu Mekke devri ile ilgili âyetlerden bazıları şunlardır:

1563. *K.* 29/48. Muhammed A.S.S.'ın daha sonraki yıllarda yazıyı bir miktar tanıma imkânı içine girdiğini mülâhaza edebiliriz; Buhârî'de nakledilen şu hadîs bize bu düşüncemizde cesâret vermektedir: "Kendisi iyi yazmasını bilememekle beraber, yazdı"(: Leyse yuhsinu yektub). Bk. Buhârî, 64/45

1564. *K.* 96/1-5

1565. Tirmizî, 44. sûre, 68; Ebû Dâvud, 39/16; Tayâlisî, No. 577

(1) "... De ki: Bilenlerle bilmeyenler hiç eşit olur mu!" (K. 39/9)
(2) "... Ve size pek az bir ilim verildi" (K. 17/85)
(3) "... Ve şöyle de: Ey Rabbim! İlmimi arttır" (K. 20/114)
(4) "Evet gerçekten de yeryüzündeki bütün ağaçlar kalem olsa, ve deniz, ve bundan ayrı yedi deniz (bunun) mürekkebi olsa, Allah'ın sözleri bitip tükenmez. Muhakkak ki Allah Kudret sâhibidir, Hakîm'dir" (K. 31/27)
(5) "... O halde, siz bilmiyorsanız aranızdaki bilenlere sorunuz" (K. 16/43)
(6) "...Kaleme ve yazdıkları şeylere yemin ederim ki..." (K. 68/1)

1238. Daha yukarda zikrettiğimiz ilk inen âyetle, Kur'ân'ın bunlar dışında kalan diğer kısımlarını burada ele almamış bulunuyoruz.

1239. İlâhî bir mesaj*(: teblîğ)* getiren bir peygamberin, içinde faaliyet gösterdiği insan topluluğunu eğitim ve öğretime tâbî tutmaktan başka yapacağı ilâhî bir vazife yoktur. Kur'ânı Kerîm bu noktaya muhtelif vesilelerle dokunmuştur:

(1) "İbrâhîm, (oğlu) İsmâîl ile birlikte Beytullah'ın temellerini (kurup) yüseltmeye başladıklarında (şöyle duâ ettiler): '— Ey Rabbimiz!.. Her ikimizi de sana teslimolmuş muslimlerdeneyle ve bizim zürriyetimizden de sana teslim olmuş bir müslimler topluluğu, bir ümmet çıkar! Ey Rabbimiz!.. Onlar arasından (öyle) bir Resûl çıkar ki... onlara Kitâb'ı, Hikmet'i öğretsin ve onları arındırıp paklasın..." (2/127-129).
(2) "Gerçekten de Allah, evvelce onlar apaçık bir sapıklık içinde oldukları sırada, onlar arasında âyetlerini okuması, onları arındırıp paklaması ve onlara Kitâb ve Hikmet'i öğretmesi için bir Resûl gönderdiğinde mü'minleri nîmetlerine garketmiş oldu" (K. 3/164 ve muk. ed. 62/2)

1240. Allah'ın âyetleri, buyrukları ve hikmeti, her "iki dünyada" da insanın hayrına ve iyiliğine mahsustur.

1241. Hicretten Önce 2. yıl gibi henüz daha işin başında bulunulan bir devirde, Medine'den gelen bir takım kimseler Mekke'de kısa bir müddet süren oturuşları sırasında İslâm îman ve gayelerine katılmak istediklerini belirttiklerinde Resûlullah Muhammed A.S.S., onlarla birlikte Kur'ânı ve İslâmî prensipleri öğretmek üzere bir "mu'allim", bir "öğretmen"in gitmesine müsaade etti"[1566]. Onun bu şekilde aldığı tedbir ve kullandığı usul, daha sonra Medine'de emretme gücünü kendi elinde topladığında gitgide artmıştır.

1242. Yine burada hatırlatalım ki ilâhî tebliğ vazifesinin daha Mekke'deki senelerinden itibaren Muhammed A.S.S., vahiy yoluyla

1566. İbn Hişâm, s. 289-90

gelen âyetlerin yazılı bir biçimde saklanmasına büyük bir önem veriyor ve bunların kopyalar halinde çoğaltılıp dağıtılmasını teşvik ediyordu.

1243. Nihâyet Kur'ânı Kerîm'in Mekke'de nâzil olmuş âyetleri arasında yer alan *Mûsâ* (acaba gerçek Peygamber ve Mûsâ mı?) kıssasına işaret edelim[1567]: İşte bu *Mûsâ,* gerçek ilmi aramak üzere evinden çıkıp yollara düşmüş ve bu yolculuğu esnasında, kendisinde bulunmayan bilgi ve tecrübeleri kazanmak üzere Allah tarafından musallat edilen çok sert sınamalara tâbi tutulmuştu. Kur'ân'da yer alan bu meselin bize asıl vermek istediği ders, bir insan ne kadar bilgili bir âlim kişi olursa olsun, aslâ her şeyi bilemeyeceği ve muhakkak önünde öğreneceği daha bir çok şeyin kalacağıdır.

Hicretten Sonra:

1244. Konunun Medine devri ile ilgili kısmında burada söylenecek daha bir çok şeye sahip olduğumuzdan çeşitli başlıklar altında bu bahsi göstermek istiyoruz:

Suffa ve diğer okullar:

1245. Hicret'den sonra Medine'ye varışını müteakip Muhammed A.S.S., günlük namazların içinde kılınması ve yine burada İslâmî öğretim ve eğitimin icrâ edilebilmesi için bir binâ inşâsı gayretine kapıldı. Bu iş için elverişli bir arâzî satın aldı ve üzerini düzelttirip burada tuğladan bir yapı inşaasına girişti. Muhammed A.S.S. bu inşaatta sadece alelâde bir işçi gibi çalışmakla kalmadı ve fakat aynı zamanda bir mimar-mühendis olarak da yeterliliğini ispat etti: Bu yapının *kıble* yönüne doğru oturtulmasıda, tâyin ve tesbit işini bizzat yapan o olmuştur. Bilindiği gibi Müslümanlar dünyanın neresinde bulunurlarsa bulunsunlar, namazlarını kılarken belli bir noktaya doğru kendilerini yönlendirirler. Bu merkezî nokta daha önce Kudüs'de bulunan *mâbed* olarak tayin ve tesbit edilmiş iken, Medine'ye Hicret'i müteakip birkaç ay geçtikten sonra, Mekke'de İbrâhîm ve oğlu İsmâ'il peygamberler tarafından Kudüs'deki *mâbed*den çok önceki asırlarda inşâ olunmuş ve Tek Allah inancına dayalı dînin ibâdet ihtiyaçları için vakıf ve tahsis ounmuş Kâ'be, *kıble* noktası olarak seçilip gösterilmiş bulunuyordu. Kudüs tarafına vaktiyle kıble olarak yönelindiğinin izleri, Medine'de *Benû Seleme* mahallesinde inşâ olunmuş "çifte kıble'li"*(:kıbleteyn)* mescidde hâlâ görülmektedir[1568]; Resûlullah bu kıble değişikliği ile ilgili Allah'ın emrini taşıyan yeni âyeti aldıktan sonra bu camide yeni yön tarafında ikinci bir mihrâb edinilmiştir. Şurası dik-

---

1567. *K.* 18/60-80

1568. İbn Sa'd, 1/II, s. 3-4

kati çekicidir ki, Resûlullah tarafından Medine Camii'nin, ne bir pusula, ne de herhangi bir diğer âlet kullanılmaksızın tâyin ve tesbit edilen Mekke yönü*(:kıble)* tam mânasiyle doğru ve isâbetlidir. Burada hatırlatalım ki Muhammed A.S.S. gençliğinde Kâ'be'nin yeniden inşâ edilmesi işinde de çalışmıştı. Bugün, Medine'deki bu cami-okul'un inşâsı esnasında işçilerin hep birlikte koro halinde söyledikleri çalışma şarkıları mâlûmumuzdur. Hurma ağaçlarının kütükleri ve bu ağaçlardan derlenen dal ve yapraklar, bu yapının çatısını çeken sütunlar ve dam örtüsü olarak kullanılmıştır.

1246. Bugün *Mescid'un-Nebî* olarak adlandırılan bu câmide birbirinden ayrı üç mekân vardı: *1.* Namaz kılınması için geniş bir boşluk, *2. Suffa* yahut *Zulla*(üstü örtülü yer, gölgelik) denen ve okul ihtiyaçları için kullanılan mahal ve *3.* Resûlullah'ın zevcelerine tahsis olunmuş birkaç odadan ibâret ayrı bir kısım.

1247. *Suffa* ilk İslâm "üniversite"sidir. Bizzat Resûlullah burada dersler veriyordu; fakat henüz başlangıçta bulunanlara okuma-yazmayı ve Kur'ân'ı v.s.'yi öğretmek üzere diğer bazı öğretmenler de vazife görüyorlardı. *'Ubâdet'ubn'us-Sâmit,* Kur'ân ve okuma-yazma öğreten mu'allimlerden biridir[1569]. Esasında bir yazı mütehassısı olan *Abdullah'ibn Sa'îd'ibn'il-'Âs,* Resûlullah tarafından "Hikmet Öğretmeni" olarak tâyin edilmişti[1570]. Muhammed A.S.S.'ın okuma ve yazmaya verdiği ehemmiyet, Bedr savaşında esir düşen müşrik düşman askerleri için fidyei necât olarak adam başına 4.000 dirhem biçildiği halde, bunlar arasında okuma-yazması olanların Medineli 10 Müslüman çocuğa bunu öğretmek sûretiyle serbest bırakılmasını emretmesinde görülür[1571]. Müslüman bir hadîs yazarı-hukukçu, eserindeki bu bahsin başlığını: *"Müslümanların müşrik öğretmenler edinmesine müsaade"* olarak tâyin ve tesbit etmiştir. Bu müşrik öğretmenlerden birinin, herhalde Bedr'de ugradıkları ağır savaş yenilgisinin intikamını almak üzere, küçük öğrencileri fena halde dövmekte olduğunu bugün kaynak eserlerde okumaktayız[1572].

1248. Kur'ânı Kerîm dersleri, birkaç sûrenin ibâdetler yerine getirilirken kullanılmak üzere ezberlenmesi ve ayrıca bunun belirli ve ahankli seslerle okunup tilâvet edilmesinden ibârettir; ayrıca Kur'ânı Kerîm, bir çok akîdeler ve ilâhiyatla ilgili mefhumlardan bahsetmekle birlikte aynı zamanda birçok hukuk kaideleri ve ahlâk esaslarını da

---

1569. Ebû Dâvud, 22/37
1570. *Muhabbar,* s. 460
1571. İbn Sa'd, 2/I, s. 14, 17; Ebû 'Ubeyd, *Emvâl,* Ha. No. 308, 309 v.s
1572. A. b. Hanbel, I, 247, No. 2216

ihtivâ ettiğine göre, günlük hayat olayları arasında onun içindeki buyruk ve prensipleri tatbik edebilmek için âyet metinlerinin de açıklanması ve tefsiri gerekmekteydi. Bazı müslümanlar Kur'ânı Kerîm'i kendi dillerini konuşur gibi, kelimelerin son seslerine ve harekeleme esaslarına pek riâyet etmeksiniz ayrıca âhenk ve teğanni kaidelerine uymaksızın, hatta nerede duraklama yapılacak nerede yapılmayacak gibi inceliklere bakmaksızın okuyorlardı; Resûlullah bu biçim okumayı yasaklamıştır. Diğer bazıları da mekanik bir vazifeymiş gibi pek sür'atli tilâvet ediyorlardı. Onlar, az ve fakat güzel bir biçimde, âyette geçen her şeyi düşünüp tefekkür ederek okumaları hususunda îkaz edilmişlerdi.

1249. Medine'de yatıp kalkacak bir evi bulunmayanlar için *Suffa* aynı zamanda geceleri bir yurt-yatakhâne olarak da kullanılmaktaydı. Yine burada, İslâmın temel esaslarının neler olduğunu öğrenmek üzere dışardan gelen yabancılar da kalmaktaydı; bu gibi kimseler kendi ülkelerine dönmeden evvel burada bir müddet kalırlardı. Bir defasında burada, 80 kadar *Temîm* kabilesine mensup yabancı barındırılmıştı[1573]. Medineli cömert insan *Sa'd'ubn 'Ubâde,* her gün bu 80' talebenin yiyecek ve içeceğini temin etmekteydi[1574]. Öyle bir zaman geldi ki *Suffa*'da okuyan talebenin sayısı 400'e kadar yükseldi. Muhtemelen bu sayıya yerli ve yabancı talebeler dâhildir. Resûlullah *Suffa*'da kalan ve su taşımak, odun kesmek v.s. suretiyle çoğu hayatlarını bizzat kazanan bu yabancı talebelerin ihtiyaçlarını gidermek üzere Medinelilerin sahâvet ve iyilik severlik duygularına hitap ediyordu. Bu iyilik sever insanlar üzerlerinde hurma salkımları bulunan dalları yenip tüketilmesi için getirip burada yüksekçe bir yere asıyorlardı. Samhûdî'nin verdiği bilgiye bakacak olursak(I, 458), Resûlullah'ın sağlığında bu işle *Mu'âz'ubn Cebel* meşgul olmaktaydı. *İrşad* adlı eserinde(I, 425) Kastallânî, şu nakilde bulunuyor: "Bir gün Resûlullah buraya getirilip bırakılmış hurma salkımları arasında pek düşük vasıfta olanların bulunduğunu görmesi üzerine:

> '— Bu hayır ve hasenat işine girişen kimse, daha iyi kaliteden olanları getirip buraya bırakabilirdi"

diye bir hatırlatmada bulunmuştur. Resûlullah daima bu talebelerle elinde-evinde bulunan şeyleri bölüşmüştür[1575].

1573. A. b. Hanbel, III, s. 371
1574. İbn Hacer, *Tehzîb'ut-Tehzîb,* III, s. 475, No. 883
1575. İbn Sa'd, 1/II, s. 13-14

1250. Bir gün Resûlullah'ın eline bir miktar para geçmişti; kızı *Fâtıma* gelip, kendi kocası kuyudan su çekerken zorluk içinde kaldığını ve kendisinin de un yapmak üzere tâne öğütecek tâkatinin bulunmadığından bahisle, bu işlere yardım etmek üzere bir köle satın almasını ondan istedi. Resûlullah ona şu cevabı vermiştir:

> "*Suffa*'daki insanların midelerini boş bırakarak sizin istediğiniz şeyleri yerine getiremem; bütün parayı onların istifadesine tahsis edeceğim"[1576].

Suffa'daki talebeler, mübelliğ-muallimler, îman taşıyıcıları olarak Arap Yarımadası'nın dört bir köşesinde vazife görmek üzere kendilerini yetiştirip hazırlıyorlardı. Müslümanlar arasında ilk tasavvuf yoluna düşenler onlar arasından çıkmıştır. Bunlar İslâm ideali yolunda öyle kuvvetli hatıralar bırakmışlardır ki, sonradan gelen bir çok klasik devrin İslâm yazarı, *Suffa*'da yetişen insanların hayat ve menkîbelerinden bahseden uzun isim listeleri ve biografiler meydana getirmişlerdir. Bu kaynak eserlerde, büyük İslâm hukukçusu *İbn Mes'ûd* ve Halife *Ömer'in oğlu Abdullah,* Resûlullah'ın müezzini *Bilâl Habeşî,* rahib *Ebû Âmir'in oğlu Hanzele,* büyük tasavvuf adamı *Ebû Zerr,* Yunan'lı *Suheyb,* İran'lı *Selmân,* ünlü hadîs yazarı *Ebû Hureyre,* Irak Fâtihi *Sa'd'ubn Ebî Vakkaas* ve diğerleri görülmektedir. Bu listelerdeki Arabistan'ın en uzak bölgelerinde oturan kabilelerden gelmiş insanların isimlerine de tesâdüf edilmektedir ki bunda şaşılacak bir şey yoktur.

1251. Resûlullah bu talebeler arasından bir kişiyi onların başkanı olarak seçip tayin ediyordu; bir devirde bu, *Ebû Hureyre* olmuştu. Cömert Medine'liler bu okulun ihtiyaçlarını karşılamak için üzeri hurma ile dolu dalları getirip *Suffa*'ya bırakırlar, vazifeliler bunları oradaki yüksek bir yere asarlardı; yazar *Samhûdî*'nin naklettiğine göre(I, 458) Resûlullah zamanında bu işle meşgul olmak üzere *Mu'âz'ubn Cebel* tayin edilmişti.

1252. *Suffa*'da toplanan talebeler esas itibariyle Kur'ânı Kerîm öğrenimi ile meşgûl oluyorlardı ki bunlara aynı zamanda *Kaarî* (قارى) denmesi bu yüzdendir. Bu Müslümanların büyük bir çoğunluğu kendilerini rûhî-mânevî hayata vermişlerdi: şöyle ki: Bütün gece namaz kılarlar, bütün gün oruçlu kalırlar ve zühd ü takvâdan ibâret diğer işlerle meşgul olurlardı; bunlardan bazıları, dünya hayatı ile ilgili bir kelime ağzına alamaz, diğer bazıları, ne para, ne pul peşinde koşar, bir başka grup asla gülmez, bir diğeri, bütün zamanını gözü yaşlı hüzün içinde ağlar halde geçirirlerdi.

1576. A. b. Hanbel, No. 838

1253. Kısa zaman sonra *Suffa* artık ihtiyacı karşılamaya yetmez hale geldi ve Resûlullah buradaki izdiham ve kümelenmeyi dağıtmak üzere başkentteki mahallelerde ilkokul, yahut hazırlık okulları diyebileceğimiz birçok diğer okul açtı. Daha henüz Hicretin 2. senesinde bulunuluyorken Medine'de, *Mekremet'ubn Nevfel*'in evinde *Dâr'ul-Kurrâ* adında ve Kur'ânı Kerîm öğretimine tahsis edilmiş bir yeni okul faaliyete geçirildi[1577]. Aynı şekilde, Medine'nin güney cihetinde kurulu, *Kubâ* camiinde de bir okulun mevcudiyetinden bahsedilmektedir ki Resûlullah buraya sık sık gelir ve öğretime nezaret ederdi[1578]. Resûlullah'ın merkez edindiği Mescid'un-Nebî'den ayrı, bizzat onun sağlığında olmak üzere, dokuz ayrı küçük camiin varlığından tarihçi *Balâzûrî* sözetmektedir[1579]. Gerçekte bütün bu câmiler, aynı zamanda okul olarak hizmet görmekteydi; Resûlullah bir hadîsinde, o devirde Müslümanlara, en yakın camide öğrenim için bulunmalarını emretmekteydi[1580].

1254. İslâm Devleti tarafından öğretmenlere Resûlullah zamanında verilen maaşlarla ilgili bir delil ve bir bilgiye kaynaklarda raslayamamış bulunuyoruz. Ancak şurası gayet kesindir ki öğretim için talebelerden herhangi bir ücret alınmamıştır ve şâyet talebe, tamamen kendiliğinden olmak üzere minnet ve şükran hisleri içinde öğretmenine bir hediye takdim etse bile, Resûlullah bunun alınmamasını öğretmenlere devamlı tenbih ediyordu; bu tenbih hassaten Kur'anı Kerîm ve dîni eğitimle ilgili alanlarda geçerliydi. Bir gün bir talebe *'Ubâdet'ubn'us-Sâmit*'e pek güzel bir ok yayı hediye etmişti. Bunu öğrenince Resûlullah:

"Bu ateşten bir yay'dır"[1581]

hadîsini sarfetmiştir. Buna benzer bir diğer anlatım, bir diğer sahâbî olan *'Ubeyy'ubn Ka'b* için de nakledilir. Buna mukabil, Resûlullah tarafından eyâletlerde idarî işlerin görülmesi için tayin edilen Devlet vazifelilerine Hükûmet tarafından daha sonra maaş ödendiği gerçeğine işâret edilmelidir. İlk devirlerde bir memurun üzerine, içinde öğretim işleri de bulunan bir çok Hükûmet işinin birden yüklenmesi halinde, o memurun hepsine birden yetişecek kadar yol vakti bulunuyor-

1577. İbn Sa'd, 4/I, s. 150
1578. İbn 'Abd'il-Berr, *'İlm*, s. 97
1579. Balâzurî, I, Ha. No. 638; Suheylî, II, 322
1580. Kettânî, I, 41'de İsâbe adlı eserden nakletmektedir: Bk. "abaz'ul-Huzâ'î" bahsi
1581. Ebû Dâvud, 22/36

du. Meselâ *Mu'âz'ubn Cebel,* Yemen bölgesinde hem "hâkim" ve hem "vergi tahsildârı" ve hem de "Kurân ve dînî eğitim öğretmenliği" işleri ile meşgul olmak üzere vazifelendirilmişti[1582].

1255. Resûlullah'ın genç sahâbîleri arasında en aydın kişilerden biri olan *'Abdullah'ibn 'Amr* bize nakletmektedir ki bir gün Resûlullah câmiye girdiğinde burada iki ayrı insan kümesi gördü: Bir kısmı (nâfile) namazı kılıyor, diğer bir kısmı da ders çalışmakla meşgul bulunuyordu. O şöyle bir ikazda bulundu:

> "— Her iki küme de iyi bir şeyle meşguller; şu kadarı var ki Allah'tan bir şey talep edip duâ edenlere o şeyi verip vermemek tamamen O'na ait bir şeydir. Halbuki diğer kümedekiler ilim toplayıp ediniyorlar ve böylece cehâleti savıp kovuyorlar; bana gelince, ben Allah tarafından bir *mu'allim* olarak gönderildim"

O bunu söyliyerek ders çalışanların kümesine katılıp oturdu[1583]. Muhammed A.S.S. sık sık şu hadîsi tekrarlamıştır:

> "— Bir tek âlim, Şeytana karşı(savaşta) bin zahitden daha çetindir"[1584]

1256. Rûhî-mânevî sâha ile dünyevî sâhayı birbirinden ayırmamayı gayet dikkatle gözetmesi dolayısiyle Muhammed A.S.S., cami *imâm*'ı ile ister merkezdeki ve ister eyâletlerdeki *idâri başkan*'ın vazife ve yetkilerini bir araya getirmiş ve aynı şahıs üzerinde toplamıştır. Kolaylıkla anlaşılır ki onun idarî vazifeler için tercihi, daima iyi yetişmiş aydın kimseler üzerinde kendisini göstermiştir. Bu durum kabile başkanlarının tayinleriyle ilgili anlatımlarda pek açık bir şekilde görülür: Kur'ânı Kerîm'i daha iyi bilenler, diğer yanda pek yaşlı durumdaki kimseler bulunsa bile bütün bu gibi kimselere tercihan seçilmişlerdir. Meselâ *Cerm* ve *Sakîf* kabilelerinde gösterilen icraat bu çerçeve dahilindedir[1585]. Câmi imâmlığı, daima o bölgedeki ister mülkî, ister askerî başkanın imtiyazındadır.

1257. Kadınlar, Resûlullah tarafından özel bir ihtimam ve yetiştirilmeye tâbi tutulmuşlardır. *Buhârî*'nin belirttiğine göre[1586], haftanın bir gününü tamamen onlara tahsis etmiş ve bu günde sadece onlara hitap etme ve onların suallerine cevap vermeye çalışmıştır. Muhammed A.S.S.'ın zevceleri de bu gayret ve çalışmada vazife alıyorlardı.

1582. Balâzurî, I, Ha. No. 1064
1583. İbn 'Abd'ul-Berr, *'İlm*, s. 15
1584. Tirmizî, 39/19
1585. İbn Sa'd, 1/II, s. 70; Tabarî, I, 1691; ayrıca bk. İbn Sa'd, 2/I; s. 95
1586. Buhârî, 3/45

Bilindiği gibi zevcesi *Hafsa* okuma ve yazma bilmekteydi. Onun zevcelerinden bir diğeri olan *Âyişe,* hukuk alanında yüksek bilgiye sahip olmuş ve daha sonraki devrelerde, hattâ en âlim erkek hukukçular tarafından bile, hukukî bilgisinden istifâde edilmek üzere devamlı ziyâret edilip istişârî mütâlealarına müracaat olunmuştur. Aynı şekilde *Âyişe,* "şiir", "tıb", "Arab tarihi"(eyyâm'ul-arab) ve Arabistan kabilelerinin 'ensâb" şecereleri, v.s. üzerinde de üstünlük sağlamıştı. Kur'ânı Kerîm'de, bizzat Resûlullah'ın zevcelerine öğretimle meşgul olmaları için yükletilmiş mecburiyetler bulunmaktadır:

> "Ocak ve yuvalarınızda Allah'ın âyetlerini ve hattâ Hikmetini hatırlayıp zikrediniz. Allah Lâtîf ve (herşeyden) Haberdârdır"[1587]

Buhârî'de dikkat çekici şu hadîs yer almıştır:

> "Kimin bir câriyesi varsa ona bir tahsil, fakat iyi bir tahsil versin; ve ona bir eğitim, fakat iyi bir eğitim göstersin ve sonra onun, hür bir kadın olarak evlenebilmesi için azâd etsin. Böyle yapan bir insan Allah tarafından iki katıyla mükâfatlandırılacaktır"[1588]

Sahâbî kadınlar arasında 20 kadar kadın hukukçunun adı sayılmaktadır(bk. İbn Hazm, *Cevâmi'us-Sîre,* Mısır baskısı 1956, s. 319 ve müt.).

Öğretimin idâresi:

1258. Muhammed A.S.S. bir yandan, az bir şey de olsa sahâbîlerinden bir şeyi bilenlerin bunu asla saklamamalarını ve bunu yaymalarını istiyor ve diğer yandan, nerede ihtiyaç varsa oraya çok sayıda *mu'allim* göndermek için idârı tedbirler alıyordu. Devlet eliyle ve fertler sâyesinde gerçekleştirilen gayretler böylece ikisi birden ortaya konup sarfedilmiştir.

1259. Yine o şöyle söylüyordu:

> "Müslüman olan herkes için ilim peşinde koşmak bir vazifedir"

Bu hadîsin önünde bazı kaynaklarda şu cümle de yer almıştır:

> "Çin'de bile olsa ilmi arayınız, zîra Müslüman olan herkes için..."[1589]

1587. *K.* 33/34
1588. Buhârî, 3/41. Hukukçu hanımlar için bk. İbn Hazm, Sîre, s. 323
1589. İbn 'Abd'il-Berr, *'İlm;* Beyhakî, *Şu'ab'ul-Îmân* (Suyûtî tarafından *Cem'ul-Cevâmi'* adlı eserinde "utlubû" maddesine bakınız)

Arabistan, Asya'nın en Batı tarafında, Çin ise en Doğu tarafında birbirine uzak iki ülkedir. Bunların arasındaki mesâfe ve o devre has ulaşım şartlarındaki güçlükler, bu dikkat çekici buyruğa özel bir mâna kazandırmaktadır. *Ahmed'ubn Hanbel*'in hadîs eserinde[1590] yer alan bir anlatımdan sonuç çıktığı şekilde Resûlullah, *İbn Kelbî*'nin eserinde de doğrulandığı gibi[1591], Çinlilerin sık sık uğradıkları liman şehirleri olan *Bahreyn* ve *'Umân* ticaret fuarlarına da gitmiş bulunuyordu. Muhtemeldir ki Muhammed A.S.S. buralarda Çin'den gelen bir takım tüccarları da tanımıştır; bu tüccarlar herhalde kendisine, yolculuklarının kaç ay sürdüğüne dair bilgiler verdikleri gibi, bu uzak ülkeden ithâl edip getirdikleri mamûlâtın cins ve vasıfları da onun takdirini çekmiş olmalıdır. Bundan ayrı Resûlullah şöyle de buyurmuştur:

> "— Belli bir bilginin peşine düşmüş onu arayan kimseden bunu saklayan insanın ağzına Hesap Günü ateşten bir gem vurulacaktır"[1592]

İlmin ve eğitimin yaygınlaşması için Muhammed A.S.S.'ın bir çok diğer tâlimat ve buyrukları daha vardır.

1260. Medine'de insanlara verilen öğretim ve eğitimin seviyesi her geçen gün hiç şüphesiz yükselmiş olmalıdır. Kendisi de esasında Medine'ye sonradan gelip yerleşmiş bir Muhâcir olan Muhammed A.S.S., İslâma yeni giren müslümanları, hasseten uzak bölgelerde oturan kabilelere mensup yeni müslümanları kendi yerlerini terkedip İslâm ülkesine, yani Medine bölgesine Hicret etmeye ve burayı yurt tutmaya*(: muhâceret'e)* mecbûr tutuyodu. Bu buyruğunun asıl sâiki, bu dîne düşman akrabalar arasında bir çok zorlukları bulunan *1.* İslâmı yaşamak ve tatbik etmek için zarûrî emniyetin temin edilmesi olduğu kadar, *2.* İslâmî öğretim ve eğitimin sağlanmasından başka bir şey de olamazdı. Onun bu mecbûrî Hicret siyâseti Mekke'nin Fethi'ne kadar devam edip gitmiştir.

1261. Fakat İslâm Devleti ülkesinin gitgide yayılıp genişlemesi üzerine, eyâletlerdeki insanlarla da meşgul olmak lâzım gelmişti. *'Amr'ubn Hazm Yemen*'e vâli tayin edildiğinde kendisine verilen tâlimat arasında şu cümleyi de okumaktayız:

1590. A. b. Hanbel, IV, 206

1591. *Muhabbar*, s. 265 (Debâ); Mes'ûdî, *Murûc*, I, 308; Tabarî, *Te'rîh*, 14. yıl olayları, I, 2384'de hattâ Halife Ömer'in idaresi zamanında gerçekleştirilen İslâm Futûhatı'ndan sonraki devirde de Ubulla (yani Basra) limanına da Çinliler gelmekteydiler

1592. Ebû Dâvud, 24/9

"... Hakları ve vazifeleri hususunda insanlara tam bir fikir versin... Dînin tanınıp bilinmesi yolunda insanların gelişip kemâle ulaşmaları için onların gönüllerini çelmesini bilsin"[1593].

Bu resmî vesikada, İslâmın dînî yaşayışla ilgili ana prensip ve umdelerinden ayrı temizlik, hıfzı sıhha (hijyen), insanların rûhî-mânevî durumları, ahlâkları, vazedilen cebri vergiler, adam öldürme yahut yaralama hallerinde ödenecek olan tazminat (yani medenî hukuk ve cezâ hukuku) v.s., konular dahi yer almış bulunuyordu. Bir vâli bütün bu sayılan işlerler meşgul olmak zorundaydı. *Muâz'ubn Cebel*'in üzerine yüklendiği vazifelerden daha önce bahsetmiştik; onunla ilgili olarak şu dikkkati çeken kısa anlatımı ilâve edelim: Tabarî'nin verdiği bilgiye göre[1594] o, bir nevi öğretim ve eğitim müfettişi olmuş, bir bölgeden diğerine, bir eyâletten diğer eyâlete öğretimin işleyişini gözlemek üzere seyahat hâlinde bulunmuştur.

Ders programları:

1262. Okuma-yazma bilenlerinin miktarı bir avucu geçmeyen ve aynı zamanda Hükûmetlerin de üzerlerine bugünküne kıyasla pek fazla vazife edinmedikleri ve her ferdin kendi ihtiyaçlarını kendine has bir takım çarelerle giderdiği bir devirde, öğretimle ilgili belli ve tek yapıda bir plân beklenmemelidir. San'at, ticâret yahut ziraat mesleklerinde genç insanlar, bu hünerleri anne-baba, akraba, dost yahut komşularından öğreniyorlardı. Bilhassa Kur'ânı Kerîm, dîn, hukuk v.s. mânevî ilimler için bir miktar programdan söze edilebilir. O sıralarda bu konuda belli bir ihtisas ortaya çıkmış bulunuyordu. Bizzat Muhammed A.S.S. sık sık tavsiyede bulunuyordu:

"Kim şu veya bu ilmi, miras taksiminde kulanılan matematik, Kur'ânı Kerîm tilâveti v.s. ilimleri elde edip öğrenmek isterse, filân veya filân kimsenin yanına uğrasın(meselâ bu arada Zeyd'ubn Sâbit, 'Ubeyy'ubn Ka'b v.d. böylece zikredilirdi)"[1595]

Umumiyetle Resûlullah, ana-babanın gençlere ok atmak, yüzmek, aritmetik(bilhassa onun ifadesiyle bütün ilimlerin toplamının yarısı olan miras taksimi(ferâiz) ile ilgili matematik), tıb ve hıfzı sıhhanın prensipleri, astronomi, ilm'ul-ensâb(Arabistan tarihi), tilâvet esasları dahilinde Kur'ânı Kerîm'in okunması ilmi (bu ilim, pek güzel bir mûsikî öğrenimi teşkil eder) v.s. öğretmelerini tavsiye edip emir buyuruyorlardı[1596]. Bundan ayrı o şöyle de söylüyordu:

1593. *el-Vesâ'ik'us-Siyâsiyye*, No. 105
1594. Tabarî, I, 1852, 1938. Böylece o, bir gezgin öğretmen (mu'allim) olmaktan da öte bir vaziyete gelmişti
1595. İbn Sa'd, 2/II, s. 115-17; Tayâlisî, No. 2096

"Mü'min bir hanım için en mükemmel eğlence onun(kumaş, bez, v.s.) dokumasıdır"[1597]

1263. Bazan ilâhiyat ve kelâm ilimlerinin "kader" ve "irâdei cüziye" meselesinin münakaşasına insanın sürüklendiği olur; bunda şaşılacak bir şeyi yoktur. Bir gün Resûlullah câmiye girdiğinde insanların bu meseleyi münakaşa edip durduklarını görüp işitti. *Tirmizî*'de nakledilen hadîse göre[1598] Resûlullah'ın öfkeden kıpkırmızı kesildiği görüldü; öyle ki sanki yanaklarına nar tanelerinin suyu sıkılmış gibi olmuştu; hemen bu insanların konuyu münakaşa etmelerini yasakladı ve şunu ilâve etti:

"Sizden önce gelip geçmiş milletler bu konunun münakaşası yüzünden sapıtıp gitmişlerdir"

1264. Kolayca anlaşılır ki bir talebenin öğretmenini övüp ona saygı göstermesi bol miktarda tavsiye ediliyordu. Öğrenciye dayak ve azarlama cezâsı verilmesi öğretmen için yasaklanmamıştı: Öğretmenin dayak darbeleri, ana-babanın öpücüklerinden daha kıymetli olduğu hadîslerde buyurulmaktadır; bu konu ile ilgili olarak Muhammed A.S.S.:

"Âlimler Resûllerin mirasçılarıdır"

buyuruyordu[1599]. Yine o:

"İlim peşinde koşanın yolu üzerine melekler kanatlarını sererler"

diyordu[1600]. O, çocuklara, 7 yaşlarına vardıklarında namaz kılmanın öğretilmeye başlanmasını emrediyordu; bununla beraber namaz kılma mecburiyeti ancak "bulûğ çağı"ndan itibarendi. Şayet iknâ ve îzah bir işe yaramıyorsa çocukların ancak 10 yaşından sonra terbiye için dayak cezâsına çarptırılması gerektiğine işâret ediyordu[1601].

1596. "Ok atma" için Ebû Nu'aym, İbn Minde ve Deylemî'ye bakınız; "yüzme" için Ebû Nuaym ve İbn Minde, "aritmetik" için Ebû Dâvud, İbn Mâce v.s.'ye bakınız. "Tıb ilmi" öğretimi için Mâlik, "astronomi" için İbn Sanî' v.s.'ye bakınız. "Neseb ilmi" için Mâlik, Tirmizî, Beyhakî'ye bakınız. Kur'ân kırâati için ise Deylemî'ye bakınız. Bütün bunlar Suyûtî'nin *Cem'ul-Cevâmî*'adlı eserinde, ('allimû), (ta'allemû) ve (te'allemunne) maddeleri altında gösterilmiş bulunuyor

1597. Aynı hadîs, Ebû Nu'aym ve İbn Minde'de geçer (bk. Suyûtî, "Ni'm" maddesi

1598. Tirmizî, 30/1; İbn Mâce, *Mukaddime*, paragraf: 10, No. 85

1599. Buhârî, 3/30; Tirmizî, 39/19

1600 Ebû Davud, 24/1, İbn Mâce, *Mukaddime*, paragraf 17, No. 225-26, Ebu Hayseme Zuheyr b. Harb, *Kitab'ul-İlm*, Ha. No 5 (Salih Tuğ neşri, 1984), İbn Abd'ıl-berr, I, s. 32-34

1600. Ebû Dâvud, 24/1; İbn Mâce, *Mukaddime*, paragraf 17, No. 225-26 Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, *Kitâb'ul-'İlm*, Ha. No. 5 (S. Tuğ neşri, İstanbul 1984); İbn Abd'il-Berr, I, 32, 34.

1601. Tirmizî, Mevâkit Bölümü, 182; Ebû Dâvud, 2/26

1265. Çeşitli Devlet işlerinin görülmesinde vazife yüklenecek kimselere duyulan ihtiyaç, özel bir öğretim ve eğitim çeşidinin geliştirilmesini gerektirmiş ve ihtiyacı gidermek üzere bir çok tedbir alınmıştı. Meselâ Devlet Kitâbetinde, Resûlullah'ın resmî yazılarını kaleme alma işinde çalıştırılanlar arasında, meselâ İbrânî yazısını okuyabilen kimselerin mevcudiyeti gerekiyordu. Onun verdiği bir emir üzerine Devlet Kitâbetinde çalıştırılan genç yazıcılardan *Zeyd,* bu yazı tarzını birkaç gün içinde öğrenip işin içinden çıkmıştı(*Mes'ûdî'*nin verdiği bilgiye göre[1602] aynı *Zeyd,* farsça, yunanca, Mısır yerlilerinin dili olan kıbtîce ve Habeş dilini bilmekteydi). Habeşistan, İran, Bizans İmparatorları ile diğer Devlet Başkanlarının huzuruna sefâret hey'etleri gönderilmesi icab ettiğinde, bu ülkeleri evvelce ziyâret etmiş[1603] ve hiç şüphesiz bunların dilini bilen kimseler seçiliyordu

Umûmî Bilgiler:

1266. Kur'ânı Kerîm dikkati çeken bir âyetinde, Devletin askere pek çok ihtiyacı bulunduğu hallerde bile, milletin öğretim ve eğitiminin önemin üzerinde ısrarla durmaktadır:

> "Mü'minlerin hepsi birden askere alınmayacaklardır; bu duruma göre onların her bir tabakasından bir zümre, (askere alınanlar) dönene kadar dînin esasları üzerinde inceden inceye çalışması ve insanları îkaz edip aydınlatması için askerî seferlere şâyet iştirak etmese, her halde onların korunup siyânet edilmesi için (daha iyi değil mi?)" (K. 9/122)

1267. Muhammed A.S.S.'ın okunaklı bir biçimde yazıların yazılmasına dâir vermiş oluduğu tâlimat ve koyduğu esasalır değerlendirmeden evvel onun devrindeki şart ve durumları iyice göz önünde tutmamız gerekmektedir: Bu esaslar arasında, harflerin en ufak bir çizgisini bile ihmâl etmemek, özel kurutma kâğıtları o devirde bulunmadığından yeni yazılan yazıları katlamadan evvel mürekkebin üzerine toprak serpiştirmek suretiyle kurutmak, bir müddet yazı yazmaya ara verildiğinde yazı kalemini yere bırakmak yerine kulağın üzerine sıkıştırmak[1604] v.s. dahi yer almaktadır.

1268. Öğrenmenin yegâne yolu ve çâresi, yazılı şeyleri okumaktan ibaret değildir ve gerçekten ve Resûlullah, diğer çeşit öğretim yollarına da başvurmuştu: "Dinleme yoluyla kulakla öğrenim." Kendisi ve eyâletlere gönderdiği *Nâib'*leri, dâima halkın arasına karışıyorlar,

---

1602. Tenbîh, s. 283
1603. Suheylî, II, 253
1604. Tirmizî, 40/21

her şeyi yakından takip edip, faydalı gördükleri her fırsatta halka hitap ile doğrudan doğruya onlarla konuşma cihetine gidiyorlardı. Resûlullah dînin belli kaide ve esaslarını diğer insanlara öğreten kimselerin, bunları *bizzat kendi nefislerinde yaşayıp yaşamadıklarına* büyük önem veriyordu. Bu konuda esasen Kur'ânı Kerîm'in sarfettiği gayet sert terim ve emirler mâlûmdur[1605].

1269. Mekkelilerin çocuklarına kendi dillerini en iyi şekilde öğretmeleri için gerekli tedbirleri almaları İslâmî devirde ortaya çıkmış bir husus değildir; fakat Resûlullah bu şekil bir dil öğretimini yasaklamamıştır. Esâsen kendisi bu konuda başından geçenleri hararetle hatırlardı[1606]. Biz bu konuda yeni doğan çocukların şehir dışına Bedevîler arasına, saf arapça dilini öğrenmek üzere gönderilmesi geleneğini hatırlatmak isteriz. Mekkeliler "çıraklık" şeklinde bir diğer öğretim metoduna da sahiptiler: Her yıl, Arabistan'ın ticaret fuarlarına iştirak etmek ve keza, Irak, Suriye, Mısır ve Habeşistan gibi yabancı diyarlara gitmek üzere çok sayıda büyük ticaret kervanları Mekke'den yola çıkarılırdı. İşte bu yolculuklar vazife alan yaşlıların yanına gençler de katılır ve böylece onlar, alım—satım, ticaret kanunları, yabancıların gümrük mevzuatı, değişik dillere dâir bilgilerini arttırıp tecrübe sahibi olurlar, böylece onların yapıcılık güç ve kabiliyetleri artardı. Muhammed A.S.S. dahi gençliğinde bu çeşit bir "öğretim"'den geçmişti.

1270. Belli bir görüş ve kanaate varabilmek için insanın düşünme ve tefekküre dalmasının ne kadar önemli olduğunu Kur'ânı Kerîm durmaksızın hatırlatır ve körükörüne bir muhafazakârlığın aksi bir yol göstererek, sırf babadan oğula geçen şeyler oldukları için yukarı cedlerden gelip bize ulaşan *bâtıl an'ane* ve geleneklerde ısrar ve direniş göstermeme hususunda emir ve talimat verir. Yine Kur'ânı Kerîm, daha önceden gelip geçmiş diğer milletlerin emekleriyle ortaya koydukları eser ve neticeleri bizzat seyredip gözlemek gayesiyle seyahat etmeyi, tabiat kanunlarını tetkik edip araştırmayı emreder; bu arada Kur'ân'da açıklandığı gibi, bütün kâinat insanın faydalanması için yaratılmış, denizler ve hattâ yıldızlar insanın hizmetine arzedilmiş olduğu için, Allah'ın yarattığı bütün bu şeylerden insanların istifade etmeleri de âyetlerde buyrulmaktadır. Bundan ayrı Kur'ânı Kerîm, insanın daima şuurlu ve aklı başında hareket etmesi ve dosdoğru davranması mecbûriyeti ile karşı karşıya bulunduğunu zîrâ, bir gün gelip şu dünya hayatında yaptığı şeylerin hesabını bir bir Yaradanına vermek gerçeği ile karşı karşıya geleceğini sık sık hatırlatmaktadır. Muhammed A.S.S.'ın bir duâsı şöyledir:

> "Yâ Rabbi! Ben senden faydalı bir ilim niyâz ederim, namuslu yoldan kazanılmış bir ekmek parası ister ve Seni hoşnûd edecek bir davranış ve tutum sahibi olmamı Senden talep eder yakarırım"[1607].

1605. K. 61/2-3: "Kendinizin yapmadığı şeyleri niçin söylersiniz?"
1606. Suheylî, I, 109
1607. İbn 'Abd'il-Berr, *Câmi' Beyân'il-'İlm*, I, 162

Fen İlimleri ve Bunların Gelişmesi

1271. Her bir insan toplumu ve her bir fert, bazı bilgileri evvelkilerden tevârüs eder ve sonra bunlara, kendi tecrübeleri, kendi gözlem ve netice çıkarma kabiliyet ve melekeleri sâyesinde bazı yeni şeyler ilâve eder. Arablar da bu kaidenin dışında değillerdi. Sosyal bir inkılâb toplum üyelerinin gayret ve kabiliyetlerini, o güne kadar nasılsa ihmâl edilmiş olan konulara heyecan içinde sevk ve yöneltmeye teşvik eder. Ayrıca diğer insan ve halk topluluklarıyla temâsa geliş, onların bilgilerini tanıma ve bunlardan istifade etme imkânını verir.

1272. Doğmakta olan İslâm, Mekke-Medine mihveri üzerinde toparlanmıştı. Pek eski devirlerde bu bölgede pek fazla bir ilim hayatı görülmez; basit ve başlangıç seviyesinde bir çok bilgiler mevcut olmakla beraber, bütün bunlar gelişmiş ve tekâmül yolunda olmaktan çok,durgunluk içinde bulunuyordu. İşin başında Arablar arasında yayılan İslâm, ve bu dînin kitabı Kur'ânı Kerîm, Müslümanlar için tefekkür ve düşünce alanındaki Fetihler yoluna mesafe almak için vazgeçilmez bir muharrik ve etken olmuştur. Netice olarak da Resûlullah tarafından kurulup yerleştirilen öğretim ve eğitim sistemi, Müslümanların gayret ve çalışmalarını o şekilde idâre ve tanzîm etmiştir ki böylece ferdin enerji ve takati boş yere tüketilmemiş oldu.

1273. Resûlullah'ın hayatı ve faaliyeti ile ilgili bir kitapta, bu devrin bilgi ve malûmatının bir ansiklopedisini göstermek mümkün değildir; bununla beraber Islâm öncesi devirde görülen dînî tatbikat ve akîdelerin pek yakından bağlı olduğu *kozmografi-astronomi*, ve belki de insanlığın yeryüzündeki mevcudiyetinin yegâne sebebi *tıb ilmi* çerçevesine girebilen bazı delil ve bilgiler bu Bölümde bir araya getirilip gösterilecektir. Nazarî olsun, fizik olsun, diğer ilimlerin temel mefhumları, müstakil ilmî disiplinler halinde ve insanlığın hayrına olmak üzere Kur'ân ve Hadîs'den çekilip çıkarılmıştır.

Kozmoloji:

1274. İnsan kendi kendisine daima şu sualleri sormuştur: Nereden geldim? Nereye gidiyorum? Kurtuluşu bulunmayan bir ölüm ile çekilip ayrılacağım üzerinde yaşamakta olduğum şu dünyayı acaba kim yaratmıştır? Bu konularda İslâm ne gibi cevaplar getirmiştir?

1275. Bir dînî yapı olması dolayısiyle İslâm, bazı tatbikat ve amellere de kendi içinde yer vermiştir: *Namaz* kılmak, *oruç* tutmak, belli zamanlarda, belli yerlere *hac*'etmek, bu çeşit ibâdetlerle ilgili zaman ve mevsimleri tâyin ve tesbit etmek ancak astronomi ilmi ile mümkün olur. Bu konuya daha ilerde tekrar döneceğiz.

1276. Kozmoloji'ye gelince; on nihâî sebeb, yani ilk sebeb Yaradanımız Allah'tır. Fakat yeryüzü ve gökyüzü şeklinde mevcûdâtın oluşunu sağlayan sebeb ve neticeler zincirinin araştırılıp tetkik edilmesine, İslâm karşı çıkmaz. Aksine, Kur'ânı Kerîm, bu konuda bilgi ve malûmatımızı derinleştirmemize bizi teşvik ve tahrik eder:

> "Gerçekten de yerlerin ve göklerin yaratılışında, gün ve gecenin uzayıp kısalmasında akıl sahipleri için muhakkak ki bir çok işâretler vardır; bu gibi kimseler ayakta iken, otururken ve yatıp uzandıkları yerde Allah'ı tefekkür ederler, ve gökyüzü ve yeryüzünün yaradılışını inceden inceye düşünürler (ve şöyle derler): '— Yâ Rabbi! Sen bunları boş yere yaratmadın. Seni yüceltir, ululuğunu kabul ederiz. Sen bizi Cehennem azâbından koru..." (K. 3/190-191 ve ayrıca bk. K. 2/164).

İkisinin arasını bulucu mûtedil sınırlar konduğu takdirde, îman ve ilim işbirliği haline gelir ve fizik yahut insana fayda sağlayan ilimler ile dînî ilimler ikisi bir arada giderler.

1277. Kâniatın başlangıcı ve sonu konusunda Kur'ânı Kerîm'in bir çok yerinde atıflar bulunmaktadır. Şurasını unutmayalım ki bu âyetler nâzil olduğu sırada Milâdî 7. asrın başlarında bulunuluyordu. K. 41/11. âyette, belirli bir zamanda göğün bir "duman"dan ibaret olduğu ifade edilmekte ve K. 21/30. âyette ise:

> "Gökler ve yeryüzü pek alâ ve pek güzel (sanki dikişle) dikilmiş (birbiri içinde, yapışık) vaziyetteydi. Daha sonra biz her ikisini birbirinden çekip ayırdık ve sonra bütün canlıları sudan yarattık. Yine de inanmayacaklar mı?" (K. 21/30)

Daha ilerde K. 21/33 (ve keza mukayese ediniz: K. 36/40)'de şunları okuyoruz:

"Geceyi ve gündüzü, güneşi ve ayı Yaratan O'dur; (herbiri) bir orbit(dairevî kapalı bir çizgi, *felek*) üzerinde yüzüp dururlar" (K.21/33)

Aynı konuda şu âyet de vardır (K. 23/17):

"Ve gerçekten de sizin üzerinizde yedi yol'u Biz yarattık. Kâinatın yaradılışına bîgâne ve kayıtsız kalmadık"

Allah aslâ bu yaratma ameliyesinden sonra bir kenara çekilip kalmamıştır; o, dâima herşeyin aslı ve özü olarak bulunmaya devam etmektedir.

1278. Karşımıza çıktığında bizi şaşırtan ve son derece dikkatimizi çeken şu âyetinde (K. 13/2 ve muk, ed. 35/13 ve 39/5) Kur'ânı Kerîm şöyle buyurmaktadır:

"Ve O, güneşi ve ay'ı kendi itaatı ve emri altına almıştır; bunlardan herbiri, evvelden belli bir zamana kadar akıp gidicidirler..." (K. 13/2)

Bu duruma göre yıldızların sonu demek olan bir gün gelecektir. Günümüzde fezâye fırlatılan sputnik'ler(: yapma uydular), bir orbit(ilips), felek üzerinde dönüp durmaktadırlar ki bunlar vasıtasıyla biz, yıldız şeklindeki cisimlerin fezada bir orbit üzerinde dönüp hareket ettiklerini ve bunların bir gün gelip fezadaki belli bir cismin çekim kudretine kapılarak bunun üzerine düşüp parçalanacağını bugün daha iyi anlayıp ispat edebilmekteyiz. Greklerin evvelce geliştirdikleri nazariye ve mefhumlardan iyice farklı bir biçimde Kur'ânı Kerîm(36/38) bize şunları öğretmektedir:

"Güneş de, aynı şekilde, kendine has bir varış ve karar noktasına doğru akıp gitmektedir; bu da Kudret Sâhibi ve Alîm olan(Allah)'ın bir takdîridir" (K. 36/38)

Çok daha şaşırtıcı bir açıklama şu âyette kendini gösterir:

"Şu semâ'yı biz sağlam ve muhkem bir biçimde inşâ ettik. Ve yine biz (onu) *genişleticileriz*" (K. 51/47)

Bu konuya giren âyetlerin tamamı ile mukayese edildiğinde bu âyetin, "kâinatın *genişleme ve yayılması*" ve *"izâfiyet"* (Rölativite) görüşleri ile bu nazariyenin kendine özgü mefhumlarına ne kadar yakın düştüğü tespit edilebilecektir.

1279. Kur'ânı Kerîm'in bir çok yerinde(7/54, 10/3, 11/7, 25/59, 32/4, 50/38, 57/4):

> "Allah yeri ve göğü ve bu ikisi arasında kalan şeyleri altı *Gün*'de yarattı"

şeklinde bir açıklamaya raslamaktayız. Fakat bu âyetlerde geçen "Gün" terimi, âyet metinlerinin gelişine göre değişik şekillerde anlaşılabilir, bu bazen "bin yıla" eşittir(K. 32/5), bazen de "elli bin yıl" olarak gösterilmektedir(K. 70/4). Kur'ân'da bu iki örnekle de kalınmamakta yani bu *"Gün"* mefhûmu, belli zaman sınırları içine yerleştirilmemektedir. Gerçekten de zaman mefhûmu, yıldızlara ve bu yıldızların gösterdiği hareketliliğe göre farklılıklar arzeder.

1280. Dünyanın sonu(: Kıyâmet Günü), Kur'ânı Kerîm'in bir çok âyetinde açıklanıp anlatılmıştır. Meselâ

> "Güneş bulunduğu yerden alınıp dürüldüğünde, yıldızlar karardığında, dağlar yerlerinden kopup) yürüyüşe geçtiklerinde..." (K. 81/1-3)

Ve yine:

> "Gök çatlayıp yarıldığında, yıldızlar darmadağınık olup saçıldığında, denizler boşanıp taştığında, mezarların içi dışına çıktığında..." (K. 82/1-4)

ve kezâ:

> "Şu yeryüzünün bir diğeri ile değiştirileceği *Gün*'de ve gökler dahi..." (K. 14/48)

veyahut:

> "O Gün, yazılan mektupların tomar halinde dürülüp bükülüşü gibi biz de göğü dürüp bükeceğiz... İlk yaradışa başladığımız gibi tam aynı biçimde, Biz onu tekrarlayacağız: Söz!.. Evet, gerçekten de Yapıcı Biziz..." (K. 21/104)

1281. Konu ile ilgili bütün delil ve işâretler burada sizlere nakledilmeyecektir. Konu açılmışken hatırlatalım ki Kur'ânı Kerîm'e göre bütün varlıkların kendilerine has bir hayatı, bir canlılığı vardır; hattâ taş ve mâden gibi "cansız" cisimler bile böyledir. Ve her varlık, kendisini Yaradan karşısında (kulluk) vazifesini yerine getirir. Diğer daha bir çok âyetler arasında Kur'ânı Kerîm'in 17/44. âyeti bu duruma işâret eder:

> "...(Kâinatta) hiç bir şey yoktur ki O'nu yüceltip, arındırıp tesbîh etmesin; fakat onların bu yüceltiş ve tesbîhini siz anlayıp idrâk edemezsiniz" (K. 17/44)

1282. Fakat kozmoloji'den çok astronomi, dîninin birçok icablarını yerine getirirken bir Müslümanın hayatında önem taşır:

Astronomi:

1283. Kur'ânı Kerîm bu konuya sık sık temas etmektedir. Bir âyetinde(56/75-76):

> "... Yıldızların battıkları yere yemin olsun! Şâyet bir bilseniz gerçekten bu ne kadar büyük bir yemindir..."

1284. Şimdi dîn ile ilgili astronomi'nin bazı göze çarpan noktalarına işâret edebiliriz:

1285. (a): Arabistan gecelerinin ekseriyetle sıcak, berrak ve bulutsuz atmosfori, Bedevîler gibi sıradan Arapların ve bilhassa çölde göçebe hayat süren kabile insanlarının, eğlence ve vakit geçirmekten çok amelî ihtiyaçlar ve bundan çıkarılacak faydalı sonuçlar bakımından bir astronomi amatörü olması gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Hakikaten Kur'ânı Kerîm'de de işâret edildiği gibi:

> "... ve işte kendisi ile yol-yön bulunan yıldız" (K. 16/16)

sâyesinde, sorulup danışılacak hiç bir insanın bulunmadığı çöllerde yol izlenir. Hac maksadıyla yola çıkan Bedevî, kendisini ve bineği olan devesini gündüzün kavurucu sıcağından koruyup kurtarmak üzere geceleri seyahat eder. Bu durumda yanlış yollara sapmak suretiyle yönünü kaybetmesine mânî olan yegâne imkân, işte gökteki bu yıldızlardır.

1286. (b): İslâm Devletine *zekât vergileri*'ni tediye edebilmek için zamanın hesaplanıp tâyin edilmesi kaçınılmaz bir husustur; bundan da öte, günlük (beş vakit), haftalık(cuma), ve yıllık(iki bayram) namazların edâsı için ve hattâ Kamerî aylardan Zu'l-Hicce ayında ifası gerekli Hacc'ın mevsimini tayin bakımından ve bilhassa oruç ayı olan Ramazan ayının sadece başlangıcını ve son bulduğu günü tesbit için değil, aynı zamanda bu oruç ayının günlerinde, yiyip içmeden el çekmek için gün henüz ışımadan *imsâk* vaktinin tâyini ve orucu açmak için gün battıktan sonra iftar zamanının belirlenmesi astronomi bilgilerinin kullanılmasıyla mümkün hale gelmektedir; bütün bunlardan ayrı günün beş ayrı vaktinde namaz kılma zamanlarının tayin ve tesbiti de tamamen astronomik olaylara dayanmaktadır: Tan yerinin ağarmaya başlaması(:fecr) güneşi doğuşu, yine güneşin meridyeni aştığı an(: zevâl), bir cismin gölgesinin uzunluğunu ölçmek sûretiyle ikindi

namazı(:asr)'nın vaktini gözlemek, güneşin batışı, günün son ışıklarının batı ufkunda akşamleyin kayboluşu(: mağrib)... Bütün bu ihtiyaçlar, sıradan herhangi bir müslümanın pratik astronomi bilgilerine sahip olmasını gerektirir ve kezâ o kimsenin, güneşin durumunu tesbit ve herhangi bir takvim ihtiyacından söz edilmeksizin "yeni ay"ın başlangıcının tayini maksadıyle her zaman başını göğe çevirip gözlemde bulunmasını zururî kılar. Daha evvel verdiği bilgilerde de görüldüğü gibi, Kur'ânı Kerîm günde beş vakit namaz kılınmasını kaide olarak vazetmiştir (K. 20/130):

"...Rabbinin yüceliğini ve her türlü noksandan arınmış olduğunu:
(1) Güneş doğmadan önce (fecr yani sabah)
(2) Güneş batmadan evvel (asır yani ikindi)
(3) Gece saatlerinde (işâ, yani yatsı)
an ve kezâ:
(4-5) Günün uçlarında (zuhr, mağrib yani öğlen, akşam) tesbih et!" (K. 20/130)

Bu âyette zikri geçen "günün uçlarında" deyimi, en azından *iki uç*'a işaret etmektedir. Bu durumlara göre, âyette(1) numara ile gösterdiğimiz vakit namazı, sabah(:fecr), (2) numara ikindi(:asr), (3) numara yatsı(: işâ), (4-5) numaralar da, öğlen(:zuhur) ve akşam(: mağrib) namazları olması gerektir. (4) numara öğlen namazına işâret eder dedik zîra, öğlen(: zuhr) vaktinin girmesiyle birlikte o gün Güneş, artık en tepe noktasından aşağı doğru kaymaya başlamıştır(:zevâl) ve akşam(: mağrib) vakti ise, Kur'ân'daki bu âyette kullanılan kelime ile söylemek icab ederse *nehâr* yani "gün"ün artık son bulduğuna işaret eder.

1287. (c): *Takvim* meselesine gelince; İslâm Öncesi Arabistan'ında birbirinden tamamen farklı ve her ikisi de aynı anda geçerli iki ayrı takvim kullanılıyordu: *1.* Yıldız takvimi ve *2.* Ay-güneş(: kamerî-şemsî) takvimi.

1288. (c1): "Yıldız Takvimi'ne göre bir güneş yılı, her biri 13 günlü 28 menzil'e(durak veya konak'a) ayrılıyordu. (Şurası insanın tuhafına gidiyor ki bugün Birleşmiş Milletler Teşkilâtı(UN), bütün yeryüzünde geçerli olmak üzere, her birinin 28 günü olan 13 aylık bir yıl hesabına dayanan ultramodern bir teklif hazırlamış bulunmaktadır. Yıldız takvimi, sanki bu teklifin öncüsü durumundadır). İşte bu "Yıldız Takvimi" için eskiler, birbiri arkasına 13 günlük yahut buna yakın aralıklarla doğup batan 28 yıldız seçmişlerdi. Bu sistem, saf ve yüzde yüz bir güneş takvimidir ki buna göre mevsimler, daima aynı belli yıldızın doğduğu anda başlamaktadır.

1289. (c2): Diğer takvim, "Ay-Güneş Takvimi"[1608] idi ki, ayın hareketlerini esas almakla beraber, güneşin hareketlerini de hesaba katmaktaydı; işte bu sebeble buna "ay-güneş" takvimi denmektedir. Güneş'in hareketlerine de adım uydurabilmek için bu takvimde, esas itibariyle her üç yılda bir, ve fakat bazan da iki yılda bir, *on üçüncüyü* teşkil eden fazladan bir ay ilâve ediliyordu: Bilindiği gibi, güneş yılı ortalama 365 gün ve 2422 saniye sürmektedir; buna mukabil ay yılı 354 gün ve 36705 saniye'dir. Her ikisi arasındaki yaklaşık fark, 11 gün kadar tutmaktadır. Bu duruma göre, küsûrat olan bazı saat ve dakikaları bir kenara atarsak, 30 güneş yılında 10.957 gün vardır; işte 30 güneş yıllık aynı devrede, ay hesabına öre 30 yıl ve 11 ay ve birkaç da gün geçmiş olacaktır. İşte aradaki bu farklılık, 30 Kamerî yıllık bir devrede güneş takvimi ile uyum sağlamak üzere astronomları 11 ay kadar bir ilâvede bulunmaya sevketmiştir. O halde her üç yılda bir, araya ilâve bir ay sokmak, otuz yıl boyunca 10 ay edeceğinden az önce hesapladığımız gibi ilâve edilmesi icab eden ay tutarı da gerçekte 11 adet olduğuna göre, bu ameliye kâfi gelmeyecektir. yıllık bir devrenin sonunda 11.'yi teşkil eden fazladan bir ay ilâve edilir, veya *2.* ay takvimi ile güneş takvimi arasındaki fark 29 gün veya daha fazlaya yükseldiği an, bir kamerî ay ilâve edilir. Bu ay ilâve etme ameliyesini yıl rakamlarıyla ifâde etmek icab ederse: 3., 6., 9., 11., 14., 17., 20., 22., 25., 28., ve nihayet 30. yıllar olduğu görülecektir. Diğer bir ifâdeyle, 30 güneş yılına 11 ay ilâve etme ameliyesi(: Nesî) icrâ etmek gerekecektir. Bunun nasıl olduğunu şu şemada daha açık göreceğiz:

1608. *Journal of Pakistan Historical Society* (968) XVI, s.1-18, 213-219 ve keză, *Islamic Review* (Londra), (1969), Cilt 57/2, s.6-12

Yıl sayısı	*Güneş yalındaki gün sayısı*	*Kameri yıldaki gün sayısı*	*Güneş ve Kameri yıllar arasındaki itibari ay farkı*	*Güneş ve Kameri yıllar arasındaki hakiki fark*
1	365.2422	354.36705	—	
2	730.4844	708.73410	—	
3	1095.7266	1063.10115	1 ay	(32 gün)
4	1460.9688	1417.46820	—	
5	1826.2110	1771.83525	—	
6	2191.4532	2126.20230	2 ay	(65 gün)
7	2556.6954	2480.56935	—	
8	2921.9376	2834.93640	—	
9	3287.1798	3189.30345	3 ay	(98 gün)
10	3652.4220	3543.67050	—	
11	4017.6642	3898.03755	4 ay	(119 gün)
12	4382.9064	4252.40460	—	
13	4748.1486	4606.77165	—	
14	5113.3908	4961.13870	5 ay	(152 gün)
15	5478.6330	5315.50575	—	
16	5843.8752	5669.87280	—	
17	6209.1174	6024.23985	6 ay	(185 gün)
18	6547.3596	6378.60690	—	
19	6939.6018	6732.97395	—	
20	7304.8440	7087.34100	7 ay	(217 gün)
21	7670.0826	7441.70805	—	
22	8035.3284	7796.07510	8 ay	(239 gün)
23	8400.5706	8150.44215	—	
24	8765.8128	8504.80920	—	
25	9131.0550	8859.17625	9 ay	(272 gün)
26	9496.2972	9213.54330	—	
27	9861.5394	9567.91035	—	
28	10266.7816	9922.27740	10 ay	(304 gün)
29	10592.0238	10276.64445	—	
30	10957.2660	10631.01150	11 ay	(326 gün)

Gerçekten de 10957 gün süreli 30 yıllık bir "güneş takvimi"nin, saf ve katıksız 10631 gün süreli "ay takvimi" ile mukayese edildiğinde birinci takvim sisteminin 326 gün daha uzun süreli olduğu görülmektedir. Astronomi ilminin kanunları icabı, "ay takvimi"nde 30 gün süreli ayların miktarı, 29 gün süreli ayların miktarından biraz daha fazladır; bu durumda 30 güneş yıllık bir süre, ayın hareketlerine göre yapılacak bir hesaba nazaran bundan 326 gün daha kısa olmaktadır; bu 326 günlük süre esnasında bir ay yılında, 29 günlük 4 ay ve 30

günlük 7 ay olduğuna göre o yıl, 326 gün sürmüş olacaktır. İşte aradaki bu 326 günlük fark, ay yıllarına ilâve edilmek suretiyle her iki takvim yani ay ve güneş takvimleri birbirine eşit ve birbirinin aynı duruma diğer bir deyişle üstüste çakışır bir duruma getirilmiş olacaktır. Böylece ay-güneş takviminde tatbik edilen ay ilâvesi(Nesî) ile ilgili her iki metodu da görmüş olduk. Acaba Mekkeliler bu iki metodu da kullanmakta mıydılar? Bugün elimizde mevcut bilgilere göre bunun cevabını kesin olarak veremiyoruz; zîra bu konuya temas eden tarihî kaynaklar arasında farklı bilgiler verilmiş bulunuyor. Konu cidden önemlidir, zîra İslâm Peygamberi, vefatından 3 ay önce bu ay ilâvesi metodunu(Nesî) ilga edip tatbikattan kaldırmıştı. Diğer bir ifâdeyle, onun hayatı ile ilgili bütün olayların dosdoğru bir biçimde tarihlendirilip zaman sırasına oturtulması bu meselenin halline bağlıdır.

1290. (d): *Nesî* meselesinde Müslüman tarihçiler arasında, hiç değilse zâhiren bir ayrılık göze çarpmaktadır: Bunlardan bazıları, *Nesî*'nin yeni "Ay Takvimi"ne bir kamerî ay ilâvesi ameliyesinin her yıl tatbik edildiğinden bahsederler; diğer bazıları da her iki yılda bir, bir diğer zümre her üç yılda bir nihâyet sonuncu küme tarihçi de, bazan üç yılda bir, bazan da her iki yılda bir olmak üzere, astronomi hesaplarının gösterdiği ihtiyaçlara göre değişmek üzere değişken bir biçimde bu Nesî ameliyesinin tatbik edildiğini ileri sürerler(Bu tarihçilerin kimler olduğuna dair ayrıntılı bilgi için az yukarda geçen 1608 sayılı dipnotta gösterilen makaleme bakılmalıdır). Az önce bahsettiğimiz, her üç yılda bir olmak üzere 30 yılda 10 defa şeklinde takvime bir ay ilâve edilmesi, ve böylece 11. ay olarak da 30 yıllık devrenin sonunda nihâî bir ay ilâvesi usulünü benimseyecek olursak tarihçiler arasında görülen bütün bu ayrılıklar kendiliğinden ortadan kalkacaktır. Zîra 30. yılın sonunda normal bir *Nesî* (ay ilâvesi) ameliyesi icra olunacaktır; buna mukabil 31. yılda, 11. ay ilâvesini icrâ etmek üzere o yılın 13. ayı (normalde o yılın ilâve bir ayı) olmak üzere takvime katılacaktır ki bu, 30 yıllık sürede 11 ay ilâve etmek kaide ve zaruretinden doğmaktadır. Böylece girilen sonraki devreye raslayan 33. yılda ise Yeni otuz yıllık *Nesî* devresinin ilk ilâve ay ameliyesi icrâ olunacaktır. İşte bu gerçek muvâcehesinde, şayet belli bir tarih eserine bilgi nakleden bir râvi belli bir *Nesî* devresinin 30 ve 31. yıllarının sonunda Mekke'de icrâ olunan bir *Nesî* ameliyesine şâhit oldu ise, o takdirde bu râvî: "*Nesî*, her yıl tatbik olunuyordu" şeklinde bir nakilde bulunacaktır. Buna mukabil *Nesî* ameliyesinin 31. ve 33. yıllarda tatbik edildiğine şahit olan bir râvî ise: "*Nesî*, her iki yılda bir tatbik olunuyordu" diyecektir. Bu ikisinden ayrı, *Nesî*

ameliyesinin normal olan her üç yılda bir tatbik edilişine şahit olan biri ise *"Nesî* her üç yılda bir tatbik edilirdi" şeklinde bir nakilde bulunacaktır. Görüldüğü gibi bu üç farklı rivâyette bulunanlardan hiç biri yalan söylememektedir; fakat bunlardan hiç biri *Nesî* ile ilgili astronomi matematiğinin bütün gerçeklerini tanıyıp bilememiş olmaktadır. Pek eski devirlerle ilgili tarihî deliller bize göstermektedir ki Irak'ta *Hammurabi* devrinde birbiri arkasına her iki yılda bir defa olmak üzere bu ay ilâvesi ameliyesi(: Nesî) tatbik olunurdu. Fakat bu şekil bir tarihî görüşte de bazı uyumsuzluklar mevzûbahis olmaktadır, zîra İslâm tarihçileri tarafından verilen tarihler aşağıda görüldüğü gibidir(bk. s. 853):

O L A Y	*Hicrî Ay takvimine göre*	*Milâdi güneş takvimine göre*
Resûlullah'ın doğumu:	*2 Rebî'ul-evvel*	*7 Haziran 569, Cuma*
	8 Rebî'ul-evvel	*13 Haziran 569, perşembe*
	10 Rebî'ul-evvel	*15 Haziran 569, cumartesi*
	12 Rebî'ul-evvel, pazartesi (Hicretten Evvel 53. yıl)	*17 Haziran 569, pazartesi*
İlk vahyin inişi:	17 Ramazan	22 Aralık 609, pazartesi
	27 Ramazan, pazartesi *(Hicretten Evvel 13. yıl)*	1 Ocak 610, perşembe
Hicret Takviminin başlangıcı:	1 Muharrem, Hicrî 1. yıl	21 Mart 622, pazar
Resûlullah'ın Medine'ye varışı:	12 Rebî'ul-evvel, pazartesi *(Hicretten Sonra 1. yıl)*	31 Mayıs 622, pazartesi
Bedr Savaşı:	17 Ramazan, cuma *(H.S. 2. yıl)*	18 Kasım 623, cuma
Hendek Savaşı'nın son buluşu:	29 Şevval, cumartesi *(H.S. 3. yıl)*	24 Ocak 627, cumartesi
Vedâ Haccı:	9 Zu'l-Hicce, cuma *(H.S. 10. yıl)*	6 Mart 632, cuma
Resûlullah'ın vefatı:	2 Rebî'ul-evvel,	25 Mayıs 632, pazartesi
	8 Rebî'ul-evvel,	31 Mayıs 632, pazar
	12 Rebî'ul-evvel, pazartesi *(H.S. 11. yıl)*	4 Haziran 632, perşembe

1291. Bizim hesaplama metodumuz şöyledir: Mâdem ki Resûlullah'ın *Vedâ Haccı,* 9 Zu'l-Hicce, Cuma günü başlamış ve o gün *Vedâ Hutbesi* irad edilmiştir ve bu tarih kesin ve sağlamdır, o halde bunu ölçü ve hareket noktası almak suretiyle daha önceki olayların tarihlerine doğru kayabiliriz:

1292. (1): *Vedâ Haccı'*ndan *Hendek* savaşının sonuna kadar, Yahudilerin o gün Cumartesi günü olduğu için çarpışmak istemedikleri nakledilen H.S. 5. yılın Şevval ayının son gününe kadar 5 yıl, 1 ay ve dokuz günlük bir zaman aralığı vardır ki, bu zaman zarfında muntazam 2 yılda bir *Nesî* tatbik etmekten ibâret *Hammûrabi* sistemine göre hareket edilirse, 3 ay ilâve etmek gerekecektir. Böylece 5 yıl, 4 ay ve 9 gün bulunur ki bu cem'an 1897 gün eder.

1293. (II): *Hendek* savaşı ise, *Bedr* savaşından 3 yıl, 1 ay ve 12 gün sonra nihâyete ermiş ve bu zaman zarfında bir *Nesî* ameliyesi icrâ olunmuştur ki bu sürede cem'an 1134 gün vardır.

1294. (III): *Hendek* savaşının son bulduğu günden Resûlullah'ın Hicretten sonra Medine'ye girdiği tarih olan 12 Rebî'ul-evvel'e kadar 1 yıl, 6 ay ve 5 günlük bir zaman aralığı vardır ki bu da 536 gün eder.

1295. (IV): Medine'ye varıştan 2 ay, 12 gün evvel ise Hicret Takvimi'nin başlangıç tarihi (1 Muharrem) düşürülmüştür ki bu zaman aralığı da 71 gün eder.

1296. (V): *Suheylî* ve diğer tarihçilerin verdiği bilgilere göre bundan 12 yıl, 3 ay ve 13 gün evvel, 17 Ramazan günü ilk vahiyler alınmaya başlanmıştır. Yine bu zaman içinde 4 *Nesî* ameliyesinin tatbik olunduğu 4472 günlük bir zaman aralığı vardır.

1297. (VI): *Cebrâ'îl'*in kendisini ziyâret edip ilk vahiyleri getirdiği bu tarihten 40 yıl önce, daha ayrıntılı rakamlarla ifade edecek olursak, 40 yıl, 6 ay ve 5 gün önce, 12 Rebî'ul-evvel tarihine kadar geçen 14798 günlük zaman aralığında 15 *Nesî* ameliyesi tatbik olunmuştur. Bu altı merhalelik zaman zarfında nihâî toplam 22908 gün eder ki bu duruma göre Resûlullah gerçekten bir *pazartesi* günü dünyayı teşrif ettiklerine göre, *Vedâ Hac*'ları da bir cuma günü başlamış olacaktır ve gerçekten de olan budur. Bu tarihler, "basit metod" diyebileceğimiz metod ile yani içinde bulunulan devreye göre değişmek üzere her yıl, iki yılda bir veya üç yılda bir *Nesî* ameliyesinin tatbik edildiği ve muhtelif tarihî kaynaklarda gösterilen tarih ayrılıklarının bağdaştırılması imkânını veren "basit metod" ile uygunluk arzetmezler. Aksine, böyle yapmayıp da diğer metodu, yani *Nesî* ameliyesinin, 3., 6., 9., 11., 14., 17., 20., 22., 25., 28. ve 30. yıllarda tatbik edildiği meto-

du benimseyecek olursak, yukarda ele aldığımız bu tarihler doğrulanacak ve fakat bu takdirde de bazı tarihçilerin *Nesî* metodu konusunda eserlerinde verdikleri bilgi ve anlatımların reddedilmesi mecburiyeti doğacakır. Ben şahsen düşünürüm ki Mekkeliler, biri Güney Arabistan'dan gelen Kinde'lilerin, diğeri Kuzey Arabistan'dan gelen Kusayy ve onun neslinden türeyenlerin nüfûz ve hâkimiyetlerine girdiklerinde, *Nesî* metodunu değiştirmişlerdi. Bunlardan ilki, "basit medod" idi ve *Bâbil* menşeinden gelmekteydi; buna göre 30 senelik zaman zarfında 11 defa olmak üzere yıla 13. bir ay ilâve edilecekti(sonuncusu yani 11.si, 30. yılda cereyan eder). Diğer metod ise, daha ilmî ve fakat daha karışık ve girift hesaplara dayanmaktaydı ki bu metod Resûlullah zamanına kadar Mekke'de yürürlükte kalmıştır. Benim görüşüme göre, ilga edilip yürürlükten kaldırılmış metoda göre olayların cereyan ettiği zamanı tarihlendiren râvîler, yalan söyleyip uydurmalar ortaya atmamakta ve fakat onlar sadece kabilelerde yaşayan, atalarından tevârüs ettikleri bilgileri, gerçekten kullandıkları bu metodun Mekke'de yürürlükte olan fiili metoda uygun düşüp düşmediğine dair bir araştırmada bulunma ve doğrulama ameliyesine girişmeksizin kaygısız ve endişesiz diğer nesillere aktarıp duruyorlardı. "İlâve ay işleri" ile meşgül vazifeli kimse için, hem *Nâsi* ve hem de *Kalammas* adının kullanılmış olması, değişik devirlerde farklı iki "ilâve ay metodu"nun kullanıldığını bize îmâ etmektedir.

1298 . (e): Resûlullah'ın *Vedâ Haccı* esnasında *Arafat'*ta irâd ettiği *Vedâ Hutbesi* ile, belli senelerde ay takvimine bir ay ilâvesinden ibaret *Nesî'* usulünü bütün Arabistan için geçerli olmak üzere ilga ettiğini biliyoruz; bununla beraber öyle anlaşılıyor ki o, bu *Nesî* uygulamasını sadece Medine'de yaşayan Müslümanlar için Hicretten itibaren dolaylı bir şekilde esasen ilga etmiş bulunuyordu. Gerçekte *Nesî'* ameliyesi, Mekke'de ve Hac mevsiminin başlangıcını tayin maksadiyle icrâ olunuyordu. Mekke ile ilişkilerin Hicretten sonra tamamen kopmuş olması ve Hac maksadiyle bile olsa Kâ'be'ye girişlerinin tamamen yasaklanmış bulunması dolayısiyle Müslümanlar, bu *Nesî'* ameliyesini nazarı itibara alma ihtiyacında değillerdi; bu durum bilhassa, *Nesî'* ameliyesinin gâyet teknik bir iş olması ve gâyet girift hesaplara dayanması ve hattâ belki de bu hesaplama işlemlerinin *Nâsi'* yahut *Kalammas* adı verilen, diğer bir ifade ile bir nevî "Takvim Bakanlığı" işlerini üzerine alan aile tarafından kıskançlıkla herkesden bir sır olarak saklanmasından ileri geliyordu. *Nâsi'* ve *Kalammas* şeklinde birbirinden farklı iki terimin kullanılması, belki de farklı devirlerde iki ayrı çeşit *Nesi'* usülünün kullanılmış olmasından doğmuştur. Kur'ânı Kerîm ayrıca, 4 ay süreli *el-Eşhur'ul-Hurum* (yani Sulh ve Selâmet Ayları)'a eklenmiş ve zamanla kutsallık kazanmış örfî tabuları da ilga

etmişti. Resûlullah zekât vergilerini müesseseleştirdiğinde, vergilerin tahsil zamanlarını tayin ve tesbit bakımından çift takvim sistemini alıp kullandı. *1.* Ziraî vergiler, fiilen hasadın yapıldığı mevsimde, yani *güneş takvimine* göre, *2.* ticâret, hayvan sürüleri, maden ocakları v.s. gibi vergi konularında tahsilât, belli aylarda diğer bir ifadeyle *ay takvimine* göre yapılmıştır. Böylece tahsilât devreleri bakımından ortaya çıkan çift sistem, Devlet Mâliyesi bakımından memnuniyet verici bir şekilde sonuçlandı: Umumiyetle Hükûmetler(bugün bile), Mâlî yılın son aylarında gerekli ödemelerini yaparken nakit sıkıntısı içine düşerler. Böylece tahsil devrelerinde ortaya atılan bu çift sistem sayesinde Devlet Mâliyesi, birbirinden müstakil iki ayrı devrede tahsilât yapma imkânına kavuşmuş ve Devletin cârî harcamalarında bir genişlik, bir kolaylık sağlanmıştır. Bundan da ayrı, Güneş takvimine göre, her 33 senelik devrede 34 Kamerî Takvimlik yıl vardır; buna göre,ay takvimine göre tahsil edilen vergiler, güneş takvimine göre tahsil edilen vergilerden "bir dönem fazla" tahsil edilmiş olmaktadırlar.

1299. (f): Yukarda anlattığımız şekilde Arap Yarımıdası'nda kullanılan takvim üzerinde girişilen bu ıslâhat(reform) hareketinden sonradır ki, "kendilerini âlim sanan" bir takımı kişilerin sebeb olduğu hatalardan uzak kalınmıştır. ayrıca, *Jül Sezar, İznik Konsil'*i ve Papa *XIII. Greguar* tarafından ayrı ayrı gerçekleştirilen takvim ıslâhatı ve bunlara göre yapılan tarih kaydırmalarını bilip tanımaya ihtiyaç kalmamıştır. Bu "tarih kaydırmaları" tarihçiler için son derece sıkıcı ve son derece zorluklarla dolu bir konudur. Zîra belli bir olayla ilgili bilgiler, Fransız, İngiliz, Rus tarih kitaplarında aynen kayıtlı bulunurken, bu olayın tarihleri üçünde de ayrı ayrı gösterilmektedir. Fransızlar, "Greguar takvim ıslâhatı"nı benimsemiş olduklarından 1582'den itibaren güneş takviminden 10 günü silmek ve böylece tarih değiştirmek durumundadırlar; İngilizler ise aynı şeyi 1752'den itibaren yaparlar ve 11günlük bir farkı.nazarı itibara alırlar ve nihayet Ruslar aynı ıslâhatı 1918'den itibaren benimsediklerinden 13 günlük bir fark ile tarih düşürmeye başlamışlardır:(her üçü de bu üç ayrı seneden evvel kendi anallerinde gösterilen tarihleri ayrı ayrı kaydırıp değiştirmek mecburiyetindedirler ki her üçü arasında da olayların tarih ve zamanını tesbit bakımından tam bir mutâbakat hasıl olsun). Bütün bunların aksine İslâm takvimi, halk yığınlarına malolmuştur ve hattâ okumayazması bulunmayan bir kimsenin bile kullanabileceği bir vasıftadır. Bu takvimin hesaplarını yapmak, Ramazan orucuna ne zaman başlanacağını bilmek, ne zaman namaz kılınacağını belirlemek için ince astronomi bilgilerine ve bununla ilgili özel hesaplama âletlerine hiç ihtiyaç yoktur. Hesap gayet basittir: Kamerî ay(: ay ayı), bazan 29, bazan da 30 gün sürer; bunun dışında bir ihtimal yoktur. Ayın 29.

günü güneşin battığı taraftaki gök ufkuna dikkatle bakılır. Şâyet yeni ayın o "incecik hilâli" batı ufku üzerinde görünmüşse, ay doğmuş ve takvime göre ertesi ayın ilk günü başlamış olur*. Şâyet bir görüntü tesbit edilememişse ay 30 gün sürecektir; bu kat'îdir (yani ertesi akşam ufukta kesinlikle "hilâl" görülür).

1300. (g): Şâyet 29. günün akşamı göğün bulutlu olması dolayısiyle batı ufkunda görüntü tesbit edilememişse, Resûlullah o ayın 30 gün süreli bir ay olarak kabul ve itibar edilmesine müsaade etmiştir:

١ــ اذا غمّ عليكم فأكملوا العدة (٣٠) يومًا

Buna mukabil *Buhârî* ve *Muslim*'in İbn Ömer'den naklettikleri bir diğer hadîste Resûlullah'ın, astronomiye has hesapların kullanılmasına da izin vermiş olduğunu görüyoruz:

٢ــ إِذَا غَمَّ عَلَيْكُم فاقدروا له

Bu konunun teferruatı için İbn Kuteybe'nin *Kitâb'ul-Envâ* adlı eserinin 146. parafragına bakınız. Yukardaki bu iki ayrı hadîsden anlaşılan şey, bunlardan ilkinin, herhangi bir astronomi bilginine sahip olmayan cemiyetlerde başvurulacak yola, ikincisinin ise, daha gelişmiş ülkelerdeki duruma işaret ettiği şeklinde olsagerektir. Meselâ: Avrupa'nın kuzey bölgelerinde, şayet astronomi hesaplarına başvurulmamış ve ayrıca hava da devamlı bulutlu olduğu için birbiri üstüne bir çok aylar hep 30 gün üzerinden kabul ve itibar edilecek olsa ve nihayet bir gün havanın açık ve gözleme elverişli olduğu bir akşam, 29. günden birkaç gün evvel yeni ay'ın "hilâl"i ufukta tesbit ve müşâhede edilecektir(Ben bir defasında Hacc'a gittiğimde aynı "bulutlu batı ufku" olayı Mekke gibi bir bölgede dahi vukû bulmuştu). Bu duruma göre, hesaplama yolu, sadece buna gücü yetenler için açık tutulmakta ve iş, bu gibi kimseler arasından çıkan bilgili müslüman astronomi mütehassıslarının tayin ve tesbitlerine bırakılmaktadır.

1301. (h); Bilindiği gibi yeni ay'ın "hilâl"inin görülebilme imkânları, bir ülkenin yer yuvarlağının *Doğu* yahut *Batı* tarafında olduğu kadar, *Kuzey* yahut *Güney* taraflarındaki durumuna göre de, yani o ülkenin enlem-boylam derecelerine göre değişmektedir. Ayın gökteki görüntüsünün incele incele nihayet "hilâl" şeklini alışı ve güneşin

---

* Bu hilâl görüntüsü, 3-5 dakika sürer ve kaybolur. Çok dikkatli olmanın yanında, bu tesbitin gözlerinde miyobi bulunmayan 15-20 yaşlarındaki gençlerin gözüyle yapılması da tavsiye edilir (mütercim)

batışının hemen arkasından Batı ufku üzerindeki doğuşu, ayın dünya etrafındaki hareketleriyle ilgilidir. Bu duruma göre yeni ayın işareti olan "hilâl", Japonya yahut Endonezya'da henüz teşekkül etmemiş ve netice olarak insanlar tarafından da görülmemişse bile, aynı gün Pakistan, Mısır, Türkiye, Fransa, İngiltere v.s. ülkelerde görülebilme ihtimâli vardır. Aynı şekilde yine o gün bu "hilâl", kuzeydeki *Türkistan*'da güneşin batışından sonra teknik olarak görülmemiş ve fakat güneydeki *Seylan* adasında görülmüş olabilir. Veyahut da *Paris*'de değil ve fakat aynı boylam dairesi üzerinde bulunmakla beraber Afrika'nın güneyindeki *Lagos* şehrinde görülmüş olabilir. Mâdem ki ayın bağlı bulunduğu astronomi ve tabiat kanunları, bazan bir günlük bir farkın husule gelmesini icâbettiriyor o halde, meselâ *Dakar*'da görülen bir "hilâl"in Japon Müslümanları üzerinde de geçerli olmasını istememelidir. İslâm bakımından, Ramazan veya Kurban bayramının hangi güne isabet ettiğini tesbitten daha önemli olan, bayram namazının huşû ve istiğrâk içinde kılınmasıdır.

1302. (i): Şimdi de namaz vakitleriyle ilgili birkaç kelime söyliyelim: İlk namaz olan "Sabah" namazının vakti, *Subh Sâdık* denen, türkçemizde de *Fecri Sâdık*(veya "gerçek tan") deyimiyle ifade edilen ve doğu ufkunda gün ışıdıktan sonra başlar ve en geç güneş doğmadan önceye kadar devam eder. İkinci namaz olan "Öğlen" namazı vakti, güneşin entepe noktaya geldiği *Zevâl* noktasından aşağı doğru eğilmeye başladığı andan, bir cismin gölgesinin, *Zevâl* vakti sahip olduğu gölge boyunun iki misli olduğu zamana kadar devam eder. Bu noktada küçük bir ayrılık göze çarpmaktadır: Şâfiî mezhebine göre, "Öğlen" namazının vakti, bir cismin gölgesi, *Zevâl* zamanındaki gölge uzunluğunun bir misline vardığı ana kadar devam eder. Ancak bu ölçü Paris gibi enlem derecesi yüksek olan bölgelerde her zaman tatbik edilemez. Bu gibi kuzey ülkelerin kendilerine has diğer hesaplama metodları vardır. Üçüncü namaz olan "ikindi"nin vakti, öğlen namazının yukarda gösterdiğimiz son kılınma anından başlar ,güneşin battığı ana kadar devam eder. Dördüncü namaz olan *"Akşam"*ın vakti ise, güneşin battığı andan başlar,akşamın son ışıklarının batı ufkunda kaybolduğu ana kadar devam eder. Nihayet beşinci namaz olan "Yatsı" namazının vakti, akşamın son ışıklarının batı ufkunda kaybolup gittiği andan başlar, *Subhu Sâdık* (: Fecri Sâdık veya "gerçek tan") zamanına kadar devam eder. Az önce cisimlerin gölgelerini ölçü olarak almanın enlem derecesinin yükseldiği *Ekvator Kuşağı*'na uzak bölgelerde itimada şâyan olmadığını söylemiştik; aynı şekilde bu gibi kuzey ülkeler, akşamın son ışıklarının kaybolup kaybolmadığını tesbitte hiç de güvenilecek bölgeler değildir.

1303. (j): Günün saatleri hususunda anormalliklere sahip bölgelerden bahsetmeden önce, iki çeşit "tan" yani "fecir" (: subh) bulunduğundan sözedeceğiz: *1.* Subhu Kâzib ("yalancı tan" veya "fecri kâzib"), *2.* Subhu Sâdık("gerçek tan" veya "fecri sâdık" Resûlüllah'ın bir hadisinde de işâret buyurduğu gibi bu ikisi arasındaki fark, birincinin doğu ufkunda ince uzun ve fakat yaygın olmayan bir ışıma, ikincisinin ise; bu çeşit bir ışımadan sonra, (yani Subhu Kâzib'in görülmesinden bir müddet sonra) geniş ve yaygın bir ışımanın (yani Subhu Sâdık'ın) görülmesidir (Bununla ilgili olarak bk. İbn Kuteybe, *el-Envâ'*, paragraf No. 168). Güneşin doğmasından önce doğu ufkunda cereyan eden bu ışık olayında şu husus gözden kaçırılmamalıdır: İlk önce dikine başlayan, dar ve sütun şeklinde bir ışık huzmesi, bir müddetin geçmesiyle de bu ışık huzmesinin ufku kaplayacak şekilde yayılıp her tarafı kaplaması.

1304. (k): "Ekvator Kuşağı" üzerinde güneş, her zaman için hemen hemen sabah saat 6'da doğar ve her mevsimde akşam saat 6'da batar. Gerçek tan atması ile güneşin doğuşu arasında olduğu gibi, güneşin batışı ile batı ufkunda son ışımaların kaybolduğu an arasında takriben 90 dakikalık bir fark vardır. Bu duruma göre bu gibi bölgelerde 13 saat 30 dakika kadar oruç tutulmuş olacaktır. Buna mukabil Kutup'lara doğru gidildikçe, güneşin doğuşu ve batışı ile ilgili olarak gündüz ve gece arasında büyük süre farkları ortaya çıkmaya başlayacaktır. Kışın geceler en uzun geceler olacak, yazın ise gündüzler en uzun gündüzler olacaktır. Bu uzunluklar, enlem dairelerinin birinden diğerine gidildikçe farklılanacak ve tam Kutub bölgesine varıldığında, vaktiyle *el-Bûrûnî* ve ondan da önce *el-Mes'ûdî*'nın eserlerinde esasen işâret ettikleri gibi, yaz mevsiminin altı ayı boyunca güneş hiç batmayacak ve yılın diğer altı ayında ise hiç doğmayacaktır. İşte bu bölgede enlem derecesi 90'i gösterir. Bununla beraber şu enlem derecelerinde ise:

72° Kuzey: 9 Mayıs - 4 Ağustos arası
70° Kuzey: 17 Mayıs - 27 Temmuz arası
68° Kuzey: 27 Mayıs - 17 temmuz arası
66° Kuzey: 13 Haziran - 29 Haziran arası

güneş hiç batmaksızın ufkun üzerinde görülür ve ne "gece" ve ne de "gündüz" esnasında batıp kaybolur; bu bilgiler ingiliz *Nautical Almanac* listelerinden çıkarılmıştır. Aynı enlem derecelerine isabet eden Norveç, Finlandiya, Kanada v.s. bölgelerde, altı ay sonrası ise, gayet uzun "gece"ler hüküm sürecektir.

1305. (I): Günlük, haftalık veya yıllık namazların kılınmasında olduğu kadar oruç tutulmasında, zekât vergisinin ödenmesinde zamanla ilişkili v.s. dînî vecibelerin yerine getirilmesinde, bu çeşit müşkillerin üstesinden nasıl gelinecektir? Gerçekten de bu gibi uzun bir güne ve uzun bir geceye sâhip ve bu arada yılda sadece iki günlük bir normal gün ve geceye mâlik *ekinoks* bölgelerde Cuma namazı üç yılda bir defa mı kılınacaktır, yoksa bu namaz çeşidinin vakti, güneydeki normal bölgelere göre mi hesap edilip tayin olunacaktır? Kur'ânı Kerîm bu konuda açıkca şunu söyler:

> "Gerçekten de güçlüğün yanıbaşında kolaylık da vardır" (K. 94/5-6)

Bundan ayrı yine Kur'ân'da:

> "Allah kimseye çekip kaldıramayacağı bir yükü(mükellefiyeti yüklemez...' (K. 2/286)

âyeti de yaralmıştır. Bu âyetler bize bu gibi müşkil durumlarda aranacak çözümler için en iyi yolu göstermektedir. Bizim faydalanmamız için bıraktığı hadislerinde Resûlullah, daha da açık ifadelerde bulunur; o, eyâletlere tâyin edip gönderdiği vâli ve memurlarına:

> "Kolaylık gösteriniz! Güçlük çıkarmayınız! İnsanları yıldırıp bezdirmeyiniz!..."

şeklinde umumî bir ifâde taşıyan buyruklar vermekle kalmamış, aynı zamanda anormal bölgelerde güneşin doğuşu ve batışı ile ilgili saatlerdeki müşkilâtın kaldırılabilmesi için bütün takdirlerin yukarısında insanı hayran eden bir çözüm yolu da göstermiştir. Gerçekten de Müslim'in *Sahîh* adıl eseri (52. Bölüm, No. 110) ile daha başka birçok hadîs kitabında yerini bulan şu hadîs görülmektedir:

> "Resûlullah bir defasında *Âhır* zamanda olacak şeylere dair bilgiler verirken *Kıyâmet* alâmetlerinden biri olarak *Deccâl* (Aldatıcı, Yanıltıcı)'ın çıkageleceğinden söz etti ve onun yeryüzünde 40 gün müddetle kalıp faaliyet göstereceğini haber verdi; şöyle ki bu 40 günün birincisi normal bir yıl, ikincisi bir ay, üçüncüsü bir hafta'ya tekabül edecek şekilde geçecek ve kalan günler de (şimdilik 24 saatlik) normal günlerin uzunluğu kadar süreceğini bildirdi. Bunun üzerine onu dinleyenlerden bir sahâbî ayağa kalkıp şu suâli sordu:
>
> '— Bir yıl kadar sürecek olan bu uzun "gün" de (normal gündeki gibi) sadece beş defa namaz kılmak yeterli mi olacaktır?'

Resûlullah buna şu cevabı vermiştir:

> "— Hayır!.. Hesaplamak lâzım gelecektir"'

Kıyâmet âlâmetlerinden bahseden bu hadîsde, âdeta kutup bölgelerindeki veyahut 65. enlem dairesi üzerine isabet eden bölgelerdeki gün ve gece durumlarından bahsedilmektedir*. Bu sözlerinde Resûlullah gayet açıktır; biz şerhedecek olursak o şöyle söylemektedir: "Bu gibi durumlarda güneşin hareketlerine göre davranış göstermemek gerekir; fakat elimizdeki saatin hareketlerinden istifâde ederek günün süresi ve sayısı hesap edilir ve görünüşteki değil de gerçek "vakit" tayin ve tesbit edilir".

1306. (m): Fakat bu, bütün problemi çözüp halletmemektedir; acaba hangi enlem derecesine kadar olan bölgeler normal bölgeler olarak kabul ediecek ve acaba hangi noktadan itibaren kuzeye doğru uzanan *anormal* yani *Deccâlî* bölgeler sayılacaktır? Resûlullah zamanında bu mesele Müslümanların karşısına çıkmamıştı. Sahâbiler zamanında ise, 45. enlem derecesine kadar kuzeye çıkılmış ve gerçekten de Halife Osmân'ın gönderdiği Ordular, İspanya'ya çıkmışlar ve Mâverâunnehr'i aşıp Asya içlerine nüfûz etmiş bulunuyorlardı**. Abdurrahman el-Ğâfikî idaresi altında Endülüs Müslümanları, daha da kuzeydeki bölgelerde(Paris'in 150 km. yakınındaki Tours(Tur) ve Poitiers(Pruvatye) şehirlerinde) uzun müddet oturup kalamadılar. Rusya'nın Volga bölgesinde yaşayan ve Hicrî 5. asırdan itibaren İslâm dînine giren Türk asıllı *Bulgar*'lar, öyle anlaşılıyor ki bu meseleye temas eden yazılı bir vesika veya eser bırakmamışlardır. En azından *İbn Fadlân* bile, seyahat gözlemlerini taşıyan ve bu milletlerin İslâma geçişlerini bize anlatan eserinde bu konuya temas etmemektedir. Benim bildiğime göre Milâdî 19. asırda Rusya'nın kuzeyinde yaşayan Müslümanlardır ki bize bu konuda görgü ve tecrübelerine dayanan fıkhî mütalea ve görüşlerini bırakmışlardır. Bu konuyla ilgili olarak benim, Cenevre(Genéve)'de yayınlanan *el-Muslimûn* adlı dergide çıkan (1964, V, 455-459) makaleme bakılabilir. Bu mesele ile ilgili ve fakat tamamen nazarî bir ilmî münakaşa,

---

(*). Malaysia'dan penangli dostum profesör *İlyâs* bey'in lütûfkâr açıklamalarına göre, 66.03 derece Kuzey yarımküresi paralel çizgisi üzerinde Haziran ve Temmuz aylarında bir gün, "bir haftalık" bir zaman aralığına tekaabül etmektedir. Yine Kuzeyde 67.00. derece paralel çizgisinde ise, aynı yaz aylarında (yani Haziran ve Temmuz'da) bir günün uzunluğu, normal bölgelere kıyasla "bir aylık" bir zaman aralığına tekaabül etmektedir. Güney Yarımküresine gelince; bu tarafta ise bir hafta süren günü 65.80. derece paralel çizgisi üzerinde, bir ay süren günü ise, 66.08. derece paralel çizgisi üzerinde ve fakat bu defa Aralık ayında aramak gerekecektir.

(**).Daha fazla bilgi için bk. İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi (İstanbul), 1978. C. VII/1-2, s. 221-225

hiç şüphesiz çok evvelki asırlarda cereyan etmişti; bununla ilgili yine benim bir makalem, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* (İstanbul Edebiyat Fakültesi, 1971, IV/3-4, s. 153-215)'nde esasen neşredilmiş bulunuyor. Sırf bir dökümantasyon olmak üzere burada nakletmek gereğini duyuyorum ki, bu gün bütün dünyaca, hem kuzeye ve hem de güneye doğru olmak üzere 45. enlem dairesi, uç sınır olarak kabul olunmuş bulunmaktadır; buna göre, bu sınırlardan kutuplara kadar uzanan bölgeler *anormal* bölgeler olarak kabul edilmekte ve buralarda, (24 satlik günlük işlerin görülmesinde) 45. enlem dairesi üzerinde fiilen tesbit edilen ve yaşanan saatler geçerli sayılmakta ve neresi olursa olsun, bu *anormal* bölgelerde, güneşin hareketlerine göre değil ve fakat koldaki saate göre günlük hayat ayarlanmaktadır: Böylece, kuzey ve güney 45. enlem daireleri üzerinde görülen geçerli saatler, 90. enlem dairelerine, yani her iki kutba doğru uzanan bütün bölgelerde yürürlekte kabul edilmekte ve ona göre hareket olunmaktadır.

1307. (n): Bu esas kabul edildiği takdirde, ayrı ayrı meselelere tatbik olunabilir. Az önce de gördüğümüz gibi, meselâ 66. enlem derecesinde bir yıl, güneş esasına dayanan normal bir takvim yılından 16 gün eksik sürer. Bu bölgede, Haziran ayı içinde kalan bir *cuma* günü karışıklığa gelmektedir. Farzedelim ki böyle bir bölgede güneşin hareketlerini takip ediyoruz ve 12 Haziran bir *cuma* gününe rasladı, sonraki 19 ve 26 Haziran günlerine isâbet etmesi icab eden normal bölgelerin diğer *cuma*'ları, bu anormal bölgede 16 günlük gecikmeyle gelecektir. *Ramazan* ayı ve *iki dînî bayram* günlerini tesbit bakımından da aynı problem kendini gösterecektir. "Ekinoks"lardaki 2 gün, ve bundan ayrı uzun bir gece ve güneşin hiç batmadığı uzun bir günden ibaret bir yıl boyunca sadece 3 güneş gününe sahip "kutuplar"da ise, *cuma* günü üç yılda bir gelecek ve *Ramazan* ayı ise 119 senede bir defa kendini gösterecektir... Bugün Finlandiya ve Norveç'te çok sayıda Müslüman yaşamaktadır; bunların sayısı şimdi Kanada'da da hayli çoğalmış vaziyettedir. Fakat gerçek şudur ki, bu bölgelerdeki insanlar, güneş kış mevsiminde bir hafta boyunca hiç doğmadı diyerek bütün hafta yataklarında devamlı uyumamaktadırlar. Aynı şekilde yazın bütün bir hafta güneşin batmadığını görerek, bütün bir haftayı uykusuz iş ve çalışmalarının başında geçirmemektedirler; aksine bu ülke insanları, meselâ saat sabah 9'u gösterdiğinde işçi ise işbaşı yapmakta, memursa Devlet dairelerinde bulunmakta ve akşam saat 18'de de evlerine dönmekte ve "gündüz" mü, "gece" mi olduğuna hiç kulak asmaksızın akşam yemeklerini yedikten sonra yataklarına girmektedirler. Gerçekten de onlar, 168 saat süren uzun yaz gününde 7 defa uyumak üzere yataklarına girmekte ve 7 defa da uyanıp işlerinin başına koşmaktadırlar. Aynı şekilde 168 saat süren uzun kış

gününde de bir defa değil de 7 defa kahvaltı edip 7 defa akşam yemeği yemektedirler. Yine onlara Haziran ayında, 23 günlük fiilî ve gerçek gün sayısına göre değil ve fakat itibarî olarak o ayın 30 gün sürdüğü hesaplanmak suretiyle maaşları ödenmektedir. Birbirinden hiç ayrılmaz bir şekilde haklar, vazifelerle birlikte yürür. Kaide dışı anormal aylardaki fevkalâde uzun süren bu gibi günlerde, mâdem ki birçok defalar uyunuyor-kalkılıyor, yine birçok defalar yemek yeniyorsa, aynı şekilde bir Ramazan ayına raslamış bu uzun süreli (168 saat süren) güneş gününde de birçok defalar *oruç* tutulup-oruç açılabilir. Aynı şey *zekât* vergisi ödemelerinde de kendine tatbik alanı bulur; fiilen 355 Kamerî takvim günü henüz geçmediği ileri sürülerek bu dînî-malî mükellefiyetin îfası geciktirilemez.

1308. (o): Ramazan Müslümanların kullandığı *Hicrî-Kamerî* takviminin 9. ayıdır. Katıksız ve saf bir Kamerî takvim olarak, *Milâdî-Şemsî Hıristiyan* takvimi ile karşılaştırıldığında ayın hareketlerini takip eden bu takvimin, yaklaşık Güneş takviminden 11 gün kadar kısa olduğu görülür. Bu duruma göre Ramazan ayı, her yıl gecike gecike (diğer bir ifadeyle 11 gün erken gele gele) yavaş yavaş güneş yılının bütün mevsimlerini dolaşacaktır. Bu ay bazan kışın Ocak ayına, bazan yazın Temmuz ayına ve diğer mevsimlerin daha başka aylarına misafir olup olup gidecektir.

1309. (p): Gitgide hızları artan nakil vasıtları dînini ve ibâdetlerini yaşayan bir Müslüman için bir başka problem daha çıkarmaktadır: Şayet bir kimse *Sumatra*'dan havalanıp doğru bir hat üzerinden *Sibirya* içlerine uçakla gidecek veya oradan hareketle *Sumatra*'ya dönecek olsa, ve bu seyahati esnasında o Müslüman oruçlu olsa acaba orucunu saat kaçta bozacaktır? Hareket ettiği ülkenin saatlerine göre mi, yoksa vardığı ülkenin saatlerine göre mi, veyahut da havada uçarken güneşin battığını görse bu duruma göre acaba uçakta mı orucunu açacaktır? Bu gibi hallerde mevsimlere göre değişmek üzere büyük saat farkları ortaya çıkacaktır. Hattâ günümüzün ses duvarını aşan uçaklarında bir kimse doğudan batıya doğru uçmaya başlarsa güneşin hiç bir zaman batmadığını görecektir: Bu durum pek tabiîdir ki uçağın sür'atini dünyanın dönüş sür'atine eşit olduğu bir halde söz konusu olur. Böyle değil de batıdan doğuya aynı sür'atli uçakla hareket edilse bu defa da 24 saat içinde bir çok defalar güneşin doğup doğup battığı görülecektir. Umumiyetle sputnik adı verilen füzelerle atılan ve dünya etrafında dönüp duran kapsüllerde seyahat eden astronotlar, dünya çevresinde takriben 90 dakikada bir tam dönüş yaptakları gözönüne alınırsa 24 saat boyunca 16 kere güneşin doğduğunu ve 16 kere de battığı-

nı gözlerler*. İşte bütün bu çeşit problemler, Resülullah'ın sahâbîleri zamanında geçen ve hadîs yazarlarından *Tirmizî, Ebû Dâvud* ve *Ahmed'ubn Hanbel* tarafından nakledilen şu anlatım ile halledilip çözüleceğe benzemektedir: Bir defasında Suriye'de, oruç ayı olan Ramazan Medine'ye nazaran bir gün evvel başlamıştı; bu ay esnasında Suriye'den yola çıkıp Medine'ye gelen yolcular yola çıkarken Suriye' de tuttukları hesaptan farklı olarak Ramazan bayramını Medine'de bir gün sonra, yani gecikmiş olarak kutlamak durumu ile karşı karşıya kaldılar; aynı Ramazan ayı şâyet Medine'den bir başkası yola çıkmış olsaydı o da bu defa kendi hesabına göre oruçlu olduğu halde Suriye'deki Ramazan bayramına kavuşmuş olacak, fakat bu durum karşısında tutmakta olduğu orucunu açarak daha sonraki günlerden birinde kaza niyetiyle bir gün daha oruç tutmak sûretiyle Ramazan ayı orucunu tamamlamış olacaktı. Bu örneği diğer bir ifade ile arzedecek olursak, bu çeşit yolculuklar boyunca, asıl yolculuğa çıkılan başlangıçtaki ülkenin gün ve saat hesapları takip edilmekte ve fakat varılmak istenen ülkeye varıldığından itibâren de artık oranın vakit hesaplarına uyulmaktadır. Bir başka deyimle, başlanmış bir oruç, ancak asıl yolculuğa çıkılan başlangıçtaki ülkenin saatlerine tâbi olunarak açılır. Meselâ bir jet uçağı ile *İngiltere*'den yola çıkılıp *Sibirya*'ya gidilse, güneş yolcular bakımından pek kısa bir zaman içinde batıp gidecektir ve tutulan oruç güneşe tâbi olunarak açılsa pek kısa süreli olacaktır. Buna mukabil, aynı uçakla *İngiltere*'den New York'a uçulsa, bu defa da yine güneşe tâbi olunduğunda oruç pek uzun süreli olacaktır. İşte bütün bu durumlara göre, esasen başlanmış bulunan bütün bu gibi oruçlar, yolculuğa çıkılan başlangıçtaki ülkenin saatlerine tâbi olunarak açılır. Bir diğer problem de, Asya-Amerika arasındaki Okyanus üzerinden boylam şeklinde geçen "Tarih Çizgisi"nden doğmaktadır: *Japonya*'dan *Amerika*'ya doğru jet uçaklarıyla cumartesi günü yola çıkan bir kimse, Amerika'ya vardıklarında burada henüz cuma gününün yaşanmakta olduğunu görürler. Buna mukabil bir cuma günü Amerika'dan Japonya'ya uçan bir yolcu, birkaç saat içindeki yolculuğu sonucu hiç farkına varmadan ömrünün 24 saatinin "yok olduğunu" zîra, Japonya'da cumartesinin yaşanmakta olduğunu hayretle görecektir!.. Bir Müslüman için "Cuma Namazı"nın yerine getirilmesinde bu gibi durumlar karışıklıklar husûle getirir. Yukarda oruç meselesinde mevcut bulunan kaideyle kıyâs edilerek bu gibi yolculuklar sırasında yolculuğa çıkılan başlangıçtaki ülkenin vakitlerine ve takvimine uyulacağı ve fakat varış ülkesine gelindiğinden

* Bugünlerde ise (1990) hem Amerikalılar ve hem de Ruslar tarafından fezada kurulan "uzay labaratuarları"nda (: Skylab) altı aydan fazla bir süre ile kalınıp gözlemler yapılabilmektedir (mütercim)

itibaren de varılan o ülkenin saat ve takvimine tâbi olunacağı söylenebilir.

1310. (q): Daha yukardaki paragraflarda, ay takvimi kullanan Müslüman Hükûmetlerin, belli mevsimlerde güneşe tâbi olarak hasadı yapıldığı için sadece zırâî vergiler bir tarafa, bütün diğer vergileri, her 33 güneş yılında 34 defa toplayıp tahsil etme imkânına sahip olduğunu söylemiştik. Buna mukabil bu Hükûmetlerin aynı devrede memurlarına bir yıl ziyâde yani 34 yıl maaş verdiği de hiç süphesiz söylenebilir; fakat Devlet gelirlerinin tamamı memur maaşlarına gitmemektedir. Devlet bütçesinde maaşlara sarfedilen meblâğlardan arta kalan ve sosyal şartların elverişli hale getirilmesi ve halkın refâhı için harcanacak kısım ise hiç de küçümsenecek bir yekûn tutmaz. Bu duruma göre, zirâî vergiler dışında kalan vergileri ay takvimine göre tahsil eden bir Hükûmetin mâliye bakanı, Gregorien güneş takvimini takip edene nazaran daha talihli bir bakan olmaktadır.

1311. Herhalde yukarda gösterdiğimiz, Resûlullah'ın astronomi hesapları alanında gerçekleştirdiği ıslahat ve reformlar ile ilgili ayrıntılı bilgiler, bu konuda bir fikir edinmek için yeterlidir.

Meteoroloji:

1312. Resûlullah zamanındaki astronomiye dair verilen bilgiler, bilhassa rüzgârlar, yağmurlar, v.s. ile ilgili olarak meteorolojiden de bahsedilmezse eksik kalacaktır. Resûlullah askerî bir sefer için yola çıkıldığında konaklama yerindeki karargâhını ve hattâ savaşın gerçekleşeceği alanı, rüzgârın esiş yönünü hesaplamak suretiyle tayin ve tesbit ediyordu. Ve yine öyle bir taktik kullanıyordu ki, savaşın yapılacağı yerde güneş, müslümanların gözünü alacak şekilde onlara karşı değil de arkalarından gelecek şekilde bir manevra gerçekleştiriliyordu. Meteoroloji alanında o devirde sâhip olunan ilmî yeterliliği ve seviyeyi hiç nazarı itibara almaksızın şunu rahatlıkla söyliyebiliriz ki Resûlullah bu bilim dalının pratikteki önemini mükkemmel surette müdrik bulunuyor ve tabiattaki bu kanunlardan en büyük faydayı kendi lehine çekip çıkarabilmek için gerektiği biçimde hareket ediyordu. İşte bu noktada, rûhî-mânevî yapı ile İslâm dîni birbiri içine girmektedir. O şöyle diyordu:

> "Hiç sanmayın ki yağmur, şu veya bu yıldızın tesiriyle yağar; her şeyi yapan, takdir eden ancak Allah'tır"

Tabiattaki hadiselerin ortaya çıkışında hiç şüphesiz sebeb-netice ilişkisi hâkimdir; fakat bu sebeb ve neticeler dahi yine Allah teâlâ'nın yarattığı şeylerdendir. Bu gerçeğe göre tabiat olaylarının birbirine bağlı,

birbiri arkasına sıralanıp gelen sebeblerini takip ederek herşeyin yaradanı olan Allah'a varmamız ve bütün olayların sebebi olarak en sonunda onu görmemiz ve inanmamız gerekir.

Tıb ilmi (Tıbb'un-Nebî)

1313. Müslüman tabib ve doktorlar meslekten yetişme bir hekim olmasa bile, hiç şüphesiz pratisyen bir hekim olan peygamberleriyle gurur duymaktadırlar. Hakikaten Resûlullah, kendisine başvuran hastalar içn birçok tedâvi çare ve reçeteleri tertip edip göstermiştir; bu noktaya az sonra temas edeceğiz.

Arabistan'da İslâmdan Önce tıbbın durumu:

1314. Adı, "büyük tabib" ile eşanlamlı hale gelen efsanevî şahıs *Nitâsî (İbn Hizyâm)*[1609] hakkında fazla bir malûmata sahip değiliz. İslâma daha yakın olan bir devirde yetişmiş bir çok isme tesâdüf edilmektedir:

1315. *el-Hâris'ubn Keledet'is-Sakafî,* Tâ'if menşe'lidir[1610] Kendisi tahsîlini İran'da *Cundaysâbur* şehrinde yapmış ve tedrîcen beynelmilel bir şöhret ve îtibar kazanmıştı. *Nûşcân* adındaki *Zendâverd* şehrin *Satrap'*ı, İran'lı tabiblerden ümîdini kesmesi üzerine onu getirtmesine şaşmıyoruz. İyileşmesi üzerine bu Satrap, mükâfat olarak kendisinden ne dilediğini sormuştur. *el-Hâris* buna verdiği cevapta, doğduğu şehir olan Tâ'if'in takviyesi ve şehir surlarının inşâsı için bir mühendis talep etmiş ve *Nûşcân* da buna rızâ göstermişti. Surların inşâ edilmesinden sonra *Vacc* vadisindeki bu müdâfaasız şehir, gerçek *Tâ'if* haline gelmiştir(*Tâ'if* kelimesi "sur" mânasınadır). Bundan ayrı, *Nuşcân* ona diğer bazı kıymetli hediyeler ve bunlar arasında *Balâzurî*'ye göre *(Ensâb, I, 489) bir de Bâmıh (Pâmıh,* yani bu kelime acaba türkçe bir kelime olan "pamuk"dan mı gelmektedir?) adında genç ve güzel bir de câriye hediye etmiştir. Bu kız sonradan Mekke'de *Sümeyye* adını almış ve kendisinin İslâmı kabul etmesinden sonra *Ebû Cehil,* üzerine bir mızrakla yürüyerek karnına saplayıp onu katletmiştir. el-Hâris adlı bu doktor, Mekke'de pek aranırdı ve *İbn Ebî Usaybi'a*'nın Tabakaat'ul-etıbbâ (yani, tabiblere âit biyografik lûgat)ında verdiği malûmata göre kendisi, hıfzıssıhha (hijyen) ile ilgili bir de kitap yazmıştır ki, bundan

---

1609. Bk. İbn Sîde, *el-Muhassas,* XII, 327; *Tâ'cul-'Arûs,* "Nun-Tı-Sin" maddesinde *nitâs* ve *n astas* kelimelerinin eşanlamlı olduğunu beyân etmektedir. Muhtemeldir ki Arabistan Bedevî'leri arasında ün salmış en büyük doktor, Anastas adını taşımaktaydı ki işte bu özel isim sonradan cins isim haline gelmiş olabilir

1610. Bu el-Hâris için bk. ez-Zevzenî, *el-Ahbâr'ul-Hukemâ'* (el yazması, Râgıb Paşa (İst.), No. 888, 889) "el-Hâris'ubn Kelede" maddesi

uzun bazı iktibaslar *el-Gazûlî*'nin Metâli'ul-Budûr adlı eserinde[1611] bize kadar ulaşmış bulunuyor. Bundan ayrı, *el-Kıftî* tıp tarihi ile ilgili eserinde beyan ettiğine göre *el-Hâris,* bazı zamanlar Resûlullah'ı bile tedâvi etmişti. Öyle anlaşılıyor ki Resûlullah onun tedâvi tarzından memnun olmuştu; zirâ, *İbn Hacer*'in el-İsâbe adlı eserinde naklettiğine göre *Sa'd'ubn Ebî Vakkas* hasta düştüğünde Resûlullah onun ziyâretine gitmiş ve *el-Hâris*'in tedâvisi altına girmesini ona tavsiye etmiştir. Kaynaklarda teyid edilmektedir ki, bu tabib, İran İmparatoru Kisrâ'nın huzûruna da kabul edilmiş ve Kisrâ, âciz ve sefil Bedevîlerin bu temsilcisinin akıl ve zekâsı karşısında ziyâdesiyle duygulanmıştır ve aralarında geçen bu grüşmede ele alınan meselelelerin hâtıras dilden dile dolaşmış ve muhâfaza edilmiştir[1612]. Onun oğlu *en-Nadr'ubn'ul-Hâris* dahi, bu mesleği babasından öğrenmiş bir kimse olarak, müdâvi bir hekim Sıfatıyla şöhret bulmuştu. Bundan ayrı kendisi, bir müzisyen ve bir tarihçi olarak da tanınırdı. (Ayrıntılı bilgi için bk. *İbn Hişâm,*, s. 191); o, Resûlullah'ın yakın bir akrabası, yani teyzesinin oğlu olmasına rağmen, sadece İslâma karşı değil, aynı zamanda Resûlullah'ın şahsına karşı dahi körükörüne saldırmıştır[1613]. Ancak bunun hesabını daha sonra ödemek mecburiyetinde kalmıştır.

1316. O devirde, *Tâ'if* yakınında yaşayan bir Hıristiyan papazı vardı. Bu papaz, Resûlullah'ın küçük yaşta iken yakalandığı bir göz hastalığını (muhtemelen çapak *"rams"* veya göz iltihabı *"Remd")* tedâvi etmişti; bu hususta *Halebî*'nin İnsân ul-Uyûn[1614] adlı eserinde malûmat vardır.

1317. *Damâd'ul-Ezdî,* güney-doğu Arabistan'dandı ve akıl hastalıklarını dahi iyileştirme hususunda ün salmıştı. Kendisi bir defasında (muhtemelen İslâm öncesi Hac'larından biri esnasında) Mekke'yi ziyâret ettiğinde, Allah'ın Resûlü olduğunu söyleyen bir mecnûnun burada mevcut olduğundan kendisine bahsetmişler ve o da merak edip Resûlullah'ın yanına varmış, hakikaten sokak çocukları onun peşine takılmış vaziyette iken kendisini görmüştü. *Damâd* ona tıbbî bir tedâvi tatbik etmeyi teklif etmiş ve giriştikleri konuşma sonucu İslâm cemâati, Mekke'li olmayan ilk Müslümanlardan birini kazanmıştı(*Muslim, Sahîh,* ilgili bölümde ve *A.b. Hanbel,* I, 302).

1611. II, 101-103
1612. Bu husustaki kaynaklar için yukarda, "Arap Kabîleleri: Hevâzin/Tâ'if" Bölümüne bakınız
1613. İbn Ebî Usaybi'a, C. I, s. 113
1614. C. I, s. 149

1318. Doğu Arabistan'ın *Teym'ur-Rebâb* kabilesine mensup olan *Ebû Rimset'ut-Teymî*'nin başından geçenler daha da alâka çekicidir: O İslâmı kabul etmek üzere Medine'ye gelmişti. Hekim olması dolayısıyla duyduğu merak Allah'ın Resûlünü ayırdetmede bir işâret olarak bilinen meşhur mührü: "Resûlullah'ın omuzunda bulunan şey, hekimlik yönünden güvercin yumurtası iriliğinde bir tümördür" diyerek tetkik etmeye ve cerrahî bir ameliyatla bunu olduğu yerden çıkarmaya kendisini sevk ve teşvik etmişti. *Ahmed'ubn Hanbel*[1615] ve *İbn Sa'd*[1616] naklettikleri bir hadîste bize bildirmektedirler ki, *Ebû Rimse,* Resûlullah'a bu münâsebetle şu sözü söylemişti: "Ben tabipler ailesine mensup bir doktorum ve benim babam da çok meşhur bir hekimdi. Vallahi insan vücudunda bulunan ne bir kan damarı ve ne de bir kemik bizim için mechûldur. Omuzunda bulunan şu rahatsızlığı bana bir göster, şayet çıkıntılı bir yumru *(sal'a)* şeklindeyse onu keser, yerinden çıkarır ve ilâçla tedavi ederim". Hadîste zikredildiğine göre Resûlullah bu ameliyata razı olmamıştır. Fakat Arabistan'da tıp ilminin seviyesini göstermesi bakımından hadîste geçen bu olay önemlidir. *Benû Amir* kabilesinden olan ve *"Etabb'ul-Arab"* lâkabıyla anılan bir diğer tabibin dahi aynı "mühür" ile ilgilendiğini görmekteyiz (bk. *Taberî,* Te'rîh, I, 1146).

1319. Anlaşıldığına göre, Medine'de bir gün Resûlullah yaralanmış bir kimseyi ziyâret etti ve şöyle söyledi:

"— Filân kabilenin tabibini çağırınız".

Tabip geldiğinde ona şu suali sordu:

"— Ey Allah'ın Resûlü ilâç ve tedâvi bir işe yarar mı?"

(Bununla o tabip, Allah'ın herşeye kâdir olduğunu ve bir ilâç kullanma ve tedâvi yoluna gidilmesi halinde Allah'a mütevekkil olmaktan, onun kuvvet ve kudretine tevekkül göstermekten uzaklaşılmış, Allah'a karşı gelinmiş olacağını söylemek istiyordu). Resûlullah ona şu cevabı vermiştir:

"— Subhânâllah! Acaba aynı zamanda tedâvi ve ilâcını yaratmaksızın Allah şu yeryüzünde herhangi bir hastalık yaratmış mıdır?!."

1615. II, 227, 228, v.s.
1616. I/2, s. 132-133

Ahmed'ubn Hanbel tarafından nakledilen bu hadîs başka bir tafsîlât vermemektedir[1617]

1320. *Mâlik*'in Muvatta'ında[1618] bulunan bir hadîste de kezâ fazla bir tafsilât bulunmamaktadır. Bir gün *Benû Enmâr* kabilesinden iki tabip, Resûlullah'ın huzûruna girmiş ve o da onlara şu suali sormuştu: "İkiniz arasından hanginiz daha iyi tabipsiniz?" Fakat bundan sonra hadîste tedâvi ve bakımın, mütehassısların en iyisine ve en yükseğine yaptırılması hususu öğütlenmektedir.

1321. Kadın doktorlar konusunda da elimizde bazı bilgiler bulunmaktadır. *A. b. Hanbel*'in naklettiğine göre[1619] *Âyişe*'nin erkek yeğeni *Urve,* bir gün ona şu suali sormuştu:

> "— (Resûlullah'ın zevcesi olduğu için) senin fıkıh üzerinde çok bilgili olmana şaşmıyorum; yine (sen İslâm Öncesi Arap tarihi ve şiiri konusunda geniş bilgiyle tanınan *Ebû Bekr*'in kızı olduğun için) bu konularda sahip olduğun ilme de hiç hayret etmiyorum. Fakat sen aynı zamanda tıp ilmini de biliyorsun, bu nereden geliyor!?."

O şöyle cevap vermiştir:

> "— Ey Urve'ciğim! Resûlullah'ın sıhhati ömrünün sonlarına doğru bozulmuştu. Bunun üzerine Arabistan'ın her köşesinden kendisini birtakım hey'etler ziyârete gelmeye başladılar; onun hastalığını öğrenir öğrenmez de her biri bir ilâç tavsiye etmeye başladı. İşte onu bu ilâçlara göre tedâvi eden kimse bendim, bilgim buradan gelmektedir".

1322. Bedevîler arasında efsanevî bir şöhrete ulaşan bir kadın doktor daha vardır. Şâir *Ebû Simâk el-Esedî* şiirlerinde bu kadının kabiliyetini dile getirmekte ve şöyle yakınmaktadır: "Uzaktaki *Benû Evd*'in tabibesi *Zeyneb*'e kendimi göstermedim diye ölmem mi gerek?" Bu kadının uzun müddet berhayat olması îcap eder, zîra kendisi daha sonra aynı şairin yeğenini tedâvi etmişti; Onun gözlerine "antimuan" tatbik etmiş ve ilâcın emilebilmesi için bir müddet sırtüstü yatmasını hastasından istemişti[1620] *İbn Ebî Usaybi*'a tabiplere dair meydana getirdiği eserinde[1621] bize heyecanla şu bilgiyi vermektedir: "Bu kadın, hekimlikle ilgili bütün pratik malûmatı biliyordu ve tedâvide yetişmiş, göz hastalıkları ve yaraların iyileştirilmesinde ihtisas kesbetmişti; kendisi bu yüzden Araplar arasında meşhur olmuştu".

1617. bk. V, 371
1618. 'Ayn, 12
1619. VI, 67
1620. el-İsbehânî, *el-Ağânî,* C. XIII, s. 114
1621. C. I, s. 123

Hekimliğe karşı gösterilen umumî tutum:

1323. Allah'ı takdirine tevekkül göstermenin faziletleri üzerinde ehemmiyetle durmakla berâber umumiyetle diğer dîn'ler, bizzat Allah'ın şu dünyayı "sebebler ve netîceler dünyası" olarak takdir ettiği hakikatini görmezlikten gelirler ve dîndaşlarına: Kendilerine îtina gösterip tedâvi yollarına başvurmayı tavsiye etmekten çok, tahammül gösterip katlanmayı öğütlerler. Muhammed A.S.S.'ın öğretiminin hey'eti mecmuasından çıkarılan neticeye göre İslâm, Allah'ın Kaadiri Mutlak'lık sıfatını en gerçekçi bir şekilde, pek güzel îzah ve ifâde etmiş bulunmaktadır. Bir gün bir tabibin şüphesiz zühd ve takvâsı sebebiyle Resûlullah'a: "İlaç ve tedâvi bir işe yarar mı?" diye sorması üzerine o kesinlikle ve derhal:

> "— Subhânallah! Acaba aynı zamanda tedâvi ve ilâcını yaratmaksızın Allah şu yeryüzünde herhangi bir Hastalık yaratmış mı?! Onu bilen bilir, bilmeyen bilmez... Şâyet, sen hastalığa tam ve katî tedâvi getiren ilâcı bulmuşsan Allah'ın takdir ve emriyle iyileşme tahakkuk eder"[1622]

demesi işte bunu gösterir. Şüphesiz herşeyi takdir eden Allah'tır, fakat o bunu sebepler, çareler ve vasıtalar ile gerçekleştirmektedir ve bizzat "Allah" hedef ve gaye edinilen neticelerin doğumu için "insan" tarafından bir gayret ve emek sarfedilmesini, sebep ve vasıtaların kullanılmasını arzu etmekte ve bunu emretmektedir.

1324. Aşağıda nakledeceğimiz şu hadîs dahi, *Ahmed'ubn Hanbel* tarafından nakledilmektedir (IV, 278): Bir gün bazı Bedeviler Resûlullah'ın huzûruna girdiler ve diğer birçok şey arasında şu suali de sordular:

> "— İlâçlar kullanmak sûretiyle tedâvi olmak İslâmda meşrû mudur?"

Resûlullah bu suale açık ve kesin şu cevabı vermiştir:

> "— Gayet tabîi! İhtiyarlık müstesna, aynı zamanda tedâvi ve ilâcını yaratmaksızın Allah hiçbir hastalık yaratmamıştır"

Kur'ânı Kerîm'de tıb ilmi:

1325. Kur'ânı Kerîm'deki şu âyet (K. 7/31), İslâm tıb adamlarını ziyâdesiyle teshîr edip hayran bırakmıştır:

> "—... Yeyiniz ve içiniz, fakat ifrâta gitmeyiniz! Hakikatte o (Allah) müsrif ve müfritleri sevmez".

1622. A. b. Hanbel, V, 371

Koruyucu tabâbet ilmi bakımından bundan iyi bir öğüt bulunamaz.

1326. Bal'ın fezâilinden bahseden Kur'ânı Kerîm'in (16/68-69) âyetleri bilhasa alâka çekicidir:

> "Ve işte Allah'ın *arı*'ya vahyettiği şey: 'Dağlarda, ağaçlarda ve kovanlarda yuvanı kur! Sonra her nevî şeyleri (çiçekleri) ye! Müteakiben Rabb'inin açtığı dar yollarda yürü!". (Arı'nın) karınlarından muhtelif renklerde bir hülâsa (bal) çıkar ki, bunda insanlar için hakikaten bir *şifâ* mevcuttur. İşte muhakkak ki, bunda tefekkür eden kimseler için gerçekten bir âyet vardır..."

Bal'ın her biri kıymetli hassalara sahip muhtelif çiçeklerden meydana geldiğini müşahede eden kimseler, esas olarak muhtelif bal nevilerini veya bunların karışımlarını kullanan tamamen ayrı bir tedâvi ekolü geliştirmiş bulunmaktadır. Fakat, bu sonradan ortaya çıkmış bir usûldür. Bir çok hadîste anlatıldığı gibi, Resûlullah *bal*'ı muhtelif hazım cihazı hastalıkları için iyi neticeler alacak şekilde öğütlüyordu.

1327. *Eyyûb* Peygamber'e dâir Kur'ân'da (38/42) anlatılan kıssada "kaplıca suları"yla tedâvi mevzûbahis edilmektedir. Müfessir Tabarî'ye göre tedâvi edici iki ayrı su kaynağı mecuttu: *Eyyûb* A.S. bunlardan birinde yıkandı ve hastalığı iyileşti; diğeri içilebilir idi, bunu içti.

1328. Kur'ân'da "ambriojenik" (embriogénique) tavsif ve tasvirler, taşıdıkları serâhat ve diğer medeniyetlerde ve hattâ tıb kitaplarında tanınıp bilinmemesi gerçeği karşısında bihhassa insanı duygulandırıp hayecanlandırmaktadır (K. 23/14; 22/5). İşte bu âyetlerden bazıları (K. 23/12-14):

> "Andolsun ki biz insanı seçkin bir *balçık*'dan yarattık; sonra onu metîn bir karargâhda *nutfe* haline getirdik; sonra o nutfeyi bir *kan* pıhtısı haline koyduk ve bu kan pıhtısından *bir tutam et* parçası hâsıl etdik; sonra da bir tutam et parçasından *kemik*'ler yapdık ve bu kemiklere elbise olarak *et*'ler giydirdik. Bundan sonradır ki onu tamamen farklı ve başka bir yaratık hâline getirdik: Yaratanların mükemmel ve ulusu olan Allah'ın şânı ne yücedir!"

1329. Kur'ândaki (12/84-96) *Ya'kûb* ve *Yûsuf* A.S. peygamberlerin kıssaları, bize göz hastalıkları ile ilgili bir vâkı'a dan bahsetmektedir: *Ya'kûb* Peygamber sevgili oğlu *Yûsuf*'u kaybetmiş ve üzüntü ve kederinden bir türlü ağlamaktan vazgeçmiyordu, öyle ki "yas'tan gözleri beyazlaştı". Sonra kendisine oğlu Yûsuf'un bulunduğu haberi getirildiğinde *Yûsuf*'un gömleği yüzüne sürülmesi üzerine *Ya'kûb* Peygamber öylesine heyecanlandı ki, cerrâhî bir ameliyat geçirmeksizin

gözleri şifâ buldu ve yeniden görür oldu. Mekke'de işkenceye tutulan *Zinnîre*'nin başından geçenler de aynı vâkı'anın bir diğer misâldir (İbn Hişâm'a bakınız): Kendisini o derece dövdüler ki, gözleri görmez oldu. Fakat onun gerçekte tahammül edemediği asıl şey, terkettiği putların cezâ olsun diye onu âmâ yaptığını hem alay, hem de hakaret olarak kendisine söylemeleri olmuştu. Hüzün ve keder içinde ağlayıp bütün zühd ve takvâsını toplayarak öylesine bir duâ etti ki neticede ertesi gün kendisine işkence edenlerin şaşkın nazarları arasında tekrar görür oldu. Sonra *Ebû Bekr* onu satın almış ve hemen azâd etmiştir.

1330. Kur'ânı Kerîm'in şer'î ahkâmı içinde bulunan *oruç* (K. 2/183) burada zikredilmeğe değer bir yer işgal etmektedir. Günümüzde orucun hekimlik yönünden taşıdığı fazîlet ve değerler gitgide daha iyi anlaşılmaktadır. Fransa, Almanya, İsviçre ve daha başka memleketlerde bilhassa kronik bazı hastalıkları, herbiri muhtelif zaman sürelerine sahip *oruç*'larla tedâvi eden tamamen farklı tedâvi ekolleri günümüzde mevcut bulunmaktadır. Âşikârdır ki, oruç tutan kimseler miğde hastalıklarına pek ender yakalanırlar. Askerî, rûhî v.s. yönden sağladığı fayda ve yararlılık bizim buradaki konumuz dışında kalmaktadır.

Sağlık idare ve teşkilâtı:

1331. Devlet Başkanı olması dolayısiyle Resûlullah, teb'asının sağlık işleriyle de meşgul olmak mecburiyetindeydi. Onun hikmet dolu irşâd ve emirlerinden birkaçını buraya alalım:

1332. *İbn Mâce* ve *Nesâ'î* rivâyet ediyorlar ki, Resûlullah, tıb ve hekimlik ilmine sahip olmayan kimselerin, hastaların tedâvisiyle uğraşmalarını hukûkî yönden men ve yasak etmiş ve bu hastalara verecekleri zarar ve ziyandan kendilerinin mes'ul olacaklarını beyan etmiş bulunuyordu. *Ebû Dâvud*'un hadîs kitabında naklettiğine göre, tabib ve doktora verilecek tedâvi ücretlerinin meşrû olduğunu Resûlullah beyân ve ifâde etmiştir.

1333. *Buhârî* ve diğer hadîs musannıfları naklederler ki, Resûlullah'ın bir emrine göre:

> "— Vebâ çıkmış olan bir yerde ne oturanlar orayı terkeder ve ne de başka bir yerden gelenler burasını ziyâret edebilirler"[1623].

Bulaşıcı hastalıkların yayılmasına bundan daha iyi hangi tedbir ve çâre set çekebilir?

1623. Buhârî, 76/30; Müslim, 39, No. 93, 94, 98, 100

1334. Askerî seferler esnâsında Resûlullah'un askerî karargâhında her zaman kadın *hastabakıcı*'lar bulunuyordu. Bizzat Medine'de bile bu konuda sık sık "*Rufeyde*'nin çadırı"ndan bahsedilmektedir. Hattâ bu çadırın Medine'de büyük Câmide de kurulduğu olmuş ve buraya yaralılar nakledilmişlerdir. Her halde *Rufeyde*'nin alelâde bir hastabakıcı hemşire olmaktan öte olması gerekir. *İbn Hişâm*'ın dediğine göre, *Eslem* kabilesine mensup olan bu hanım, yaralıları tedâvi eder ve gönüllü olarak, hasta düşmüş bütün müslümanların hizmetine koşardı.

Bizzat Resûlullah'ın tabibliği:

1335. Öyle anlaşılıyor ki Resûlullah, esaslı surette tıbbî malûmata vâkıf bulunuyordu. Kendisi gençliğinde çok seyahat etmiş, Filistin, Yemen, ve Güney Doğu Arabistan'da *Umân*'da bulunmuştu. Denize, denizciliğe ve fırtına v.s. anlarında gemilerin durum ve hallerine dâir atıflara Kur'an'da sık sık raslanmasına bakarak hiçbir müfessirin kalkıp, Resûlullah'ın ticârî maksatlarla muhtemelen Habeşistan'a kadar gitmek için deniz yolculuklarına çıkmış olabileceğine dair bazı görüşler ileri sürdüğünü görmüyoruz. Mekke'nin tatbik ettiği işkence ve zulümden kaçmak için yeğeni *Ca'fer* Habeşistan'a sığınmak ve ilticâ etmek istediğinde Resûlullah kendisine, bize Habeş İmparatoru *Negüs*'ü şahsen tanıyor intibaını verecek şekilde ona hitâben yazılmış bir takdim ve tavsiye mektubu vermişti. Durum ne olursa olsun, şurası bellidir ki Resûlullah'ın tıbbî tavsiye, öğüt ve reçeteleri pek çoktur. Bu hususta ciltler dolusu eser meydana getirilmiştir. Bir yandan *Buhârî, Ebû Dâvud, Tirmizî* ve *İbn Mâce* gibi büyük muhaddislerin eserleri, *Tıbb'un-Nebî*'den bahseden uzun bölümler ihtiva etmekte, diğer yandan ilk devirlerden itibaren Islâm Peygamberinin tıb ve hekimliğine dâir, müellifler, husûsi kitaplar ve eserler meydana getirmiş bulunmaktadır.

1336. Benim bildiğime göre, bu son neviden en eski *Tıbb'un-Nebî* kitabı 120. Hicrî senede vefât eden *Abd'ul-Melik İbn Habîb* tarafından meydana getirilendir. İbn Hacer, İsâbe adındaki eserinde onun bu konudaki eserinden bahseder. *Brockelmann* (GAL) ve *Kâtip Çelebi* (Keşf'uz-Zunûn), on adetten fazla arapça yazılmış ve "Tıbb'un-Nebî" adını taşıyan eserin mevcûdiyetini haber verirler. Bu konuda farsça, türkçe, urdu dili v.s. gibi diğer dillerde meydana getirilmiş aynı nevîden eserler de vardır. Bu çeşit eserlerin tetkiki, bir tarihçiden ziyâde bir tıb adamını ilgilendirmektedir. Bununla berâber dikkati çe-

ken umumî bazı noktalardan bahsedelim.

1337. *A. İbn Hanbel*[1624], bir tabibin gelip, kurbağanın bünyesinde bulunan bir ilâçtan bahsetmesi üzerine Resûlullah'ın kurbağalardan öldürülmek suretiyle ilâç imâl edilmesini yasakladığını nakletmektedir.

1338. Aynı muhaddis[1625], *Târık'ubn Suveyd'il Hadramî* hadîsini de nakletmektedir. Buna gör mezkûr sahâbî Resûlullah'a:

"—Yâ Resûlallah bizim memleketimizde yetişen üzümlerden biz *şarap* imâl ederiz; bunu içebilir miyiz?"

diye sormuş, o da bunu yasaklamıştı. Fakat *Târık* daha da emin olmak için ısrar etti.

"Fakat biz (bu şarapla) hastalarımızı tedâvi ederiz".

Resûlullah ise, alkollü içkilerin bir ilâç ve tedâvi olmadığını fakat bu içkilerin bir hastalık teşkil ettiği cevabını vermiştir.

1339. Günlük her bir beş vakit namazından evvel *abdest alınması* gerektiğini de unutmamamız gerekir. Bu konu ile ilgili olarak Kur'ânı Kerîm şöyle buyurur[1626]:

"Ey îman edenler! Namaza kalktığınızda yüzlerinizi, sonra dirseklere kadar el ve kolarınızı yıkayınız; ıslak ellerinizle başınızı meshediniz; ayak bileklerinize kadar ayaklarınızı yıkayınız. Şayet cünüb iseniz iyice temizleniniz. Hasta halde, yahut yolculukta bulunuyorsanız veyahut da helâdan geliyorsanız, yahut zevcelerinizle temas etmişseniz ve bütün bu hallerde su da bulamamışsanız, temiz bir toprak ile teyemmüm ediniz ve bununla ellerinizi ve yüzünüzü bulayınız. Allah sizi sıkmak istemez; o sizi arındırıp temizlemek ve sizin üzerinizde nimetini tamamlamak ister. Herhalde siz bunun kıymetini bilip şükredersiniz."

1340. Bu arada açıklayalım: Kadın ve erkek için sadece cinsi temasdan sonra değil ve fakat aynı zamanda uyku halinde iken ihtilâm olma durumunda da bütün vücudun yıkanması demek olan *gusül ab-*

1624. III, 453
1625. IV, 311 ve V, 293. Ayrıca bk. Müslim, 36, No. 12
1626. 5/6 ve muk. ed. 4/43

desti almak gereklidir. Kadınların, bu gibi hallerden başka, aylık "hayız" hallerinin geçmesinden ve çocuk doğurduktan sonra "nifâs" durumunun kaybolmasından sonra da *gusûl* abdesti almaları gerekir. Cuma günleri, cuma namazına gitmeden önce, defnedilmeden evvel bir cenâzenin yıkanması *(gasl)* ve sâir teçhiz işleri ile meşgûl olunmasından sonra o yıkayıcının *gusül* abdesti, "farz olacak derecede kuvvetle emrolunmuş" vaziyettedir.

1341. Kendim bizzat görüp tetkik etmemekle birlikte, şu eserin Alman dilinde yayınlanmış olduğuna işâret etmek istiyorum: *E. Enke* Die Medizin im Koran, Stutgart 1906 (92 sahife).

1342. Verilmiş sıhhatle ilgili umumî tâlimat'dan bazı parçaları okuyuculara sunmak isterim: *İbn Abd Rabbih,* el-Ikd adlı eserinde Resûlullah'ın bir hadîsini nakletmektedir ki, bunda sıhhatin iyiye doğru gitmesini sağlamak için hava değişikliği (yani seyahat) tavsiye edilmektedir[1627]. Dişlerin gün boyunca belli aralıklarla ovulması hususunda Resûlullah'ın ısrarla durduğunu birçok kaynak eserler belirtmektedirler. Aynı şekilde tırnakların, saçların kesilmesi ve vücûdun mahrem yerlerindeki tüylerin alınıp temizlenmesi de hadîslerde emrolunmuş bulunuyor. Yine, yemeklerden evvel ve sonra ellerin yıkanması mecburiyetine de Resûlullah işâret buyurmuştur. *Muslim, Tirmizî ve A.b. Hanbel*'in naklettikleri:

> "Temizlik dînin yarısıdır"

hadîsini nakletmek suretiyle temizliğe dâir bu konuya bir son veriyoruz. Ayrıca, *İbn Mâce* tarafından nakledilmiş şu hadîs'te (bkz. Ha. No. 1438) psikolojik bir değerlendirme de görülmektedir:

> "Bir hastayı ziyâret ettiğinizde ona uzun bir ömür ümidi telkîn ediniz; bu onun mukadderatını değiştirmez ve fakat hastanın sevinmesini sağlar"

O devirdeki bazı hastalıklar:

1343. Hadîs kitapları şöyle bir karıştırılacak olursa, Arabistan'da o devirde raslanan tropikal bazı hastalıkların isimlerini çok sayıda olmamakla birlikte tesbit edebilmemiz mümkün olur:

برص *Bars:* Deri üzerinde görülen beyaz lekelerden ibâret bir nevî bir deri hastalığı (Beyaz cüzzam)

بطن *Batn*: Mide hastalığı

جزام *Cüzzâm*: Parmakların döküldüğü cüzzam hastalığı (Kara cüzzâm)

1627. 6/271

جدري *Cudrî:* Çiçek hastalığı.
جنون *Cünûn*: Akıl hastalığı.
ذات الجنب *Zât'ül-cenb:* Akcier iltihabı.
شقيقة *Şâkîka:* Yarım başağrısı.
حصبة *Hasaba:* Kızamık.
حمى *Hummâ:* Ateşlik hastalık.
مشي *Meşî:* İshal.
رمد *Remd:* Göz çapaklanması.
صداع *Sudâ':* Başağrısı.
أدرة *'Udre:* Yumurtalıkların yanması.
عذرة *Uzra:* Boğaz ağrısı v.s., v.s..

1344. Aynı kaynaklar, tabâbette ilâç olarak kullanılan çok sayıda *ot isimleri* zikretmektedir. Ayrıca bunlar, bu ilâçların çeşitli alınış şekil ve tatbik tarzlarını da göstermektedirler: Boğazdan, burundan, şayet hastanın ağzı açılmıyorsa dişlerin arasından v.s. gibi.

1345. Usûlüne uygun bir şekilde tedâvi maksadıyla, Kur'anı Kerîm'den âyet veya sûrelerin okunmasının meşrûluğu da Resûlullah'tan naklen gelen hadîslerde gösterilmiş bulunmaktadır. Kur'ân tilâvetinin inanan kimse üzerinde en azından ruhî-manevî bir boşalma, yumuşama şeklinde bir tesir husule getirdiği inkâr edilemez. Ben, (Hamidullah) "kara büyü" denen belâya uğramış bir çok kimse üzerinde bunun müsbet tesirlerine bizzat şâhit olmuş bir kimseyim.

Bazı merak çekici olaylar:

1346. *İbn Hişâm*'ın naklettiğine göre (s. 1006) Resûlullah bir ara hastalandığında "yedi ayrı kuyudan alınmış su karışımı" ile yıkanmıştı.

1347. Resûlullah, *Buhârî* (76/19) ve *Ahmed'ubn Hanbel*'in (2/443) naklettikleri bir hadîsinde:

> "Cüzzamlıdan bir *Kaplan*'dan kaçar gibi kaçınız"

demektedir. Şurası gayet tuhaf ve hayret vericidir ki bugünün tıb âletleri ile tesbit edildiğine göre (bk. *de Hansen)* cüzzamın mikrobu bir "kaplan" şekline benzemektedir. Medine'ye gelen Sakîf hey'eti mensupları arasında cüzzamlı biri de vardı; Resûlullah ona bir haberci gönderdi:

> "Senin bî'at yeminini almış olduk; (beni bizzat ziyaret etmeksizin) ülkene dön!" (bkz. İbn Mâce, No. 3544 ve Muslim, No. 2231).

Bu, onun herkes içinde umumî davranışlarından biriydi; fakat bir başka defada özel olarak bir cüzzamlıyı yemeğe dâvet etmiş ve onunla birlikte aynı kaptan yemek yemiş ve bu hastaya:

> "Allaha güvenerek yemeğini ye!"(bkz. İbn Mâce, No. 3542)

demiştir.

1348. Bir defâsında çok zayıf düşmüş bazı Bedevîler Medine'ye geldiler. Resûlullah bunlara "deve idrarı" olduğu kadar "sütü"nü de öğütledi ve bu iş için bizzat kendine ait olan deve sürülerinden istifâde etmelerine müsâade etti. Bir müddet sonra bu Bedevîler iyileşip semirince sürü çobanını katlederek develeri kaçırdılar; akabinde yakalandılar ve cürümlerinin cezâsı verildi[1628].

1349. *Buhârî, İbn Hanbel* v.s. gibi muteber hadisçiler, günümüzün tabibini epey düşündüren Resûlullah'ın şu hadisini naklederler:

> "Şayet bir sinek sulu bir yemeğin içine düşüp kalır da, sadece bir tek kanadı yemeğe dalacak olursa çıkarıp atmadan evvel iki kanadı da yemeğe girecek şekilde sineğin yemeği daldırılması gerekir; zîra sineğin bir kanadında hastalık, diğerinde ise bunun ilâç ve tedâvisi vardır".

Acaba bu hadîste mevzû bahis olan ayrı ve mahsus bir sinek midir? Yoksa sineklerin bugünkünden daha az mikrop taşıdıkları bir devir veya bölge mi mevzû bahistir? Bu hadîsdeki noktayı hemen red ve hurâfe ile ilgili veya folklorik basıt birşeydır deyıp geçmeden evvel, bioloji mütehassısları ve tabiblerin derinlemesine bir araştırma yaparak meseleyi tetkik etme zahmetine katlanmaları değerli bir iş olacaktır[1629]. Resûlullah'ın aşağıdaki şu hadîsinde ne kadar büyük bir hikmetin bahis konusu olduğunu kim bilebilirdi; bu hadîsinde Resûlullah:

> "Şayet bir köpek ağzını bir kaba daldıracak olursa, insanlar tarafından bu kap kulanılmadan evvel, hattâ ilki ince temiz toprak ile olmak üzere *yedi defa* su ile ovulup çalkalanması lâzımdır".

Tıbbî diğer vasıta ve çarelerin olmadığı bir yerde, ince-temiz topraktan daha kolay antiseptik ne bulunabilir?

1350. Tıb ilimlerini himâyesi altına alma ve bunların gelişmesini teşvîk edip hızlandırma şeklinde, Resûlullah'ın tâkip ettiği politika sonucu bundan pek mes'ûd sonuçlar elde edilmiştir. Kendisi Hicrî 11. yılda dünyâ hayâtına vedâ etmişti ve çok geçmeden 14. yılda Halîfe *Ömer* R.A., *Kaadısiye* meydan muhârebesi sırasında, İslâm Ordusunun tıbbî ihtiyaçlarını karşılamak üzere, Orduyla birlikte birçok da doktor(: etıbbâ) göndermiş bulunuyordu[1630].

1628. Buhârî, 4/66; Müslim, 28, No. 9, 10 ve diğer hadîs eserleri

1629. Bu meseleye bir ışık getiren ve tıbbî izahını yapan yazar S. Raslan'ın ilmî bir makalesi için bk. *Hakses Mecmuası*, 1966. sy. 17. s. 4-6

1630. bk. Tabarî, *Te'rîh*, I, 2225-6

Mühendislik, Mîmarlık Ve Şehircilik Alanında Dahiyâne Çalışmalar

1350 m/1. Tıb ve hekimliğin hemen yanı başında, konut inşâ etmek, mesken edinmek, bunlarda konfor ve dekor aramak, yeryüzünde en eski çağlardan beri insanoğlunun ihtiyaç duyduğu en önde gelen eğilimlerdendir. Arap Yarımadasında Yemen, Atina Şehirdevletinin kuruluşundan çok önceleri, binâ ve mesken şeklinde âbidelere sâhip olmuştu; ancak biz tetkikatımızı Resûlullah A.S.S.'ın devri ile sınırlama durumundayız.

Kur'ânı Kerîm'de görülen malzeme:

1350 m/2. Bir arka plan çizmek üzere, Kur'ân'da yer almış en az yüz kadar aâyette konu ile ilgili terim ve ıstılahların yer aldığını belirtmek isteriz; şöyle ki:

1350 m/3. İnsanoğlunun başlangıçta mağaraları ve çeşitli kovukları konut edindiği farzolunmaktadır. Hattâ ev yapmayı öğrendiğinde dahi, geçici bir takım ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir ilk çeşit yerleri zaman zaman kullanmıştır(bkz. K. 16/81). Kur'ânı Kerîm'de geçen(18/9 ve devamı) Yedi Uyur*(:Ashâb-ı Kehf)*'un, dînî sebebler altında eziyet ve zulümle karşılaştıklarında, uzun seneler kaçıp bir mağaraya sığınmaları olayı bu durumu gözlerimiz önünde canlandırmaktadır. Aynı anlatım'da saklandıkları mağaralarda kütüphânelere sâhip Essen'liler olması pek muhtemel, bir insan topluluğundan *(: Rakîm)* da söz edilmektedir. Kur'ânı Kerîm'in 9/40. âyetinde, Resûlullah Muhammed A.S.S. ve *Ebû Bekr es-Sıddîk*'ın Hicret yolunda *Sevr* Dağında bir kaç gece konukladıkları mağara'dan bahsedilmektedir. Bundan ayrı, Resûlullah'ın İslâm Öncesi senelerde *Hîrâ* mağarasında dînî maksatlarla i'tikâf'a çekildiği bilinmektedir ki aynı mağarada Kur'ânı Kerîm'in ilk âyetleri kendisine nâzil olmuştu (K. 97/1 bu olaya

telmihte bulunmaktadır). Yine aynı olaya K. 9/57'de görülen umûmî ifadelerle temas edilmektedir. Sadece dağlarda tabiatın açtığı mağaralar(K. 16/80) değil, ayın zamanda, muhtelif vesilelerle(K. 7/74, 15/82, 26/14) insan eliyle kayalık bölgelerde oyularak yapılmış meskenlere de Kur'ânı Kerîm'de işâret edilmektedir, herhalde bunlar (paline)lerde inşâ edilmiş nârin ve dayanıksız bir yangın çıktığında yok olup gitmeye elverişli meskenlerden daha emîn ve dayanıklıydılar(Kayalık dağlarda oyularak inşâ edilmiş bu çeşit meskenler, meselâ bugün dahi kuzey Arabistanda hâlâ görülmektedir)(*).

1350 m/4. Göçebelerin sökülüp taşınabilir çadırlarından başka(K. 16/80) yine Kur'ânı Kerîm, birçok defalar *(beyt), (kasr)* terimlerini, "ev" manasına âyetlerde kullanmaktadır. Bunlara göre *beyt*, çamur ve tuğla kullanılarak yapılmış, *kasr* ise, kesme taşlardan inşâ edilmiş evlerdir. Muhtemeldir ki aşağıda görülen terim bu konular, Kur'ânı Kerîm'de ev ve mesken konusunda daha sonraki gelişmeler dolayısiyle kullanılmışlardır, meselâ:

Binânın oturduğu kaide ve temeller: K. 2/127, 16/26
Duvarlar: K. 18/77 ve 18/82
Çatı: K. 16/26, 43/33, 52/5
Kapı: K. 2/189 ve d.
Kilit: K. 47/24
Anahtar: K. 24/61
Anahtar altında saklanan hazîneler: K. 28/76
Kiriş ve payandalar: K. 89/7, 104/9
Tünel: K. 6/35

Kur'ânı Kerîm'de geçen konu ile ilgili terimler arasındadır.

1350 m/5. Hattâ yine Kur'ânı Kerîm'de kurşunla kaplanmış yapı (61/4), tahkîm edilmiş kale burçları(4/78), etrâfı surlarla çevrilmiş muhkem şehirler(59/14), her tarafı süslerle kaplı ev(17/93) ve şu dikkat çekici âyet yer almış bulunmaktadır(K. 43/33-35):

> "Şâyet insanların bir tek inkârcı ümmet olması sakıncası bulunmasaydı, Rahmân'ı inkâr edenlerin *ev*'lerinin *tavan*'larını ve çıkacakları *merdiven*'leri gümüşten yapardık. *Ev*'lerinin *kapı*'larını ve üzerine Yaslanacakları *koltuk*'ları da... Ve onları altın *zînet*'lere boğardık. Bütün bunlar sadece dünya hayatının (geçici) bir meta'ıdır. Âhıret ise..."

---

* Son zamanlarda İç Anadolunun çeşitli bölgelerinde keşfolunup, turistik ziyâretlere açılmış "yeraltı şehirleri" de aynı ameliyelerle oyulup açılmış dikkat çekici yerleşim alanlarıdır (mütercim).

Bunlardan ayrı, *(zînet)* kelimesi evlerin dekorasyonu için de kullanılmıştır. Diğer bir âyette(K. 26/128-129):

> "Siz her yüksek tepeye bir alâmet, heykel dikerek (boşa vakit geçirip) eğleniyor musunuz? Ebedî kalacağınızı umarak *sağlam yapılar, muazzam köşkler* mi ediniyorsunuz?"

buyurulmaktadır. Bu arada çok katlı evlere de temas edilmiştir(K. 39/20).

1350 m/6. Topluluk halindeki evleri ifâde etmek üzere, Kur'ânı Kerîm'in birçok âyetinde *mesken*(çoğulu: *mesâkin)* ve *diyâr* terimleri kullanılır. Şu âyette ise (bkz. K. 57/13):

> "... bir *kapı*'sı olan bir *sur*..."

ifâdesi herhalde şahısların oturduğu evlerin kapılarından ayrı, dış dünyaya karşı emniyeti sağlayan surlarında merkezî bir kapısı da bulunan müstahkem bir şehri bize anlatmaktadır.

1350 m/7. Dekor olmak üzere, içinde nehirler yahut su arkları (bkz. K. 43/51) bulunan bahçelerden söz edilmektedir. "Bahçe" için *ravda* terimi kullanılmış ve hatta *cennet* terimi de, insan eliyle yeryüzünde meydana getirilmiş "bahçe"nin eşanlamlısı olarak birçok defalar zikredilmiştir (bkz. K. 2/266, 17/90-91). Ayrıca "güzel kokulu nebatlar" ve sâir "lüks dekor teşkîl eden şeyler"den de bahsedilmektedir.

1350 m/8. Umumiyetle evler yahut yaygın olarak içinde oturulmak üzere kurulu binâlardan başka yapılar dahi Kur'ânı Kerîm'de konu edinilmektedir. *Hapishâne*(12/6 ve d.), suçlunun canlı canlı yakılması için yapılmış *cezaevi,* Peygamber İbrâhîm A.S.'dan ve Yahudi kıralı tarafından Yemen'de Hırıstiyanların ateşle cezalandırılmalarından söz açılmışken bahsedilen, insanı canlı canlı içine atmak üzere açılmış uzun *ateş çukurları* bunlar arasındadır(bkz. K. 85/4-6) Kur'ânı Kerîm'in 104/8-9. âyetleri ise öyle anlaşılıyor ki her tarafı kapalı bir yuvarlak küre içinde ateşe atılmak sûretiyle ağır suç işlemiş cânî'lerin bir çeşit işkenceye tâbî tutulması usûlünden söz etmektedir.

1350 m/9. Bu elem ve keder kaynağı yapılara hiç benzemeyen, tuğla pişirmek maksadıyla yapılmış *fırın*(K.28/38), ekmek pişirme fırını(11/40, 23/27)'ndan söz edebiliriz. Aşağıda meâlini bulacağınız âyet(K. 12/47), anlaşılan buğday mahsûlünün hem depolanması ve hem de muhâfazası için inşâ olunmuş *silo*'lardan bahsetmektedir (K. 12/47):

> "Bunun üzerine Yûsuf şöyle dedi: '— Yedi sene âdetiniz ne ise öylece ekin ekerseniz, sonra da yiyeceklerinizden az bir miktar hâriç, biçtiklerinizi başağında (stok edip) bırakınız"

Gerçekten de Mısır'da girişilen arkeolojik araştırmalar sonucu, binlerce sene sonra, el değmemiş ve olduğu gibi duran çok miktarda buğday stoku bulunmuştur. Kur'ânı Kerîm ayrıca, üzerine tırmanıp Mûsâ'nın Allah'ını gözlemek üzere *Teb* bölgesinde Firavun'un yaptırmış olduğu gök-tırmalayan piramit yapılarından sözeder(bkz. K. 28/38, 40/36-37).

1350 m/10. Bu sahifelerde sizler Kur'ânı Kerîm'de geçen halılar, yastıklar, tencereler ve evlerde kullanılan diğer eşyâlardan ve hattâ üzerinde zıraat yapılan arâzîlerde kullanılan âlet ve edevât'tan bahsedecek değilim. Bununla berâber su kuyularından (bkz. K. 22/45):

> "... nice suyu çekilmiş kullanılmaz halde *kuyu*'lar ve (ıssız kalmış) *ulu saraylar* vardır",

çardak yapma çalışmalarından(bkz. K. 6/141):

> "Çardaklı ve çardaksız (üzüm) bahçeleri, hurmalıkları ve ürünleri çeşit çeşit ekinleri... zeytin ve nar'ları yaratan O'dur..."

sözetmek gerekmektedir.

1350 m/11. Pek tabiidir ki cenâzeler, mezar ve kabristanlar, bunlarla ilgili usul ve esaslardan Kur'ânı Kerîm'de bahis açılmaktadır(bkz. K. 9/84 v.s.)

1350 m/12. Şehirlerden sözetmeden önce, kutsiyeti olan başka çeşit bir binâ'yı gözler önüne sermek istiyorum:

İbâdet yerleri:

1350 m/13. İslam Öncesi antik devirlerde, bilhassa kabileler arasında yalçın kayalık mahaller, Tanrı' nın mevcudiyet mahalleri olarak gösteriliyor ve böylece bu gibi mahaller, dînî tatbikatın, tapınmaların yapıldığı ma'bedler şeklinde kullanılıyordu. Kur'ânı Kerîm'in 2/158. âyetinde *Safâ* ve *Merve* kayalık tepelerinin ele alınış tarzı böyledir. Peygamber *İbrâhîm* A.S.'ın hanımı *Hâcer*'in susuzluktan çırpınan bebeği *İsmâ'îl* için ümidsiz bir telaş içinde su aramak üzere bu iki kayalık tepe arasında koşup durması ve su kaynağı *Zemzem*'in o sırada patlayıp fışkırıvermesi olaylarına kadar mesele çıkarılmaktadır. Bu olay, henüz daha *Hâcer*'in "göçebe hayatı" sürdüğü bir zaman aralığına rastlamaktadır. Daha sonraları Mekke dediğimiz "kasaba" teşekkül etmeye başladığında Peygamber *İbrâhîm* ve oğlu *İsmâ'îl* A.M.S. burada birlikte bir *"Beytullah"*(: Allahın Evi) inşâ

etmişler, daha doğrusu, *Âdem* Peygamber A.S. için Melekler tarafından inşâ edilen ve sonra *Nûh* A.S. zamanında vukû bulunan büyük *Tûfân*'da ortadan kaybolan yapıyı tâmir ve restore etmişlerdir. Bu yapı, "dört duvarı olan ve duvarların boyu insanı biraz aşkın", mütevâzî bir yapı idi. İslamın ortaya çıkışına yakın senelerde tapınanların binâ içine girebilmeleri için bir de kapısı bulunuyordu. Bu kapı o derece yüksek bir seviyedeydi ki yapı içine girebilmek için bir merdiven kullanılması gerekiyordu. Bir zamanlar burada biri "giriş", diğeri "çıkış" için İslâm Öncesi sayıları gittikçe artan hacıların kullandığı iki kapı bulunduğunu tahmin etmek mümkündür. *Beytullah*'a getirilip takdim edilen eşyaların çalınması, ma'bed muhafızlarını bu iki kapıdan sadece birini kullanılır vaziyette tutmak ve bunu da anahtar altına almak yoluna sevketmiştir(Herhalde zamanla bu anahtar, muhâfızın elinde, kapının herkese açık tutulmadığı saatlerde burayı özel olarak ziyâret etmek isteyenlerin verdikleri bahşişler için bir vesîle haline gelmiştir). O devirde çatı kısmında yağmur sularının aşağı boşalması için bir oluk*(: mizâb)* bulunduğundan da sözedilmektedir[*]. İslâmdan beş yıl kadar önceye raslayan son Kâbe tamirinde, kalas bulma konusunda mevcut kıtlık ve yokluk Mekke'lileri, Kâbe çatısının bir kısmını açık bırakmaya mecbur etmişti. Bugün de aynı yerdeki açıklık devam etmektedir. *Hatîm* denen bu üstü açık kısım, oturduğu tabanı dik açılı değil de yarı dairevî bir biçimdedir. Bu yarı dairevî *Hatîm* kısmından ötede kalan Kâbe binâsının oturma tabanı ise kare şeklindedir: Bir yarı daire ilâvesiyle bu, bütünü itibariyle bir kalp görünüşünü almaktadır. Tarihî kaynaklarda yer verilen bilgilere göre, İslâm Öncesi devirlerde, bu kare tabanlı kısımda dairevî kesitli bir kuyu vardı ki, Beytullah için gelen putperest hacılar, getirdikleri takdim eşyalarını (takdim veya adakları) bu kuyu içine atıyorlardı. Her ne ise, Kâbe'nin bir kalb'e benzeyen bu yerleşim planı, İslâmî devirde bazı mutasavvıfların Resûlullah Muhammed A.S.S.'ın şu kudsî hadîsine bir değişik bakmalarına sebeb olmuştur:

> "Allah şöyle buyurdu: Bir gün Ben (c.c) kendim için bir yerleşim mahalli aramaya başladım. Pek geniş bir alan olan yeryüzü beni içine almaya(istîâba) yetmedi; çok daha geniş olan Semâ'lar da Bana yetmedi. Sonunda gerçekten mü'min bir müslümanın kalbi, oraya yerleşmeme kâfi geldi"

---

* Bu yağmur oluğu ile ilgili şu anlatımı nakletmekte fayda gördük (bkz. Semhûdî, s. 476, 486, 490; yazar, olayı birçok tarihî kaynağa dayandırmaktadır). Resûlullahın amcası *el-Abbâs,* 8. Hicrî yılda Medineye hicret ettiğinde Muhammed A.S.S. efendimiz kendisine, *Mescid'un-Nebî*'nin *Bâb'us-Selâm* adlı kapısının hemen bitişiğindeki küçük bir evi tahsîs etmiş ve daha sonraları Mescidde girişilen genişletme çalışmaları sonucu bu ev, Mescidin içinde kalmıştır. Ve hattî bu evle ilgili

İşte bu müslüman mutasavvıflara göre *Beytullah,* mü'min kimselerin kalbini temsil etse gerektir! (Ayrıca bkz. yukarıda 135. ve d. paragraflar)

1350 m/14. Kur'ânı Kerîm âyetlerinde(bkz. K. 3/37, 34/13, 38/21), *Dâvûd, Süleymân* ve *Zekeriyyâ* peygamberlerden söz edilirken *Mihrâb* kelimesi geçmektedir; bu duruma göre bunu, bugün mescidlerde cemâat namazı kıldırmak üzere imâm'ın önünde dikildiği kıble tarafına bakan içerlek yer ile karıştırmamak gerekir. İbrâhîm peygamber A.S., Kur'ân'da(5/97) Kâbe diye adı geçen Beytullahı yeniden inşâ ettiğinde ibâdet muhtemelen sadece Kâbe önünde icrâ olunuyordu; aynı şekilde, icrâsı *İbrâhîm* A.S. tarafından vahye dayanılarak bazı esas ve kaidelere bağlanan Hac ibâdeti de burada yerine getiriliyordu(bkz. K. 22/27). Nerede bulunulursa bulunulsun, namaz ibâdeti esnâsında Kâbe'ye yönelinmesi *(Kıble*'ye dönülmesi), İslâm dininin getirdiği bir gelişmedir. Şâyet bir müslüman Kâbe yapısının tam karşısında namaz kılmak istese onu gözüyle görür ve herhangi bir güçlük çekmeden ona doğru yönelir. Fakat dünyanın herhangi bir uzak köşesinde olduğu kadar, Mekke şehrinin Kâ'benin görünmediği herhangi bir mahallesinde bulunulması sebebiyle namaz kılmak isteyen bir kimse onu bizzat göremiyorsa, bu durumda Kur'ânı Kerîm şunu emretmektedir(bkz. K. 2/144 ve 150):

> "... (Ey Muhammed!) bundan böyle yüzünü *Mescid-i Harâm* tarafına çevir! (Ey Müslümanlar!) Nerede bulunursanız bulununuz (namazda) yüzlerinizi siz de o tarafa çevirin!.."

İşte Kur'ânı Kerîm'de yönelinmesi istenen bu istikamete *Kıble* adı verilmektedir (bkz. K. 2/242-244).

---

bazı yapı ve tâdilât işlerinde Resûlullah bizzat çalışmıştı. Böylece o A.S.S., kendi eliyle yağmur sularının akması için çatıya bir oluk yerleştirmişti. Daha sonraları Ömer R.A. Hılâfet mevkiinde iken bir defasında bu bölgede iki tavuk kesilmiş ve dikkatsiz hizmetçiler, kan v.s. şeklindeki bulaşmış pislikleri temizlemek için tam oralara su döküyorlardı ki Cuma namazını kıldırmak üzere Halîfe Ömer R.A. Mescide gireceği sırada bu olay vukû bulmuş ve Halîfe'nin elbiseleri sıçrayan kirli sularla lekelenmişti. Öfke içinde Halîfe *Ömer* R.A. kendi eliyle bu su oluğunu takılı olduğu yerden çekip çıkarmıştı. *Abbâs* R.A., Resûlullahın bunu bizzaz kendi eliyle oraya taktığını ifâde ederek onun bu hareketini protesto etmişti. Halîfe *Ömer* ise yaptığına pişman olmuş ve *Abbâs*'ın kendi omuzuna çıkmak suretiyle oluğu yerine takmasını ısrarla ondan istemeye başlamıştı. Gerçekten de *Abbâs* R.A. onun dediğini yapmıştır. Bu olaydan kısa bir zaman sonra, *Mescid'un-Nebî*'ye katılarak ibâdet mahallinin genişletilebilmesi için bu küçük evini *Abbâs* R.A., Halîfeye sunmuş ve *Ömer* R.A.'da onun bu örnek ahlâkî davranışını, şehirde kendisine daha büyük bir ev vermek sûretiyle mükâfatlandırmıştı. (Osmanlı Devleti idâresi zamânında bu oluk, altın bir muhafaza oluk ile kaplanarak "Altın Oluk" adıyla özel bir itina'ya tâbi tutulmuştur: *Mütercim).*

1350 m/15. Bunun pek tabiî bir sonucu olarak da, şâyet namaz kılan kimse, Kâbe binasının tam içinde yahut da dışında tam önünde veyahut da Kâbe'nin yeryüzüne isâbet eden "antipod"unda, yani Pasifik Okyanusu'nda Samoa adasının doğu tarafındaki bir noktada namaza duruyorsa bu halde hangi yönü seçerse o istikamete doğrulur ve böylece *kıbleye* yönelmiş olur. Bunlardan ayrı, şâyet Medine'de ise güneye, Nairobi'de ise kuzeye, Paris'te (yuhat İstanbul'da) ise güneydoğu'ya yönelir, diğer bölgeler bu minvâl üzeredir. Bu konuda merakımızı çeken tuhaf sayılabilecek bir husus vardır: Yeryüzünün yuvarlak ve kürevî oluşu sebebiyledir ki *Alaska* bölgesinde, yaygın kürevî(planisphére) bir dünya haritasında görüleceği üzere, kıble, hiç de güney-batı tarafına değil, kuzey yönüne düşmektedir. Bu arada belirtelim ki sadece câmi ve mescidler değil, aynı zamanda bütün dünyadaki Müslüman mezarlıklarında *kabir*'ler de, yanlamasına ve ölünün göğsü ve yüzü kıble yönüne dönük ve sağ kolu üzerine hafifçe yatırılmış olarak gelecek şekilde kazılır.

1350 m/16. Kâbe'nin etrafını çeviren avlı *(el-Mescid'ul-Harâm* yahut *Harem-i şerîf)*, Allah'a ibâdet etmek için yegâne mahal olmadığına ve buna mukabil, nerede olursa olsun bir Müslüman, dünyanın herhangi bir köşesinde günlük namaz ibâdetini yerine getirmek mecbûriyetinde bulunduğuna göre, yukarıda açıkladığımız şekilde bir *kıble* anlayışı kaçınılmaz olacaktır. Bundan da ayrı, en önde gelen, en Ulu Mescid, *Beytullah* (Allah'ın Evi) olarak kalmaya devam etmekle birlikte Kâbe, yeryüzünde namaz kılınacak yegâne "beytullah" olmadığına göre, Müslümanların rûhî-mânevî-dînî ihtiyaçlarını dindirmek üzere dünyanın her yerinde mescidler, câmiler, değer bir ifâdeyle söyleyecek olursak "beytullah'lar" inşâ etmek gerekecektir. Kur'ânı Kerîm'de 24/36. âyette:

> "Allah'ın adının anıldığı sabah ve öğleden sonra insanların Allah'ı tesbîh ettikleri, *binâ edilip yapılmasına Allahın müsaade ettiği evlerde...*"

buyurulmaktadır. Türkçe'de "câmi", Fransızca'da "mosquée", İngilizce'de "mosque", arapça bir kelime olan *"mescid"*in yerine kullanılmaktadır. "Mescid" kelimesinin çoğulu *"mesâcid"*'dir ve Kur'ânı Kerîm'de altı ayrı yerde kullanılmış olup bütün yeryüzüne yaygın "ikinci derecedeki" câmiler için kullanılmaktadır.

1350 m/17. İslam bir hoşgörü dinidir. Sâdece şu âyette(K. 2/256):

> "Dinde zorlama yoktur"

değil aynı zamanda şu âyette de (K. 22/40):

> "Şâyet Allah, bir kısım insanların (kötülüklerini) diğer bir kısım ile defedip önlemeseydi, içlerinde Allahın adı bol bol anılan *manastırlar, kiliseler, havralar* ve *mescitler* mutlaka yıkılıp giderdi..."

diyecek kadar açık açık ve objektif olarak meselelere bakar.

Şehirler ve beldeler:

1350 m/18. Kurânı Kerîm, eskiden var olan veya kendi nâzil olduğu zamanda mevcut pek az şehir adı zikreder:

Bekke (diğer bir adı Mekke)
Ahkâf
Medîne (diğer bir adı *Yesrib*)
Bâbil (Babylon)
Mısr
er-Rass
Hıcr
el-Eyke
Medyen (Madian)
Arafât

Yine Kur'ânı Kerîm'de 37/147. âyette *Yûnus* Peygamber A.S.'ın gönderildiği adı verilmeyen ve içinde "yüz yirmi bin, hattâ daha ziyâde" insan barınan bir şehirden de bahsedilir ki bu, hiç şephesiz Tevrat'ta Ninova olarak geçen şehirdi(bkz. Tevrât, Yûnus peygamber Kitâbı 4/14), Peyamber *Yûsuf* A.S. devrinde Firavunlar ülkesinin başşehri olan *Mısır*, o derece büyüktü ki surlarında çok sayıda giriş kapısı bulunuyordu(bkz. K. 12/67).

1350 m/19. Şehir mânasına gelmek üzere *mesâkin*(K. 14/45), *Dâr*(K. 11/65 v.d.) ve *Diyâr* (K. 11/67 v.s.) kelimelerinden ayrı, Kur'anda *Medîne* (K. 18/19 v.s.) *Karye* (K. 1/259 v.s.) ve *Mısr* (K. 2/61 kelimeleri de eşanlamlı olarak kullanılır.

1350 m/20. Şehri çeviren müstahkem duvar mânasına *Sûr* kelimesi Kur'ânı Kerîm'de geçer(bkz. K. 57/13); ancak burada şehirden gayrı bir şeyi çeviren "duvar" mânasınadır. Yine Kur'ân, yıkılıp harâb olmuş, ıssızlaşma ve tamâmen ortadan kalkmış birçok şehirden de bahsetmektedir(bkz. K. 28/58).

1350 m/21. Bir şehir ahâlisinin ve hattâ bir mahalle insanlarının bir araya geleceği, vakit geçireceği yahut istişârelerde bulunacağı özel bir mahal de gereklidir ki Kur'ânı Kerîm'de bunun için *Nâdî*(mahfel, kulüp) terimi kullanılmaktadır(bkz. K. 29/29).

1350 m/22. Kur'anda, insanların ihtiyaç duydukları eşyâyı ve emteayı tedarik etmeleri için "çarşı ve pazar yerler"inden de sözedilir(K.

25/7 ve 20). İçinde birçok malın depolandığı mağaza ve dükkânlarda satılacak ticârî malları tüccarın sağlayabilmesi için şehir ve kasabalarda kervanların uzak diyarlardan getirdikleri malları boşalacakları geniş bir "alan" da gereklidir; öyle anlaşılıyor ki Kur'ânı Kerîm, 12/82. âyetinde bu mânayı ifâde etmek üzere, teknik bir terim kullanılmamakla birlikte, bu çeşit bir "ticârî emtea boşaltma alanı"na işâret etmektedir. Hiç şüphesiz büyük şehirler çok sayıda "giriş kapısı'na sahiptirler(bkz. K. 12/67). Kan dökülmesi ve hasmâne ilişkilerin âdet olduğu insan topluluklarında, askerî savunmayı gerçekleştirmek için inşaat yapmak gerekecektir. Bu sebebledir ki kur'ânda:

Müstahkem burçlar(K. 4/78): *Burûc Müşeyyede*
Kaleler(K. 59/2): *Hüsûn*
Müstahkem şehirler(K.89/14); *Mirsâd*

kelimeleri apaçık olarak yerlerini almıştır. Kur'ânı Kerîm'de geçen şu dikkat çekici âyeti belirtmeden geçemeyeceğiz(bkz. K. 34/18):

> "Bu insanların (yaşadığı yurtlar ile) içlerini bereket ve bollukla doldurduğumuz şehirler arasında, birinden bakınca diğeri görülebilen öyle şehirler yerleştirdik ve bunlar arasını *menzillerle* öyle donattık ki buralardaemniyet içinde gece ve gündüz seyahat edesiniz diye.."

Bu âyette geçen son kısım, herhalde her yöne doğru kesiksiz bir trafiğe işâret etse gerektir. Bu bilgiyi aklımızda tutarak şu âyeti de okuyalım (K. 67/15):

> "Yeryüzünü sizin emir ve hizmetinize veren O'dur; o halde *yerin sırtlarında dolaşın* ve Allah'ın rızkından yiyin..."

Acaba bu iki âyet birlikte düşünüldüğünde, "birbirinin yolunu kesmeksizin devamlı yol alınan üst ve altı geçitlere sâhip kavşaklar"a işâret edilmek istenmektedir mi diyeceğiz?

1350 m/23. Yukarıda, Kur'ânı Kerîm'de geçen konu ile ilgili bazı terimlere işâret etmiş olduk. Gerek hadîslerde ve gerekse Resûlullah A.S.S.'ın siyerinde hiç şüphesiz bundan daha fazla terime rastlanır. Şehir mefhûmu ile köy mefhûmu arasında bazı ayırımlar yapmak gerekir; herşeyden önce buralardaki sulama ve ark sistemleri v.s. üzerinde durmak gerekecektir. Aşağıda şu birkaç nokta üzerinde durmakla iktifâ edeceğiz:

Hadislerde görülen malzeme:

1350/24. İçinde oturulan evlerden bahsedilirken, halka şeklindeki "kapı tokmaları"ndan, gelen ziyaretçilerin çalabilmeleri için kapıların dışına asılmış "madenî halkalar"dan sözedilmektedir.

1350 m/25. Hanımların tabiî ihtiyaçları için, gece vakti kabileye ait boş ve hâlî arâzîye gittiklerine dair haberler bir yana, ev içi helâlardan bahseden bilgilere kaynaklarda pek az raslanır(bkz. İbn Hişâm, s. 733). Peki bu durumda gündüz vakti aynı ihtiyaç ne şekilde gideriliyordu? Öyle anlaşılıyor ki evlerde topraktan mâmul seramik kaplar*(: fahhâr)* kullanılıyor ve bunlar evin erkekleri yahut hizmetçiler tarafından, yine kabileye ait hâlî arâziye boşaltılıyorlardı(Resûlullah A.S.S. ve onun hizmet işlerine bakan sahâbiye hanım *Ümmü Eymen* hakkında bkz. el-Kettânî, *el-Terâtîb'ul-İdâriyye,* I, 30; burada konu ile ilgili birçok kaynak zikredilmektedir; ayrıca bkz. aşağıda 1845 m/5. paragraf). Belki de zengin kimselerin evlerinde, yeraltı sularını kirletecek seviyede olmamak kayıt ve şartıyla derin çukur ve kuburlar(fosseptik) kazılıyor ve üzerlerine oturmak üzere de keresteden özel bir oturak yapılıyordu.

1350 m/26. Nekledildiğine göre (bkz. İbn Mâce, I, 13), her kabilenin çöp atılan ayrı çöplükleri bulunuyordu ve zaman zaman buralarda biriken çöpler muhtemelen ateşe veriliyordu.

1350 m/27. Henüz İslam Öncesi devirlerde dahi Medîne'de herbir kabilenin kollarına ait ayrı mahaleler*(rab'a)* bulunuyordu ki bu yerleşim mahalleriyle ilgili durumlar, daha sonraları Resûlullah tarafından yürürlüğe konan Medîne Şehir-Devleti anayasasının metnine de aksetmiştir. Medine'de *sakîfe* (yani mahfel, kulüp) denen ve bunlara bağlı âzâların bir araya gelebilmeleri için özel yerler vardı. *İbn Hişâm*'ın kaydettiğine göre(s. 1013), *Benû Sâ'ide*'nin *sakîfe*'sinde Ebû Bekr R.A. seçim yoluyla Hılâfet makamına getirilmiş bulunuyordu. İç savaşlar da dahil, harp hâli, ardı arkası kesilmeksizin devam ederdi. Bu durumda, Medine'de meskûn her kabile kolu'nun, kabile nüfûsuna göre sayısı değişmek üzere müstahkem burçları*(: âtâm)* vardı; savaş için erkekler arâzîye çıktıklarında kadınlar ve çocuklar burcun üst katına çıkarılır ve hayvan sürülüri de zemin katta muhafaza edilirlerdi. Bu çeşit burçlar, İslamî devirde dahi kulanılır durumdaydılar(bkz. İbn Hişâm, s. 680; Süheylî, II, 193, Hendek savaşından bahsederken zikredilmektedir).

1350 m/28. Hicretten sonra Medine şehri, sâdece Mekkeli Muhâcirler sebebiyle değil, aynı zamanda Arap Yarımadasının birçok noktasından gelen diğer Muhâcirler dolayısiyle de pek çabuk büyüyüp gelişmişti; bunun gerçek sebebi, nerede bulunurlarsa bulunsunlar İslâm dînine yeni giren Müslümanların, yaşadıkları ülkeleri terkedip Medine bölgesine gelip yerleşmeye uzun seneler boyunca Resûlullah Muhammed A.S.S. tarafından icbâr edilmiş olmalarıydı. İşte ayrı bölge ve kabilelerden gelen bu yeni Müslüman Muhâcirlerin teşkil ettiği

herbir ayrı yığınak ve yerleşim mahalli için Resûlullah bir *mescid* ve bir *çarşı-pazarmeydanı* ihdâs etmişti. Bu yeni mescid'lerin namaz kılarken dönülmesi gerekli kıble yönlerini bizzat kendisi tâyin ve tesbît ediyordu. Yukarıda geçen 135 ve sonraki paragraflarda, İslâmın ortaya çıkmasından az önceye raslayan senelerde, Mekke'deki Kâbe yapısının yeniden inşâsı ve tâmiri olayından bahsetmiş ve Resûlullah'ın bu yapım işinde oynadığı pek önemli rolü belirtmiştik. Şimdi ise, Medine'nin kurulması hareketinden sözetmek istiyoruz:

1350 m/29. Şehir, Resûlullah A.S.S.'ın bizzat Hicretinden birkaç yıl öncesinden itibâren esâsen İslâmlaşmaya başlamış ve kaynaklarda belirtildiğine göre, günlük namazların kılınması maksadıyla ve herbir kabilenin kendi oturduğu mahalde, muhtemelen mütevâzî bir kulübe şeklinde bir "mescid" inşâ edilmişti. *Benû Zurayk*'ların mescidi, diğerleri arasında şöhret kazanmıştı; zîra yazar Samhûdî'ye göre (bkz. yeni neşir, s. 857) *Râfî' ubn Mâlik ez-Zurkî*, Hicretten önce *Akabe* mevkiinde İslamı kabûl ettiği zaman Resûlullah A.S.S., o âna kadar vahyolunan bütün âyetlerin yazıya geçirilmiş bir nüshasını kendisine tevdî etmiş ve *Benû Zurayk*'ların Medîne'deki bu mescidi, böylece içinde yüksek sesle Kur'ânı Kerîm tilâvet olunan *dünyadaki ilk mescid*(:câmi') olmuştu(ayrıca bkz. yukarıda 180. paragraf). Bir diğeri, Es'ad'ubn Zurâre'lerin mescididir ki bunun şöhreti daha da büyük olmuştur; bunu az sonra ele alacağız.

1350 m/30. Hicretini müteakip Resûlullah Muhammed A.S.S. Medine'ye vardığında kısa bir süre için *Kubâ*'da kalmış ve hiç şüphesiz yörede bulunan Müslümanlara ait meyve bahçeleri yahut hurmalıklarda veyahut da açık arâzîde kılınan cemaat namazlarına imamlık yapmıştır. Sonra, rivâyet edildiğine göre, *Ammâr'ubn Yâsir*'in teklifi üzerine, kalıcı bir mescid inşâ edilmesi için bizzat emir vermişti. *Kubâ* bölgesi, evvelce faal haldeki volkanların çıkardığı lavların kalıntısı olan yanık karataşlarla kaplı bir ovadır. Şüphesiz *'Ammâr 'ubn Yâsir* R.A., bu inşaat işinde diğerlerinden daha gayretli ve yorulmaksızın çalışmıştı. Resûlullah Muhammed A.S.S. *"kıble"* yönünü bizzat tayin ve tesbît etmiş ve bu yönü işâretlemek üzere o tarafa bir de taş dikmişti; hemen o sırada orada bulunan Ebû Bekr, Ömer ve Osmân R.A.M.'den kendisininkinin yanına birer taş dikmelerini istemiş ve hazır bulunan diğer sahâbîlerine de seslenerek mescid duvarlarını inşâ etmek üzere onların da nereye isterlerse oraya birer taş dikmelerini söylemiştir. Ali R.A.'ın, Resûlullah'ın Hicretinden sonra Mekke'den ayrılarak Medine'ye o sırada varıp varmadığına dair kaynaklarda bir bilgi mevcut değildir. Yazar Suheylî'nin verdiği bilgilere göre(bkz. II, 11), Resûlullah A.S.S.'ın getirdiği az önce zikri geçen ilk taş, pek büyük ve ağır-

dı; onu bulunduğu ilk yerinden kaldırıp taşıyabilmek için karnına dayanaraktan kucaklamıştı ki, sahâbeden biri koşup taşın yerinden kaldırılmasına yardım etmek istedi ise de taşı kaldırmaya muvaffak olamadı. Bunun üzerine Resûlullah ona şöyle buyurmuştur:

"— Git kendin için başka bir taş ara!"

Şurası kesindir ki bu Mescid'in kıblesi, o sırada Kudüs yönüne doğru olup Mekke'deki Kâbe'ye dönük değildi.

1350 m/31. Dört veya ondört gün olduğuna dair kaynaklarda ihtilaf bulunmakla birlikte diyebiliriz ki birkaç gün sonra Resûlullah Muhammed A.S.S., *Kubâ*'nın üç-beş kilometre kuzeyindeki esas yerine yerleşmek üzere hareket etti ve yol üzerinde *Benû Sâlim'ibn 'Avf'*-ların bölgesinde bir *Cumâ namazı* kıldırdı(Daha fazla bilgi için bkz. İbn Hişâm, s. 335). Cumâ namazının kılındığı yerde bu olayı yâdetmek üzere bugün dikili duran mescidin yerinde acaba o günlerde bir mescid Hicretten Önce yapılmış da onun için mi namaz burada edâ edilmiştir, yoksa aynı yerde bu Cumâ namazı boş ve açık bir arâzîde mi kılınmıştı, bu konularda kaynaklarda bir açıklık bulunmamaktadır. Durum nasıl olursa olsun, böylece Resûlullah A.S.S.,*Evs*'lere ait bölgeden ayrılmış *Hazrec*'lilerinkine girmiştir. Burada o nine tarafından (yani dedesi Abd'ul-Muttalib'in annesi yoluyla)* gelen uzak dayılarının mensûbu bulundğu *Benû'n-Neccâr* kabilesi arasında kalmayı tercih ediyordu. Böylece o, kabri bugün İstanbul'da bulunan tanınmış sahâbî *Ebâ Eyyûb el-Ensârî*(Eyüp Sultan)'nın evine yerleşti. Resûlullah efendimiz önceleri bu evin zemin katında kalmış, sonra *Ebâ Eyyûb* R.A'ın ısrarlı ricâları üzerine üst kata taşınmıştı(bkz. İbn Hişâm, s. 338). Bu evin hemen yakınında, Hicretten Önceleri *Es'ad 'ubn Zurâre* tarafından inşâ edilmiş bir mescid vardı. Bu *Es'ad'ubn Zurâre* R.A., *Akabe*'de Medinelilerden alınan Bî'atlar esnâsında Resûlullah tarafından seçilmiş ve Medine'deki Müslüman topluluğunun *Nakîb'un-Nukabâ*'sı (yani Resûlullah'tan sonra gelen en yüksek yetkili "başkan)) ünvânıyla tâyin edilmişti(bkz. Şe'mî, III, 485-6). Resûlullah bu mescidde günlük cemâat namazlarına imâmet etmeye başladıktan kısa zaman sonra bu yer yetersiz hâle gelmiş ve bu mescidin genişletilmesi gerekmiştir. Mescid binâsının yanı başında iki yetim çocuğa ait ve sâdece hurma kurutmak üzere kullanılan boş bir arsa vardı. Resûlullah bu arsayı bedeli 10 dînâr olmak üzere Ebû Bekr R.A.'a satın aldırdı(Samhûdî, s. 324). Bu arsa üzerinde birkaç hurma ağacı,

* Buhârî, 2/30

ekilen kısımlar(*hars* yahut *harab*, yani "yıkıntı" kelimeleriyle asıl kaynaklarda geçmektedir) ve hattâ eskiden kalma birkaç da mezar bulunuyordu. Arâzî önce tesviye edilip pürüzler giderildi(Süheylî, II, 13). Daha büyük bir mescid ile birlikte, o sırada iki hanımla evli bulunan Resûlullah efendimiz ve henüz o sırada izdivâc etmemiş iki kızı için mesken vazîfesi görecek odaları da bulunan bir plan yapıldı.

1350 m/32. Gönüllü işçi olarak çalışmak üzere gelmiş arkadaşları ile birlikte Resûlullah bizzat bu inşaat çalışmalarına katılmıştır. Yapı işleri esnâsında işçilerin terennüm ettikleri şarkıların güfteleri, yazılı kaynaklar aracılığıyla günümüze kadar ulaşmış bulunmaktadır(bkz. İbn Hişâm, s. 337) *Talk* adında bir sahâbî, harcı diğer işçilerden daha iyi hazırlayıp karması sebebiyle Resûlullah'ın medh ü senâsına mazhar olabilmiştir(bkz. Semhûdî, s. 333-34). Gücü ve kuvveti yerinde gayretli *"Ammâr 'ubn Yâsır* kendi dediğine göre, biri kendisi ve diğeri de Resûlullah A.S.S. için olmak üzere bir defâda iki tuğla taşıyordu; buna mukabil diğer gönüllü sahâbî'ler ise, sâdece her defasında bir tek tuğla taşımaktaydılar(bkz. Ibn Hişâm, s. 337)

1350 m/33. Medine'de inşâ edilen bu "Ulu Câmi"*(:Mescid'un-Nebî* yahut *el-mescid'un-Nebevî)*'nin yapı hususiyetlerini şöyle sıralayabiliriz: Şe'mî'nin verdiği bilgiye göre(bkz. 3/389), Mescid'in bu ilk yapısı, 70 X 60 (bazı rivâyetlerde) 100 X 100 zirâ' boyutlarındaydı*. Kıble tarafındaki iç kısım, güneşte pişmiş tuğlalarla yahut diğer bir rivâyette, birbiri üstüne yerleştirilmiş taştan inşâ edilmişti. İçerde dikili sütûnlar, hurma ağacı kütüklerinden ibâretti. Kaynaklarda mevcut anlatımlara göre, başlangıçta tavan yoktu; bu sebeble namaz kılanlar, özellikle öğlen namazı kılındığı vakitte, güneşin kızgınlığı altında sıkıntı duymuşlar ve Resûlullah bunu önlemek üzere, çamurdan yapılmış sıva ile takviye edilmiş hurma dallarından oluşan bir tavan yapılmasını emretmiştir. Tavan pek de yüksek değildi. Nakledildiğine göre, Ömer R.A.'ın başı nerdeyse tavana değecek gibi oluyordu. Duvarlar ise hurma dallarından oluşuyordu ki, daha sonraları bunlar yerine tuğla duvarlar inşâ edilmiştir. Başlangıçta Cumâ namazı yahut diğer vesilelerle verilecek hutbeleri îrâd etmek üzere, üzerine çıkıp oturmak için herhangi bir sandalye mevcut değildi. Resûlullah Muhammed A.S.S. efendimiz, bir hurma kütüğüne sırtını yaslamak sûretiyle hutbesini ayakta îrâd ediyordu. Daha sonraları bir doğramacı(: marangoz), bu iş için bir *minber* îmâl etti ve Resûlullah bunun üzerine

---

* Bir *zirâ'* uzunluk ölçüsü olarak, "dirsek kemiğinden parmak uçlarına kadar" olan bir uzunluktur ki, 50-60 cm kadardır.

çıkarak cemâata doğru yükselmesini sağladı. Bu *minber* ile ilgili anlatım pek meşhurdur(bkz. Buhârî, 11/26/2, 34/32/2, 61/25/13,14 ve 15): *Minber*'in yapılmasından sonra terkedilmiş olma durumuna gelen hurma kütüğü, mescitte toplanmış bulunan herkesin duyabileceği bir şekilde sızıldayıp inlemeye başladı. Bunun üzerine Resûlulah A.S.S. yeni yapılan *minber*'den indi, onu kolları arasına aldı, teskin etmek üzere de okşamaya başladı ve sonra şöyle dedi: '— İstersen (eskisi gibi) senin önünde (hutbe için) yerimi alayım, veyahut da istersen seni Cennete dikeyim'. Kütük *minber* lehine ferâgatta bulunup Cennet'e dikilmeye rızâ gösterdi (ki sesi sedâsı bir daha duyulmadı). Mescidin cemâatla namaz kılınan iç boşluğunun arka kısmında (kıble mukaabilinde), gündüzleri okul, geceleri da barınacak bir yeri olmayan öğrenciler için yatakhâne olarak kullanılan bir kısım bulunuyordu. Arka taraftaki bu kısma *Suffa* adı veriliyordu; burası, İslam tarihinde ilk "yatakhâneli üniversite" olma durumundadır.

1350 m/34. Hicrî 7. yıla raslayan Hayber Fethi'nden sonra Resûlullah Muhammed A.S.S. Mescid'i genişletme ihtiyâcını duydu ve boyutlar bunun üzerine iki katına çıkarıldı.

1350 m/35. Resûlullah'ın oturduğu daireler ise tam Mescid'un-Nebî'nin yanıbaşındaydı. Başlangıçta sâdece üç daire vardı: Bunlardan biri, daha henüz evlenmemiş iki kızına, bir diğeri hanımı *Sevde* R.HA'ya sonuncusu ise, nikâhlanmış olmakla birlikte henüz evlenmemiş bulunduğu *Âyişe* R.HA.'ya tahsis edilmişti(bkz. aşağıda gelecek olan 1845/a, b paragrafı). Daha ileri senelerde Resûlullah'ın gerçekleştirdiği her bir evlilik için yeni bir daire(: oda) inşâ olunmuştu. Süheylî'ye göre(bkz. 2/13), Resûlullah Muhammed A.S.S.'ın bazı zevcelerine ait dairelerin duvarları hurma ağacı dallarından örülmüş ve çamurdan bir sıva ile kaplanmış, tavanları ise, sâdece hurma yaprakları ile örtülmüş vaziyetteydi. Diğer dairelerin duvarları ise, taş örgüsü tekniği ile yükseltilmişti; bunların tavanları, sırf hurma yaprakları ile örtülmüştü. Aynı yazarın kitabında geçen diğer bir anlatıma göre, Resûlullah'ın (bazı) dairelerinin duvarları *ar'ar* denen bir ağaçtan levha şeklinde kesilmiş ve üzeri yün çuvallarla sarılmış tahtalardan oluşmaktaydı. Şe'mî'nin naklettiği bir anlatıma göre(bkz. 3/508), Resûlullah'ın zevcelerinin odaları 6 X 10 zirâ' boyutunda ve 8 zirâ' yüksekliğindeydi. Süheyli'ye bakacak olursak (2/13), Resûlullah'ın evinin kapısında kapıyı çalmak üzere Medine'deki evlerde kullanılan mâdenden yapılmış dâirevî bir halka bulunmayıp, gelenler parmaklarıyla varmak sûretiyle evdekileri haberdâr ediyorlardı.

1350 m/36. Devlet Başkanı olması dolayısiyle Devlet Hazînesi(Beyt'ul-Mâl) doğrudan Muhammed A.S.S.'ın kendisine bağlıydı ve

aynı yerde bir kat çıkılmak sûretiyle özel bir dâire inşâ edilip bu işe tahsis edilmişti(bkz. *Meşrebe* yahut *'Ulîye* adı verilen bu üst kat, aynı zamanda Resûlullah yalnız kalmak ihtiyacını duyduğunda bazen çıkıp kapandığı bir daireydi). Bu özel kat-daire'nin kapı anahtarı, aynı zamanda müezzinlik yapan Bilâl el-Habeşî R.A.'a saklaması ve istendiğinde verilmesi için teslim edilmişti. Bu *meşrebe* (yahut 'ullîye) katına çıkılabilmesi için hurma ağacı kütüğünden yapılmış taşınabilir bir merdiven kullanılıyordu (bkz. ilerde 1845 m/2 paragrafta verilen resim). Bu arada hatırlatalım ki duvarlar, ister tuğla ister taş olsun bunlar, önce bir kat, tuğla başları dışarı gelecek şekilde yan yana dizilir, bu dizinin üstüne örülen katta tuğlanın yarısı alttaki tuğlanın birine, diğer yarısı ise diğerine basacak şekilde, bu defa yanar dışarı gelecek şekilde dizilir ve sonraki tuğla katlarına ise aynı usulde devam olunurdu(bugünkü türkçemizde "tek tuğla" terimi ile ifâde edilen tuğla-duvar örgüsü).

Kıble değişikliği sırasında binâ tâdilatı:

1350 m/37. Yukarıda ele alıp gösterdiğimiz *Kubâ Mescidi* ve Resûlullah A.S.S.'ın evinin yanıbaşındaki Mescid, yani *Mescid'un-Nebî,* her ikisinin de kıbleleleri Kudüs yönüne doğruydu; diğer bir söyleyişle, Medine'nin kuzeyi istikametindeydi. Kur'ânı Kerîm'in 16/16. âyetinde şöyle buyurulur:

"...(insanların) yollarını bulmada (başvurdukları) yıldız..."

Peygamberliğinden çok önceleri, gençlik yıllarında Resûlullah Muhammed A.S.S., uzun süren ve çok sayıda seyahatlara çıkmış ve bunlarda Suriye, Filistin, Bahreyn ve 'Umân'ı da içine alacak şekilde doğu Arab Yarımadası, Yemen v.s. ülkeleri ziyâret etmişti. Böylece o, hem mevsimlere göre ve hem de gidecekleri bölgeye göre değişik yıldızların, takip edecekleri yolları bulmada kervanlar tarafından nasıl kullanıldıklarını pek güzel ve yakından biliyordu. Bu iki Mescidi inşâ ettirdiği günlerden az önce kendisi, Mekke'den hareketle ve deve sırtında on iki gün kadar yol olarak doğruca Medine'ye varmıştı. Daha da önceleri bir kervan yöneticisi sıfatıyla Mekke'den *Busrâ'*ya (Bugünkü Şam yani: Dimaşk yakınında ve Kudüs'ün ötesinde bir yer) yola çıktığında herhalde Medine'den geçmiş olmalıdır. Bütün bu durumları göz önünde bulundurarak söylüyoruz ki o, Mekke ve Medine'lilerin namazlarını kılabilmeleri için Kudüs yönünü kolaylıkla gösterebilecek durumdaydı.

1350 m/38. Yazar İbn Hişâm'ın kaydettiğine göre(bkz. s. 381), Hicretten 17 ay sonra Kur'ânda yerini alan bir âyet(bkz. K. 2/144),

Kıblenin yönünün, Kudüs'ten Mekke'deki Kâbe'ye çevrilmesi emrini veriyordu. İşte bu emir iledir ki o âna kadar ister Medine'de isterse daha başka bir yerde inşâsı tamamlanmış bütün mescidlerin tâdil edilmesi mecbûriyeti ortaya çıkmıştır. Meselâ Medine'dekilerde, kuzey yerine, tam zıddı yöne yani güneye çevrilme gerekiyordu. Medine'de geçen bu olayla ilgili bazı hatıralar ve işâretler günümüze kadar bize ulaşabilmiştir. *Mescid'ul-kıbleteyn*(yani Çifte Kıbleli Mescid) adında Medine'de meşhur bir câmi vardır. Onun bu adı alışının sebebi(bkz. Şe'mî, 3/37 ve devamı, Resûlullah Muhammed A.S.S. tam bu mescidde cemâat namazı kıldırıyordu ki, namaz içinde bu âyet nâzil oldu ve Mekke'deki Kâbe'ye(:el-Mescid'ul-Harâm'a) böylece dönüldü.

1350 m/39. Giriş kapıları, barınacak herhangi bir yeri olmayanların gecelemeleri için ayrılmış *Suffa*'nın yerleşim durumu, v.s. binâ durumları sebebiyle Mescid'un-Nebî'de gerçekleştirilen tâdilât ve değişiklikler büyük boyutlara varmıştı. Resûlullah ve ailesi efradının oturduğu dâireler(:odalar) yıkılmadı ise de namazın kılındığı Mescid kısmına Resûlullah'ın girebilmesi için odalardan birinin tâdil edilmesi gerekti; bu oda tâdilatından önce Resûlullah, Müslümanların Mescidde saf'lar halinde toplaştığı cemâati, en arkadan en öne doğru kesip geçmesi gerekiyordu. Bundan böyle onun, Umm'ul-Mu'minîn Âyişe R.HA.'nın, "yeni kıble" tarafına düşen odasından çıkıp doğrudan birinci saf'ın önünden yürüyerek mihrap hizâsında imâmet için yer alması mümkün oluyordu. Diğer Müslümanlar, özel evlerinde kıble yönü ile ilgili tedbirleri kolaylıkla almış olsalar gerektir (Ayrıca bkz. ilerde 1845 m/2. paragrafta verilen resim)

Askerî Alanda Dahiyâne Çalışmalar

1350 m/40. İslâm Peygamberi Muhammed A.S.S.'ın, bütün dünya Ordu kumandanlarının dahi gözönünde bulundurup tâkip edeceği pek güzel bir örnek davranışı vardır ki bu, savaşları insânîleştirmek ve kan dökülmesini en az seviyeye indirmekten ibârettir. Onun şu sözleri bu konu ile ilgilidir:

> "Ben rahmet peygamberiyim, ben harp peygamberiyim"(bkz. A.b. Hanbel, *Musned,* IV/395)

Savaş taktikleri:

1350 m/41. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için okuyucularıma, türkçede de yayınlanmış, *Hz. Peygamberin Savaşları ve Savaş Meydanları*(İstanbul 1981, üçüncü yayın) türkçe tercüme kitabımı tavsiye edecek ve savaş sırasında istihkâm mühendisliği(derbend'lik) işlerine geçeceğim. Bu konu ile ilgili ilk tatbîkatı, Hicrî 2. yılda girişilen *Bedir Savaşı* esnâsında görüyoruz ki buradan Resûlullah A.S.S., muhârebeyi idâre ettiği alçak bir tepe üzerinde korunmak için ve *'arîş* adı ile anılan bir korugan-kulübe inşâ ettirmişti. Kendisi buradan olmak üzere, vuruşmakta olan savaşçıların harp alanındaki yayılış ve açılışlarını rahatça görebilmekle birlikte, düşman tarafından gelebilecek ok v.s. atışla rına karşı da korunmuş oluyordu. İşte o, bu *'arîş* kulübesindendir ki askerî taktik gereği Müslüman birliklere emir ve talîmatlarını gönderebilmiştir. Bilindiği gibi *Bedir* Savaşında Müslüman Ordusu, kendisinden üç defa daha kalabalık düşman kuvvetleri karşısında kesin bir başarı sağlamıştır.

1350 m/42. Hicrî 3. yılda cereyan eden *Uhud Savaşı*'nda Müslüman karargâhını korumak için tabiî/siper ve korunaklar kullanılmış, ayrıca savaş sırasında Müslüman Ordusunun cephe gerisini koruma

altında tutmak maksadıyla okçu birliklerinin üzerine yerleştirildiği, harp sahasına hâkim bir tepe(: Cebel'ur-Rummât) seçilmişti.

1350 m/43. Resûlullah Muhammed A.S.S.'ın askerlik hayatında gördüğümüz en önemli hamlesi, Hicrî 5. yılda cereyân eden *Hendek Savaşı*'nda kendini göstermiştir; bu savaşta Müslüman birliklerin etrafına bir *hendek* kazdırmış ve dışardan gelen saldırgan istîlacıların kalkacağı hücumları bu hendeğin arkasına çekilerek beklemişti. Öyle anlaşılıyor ki bu hendeği kazdırmaktan maksat, sayıca on defa daha kalabalık düşmanı, bir günde yapılıp bitecek bir savaştan çok, uzun sürecek bir "kuşatma harekâtı"na mecbûr etmekti. Mükemmel ve muhteşem bir "istihbârat" faaliyeti ve kadrosu sâyesinde haftalarca önceden düşmanın hazırlıklarına dair kesin bilgiler elde eden Resûlullah, herşeyden önce askerî bir konsey toplamıştır. Selmân'ul-Fârsî adındaki İran kökenli bir sahâbî'nin sunduğu bilgiler üzerine, düşmanın saldırıya geçeceği muhtemel cephe önüne bir hendek kazdırılmasına karar verdi. Planın geliştirilmesi ve tamamlanması maksadıyla da işten anlayan bazı arkadaşlarını yanına alarak at üzerinde arâzîye çıktı ve bölgeyi bizzat yerinde denetledi.

1350 m/44. Esas itibariyle düşman, Medine'nin güneyine düşen Mekke tarafından sökün edip gelecekti. Fakat Medine'li kuvvetlerin yığınak yaptığı alan, üç taraftan lavlık kayalar*(: harra)* ile çevrili idi ki, böyle bir toprak parçası üzerinde savaşın açılıp yayılması imkânsız bulunuyordu; ne insan, ne at ve ne de deve böylesine kayalık ve taşlık bir arâzî parçası üzerinde normal bir yürüyüşle ilerleyemezdi. Sadece kuzey ve kuzey-batı tarafı saldırı teşebbüslerine açık vaziyetteydi. Bu durum karşısında bu lavlık kayalardan oluşan üçgenin kuzey ve kuzey-batıya raslayan açık iki ucu, işte bu hendek ile kapatılmaya karar verildi. Başlangıçta bir kilometreden biraz fazla, daha sonra Medine'de yaşayan bazı kabilelerin özel yardımları sonucu, daha da uzun mesâfelere kadar kazma işine devam olunabilmiştir. Hendek, en sonunda bütünü itibariyle büyük bir "N" harfinin şekline bürünmüştü. Kuzey-doğuda *Şeyheyn* burçlarından itibaren kazıya başlanmış (bugün bu nokta, iki kubbeli *Şeyheyn* Mescidi ile yâdedilmektedir) ve buradan devamla *Zubâb* tepesine kadar kazı sürdürülmüştür (*Zubâb* tepesinde de olayı yâdetmek üzere sonradan bir mescid inşâ edilmiştir). Buradan itibâren, nisbeten daha alçak tepelere doğru hendek kazımı tırmandırılmış ve nihâyet kuzeyde *Mezâd*'da *Saniyyet'ul-Vedâ* tepesine ulaşılarak stratejik bir kayalık dağ olan *Sal'* dağına kadar dayandırılmıştır. Hendek hattı üzerine isâbet eden alçak tepeler, keşif ve gözcü birliklerinin üzerine yerleştirildiği tabiî sütreler ola-

rak kullanılmıştır. Hendek genişliği öylesine tutulmuştur ki bir düşman atlısı dört nala gelse bu Hendeği aşamıyordu; derinliği ise öyle idi ki, içine bir yaya asker düşse veya girse, ne kadar gayret etse dışarı sıçrayamaz ve buradan yukarı çıkıp kaçamazdı. Resûlullah A.S.S., anlaşıldığına göre nüfûs sayısını gözönünde bulundurarak kazı işini kabile toplulukları arasında uzunluk bakımından taksim etmişti. Kendisi ise, mevlâ'sı Selmân'ul-Fârsî da dahil, yakın akrabalarından oluşan küçük bir küme insan ile birlikte kazı faaliyetine bizzat elinde kazma-kürek girişmişti. Hendeğin kazılması sırasında bazı zorluklar çıkmıyor değildi: Yer yer toprak içinde sert taş ve kayalarla karşılaşılıyordu; kazı hattını saptırmak yerine Resûlullah bunların kırılıp çıkarılması sûretiyle ortadan kaldırılmasına karar vermiş ve başarılı da olunmuştur. Çalışmalar sırasında işçiler hep bir ağızdan şarkılar tutturuyorlardı. Kezâ nöbetleşe çalışılıyordu. O günlerde çalışanlar tarafından dinlenmeleri esnâsında yumuşak kayalara(: grafiti) işlenmiş bazı "yazılar" günümüze kadar ulaşmış bulunmaktadır (Bu yazılarla ilgili olarak bkz. M. Hamidullah, Hz. Peygamberin Savaşları, İstanbul 1981, paragraf No. 150)

1350 m/45. Düşman birlikler bölgeye vardığında, hiç de beklemedikleri bu *Hendek* ile karşılaşmaları üzerine şaşkına döndüler ve fakat Müslümanlar tarafından emri vâki olarak ortaya konan bu savaş şeklini kabûle mecbûr oldular. Özellikle kısa süreceğini umdukları bir savaş için berâberlerinde getirdikleri azıkların tükenmesinin doğuracağı güçlükleri yakından hissetiler. Müslüman devriyeler, Hendeği gece-gündüz gözaltında bulunduruyorlardı. Hattâ bazen düşman birliklerine erzak getiren kervanların önünü keserek getirmekte oldukları yiyeceklere el koyuyorlardı.

1350 m/46. Bütün eli silah tutan savaşçı Müslümanlar cephedeydi; kadınlar çocuklar ve besi hayvanları müstahkem burçlara *(: âtâm)* kapatılmışlardı. İslâm Öncesinden gelen bu müstahkem burçlardan bazıları günümüze kadar ulaşmış bulunmaktadır. Meselâ, aslında birçok katlardan oluşan muazzam *utum'ud-dihyân* burcunun harabeleri, içinde bir de kuyusu bulunan *Kâ'b'ubn 'ul-Eşref* kasrı önde gelen örneklerdendir; bu sonuncunun içinde bulunan kuyunun da gösterdiği gibi buralara karşı zaman zaman girişilen kuşatmalar uzun süreli de olabiliyordu.

1350 m/47. Müslümanlarca alınan bütün bu tedbirler bir hiç değerine düşebilirdi; zîra, başta Yahudiler olmak üzere bu Müslüman şehrinde Gayrımüslim kalabalıklar da yaşamaktaydı. Onlar, bir savaş çıkması halinde tarafsız kalacaklarına dair söz vermişlerdi ve görü-

nüşte de o ân için sâkin duruyorlardı. Fakat diplomatik bazı girişim ve temaslar neticesi bu kitle, düşman tarafından aldatılıp kandırılabilirlerdi. Gerçekten de böyle olmuş ve *Benû Kurayza* Yahudileri, düşmanla gizlice anlaşarak saldırganlar dışardan hücûma kalktıklarında onlar da içeriden aynı anda Müslüman savunma cephesinin arkasından bir saldırı başlatacaklarına söz vermişlerdi. Resûlullah Muhammed A.S.S. bunu haber alınca hemen karşı diplomatik girişimlerde bulunmakla birlikte askerî bazı tedbirler de aldı ki, hem saldırgan Mekkeliler ve hem de anlaştıkları Yahudiler sessiz ve sâkin geri çekilmeye mecbûr oldular. Sonunda kuşatmacıların çekilip gitmelerini müteakip bu ihânetleri *Benû Kurayza* Yahudi kabilesine pahalıya mâl olmuştur. Kısa süren bir çevirme harekâtından sonra teslim olduklarında onların âkıbetlerini, yine kendilerinin bizzat seçtikleri bir hakem tarafından tayin edilmesi konusunda Resûlullah rızâ göstermiştir.

1350 m/48. Mekke-Hayber arası "mihver anlaşması", her iki Şehir-Devlet'in tam orta mesâfesinde bulunan Medine için devamlı bir tehdit oluşturuyordu. Serahsî'nin verdiği bilgiye göre(bkz. *Mebsût*, X,86 ve aynı yazar, *Şerh'us-Siyer'il-Kebîr* I, 201), bu anlaşma, şâyet Resûlullah Ordusu başında Mekke üzerine yürüyecek olsa, Hayberlilerin savunmasız Medine üzerine yürüyüp onu mahvedecekleri, aynı şekilde şâyet Hayber üzerine yürüse, bu defâ Mekkelilerin savunmasız bırakılmış Medîne üzerine aynı maksatla saldırıya geçeceklerine dair maddeler taşımaktaydı; böylece Medine, eli-kolu bağlı bir vaziyete sokulmuş oluyordu. Bu açmazdan kurtulmak için neye mâl olursa olsun, bu iki düşmanı birbirinden ayırmak gerektiğini pek iyi bilen Resûlullah A.S.S., bu sonucu Hicrî 6. yılda akdedilen *Hudeybiye Anlaşması*yla ulaşmıştır; Kur'ânı Kerîm bunu, "apaçık parlak bir zafer" olarak vasıflandırmaktadır (bkz. K. 48/1). Mekkelilerin birçok ağır şartına rızâ gösterip onlara imtiyazlar tanıma bahasına Mekkeli Müşriklerle Hudeybiye mevkiinde öyle bir sulh anlaşması imzâladı ki bu anlaşmaya göre, ister Müslümanlar arasında, ister bir üçüncü halk unsuruyla (Hayber ahâlisi de dâhil) Resûlullah bir harbe tutuşacak olsa Mekkeliler tarafsızlıklarını muhâfaza edecekler ve bu savaşa katılmayacaklardı.

1350 m/49. *Hudeybiye* anlaşmasının akdedilip Medine'ye dönülmesinden birkaç gün sonra, 1500 savaşçının başında olduğu halde Resûlullah A.S.S. *Haybere* doğru yola çıktı; burada kendisini 20.000 düşman savaşçı bekliyordu (bkz. Ebû Yûsuf ve Ya'kûbî; fakat Makrîzî'de ise onbin düşman savaşçısı kaydı vardır). Bundan ayrı, taştan inşâ edilmiş çok sayıda müstahkem kale de bölgede bulunuyordu ki bunların harabeleri bugün dahi arâzîde dağınık biçimde görülmekte-

dir. Hayber kalelerinden bazıları arasında, kuşatmaların uzun sürmesi hâlinde kullanılmak üzere, yeraltı tünelleri ile bağlantı kurulmuştu. Açık ârazîde hücûma kalkan korunmasız haldeki kuşatmacıların üzerine "taş bombardımanı" yapmak üzere Hayberlilerin elinde *mancınık*'lar da bulunuyordu. Yazar Makrîzî'nin eserinde ifâde ettiği gibi(bkz. *İmtâ'*, I, 318-19) yine Hayberliler *debbâbe* adı verilen o devre has tanklar diyebileceğimiz deri kaplı arabalara da sâhiptiler. Diğerleri arasında *Merhab* kalesi, yüksek ve uçurumlu bir tepe üzerine inşâ edilmiş olup fethedilemez bir görünüme sâhipti.

1350 m/50. Bütün bu engeller karşısında Müslümanların gönüllerine sâdece îmân ve Allah yolunda hizmet etme duygu ve arzusu hâkimdi. Böylece onlar, birbiri arkasına düşman kalelerini Fethettiler ve daha sonraki savaşlarda kullanacakları mancınık, derikaplı arabalar*(:debbâbe)* gibi içlerinde ne varsa tamamını ganîmet olarak ele geçirdiler. Bu kuşatma savaşları esnâsında Müslümanların herhangi bir inşâat işine giriştiklerine dair kaynaklarda şu veya bu şekilde bir kayıt bulunmamaktadır.

1350 m/51.Kısa zaman sonra Mekkeli Müşrikler, Hudeybiye anlaşması hüküm ve şartlarına tecâvüzde bulundular ve hemen mukabilinde Müslümanlarca girişilen harekât'ta fevkalâde askerî taktikler kullanıldı. Kaynaklarımızda herhangi bir istihkâm faaliyetinden sözedilmese bile, Resûlullah, 10.000 savaşçıdan oluşan Ordu'sunun başında Mekkenin kıyılarına kadar sokulmaya muvaffak olduğunda, son dakikaya kadar düşmanın bundan haberi bile olmadı. Askerî ordugâhlarda toplu halde yemek pişirmek maksadıyla birçok asker için bir ateş yakılır. İşte *Mekke Kuşatması* başladığında Resûlullah, herbir askerin ayrı bir ateş yakmasını emretti. Yukarıdan manzaraya baktıklarında Mekkeliler ellibin kadar bir askerî kuvvetin civâra gelip yerleştiği zehâbına kapıldılar. Kumandanları *Ebû Sufyân,* tepelerden Mekke vâdilerine indi; maksadı, Müslüman askerler arasına sızarak ne olup bittiğini öğrenmekti. Fakat bu girişimini tamamlayamadan Müslüman keşif kıt'aları tarafından kıskıvrak yakalandı. Mekke'de ise ne yapılması, ne edilmesi gerektiğini kimse kavrayamıyordu. Şafak ile berâber Müslüman ordusu harekete geçti ve dört ayrı cihetten Mekke'ye girdi ve bir müddet sonra da Resûlullah A.S.S., *Ebû Sufyân*'ı serbest bıraktı. İşte tam o sırada çıkarılan münâdî'ler halka şöyle haykırıyorlardı:

> '— Kim silahını bırakır emniyettedir, kim kendi evine kapanır emniyettedir, kim Haremi Şerîf avlusuna girer emniyettedir, kim Ebû Sufyân'ın evine sığınır emniyettedir!.."

Bu sonuncu çağrı, şehirde karışıklığı büsbütün arttırdı; zihinlere şu soru takılıyordu:

> "*Ebû Sufyân* da mı bize ihânet etti; acaba Müslüman mı oldu!?"

1350 m/52. Diğer bir kısım münâdî'ler ise şöyle bağırıp halka ilân ediyorlardı:

> "Herkes *Haremi Şerîf* avlusunda toplansın; orada Resûlullah bir hutbe îrâd edecek!.."

Mekkelilerin zihni büsbütün karışmıştı ve herkes endişe içindeydi: "Bu istilacı adam bize ne yapacak?!" Bu arada ilân edilen her çeşidiyle bir "Umumî Af" Mekkelilerin mantık yapısında ânî bir değişiklik husûle getirmiş, geçmişi unutarak cân ü gönülden İslam dinine girmişlerdi; onlar bu îmanlarında o derece samimî idiler ki bir kaç gün sonra Resûlullah Muhammed A.S.S., *Huneyn*'de *Hevâzin*'lilerle savaşmak üzere Ordusu başında yola çıkmaya karar verdiğinde, bu askerî sefer için teşkîl edilen birlikler Mekkelilerden çok sayıda yeni Müslümanın da katıldığı görmekteyiz.

Kâbe yapısında ıslâhat ve "Harâm" bölge sınırları:

1350/53. Mekke'nin böylece Fethedilmesi, Kâbe binasında bazı çalışmalar yapılmasına fırsat vermiştir. Resûlullah burada mevcut paganizm(puta tapıcılık, müşriklik) ile ilgili bütün iz ve işâretleri ortadan kaldırmıştır. Sâdece Kâbe yapısı etrafında mevcut 360 putu kırıp yok etmedi, aynı zamanda o, Kâbe binasının içinde duvarlara resmedilmiş bir takım dînî freskleri de silip ortadan kaldırmıştır(bkz. Buhârî, 60/8/3-4). Kendisi bir an için, bütün Kâbe binasını yıkıp, biri "Giriş" diğeri "Çıkış" için kullanılmak üzere iki kapılı bir biçimde bu binâyı yeniden inşâ etmeyi düşündü. O aynı şekilde bugün üstü açık vaziyette duran dairevî *Hatîm* kısmını da içine alacak şekilde bütün Kâbe yapısını bir tek çatı altına almayı da tasarlıyordu. Fakat Buhârî'nin naklettiği bir anlatıma göre(bkz. 3/48, 25/42/3-5, 94/9/6), kendisi olaylar ve eşyâ üzerine zor ve şiddet kullanarak varmak istemediğinden bu tasarısından tamamen vazgeçmiştir.

1350 m/54. Aynı şekilde şehrin dört yönünde duvar şeklinde bazı işâret taşları inşâ etme işine girişilmiştir. Bu duvar inşâatları, Mekke'nin "Harâm" hudutlarını gösteren "işâret taşları"nın, yani *Ansâb'ul-Harâm*(bkz. Makrîzî, I, 358)'ın yeniden inşâ edilmsinden ibâretti. Fiiliyatta Mekke'de iki ayrı yönde insan akımı söz konusuy-

du: Biri, Mekke'ye çok yakın bir güzergâh üzerindedir; bu akım, ister şehrin sâkinleri, ister yabancılar olsun, Umre(:Küçük Hac) yapabilmek için ihramlarını giymek üzere şehir dışına çıkıp sonra tekrar ihram'lı vaziyette dönmeleri mecbûriyetinden doğuyordu. Diğer insan akımı ise, daha çok Hac(: Büyük Hac) ile ilgilidir. Yukarıda zikredilen Makrîzî'de verilmiş anlatım, yeni hudut taşı inşâatlarının bu iki ayrı güzergâhtan hangisi ile ilgili olduğuna dair sarih bir bilgi vermemektedir. Mekke'nin bu *Harâm* hudutları çok eskilere gider. İslâm bunları aynen kabûl ve tasdîk etmiştir. İşte İslamın da benimsediği bu mukaddes(: harâm) hudutlar içinde avlanılması yasaktı ve müeyyidelere bağlanmıştı; kezâ ağaç ve sair nebatların kesimi de menedilmişti.

1350 m/55. Mekke'nin Fethedilmesinden Sonra Resûlullah, yakın bazı yörelerde mevcut putları yıkmak ve putların içinde dikili olduğu tapınakları yerle bir etmek üzere çok sayıda özel askerî birlikler teşkil edip göndermiştir. Bu gibi hareketler herhalde kaygusuz ve kayıtsız bazı insanların dinî meseleler üzerinde düşünme ve tefekkür etme duygularını canlandırmış olsa gerektir. Böylece onlar, atalarının bu putlar hakkında söyledikleri gibi, bizzat kendileri "yaratan" olmasa bile bu putların dünyâ ve Âhıret işlerinin halledilmesinde faydalı ve aracı oldukları iddialarını bir kere daha gözden geçirme fırsatını bulmuş oluyorlardı. Daha sonra Resûlullah A.S.S. Mekke üzerine silahlı bir biçimde gelmekte olan *Hevâzin* kabilelerine karşı Ordusu başında harekete geçti. Büyük bir şehir olan *Tâ'if*'e kadar uzandı ve şehri uzun süreli bir muhasıra altına aldı. Şehrin kale duvarlarına karşı mancınıklar harekete geçirildi ve deri kaplı arabalar*(: debbâbe),* şehrin surlarının yıkımı teşebbüsünde kullanıldılar. Fakat büyük bir başarı elde edilemedi. Şehir ahâlisine duyurarak: "düşman içinde yaşayan kölelerden kim kaçar da Müslüman Ordugâhına sığınırsa", kendiliğinden bu, o kölenin hürriyetine kavuşması için yeterli bir dayanak olacağı ilân edildi. Tâ'if sâkinleri bu duyuru üzerine alarma geçti ve şehir dışına kaçabilmeleri için kale duvarlarından ipler sarkıtmaya başlamış köleler üzerinde ek bazı tedbirler almaları düşüncesine kapıldılar.

1350 m/56. Müslüman bir elçinin Bizans topraklarında öldürülmesi ve imparatorun da doğan zararı tazmin etmeyi reddetmesi, Bizans ile olan ilişkilerin vahim bir hâle bürünmesine sebeb olmuştu. Bu olayla ilgili olarak, *Mu'ta* üzerine tertiplenen askerî bir sefer, beklenen neticeyi de doğurmamıştı. Kısa zaman sonra Resûlullah Muhammed A.S.S., hayatının en büyük ve güçlü askerî birliğini teşkil ederek bunun başında kendisi de olduğu halde, Yarımadanın en ku-

zeyindeki *Tebûk* şehrine girdi. Hıristiyan bazı Araplar ile Yahudilerin oturduğu Filistin'in bazı bölgeleri, Bizanstan çözülüp İslam Devletine kendilerini bağladılar. Büyük bir şehir olan *Dûmet'ul-Cendel,* şöhretli kalesine rağmen aynı şeyi yaptı. Müslümanların bu seferler esnasında bölgede herhangi bir inşâat işine giriştiklerine dair kaynaklarda, Ordugâhta yapılan geçici mescidler müstesnâ, herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

1350 m/57. Ertesi yıl, yani Hicretin 10. yılında, iyi gitmeyen sağlık durumuna rağmen Hac ibâdetinde bulunmak üzere Mekke'ye gitmek için Resûlullah efendimiz büyük gayret sarfetti. Bu son Haccında*(:Vedâ Haccı)* o, Arafatta, Rahmet Dağında*(:Cebel'ur-Rahme)* olmak üzere orada toplamış Müslümanlara, meşhur *Vedâ Hutbesi*'ni îrâd etmiş ve bununla Muhammed A.S.S. efendimiz, İslâmın din olarak getirdiği şeylerin neler olduğunu güzelce özetlemiştir(*). Medine'ye dönüşünden birkaç hafta sonra da Âhıret âlemine göçmek üzere son nefesini vermiştir.

1350 m/58. İşte yukarıdaki paragraflarda, ister şehircilik, ister askerî alanda bir mühendis, bir taktisyen olarak Resûlullah Muhammed A.S.S.'ın giriştiği bazı çalışmalara dair özetle bazı bilgiler vermiş bulunuyoruz. Bu bilgiler bize, İslam Devleti içinde ve hattâ o devirde, özellikle Arap Yarımadasında konumuzla ilgili ne gibi şart ve durumların mevcut olduğuna dair bir fikir verebilecektir.

(*). "Vedâ Hutbesi" ve tam türkçe tercümesi ile ilgili olarak bkz. yukarıda geçen 455. paragraf ve devamı (mütercim)

Muhammed A.S.S.'ın Başlangıçta Sâhip Olduğu Devlet Anlayışı ve Tatbikatı

1351. Ruhî olduğu kadar maddî sahada da gerçekleştirmek için memur edildiği —vazifelendirildiği— ıslâh hareketini başarıya doğru sevketmek için Muhammed A.S.S., diğer bir Devlet Başkanının nezdinde müşâvir veya nasîhatçı rolünde çalışmakla iktifâ etmiş olsaydı, cemiyetin gerçek menfaat ve faydası lehine hareket etmemiş olurdu. Sâdece bir Devlet te'sis ve teşkil zarûreti değil aynı zamanda, dînî öğretim ve Hükümet otoritesinin bizzat o'nun elinde toplaması zarûreti de vardı. *Devlet* (yahut diğer deyişle *Saltanat),* onun nazarında hiç de gaye olmayıp esas gayeye varmak için sâdece bir vâsıta idi.

1352. Bir hükûmdarlığa tevârüs etmekten de uzak Muhammed A.S.S. bir tek hükûmdarlık altında hiçbir zaman birleşmemiş bir ülkede bir devlet kurup teşkil eden ilk kimse olmuştur. Her şeyden önce yani o'nun getirdiği ıslahata girmeden Muhammed A.S.S.'ın doğumundan evvel Mekke'deki durumu tetkik edelim; zîra 63 yıllık ömrünün 53 senesini o burada geçirmiş bulunuyor.

İlk durumlar:

1353. Müslümanlar arasında yaygın hadîslerdeki bilgilere göre, Mekke şehrini te'sis eden *Ibrâhîm* Peygamber'dir. Burada göstermeyi lüzumlu görmediğimiz sebepler yüzünden zevcelerinden birinden, yani *Hâcer*'den ayrılmak istedi ve o'nu yeni doğmuş yavrusu *İsmâîl* ile birlikte, bir gün gelip Mekke şehrinin kurulacağı ve o sırada kimsenin yaşamadığı bir mahalle getirip burada yalnız başlarına bıraktı. Onları tamâmen terketmiş de değildi; Suriye'den birçok defâlar ziyâret için gelmiştir. Başlangıçta *Hâcer* ve *İsmâ'îl* bu vâdide yaşayan yegâne kimselerdi. Az zamanda sonra su aramak için yola çıkmış keşifçiler buradan geçerlerken, *Amâlika* kabileler topluluğundan *Curhum*'un bir kolu olan kendi kabileleri için *Zemzem suyu kaynağı*'nın yakınına yerleş-

me müsaadesini *Hâcer*'den istediler[1631]. Bu insanlar, o sırada Mekke ile Filistin arasında uzanan bölgenin tamamını işgalleri altında bulunduran *Amâlika*'lılardan bir bölüğü teşkil ediyorlardı[1632].

1354. Mezkûr ziyâretlerinden birinde, *Ismâ'îl* henüz pek gençken *İbrâhîm* Peygamber, *Kâ'be*yi inşâ etti ve bunu *Vahdâniyyet* dîni için hasr ü tahsîs eyledi. Kur'ânı Kerîm[1633] (Allah'ın) bu Evi(: Beyt'ullah)nin dünyada bu nevîden, yâni *Vahdâniyyet* esasına istinat eden en eski yapı olduğunu tasdik ve beyan etmektedir. Bu binânın inşâsında babası ile beraber çalışıp o'na yardım eden *İsmâ'îl,* bu mâbedin baş idâreci dîn adamı olmuş ve bunun neticesi olarak da bu küçük bölgenin "hâkimi" yani "efendisi" durumuna gelmişti. *İbrâhim* Peygamber'in getirdiği dînin, şehrin civarında yayılmış olması lâzımdır. *İbrâhîm* A.S. tarafından müesseseleştirilen *Kâ'be Haccı,* daha sonraki asırlarda birçok putperestlikle ilgili hurâfe ve aldatmacalarla karıştırılmış da olsa İslâmın zuhûruna kadar, Arap Yarımadası'nda gitgide artan sayıda kabileleri kendine çekerek devam etmiştir. Kur'ânı Kerîm, her ne kadar bu konuda daha başka birçok bilgi vermekte ise de biz bu kadar mâlûmat vermekle iktifa edeceğiz.

1355. Aynı şekilde hadîsler yoluyla gelen nakillere nazaran *İsmâ'il* A.S., *Curhum*'lu bir hanım ile evlenmiş ve dünyaya gelen oğlu o'nun yerine şehirde Başkanlık etmiştir. Daha sonra, niçin ve nasıl olduğu bilinmiyor, Başkanlık vazifeleri bizzat *Curhum*'luların eline geçmiştir.

1356. *İbn Hişâm*'a göre [1634] Mekke'ye gelen ilk Arap aileleri olan *Curhum* ve Katûrâ yakın akraba idiler; Curhum'luların Başkanı, daha sonra kızını *İsmâ'îl*'e zevce olarak vermiş olan *Mudâd'ubn Amr, Katûrâ*'nın ki ise *es-Sumeyda'* idi. Şu olay dikkat çekicidir: Her iki aile şehirde iktidârı bölüşmüşlerdi. *Mudâd* yukarı şehre*(:Mâ'lât), Sumeyda'* ise, aşağı şehre*(:Mesfele)* sâhip olmuştu. (Yabancılardan) kim olursa olsun, herhangi bir kimse bu bölümlerden biri veya diğerinden şehre girdiğinde, ticarî emtea üzerinden yüzde on*(öşr)* gümrük vergisini o bölümün başkanına ödemek mecburiyetindeydi. Daha sonraları iki aile (bu şekilde) anlaşmış olarak kalamadılar ve aralarında harplere tutuşmak suretiyle zamanla ortadan kalktılar.

1357. *(İsmâ'îl*'in oğlu) *Nâbit*'ten sonra başkanlık mevkiine (muhtemelen az yukarıdaki aynı ad'daki zâtın torunu) *Mudâd'ubn 'Amr*

1631. İbn Hişâm, s. 171; Suheylî, I, 12; ayrıca bk. Kur'ânı Kerîm, 22/26
1632. İbn Hişâm, s. 51; Suheylî, I, 12
1633. *K.* 3/96
1634. İbn Hişâm, s. 71-72

geldi[1635]. Nakledildiğine göre[1636] *Mudâd'ubn 'Amr* zamanında Mekke'de ikamet edenlerle *Huzâ'a*'lılar arasında bir harp cereyan etmişti. Bu *Huzâ'a*'lılar başka bir yere yerleşmek üzere Yemen'den geliyorlardı. Bunlar önce kısa bir müddet için kendi keşif birlikeri uygun bir yerleşme mahalli bulunca kadar Mekke'de kalma müsaadesi istediler. *Curhum*'luların bu talebi reddetmesi üzerine ihtilâfı halleden kılıç oldu. *İsmâ'îl*'in soyundan gelen aileler ihtilâfta bîtaraf kaldılar; bunun bir neticesi olarak da bu savaştan muzaffer çıkan *Huzâ'a*'lılar bu ülkede onların kalmakta devam etmelerine müsâade ettiler. *İbn Hişâm*[1637] kitabında bu münâsebetle açıklamaktadır ki, *Mudâd* dahi bu ihtilâfta şahsen bîtaraf kalmıştı. Ve işte bu *Mudâd, İsmâ'îl* zamanındaki *Mudâd* değildir. Buna rağmen onun mağlûp *Curhum*'lularla olan akrabalığı, *Huzâ'a*'lıları o'nun Mekke'de kalma talebini reddetmeğe sevketmiştir. *Mudâd*'ın oğlu *el-Hâris, Kâ'be*'nin mukaddes taşı olan *'Hacer'ul-Esved*'i hareketinden evvel Mekke'de bir yere saklamaya muvaffak olmuş ve bütün kabile efradıyla birlikte Mekke'yi terketmiştir(*Balâzurî*'ye göre[1638], *Huzâ'a*'lıların sürüp çıkardığı bu kabile *Curhum*'lular olmayıp *Iyâd*'lılardır) *el-Hâris*'in mukaddes taşı sakladığını gören *Huzâ'a*'lı bir kadın bunu (sonradan) yerinden çıkarmış ve bu da *Huzâ'a* kabilesine, burdaki *İsmâ'îl* soyunun tasvip ve muvâfakati ile mâbedin başkanlığı ünvanını kazandırmıştır.

1358. Bu hâdisâtı tâkip eden asırlara dâir, Huzâ'a'lıların bu ülkede hâkimiyetlerini devam ettirdiğine ve mâbedin sahipleri olduklarına ve yine bunlardan birinin, yâni *'Amr'ubn Luhayy*'ın Mekke'ye putperestliği getirip sokması[1639] gibi hususlara dâir olanlar müstesnâ, sarih ve mâlûmatımız yoktur. Mâbedin sahip ve başkanı olmak o asırda aynı zamanda, "siyâsî başkan" olmak mânasına da geliyordu.

1359. Huzâ'a'lıların hâkimiyeti uzun müddet devam etmişti[1640]. Sonra *İsmâ'îl* soyundan gelen biri yeniden *Kâ'be*'nin başkanı olmuştur. Bu kimse Resûlullah'ın 5. dedesi *Kusayy*'dır. O *(Huleyl'ubn Hubşiyye*'nin kızı), Huzâ'a'lı *Hubbâ* ile evlenmişti. Bir gün kayınbirâderi sarhoş bulunduğu bir sırada ondan *Kâ'be*'nin anahtarlarını satın aldı(bu hususta kaynaklarda teferruat farkı bulunuyor). Durum ne olursa olsun, *Huleyl*'in ölümünden sonra oğulları, bu mazhariyet ve rütbeden dolayı Kusayy ile ihtilâf ve münâkaşaya düştüler; fakat *Kusayy*,

1635. Aynı eser, aynı yerde
1636. *Eğânî*, XIII, 10
1637. İbn Hişâm, s. 73
1638. *Ensâb*, I, paragraf. 105.
1639. İbn Hişâm, s. 51 Suheylî, I, 62
1640. Ezrakî'ye göre beş asır, s. 59

Kuzey Arabistan'daki büyük *Kudâ'a* kabilesinin başkanı olan üvey kardeşi tarafından desteklenmesi üzerine silâh kuvvetiyle bütün muhâlefeti ve karşı koymayı bertaraf edebilmiştir. Bu devirden sonraki asırlar daha az karanlıktır.

1360. Bu arada hemen işaret edelim ki Arapların geleneksel nakillerine göre [1641] *Büyük İskender*(: Alexandre le Grand, M.Ö.356-323). Mekke'de bulunan *Kâ'be*'yi ziyâret etmişti. Araplar buna, *Zu'l-Karneyn* (iki boynuzlu kimse) adını verirler. Bu vak'aya dair muhtelif îzah ve tefsirler arasında en iyisi gibi duranı şudur: *İskender* erkek keçiyi (teke'yi) "totem" edinmiş ve ona tapıyordu ki bunun iki boynuzu bu totem'in sembolü idiler. Aynı devirde "çift boynuzla süslü bir şapka" *(bicornet-bikorn)*da mevcuttu; bu şapkanın kullanılışı bugün dahi Makedonya'da tamâmen kaybolmuş değildir. Roma'lı tarihçiler, Yemen'de *Necrân*'ı istilâ eden General *Aelius Gallus* (M.Ö. 24)'un askerî seferinden ve Mekke'ye girmek istediğinden fakat buraya varamadığından bahsetmektedirler. Romalılar, İmparator *Neron* (Öl. M. 68) zamanına kadar bir çok defalar tekrar tekrar buralara gelmişler, fakat her defasında muvaffakiyetsizliğe uğramışlardır. Onların bu istikametlere doğru gelişleri, muhtemelen güzel kokulu mahsuller (bahârât) memleketi olan Yemen'in ticâret yollarına hâkim olma gayesine matuftu. Arapça kaynaklar, Bizans imparatorlarının dahi *Kusayy* devrinde nüfûzlarını Arabistan'a yayma teşebbüslerini zikrederler. Gerçekten de, İbn *Kuteybe*[1642], bize rivâyet eder ki *Kusayy*'ın *Huzâ'a* ile *Kâ'be*'nin kimin elinde kalacağına dair mezkûr ihtilâfında İmparator, *Kusayy*'a yardımda bulunmuştu. Şâyet bu yardım doğrudan İmparator eliyle veyahut da Suriye hâkiminin aracılığıyla olmuşsa bile bu vak'a, I. *Theodose* (379-359)'un yahut onun oğlu *Arcadios* (M.S. 395-408 arası Doğu Roma İmparatoru) saltanatı sırasında cereyan etmiştir. Bu devirde Bizans'ın Mekke'de sahip olabileceği nüfûz derecesi bilinmemektedir. İşâret etmeye değer ki aynı *Kusayy*'ın torunu, yani *Hâşim*, İmparatordan Suriye'ye ticâret kervanları sevkine müsâade eden bir ferman elde edebilmişti; kendisi bu seferlerinden birinde Filistin'de (Gazze'de) vefat etmiştir. İki asır sonra Bizans'ın yeni bir arabuluculuğu mevzubahis olmaktadır: *Osmân'ubn Huveyris*[1643] adında bir Mekke'li Suriye'ye gitmiş, burada Hıristiyanlığı kabul etmiş ve öyle zannediyoruz ki Imparator *Jüstinien*'den bir "tâc" ve bunun yanında kendisini "Mekke Kralı" tayin eden, Mekkelilerden onun bu yüksek

1641. *Umdet'u-Kaari,* VII, 365; Azrakî, ait olduğu yerde; İbn Hişâm, *Tîcân,* s.85 Kâ'be'ye ait hazinede takdim edilmiş eşya arasında süslü bir teke başının bulunuşu (Azrakî, s. 114), Büyük İskender'in memleketi Makedonya'nın sembolü olan çifte boynuzları bize düşündürtüyor

1642. İbn Kuteybe, *Ma'ârif,* 313

1643. "Two Christians of Pre-Islamic Mecca" adlı makaleme bakınız (1958)

rütbesini tanımlamalarını ve ona bir vergi ödemelerini de isteyen Devlet mührü ile mühürlü muhtelif mektuplar elde etmişti. Müerrihlerin dediklerine bakılacak olursa Osmân Mekke'ye İmparator'un altın varak'la mühürlü mektubunu getirmiş ve hemşehrilerinden müteşekkil bir umumî toplantı tertiplemiş ve kendilerine haberi vermişti. O bu sırada muvaffakiyet imkânına sahipti; zîra Mekke'liler, ticârî münâsebetleri bakımından Suriye ve Mısır'da hüküm süren ve Habeşistan'da dahi bir nüfûza mâlik Bizans İmparatoru'na sıkı sûrette bağlı idiler. Fakat Mekke'lilerin gurur ve kibiri bu mülâhazalara boyun eğmedi: Bizzat *Osmân'ubn'ul-Huveyris*'in amcası mecliste ayağa kalktı ve: "Mekke'nin hür vatandaşları kendilerinin bir kral tarafından hükmolunmasına aslâ müsaade etmezler". O, bu teşebbüsle o derece alay etti, bunu öyle gülünç bir duruma soktu ki İmparator'un fermanının reddi hususunda ittifak hasıl oldu. Ümitleri boşa çıkmış ve kırgın olarak *Osmân*, son nefesini verdiği Suriye'ye döndü. Onun talebi üzerinedir ki Bizans'ılar Mekke'den Suriye'ye gelen tüccarları hapse atmaya başlamışlardır. İran'la tutuşulan harp, "büyük reis"(: patrice) *Osmân*'ın vefâtı gibi şeyler, Mekkelilerin "Suriye'ye girme yasağı'nı çabuk unutturdu. Bizans hakkında son bir vak'a: Medineli *Benû Âmir*[1644], Resûlullah devrinde, hemşehrilerini cezalandırmak üzere bizans ordularını çağırmakla sık sık tehdit ederdi[1645]. Bu arzettiğimiz mâlûmat bize, asırlar boyunca Roma İmparatorluğu'yla Mekke arasında mevcut ilişkiler hakkında bir fikir vermektedir.

1361. Mekke, diğer bazı kuvvetleri de kendi üzerine çekmiştir: Yemen'i istilâ etmelerinden sonra Habeşlilerin, Mekke üzerine bir Ordu sevkettiklerini ve fakat çıkan bir sârî hastalık sebebiyle geri dönmeğe mecbur olduklarını evvelce göstermiştik. İranlılara gelince, bunlar Yemen'de Habeşlilere karşı bir zafer kazanmalarından sonra Hicaz'ın da hâkimi oldukları fikrine sâhip oldular. Biz bunu, Resûlullah'ın İran İmparatoru'nun İslâma dâvet etmesi üzerine, bu *Kisrâ*'nın kalkıp Yemen'deki vâlisine, Medine'de bulunan Peygamberin, başşehri *Ktesifon* (Medâyin)'a gelmesini sağlamasını ve şâyet bunu reddedecek olursa onun zincire vurulmak sûretiyle kendisine gönderilmesini yazmasından açıkça anlıyoruz.

1362. Hulâsa, görüldüğü gibi geçmişte istilâ teşebbüsleri yahut sırf bazı hâkimiyyet iddiaları mevzubahis olmamış değildir; fakat Mekke aslâ yabancı bir hâkimiyyete boyun eğmemiştir: Dâima istiklâlini muhâfaza etmiş ve az sora göreceğimiz kendine has anayasa yapısıyla bir *Şehir-Devlet* manzûmesi içinde bir gelişmeye uğramıştır. Bu arada

---

1644. "The Christian Monk Abû 'Âmir" adlı makaleme bakınız (1959)
1645. Vâhidî, *Esbâb'un-Nuzûl*, s. 195

işâret edelim ki, Mekke-Tâ'if havalisinden kabile şefleri, müteşebbis tüccarlar olduğu kadar şâirler de yabancı memleketlere seyahatlerde bulunur, buraların hâkim ve hükûmdarlarını ziyâret etme çarelerini ararlar ve hattâ bazen buna muvaffak da olurlardı. Bu sûretledir ki onlar, Habeş İmparatoru *Necâşî*'den, *Hîre* ve *Gassân* hükûmdarlarından ve hattâ İran ve Bizans İmparatorlarından bir çok anlatımları bize bırakabilmişlerdir[1646].

Mekke şehri ve idârî yapısı:

1363. *Hâcer'in* ikameti için Mekke vâdisinin seçilmesinde, bu bölgede bir su kaynağının mevcudiyetine delâlet edecek şekilde büyük bir ormanlığın varlığı[1647] müessir olmuşa ve bu seçimi telkîn etmişe benzemektedir. Mâlûmdur ki, cenuptan esip de yağmur getiren rüzgâr lar Mekke'ye kadar ulaşırlar. Fakat *Muson* rüzgârlarının kararsız ve sebatsız oluşu bir su kaynağını kolaylıkla kurutabilir ve halkı, su gelsin diye mevcut bir su kaynağını derinlemesine kazmaya sevkedecek derecede bir kuraklık mevsiminin doğumuna sebep olabilir. Belki de zamanla *Zemzem* "su kaynağı" böylece Zemzem "kuyu"su hâline gelmiştir. Nakledildiğine göre *Kusayy* zamanında bile bu vadinin sâkinleri, bu bölgenin mukaddes(:harâm)'liğine riâyet bakımından ağaçlara dokunmazlardı: Hattâ öyle ki bu ağaçlar Mekkelilere evleri içinde bile sıkıntı veriyorlardı[1648]. Nisbeten yeni bir devirde bile Mekke'de ağaç bulunuyordu, zîra *Zübeyde* adı verilen "Mekke su yolları"nın inşâsı hakkında, bu şehrin içme suları idâresi tarafından neşredilen bir tarih kitabından öğreniyoruz ki, Türk hâkimiyeti devrinde bu su kemerlerinin ıslâhı ve bunu şehrin içine kadar ulaştırma işlerine teşebbüs edilmiş ve bu işler için bazı kayalık tepelerin traşlanması lâzım gelmiştir. O devirde henüz dinamit bulunmadığından bu havâlide kütük yığınları toplanmış ve kayaların çatlatılarak kırılması işine işçilere yardımcı olması için bunlardan büyük ateş kümeleri meydana getirilmiştir. İşte bu hareket sonucu bu bölge bütün yeşilliklerden mahrûm edilmiştir. Şimdi Suûdî sulh ve sükûnunun gölgesinde bölge yeniden ağaçlandırılmaktadır.

1364. Hulâsa, *Kusayy* Mekke'de emretme kudretini ele geçirince, *Kâ'be*nin etrafındaki vâdinin muhtelif kısımlarını kendi kabilesinin çeşitli boyları arasında tevzî etti; buranın eski sâkinleri *Huzâ'a*'lılar şehir dışında ve mâbedden daha uzak bölgelerle iktifâ etmek mecburiyetinde kaldılar. Emretme ve hâkimiyet kudretini tamâmen kendi elin-

---

1646. İbn Abd Rabbih, *Ikd,* "Vefadât" maddesine bkz.
1647. İbn Haşâm, s. 71; *Eğâni,* XIII, 108; Azrakî, s. 74
1648. Balâzurî, I, pr. 117; Suheylî, I, 87-88

de toplayan *Kusayy* âmme nizâmıyla ilgili bazı imtiyaz ve yetkileri, hususiyle *Âl Safvân, 'Advân, Nese'e* ve *Murrett'ubn Avf* gibi yabancı kabilelere bırakma basîret ve ihtiyatkârlığını gösterdi[1649]. Biliyoruz ki *Âl Safvan,* "icâze" vazifesini, *Âdvân* ise (hac esnasında görülen) "ifâza" vazifesini deruhte etmişti; bu bölümde bunların îzahını yeniden ele alacağız. *Nese'e*'lere gelince bunlar, *Kinâne* kabilelerinden bir kabile olup Mekke takvimine has *Nesî'* işlerinin görülmesinden mes'uldüler. *Gatafân*'ın bir kolu olan *Murret'ubn Avf*'ların gördüğü vazifeye dair bir şey bilmiyoruz. *Âl Safvân*'lar, (Doğu Arabistan'da) *Temîm* kabilesinin bir kolunu teşkil ediyorlardı ve *'Advân*'lılar ise orta ve kuzey arabistan'lı Gatafân'ların kardeş çocukları idiler. Mekke Haccının rükünlerinin yerine getirilmesi sırasında âmme hizmetlerinin en azından Muhammed A.S.S. devrinde Mekke'nin uzağında Necd ve Basra Körfezi kıyılarında ikamet eden kabileler tarafından görülmesi, Mekke Haccı müessesesinin, *Temîn, 'Advân* ve *Gatafân*'ların (bütün bunlar *Mudar* soyundandır) henüz Arap Yarımadası'nın uzak bölgelerini iskân etmezden evvel Mekke yakınında ikamet ettikleri zamana kadar çıkan pek eski bir devirden geldiğini bize gösterir. *İcâze* vazifesinin görülmesi Kinde Kralları tarafından (belki onların kurduğu büyük imparatorluk zamanında) eski devirlerde *Gavs'ubn Murr*'e tevdi edilmiş olmalıdır[1650].

1365. Eski Grek şehirleri, *polis* (yukarı şehir) ve *astu* (aşağı şehir) diye iki kısma ayrılmıştı; Mekke de İslâm öncesi tarihi devirlerden beri, *Ma'lât* ve Mesfele diye tamâmen aynı şayleri ifâde edecek şekilde farklı kısımlara ayrılmıştı.

1366. Bundan başka Kur'ânı Kerîm topoğrafik bazı ıstılâhları da ihtivâ etmektedir; evvelâ Mekke bölgesi bütünü ile *Harâm* ıstılâhiyle yani bu bölge, "mukaddes ve korunan, sakınılan yer" şeklinde adlandırılmaktadır.[1651]. Hakikatte burada mevzubahis olan arâzi. şehre ait yahut ona bağlı yerlerdir ki Şehir-Devlet'in kapladığı sâhadan ibârettir (Yunan şehirlerinde dahi bu husus bahis konusu olmaktadır). Esas şehrin kurulu bulunduğu mahal *"Batn Mekke", "Umm'ul-Kurâ"*(: şehirlerin anası) olduğu gibi "ziraat yapılmayan vâdi"[1652] adıyla da anılmaktadır. Mâbedin inşâ edildiği düzlük *Bekke*[1653] diye adlanmaktadır. Kur'ânı Kerîm bu konuda şöyle söylemektedir[1654]:

1649. İbn Hişâm, s. 80; Tabarî, I, 1098
1650. Suheylî, I, 84-85
1651. *K.* 28/57, 29/67
1652. *K.* 48/24, 6/92, 14/37 (metindeki sırasıyla)
1653. Azrakî, s. 196, satır 12; İbn Hişâm, s. 73
1654. *K.* 3/96

"Sırf insanların istifade ve hayrına (inşâ edilen dünyada Vahdâniyyete ithaf edilmiş) İlk Ev, *Bekke*'de bulunandır ki takdîs edilmiştir ve âlemler için bir hidâyet ve istikamettir".

Bizzat Mâbed için Kur'ânı Kerîm muhtelif isimler vermektedir: *Kâ'be, el-Beyt, el-Beyt'ul-Harâm* (Mukaddes ve korunulan sakınılan ev), *Beyt'l-Atîk* (eski yahut şanlı ev), *el-Mescid'ul-Harâm* (mukaddes secde yeri, mukaddes câmi); aynı şekilde Kur'ânı Kerîm, mâbedin birkaç adım ötesinde yükselen *Safâ* ve *Merve* adlı iki tepeden de bahseder[1655].

1367. Şehirde oturan kabilenin en ulu başkanının kezâ diğer ileri gelen asillerin *Yukarı şehir*'de(: Ma'lât) oturumlarında hiç de hayreti mucip bir şey yoktur. Aynı şekilde mezarlık dahi burada bulunuyordu *(Ma'lât)*; Başkan *Kusayy*'ın evi Mâbed'in karşısında inşâ edilmişti ve âmme işleriyle ilgili hususları münâkaşa etmek için bu evde toplanılırdı; bu eve *Dâr'un-Nedve* (kelime mânası: parlamento binası) adı verilmişti.

1368. Geleneksel nakillere göre, şehrin *harâm* (mukaddes, korunulan) *hudutları*, İbrâhîm Peygamber tarafından tâyin ve tesbit edilmişti. İslâmî çağda ise bu hudutlar gayet iyi biliniyordu. Muhammed A.S.S. H. 8. yılda Mekke'nin Fethi sırasında muhtelif istikametlerdeki bu hudutlara işâret eden duvar şeklindeki âbideleri (ki bunlar *Hudûd'ul-Harâm* adı verilen sınır taşlarıdır) bizzat tâmir ettirmişti; bu taşlar: Kuzeyde *Cairrâne*'de, Kuzey-Doğu'da *Vâdî Nahle*'de, Doğu'da *Arafat*'da, Güney-Güney-Doğu'da *İdât Labin*'de, Batı'da *Hudeybiye*'de ve nihâyet Kuzey-Kuzey-Batı'da *Ten'îm*'de bulunuyordu. Bugün dahi bilinen bütün bu mahallerin araları eşit mesâflere sâhip bulunmamaktadırlar. Fakat bu noktalar arasında kalan yüzölçümü takriben 200 kilometrekaredir.

1369. Muhtemeldir ki bu bölgede mahfûz otlak yerleri *(himâ)* ve belki de askerî seferberlik işleri için bir arâzi ve atlı müsâbakalar için bir sâha bulunuyordu. Müerrihler spor sâhalarını da zikrederler. *Fâkihî*'ye göre[1656], Mekkeliler *kürrek* denen bir nevî "ayak topu" oynarlardı ve büyük kalabalıklar halinde oynayanları seyretmeye gelirlerdi. Mezkûr müerrih, Mekke'nin hersemtinde bu kürrek oyununu oynamak için "sâha"lar bulunduğunu ve Resûlullah'ın bu oyunu yasaklamadığını da ilâve etmektedir.

1655. *K.* 5/95, 2/125, 5/2, 22/29, 48/25, 2/158 (metinde geçen sırasıyla)

1656. Fâkihî, s. 9-10

Siyâsî-sosyal nizâm:

1370. *Kusayy*'ın ortaya çıkışından evvelki Mekke'nin siyâsî yapı ve teşkilâtı hakkında fazla bir şey bilinmemektedir. *Curhum*'lular devri ile ilgili olarak bildiğimiz yegâne şey, *Hılf'ul-Fudûl* denen bir nevî "bahadırlık teşkilâtı"nın tesis edilmiş olmasıdır ki bunun mensupları, bir yabancı da olsa zulme uğrayan kimsenin yardımına koşacaklarına dair yemin ediyorlardı[1657]. Tarihî kaynaklarımız ayrıca dışardan getirilen ticarî emteadan alınan gümrük vergilerinden de bahsetmektedirler. *Kusayy* devri hakkında evvelce görmüştük ki o, şehrin iç işleriyle ilgili bazı imtiyazlarla yetinmiş —kezâ bunlara kendisi tarafından ihdas edilmiş yenilerini katmış— ve esâsen eski bir devirden beri tevârüs edegeldikleri bazı vazife ve imtiyazları, diğer kabilelerin uhdesinde bırakmıştı. Şimdi bu konudaki bazı teferruatı gösterelim:

1371. *Kinâne*'ler orta Arabistan'da oturuyor ve Kamerî takvime tatbik edilen *Nesî* usûlünün faydalarını olduğu kadar, astronomi "sır"'larını da biliyorlardı. Muhtemelen *Kinâne*'lilerin astronomi sahasında mâlik oldukları bilgi *Kusayy*'ın dikkatini çekmişti. *Kinâne*'liler bu bildiklerine dâir sırları kıskançlıkla saklıyorlar, fakat İslâm Öncesi Mekke Haccı'nı bundan istifâde ettiriyorlardı. *İcâze* ve *İfâze* adı verilen Hacc'ın bazı merâsimleriyle ilgili diğer iki vazifenin görülmesi, *Kusayy* tarafından, kendisinin gelir ve şan kaynağı *Kâ'be*'yi haccetmekten onların vazgeçmemeleri için kasden bu yabancı ellere tevdi edilmişti.

1372. *Kusayy*'a gelince; müerrihler[1658], ölümü sırasında onun görmekte olduğu en az altı vazifeden*(: umûr sitte)* bahseder. O bunları dört oğlundan ikisi arasında şu şekilde taksim etmişti: "Mâbed", "Parlamento"(: Nedve) ve "Harb Sancağı muhafızlığı' *Abd'ud-Dâr*'a, "hacılara içecek su tedâriki", "hacılara şölen vermek" için Mekkelilerin ödediği vergilerin muhâfazası ve harb halinde orduya başkanlık etme, *Abd Menâf*'a bırakıldı. "Halk Meclisi"(: Nedve) binâsını inşâ eden *Kusayy*'dır. Hacılara şölen yapmak için vergi vaz'ı onun ihdâs ettiği birşeydir. Muhakkak ki kendisinin başlattığı Hükûmet darbesinin arkasından başkalarının gelip gelmeyeceğinden endişe ediyordu. Ve netice olarak o, yabancı hacıları umumî bir şölene dâvet ederek onların kalplerini kazanmak istemiştir. "Harb Sancağı muhafızlığı" ve "askerî kumandanlık" işleri başkanlık vazifesine sıkı surette bağlı işlerdendir; gerçekten de *Kusayy* bunları da kendi arzusuyla taksim etmişse bu herhalde onun iki oğlunu da eşit surette birini daha yaşlı

1657. Lisân, "Fâ-Dât-Lâm" maddesine bakınız

1658. Azrakî, s. 66

olduğu, diğerini ise daha muktedir olduğu için sevmesinden ileri gelmiştir. Bu suretle görülüyor ki, Mekke'de *Kusayy*'dan evvel yabancılar tarafından görülen üç vazife bir yana, mâbedin muhâfazası vazifesinden gayrı bir âmme hizmeti mevcut değildi; *Kusayy*'dan sonra gelen ikinci nesilde altı adet âmme hizmeti müşâhede ediyoruz; İslâmın zuhur ettiği sırada Mekke'li olmayanların elinde bulunan üç vazifeden ayrı, en az 19 vazife mevcuttu. Fakat bu 19 vazife-hizmet, sâdece Mekke'li on başkan arasında taksim edilmişti. Bu on başkandan yalnızca beşi *Kusayy* soyundan doğruca, ve kalan diğer beş, kardeş çocukları yoluyla gelmekteydi (bu devlet meclisi azalalarının akrabalık durumlarını gösteren kitabın sonundaki neseb şeceresi cedveline lütfen bakınız). İşâret etmeye değer ki bu vazifelerin tevârüsü, hiç olmazsa *Kusayy*'dan gelen nesiller arasında sık sık ihtilâf konusu olmuş ve hemen hemen ekseriya kılıcın kullanıldığı kavgalar şeklini almıştır. Sulh yoluyla ihtilâfların çözümü pek azdır. Hacılara içme suyu tedârik işi, tuhaf bir kadere sahip olmuştur; *Balâzurî*'ye göre[1659], *Hâşim* bu vazifeyi bir kur'â sonucu elde etmiştir: Sonra onun kardeşi *el-Muttalib* bu işi vasiyet yoluyla almış, ondan sonra da bu vazife onun yeğeni *Abd'ul-Muttalib*'e kalmıştır (Bunun nasıl olduğu zikredilmez; belki de *Zemzem* kuyusunun yerini keşfetmesi dolayısiyledir); ondan sonra bu sonuncunun oğlu *ez-Zubeyr,* bundan sonra da bunun kardeşi *Ebû Tâlib*'e geçmiştir. *Ebû Tâlib* fakir bir kimseydi ve küçük kardeşi *Abbâs*'dan sık sık ödünç alırdı; bir gün borcunu ödemek iktidarına sahip olamadığı, malî sıkıntı içinde bulunduğu bir sırada elindeki bu vazifeyi ona devretmeğe mecbur oldu. *Abbâs* kuru üzümleri *Zemzem* suyuna bastırıp bu içkiyi hacılara verirdi.

Mekke'nin anayasa yapısı hakkında İbn'ul-Kelbî'nin nakilleri:

1373. Arapların eski tarihî devirleri üzerinde büyük otorite *İbn-ul-Kelbî,* İslâmın zuhûru sırasında Mekke'deki Hükûmetle ilgili şartlar hakkında bize vecîz fakat öğretici tavsîf ve tasvîrler bırakmıştır. *İbn'ul-Kelbî*'nin eserinin asıl nüshası bugün kayıp olmakla beraber, daha sonraki tarihçiler tarafından kendi eserlerinde bundan yapılmış nakilleri bulup tesbit edebilmekteyiz[1660].

> "*Ebû'l-Munzir Hişâm'ubn Muhammed İbn'is-Sâib'il-Kelbî* şöyle rivâyet eder: İşte Câhiliyyet günlerinde tevârüs yoluyla Kureyşliler arasında büyük rütbe ve makam sâhibi olmuş ve İslâm'ın zuhûru zamanına kavuşmuş olanların isimleri şunlardır: Burada mevzûbahis olan 10 âile, yani 10 sop'dur: Hâşimî'ler, Emevî'ler, Nevfel'ler, Abd'ud-Dâr'lar, Esed'ler, Teym'ler, Mahzûm'lar, Adî'ler, Cumah'lar ve Sehm'ler.

1659. Balâzurî, I, pr.: 115

1660. İbn Abdi Rabbih, *Ikd* (Bulak neşri), II, 45-46; Makrîzî, *el-Haber 'an'il-Beşer,* C. IV, "Ruteb'ur-Riyâse" maddesine bakınız

"*Hâşimî*'ler arasında *el-Abbâs'ubn Abd'il-Muttalib*'dir. O, hacılar için Câhiliyyet devrinde "su" temin ederdi. İslâm, bu vazifeyi kendisinde devam ettirmiştir.

"*Emevî*'ler arasında *Ebû Sufyân İbn Harb*'dir. O, *el-Ukaab* (kelime mânası kartaldır) vazifesine yeni Kureyşlilerin sancağına sâhipti. Bu vazifeyi elinde bulunduran kimse, bir harp ilânı hâlinde bunu çıkarırdı. Şâyet bir (kumandan) üzerinde mutâbakata varacak olurlarsa, *el-Ukaab* adını taşıyan bu "sancak" ona teslim edilirdi. Aksi halde "sancak muhafızı" başkan olarak kalır ve ona öncelik tanınırdı.

"*Benû Nevfel* arasında *el-Hâris'ubn Âmir*'di. Bunun vazifsi *Refâde* idi. Yani fakir hacıların yardımına koşmak üzere Mekke'lilerin nakdî hediyeleridir.

"*Benû Abd'id-Dâr* arasında *Osmân'ubn Talha*'ydı. Buna "mâbedin kendisi ve kapısının muhâfazası" olduğu kadar *livâ* (bayrak) vazifesi de verilmişti. Denilir ki, *Nedve* (Parlamento binasının muhâfazası) vazifesi, aynı şekilde *Benû Abd'id-Dâr* tarafından görülürdü.

"*Benû Esed* arasında *Yezîd'ubn Zem'at'ibn'il-Esved*'di. Ona *Meşûra* (şûra) vazifesi aitti; yani Kureyşli başkanlar aslâ onunla istişâre etmeksizin karar alamazlardı: Şâyet muvafakat ederse o, onları o hususu yapmağa serbest bırakır, aksi halde seçimlik bir hakkı vardır ve ona (bu seçimi ne ise o hususta) yardım edilirdi. Kendisi *Tâ'if* harbi sırasında Resûlullah'ın yanında (evvelce müslüman olmuş bulunuyordu) şehit düşmüştü.

"*Benû Teym* arasında *Bekr'is-Sıddîk* idi; kendisine Câhiliyyet günlerinde kan diyeti ve zarar-ziyan tediyesi işlerinin görülmesi demek olan *Eşnâk* vazifesi verilmişti. Şâyet kendisi (bu konuda) bir mes'uliyet deruhte edip üzerine alacak olsa, buna dair Kureyşli'lere bilgi verir ve kenidisi haklı görülürse, (şehir adına) kabul etmiş olduğu mes'uliyetin yerine getirilmesine herkes iştirak aderdi. Şâyet aynı şekilde, ondan başkası bir mes'uliyeti (şehir adına) deruhte edecek olsa, bu kimse terkedilir, yalnız bırakılırdı.

"*Benu Mahzûm* arasında *Hâlid'ubn Velîd* idi; kendisine *Kubbe* (tahtırevan) ve *A'inne* (atın dizginleri) verilmişti "Tahtırevan" toprak üzerine konur ve herkes bir askerî seferi techiz için üzerine düşen payı nakit olarak getirirdi; "dizginlere" gelince bu da, bu vazifeyi deruhte eden kimse o harp esnasında Kureyşlilerin süvari kıt'aları kumandanı olmasıydı.

"*Benû Adî* içinde *Ömer'ubn'ul-Hattâb* idi; kendisine Câhiliyyet günlerinde *Sifâre* (tam yetkili siyâsî temsilcilik, elçilik) vazifesi verilmişti. Şâyet Mekkeliler ile yabancılar arasında bir harp olacak olsa onu temsilci olarak gönderirlerdi, yahut diğer bir kabile ile arada bir munâfere (ihtilâf, münakaşa veya karşılıklı üstünlüğün tetkiki) varsa, *Ömer* bir dâva vekili gibi gönderilir ve onun kabul ettiği (kararı), ne ise o aynen kabul edilirdi.

"*Benû Cumah* arasında *Safvân'ubn Umeyye* idi; kendisi *Eysâr vazifesini* (yani mukadderatı öğrenmek için talih oyunu âletleri) elinde bulunduruyordu. Bu kumar oyunu birçok okla *(ezlâm)* yapılırdı. Bir âmme işi, bu vazifelinin elinden geçmeksizin (yani mukaddes oklara danışılmaksızın) kararlaştırılmıyordu.

"*Benû Sehm* arasında, *el-Hâris'ubn Kays* idi; o, *Hukûme(tahkîm?)* vazifesini ve tanrılara sunulmuş mahfuz tutulan malların*(: Emvâl Muhaccere)* muhâfazası işini elinde bulunduruyordu.

"Bunlar Cahiliyette devrinde Kureyşlilerin büyük rütbeleridir, yani:

Sikaaye (su verme, sulama)
İmâre (mâbedin avlusunda hacılara nezâret)
Ukaab (Kartal, sancak)
Refâde (vergiler)
Sedâne (mâbedin muhâfazası)
Hicâbe (mâbedin kapısının muhâfazası)
Nedve[1661] (parlamento)
Livâ' (bayrak)
Meşûra[1662] (teknik istişâre)
Eşnâk (tediye edilecek zarar-ziyan)
Kubbe (tahtırevân)
A'inne (at dizginleri)
Sifâre (tam yetkili siyâsî temsil)
eysâr (kâhin olarak oklara başvurma)
Hükûme (tahkîm, para cezası?)
Emvâl Muhaccere (mukaddes eşya)

"Bu büyük rütbeler, (tevârüste?) önceliklerinin bulunması şartıyla bu on boydan gelen on şahsa aitti. Onlar, "büyükten büyüğe" (yaşlı oğuldan yaşlı oğula mı, yoksa sop'un en yaşlısından yaşlısına mı?) olmak üzere, bunları onlarda aynen bırakan (teyit eden?) İslâmın zuhûruna kadar, alız ü kabz ediyorlardı. Hakikatte her büyk rütbe İslâmî devirde de berdevam olan Câhiliyet devrinin büyük rütbeleri bizzat İslâm tarafından teyit olunmuştur. Şöyle ki, hacılara su temini, *Mescid'ul-Harâm*'a "İnsan yerleştirme" ve seferberlik tazminatını tesbit *(Hulvân'un-Nefer)* vazifeleri *Benû Hâşim*'de bulunuyordu.

"Hacılara su temini" vazifesi pek malûm bir husustur; *Mescid'ul-Harâm'a* "İnsan yerleştirme" ise, hiç kimsenin bu mahalde ne avâmî, ne hayasız ve ne de yüksek bir sesle konuşmaması için nezâret etmek mânasına geliyordu. *el-Abbâs* onları bundan men ederdi. Seferberlik mükellefiyetine gelince, işâret edilmeğe değer ki Câhiliyyet devrinde Mekke'liler üzerinde kimse bir hükûmdar şeklinde hâkimiyyet tesis etmiş değildi; bu hâle göre şâyet bir harp çıkacak olsa, mevcut başkanlar arasından kur'â çekilir ve kur'âda çıkan kimse genç olsun, ihtiyar olsun, seçilmiş sayılırdı. *el-Ficâr* (harbi) günlerinde de durum böyle olmuştur. (Büyük rütbe ve makamın nöbetleşe geldiği) Benû Hâşim arasında kur'â çekildi ve kur'â yaşı küçük ola *Abbâs*'a düştü ve kendisi bir kalkan üzerine çıkarıldı"(*).

1374. Bu tavsîf ve tasvîrler alâka çekici olmakla beraber pek sadra şifâ verir mahiyette değildir. Zîra bazı atlamalar vardır ve izahlar her zaman sarih değildir. Esas kaynağı *İbn'ul-Kelbî* olan yukarda tercümesini verdiğimiz nakillerin bazı atlamalara sâhip olmasından şüp-

---

1661. ve 1662. Acaba bunlar iki dereceli veya iki meclisli bir parlamentoya mı delâlet ediyor?

* . Avrupa'da Frank kıralları, birkaç kişinin omuzları üzerinde tutulan kalkanın üzerine çıkarılarak tahtırevanda gibi taşınırdı. Abbâs da yaşça ve boyca küçük olduğu için aynı şey yapılmışa benziyor (mütercim)

he etmekteyim. Diğer tarihî kaynaklara, gösterilen bu âmme vazifelerinden ayrı, *Kıyâde* (orduyu sevk), *Câdir'ul-Kâ'be* (mâbedin duvarlarına bakmak, muhafaza etmek) gibi diğer işlerden de bahseder ve tevârüs yoluyla gelen bu nevîden "bakanlıklardan" ayrı, şehrin anayasa yapısı üzerinde başka mâlûmat da verirler. Sâdece yukarıya geçirilen bu kısımları şerhetmek yerine, bizim bir araya topladığımız diğer kaynaklarda da yer alan tarihî metinlerin bütününe nazaran bu anayasa müesseselerini târif edip anlatmayı faydalı bulmaktayız.

Halk unsuru ve re'y hakkına sâhip kimseler:

1375. Vatandaşların hepsine birden *cemâ'a* (cemâ'at, toplum) deniyordu. Resûlullah diğer bütün insanlardan ayrı ve müstakil bir niteliğe sâhip olmak üzere kendi müntesiplerinin hepsini birden ifâde etmek üzere bu ıstılâhı aynen kullandı. (Memleketin diğer bütün sâkinleri gibi *Bahreyn* sultanını da *Cemâ'at*[1663]'a girmeğe dâvet eden mektubuna bakınız).

1376. Kur'ânı Kerîm başka iki ıstılâh kullanmaktadır: *Millet* ve *Kavm*. Bunlardan ilki, daha ziyâde "dînsiz ve îmansızların hâriç tutulduğu dînî bir cemâat" mânasını ifâde eder; *Kavm*, "dînle alâkası olmayanları da içine almak ve bütün bir halkı ihtiva etmek üzere" çok daha geniş bir mânaya sâhiptir.

1377. Âşikârdır ki, sâdece az sayıda bir halk zümresi umûmî istişârelere iştirak hakkına sâhipti. Halkın bu seçkin mümtaz kısmına *Mele'* deniyordu. (Bunun kelime mânası "doldurmak" "yardım etmek", "istişâre etmek"tir; muhtemelen başkanının çevresini, müzâkere meclisini "dolduran" kimseler mânasının mevzubahis olduğu hal müstesnâ, burada bu son iki kelime mânasında kullanılmıştır). Kur'ânı Kerîm bu ıstılâhı 30 defa kadar, muhtelif yerlerde kullanmıştır: *Yûsuf A.S.'ın Firavunu Mûsâ*'nın Firavunu ve *Sebe Melîkesi*, Mısır'dan çıkıştan sonra İsrâilliler ile ilgili olarak ve muhtelif devirlere mensup halk başkanları ve sâir bahisler. Kur'ân'da geçen bütün bu kullanışlarda, şöyle bazı ifâdelere raslıyoruz: "Ey Mele', bana fikir ve kanaatinizi söyleyiniz", "Hükûmdar, etrafındaki Mele'e şöyle dedi...", "Mele'senin hakkında müzâkere ederler" v.s. *Mûsâ* A.S. devrinde Mısır'dan çıkıştan evvel İsrâilliler, Mısır halkının bir kısmını teşkil ediyorlardı; fakat onlar Firavunun *Mele*'inin bir kısmını teşkil etmezlerdi. Kur'ân'da bulunan bir parça bize, tam müzâkere ve münâkaşa halinde ileri gelen büyüklerden oluşan bir *Mele*'in canlı bir tasvîrini vermektedir (K. 27/28-38):

---

el-Vesâ'ik'us-siyâsiyye, No. 67

"Şu mektubumu götür, kendilerine bırak! Sonra onlardan ayrıl ve onların verecekleri cevabı bekle! (Kraliçe) dedi ki: "Ey *mele'!* Bana çok şerefli bir mektup bırakıldı. O muhakkak *Süleymân'*dandır ve şöyledir: 'Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla, bana karşı baş kaldırmayın, (Allah'a) teslimiyet göstererek bana gelin'. (Kraliçe) şöyle devâm etti: 'Ey *mele'!* Bu meselede bana akıl veriniz. Sizin şahit olmadığınız hiç bir *emr'*de (umumla ilgili meselede tek başıma) karar vermem'. Onlar şöyle cevap verdiler: 'Biz güç kuvvet sahipleri, çetin savaş erbâbıyız, emir sana ait. Bize ne emredeceksen emret!' (Kraliçe) dedi ki: 'Şüphesiz ki hükûmdarlar bir memlekete girdiklerinde orasını perişan ederler. Halkından şerefli olanları hor ve hakîr kılarlar. Bunlar da böyle yapacaklardır. Ben onlara (Süleymân ve onun halkına) bir hediye göndereyim de ne (cevap) ile dönecekler bakayım'. Gönderilen elçi, Süleymân'a vardığında o dedi ki: 'Siz bana mal ile yardım mı ediyorsunuz? İşte Allah'ın bana verdiği (nimetler ki bunlar) size verdiğinden daha hayırlıdır. Belki siz hediyeniz ile böbürlenirsiniz. Dön onlara (efendilerine)! Andolsun önüne geçemeyecekleri ordularla onlara gelir, onları hor ve hâkir oldukları halde oradan çıkarırım'. (Kendi adamlarına dönerek) Süleymân dedi ki 'Ey mele'! Onun tahtını kendileri (Allah'a) teslimiyet göstererek gelmelerinden evvel hanginiz bana getirir."

1378. Biz, azâdlı kölelerin *(Mevlâ),* akdî kardeşlerin *(Dahîl),* anlaşma mucibince Mekkeli ailelere karışmış olan yabancıların *(Halîf)* muvakkaten himaye altında bulunanların *(Câr),* vatandaşların umumî istişârelerine iştirak edip edemediklerini açıklamak için bunların hukukî durumları üzerinde ayrıntılı bilgilere sâhip değiliz. Bütün durumlara uyabilen sâbit bir kaide muhtemelen mevcut değildi. Bir vak'ayı hatırlatalım[1664]: Tam hicretten evvel, Mekkeliler, kendi üzerlerine gelmekte olan "İslâm tehdîdi" ile mücâdelenin en müessir çarelerini müzâkere ve münâkaşa ettikleri sırada —Resûlullah'ın, Ebû Bekr'in ve Ömer'in sopları müstesnâ— sadece "yedi sop"un temsilcileri değil fakat "Kureyşlilerden sayılmayan kimseler bulunduğu kadar onlarla (Kureyşliler'le) beraber bulunanlar" da hazır idiler. Hattâ kendisinin Necd'li olduğunu söyleyen, tanınmayan mechul bir kimse de kendi talebi üzerine ve husûle getirdiği sempati sayesinde (ilk müverrihlerin kanaatlerine göre bu kimse, tebdil-i kıyafet etmiş insan suretinde Şeytandı) kabûl edilmişti. *Suheylî'*nin açıkladığına göre[1665], Kureyşliler bu müzakerelerde "Muhammed A.S.S.'a sempati göstermekte olduklarından dolayı *Tihâme'*ye mensup olanların ihrâc edilmesine" karar vermişlerdi.

1379. Mekke'nin kırk yaşını doldurmuş bütün insanları bu istişârelere katılma hakkına sâhipti; fakat bütün bu gibi kimseler her zaman bu haklarını kullanmışa benzememektedir; az bir miktar şahsiyetle,

1664. İbn Hişâm, s. 324
1665. Suheylî, I, 291

sop'un ileri gelen mümtaz kişileriyle iktifâ olunuyordu. *Dâr'un-Nedve* salonu, zaten pek fazla adette dâvetliyi istiâb edecek durumda değildi. Muhammed A.S.S. meselesini ıslâh ve tasfiye için girişilen müzâkerelere *izdiham günü* adı verimiştir; muhtemelen bu ad, o gün burada bütün dâvetliler için kâfî miktarda yer kalmaması dolayısiyle verilmişti.

1380. *Kusayy* devrinden sonra öyle anlaşılıyor ki yaş tahdîdi için bazı istisnalar mevzubahis olmuştur; zîra *Ebû Cehl* akıllılık ve dirâyeti sebebiyle "otuz" yaşında *Dâr'un-Nedve*'ye kabul edilmişti[1666]. *Hakîm'ubn Hizâm* "yirmi", bir rivâyete göre ise "onbeş" yaşında bu şerefi ihraz etmişti[1667].

Şehir parlamentosu:

1381. *Kusayy*'dan evvel Mekkeliler çadırlarda yaşarlardı; burada birçok meskenler, evler ve *Kâ'be*'nin tam karşısına eşrâf ve asiller için bir toplantı salonu *Dâr'un-Nedve* inşâ etmeye karar veren kendisidir. Devrin şâirleri meselâ *Hassân'ubn Sâbit*[1668] bize bu salonun adını nakletmektedir. Daha sonraları İslâm çağında, *Kâ'be avlusunu* (: Mescid'ul-Harâm) genişletmek için bu binâ yıkılmıştır; rivâyet edildiğine göre Hatîm'in tam karşısına isâbet eden bugünkü *Musallâ el-Hanefiyye* onun arsası üzerine inşâ edilmişti.

1382. "Kureyş"liler âmme ile ilgili bir meselede istişâre edecek olduğu vakit, Parlamento tarafından tavzîf edilmiş olan muhafız-bekçi, onun oğlu yahut yeğeni kapıyı açardı. Bir kız bulûğ çağına eriştiğinde kendisine *Dâr'un-Nedve* açılır, burada muhafızın mensup olduğu sop'a mensup bir âza ona bir elbise hazırlar ve bunu ona giydirirdi; sonra o kız, artık peçesiz sokağa çıkmamak üzere *Dâr'un-Nedve* huzuruna tekrar gelirdi"[1669]. Mekke'li kadın ve erkeklerin düğünlerini icrâ edildiği yer Dâr'un-Nedve idi; burada hâdise ve olayların müzâkere ve münâkaşası yapılır, harp bayrağını kendilerine tevdi etmek suretiyle askerî seferlerin kumandanları tâyin edilirdi"[1670]. İttifakların, muâhedelerin ve diğer askerî veya iktisadî anlaşmaların aynı binâda akdedilmiş olması mümkündür.

1383. *Dâr'un-Nedve,* şehrin merkezî "meşveret meclisi" idi; fakat her bir sop, *Nâdî* denen kendilerine mahsus bir toplantı yerine

---

1666. Ibn Düreyd, *Iştikaak, s. 97, satır 6*
1667. İbn Asâkir, IV, 419 (ilk baskı)
1668. Hassân'ubn Sâbit, *Dîvân,* şiir No. 45, 183
1669. Azrakî, s. 66
1670. İbn Hişâm, s. 80

sâhipti. Kur'ân bu meseleye iki ayrı yerde[1671] temas eder: "Siz *Nâdî*'nizde hakkaniyetsizlik mi îka edersiniz?" ve "O kendi *Nâdî*'sini çağırıp toplansın; biz de kendi *Zebânî* (melekleri)'mizi çağıracağız". Herhangi bir sop'un âzalarına bir şeyi bildirmek isteyen yabancılar, teâmülen o sop'un Nâdî denen toplantı yerinin nerede olduğunu sorarlardı[1672]. Akşamları şehir sâkinlerini eğlendiren hikâyeciler, muhtemelen bu *Nadî*'leri kullanıyorlardı (İslâm müellifleri buna *Musâmere* derler). Bunlara dâir bazı hâtıralar şâirler tarafından zikredilmiştir; felâketli ve üzüntülü bir devirden bahseden bu şâirlerden biri, bunu şöyle ifâde eder: *"Hacûn* ile *Safâ* (Mekke'nin iki mahallesi) arasında hiçbir dost bulunmadığı, Mekke'de hiçbir hikâyecinin hikâye anlatmadığı bir sırada"[1673]. Fakat Kur'ânı Kerîm, "çılgınca hitâbet akşamları" *(Sâmiran Tehcurûn)*'dan istihkarla bahseder[1674]. Keza bir sop'a âit ticârî kervanların uğurlanış veya istikbâli muhtemelen o sop'a âit *Nâdî*'de yapılırdı.

1384. Cemiyet harici bırakma veya kanun dışı sayma*(: Tard* ve *Hal')* ve keza bir kimsenin himâye altına alınması *(Emân* hakkı tanıma) gibi işlerin o sop'un *Nâdî*'sinde icra edilmesi son derece ehemmiyetli bir noktaydı; bu gibi muâmeleler merkezî bir mahalde muhtelif sop'lardan âzaların tam olarak iştirak edebileceği meselâ mâbedin avlusu gibi bir yerde yapılıyordu. Himâye altına alma (yani *Emân*) konusunda şu vak'ayı hatırlatalım: *Ebû Bekr,* Müslümanların Habeşistan'a sığındıkları bir sırada başka bir ülkeye yerleşmek üzere Mekke'yi terketmiş ve *Ehâbîş*'lerin memleketine uğramıştı. Bunların başkanı *İbn'ud-Duğunne* kendisini Mekke'ye geri getirmiş ve burada *Ebû Bekr* gibi asil bir şahsiyeti vatanından başka bir diyâra hicret etmeye mecbur ettiklerinden dolayı Mekke'lileri tekdîr etmiş, onlara serzenişte bulunmuştur. Sonra *İbn'ud-Duğunne, Ebû Bekr*'i himâyesine *(emân*'ı altına) aldığını ve artık kendisine hiç kimsenin eziyet ve işkence etmemesi gerektiğini beyân etmiş ve Mekke'liler bunu kabul etmişlerdir[1675]. Bu da gösterir ki sâdece bir vatandaş tarafından değil ve fakat aynı zamanda bir müttefik kimse tarafından da bahşedilen bu himâye*(: emân)* Mekke'de mûteber addediliyordu.

1385. Mekke'de aynı mânada *Münâdî* veya *Müezzin* (bir nevî tebliğci elçi) denen bir diğer vazifeliye rastlanmaktadır ki bu vazifeyi

1671. Kur'ân, 29/29, 96/17-18
1672. İbn Habîb, *Muhabbar,* s. 336
1673. İbn Hişâm, s. 37; Suheylî, I, 81; Fâsî, s. 82
1674. *K.* 23/67
1675. İbn Hişâm, s. 245

gören kimse, bir sop başkanı tarafından "umûma yapılacak ilân ve tebligat" işlerinde istihdam ediliyordu. Nakledildiğine göre *Uhud* harbi esnasında askerî *Münâdî* ve *Müezzin*'ler mevzûbahis olunmuştur[1676]. H. 9. senede *Ebû Hureyre,* Resûlullah'ın Mekke'de bazı kararları ve müşriklerle mün'akit bazı anlaşmaların feshedildiğini ilânla vazifeli hey'etin müezzini olmuştu[1677]. Kur'ânı Kerîm her iki ıstılâhı da kullanmıştır. Bu *Münâdî*'ler, herkesi ilgilendiren bir toplantıyı, bayram ve şölenlere dâveti veya fertlerin ölümü demek olan bir cemiyet harici bırakma *(Tard* ve *Hal'* yani "kanun dışı sayma") v.s.'yi ilân ederlerdi. Zikredilir ki büyük reis *Abdullah'ubn Cud'ân*ın iki *"münâdîsi"* vardı [1678] ; biri yukarı şehir *(: Ma'lât)* için, diğeri aşağı şehir *(: Mesfele)* içindi (Bu hale göre şehrin o sırada iyice büyümüş olduğunu düşünebiliriz).

1386. "Çıplak Uyarıcı"*(Nezîr Uryân)*'yı unutmayalım: Bir düşman hücûmunun yakınlığı v.s. gibi acele ve hayatî önemde ciddî bir haber mevzûbahis ise rasgele bir kimse, dostlar, yabancılar kim olursa olsun umûma ait bir mahalle gelir, ya tamamen veya hemen hemen tamamen çıplak bir vaziyette tehlikeyi haber verirdi. İnsanlar haberi sormak üzere koşuşurlar ve bu uyarıcılar*(: Nezîr*'ler) haberi bunlara yetiştirirlerdi. Hatırlatalım ki H. 2. yılda *Ebû Sufyân,* sürdüğü kervana Müslümanlar tarafından bir tuzak hazırlandığını öğrenir öğrenmez, onun gönderdiği bir haberci Mekke'ye koşmuş ve haberi bu tarzda ilân etmişti[1679].

Devlet Başkanı:

1387. Öyle anlaşılıyor ki Mekke'de bir hükûmdar aslâ mevzûbahis olmamıştır. *Kusayy,* yabancıların ellerinde bazı imtiyaz ve vazifeler bırakmış olmasına rağmen kendi kabilesi üzerinde tereddütsüz büyük bir otoriteye sâhipti. Bu durum gelecek nesillerde kolaylıkla bir hükûmdarlığın doğumu ile sonuçlanabilirdi. Fakat o, elinde bulundurduğu imtiyazları, oğullarının birçoğu arasında taksim etmeye karar verdi. Ademi merkeziyet istikametindeki bu temâyül daha sonra gittikçe artmıştır. Öyle ki, Bizans İmparatoru'nun, himâye ve koruması altına aldığı *Osmân'ubn'ul-Huveyris* lehine gösterdiği yüksek destek ve tavsiye bile, Mekkelileri monarşik bir idâre etrafında toplama işinde başarı sağlayamamıştır. İslâmın zuhûrunda şehirde Hükûmet etmekte olan "on kişilik bir Şûrâ", yani "oligarşik bir Hükûmet" idi. Tevârüs yoluyla işbaşına gelme usûlü ise pek vâzıh değildir ve bu konuda çıkan ihtilâfları hal için ekseriya kılıca baş vuruluyordu.

1676. Aynı eser, s. 588
1677. Ebû Ubeyd, *Emvâl,* Hadîs No. 455
1678. İbn Habîb, *Munammak,* s. 364-366
1679. İbn Hişâm, s. 430

Dînî vazife ve işler:

1388. Başkanların esas vazife ve işleri o sırada dînî konularla alâkalıydı. *Kâbe* adındaki mâbed bu şehirdedir ve bir çok şey bu müesseseye dayanıyor ve ondan doğuyordu:

1389. Sidâne yani mâbedin muhâfazası ve *Hicâbe* yani mâbedin kapısının muhafazası, tarihî kaynaklarımıza göre birbirinden ayrı iki vazifeydi. Putperestliğe rağmen "Allah'ın Evi"*(: Beyt'ullah),* kendisi bizzat herhangi bir put telâkki edilmeksizin bütün hepsine tefevvuk edip üstün tutuluyordu. Bu mâbed bir giriş kapısıyla bir tek odadan ibaretti. İçerisi duvar resimleriyle süslüydü. Fakat iç kısımda bir putun mevcudiyeti mevzûbahis olmamışa benzemektedir. Büyük put *Hubel* bile dışarda yani dam üzerinde bulunuyordu. Bizzat *Kâ'be*'nin içerisinde (kıymetli eşyâlar olan) dînî takdimlerin atıldığı bir *kuyu'*nun mevcudiyetinden de bahsedilir. Bu hâle göre *Kâ'be*'nin anahtarları büyük bir ehemmiyeti hâiz olmaktadır. *Kusayy* bu anahtarları ölümün de oğlu *Abd'ud-Dâr'a* bırakmıştı ve bunun soyundan gelenler Resûlullah tarafından Mekke'nin Fethi sırasında aynı muhâfızlık işini ellerinde bulunduruyorlardı. İslâm peygamberi bu muhâfızlar âilesini değiştirmemiş olsa gerekir ki bugün de Suûdîler idaresi altında aynı âile bu işle meşgul olmakta berdevamdır. Hatırlatalım ki *Kusayy* Milâdi dördüncü asırda yaşamıştı.

1390. Kur'ân'a göre[1680] *Kâ'be*'nin erkân-ı dîniyyesi *İbrâhîm* A.S. tarafından müesseseleştirilmiştir. Buna göre, hacıların Mekke yakınında toplanmaları, etinin "fakirler" ile "kurban eden kimse" arasında taksim edildiği hayvanları kurban etmeleri, *Kâ'be*'yi ziyâret ve bunun etrafında yedi defa dînî heyecanla dönmeleri*(: Tavâf)* ve nihâyet bu "zühd ü takvâ hareket ve amelleri"ni ikmâl etmeleri gerekirdi. Kur'ân'ın diğer bazı yerlerinde[1681] *tavâf* dönüşleri, diz çökme*(: kaade)* ve *secde*'den ayrı, *el-Meş'ar'ul-Harâm'*da durarak *Arafat'*a tam girildiği mahalde senenin muayyen bir devresinde, Mekke'de "dünyadan el-etek çekme ve sığınma"*(:îtikâf)*, hattâ *Kâ'be*'nin önünde kurbanlar kesmek mes'eleleri de mevzûbahis edilmektedir. *(İbrâhim* Peygamber'in sünneti —tatbikatı— Muhammed A.S.S. tarafından muhtemelen hıfzısıhha nokta-i nazarından değiştirilmişti: Artık o devirden beri kurbanlar şehir hâricinde *Minâ*'da kesilmektedir. *Hatîm* denen ve Kâ'be'nin yarım dâire şeklinde üstü açık kısmı *Gulam Yezdânî*'nın fikrine göre[1682], kanları derin bir çukur içine toplamak üzere evvel-

1680. *K.* 22/27-30.
1681. *K.* 2/125 ve müt.; *K.* 2/196 ve müt.
1682. *Mélanges Muhammed Chafî*" (Lahore 1955)'de çıkan "Ka'ba' makalesine ve Kur'ân, 22/33 ile İbn Hişâm, s. 94'e bakınız.

ce kurban kesme mahalli olarak kullanılmış olabilir). Kur'ânı Kerîm'de geçen[1683] bu hususlar "Büyük Hac" ile ilgilidir. "Küçük Hac" ise, Kur'ân'ın da başka bir münâsebetle bahsettiği[1684] ve içinde *Safâ* ile *Merve* arasında koşmayı ihtivâ eden ve *Umre* dahi denen hac olsa gerektir. Nihâyet diğer bir âyete göre[1685]: "Mukaddes Ev'in·yanında onların ibâdetleri ancak bir ıslık çalma ve el çırpma'dan ibârettir" (acaba bu Şeytanı korkutmak ve kovmak için miydi?). Müverrihler, kabilelerden Hac maksadıyla gelen her bir zümrenin ayrı bir ibâdet ve duâ şekli olduğunu açıklamaktadırlar[1686]. Meselâ, *Âkk*'lar Mekke'ye yaklaştıklarında deveye bindirilmiş iki zenci çocuğunu önden gönderirlerdi; bunlar iki köle idi, elbisesiz ve tamâmen çıplaktılar. Vaktâ ki bu iki köle: "Biz *Âkk*'ların iki kargasıyız!" diye bağırırlar, onların arkasında bulunan hacılar ise: "*Âkk*'lar Senin Yemen'li kullarındır ve Sana tâbî olup inkıyad ederler; ancak selâmet getiren zorluklara rağmen biz bir ikinci defa hac için gelelim" diye haykırırlardı.

1391. Az evvel Mekke'nin hemen dış kısmında bulunan *Arafat* ve *el-Meş'ar'ul-Harâm* adlı mahallerde îfa edilen ibâdet ve niyâz toplantılarından bahsetmiştik. *Arafat*'ta haccın erkânını yürüten kimse, *İfâze* vazifesini elinde bulunduran başkandı[1687]. Onun vazifesi, bizzat kendisi (tıkanıklık ve karışıklığı bertaraf etmek için) ilk kimse olarak bu mahalden hareket edip çıkma imtiyâzına sâhip bir kimse sıfatıyla hacılara Arafat'tan çıkış izni vermekten ibâretti. *İcâze* vazifesi ise sabahleyin fecir vakti, *Minâ*'ya doğru hareket etmek üzere bir gecenin geçirildiği *Meş'ar'ul-Harâm*'daki (bu mahalle *Muzdelife* de denir) toplanılma dolayısıyla mevzûbahis benzer bir imtiyâzdı. Kaynaklarımıza bakacak olursak[1688], *Sûfe* lâkabıyla meşhur *Gavs'ubn Murr*'lar İcâze vazifesine memûr idiler. Fakat, bir ara bu âilenin nesli tükenince, tevârüs yoluyla yeğenleri *Temîm*'ler bu vazifeyi istihlâf ettiler ki bu imtiyâzı İslâmın zuhuruna kadar muhâfaza etmişlerdir. Mekke'nin fethedildiği 8. H. yılda Resûlullah'ın bu vazifenin tevârüs yoluyla kimde olduğunu, herhalde onun bu şahısta bırakmak üzere sorduğunda, bu vazifenin son sâhibinin sadece bir kız çocuğu bırakmış olduğunu öğrendiğini *İbn Ḥabîb*[1689] bize nakletmektedir. Böylece bu

1683. *K.* 9/3.
1684. *K.* 2/158.
1685. *K.* 8/35.
1686. *Muhabbar,* s. 311-315
1687. *K.* 2/199.
1688. Suheylî, I, 85.
1689. İbn Habîb, *Muhtasar'ul-Cemhere,* varak: 41 b.

müessese fiilen mülga hâle geldi ve mer'iyetten kalktı. Malûmdur ki, iki yıl geçmesini müteakip, *Vedâ Haccı* sırasında Resûlullah bütün bu eski husûsî ve ferdî vazife ve işleri hukûken lağvetmiştir[1690]. *İfâze*'ye gelince, *Tabarî*'nin açıkladığına göre *Advân*'lar bu vazifeyi kendi kabilelerinin uhdesinde muhâfaza etmişlerdir. Aynı kaynak, yine *Murret'ubn Avf*'lar tarafından görülen diğer bir dînî vazifeden, bunun asıl ve esâsına dâir herhangi bir îzahta bulunmaksızın bahsetmektedir. *Murre*'ler *Ğatafân*'ların bir koludur; biz daha önce de göstermiştik ki *Ğatafân*'lar son anlara kadar İslâm karşısında yorulmaksızın savaşmışlardır. *Murret'ubn Avf*'ların Resûlullah'a karşı gösterdikleri düşmanlığın, İslâm tebliğinin bilhassa bunların sâhip olduğu imtiyâzlara darbe vurmasından ileri gledigini gözden uzak tutmamak lâzımdır.

1392. Mekke'de, *Beyt'ullah*(: Allah'ın evi yani *Kâ'be)* ile herhangi bir ilişkisi bulunmayan bir çok putlar dahi vardı. *Hubel*'den ayrı *Safâ* ve *Merve* adlarını taşıyan iki tepede *İsâf* ve *Nâile* isimli putlar bulunuyordu. Eski anlatımlara bakacak olursak bu ikisi birbirine âşık bir çift idi ve şehevî arzularını dindirmek için *Kâ'be*'ye girdiklerinde İlâhî birceza ile taşlaşmışlar ve bir ihtar ve îkaz olmak üzere bu tepeler dikilmişlerdi. Fakat sonraki nesiller bu durumu unutmuş ve bunlara tapmağa başlamışlardır[1691] *Kâ'be*nin etrafında mevcut 360 adet puttan da bahsedilir[1692]. Kimse şimdiye kadar bu 360 rakamının "bir yılda mevcut gün adedini temsil ettiği" mütalâasından bulunmamıştır. Burada işâret edelim ki, *Lât* ve *Menât* putlarının *Tâ'if* ve *Nahle*'de dikili bulunduklarının bilinmesine rağmen, Medine yakınında cereyan eden *Uhud* harbi gününde *Ebû Sufyân*'ın bu iki putu kolları arasında taşıdığı da kaynaklarda söylenmektedir[1693]. Bu iki put, bu halde Mekkelileri takviye için iştirak eden Tâ'if ve Nah*le*'den gelen askerî kıt'alar tarafından acaba berâberlerinde mi getirilmkişlerdi, yoksa sadece bunlar, Mekke şehrinde bulunan veyahut da şahsen *Ebû Sufyân*'a ait özel kopyalarından mı ibaretti? Bu son ihtimali kabul edecek olursak, 360 rakamının fazla sarâhat olmamakla beraber sadece "büyük bir miktar"ı yani kesreti ifâde ettiğini ve bu putların, fiiliyatta *Kâ'be*'ye kendi putlarından ayrı büyük bir tazim gösteren muhtelif kabilelere ait tapınma eşyalarını temsil eden kopyaputlar olduğunu düşünmemiz mümkün olabilecektir. *Kâ'be* bu suretle, Mekkelilerin "müsâmaha" duyguları sâyesinde bir "panteon" haline gelmiş bulunuyordu.

1690. Tabarî, I, 1098; İbn Hişâm, s. 80.
1691. İbn Hişâm, s. 54.
1692. Buhârî, 64/48; Muslim 32/87.
1693. Tabarî, I, 1395; Eğânî, XIV, 15.

1393. Mekke'deki bu putlara tapınmakla ilgili merâsimler, bizzat Kâ'be için yapılanlardan daha renkli ve hareketli olmalıdır; fakat maalesef bu hususla ilgili herhangi bir teferruatlı bilgiye sâhip bulunulmamaktadır.

1394. *"Tahtı Revân* ve *At Dizginleri"* diye bilinen çift vazife, (daha yukarıda gördüğümüz) kaynak tarafından, bir askerî sefer tertiplenirken ve bilhassa süvari kıt'aları kumandanının emrine tahsis edilen tediyelerin toplanması gayesine mâtuf tamamen askerî bir imtiyâz olarak târif ve tavsif edilmektedir. Başkumandana has imtiyâzların bu şekil bir alt taksime tâbi tutulması imkânını reddetmeksizin, bu çeşit vazifelerin, bazı modern yazarların tahmin ettiği gibi, sulh zamanında sadece dînâı merâsimlere inhisar ettiğini düşünmek de mümkündür. Bu hâle göre, herhalde "Tahtı Revân", put için büyük şemsiye olmalıdır; dînî bir merâsim dolayısıyla böylece putu taşıyan atı dizginlerinden tutup sevkeden ise şehrin "süvari kumandanı" olması gerekir. Sulh ve sükûna karşı bir tehdîdin vukûu halinde acaba halkı silâh altına çağırmak için "Tahtı Revânı" kurmak, bunun içine bir "put" yerleştirmek ve şehir veya kabilenin düşmanı tarafından puta karşı girişilecek bir saygısızlık ve tecâvüzden onu korumak için tediyeler talep etme yolundan daha müessir ne olabilir?

1395. Hattâ *Nesî* yahut "takvim işleri"yle meşgûl olma vazifesi bile Mekke'ye, menşe' itibari ile sırf dînî maksatlarla yani Hac zamanının her zaman yılın aynı mevsimine isâbet etmesi ve Mekke'li tüccarların da iştirak etmeleri gerekli çeşitli panayırların kurulması zamanından farklı bir zamana tesadüf etmesi için getirilip sokulmuştur. Başlangıçta Mekke'de *Nesî* vazifesi yani takvim işlerini ifâ edenlerin Yemen'li Kinde'liler olduğunu ve bunun, aynı Kinde'lilerin Mudar Araplarının olduğu kadar Rebî'a'lıların toprakları üzerinde de hâkimiyet tesis ettikleri sıraya rasladığını belirtmek alâka çekicidir[1694]. Fakat *Mâlik'ubn Kinâne, Mu'âviyet'ubn Sevr'il-Kindî*'nin kızını nikâhlaması üzerine takvim işleri ile meşgul olma vazifesini elde etti ve bu kendi ailesi efradı arasında tevârüs yoluyla dolaşır oldu. İşte bu *Mâlik'ubn Kinâne,* Resûlullah'ın 13. dereceden bir dedesinin kardeşidir. Kaynaklar[1695] aynı zamanda *İcâze* vazifesinin *Gavs'ubn Murr*'ler lehine olmak üzere Kinde'liler tarafından ihsân ve tevcih edildiğini beyân ederler. *Nesî* müessesesinin başlangıç tarihi tam olarak gösterilmemektedir. Bu konuda vazife göre kimseye *Kalammas* yahut *Kalan-*

Azraki, s. 125.
Suheylî, I, 84-85.

bas deniyordu. Hac sırasında bu kimse, Kâ'be'nin kapısı önüne gelir ve yardımcısı, mâbedin *Hatîm* denen üstü açık kısmına geçer ve her biri şu sözleri okurdu: "Ben, bütün ayıp ve kusurlardan azâde, hiç kimsenin bir günah izâfe edemeyeceği öyle bir kimseyim ki, verdiğim hüküm red edilmez". Herkes, sözlerini kabul ve tasdik ettikleri bu iki vazifeliye, tâkip etmeleri gerekli talimatı sormak üzere geliyorlardı. *Kalammas,* müteakip iki yıl boyunca normal "Kamerî takvim" akışını takip etmelerini tenbih ederdi; fakat her "üç yılda bir" kere bunun aksini söyler ve o yılın 12. ayından sonra bir *boş ay*'ın (:ilâve ay, *Safer* ayı) geleceğini ve bunun da sonunda ertesi yılın normal ilk ayının başlaması lâzım geldiğini ifâde ederdi. Böylece Hac, iki yıl boyunca 12. ayda, sonra birinci, sonra ikinci ve ilâhır bütün aylarda dönüp durmak suretiyle kutlanıyordu[1696].

1396. *Nesî* muamelesiyle çok yakın bir alâkaya sâhip olan bir müessese de Allah'ın *Musalâha Ayları* (el-Eşhur'ul-Hurum)'dır. Mekkeliler beyninde bu, dört ay sürerdi. onların takviminde 7. sırayı işgal eden tek başına *Receb* ve 11., 12. ve 1. aylar (yani *Zu'l-Ka'de, Zu'l-Hicce* ve *Muharrem)* birbiri arkasına olmak üzere dört ay *el-Eşhur'ul-Hurum* aynı zamanda, "Küçük Hac" (bir ay süreli) ve "Büyük Hac" (üç ay süreli) ile aynı zamana isâbet ederdi. "Büyük Hac", *Ukâz, Mecenne* v.s. (bunlardan ayrı bir bahis halinde ilerde söz edeceğiz) gibi mühim panayırlar mevsimine doğru tes'id ediliyordu. Bu "Mukaddes Musâlaha Ayları"ında her nevî kan akıtılması ve herçeşit silâh isti'mâli yasaklanmıştı. Bu husus titizlik ve hassâsiyetle korunuyordu. Fakat işte bu *Nesî* muâmelesi, bu müessesenin işlemesini karıştırıyordu: Mâlûmumumuz olduğu veçhile bu muâmele, her üç yılda bir, sene sonunda "on üçüncü bir ay" yani takvim aylarının on ikinci ve birinci ayları arasında bir *boş ay*(ilâve-ek ay, *Nesî)* kabul ve ilâve edilirdi. Bu "on üçüncü ay", gayrı mukaddes yani "profan" biray olarak, diğer bir ifâdeyle "hürmetsizlik ve kayıtsızlık ayı" olarak, her ne kadar sevilmeyip istenmese de "Musâlaha Ayları" arasına girmiş oluyordu*. Arabistan maalesef daimî harpler memleketiydi ve bu "ek ay" esnâsında böylece yağmacı ve haydutlar, tüccar ve hacılar için büyük uygunsuzluklar doğuran meş'um mesleklerini icrâ et-

1696. *Manammak,* s. 273-275; *Muhabbar,* s. 156-157; Azrakî, s. 125-129; Suheylî, I, 41, 42; Mes'ûdî, *Tenbîh,* s. 218; ayrıca bk. yukarda 1290-1297. paragraflar.

* Diğer bir deyişle :*"ek ay" pek tabiidir ki el-Eşhur'ul-hurum*'dan sayılmadığı için bu mukaddes ayların arasına bu gayrı mukaddes ek ay girmek suretiyle yasak olan şeyler istenmeyerek deolsa bu zaman zarfında mubah hale gelmiş oluyordu (mütercim).

mede serbest kalıyorlardı. Aşikârdır ki hiçbir tahsil ve terbiye görmemiş olan muhârip Bedevîler, "ek ay" muamelesinin "sırrını" (ilmî sebebini) aslâ anlamıyorlar ve fakat silâhlarının kullanılmaması şeklinde üç uzun ay süren cebrî hareketsizlik fâsılasını hoşnutlukla karşılıyorlardı. Kur'ânı Kerîm bu konuyu ele almış ve "ek ay"*(:Nesî)* usûlünün tatbîkini lâğvetmiştir[1697]. Birkaç nesil sonra, İslâmlaşmış Bedevilerin bu konuda muhâfaza ettikleri yegâne hatıra, —belki de *Nesî* işleriyle uğraşan *Kinâne*'ler müstesna— yağmacıların vaktiyle her nevî kan dökmekten sakındırıldıkları "mukaddes aylar"a sadece bir fâsıla, inkıta verilmesi olmuştur. "Ek ay" muâmelesinden uzak, sırf *Kamerî Takvim*'e alışmış oalN bu Bedevîler, güneşin hareketlerine bağlı *Greguar Takvimi*'nin câri olduğu Batı ülkelerinde âvâmdan herhangi bir insan ne kadar kötü bir şekilde tefrîk ederse onlar da aynı şekilde "kamerî yıl" ile "şemsî yılı" birbirinden o derece elverişsiz ve kötü bir şekilde tefrik ediyorlardı. *Greguar Takvimi*'nin câri olduğu memleketler halkından biri, Oruç ayının*(: Ramazan)* yahut Hac ayının*(: Zu'l-Hicce)* güneş takvimindeki aylardan hangisine isâbet ettiğinin kendisine gösterilememesini uygunsuz bir şey telâkkî eder.

1397. *İbn İshâk* tarafından zikredildiğine[1698] göre, Mekkeli bazı aileler bütün yarımadada hiçbir tehlikeye mâruz kalmayacak şekilde seyahat edebilmek üzere sekiz aylık munzam bir musâlaha*(: Eşhur'ul-Hurum)* devresi imtiyâzına sâhip bulunuyorlardı. Bu imtiyâza *Basl* adı veriliyordu. Ancak mezkûr müellif, bize bu konuda başka bir tafsîlât vermemektedir.

1398. Mekkeliler sadece putlarına tapınmakla yetinmezler, aynı zamanda tasarladıkları bir işe teşebbüs edip etmeme hususunda onlarla meşveret de ederlerdi ki bu tatbikat bize, Araplardan başka muhitlerde raslanan ve ilâhlardan bazı hususlarda fikir ve rey alma yani putlar aracılığıyla "fal bakma" âdetini hatırlatmaktadır. Evvelce gösterdiğimiz gibi Mekkeliler, *eysâr* veya *ezlâm* adını verdikleri uçsuz bir çok ok'u bir torba içinde karıştırarak putların fikrini alıyorlardı. Tevârüs suretiyle iş başına gelen bir dîn adamı bu okları muhâfaza ediyor ve bunların istişâresinin yaptırılması mukabili nakdî bir hak elde ediyordu[1699]. *İbn Habîb* bu istişârenin nasıl yapıldığını bize nakletmektedir[1670]; nihâyet Kur'ânı Kerîm bu işi yasaklamak üzere konuya el atmış bulunmaktadır[1671].

1697. *K.* 9/36-37.
1698. İbn Hişâm, s. 68; keza Makrîzî'nin *el-Haber* adlı eserinin C. II, s. 370-71'e bk.
1699. İbn Hişâm, s. 97'de 100 dirhem ve bir deveden bahsetmektedir.
1670. *Muhabbar*, s. 332.
1671. *K.* 5/3, 90.

1399. Mekke'de pek eski bir müessese de, mâbede yapılan takdimlerden ibâret "mahfûz mallar"*(:Emvâl'ul-Muhaccere)* müessesesidir. Tevârüs yoluyla işbaşına gelen bir muhâfız bu işle vazifelendirilmişti. Mağlûp olmaları üzerine *Curhum*'lular Mekke'yi terkettikleri sırada bu "mahfûz mallar"ı *Zemzem* kuyusuna atmışlar ve bunu toprak ile doldurmuşlar ve sonra da bütün izleri yok etmişlerdi. *Abd'ul-Muttalib* bunun yerini keşfe muvaffak olması ve burayı kazması üzerine buradan birkaç kılıç, yâkut gözlü, altından yapılmış bir ceylân (gazel) heykeli çıkarmıştır. *Suheylî*'ye göre[1672], (İran Sâsânî İmparatorluğu'nun kurucusu) *Sâsân* tarafından, takdim edilmiş iki ceylân söz konusudur. *İbn Habîb*'in ilâve ettiğine göre[1673] bu ceylânın karnı, üzeri altınla örtülü ve kıymetli taşlarla süslenmiş tahtadan mâmüldü; boyun ve kulakları birçok süslere sâhipti ve bu eşyaların tamamı Arap köselesinden yapılmış bir torbanın içinde bulunuyordu. Kaynaklarımız, bize, bu takdimin daha fazla içmek için paraları kalmayan sarhoş bazı mekkeliler tarafından çalındığından bahsederler. *Bîrûnî*'ye göre[1674], *Abd'ul Muttalib, Zemzem* kuyusunu yeniden kazdığında burada *Kalaiyye* (demircilik san'atıyla ilgili bu "Kalaiyye" ıstılâhının tam mânası hakkında aynı müellifin 248-250. sayfasına bakınız) denen sert demirden yapılmış birkaç kılıç bulunmuştur ki bunları *Kâ'be* kapısının üstüne asmış ve altından ma'mûl ve kıymetli taşlarla süslü iki ceylândan biri, *Kâ'be*'nin kapısının dekorasyonu ve tezyinatı için kullanılmış ve diğeri ise, mâbedin iç kısmına asılmıştı. İslâmı kabül edip de Mecûsi'lik dîninden (Zoroastrizm) ve bu dînin erkânından ayrıldığını isbât etmek istediği vakit Yemen'in İranlı vâlisi *Bâzân*'ın hediye olarak göndermiş olduğu altından ma'mûl *Birsîm (?)* için Resûlullah aynı şeyi yapmıştır. (Bîrûnî'nin a.g.e. bakınız).

1400. Arap misâfirperverliği yabancıların umûmî bir yemek ziyâfetine(:şölen) dâvet edilmesini gerektiriyordu. Hattâ Arabistan'ın muhtelif bölgelerine âit panayırlarda bu umûmî kutlama*(:Sanî'a)*, hemen hemen mutad hale gelmişti. Belki de bu, *Curhum*'lular zamanında Mekke'de dahi tertipleniyordu. Bu arada *Kusayy*, "Allah'ın ziyâretçilerinin umûmî bir ziyâfeti, aynı zamanda fakir ve yurduna dönüş imkân ve vasıtalarından mahrum kalmış hacıların yardımına koşmak gayelerine mahsus olmak üzere" kendi kabile mensuplarını belli bir meblâğın meydana getirilmesine katılmaya dâvet etmiştir[1675]. *Ya'kubî* bu meblâğın teşkîline katılmaya dâvette diğer bazı sâik ve âmiller

---

1672. Suheylî, I, 97.
1673. *Munammak*, s. 54-67.
1674. Bîrûnî, *Cevâhir*, s. 66-67.
1675. İbn Hişâm, s. 83; Tabarî, I, 1099; Sa'd, 1/I, s. 41; Yâkut, *Buldân*, "Mekke" maddesi.

göstermekte haksız sayılmaz[1676]: *Kusayy*'ı Mekke'de iktidara getiren olay bir Hükûmet darbesi olmuştur. Buna göre Hac münasebetiyle buraya gelen, memleketin diğer kabileleri tarafından da kendi iktidarının "tanınması" îcabetmekte idi. Ayrıca mukaddes mâbedin hemen yakınlarında ikametgâhların inşâsı gibi bazı yenilikler hususunda bu ziyâretçilerin tasdîk ve muvafakatini almak da gerekli idi. Bu vergiye *Refâde* (katılma, iştirak) adı veriliyordu. Daha sonra tevârüs yoluyla gelen bir başkan, herkesin kendi imkân ve vasıtalarına göre ödediği bu vergiyi her sene toplama işiyle meşgul olmaya başlamıştı.

1401. Mâbedin duvarını inşâ eden *Curhum*'lu bir başkan olan *el-Hâris'ubn Mudâd*'ın damadı *'Âmir*'dir (Kendisi *Ezd*'e mensupdu ve meslekten mîmârdı). O, *Çâdir* (duvar inşaatçısı) lâkabını da almıştı ki bu lâkabı onun soyu bundan böyle devam ettirmiştir. Balâzurî'-nin ifâde ettiğine göre[1677]: "Hacılar Kâ'be'nin duvarlarına ellerini sürüyorlar ve buradan taş parçaları söküp çıkarıyorlar ve buraya mahsus kokulu takdim eşyalarını bunlardan bir hayır ve kerâmet elde etmek üzere alıp götürüyorlardı. İşte bu duvarlarda husule gelmiş olan tahrîbati tamir ve telâfi için *'Âmir* vazifelendirilmişti ve böylece *Câdir* adını almıştır."

1402. Mekke'de mevcut bir âdete göre Hac maksadıyla buraya gelen yabancıların mukaddes bölge*(:Harâm)*'de ikamet eden kimselere ait elbiseleri giymek üzere üzerlerindeki (kirli) elbiselerini çıkarmaları icabetmekte idi. Yabancı, bir Mekkelinin evinde kalır, onun evinde yer-içer ve ondan elbise alırlardı; sonra onu kendi imkânları nisbetinde mükâfatlandırırdı. Bu mükâfata *Harîm* adı verilir ve Mekkeli ev sahibine de *Haremî* denirdi[1678]. İslâmdan evvel, Muhammed A.S.S. dahi bu nevîden ziyâretçileri ev sahibi sıfatıyla kabûl ederdi[1679].

Askerî vazife ve işler:

1403. *Kusayy* elinde topladığı kuvvet ve kudreti oğulları arasında taksim ettiği zaman, *Abd Menâf*'a "Ordunun Sevki"*(:Kavd'ul-Cuyûş)* vazifesini verdi ki bu, tevârüs yoluyla babadan oğula geçmek suretiyle *Abd'uş-Şems*'e, sonra *Umeyye*'ye ve sonra da *Ebû Sufyân*'a kadar ulaşıp gelmiştir[1680]. Diğer kaynakların naklettiklerine göre *Ku-*

1676. Ya'kûbî, I, 275-276.
1677. Balâzurî, I, pr.: 99: ayrıca İbn Hişâm, s. 67; *Muhabbar*, s. 52; İbn Sa'd, 1/I, s. 35-36 ile mukayese ediniz.
1678. İbn Dureyd, *İştikak*, s. 171-172.
1679. *Muhabbar*, s. 181.
1680. *Lisân'ul-Arab*, "Kaf-Vav-Dal" maddesine bakınız.

sayy, Abd Menâf'a *Riyâset*(:Kabile Başkanlığı) vazifesini vasiyyet etmişti[1681]. Muhtemelen burada aynı vazifenin seferde ordu kumandanı, sulhde (hazarde) kabile başkanı olacak şekilde iki ayrı görünüşü mevzûbahis olmaktadır; zîra her iki nakilde mevzûbahis olan aynı şahıstır.

1404. Bizim için asıl zorluk, *Ukaab* ve *Livâ* vazifeleri arasında bir tefrik yapmada kendini gösterir; bu iki kelime de "bayrak" mânasındadır. *Ukaab,* dâima başkumandana ait ve ona mâtuf olmakla beraber *Livâ* ayrı bir kabileye âit bulunuyordu (yukarıda verilen bilgiye müracaat ediniz). Bu tefrik ve ayrımın tatbikatta ne gibi bir gaye ve maksata mâtuf olduğu hususu mâlûmumuz değildir.

1405. Evvelce "Tahtı Revân" ve "At Dizginleri"*(:Kubbe* ve *A'inne)* şeklinde iki askerî vazifeden bahsedilmişti. *İbn'ul-Kelbî* (yukarıda paragraf 1373'e bakınız) sadece bir tek süvâri kumandanından bahsetmektedir; fakat biz Mekke'de bu hususta iki vazifeli görüyoruz: *Hâlid'ubn Velîd* ve *İkrimet'ubn Ebî Cehil*[1682]. Şurası hakikattir ki bu iki şahıs, yakın akrabadır; daha genç olan ikincisi belki de muâvin olarak mülâhaza edilmiştir (Bu durum bize, *Atina* Şehir-Devletinde mevcut "iki süvâri kumandanı", "on piyade kumandanı" ve "on kabile"yi hatırlatmaktadır; bunun için *Aristo*'nun Atina Anayasası adlı kitabına bakınız).

1406. *Hulvân'un-Nefer* (: Herekete getirme mükâfatı, ücreti) işi yukarda da görüleceği üzere *İbn'ul-Kelbî* tarafından çok tuhaf bir şekilde îzah edilmiş bulunuyor. Ona göre bu, yaşça küçük bile olsa, bir askerî kumandanın kur'a yoluyla seçimi işiydi. *İbn'ul-Kelbî*'nin eserinde, bu noktada bir boşluk olsa gerektir. Biz *Hulvân'ul-Kâhin*'i[1683], kendisiyle bu konuda istişâre eden biri tarafından "kâhine ödenen bir mükâfat, ücret" olarak biliyoruz; *Hulvân'un-Nefer* de herhalde, "yapılan herhangi bir işin ücretinin tediyesi" mânasına geliyordu. Belki de bu, askerî bir hizmetin görülmesi için mükellefiyete tâbi tutulan kimse tarfından onun yerine bu mükellefiyeti yerine getiren kimseye ödenen bir bedelden ibâretti. Bu bedel, pekâlâ veraset yoluyla bu "işi" devr alan bir vazifeli tarafından tâyin ve tesbit edilebilir ve bu vazifeli, asıl mükellef ile *Bâ'is* (bedel mukabili bir mükellefiyeti başkası adına yerine getiren vekil) arasında çıkan

1681. Ya'kûbî, I, 278.
1682. Uhud harbi sırası için bk. İbn Hişâm, s. 561; Hendek için bk. İbn Sa'd, 2/I, s. 50; Mekke'nin Fethi sırasında Hz. Peygamber için bk. İbn Sa'd, 3/I, s. 73.
1683. Buhârî, 34/113; 37/20; Müslim, 22/39; Ebû Dâvud, 22/63

ihtilâfları çözmek üzere görevlendirilebilirdi. Mâlûmumuzdur ki *Ebû Leheb, Bedr* harbi sırasında buna benzer bir bedel ödemişti[1684]; Bu hususta daha birçok misâller de bilinmektedir.

1407. Müsteşrik *Lammens*'in de "Ehâbîş'ler ve hicret asrında Mekke'nin askerî teşkilâtı" adlı uzun makalesinde[1685] mevcudiyeti tezini müdâfaa ettiği "muvazzaf, devamlı Ordu" konusundan burada bahsetmek uygun olacaktır. *Lammens*'in savunduğu tez şöylece hülâsa edilebilir: "Mekke Kureyşlileri korkak ve ödlek kimselerdi. Bunlar kervanlarını korumak ve aynı zamanda harp vukuunda da istihdâm edilmek üzere zencî askerlerden müteşekkil ücretli ve muvazzaf (devamlı) bir Ordu teşkilâtı kurmuşlardı"; fakat bu müsteşrik yazarın lisan bilgisi o kadar zayıftır ki onun tezinin tetkikine ancak şüphe içinde yanaşabilmekteyiz. Meselâ bir yerinde, Mekke'deki "hikâyeci geceleri"[1686] hakkında *Azrakî*'nin eserinden bir bölümü kaynak olarak göstermektedir; fakat bu bölümde atfettiği *samurât* ıstılâhı hiç de hikâyeci geceleri mânasına gelmeyip bir ağaç çeşidinin adıdır. Bundan başka diğer bir yerinde[1687], *Kusayy*'ın şehrin başkanı olması sıfatıyla, mirascı bırakmaksızın Mekke'de ölen yabancı kimselerin mîrasını alma hakkına sâhip olduğunu gösterirken *Balâzurî*'nin Ensâb adlı eserinin bir bölümünü kaynak olarak vermektedir. Fakat *Balâzurî* bu bölümde sadece alelâde, mûtad bir vak'adan bahsetmektedir; buna göre "*Kusayy*, pek cömert ve zâhid bir kimseydi; onun ilk olarak sâhip olduğu mal, satmak üzere külliyetli miktarda deri ile Mekke'ye gelen bir yabancının malları olmuştur. Bu yabancı zat, ağır bir hastalığa yakalandı ve hiç bir mirascısı da yoktu; bu durumda mallarını *Kusayy*'a hediye olarak vasiyyet etti". Ve bu vak'a öyle bir zamana raslar ki, bu sırada *Kusayy* henüz Mekke'nin Huzâ'a'lı başkanının kızını nikâhlamamış bulunuyordu.

1408. Tekrar Mekke'deki "muvazzaf ordu" bahsimize dönelim; doğrusunu söylemek îcap ederse bu çok mühimdir. Zîra her şeyden evvel mevzûbahis olan *Ehâbîş*'ler aslâ zencî olmayıp, daha önce geçen bir bahiste de işaret ettiğimiz gibi (paragraf: 462-477) sırf Arap-

1684. Ibn Hişâm, s. 460; Makrîzî, I, 67.

1685. *Journal Asiatique*, 1916'da yayınlanmış ve *Arabie Occidentale* adlı eserinde s. 273-293'de ise yeniden neşredilmiştir.

1686. Lammens, *La Mecqueàla Veille de l'Hégire*, s. 88, No. 8

1687. Adı geçen eser, s. 44; Balâzurî'nin *Ensâb* adlı eserinin C. I, s. 21'e bakınız. (Hatırlayalım ki, *Munammak* adlı eserin 13. sayfasında verilen malûmata göre burada Kusayy'ın haydutluğu mevzu bahis edilmektedir. O, bir Habeşlinin mallarını zaptetmek için onu öldürmüştü).

lardan ibaretti. Onların durumu, "ücretli askerler" durumu olmayıp "müttefiklik"tir. Mekkeliler bu zümreye *Uhud* harbi sırasında şâyet bir bedel ödemişlerse, kendilerine yardıma gelmiş olan diğer dostlarına da aynı şekilde bir şeyler ödemiş olmaları gerekirdi. Bu, o devre âit bir tatbikattır ki mutlaka *Ehâbîş*'lerin Mekke'de ücretle muvazzaf surette vazife gören bir ordu teşkil ettikleri mânasına gelmez. Bundan başka Mekkelilerin Devlet ve âmme müesseselerini aynen muhâfaza veya ta'dilâta tâbi tutan Muhammed A.S.S. asla böyle bir ordu te'sisini düşünmemişti: O'nun bakımından mevzûbahis olan sadece "gönüllüler ordusu"dur. Bununla beraber (aşağıda 1651 ve 1716. paragraflara bakınız), hayatının son yıllarında bir çeşit yarı-devamlı bir Ordu teşkilâtı kurulmaya başlanmıştı.

1409. Son olarak Mekke'deki *ganîmet* kanunundan bahsedelim: Bu kanun herhalde fiiliyatta, Arabistan'ın sâir yerlerinde olanın aynısı idi; buralarda her bir muhârip savaşta kendi gayretiyle ferden elde edebildiği ganîmeti, dörtte birini baş kumandan*(: Mirbâ)* için ayırması müstesnâ, olduğu gibi kendisi için alıyordu. Kumandan ise, diğer bir takım imtiyazlara sahipti. *Mirbâ*'dan ayrı o, ganîmetin bütününde mevcut hususî bir kıymet taşıyan bir eşyayı seçme hakkı*(: Safî)*'na sâhipti. Bir kılıç, bir at, güzel bir esîre v.s.. Aynı şekilde *Fudûl*, yani bölünmeyen eşya ve *Naşîta* yani düşmanın mağlûbiyetinden evvel ve umûmî yağmadan önce elde edilmiş ganîmet, kumandana gidiyordu; bu hususu bize o asırdan bir şâir nakletmektedir[1688].

Adlî teşkilât:

1410. Eski devirlerde, başka yerlerde olduğu gibi Mekke'de de hakkın tâyini, tesbîti ve beyânı hususunda birçok imkân ve vasıtalar mevcuttu; fakat bunu yerine getirecek bir "icrâ ve infâz makamı" mevcut değildi.

1411. Herşeyden evvel kabile *hakem*'leri vardı. Şâyet iki taraf uyuşmazlar ve akrabaların yahut aile reislerinin araya girmesi dâvayı halledemezse, taraflar kemâl ve hikmet sâhibi olduklarına dâir ün salmış bazı şahsiyetlerin hakemliğine müracaat ediyorlardı[1689]. Kaynaklarımız bize ün sahibi hakemlerin tafsilâtlı bir listesini vermektedirler ki Mekke'nin *Benû Zuhre*'leri arasında hakem olarak vazife gören kimse, *Tâ'if* kabilelerinden olan *Sakîf*'e mensup ve Mekke'ye yerleşmiş

1688. *Tâc'ul-Arûs* "Râ-Bâ-Ayn" maddesine ve Serahsî'nin *Mebsût* adlı eseri, C. X, s. 9'a bakınız.
1689. *Muhabbar*, s. 132-137; Ya'kûbî, I, 300.

aynı zamanda *Zuhre* ailesinin müttefiki bulunan *el-Alâ'ubn Câriye* idi. Bu demektir ki Mekke'de yabancıların temessülü, meselâ eski Yunanistan'da olandan daha gerçekci esaslara dayanmaktaydı. Bir diğeri, (Hâlid'in babası) *el-Velîd* idi ki herkes tarafından *el-'Adl*(: âdil, doğru) lâkabıyla biliniyordu. Hakemler için belli ve muayyen bir kazaî vazife bölgesi mevzû bahis değildi. Yabancı olsun, hemşehri olsun, bir hakemin tesbîti, tarafların mutlak seçimine bağlı bulunuyordu. Hatırlatalım ki, Kâ'be'nin köşe duvarına *Hacer'ul-Esved* (Karataş)'i yerleştirme şerefinin kime ait olacağı meselesinde ihtilâfa düşüldüğünde Mekkeliler, tâlih ve tesadüfün seçimini kabul etmişlerdi. Bulundukları yere o anda ilk olarak kim gelip uğrarsa bir *hakem* olarak seçilmiş olacaktı ki bu, genç Muhammed A.S.S.'a nasip olmuştur. Yine *Kusayy* taraftarları ile Mekkeli *Huzâ'a*'lıların ileri gelenleri arasında çıkan harp zamanında bir yabancının yani *Şaddâh'ul-Kinânî*'nin hakemliği kabul edilmişti[1690]. Bundan başka, kendisi tarafından keşfedilen *Zemzem* Kuyusu'nun mülkiyeti konusunda *Abd'ul-Muttalib* hemşehrileriyle ihtilâfa düştüğünde, bir *kâhine*(: kadın kâhin)'nin hakemliğine müracaat edilmesi hususunda anlaşmaya varılmıştı. Aynı ihtilâf sırasında, *Abd'ul-Muttalib,* şayet Allah ona on erkek evlât verirse bunlardan birini kurban edeceği adağında bulunmuştu ve yine onun bu adağından dönme çaresini bulup teklif eden de yine bir *kâhine* olmuştu: Onun bulduğu hal tarzına göre, oğullar ve birkaç deve arasında kur'a çekilecek, şaye kur'a oğulları üzerine düşecek olursa develere birkaç tane daha ilâve edilecekti; böylece kur'a hayvanlara isâbet edene kadar bu artırma ve kur'a çekme devam edecekti. Nihâyet, bir hemşehrisi ile aralarında üstünlük konusunda çıkan bir ihtilâfın çözümü için her ikisi de evvelâ *Necâşî*ye müracaat etmişlerdi (*Œhâbîş* Bölümüne bakınız). Göçebe ve yerleşik hayat süren mirascıları arasında keşiş *Ebû Âmir*'in terekesi üzerinde çıkan ihtilâf, Bizans İmparatoru'na (belki de gerçekte Suriye hâkim veya vâlisine) götürülmüştü[1691].

1412. Bir hakem'in kararına karşı *"istînâf"* gibi bir ikinci tetkik umumiyetle mevzûbahis değildir. Hurâfelere sıkı sıkıya inanma ve bağlılık ile efkâr-ı umumiye bu hususta müeyyide teşkil ediyordu. Hakemler fikir ve reylerini, önce ihtilâfın tafsîl ve anlatılmasıyla başlayan ve nihâyet verdikleri hükümle son bulan kafiyeli nazım parçaları halinde beyan ediyorlardı[1692]. Şayet iki taraf da kendi arzularıyla hakemin kararını kabul ederlerse ihtilâf "gömülmüş" oluyor ve artık

---

1690. İbn Hişâm, s. 78-80; *Muhabbar,* s. 133-134.
1691. İbn Hişâm, s. 412.
1692. Kalkaşendî, *Subh,* I, 398-399; temyîzin olmadığına dair bk. Câhiz, *Beyan.* I. 113.

bu bir kan davası şeklinde birşey olmaktan çıkıyordu[1693]. Örf ve âdet hakemlerin yünden elbiseler ve sarıklar sarmalarını istemektedir. Kâhinler renkli elbiseler giymekten sakınırlardı[1694].

1413. Mekkelilerin hâkimiyetleri altındaki *'Ukâz* panayırında bazı devirlerde iki hâkime raslanmaktadır: Birine "ticâri ihtilâflar" için, diğerine "istînâf makamı" olarak müracaat olunurdu. İnsanlar istisnaî bir surette sırf *'Ukâz*'a mahsus bir âdet şeklinde bu mahkemenin açılışına iştirak ediyorlar ve memleketin en ücrâ köşelerinden buraya geliyorlardı[1695]. *'Ukâz* panayırının bu hâkimlerinden bazıları efsanevî şahsiyetler olmuşlardır: *Rebîat'ubn Muhâşin, Zu'l-A'vâd* (Kütüklü) lâkabıyla anılıyordu. Çünkü o, tamamen kütükden bir Tahtın üzerine yerleştirilmiş bir sandalye üzerine oturuyordu[1696]. Bir diğeri, bunayıp da hezeyân ve saçmalıklar söylemeye başlayıncaya kadar hâkim olarak kalan *Âmir'ubn'uz-Zerîb*'dir ki böyle zamanlarında aynı şekilde hikmet sâhibi olarak tanınmış kızından kendisine nezâret etmesini ve şâyet itidalini kaybedip hezeyâna başlayınca kendisini îkaz etmek üzere sopa ile bir kalkana vurmasını istiyordu[1697]. Bu sonuncu hakem'in bazı hukukî kararları İslâm hukukçuları tarafından da benimsenip kabul edilmiştir[1698]. Kezâ muhtemelen bir mâbedin veya mukaddes bir şeyin yakınında bulunan bir "tahkim ağacı"ndan da bahsedilmektedir ki bunun altında hakem yerini alırdı.

1414. *Şâhid*'ler ve *ehli vukuf:*(: bilirkişi) dahi dinlenir ve bunlara doğruyu söyleyeceklerine dair yemin verdirilirdi. *Kaa'if* denen ehli vukuflardan bazıları toprak üzerinde bulunan ayak izinden bir hırsızın kimliğini bulabilirlerdi. Hurâfeler dahi bir role sâhipti; Oklar *(Ezlâm),* kuşların uçuşu *('Â'if),* gaipten haberler alma *(Hâtif)* v.s vasıtalarla kehânette bulunma gibi.

1415. *Tard* ve *Hal'* (cemiyet harici etme ve kanun dışı sayma) ve bunun doğurduğu neticelerden de bahsedelim: İster göçebe, ister medenî olsun, bir Arap için kabile veya Şehir-Devleti ülkesi, asılsız

---

1693. Kalkaşendî, *Subh,* XIII, 352.
1694. Kâhin kelimesinin mânası için, Suheylî, II, 178; renkli elbiseler yasağı için, Tyan, *Organisation jud.,* I, 288, görünüşe bakılacak olursa bu Câhiz tarafından nakledilmektedir. Sarık için, Câhiz, *Beyân* III, 66'ya bk.
1695. *Muhabbar,* s. 134; Merzûkî, II, 167; *Nukaaid Cerîr ve Farazdak,* 105, 139, 428; *Eğânî,* XIX, 74.
1696. *Muhabbar,* s. 134; Ya'kûbî, I, 299.
1697. İbn Hişâm, s. 78-79; *Muhabbar,* s. 135; Ebû Dureyd, *İştikaak,* s. 164; *Eğânî,* (Yeni neşir) III, 89.
1698. Suheylî, I, 86-87.

ve esassız mücerret bir fikir değil fakat bu, onun için canlı ve hayâtiyet dolu bir şeydi. Bu yurt ona çözülmez ve ayrılmaz bağlarla rabtedilmiş vaziyettedir. Ve o bu yurdu hayatını fedâ ederek müdâfaa etmeye her zaman hazırdır; zîra imtiyâzlarını, asâlet ve rütbesini ve hattâ mevcudiyetini bile ona borçludur. Karşılıklı yardım, bir kabile mensupları için mukaddes ve bu yüzden de kendiliğinden yönelinen bir şeydir. Maamafih bazan herhangi bir kabile mensubu, meselâ kötü davranışları durmadan topluma zarar-ziyan ödemeyi icabettiriyorsa, onun bu tutumu artık gitgide tahammül edilemez bir hal alıyordu. Şayet kabile başkanı, sapıtmış olan bu gibi fertlerin hareketlerinde inat ve israr etmeleri karşısında kendini âciz hissediyorsa, bu halde kendisi veya kabilenin büyükleri, onların fiillerinden doğan bütün mesûliyeti reddederek ve şayet mağdûrun dostları suçludan doğrudan doğruya intikam alma yoluna başvuracak olsa bile artık onu himâye etmiyeceklerini beyân ederek bu gibi kimselerin "cemiyet harici" edilmelerine karar veriyorlardı. Ekseriya cemiyet harici edilmiş kimseler*(: Matrûd. Maklû')* uzak mıntıkalara göçüp buralarda bir emân anlaşması akdederek yeni bir hayata başlıyorlardı. Bu durum, bu asra has bir nevî "tabiiyete girme" hareketiydi. Vatanından harice atılmış olan, kendisine *emân* hakkı veren kimsenin ailesi icinde temessül edilir fakat kendisi, sığındığı yeni kabile adına başkalarına *emân* verme veya yabancılarla ittifak anlaşması akdetme hakkına sâhip olmazdı; bunu aşağıdaki vak'ada da görmekteyiz: kendi kabilesi sopunun başkası *Ebû Leheb* tarafından Muhammed A.S.S. cemiyet hârici bırakıldığı vakit, kendisi *Tâ'if*'de bir *emân* (: melce') imkânı arama yoluna girmiştir. Bu talebi boşa çıkmış olarak geri döndüğünde Mekke haricinde, *Hirâ* dağı yakınında konaklamış ve *el-Ahnes'ubn Şerîk* nezdinde bir haberci göndermek suretiyle onun kendisine himâye hakkı tanımasını (emânını) istedi. Bu da ona cevaben: "Ben dahi *emân* altında bir kimseyim, bu halimle sana *emân* veremem" dedi. Bundan sonra Muhammed A.S.S. habercisini *Suheyl'ubn Amr*'a gönderdi ve cevaben: "Benim kabilem *Benû Âmir* (Kureyşli olmasına rağmen bu kabile, Mekkelilerin ekserisinin mensûp olduğu *Kâ'b* kabilesinden gelmiyordu), *Benû Kâ'b*'a karşı bir emân vermez" haberini aldı. Muhammed A.S.S. nihâyet habercisini *Mut'im'ubn Adî* nezdine yolladı ve bu zât, talebi kabul etti. Fakat hem kendisi, hem çocukları ve hem de aile efradının silâhlanıp himâyeleri(: emânları) altına aldıkları kimseye, verdikleri "melce' hakkının şartlarını beyân etmek" üzere *Kâ'be* önüne kadar yol boyunca şehirde kendisine refâkat etmeleri lâzım gelmiştir *(Tabarî, I, 1203).*

1416. Biz, Hilf'ul-Fudûl ve *Hilf'us-Silâh* yani şövalyelik nizam

ve teşkilâtından daha evvel bahsetmiştik ki bunun azâları, Mekke'de zulme uğrayan kimselerin (yabancı da olsalar) yardımına koşmak üzere yemin ediyorlardı (Yukarıda geçen "Mekke Bölümü"ne bakınız).

1417. Nihâyet *Eşnâk* vazifesinden bahsedelim. Bu, ödenmesi gerekli bir tazminat miktarının tâyini işinden ibaretti ve tevârüs yoluyla gelen bir başkan tarafından deruhde edilmişti. Bu hususda, kasdı cürmî'ye dayanan mes'uliyet ile (ki bu halde *kısâs* kaidesi câri idi) cürmî bir kasıt ve niyet taşımaksızın doğan zarar ve ziyânı tazmin mes'uliyeti (ki bu halde zararın nakden tazmin edilmekle telâfisi cihetine gidiliyordu), birbirinden gayet bâriz bir şekilde tefrik ediliyordu. Diğer tazmin tarz ve şekilleri arasında pek meşhur biri *"kan diyeti"* adını taşıyandır. *Eşnâk* vazifesini gören kimsenin kendi cebinden bu tazminatları ödemesi diye bir şey mevzûbahis değildir; o, bir ehli vukuf (bilirkişi) sıfatıyla sadece ödenmesi icab eden meblâğı tayin ve tesbit ederdi. *Kasâme* adını taşıyan bir diğer müesseseden de bahsedelim: Suçluluğu ve mahkûmiyeti gerektiren bir delilin bulunmadığı katil cürmü hallerinde, maznûnun yakın akrabaları, "şayet yalan söylüyor ve yalan yere yemin ediyorlarsa, Allah'ın lânetinin kendi üzerlerine olmasını şahit göstererek" sanığın masumluğu hususunda yemin ediyorlardı[1699]; bu yemin *Hatîm* denen *Kâb'e*'nin üstü açık kısmında verdirilirdi.

Malî konular:

1418. İslâm öncesi Mekke gibi nisbeten iptidâî bir cemiyette kabile başkanı —diğer bir ifâde ile Devlet Başkanı— pek az vazifelere sâhipti. Böyle bir devirde Devlet, kendini halka çok sayıda hizmetler götürmekle vazifeli saymazdı. Bu hale göre Devlet Başkanı artık ölçü dışı vergi vaz etme hakkına sâhip olamayacaktır.

1419. Emniyet ve adâlet işleri hiç bir masraf gerektirmiyordu. Bir askerî sefere iştirak eden her gönüllü kendi silâhlarına, bineğine ve iâşesine sâhip bulunuyordu. Harbe iştirak eden azâların imkân ve bineğe sâhip olmamaları gibi ender vak'alarda aralarında yardımlaşma âdeti vardı ve mühim askerî seferler esnasında ücretli askerlere tediyede bulunmak üzere muhtelif tahsilâtta bulunulurdu.

1420. Dînî ibâdet ve erkânın, tütsülerin v.s.'nin masraflarına gelince, tahmin edebiliriz ki yerli yahut yabancıların yaptıkları dînî takdimler yeter de artardı bile. Tevârüs yoluyla iş başına gelen ve bu takdimleri*(: emvâl muhaccere)* muhâfaza eden bir vazifeli bulunurdu.

1699. *Nakaa'id*, s. 438; *Munammak*, s. 140—142.

1421. Az yukarda sırf Mekkeli vatandaşlar üzerine yükletilen senevî bir vergi*(: Refâde)*'den bahsetmiştik. Bu, "yüzlerce hacıya toplu bir halde ziyâfet verme ve nakil imkân ve vasıtalarından mahrum yabancıların bu ihtiyaçlarını karşılamak" gayelerine tahsis edilmişti. Hac mevsimi haricinde, Başkana düşen misafirperverlik gösterme ve alelâde fertlerden daha fazla bir şatafat ve konfor içinde yaşaması için sâhip olduğu ihtiyaç gibi iki masraf hanesi, öyle anlaşılıyor ki, ithâl edilen ticarî emtea üzerinden bilhassa yabancı tüccarlardan tahsil edilen vergilerden karşılanıyordu. *Amâlika*'lılar devrinden itibaren Mekke'de *öşür*(: onda bir) vergisi ödenmiştir: *"Kusayy.* şehir ahâlisi müstesna, Mekke'ye gelen herkese *öşür* vergisi vazediyordu"[1700]. Fakat Kusayy'dan sonra artık bir monark (hükûmdar) mevzûbahis olmadığına göre bu vergiler kimin eline geçmiştir, bu hususu pek iyi bilemiyoruz. Mekke'd zirâatçılık yoktur. Bu hale göre, zirâat edilen topraklardan alınan bir arâzi vergisi sözkonusu olamaz. Hayvan sürüleri sâhiplerinin yıllık çoğalma üzerinden muayyen bir yüzdeyi kabile başkanına ödeme mecburiyetinde olup olmadıkları malûmumuz değildir. Panayırlardan tahsil edilen öşür'ler de vardır, fakat bunların toplanılış ve kullanılış tarzları hakkında hiç bir şey bilinmemektedir. ***Minâ, Mecenne, Zu'l-Mecâz*** ve kezâ, hiç olmazsa kısmen *Ukâz* panayırları Mekkelilerin hâkimiyet ve tesiri altında idi.

1422. Aşağıdaki vak'a, insanî hattı hareketlerin Mekke'de bilinip tanındığını göstermektedir: "Mekkeliler Bizans topraklarına gittiklerinde nasıl öderlerse, Grekler de Mekke'de öylece öşür öderlerdi. Hicretten evvel 18. yılda Mısır'dan gelip Yemen'e giden bir sefîne *Şu'ayba* (bugünkü Cidde limanı) yakınında bir deniz kazası sonucu karaya vurdu; Mekkeliler felâketzedelere iyilikle muamele ettiler: Onlardan batık geminin kalaslarını satın aldılar ve kazâzedelerin Mekke'ye gelmelerine ve kurtarabildikleri malları burada mûtad *öşür* vergisini ödemeksizin satmalarına müsâade ettiler"[1701]. Mezkûr gemi enkazı, diger memleketlerde mûtad olanın aksine ne müsâdere ve ne de yağma edildi.

Yabancılarla olan münâsebetler:

1423. İslâm öncesi Mekke'sinin, yabancılarla olan münâsebetlerini tanzim etmek üzere sağlam esaslarda tesis edilmiş ve bugünkü dilde "dışişleri bakanlığı"'nın çekirdeğini teşkil eden bir müessesesye sâhip olması, göründüğünden de fevkalâde bir hadisedir. Geçekten de daha

---

1700. Ibn Sa'd, 1/I, s. 39.

1701. Azrakî, s. 107.

yukarıda zikri geçen kaynaklarda gösterilen on kişilik hükûmet şûrasının *Sifâre* (siyasî temsilcilik) işiyle meşgûl olan ve muhakkak ki tevârüse dayanan bir azâsı vardı. İşte bu kimsedir ki muâhedelerin müzâkeresinde ve diğer kabilelerle olan münâzara ve münâkaşalarda avukatlık(*: münâfir)* diyebileceğimiz işin görülmesinde Mekke Şehir-Devletini temsil etmekteydi.

Yurtseverlik:

1424. İşâret edilmeye değer ki haklı konularda olsa da, olmasa da tesânüd ve yurtseverlik mekkelilerde eksik değildi: *Bedr* mağlûbiyetinin intikamını almağa karar verdikleri vakit bütün vatandaşlar Mekke ordusunu techiz etmek üzere kendiliklerinden gönüllü olarak büyük meblâğlar getirdiler. Nakledildiğine göre[1702] bu bağış meblâğlarının yekûnu çeyrek milyon dirheme vardı ki buna, savaş sonu Müslümanlara esir düşenleri kurtarmak için "fidyei necât" olarak toplanan bağışlar dahil değildir. Bu masrafları karşılamak üzere bütün Mekkeliler, *Ebû Sufyân*'ın idâresinde kuzey ülkelerden getirilen kervandaki ticârî malları üzerindeki sermayelerini alıp, elde edilen kâr ve kazancı tamamen bu askerî seferin tertiplenmesi için iştirak payı olarak tahsis etmişlerdir.

1425. İşte İslâmdan evvelki Mekke Şehir-Devletinin hülâsa olarak anayasa yapı ve teşkilâtı, klâsik kaynaklarda mevcut tarihî delillerden çıkan hâliyle bundan ibarettir.

1702. Şe'mî, *Sîre, "Uhud" maddesi.*

İslâmî Devirde Devlet Anlayışı ve Tatbikatı

1426. Mekkelilerin kendilerine has "demoktarik" ve"oligarşik" müesseselerine kıskançlıkla bağlı olduklarını ve bunun için Bizans İmparatoru'nun tavsiyelerine karşı gelmeye kadar gittiklerini gördük. Bu ruhî temâyüller içinde, memlekette İslâmiyetin zuhûru kolay değildi. Muhammed A.S.S.'ın ailesinin uhdesinde sadece mukaddes *Zemzem* kuyusu hizmeti vardı ki diğerleri arasında en mühim vazifelerden biri değildi. Üstelik Muhammed aleyhissalâtu vesselâmın babası, yetim oğlunun tevârüs edebileceği hiçbir idarî imtiyâza da sâhip olmamıştı: Dedesinin imtiyâzları, tevârüs yoluyla amcası ***Ebû Tâlib'***e, sonra da diğer bir amcası ***Abbâs'***ın uhdesine düşmüştü. Ailesinin içinde bile, Muhammed A.S.S. değil, önce ***Ebû Tâlib,*** sonra ***Ebû Leheb*** Başkan olmuşlardı. O sırada mevcut şartlar altında Muhammed aleyhissalâtu vesselâmın kendi kabilesi bünyesinde idarî bir selâhiyet elde etme imkânı olmadığı gibi, bütün şehir bahis konusu olunca bu imkân daha da azalıyordu.

1427. Fakat Resûlullah aslâ maddî-dünyevî bir iktidar düşünmedi. Hemşehrileri kendi putlarına dil uzatmamak şartıyla ona krallık teklif ettiklerinde, O'nun:

> "Güneşi sağ elime ve ayı sol elime verseniz, ben yine de vazifemden vazgeçmem"

diye cevap vermiş olmasında, Peygamberin maddî iktidar peşinde olmadığını bâriz bir şekilde görmüyor muyuz? Muhammed A.S.S. bir Devlet kurmaktan ziyâde cemâatini teşkilâtlandırmayı düşünmüştür. Krallığa gelince, ondan da nefret derdi. Bir kabîle yahut bir bölge idarecileri o'nun tebliği etrafında toplanırsa, siyasî iktidar kendiliğinden tâli bir şey olarak o'nun eline gelebilirdi. Onca Devlet, bir gaye değil bir vâsıta idi.

1428. Bu incelemenin başında, o'nun yeni muhtedilerden nasıl şartsız bir teslîmiyet ve tâbîlik istediğine dikkati çekmiş idik:

> "Refahta olduğu kadar sıkıntıda da, sevinçte olduğu kadar üzüntüde de dinlemek ve itaat etmek (başta gelir). Seni kendi nefsimizden üstün tutacağız. Ve emir ve kumanda hangimizde olursa ona muhâlefet etmeyeceğiz. Nerede bulunursak bulunalım hakîkatı beyan edeceğiz. Allah yolunda kimsenin ayıplamasından korkmayacağız..."

(Bu ifâdeler, Hicretten önce *Akabe*'de Muhammed aleyhissalâtu vesselâma edilen *bîat,* yeni "sadâkat yemini", diğer bir deyişle İslâm Devletini kuran içtimâî mukavelenin metnidir). Mü'minlerine "dîni" getirip veren Resûlullah idi; onların "kanun vâzıı" ve "Hâkimi" o idi. Henüz "ülke" yoktu. Fakat —belki teokratik (ilâhî kanun ve esaslara dayanan) bir bünyede— Devletin bütün unsurları bunda mevcuttu. Mekke'de, Hicretten önce, doğrudan doğruya ve şahsen küçük cemaatini "idâre edebiliyordu". Bazı Medineliler o'na îman eder etmez onları derhal on iki müttefik kabilenin her birine temsilci bir reis *(Nakîb)* tayin etti. Muhammed A.S.S. Medine'ye yerleşince, eksik olan yegâne unsur yani "ülke" kendisine verildi ve o, Medine'de bir Şehir-Devlet kurmak ve idare etmek üzere dünyada ilk olarak yazılı bir "anayasa" çıkarmaya kadar gitti (bk. yukarda: 341-358. paragraflar).

1429. Bu *anayasa,* başlangıçta sadece Medine şehri için vazedilmiş olmakla birlikte, dar bir şekilde sırf Medine için millî ve mahallî bir anayasa mahiyetinde değildi; bilâkis, bu anayasa İslâmlaşmış başka bir bölgeye veya Medine'ye ilâve olunan bir bölgeye de tatbik edilebiliyordu. Filhakika, merkezi Medine olan ve üç kıt'a üstünde yayılan bir imparatorluğu idare edecek kâfi yumuşaklığa sâhipti. Ve aslâ bu vesikayı değiştirme veya ortadan kaldırma ihtiyacı duyulmamış, sadece yeni idarî kaide ve nizamlar ilâve edilmiştir.

1430. Bu vesikanın muhtevasını daha önce tahlil ettik. Bu mevzu'a tekrar dönmiyeceğiz. Müteakip sahifelerde anayasaya ait diğer açıklama ve bilgileri, Resûlullah'ın öğretim ve tatbikatında görülen, bilhassa Kur'ânı Kerîm'deki esaslar dahilinde vermeyi daha faydalı buluyoruz.

Kur'ânı Kerîm'de Devlet anlayışı:

1431. Muhammed A.S.S.'ın dünyaya geldiği devirde, Arabistan'da asıl mânasıyla hiçbir Devlet yoktu. Yemen'de Kinde Krallığı yerine uzun zamandan beri bir kabile anarşisi kaim olmuştu ve kıyı böl-

geleri umumiyetle İran, Bizans veya Habeş gibi yabancı bir himâye altında bulunuyordu. Doğduğu şehir Mekke'de, hiçbir zaman, ne dışardan gelmiş ve ne de kendi içinden çıkardığı tasvir etmiş olduğumuz "Oligarşik-pederşâhî" teşkilât bir tarafa, bir devlet görülmez. Bununla beraber, Kur'ânı Kerîm'de krallıklara ve kralların vazifelerine ait atıflar eksik değildir. Şurası bir hakikattir ki Kur'ânı Kerîm, sâdece monarşilere atıflar yapar; meselâ cumhuriyet gibi diğer Hükûmet şekillerine hiçbir atıfta bulunmaz. Resûlullah'ın vefatından sonraki ilk İslâm devletinin, hiçbir şekilde tevârüs unsuruna dayanmayan bir "cumhuriyet rejimi" olduğu düşünülünce bu durum daha dikkate şâyan görünür.

1432. Kur'ânı Kerîm iyi krallardan bahsettiği gibi kötülerden de bahsetmiştir. Kur'ânı Kerîm'deki bu iki ayrı çeşit mesel, insanları iyi misâlleri örnek almaya, kötülerden kaçındırmaya hasr ü tahsis edilmiştir. Kur'ânı Kerîm, Bizanslılarla Sâsânî'ler arasında o sırada cereyan eden bir harp olayında olduğu gibi, bazı muasır hadiselere îmâlar yapmakla beraber bu komşu imparatorluklardaki idâre şekillerini tasvîr ve îzah etmemiştir. Anayasa bakımından en mühim âyetler, gerek eski çağı, gerek İslâmın konuyla ilgili hususî hükümlerini mütalâa eder. Eski Çağ bahis konusu olunca kıssa dâima birpeygamberin hayatı ile ilgili olarak anlatılır; mühüm olan da budur, zîra Muhammed A.S.S.'dan önceki peygamberlerin tatbikatının devamlı olarak yürürlükte olduğunu Kur'ânı Kerîm Müslümanlara emir olarak bildirir:(İçlerinden İbrâhîm, İsmâîl, Yûsuf, Mûsâ, Hârûn, Dâvûd, Süleymân ve Îsâ Aleyhimusselâmın da bulunduğu on sekiz peygamberin ismi zikredildikten sonra:)

> "Onlar, Allah'ın hidâyet ettiği kimselerdir; o halde sen de onların gittiği doğru yolu tutup ona uy"[1703]

demektedir. Böylece, Müslümanlara aynı şekilde hareket etmeleri için en ufak bir emir vermeyen ve fakat eski peygamberlerin hayatlarıyla ilgili sırf tasvîrî kısımlar, Muhammed A.S.S.'a bazı şeyler yapmasını emreden âyetler kadar ehemmiyetli kalmaktadır. Eski peygamberlerin tutum ve davranışları konusunda, İslâmiyetin itimada lâyık kaynak olarak kendi aslî kaynaklarından yani Kur'ânı Kerîm ve Hadîsi Şerîflerden başka hiçbir kaynağı yoktur. Ancak bu durum, hukukçuların ve anayasa mütehassasıslarının, İslâm devleti için tatbiki mümkün kaide ve kanunları çıkarma gayretlerinde, faaliyet sahalarını önemli sûrette genişletmektedir. Eğer doğrudan doğruya Müslümanlara hitâben

---

1703. *K.* 6/90.

vazedilmiş Devlet anayasasıyla ilgili sarih ve katî emirler mevzûbahis olsaydı, hukukçular için bu serbest hareket imkânı ortadan kalkardı.

1433. İslâm, insan üzerinde, ferdî yaşama ve toplum hayatı sürmesi yönünden ısrarla durur. İktidardaki bir "millet"in yerini başka bir "millet"in almasından bahseder, bir "Devlet şekli"nin yerini diğer bir "Devlet şekli"nin almasından bahsetmez Kur'ânı Kerîm'e göre Peygamberlerin vazîfesi, kral veya başka kötü idârecilerin tutumu neticesi örf ve ahlâkı bozulmuş bir kavmi islâh etmektir. Şu halde Kur'ânı Kerîm'de gösterilen Devletin tarihine dair açıklamalara kısa bir göz atmak faydalı olacaktır:

Kur'ânı Kerîm'de Devletin tarihi:

1434. *Âdem* peygamber'den *Nûh nebi*'ye kadar olan devrede, Devlet bahis konusu olmuyor; Kur'ânı Kerîm'de *İbrâhîm* aleyhisselâmdan sonradır ki kralların zikredildiği görülür; bunlar, tebasının hayatı ve malları üzerinde mutlak bir hâkimiyet icrâ ediyorlardı[1704]. Kur'ânı Kerîm otokrasiyi takbih etmez, iktidarın fena bir şekilde kullanılmasına karşı isyân eder; zîra bahsedilen kral, putperestlikten vazgeçmek hususunda *İbrahim* A.S.'ı dinlememekle kalmamış, o'nu diri diri yakmak için ateşe atmaya kadar gitmişti[1705]. Bu âyette anlatılan vak'a, *Babilonya*'da, *Nemrut* (Hamurabi?) zamanında vuku bulmuştur. Kur'ânı Kerîm'deki tasvire göre, bu krala müşâvirlik yapan reisleri vardı; kendisine suç isnat edilenlere müdâfaa hakkının verildiği mahkemeler vardı.

1435. *Yûsuf* aleyhisselâm devrinde Mısır, Devlet müesseseleri bakımından daha mütekâmil görünüyor[1706]. Orada bir "kral", ayrıca çok muktedir bir "vezir"*(: azîz)* ve câniler ve şüpheli şahıslar için "hapishâne"ler vardı. Bunların kaderini tayin edecek kararlar verilmeden önce, haklarında "tahkikat" açılıyordu. Öyle görünüyor ki bu vezîr, dâva açmadan ve kralın iznini de almadan herhangi bir şahsı hapishâneye gönderebiliyordu; fakat "ölüm cezası"na mahkûmiyet kararını sadece kral verse gerektir. Devlet, bilhassa kıtlık gibi âfetler sırasında halkla meşgûl olmaktadır. *Yûsuf* Peygamber haksız yere hapis cezasına mâruz kalıp, kralın emri ile hürriyetine kavuşunca bu adâletsizliğin müsebbibi olan vezîr, kralın gözünden düştü ve bunu belki de hayatı ile ödedi. Her ne hal ise kral, *Yûsuf*'a nasıl bir iyilikte bulunabileceğini sorunca, *Yûsuf* aleyhisselâm kendisine verilecek vazifeyi tayin etmekle kalmayıp, bu hizmeti başarmak için lüzumlu ihti-

---

1704. *K.* 2/258.
1705. *K.* 21/68.
1706. *K.* 12/21-102.

yaçları da bildirdi:

> "Beni memleketin hazineleri üzerine (memur) et. Çünkü ben onları iyice korumaya muktedirim ve (idâre, hesap v.s. bütün tasarruf şekillerini) bilenim"[1707].

Filhakika *Yûsuf* vezîr oldu ve sadece Mısırlılar değil o zaman Mısır krallığının tebeası olan Suriye ve Filistinliler de onun vezîrliğinden memnûn oldular; bilhassa yedi yıl süren kıtlık sırasında, *Yûsuf* Peygamber'in kurduğu idârenin almış olduğu ihtiyatî tedbirler sâyesinde Devletin zahîre ambarları dolu hâle gelmişti.

1436. Kur'ânı Kerîm'de "fena krallara" yapılan atıflarda bile onların hayatının bütün cepheleri tam bir istihkar ve nefretle anlatılmamıştır; bilâkis *Mûsâ* aleyhisselâmın Mısır'daki ikameti ile ilgili kıssada Mısır'ın mutlak hâkimi Firavun'a hikmetli ve mantıkî hareketler izâfe eder; *Mûsâ* aleyhisselâm sudan çıkarılıp, kraliçe tarafından büyütülmüştü; sonra bir İsrâil'liyi müdafaa etmek için bir Mısırlının katlinden mes'ul tutulmuş ve ertesi gün *Mûsâ,* aynı Yahudiyi güçlükler içinde bulduğunda karşılaştığı durum ile ilgili olarak Kur'ânı Kerîm şunları naktetmektedir:

> "Derken (Mûsâ) ikisinin de düşmanı olan birini yakalamak isteyince, bu şahıs dedi ki: '— Mûsâ, dün bir canı öldürdüğün gibi beni de mi öldürmek istiyorsun?! Arabuluculardan olmayı arzu etmiyorsun da bu yerde ille yaman bir zorba olmak istiyorsun sen!' Şehrin öte başından koşarak bir adam geldi. '— Mûsâ! dedi, (şehrin) ileri gelenler(i) seni öldürmek için (toplandılar), hakkında müzakere ediyorlar. Hemen çık git! Şüphesiz ki ben senin iyiliğine çalışanlardanım" (K. 28/19-20)

1437. Bu âyet, bir taraftan Mısırlıların köleleri İsrâil oğullarına karşı yaptıkları şâyanı teessüf tutumlarına rağmen onlarda umumiyetle oldukça tekâmül etmiş siyasî ve ahlâkî bir şuurun mevcudiyetini gösterir, diğer taraftan bir Mısırlının öldürülmesine rağmen kral ölçüsüz hareket etmemiş, suçluya bir ceza vermeden evvel şûrâsını toplantıya çağırmıştır.

1438. *Mûsâ* Peygamber, ancak aradan uzun seneler geçtikten sonra tekrar Mısır'a dönmek üzere memleketi terketti. O zaman, tahakkuku için kendisine iki hedef tayin etti: Kavmini Mısır'daki putperest boyunduruğundan kurtarmak ve ona yeni bir vatan temin etmek. Kur'-

---

1707. *K.* 12/55.

ânı Kerîm'deki delillere göre, *Mûsâ* ve o'nun ilâhî vazifesinde yardımcı olarak vazife gören kardeşi *Hârûn,* mümkün olan bütün çarelerle Firavun'u ihtidâ ettirmek için uğraştılar. Bu takdirde İsrâil oğulları otomatik olarak hürriyete kavuşmuş olacaklardı. Buna muvaffak olamayınca *Mûsâ,* Mısır kralından Mısır'ı terketmek üzere kendilerini bırakmasını istedi. Bu teklif Mısır kralının hükûmeti tarafından kabûl edilmedi. Kur'ânı Kerim'e göre bu hükümette bir "vezir", *Hâmân* (Ammon?) ve bir de "büyükler şûrâsı" *(Mele')* vardı. Bunların fikri alınmadan kral mühim olan hiç bir şeye karar vermezdi. Bu şûrânın müzakereleri hikmetli ve mantıkî görünüyor. Zîra *Mûsâ* ve *Hârûn*'un, Kralın bağlı bulunduğu dîne karşı "meydan okumasına" ve iki kardeşin Mısır'ın o zamanki rejimini devirmek istemiş olmalarına rağmen, kral:

> "Ne yapılması lâzım geldiğini düşünüyorsunuz?"

diye sorunca, müşâvirler şu cevabı vermişlerdi:

> "Onu ve erkek kardeşini alıkoy ve şehirlere toplayıcılar yolla da bilgiç sihirbazların hepsini getirsinler sana"[1708].

Mûsâ'yı basit bir sihirbaz olarak görüyorlar, fakat ondan sadece kaba kuvvet zoruyla kurtulmayı da istemiyorlardı.

1439. Modern siyasî mânada, belki *Mûsâ* Peygamber'e mutlak kral vasfını atfedemeyiz; fakat o cemaati üzerinde bir reis ve bir kumandan selâhiyetlerini hâiz idi. Kur'ânı Kerîm'in, *Mûsâ*'nın Allah'tan, ortak bir reis, birlikte çalışacakları bir peygamber istemiş olduğunu kaydetmesi alâka çekicidir:

> "Bana kendi ailemden birini vezir ver,
> Biraderim Hârûn'u,
> Onunla sırtımı kuvvetlendir.
> Onu işimde ortak kıl". (K. 20/29-32)

Seçimler ve temsil:

1440. Kur'ânı Kerîm'de anlatılan *Mûsâ* kıssasında, "Çıkış"dan sonra cemaatin temsîli bahis konusu edilmekte ve delegeleri seçmek için bir nevî seçim yapıldığından sözedilmektedir:

> "Ve Mûsâ, tayin ettiğimiz vakitte kavminden yetmiş adam seçip ayırdı" (K. 7/155; bk. Tevrât. Çıkış, XXIV/1).

1708. *K.*7/111-112.

1441. Kur'ânı Kerîm bu seçip ayırmanın hangi metodla yapıldığını, seçim, tâyin veya başka bir usulle mi olduğunu açıklamıyor; fakat kalabalık bir cemaat olması halinde, tam selâhiyetli temsilciler halkın bütünü adına hareket etme hakkına sâhiptirler. Seçimde takip edilecek usûl ikinci plândadır; mühim olan, halkın bunu seçip ayırmayı kabul etmesidir.

Maddî (dünyevî) ve manevî (ruhî) iktidarların ayrılması:

1442. Daha sonra, İsrâil Oğulları daha ileri giderek, *maddî* (dünyevî) ve *manevî* (rûhî) selâhiyetleri ayırmaya ve Peygamberle birlikte bir kumandan krala sâhip olmaya kadar gittiler. Kur'ânı Kerîm bu mühim hâdiseyi anlatırken bir kralda muhakkak bulunması zarûrî olan ve zarurî olmayan vasıfları zikretmektedir.

> "*Mûsâ*'dan sonra İsrâil Oğullarının ileri gelenlerine *(Mele')* bakmadın mı? Hani onlar peygamberlerine: 'Bize bir hükûmdar tayin et de Allah yolunda savaşalım' demişlerdi. O: 'Ya üzerinize bir muharebe yazılıp da savaşı tutmayıverirseniz?' demişti. Onlar (şöyle) demişlerdi: 'Allah yolunda niye savaşmayalım? Hem hakikaten yurtlarımızdan çıkarıldık, hem evlâtlarımızdan (mahrûm edildik)'. Fakat vakta ki uhdelerine savaş yazıldı, içlerinden birazı müstesnâ olmak üzere (maharebeden) yüz çevirdiler. Allah çok iyi bilicidir o zâlimleri. Onlara peygamberleri: 'Hakikat, Allah size bir kral olarak *Tâlût*(yani *Saül)*'u göndermiştir' dedi. Dediler ki: 'Biz hükûmdarlığa ondan daha lâyık iken ve ona maldan da bir bolluk verilmemişken nasıl olur da bizim başımızda krallık onun olabilir?' (Peygamber) dedi: 'Şüphesiz Allah onu sizin üstünüze beğenip seçmiştir. Ve ona bilgice, vücutca (cesaret ve kuvvet) vermiştir; Allah mülkünü kime dilerse ona verir. Allah(ın rahmeti, ilmi herşeye yaygın ve lütf u keremi) boldur. Gerçek bilicidir" (K. 2/246-7; muk. ed. Tevrât, I. Samuel, VIII/5-7, IX/18, X/16 v.d. Birbirine zıt üç anlatım için ayrıca bk. X/15).

1443. Bir kral-kumandan'da lüzumlu olan ne zenginlik ve ne de zühd ve takvâdır: Böyle bir vazife için aranacak olan kustal olmayan "ilim" ve aynı zamanda "fizikî kabiliyetler", "askerî ve diplomatik maharet"tir. Bu âyetlerde bir kralın tercihi için asîl bir soya mensup olmaktan da bahsedilmiyor. Peygamber *(İşmû'îl* yani *Samuel)* ordaydı, o dînî ilme sâhipti; şu halde kral için başka birşey lüzumludur.

1444. *Tâlut*'un yerine geçenlerde —Yani *Dâvud* ve *Süleymân*'da— iki selâhiyet, "maddî" ve "manevî" iktidar, Kur'ânı Kerîm'e göre tekrar bir elde toplanmıştı; bu da gösteriyor ki Hükûmet şekli, şartlara ve halkın tercihine bağlıdır: Allah indinde bir monarşi veya bir oligarşi, müşterek saltanat veya başka bir Devlet rejimi veya şekli tercih sebebi değildir. Mühim olan, adâlet ve halkın refahı endîşesidir. *Dâvud* Pey-

gamber'in kıssası husûsî bir ehemmiyeti haizdir:

> "*Dâvûd, Câlût*(Goliath)'u öldürdü; Allah da ona saltanat ve hikmeti verdi ve daha dilemekte olduğundan da bazı şeyler öğretti" (K. 2/251).
> "Onun mülkünü de kuvvetlendirdik. Ona hikmet ve kazaî ihtilâflara bakmada isâbet verdik... Ey *Dâvûd,* biz seni yeryüzünde bir "Halîfe" yaptık. O halde insanlar arasında hak ve (adalet)le hükmet. ihtirasına tâbi olma ki bu, seni allah yolundan saptırır. Evet, Allah yolundan sapanlar, *Hesap Günü'*nü unuttukları icin onlara pek çetin bir azâb vardır" (K. 38/20, 26).
> "Ve *Süleyman Dâvûd*'a mirasçı oldu" (K. 27/16).

1445. Görülüyor ki harp zamanında askerî müdâfaa ve sulh zamanında adâletin tevzii, hükûmdara has iki esas vasıf idi ve krallığın tevârüs yoluyla el değiştirmesi organik bir devamlılık, Devlet iktidarına süreklilik getiriyordu. Maamafih, babadan oğula tevârüs yolu ile geçiş —*Dâvud* ve *Süleymân*'ın durumunda olduğu gibi— Kur'ânı Kerîm için bir prensib değil, sadece bir vâkıa, ârızî bir olay olarak görünüyor; zîra, başka bir yerde, Kur'ânı Kerîm aynı *Dâvud* Peygamber hakkında gayet sarihtir:

> "And olsun, *Tevrât'tan* sonra *Zebûr*'da da yazmışızdır ki arza, sâlih kullarım mirasçı olur" (K. 21/105; bk. Tevrât, Zebûr (Psaum), XXXVII, 29).

1446. Krallığın tevârüs yoluyla geçmesinin kaide olduğu hususunda kimse bir hak iddia edemez; hükûmdarlık aslâ özel bir mülkiyet konusu değildir; fakat bir kralın seçim ve tercihinin yapılmasında esas olan adayın istîdat ve mahareti, bilhassa hakkı ve adâleti gözetme melekesidir.

1447. *Süleyman* Peygamber devrinde Yemen'de varlık kazanan *Sebe'* krallığı, Kur'ânı Kerîm'in güzel bir tasviriyle hatırlatılıyor. *Süleymân* A.S., *Sebe'* Kraliçesine bir mektup yazınca, kraliçe "Şûrâ'-'sını topluyor ve:

> "Dedi: 'Ey efendiler*(: mele')!* Hakikat bana çok şerefli bir mektup bırakıldı. O, *Süleymân*'dandır. Muhtevâsı şöyledir 'Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Bana karşı baş kaldırmayın! İtâat eden kimseler olarak bana gelin!' (Kraliçe): 'Ey efendiler! Bana (bu) işim hakkında bir re'y verin. Siz benim yanımda bulunmadıkça, bir iş hakkında kesin bir hüküm vermem'. dediler: 'Biz, güç, kuvvet sahipleriyiz; çetin savaş erbâbıyız, emir sana ait; sen ne emredeceksen ona bak!" (K. 27/29-33).

1448. Kur'ânı Kerîm[1709] başka tafsilât vermeksizin bir *Tubba'*-dan (Yemen Kralı) bahseder. *Tubba*'nın saltanatı hemen hemen İslâ-

---

1709. *K.* 44/37 ve 50/14

miyetin zuhûruna kadar devam etmiştir. Bunların anayasa teşkilâtının tasvîri faydadan hali değildir[1710].

1449. Kur'ân aynı şekilde, insanların hattı hareketleriyle ilgili, kral olsun alelâde fertler olsun, bütün bunların tâbi olacağı ilâhî vahye dayanan emir ve kaidelerden bahseder. Kur'ânı Kerîm ilâhî menşe'li bu hukuk kaidelerinin tamamını ifâde etmek üzere: *sahîfe, zubur*(: sahife mânasına gelir), *kitâb* ve nihâyet *elvâh*(: Mûsâ Peygamber bahsindeki tabletler yani tuğladan levhalar mânasında) şeklinde muhtelif ıstılâhlar kullanılmıştır; keză *yumlil* kökünden gelen yazı yazdırmak mânasına gelen *İbrâhim* Peygamber'in *mille*'si de herhalde aynı anlama gelmektedir.

1450. Kur'ânı Kerîm, kralların kötü tutumları sebebiyle infial duyar, tiranlığa(: zulüm ve dehşet idaresi) karşı asla körükörüne itaati emretmez. Böylece, Kur'ân, limanlarına gelen yabancıların güzel gemilerine el koyan kralı tasvip etmez[1711]. Aynı şekilde kötü kralların harpdeki tutumlarından infiâl duyar:

> "Şüphesiz ki hükûmdarlar bir memlekete girdikleri zaman orasını perişan ederler. Halkından şerefli olanları hor ve hakir kılarlar; bunlar da böyle yapacaklardır"[1712].

1710. Râğıb'ul-İsfehânî, *Muhadarât* (1326 tabı, II, 155) isimli eserinde şunları naklediyor: "Tubba' hanedânı devrinde, Devletin ileri gelenleri (merâtip silsilesi halinde) yedi sınıf idiler: 1. *Ebâhile*'ler (Büyük Reisler); onlardan üstün kimse yoktu, 2. *Kayl*'lar (Çoğulu: Akvâl, Akyâl, Mukaavîl); saltanattaki ailede onlardan 60 kişi vardı ve kıral onlar arasından seçilirdi. 3. *Mesâmine*'ler, onlar 80 kişi idiler; bir Tubba' öldüğünde, bir Kayl'ı Tubba' olarak seçmek için müşavere ederler: sonra Mesâmine'den birisi Kayl safına terfî ederdi. 4. *Sanâ'î*'ler, bunlar müstahkem mevkilere, garnizonlara ve hudutlardaki menzillere bakarlardı. 6. *İbâd*'lar, kıralın hizmetçileri idiler. Onun kapısına bağlı idiler ve sarayda hizmet ederlerdi. 7. *Kıt'a*'lar. Bundan biraz farklı bir tasvir Esmâ'î'ye izafe edilir (bk. Merzûkî, *Ezmine*, II, 153). Şayet kıralları harbe çıkmazsa, Himyer'ler ona *mavsabân* (veya yastık, yani yatağa düşmüş) diyorlardı. Himyer kıralları kırallıklarını, kıralların soyundan gelenler arasından seçilen 8'ler komitesi ile teşkilâtlandırmışlardı. Bunlara *Masâmine* ismi veriliyordu. Bunlar kırala hizmet ederlerdi. Kıral, vefatında kendisinden sonra iktidara geçecek oğul veya yeğen bırakmamışsa kırallığın ileri gelenleri yeni kıralı aralarından seçerlerdi. Sonra Akyâl arasından biri seçilerek Mesâmine sınıfına terfi ettirilir , bu komitenin mevcudu tamamlanırdı. Bilâhare kıral ailesinden biri seçilerek Kayl' oluyordu. Akyâl 80 kişi idi, kıral ailesinin fertleri ise sayılamıyacak kadar çoktu".

1711. *K.* 18/79.

1712. *K.* 27/34.

Veyahut da, Firavun, İsrâil Oğullarına zulmettiği için Kur'ânı Kerîm'de birçok defalar itham edilmiştir, meselâ:

"Biz ise diliyoruz ki o yerde za'fa uğratılanları lûtfumuzla ihâta edelim; onları idareciler yapalım, onları (memleketin) vârisleri kılalım. Onlara o yerde kudret (ve hâkimiyet) verelim, Firavun'a, *Hâmân*'a (onun vekili) ve bunların ordularına onlardan gocunmakta oldukları şeyi (başlarına getirip) "gösterelim" (K. 28/5-6)

1451. Muhammed A.S.S. ise şöyle buyurmaktadır:

"Hâlika isyan teşkil eden bir hususta mahlûka hiçbir suretle itaat olunmaz"[1713].

Muhammed A.S.S.'ın kurduğu Devlet ve Hükûmet:

1452. İslâm öncesi varlık kazanmış Devletleri hiç sözkonusu etmeksizin anayasa veya hükûmetle ilgili meseleleri ele alıp prensiplerini koyan birçok âyeti kerîme vardır. Bunlar Müslümanlara siyâsî cemaatlerini nasıl idare edeceklerini bildiren âyetlerdir:

a. Hâkimiyet:

1453. Dikkatimizi ilk çeken husus, hâkimiyetin yalnız Allah'ın olduğunun ve insanın ancak Allah'ın nâibi ve O'nun emânetinden mes'ul oluşunun mükerreren ve hiçbir tereddüde yer bırakmaycak kesinlikle ifâde edilmesidir:

a) "De ki: Ey mülkün sahibi Allah, Sen mülkü kime dilersen ona verirsin mülkün kimden dilersen ondan alırsın, kimi dilersen onun kadrini yükseltir, kimi dilersen onu alçatırsın; hayır yalnız Senin elindedir. Şüphesiz ki Sen her şeye hakkıyle kaadirsin" (K. 3/26).

b) "O, sizi yeryüzünün halifeleri yapan, size verdiği şeylerde sizi imtihana çekmek için kiminizi derecelerle kiminizin üstüne çıkarandır. Şüphe yok ki Rabbin, cezası pek çabuk olandır. Ve muhakkak ki O, hakkıyle yargılayıcı, hakkıyle esirgeyicidir" (K. 6/165).

c) "Andolsun, sizi yeryüzünde yerleştirmişiz; size orada birçok geçim vasıtaları yaratmışız. Ne az şükredersiniz!" (K. 7/10).

Ve bunlara benzer birçok âyetler.

1454. Bu duruma göre insan, mülkün sâhibi değildir: O buna Allah'ın memûru ve vekil - idarecisi olarak sâhiptir. Şu halde insan Rabbinin irâdesine uygun olarak hareket etmelidir. Fakat

1713. Müslim, 33/39; Ebû Dâvud, 15/87.

Allah her türlü fizik algının ötesindedir. Kur'ânı Kerîm bu güçlüğü, bizzat Allahu tealânın insanlar arasından bazılarını, tebliğciler olarak seçtiğini bildirerek halletmiştir. Allahu Zu'l-celâl, bu tebliğcilere, irâdesini vahy ve ilhâm suretiyle bildirmiştir. *Âdem* aleyhisselâm, "yeryüzünde Allah'ın ilk Halîfesi" olmuştur[1714]; bütün peygamberlerin kendi devirlerinde *İbrâhîm, Dâvud* A.S. v.s. gibi "tek başına" veya *Mûsâ* ve *Hârûn* aleyhimesselâm gibi "birlikte Allah'ın Halîfesi" olmuşlardı. Muhammed A.S.S. son peygamberdir ve o'nun usûlü, kendisini Allah'ın Resûlü olarak tasdîk edenlerden "sadâkat yemini"*(:bey'a)* istemek olmuştur. Birisini, Allah'ın Resûlü olarak tâyin eden Allahu tealâ'dır, fakat siyasî veya dînî cemati meydana getiren bu sadâkat ve itaat yeminidir. Burada, bir devletin, bir hükûmetin, bir reis tarafından idâre edilen bir cemaatin temelinde bir nevî içtimâî mukavele, söz konusudur.

1455. Resûlullah —ve o'nun yerine geçenler— mutlak bir hükûmdar, bir zâlim olamazdı, çünkü o'na edilen yeminde, Muhammed A.S.S.'a vahyedilmiş olan Kur'ândaki Allah'ın irâdesine itaat etmeğe söz veriliyordu. Resûlullah da diğer herhangi bir müslüman gibi bu kanuna tâbi olacak bir fert idi (Hattâ bazı şeyler için, meselâ gece namazı gibi, o'nun daha da sıkı bazı mükellefiyetleri vardı). En az 10 sarih vak'anın şehâdetiyle sabittir ki, Müslim olsun, Gayrımüslim olsun, herhangi bir mütevazi fert dahi Muhammed A.S.S.'a karşı hukukî bir dava açabiliyor ve gerek maddî bir haksızlık, gerek nakdî bir mükellefiyet (borç, veresiye satış fiatı, v.s.) mevzuunda adâlet elde ediyordu. Devlet gelirleri üzerinde, herhangi bir müslümandan fazla bir hakka sâhip değildi; bunu kendisinin kumanda ettiği seferlerde ganîmetin taksimi sırasında açık bir şekilde görüyoruz: Kumandanın hissesi sefere iştirak edenlerden herhangi birinin hissesinin aynıdır. Şüphesiz ganîmetin beşte biri *Beyt'ul-mâl*'e gidiyordu[1715]. Fakat bu asla Devlet Reisinin şahsına değil, Mâliyeye, bütün cemaatin hayrına sarfedilmek üzere ayrılıyordu. Alelâde vergilere gelince, Resûlullah ve ailesinin bunlardan istifadesi, daha sert bir şekilde müstefitler listesi dışında tutulmuştur. Göreceğimiz bu gibi Devlet gelirleri, umumun istifadesine ayrılmıştır.

1456. "Yemin" karşılığı kullanılan arapça kelime *bey'a* (bî'at)'dır: bunun kelime mânası satış mukavelesi demektir; Mü'minlerin canlarını ve mallarını —mukabilinde kendilerine cennet vermek suretiyle— sa-

---

1714. *K.* 2/30.
1715. *K.* 8/41.

tın alan Allah'tır[1716]. Bu "sadakat yemini"*(:bey'a)* aslında, Peygamber'in şahsına değildir; fakat onun aracılığı ile, Allahu tealâya verilmektedir.

> "Gerçekte sana *bey'at* edenler, ancak Allah'a *bey'at* etmiş olurlar. Allah'ın eli onların elleri üstündedir"[1717].

Sadece erkekler değil kadınlar da bununla mükelleftir.

> "Ey Peygamber! Mü'min kadınlar —Allah'a hiçbir şeyi eş tutmamaları, hırsızlık yapmamaları, zinâ etmemeleri, evlâtlarını öldürmemeleri, elleriyle ayakları arasında bir iftira düzüp getirmemeleri, herhangi bir iyilik hususunda sana asi olmamaları şartıyla— sana *bîat* etmeye geldikleri zaman bey'atlarını kabul et! Onlar için Allah'tan mağfiret isteyiver, çünkü Allah çok yargılayıcı, çok esirgeyicidir" (K. 60/12).

1457. Peygamber nasıl *bey'at*'a (sadakat ve itaat antlaşması) başvurmuşsa Peygamberlikle hiçbir ilişkiye sâhip olmaksızın siyasî iktidarda onun yerini alanlar da kendilerinin başa geçişlerini Şerî hukuk temeline oturtabilmek için buna en yüksek derecede ihtiyaç duymuşlardır. Hâkimiyet, prensip olarak Allah'a aittir ve onu istediğine veren odur; fakat tatbikatta, ilâhî irâdeyi temsil eden cemaatin umumî irâdesidir. Muhammed A.S.S., *Vox Populi vox dei** demiyecektir, fakat o, bir hadîsinde:

> "Allah'ın eli, birlik olan topluluğun (cemâat) üzerindedir"[1718].

diyecektir. Veyahut da:

> "Benim cemâatim aslâ hatâda ittifak etmiyecektir"[1719]

buyuracaktır.

1458. Kolaylıkla anlaşılabileceği gibi bir Başkan seçen, aynı şekilde onu bu vazifeden alma hakkına da sâhiptir. Bir peygamber bahis konusu olduğu takdirde, onun tâyini doğrudan doğruya ilâhî vahiyle olacaktır; mü'minler onu peygamber olarak seçmezler, fakat sadece bu durum ve vasfını kabul ederler. Dînî olmayan yani siyasî

1716. *K.* 9/111.
1717. *K.* 48/10.
* . Halkın sesi, Hakkın sesi.
1718. Tirmizî, 31/7; Nesâ'î, 37/6.
1719. İbni Mâce, 36/8.

iktidarda bir peygamberin yerine geçecek olanın seçilmesi doğruca halkın veya onun selâhiyetli temsilcileri vasıtasıyla olur; şu halde bir Başkan kifayetsiz görüldüğünde, temsilcilerin kararıyla *(ehl'ul-hal ve'l akd* yani "iktidarı teşekkül ettiren veya çözenler") vazifesinden af edilebilir.

1459. Mü'minleri tarafından ilâhî vazifelerinden uzaklaştırma gibi bir duruma uğramaktan uzak oluşu bir yana, bir peygamber *lâyuhtî* (hatadan berî) de olmalıdır. Fakat gördüğümüz gibi bu sıfatı, onu kanunun ve hukuk kaidelerinin üstüne çıkarmaz. Üstelik İslâmda *lâyuhtî*(hata etmez) olma, yani "Allah tarafından himâye edilip korunmuş olma vasfı" (ma'sûmiyyet, 'ismet), tamamen *ilâhî vahiylerin tebliği ile sınırlandırılmıştır.* Peygamber, beşer olarak hatâ ve yanlışlıklar işleyebilir: Şayet bir kanun veya hukuk kaidesi teşkil edecek bir hüküm veya istidlâl (tümevarım) bahis konuşu ise, Allahu Tealâ onu vahiyleri ile tashîh eder, ilâhî irâdeye aykırı düşen bir durum sözkonusu ise, düzeltir (Kur'ânı Kerîm'de buna misâl teşkil eden birçok âyet vardır); şayet başkalarının haklarını zarara sokan bir hareket bahis konusu ise Resûlullah mahkeme huzuruna çağırılabilir. Resûlullah için durum böyle olunca, daha kuvvetli bir sebeble (a fortiori) onun yerine geçenler için de durum haydi haydi aynıdır. Nitekim, ilk Halîfe *Ebû Bekr* R.A. devrinden beri, İslâmî an'aneler daima hükûmdarın memleketin en mütevâzi vatandaşı tarafından dahi adâlet huzûruna çağrılabilmesini mümkün kılmıştır[1720].

b. Devlet iktidarına itaat ve millî tesânüt:

1460. Bey'at bizi Devlet iktidarına itaate götürür; "kimsenin kimseye itâat etmediği " anarşi hali ve Devlet teşkilâtı ve bu teşkilâtın karşılıklı işbirliği sayesinde getireceği iyi ve faydalı neticelerle bağdaşmaz. Kur'ânı Kerîm, Müslümanların Başkanlarına itâat etmelerini bildirmektedir.

> "Ey îman edenler! *Allah*'a itaat edin ve (Allah'ın) *Resûl*'üne ve sizin aranızdan çıkan *Emîr* sahiplerine itaat edin. Eğer bir şey hakkında çekişirseniz onu Allah'a ve Resûlüne döndürün, eğer Allah'a ve Âhıret Günü'ne inanıyorsanız; bu hem hayırlı, hem netice itibariyle daha güzeldir" (K. 4/59).

1461. Aynı sûrenin 83. âyeti, yeniden Müslümanlar arasındaki *Emîr* sâhiplerinden (İktidarı elinde tutanlar) bahsediyor ve birlik, tesânüt ve itâatin faydalarını zikrediyor.

1462. Resûlullah'a itâat şüphesiz daha da şiddetle istenmiştir ve Kur'ânı Kerîm bazan bu isteğin sebeblerini bir bir sayar:

1720. Müteakip bölüme bakınız.

a) "Allah'a ve onun Resûlüne itaat edin. Birbirinizle çekişmeyin. Sonra korku ile zâfa düşerseniz, rüzgârınız (sizi kudretsiz bırakarak) gider. Bir de sabr(ü sebât) edin (katlanın); çünkü Allah sabredenlerle beraberdir" (K. 8/46).

b) "Peygamber size ne verdiyse onu alın, size ne yasak ettiyse ondan da sakının, Allah'tan korkun!" (K. 59/7).

c) "Andolsun ki Resûlullah'da sizin için, Allah'a ve Âhiret Günü'ne ümitvar olanlar ve Allah'ı çok zikredenler için (imtisal olmak üzere) güzel bir örnek vardır" (K. 33/21).

1463. Daha da önemlisi:

d) "O (Muhammed), kendi (re'yve) hevâsından söylemez; onun söylediği şey, kendisine (Allah'dan) vahiy olarak gelenden başka bir şey değildir" (K. 53/3-4)

1464. Bu sonuncu âyet, İslâm hukuku ile ilgili olarak pek büyük bir ehemmiyeti haizdir, ilerde tekrar inceliyeceğiz.

1465. Devlet Başkanlarının tebealarına karşı vazifelerine gelince; onların da tebeaları gibi müşterek kanuna tâbi olduklarını hatırlatmak kâfidir. Bir kimse, "bilge"liği ve "hikmet sâhibi" olduğu ve bu arada "umumun hayrı için lüzumlu vasıflara" sâhip bulunması dolayısıyla Başkan seçilir. Sâdece üstünlük ölçü olamaz. Allah'a karşı itaatsizlik teşkil eden hiçbir mevzûda ona itaat olunmaz. Peygamberlerin mes'uliyetleri üzerinde ısrarla durulması, ve bizzat Muhammed aleyhisselâtu ve's-selâm'ın ilâhî kanunlara dikkat ve ihtimamla itâatte titizlik gösterme mecburiyeti başka türlü îzah edilemez. Şu âyetleri düşünmekteyiz:

a) "Kendilerine (peygamber) gönderilenlere de mutlaka soracağız, onlara gönderilen (peygamber)lere de herhalde soracağız" (K. 7/6)

b) "İşte bunun için sen(ey resûl onları İslâma) dâvet et! Emrolunduğun vechile dosdoğru harekette sebât et! Onların hevâ (ve heves)lerine uyma ve de ki: 'Ben Allah'ın indirdiği bir Kitâb'a inandım. Aranızda adâlet etmekle emrolundum. Allah sizin Rabbiniz olduğu gibi bizim de Rabbimizdir. Sizin işleriniz size, bizim işlerimiz bize aittir. Sizinle aramızda bir hükümleşme (huccet) de yoktur. Allah sizi de, bizi de bir araya getirecektir ve gidiş O'nadır" (K. 42/15).

c. *İktidar süresi:*

1466. Siyasî Başkan, vazifesinden af edilebilir; fakat sınırlı bir zaman için bu vazifeye tâyin edilebilir mi? İslâmiyet, klâsik devresinde irsî olmayan yani tevârüse dayanmayan bir Cumhuriyet idaresini

tanımıştır; fakat benim bildiğime göre muayyen müddetlerle sınırlı seçimler yapılmamıştır: Devlet Başkanları, lüzumu halinde vazifeden affedilmeleri *(Hal')* imkânı mahfûz kalmak şartıyla daima kaydı hayat şartıyla seçilmişlerdir. Böyle olmakla beraber sınırlı bir müddet için seçme yasak edilmemiştir; fakat İslâmî an'anede Başkanların kaydı hayat şartıyla seçilmelerinin tercih edildiğini görüyoruz. İlk Müslümanların, bütün Peygamberlerin kaydı hayat şartıyla (Allah tarafından) seçilmiş olmalarıyla kıyâs etmek suretiyle meseleyi düşünmüş olmaları mümkündür; zîra gerek Kur'ânı Kerîm'de ve gerekse hadîsi şerîflerde bir peygamberin vazifelerine Allah tarafından son verildiğine dâir bir kayıt yoktur. Allah onları muâheze etmiş, fakat onları vazifelerinden azletmemiştir. Ayrıca şöyle deniliyordu: Şâyet insan muktedirse, onun Başkanlıkta daima artan tecrübesinden istifâde edilmelidir ve şâyet âciz hâle gelmişse, o, bu vazifesinden af edilebilir; zîra İslâm, *Başkanlığın körükörüne ve mutlak tevârüs yoluyla bir başkasına geçmesi imkânını reddeder.*

d. Madde (: cismâniyet) ve mânanın (: ruhâniyet) birleştirilmesi:

1467. Romalılar "Akla Dayanan Hukuk"u *(jus),* "Dînî Hukuk''dan *(fas)* pek erken bir devirde ayırmışlardı; İsrâil Oğulları bir peygamberle birlikte çalışan bir krala da sâhip olmuşlardı; "Kayser'e ait olanları Kayser'e, *Îsâ*'ya ait olanları *Îsâ*'ya ödeyin" sözü *Îsâ* Peygamber'e izâfe edilir: Budistler ve Brahmanistler de sofu insanlar olarak "dünya hayatını horgörüp bunu terk etme" ideali üzerinde ısrarla dururlar. Fakat, bilindiği gibi hayatlarında bu ideali tatbik edenler bütün bir cemiyette çok az sayıdadır ve bu ideal sâdece tavsiye edilmiş olup, müeyyide ile desteklenmemiş bulunduğundan böylesine özlenen bir ahlâki seviyenin cemiyette çoğunluğu teşkil eden "vasat adam''da yüksek derecede gerçekleşmesi ihtimali de zayıftır. "Vasat adam''ın iyi hareket etmesi için müeyyidelere ihtiyaç vardır.

1468. Burada (madde) ve (mâna) anlayışının, Müslamanlarda ve Hıristiyanlarda farklı bir biçimde olduğunu belirtmeyi mühim addediyoruz. Tarihî tekâmülü ne olursa olsun, Kur'ânı Kerîm'de hemen hemen yüz defa kullanılmış olan *dîn* kelimesinin çok sayıda mânaları vardır: "Insanın gerek bu dünyadaki ve gerekse Âhiretteki hayat düzeni" ile alâkalıdır. Lûgat mânası itibariyle bu kelime "teslimiyet" anlamındadır, yani "ferdî veya kollektif tutum itibariyle ilâhî irâdeye tâbi olmak" demektir. bu mânada *İslâm* ve *dîn* kelimeleri eşanlamda kullanılıyor. Batı dillerinde geçen *"Religion"* kelimesinin İslâmda karşılığı yoktur ve ayrıca Müslümanlarda *"dîn adamları"* (ruhbân sınıfı)

da yoktur: İnsan ile Allah arasındaki münâsebetler vasıtasız ve ferdîdir. "Dînî" ve "dînî olmayan işler" yerine İslâmda işlerin *"dahilî"* ve *"haricî"* olarak ayırımı vardır. İşte İslâmda Devlet ister, *ibâdetle ilgili, dînî"* ve isterse *"dînî olmayan"* dünyevi konularda olsun, insanın dışa akseden fiil şeklindeki "haricî" işleriyle meşgûl olur. İşâret edilmelidir ki, bütün fertleri gerek maddî-dünyevî, gerek manevî-ruhî bakımdan ahenkli bir şekilde eğitip inkişaf ettirmek için İslâm Devleti, *"dînî"* ve *"dînî olmayan"* konulara eşit alâka gösterir. Fakat "insan ile Allah arasındaki derûni münâsebetler" *("dahilî"* işler), Devletin selâhiyet sahası dışındadır: İşte "dahilî" ve "harici" mevzular arasındaki ayırma buradan gelmektedir. Niyet ve sâikler samimiyet ve vicdanî kanaatler ferde bırakılır; kalan, yani "haricî" işler, Devlete aittir: memleketi idâre ettiği gibi Müslümanlara namazlarında *imâm*'lığı da Devlet Başkanı yapar. Bu, "dînî olmayan" *dünyevî* ve "dînî olan" *manevî-ruhî* meseleler arasında bir muvâzene havası meydana getirmekle kalmaz aynı zamanda zayıfların daha az fenalığa sapacağı ve insan şahsiyyetinin sağlam ve emîn bir şekilde gelişeceği bütün imkânlara sâhip bir ortam hâsıl eder. Devletin sâhip olduğu kaynaklar, maddî olduğu kadar manevî hedefler için de kullanılıp harcanır.

1469. Birkaç kelime ile dikkati çekelim; İslâmda madde ve mânanın bu şekilde birleşmesi aslâ, çok ince ilâhiyat münakaşalarının siyâset ve günlük hayatın esâsı haline gelmesi demek değildir. Kezâ bu birleşme, iç veya dış siyâset meselelerinin Müslümanların dîninin esas unsurunu teşkil etmesini gerektirmez. Dîn ve siyâset kendiliğinden anlaşılacağı gibi, tamâmen ayrı iki sahadır: Birisi insanın yaratıcısı ile münâsebetlerini, diğeri insanının insanla münâsebetlerini kendine konu edinir. Muhammed A.S.S.'ın tatbikatı (sünneti) ve mütehassısların içtihat ve ilmî görüşleri, bize sadece şunu öğretmektedir: Müslüman bir Devlet Başkanının siyasî sahadaki tutum ve davranışları onun tamamen şahsî ve ferdî ruhî-manevî varlık ve âleminin de kaynağını teşkil eden aynı kaynağa, yani Allahu Azimüşşân'ın vahiy suretiyle bildirdiği irâdesi demek olan Kur'ânı Kerîm'e bağlanıp dayanmalıdır. İster basit bir tebea, ister bir hükûmdar olsun, istisnâsız her insanın işlerinde Kur'ân, yol gösterip hakem olacak bir ilâhî kanundur. Diğer bir ifâde ile ne siyâset ahlâktan ve ne de ahlâk, realiteden mahrum ve uzak olmalıdır. İnsanı, insanlığı lâyık hale getirmek için bu iki şey birbirini karşılıklı olarak tamamlar. Muhammed A.S.S.'ın modern biograflarından biri olan Hind Pakistan âlimlerinden *Seyyid Süleyman Nedvî*'nin (Vefâtı: 1953) çok yerinde olarak işâret ettiği gibi "Allah'ın Resûlü Muhammed —sallallahu aleyhi ve

sellem— bu dünyaya, her iki dünyanın da lütûf, kerem ve bereketi ile gelmiştir: O sadece Cenneti müjdelemekle kalmamış, bununla birlikte bu dünyadaki hükûmranlığın da iyi haber ve müjdelerini bildirmiştir ki, bu sâyede ve sonunda, Allah'a karşı endişesiz ve korkusuz ibâdet edilebilecektir ve Allah'ın hükûmranlığı yeryüzünde kurulabilecektir". Kur'ânı Kerîm şöyle der:

"Allah içinizden îman edip de güzel amel (ve hareket) de bulunanlara yemin ile va'd etti ki kendilerinden evvel gelenleri nasıl (hâkim kıldı)ise, onları da yeryüzünde muhakkak hükûmran edecek ve kendileri için beğendiği dînî (siyâsî-dînî nizâm) herhalde sağlam ve egemen kılacak ve onları, korkularından sonra kat'î bir eminliğe çevirecektir" (K. 24/55)

1470. İnsanın gayretlerinin üzerinde toplanması gerekli ideal, Kur'ânı Kerîm'de birçok defalar kaydedilmiştir:

a) "Ey Rabbimiz, bize bu dünyada iyi hal ver, Âhirette de iyi bir hal ver ve bizi o ateş azâbından koru" (K. 2/201).

b) "İyi hareket edenlere bu dünyada güzel bir (mükâfat) vardır. Âhiret evi ise elbet daha hayırlıdır. Takvaya erenlerin yurdu hakikat ne güzel!" (K. 16/30).

c) Nihayet Allah onlara hem bu dünya mükâfatı, hem daha iyi olan Âhiret mükâfatı verdi. Allah iyi hareket edenleri sever" (K. 3/148).

1471. Bu "dünyadaki mükâfat", hâkimiyet, zafer, maddi refah v.s.'dir. Bunlar insanın etrafında her zaman mevcut olan şer kuvvetleriyle mücadele edilmeden elde edilmez. Bu dünya mükâfatı, yanında vazifeler de getirir.

d) "Zulme uğramalarından sonra Allah yolunda hicret edenleri biz dünyada bile güzel bir surette yerleştiririz. Âhiret mükâfatı ise herhalde daha büyüktür; şâyet bir bilmiş olsalardı!" (K. 16/41).

e) "... Dînine yardım edenlere elbet Allah yardım eder. Şüphesiz Allah *Kavî*dir, yegâne *Gâlip*'tir. Onlar (o mü'minlerdir ki) eğer kendilerine yeryüzünde bir kudret ve iktidar mevkii versek dosdoğru namazı kılarlar, vergiyi (zekâtı) öderler, iyiliği emrederler, kötülükten vazgeçirmeye çalışırlar. Bütün işler sonunda Allah'a döner" (K. 22/40-41).

1472. Bu sonuncu âyet bize, Kur'ânı Kerîm'e göre namazların ve Hükûmete ödenen vergilerin birbirinden ayrılmadığını gösterdiği gibi, kanunları, emirleri ve yasakları yerine getirmek için lüzûmu halinde Müslümanları, Hükûmetler üzerinde kuvvet kullanarak hukûkî nizâmı muhâfazaya onları zorlamaktadır. Gereği gibi hareket edip etmeme hürriyetini ferde bırakacak şekilde ona iyilik ve kötülüğü bildirmek kâfi değildir; müeyyidelerin tatbîki lâzımdır. Vicdan hürriyeti aslâ tehlikeye mâruz bırakılmamakla beraber, hürriyetin gelişigüzel kullanılmasına, ahlâkî ve sosyal düşkünlüğe ve sefîhliğe müsâmaha olunmıyacaktır.

İktidarların ayırımı:

1473. Bu ölçü tahtında *madde* (dünyevî'lik) ve *mâna* (ruhânîyet)'nın birleştirilmesi, iktidarların ayırımına aslâ mâni değildir. Bu ayırım, lüzûmu halinde devlet Başkanına bile tatbik edilebilir. Kur'ânı Kerîm, bir peygamberin *(Samuel,* yani *İşmûîl)* mevcudiyeti yanında ayrı bir kralın *(Tâlût,* yani *Saül)* mevcudiyetini, herbiri kendi sahasında kalmak ve fakat her ikisinin de aynı ilâhî kanuna yani Tevrât'a bağlı kalmaları şartıyla tanınmıştır. İslâmiyet nazarında böylesine bir ayırım mecburî(: farz) değildir; fakat yasak da değildir: Tamamen helâl ve müsâade edilmiş bir durumdur, zîra bizzat Kur'ânı Kerîm tarafından teyid edildiği gibi bir peygamberin (: İşmûîl) tutumu ve sünneti bahis konusudur.

e. Maddî terakkî:

1474. Birçok Kur'ân âyeti, yerin, denizin, güneşin, kısaca bütün kâinatın insanın istifâdesi için, insanın ise Yaratıcısına karşı vazifelerini yerine getirmek için halkedildiğini sarahatle bildirir:

a) "Yerde ne varsa hepsini sizin için yaratan O'dur" (K. 2/29).

b) "Allah, size O'nun emriyle üzerinde gemiler kayıp gitsin diye denizi musahhar etmiş olandır; böylece siz O'nun nimetleri peşinde koşarsınız... O göklerde ne var, yerde ne varsa hepsini, kendinden size râm etti" (K. 45/12-13)

c) "Allah gökleri ve yeri yaratandır, üstten (gökten) bir su indirip onunla size rızk olarak türlü mahsuller, meyveler çıkarandır, emri ile gemileri denizde yürümek için size râm edendir; akar suları da yine size, sizin faydanıza musahhar kılandır... Güneşi, ayı, âdetlerinde dâim olarak size teshîr eden O, geceyi, gündüzü sizin faydanıza tahsîs eyleyen O'dur. O, size istediğiniz şeylerin hepsinden verdi. Eğer Allah'ın nimetini birer birer saymak isterseniz, bu saymayı yapamazsınız" (K. 14/32-4).

d) "Onlar (sâlim akıl sâhipleri) ayakta iken, otururken, yanları üstüne yatarken hep Allah'ı hatırlayıp anarken ve göklerin, yerin yaradılışı hakkında inceden inceye düşünürken (şöyle derler:) 'Ey Rabbimiz, sen bunları boşuna yaratmadın'" (K. 3/190-191; ayrıca muk. ed. K. 2/164).

1475. Biz düşünüyoruz ki, Müslümanları tabiî ilimlerde ilerlemeye, diğer kavimler tarafından asırlar boyunca kazanılan terakkiye çabucak erişmeye ve maddî refâh için icad ve keşiflerin yolunda mümkün olduğu kadar ileri gitmeye sevkeden bu son âyettir. Kur'ânı Kerîm, Müslümanlara maddî ilimler sahasında inançlar empoze etmediği gibi, bu konularda birşey söylemez; zîra herkes kendi gayretine

göre bu konularda bir bilgi ve idrâk sâhibi olabilecektir. Kur'ânı Kerîm'de: *"De ki: Rabbim, benim ilmimi artır"* (20/114) buyurulmuştur, bundan aynı zamanda çıkan neticeye göre bir müslüman Hükûmet, bu konuda terakkî ve inkişâfa müsâit bir zemin meydana getirmekle görevlidir.

1476. Maddî terakkîden istifâde etmek, İslâmda, sadece dînle alâkalı olmayan profan hayat süren insan zümrelerinin inhisarında değildir; velîlik ve Allah'a yakın olma mefhûmu ise, İslâmiyette, aslâ beşeriyetle alâkası kesilmiş manastırlara çekilmek demek de değildir. Hangi insan bir peygamberden daha çok Allah'a yakındır? Gerçekten de hiçbir peygamber, dünya ile alâka kesmeyi kendisi için câiz görmemiştir. Bu konu ile ilgili ideal, bir İran darbı meselesinde çok güzel ifâde edilmiştir: *bâ hame bî hame*(: herkesle beraber buna rağmen yalınız); diğer bir ifâdeyle: "İnsanlar arasında kalıp yaşamak ve aynı zamanda sadece Allah'ı düşünmek."

f. Siyâsî ahlâk:

1477. Muhakkak ki insanın kendi yakınları, kavmi ve içinden çıktığı "millet"i (kelime anlamında) için daha fazla hürmet ve riâyet duyması tabiidir. Fakat daha mütekâmil cemiyetlerde, coğrafyaya dayanan bir Devlet mefhûmu kabul edilmiştir. Memlekette yerleşmiş yabancıları medenî haklardan istifade ettirmek gayesiyle, sâdece kan birliği üzerine kurulan eski siyâsî birlik mefhûmu bugün genişletilmiştir. Fakat, Devletin bütün dünyada hükûmran olması hâli hâriç, sırf coğrafyaya dayanan bu mefhûm aynı çiftten, *Âdem* ve *Havvâ*'nın neslinden geldiği kabul edilse bile, insan nevîni beynelmilelleştirmeye kâfi gelmez. Dünya Devletinin zuhûruna kadar beklemeksizin, Kur'ânı Kerîm, ırkî veya coğrafî esasa dayanan "millet" şeklindeki dar mefhûmdan kurtulunması için başka bir mefhûm tercih etmiştir Kur'ânı Kerîm *ümmet* (veya millet) telâkkisini, deri rengi, dil veya yaşanılan yer birliği temeli üzerine değil de *fikir ve îman* birliği üzerine kurmuştur. Diğer bir ifâde ile, Müslümanlar arasında birliği meydana getiren fertlerin "doğum" vâkı'aları değil, akıl ve fikirlerini kullanmak suretiyle vardıkları "kendi tercihleri"dir. İnsanların eşitliği ve fakat takvâ sâhiplerinin üstünlüğü şeklinde, Kur'ânı Kerîm'de yer alan âyet şöyle buyurur:

> "Ey insanlar! Hakikat biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Sizi birbirinizle tanışasınız diye, *milletlere ve kabilelere ayırdık.* Şüphesiz ki sizin Allah nezdinde en şerefliniz takvâca en ileri olanınızdır. Hakîkaten Allah her şeyi bilen ve her şeyden haberdar olandır" (K. 49/13).

1478. Kur'ânı Kerîm nazarında muteber olan, "asil bir aile veya sınıfa mensup olmak" değil "sâlih amel" (güzel fiil ve eylemler)'dir. Tûfan *Nûh* kavmini her taraftan çevirince, *Nûh* A.S. şöyle duâ etti:

"Ey Rabbim, benim oğlum da şüphesiz benim ailemdendir. Senin vaadin elbette hakdır ve Sen hâkimlerin en âdilisin".

Fakat Cenâbı Hak şöyle cevap verdi:

"Ey *Nûh,* o, kat'iyyen senin âilenden değildir. Çünkü, o, sâlih olmıyan ameller işlemiştir[1721].

Bu bakımdan bir peygamberin oğlunun bile imtiyazları olmayınca, başkalarının imtiyâzı daha az olacaktır.

1479. Kur'ânı Kerîm, "Mü'minler ancak kardeştirler" demektedir[1722]. "İnançlar birliği" *(: Weltanschauung)* üzerine kurulu bu yapıda bir *"millet"*de yahut kendi terimiyle *"ümmet"*de şahsî veya ailevî menfaat aslâ öne geçemez:

"Ey îman edenler! Allah'a ve peygambere hâinlik etmeyin. Siz kendinize ait emânetlere bile bile hâinlik eder misiniz? Bilin ki mallarınız da, evlâtlarınız da ancak (sizi saptırmak isteyen) bir imtihandır; büyük mükâfat şüphesiz Allah katındadır" (K. 8/27-8).

Veyahut da:

"De ki: Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, kabileniz, elinize geçirdiğiniz mallar, kesâda uğramasından korktuğunuz bir ticâret ve hoşunuza giden meskenler, size Allah'dan, O'nun Peygamberinden ve O'nun yolundaki bir cihaddan daha sevgili ise, artık Allah'ın emri gelinceye kadar bekleye durun. Allah sapıklar gürûhunu hidâyete erdirmez" (K. 9/24).

1480. Şu halde, İslâmın anladığı şekil bir "vatanseverlik", insan irâde ve seçiminin tamâmen dışında bir şey olan, akrabalık veya hemşehrilik esasına dayalı değil "seçilmiş, belli bir hedef" içindir. Kur'ânı Kerîm bu mevzuu sık sık ele alır:

"Hepiniz, toptan sımsıkı Allah'ın ipine sarılın. Parçalanıp ayrılmayın. Allah'ın, üzerinizdeki nîmetini düşünün. Hani, siz, (birbirinizin) düşmanla-r(ı) idiniz de, O, kalblerinizi birleştirmişti. İşte onun nîmeti sâyesinde kar-

1721. *K.* 11/45-46.
1722. *K.*49/10.

deşler olmuştunuz ve yine siz bir Ateş çukurunun tam kenarında iken oradan da sizi o kurtarmıştı. İşte Allah size âyetlerini böylece apaçık bildiriyor, tâ ki doğru yola eresiniz. Bir de içinizden öyle bir cemâat bulunmalıdır ki (Onlar herkesi) hayra çağırsınlar, *iyiliği emretsinler, kötülükten vazgeçirmeye çalışsınlar.* İşte onlar murâda erenlerin tâ kedileridir" (K. 3/103-4 ve ayrıca bakınız: aynı sûre, âyet 110 ve 114).

g. Hükûmet idaresi ve danışma (istişâre):

1481. İslâm Hükûmeti meşveret esâsı üzerine kurulmuştur. Bu danışmanın şekli insanın tercihine bırakılmıştır, fakat ehemmmiyeti Kurânı Kerîm'de defalarca ele alınır:

a) "...Ey Muhammed! İş (emr) hususunda onlarla müşâvere et! Bir kere de azmettin mi artık Allah'a güvenip dayan! Çünkü Allah kendine güvenip dayananları sever" (K. 3/159).

b) "Size verilen şey hep dünya hayatının geçici (birer) faydasıdır. Allah indinde olan (nîmetler) ise, îman edip Rablerine güvenen, büyük günahlardan ve fâhiş kötülüklerden kaçınan, öfkelendikleri zaman bizzat (kusurları) örtmekte (bağışlamakta) olanlar, Rablerinin dâvetine icâbet edenler, namaz kılanlar —ki bunların umumî işleri(: emr) dâima aralarında müşâvere (ile) dir— için olup daha hayırlı, daha süreklidir" (K. 42/36-8).

c) "(Karar verildikten sonra) itâat, ve (müzakere sırasında) iyi ve uygun söz sarfetmek onlara daha çok yakışır. Ve umumî iş(: emr) hususunda bir karar varıldığında Allah'a gerçekten sadâkat ve doğruluk gösterselerdi kendileri için elbet daha hayırlı olurdu" (K. 47/20-21).

1482. Bu sonuncu âyet açıkça göstermektedir ki, şu veya bu sebeble reyi kabul edilmiyenler buna rağmen diğerleriyle tesânüd halinde hareket etmekle mükelleftirler. Fakat, Kur'ânı Kerîm şûrâ kararına, Devlet Başkanının *veto* ile karşı gelme hakkı olup olmadığını açıkça göstermemektedir. Muhtemelen devir ve şartlara göre değişmek üzere *veto* konusunda bir karara varmak halkın tercihine bırakılmıştır. Bir şûrânın ekseriyetle veya hattâ ittifakla alınan bir kararının, Kur'ânı Kerîm'ın esaslarına uymadığı takdirde hiçbir kıymeti olmayacağı îzahtan vârestedir. Devlet Başkanı bunu *veto* veya başka bir yola başvurarak reddetmek mükellefiyeti altındadır (bk. K. 6/114-7).

1483. Resûlullah'ın tatbikatı, dînî olmayan konulardaki müşâverenin bu cephesi üzerinde bize bilgi vermektedir. O'nun pek yakın sahâbîlerinden birisi şöyle demektedir:

"Arkadaşlarına Resûlullah'dan daha çok danışan hiç kimse görmedim"[1723].

1723. Tirmizî, 21/35; İbni Hacer, *Feth'ul-Bârî*. XIII. 288.

Veyahut da:

> Allah'ın Resûlü Ebû Bekr ve Ömer'e şöyle dedi: "Siz ikiniz bir noktada mutabık iseniz ben buna karşı çıkmam". Râvi ilâve ediyor: "İbn'ul-Abbâs'a göre onlar, Peygamberin iki vezîri idiler"[1724].

Muhammed A.S.S. şöyle demiştir:

> Şayet Müslümanlara ("Şurâ'l-Müslimîn) danışmadan birisini reis tâyin edebilseydim *İbn Umm Abd* (yani Abdullah İbn Mes'ûd)'ı tâyin edebilirdim[1725].

Bu mevzuda bazı somut örnekler verelim:

1484. (a) Medine'ye vâsıl olduğunda Resûlullah A.S.S., namaza dâvet için en iyi vasıtayı bulmak gayesiyle sahâbîleri ile müşâvere etti. Bazıları ateş yakılmasını, diğerleri Yahudiler veya Hıristiyanlar gibi hareket edilmesini istediler: bir diğeri ise rüyasında "gür bir insan sesiyle dâvet" şeklini gördüğünü anlattı. Ve Peygamber bu tarzı kabul etti[1726]. Diğer teklifler şüphesiz geri alındı.

(b) Medine Müslümanları bizzat kendi akrabalarını korudukları gibi Peygamberi de korumak üzere o'nunla antlaşma yapmışlardı. *Bedir* seferi sırasında, Mekke ordusunun gelişi öğrenilince, Resûlullah savaşa çıkıp çıkmama kararı vermek üzere umumî bir şûrâ topladı. Mekke menşe'li (: Muhâcir) Müslümanların hepsinin yardıma hazır oldukları hususunda teminat vermeleri ile iktifa etmedi ve sözüne devamla: *"İstişârî re'yinizi bana bildiriniz"* dedi. O zaman Medineli Müslümanların (: Ensâr) temsilcisi ayağa kalktı ve Peygamberin özellikle kendi re'ylerini sorduğuna kanaat getirdikten sonra, o'na tam mânasıyla tesânüt halinde olduklarını bildirdi. Resûlullah bundan hoşnut oldu[1727]. Medineli müfrezeler ona iltihak etmeseydi harbe girmeyecekti.

(c) Bir yıl sonra, *Uhud* savaşı sırasında, Resûlullah A.S.S., şahsen düz ve çıplak bir ovada meydan muhârebesi yapmaktansa şehirde kalmak ve muhâsarayı karşılamak fikrindeydi. Fakat anlaşıldığına göre ekseriyeti teşkil eden diğer tarafın ısrarı karşısında kendi görüşünden vazgeçti; bin kişi ile sefere çıktı. Biraz sonra Medine'li "Müslüman-

---

1724. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 420, İbn Hanbel'e istinaden.
1725. İbn Sa'd, 3/I, s. 109.
1726. İbn Hişâm, s. 346-8; İbn Sa'd, 1/II, s. 7-8.
1727. İbn Hişâm, s. 435; İbn Sa'd, 2/I, s. 8.

lar''dan üçyüzü, açıkça döneklik teşkil eden maksat ve gayeler uğruna orduyu terkettiler; onlar münâfık idiler. Resûlullah A.S.S. bunların hareketlerine rağmen harbe girdi. Kaydedelim ki, daha fazla sayıda Medineli, Resûlullah'a tesânüt içinde kalmıştı[1728]. Fakat harp şûrâlarından konumuzla ilgili mübalâğalı neticeler çıkarmamak gerekir.

(d) İlk *Bedir* savaşının esirlerinin durumu müzakere edilirken, *Ömer R.A.*, onların hepsinin öldürülmesini teklif etti. *Ebû Bekr* R.A. ise, onların fidye karşılığında serbest bırakılmalarını istedi. Resûlullah A.S.S. sonuncu re'yi kabul etti[1729]. Fakat rivâyetlerde bu iki ayrı görüşün tarftarlarının sayısı bildirilmiyor; bu devirde re'yler sayılmıyordu.

(e) *Hendek* savaşı sırasında, Resûlullah muhâsaraya katılan düşman birliklerden birini, kendilerini Medine'nin hurma mahsulünden bir miktar vermek suretiyle satın alarak düşman saflarını zayıflatmak istedi. İleri gelen Bir Medineli reis buna muhâlefet etti. İtiraz, iktisâdı sebeblerle olmayıp, sadece vakar ve izzeti nefis sâikine dayanıyordu. Bunun üzerine Resûlullah A.S.S. bahis konusu teklifini geri aldı[1730].

(f) *Hudeybiye* seferi sırasında, Resûlullah A.S.S. Mekkelilerin müttefiki olan ve İslâm aleyhtarı bir kaynaşma içinde bulunan *Ehâbîş*'lere karşı harekete geçmek istedi, fakat *Ebû Bekr*'in re'yi üzerine kararından döndü ve doğruca *Hudeybiye*'ye gidildi[1731].

(g) *Hudeybiye* sulh akdindeki durum daha da mühimdir: Bu sulh anlaşmasında yer alan Müsulümanlar aleyhine elverişsiz şartlar herkesi üzmüş ve *Ömer* R.A. gibi bazı şahıslar memnûniyetsizliklerini açıkça ifâde etmişlerdi. Fakat Resûlullah şöyle buyurdu: *''Allahu Teâlâ bu şartları kabul etmemi bana vahiy suretiyle bildirdi''*. Bu söz, bahis konusu hukukî meseleyi çözmeksizin, bir mü'mine boyun eğdirecektir. Esasen ilâhî vahiyler pek tabiidir ki Resûlullah ile son bulmuştur: Siyâsî-dünyevî idârede onun yerine geçen Başkan-Halîfeler bu imtiyâza sâhip değildirler.

(h) Nihayet H. 8. yılda *Hevâzin* esirlerinin durumunu hatırlatalım. Köle statüsüne sokulan kadın ve çocukların da dâhil olduğu ganîmetin tevziinden sonra mağlûp kabileden bir hey'et İslâmiyeti kabul ettiklerini bildirmek, mülklerinin ve harp esirlerinin iâdesini istemek üzere Resûlullah'ın huzuruna çıktı. Muhammed A.S.S. şöyle buyurdu: *Mülk veya esirlerden birini seçiniz'';* hey'et üyeleri, sonuncuları seçti. Mu-

1728. İbn Hişâm, s. 558-9.
1729. Tabarî, I, s. 1354-5.
1730. İbn Hişâm, s. 676; İbn Sa'd, 2/I, s. 49-50.
1731. İbn Kesîr, *Hidâye*, IV, 173; Buhârî, 64/37 (No. 28)

hammed A.S.S. sahâbîlerini toplayarak, *Havâzin*'lerin İslâmiyeti kabul ettiğini ve ganîmetin taksimi sırasında kendisinin ve kabilesinin mensuplarının hissesine düşen bütün esirleri geri vermeye karar verdigini bildirdi. Bazı kabile başkanları onun tutumunu takip ettiler, diğerleri ise muhâlefet ettiler. Resûlullah bir ayırım yapmak istedi ve bütün kabilelerdeki her ailenin temsilcisini huzûruna çağırdı. Neticede sadece iki kabilenin esirlerini meccânen serbest bırakmak istemedikleri anlaşıldı. Bunun üzerine Resûlullah A.S.S. bu dikkafalılara *Beyt'ul-Mâl*'den münâsip bir tazminat ödenmesi suretiyle esirlerin serbest bırakılmasını emretti[1732].

1485. İtiraf edelim ki bu gibi çok sayıdaki müşâvere örneklerine rağmen veto meselesi hakkında hüküm vermek zordur. Bizim intibaımız şudur ki, İslâmiyet, Devlet Başkanının veto hakkı konusunda lehte ve aleyhte hüküm koymamıştır. Şartlara ve Başkanın şahsî kabiliyetlerine göre bu hakkı ona tanıyıp tanımamak, o Başkanın seçmenlerine ait olacaktır. Bir defa daha tekrar edelim ki, İslâm Devletinin bütün yasa ve bütün idarî kararları daima Kur'ânı Kerîm'e ve hadîsi şerîflere uygun ve bunlara bağlı olacaktır.

Müşâverelerde Gayrımüslim tebeanın yeri:

1486. Resûlullah'ın hayatında cereyân eden öyle bazı olaylar vardır ki bunlar bizi, bu mevzuda aydınlatmaktadır: Medine'ye varışından hemen sonra, Muhammed A.S.S., Medine şehrini bir "Şehir-Devlet" olarak teşkilâtlandıran anayasayı vazetti; bu devirde şehir halkının hemen hemen yarısı Yahudi idi ve onların (nisbî bir bağımsızlık muhâfaza etmek sûretiyle) merkezî Konfedere Devlet'e katılıp bağlanmaları, sulh yoluyla ve tamamen kendi arzularıyla olmuştur. Bu Anayasa metninin meydana getirilmesinden önce, Müslümanlar ile Medine Yahudileri arasında müzâkere ve istişârelerin yapılmış olduğunda şüphe yoktur.

1487. Bu anayasada, sulh, muhârebe ve askerî savunmanın, Müslümanlar ve Medine Yahudileri arasında müşterek ve bölünmez olduğu sarâhatle kaydedilmiştir. Bu maddenin fiiliyatta kendine bir tatbik alanı bulabilmesinin, Yahudilerle müşâvere etmeden mümkün olabileceğini düşünmek mânasız olur.

1488. Resûlullah ile Arabistan'ın müşrik kabileleri arasında, daha önce işâret ettiğimiz gibi, bazı ittifak ve askerî yardım anlaşmaları yapılmıştı. Bu itibarla, Gayrımüslim müttefiklerle zaman zaman onun

1732. İbn Hişâm, s. 877-8.

istişâreye oturması kendisi için zaruri oluyordu.

1489. Resûlullah A.S.S., bir Gayrımüslim olan *Amr'ubn Umeyyet'id-Damrî*'yi, *Necâşî*'nin nezdinde elçi olarak göndermişti. *Bedir*'deki müşrik esirlerinin herbirinin "kurtuluş fidyesi" olarak on müslüman çocuğuna okuma-yazma öğretmesini Resûlullah şart koşmuştu. Şahsî kâtibi *Zeyd'ubn Sâbit*'e İbrânî yazısını öğrenmesini emretmiş ve o da anlaşıldığına göre bunu şehirdeki Yahudilerden öğrenmişti. Şu halde o, Gayrımüslimleri memur, mualim teknisyen, inşaatçı v.s. olarak kullanmayı helâl telâkki ediyordu. Resûlullah, şahsen Medine'nin Yahudi tüccarlarından yiyecek maddesi satın almış, hattâ zırhlı gömleğini onlardan birine rehin olarak bırakmış ve onu geri alamadan vefât etmişti. Bir Yahudi bankerinin Paygembere, bizzat gelerek borcunu ödemesini istediği zikredilir. Vasiyetinde (Bk. *Mâverdî,* s.248); *"Gayrımüslim tebeama (ehli Zimme) iyi muamele ediniz!"* (: İhfazûnî fî zimmetî) demiş olduğunu görüyoruz.

1490. Gayrımüslimlerle istişâre durumu ve onların Devlet hizmetlerinde istihdâmına ait vak'alar, Hulefâi Râşidîn, bilhassa Halîfe *Ömer* R.A. devrinde daha çok sayıda ve mühim işlerdedir. Bu Halife'nin vâlilerden birine, Hıristiyan olan sekreterini uzaklaştırması için verdiği emre ait münferid bir vak'a üzerinde fazla israrla durulmuştur. Bu, umuma teşmil olunmayacak olan tamamen münferit bir emirdir. Bu hususî emrin sâik ve sebebleri üzerinde durmayacağız[1733], fakat bizim tezimizi te'yid eden diğer olaylara işâret edelim: Aynı Halîfe bir gün Suriye'deki vâlisine, başşehrin malî işlerinin idâresinde istihdâm etmek üzere bir Rum hesap uzmanı göndermesi için mektup

1733. Burada söz konusu vâli Ebû Mûsâ el-Eş'arî'dir. Daha Hicret öncesinde İslâmı kabûl etmiş ve pek zâhid bir sahâbî olan Ebû Mûsâ, okuma-yazma bilmezdi. Bizzat kendisinin ifâde ettiğine göre o, "Yazı alfabesini Resûlullah'ın vefâtından sonra öğrenmişti" (bk. İbn Sa'd, IV/1, s. 83). Muhtemelen bu öğrenim Halîfe Ömer zamanında ve hattâ Halîfenin kendisine Hıristiyan kâtibinin işine son vermesini emretmesinden sonra cereyan etmişti. Kendisi yazı yazmaktan hoşlanmadığından ölümüne yakın senelerde bir yazı yazmaya mecbur olduğunda "bu, bir akrep yumağını" andırıyordu. İhtiyatlı Halîfe, bu emriyle okuma-yazması olmayan vâlisinin itimadını kazanmış bu kâtibin devlet sırlarına vakıf olmak sûretiyle herhangi bir kötü niyetini önlemek istemiştir. Bu emrin verildiği sırada Irak Futûhatı henüz yeni başlamıştı ve Irak'da henüz sükûnet avdet etmemiş, hattâ buranın eski efendileri Sâsânî'ler, Müslümanlarla çatışmaları sürdürüyorlar ve halkı da onlara karşı kışkırtıyorlardı. Bu şartlar altında Irak'da vâlilik vazifesi gören ve askerî işlerle son derece meşgul olan bir kimsenin kâtibinin her türlü tecrübeden geçmiş itimada şayân bir vazifeli olması gerekliydi.

yazdı[1734]. O, ziraî vergiler ve hattâ askerî meseleler hakkında dahi sık sık Gayrımüslim tebea ile istişâre ederdi.

1491. Sâdece nazarî olmayıp aynı zamanda Hulefâi Râşidîn'in tatbikî alanda görülen buna benzer emsâl hareketleri, sonraki devirde gelen Şâfiî'lerden *Mâverdî* ve Hanbelî'lerden *Ebû Ya'lâ el-Ferrâ* gibi hukukçuları[1735], âmme hukukuyla ilgili eserlerinde, daha az mühim vazife ve işler bir tarafa, Devletin icra organlarında bile Halîfenin Gayrımüslimleri vezîr olarak istihdam etmesinin tamâmen helâl olduğunu teyîd ve tasdîk etmeye sevketmiş olsa gerekir.

i. Teşriî faaliyet:

1492. Teşriî çalışmalar çok sâde bir biçimde cereyan ediyordu; gerek gördüğü, gerek konuşulduğunu duyduğu herhangi birşey ile alâkalı olarak Resûlullah bir emir verme ihtiyacını hissettiği zaman, teşebbüse geçiyor ve emirlerini veriyordu; herhangi bir tatbikatı tasvip ediyor, bir diğerini değiştiriyor, bir başkasını ise yasak ediyor veya tamâmen yeni bir tatbikatla onu değiştiriyor, bu böylece devam ediyordu. Bütün bu hallerde, teşrî vazifesi birbirinden tamamen farklı üç kategoriye ayrılıyordu; *1.* Ya yüksek sesle bir şeyi bildiriyor (veya yazı ile, meselâ şahısların eyâletlerde bulunmaları sebebiyle nâmevcut oldukları zaman) veya 2. kendisi bizzat bir şeyi yapıyor veyahut da 3. sahâbîlerinin bir şey yaptığını görerek susuyordu: İslâm hukukundaki kaidelerin bir kaynağını da bu sonucu sessiz tasvip, eski âdetlerin bir kısmını müsamaha ile karşılama*(: takrîr)* teşkil eder.

1493. Böylece Resûlullah'ın getirdiği kanundan herhangi bir bilgi edinenler bunu başka şahıslar arasında da yayıyorlardı. Nâdir de olsa bazan yeni teşrî ettiği bir kanunun umuma ilân edilmesi için ihtimam gösterdi. Buna misâl olarak dâmadı *Ali* R.A.'ı *9.* Hicrî yılda Hac esnasında Mekke'ye gönderip bazı hukûkî durumları orada ilân etmekle vazifelendirdiğini zikredelim. *Ali* R.A.'ın hususî memurları ki *Ebû Hureyre* bunlardandı, bu ilânı kalabalık arasında zaman zaman yüksek sesle tekrar ediyorlardı.

1494. Burada hatırlatalım ki, İslâm nazarında insan hayatı bir bütündür: İnsan hayatının manevî, ibâdetle ilgili içtimâî ve diğer bütün cepheleri bir tek kanun müdevvenatı tarafından nizamlanmıştır. Kur'ânı Kerîm, her nevî otorite kaynağının Hâlikimiz olan Allah ol-

---

1734. Balâzurî, II, 285.

1735. Bakınız: Mâverdî'nin ve Ebû Ya'lâ el-Farrâ'nın aynı adı taşıyan *el-Ahkâm'us-Sultâniye* adlı eserlerinde, "Vizâre" Bölüm'leri.

duğunu beyân eder[1736]. Allah ne ise dilerse ona hükmeder[1737]. Hükmünde (otorite), kendisinin hiçbir ortağı yoktur[1738]. Allah her türlü maddî algının, idrâkin ötesinde olduğundan onun *"Halîfesi"* yani bir insan, bir peygamber vâsıtasıyla Allah insanlara kanunlarını bildirir ve tatbik ettirir.

1495. Kur'ânı Kerîm Müslümanlar için Allah'ın vahyedilmiş sözü, Muhammed A.S.S. tarafından alınmış ve mü'minler için tebliğ edilmiş ilâhî müdevven bir kanundur. Bu Kitâb, insan hayatının bütün görünüşleri için kanun koymuştur; bununla beraber, şâyet bizzat bu mukaddes kitapta, hukukun tekâmülü ve kanunların şartlara uyması öngörülmemiş olsa idi, gittikçe giriftleşen bir camiyetin değişen ve dâima artan ihtiyaçları için kifâyetsiz olabilirdi.

1496. Böylece Kur'ânı Kerîm, herşeyden önce Resûlullah'ın şahsını, kanunu tekâmül ettirmek için en yüksek bir otorite olarak tesbit eder ve şöyle der:

> "O kendi (re'y ü) hevâsından söylemez; onun söylediği şey, kendisine (Allah tarafından) vahiy olarak gelenden başka bir şey değildir"[1739].

Veyahut da:

> "Resûlullah size ne verdiyse onu alın, size ne yasak ettiyse ondan da sakının"[1740].

Mâna itibariyle bunlara benzer daha birçok başka âyet vardır. Bu kesin ve açık beyânlar olmasaydı dahi, Muhammed A.S.S.'ın Allah'ın Resûlü olduğuna inanan birisi için, o'nu gönderenin ilâhî Elçisi olarak Allah'tan alıp naklettiği her şeye inanmak tabiî olurdu. Fakat bundan başka bir çok âyette insana, fert olarak tefekkür etme, tetkik etme ve bizzat idrâk etme emri verilmektedir. Diğer âyetlerde:

> "Siz bilmiyorsanız ehli zikre(: âlimlere) sorun"[1741].

Bundan şu neticeyi çıkarıyoruz. Diğer bütün ilimler gibi, hukuk da bir ilim, özel bir bilgi manzûmesidir ve bu ilmi tefsir edecek, üzerinde

---

1736. *K.* 6/57; 12/40, 67.
1737. *K.* 5/1.
1738. *K.* 18/26.
1739. *K.* 53/3-4.
1740. *K.* 59/7.
1741. Meselâ *K.* 16/43; 21/7.

işleyecek, yeni kanunlar çıkaracak olanlar ancak bu ilmin mütehassısları, hukukçulardır. Tıbbî bir mesele, bir "şâir"e, bir mîmârî mesele, kendi sahasında allâme de olsa bir "filozof"a sorulmadığı gibi, hukûka veya ilâhiyata âit bir meselenin de diğer mevzûlardaki âlimlere, hele alelâde kimselere sorulması doğru olmaz; hattâ tehlikeli olur. Bizzat Kur'ânı Kerîm bu konuya îmada bulunur:

> "Mü'minlerin hepsinin birden savaşa çıkmaları doğru değildir. O halde içlerinden her sınıfın bir kısmı dîn öğreniminde bulunmaları ve onlar dönüp geldiklerinde kendilerini (dînî konularda) uyarmaları için niçin (geride) kal masınlar? Böylece onlar (cehâletleri yüzünden irtikâb ettikleri) kötülüklerden kaçınacaklardır"[1742].

Veyahut da:

> "Eğer bunu (meseleyi) Peygambere ve onlardan (mü'minlerden) emir sâhiplerine döndürmüş (onlara müracaat etmiş) olsalardı, bunlardan sonuç çıkarmağa kaadir olanlar onu bilirlerdi"[1743].

1497. Resûlullah'ın tatbikatı bize göstermektedir ki, teşriî mevzûda o, bir ıslahatçı(: reformist) idi. Değiştirilmesini veya neshedilmesini lüzumlu gördüklerinin haricinde mü'minlerin tatbik edegelmekte oldukları bütün eski âdet ve geleneklerin devâmına müsâade ediyordu. Bu müsâade, sadece dînî olmayan konularda —ticâret vesaire gibi— değil, aynı zamanda cezâ kanunları ve hattâ Hac gibi tamâmen dînî olan şeyler için de sözkonusudur. Bu tatbikat, âdet ve geleneklerin bazıları, *İbrâhîm* ve *İsmâ'îl* Peygamberlerin "Şeriatı"na kadar uzanıyordu; fakat diğer bir kısmının çok eski olmadığı da bilinmektedir. Bununla beraber İslâmdan önceki tatbikattan putperestlikle ilgili olmayan veya adâlet dışı bir yönü bulunmayanların devâmına Resûlullah müsâade etti. Böylece bir eski tatbikat, "İslâm Şeriatı"na dâhil oldu. Resûlullah A.S.S.'ın bu müsâmahası, belki aynı usûlün sonraki devirler için de mûteber olmasını tazammun eder: Bütün gelenek ve âdetler, mü'minler için her zaman bir mihenk taşı olan Kur'ânı Kerîm ve hadîsi şerîfler ile çatışmıyorsa mahiyeti itibariyle iyidir, hiç olmazsa müsâmaha ile karşılanır.

1498. Muhammed A.S.S. hayatından, konumuz bakımından manidar olmaları itibariyle bazı hâdiseleri zikredelim:

1742. *K.* 9/122.
1743. *K.* 4/83.

1499. (a) Resûlullah, *Muâz'ubn Cebel*'i hâkim olarak *Cened*'e tâyin etti (Yemen'de bulunan bu şehirdeki muhteşem bir câmi günümüzde de ona âit hatırâ ve an'aneleri taşımaktadır). Yola çıkmak üzere izin istemeye geldiğinde Resûlullah A.S.S. ona sordu:

"— Hangi esasa göre hüküm vereceksin yâ Muâz?"
"— Allah'ın kitabına (Kur'ân'a) göre!"
"— onda (o hâdiseyle ilgili bir hüküm) bulamazsan?"
"— Peygamberin Sünneti ile!"

Muhammed A.S.S. tekrar sordu:

"— Ya onda da bulamazsan?"
"— Kendi ictihadımla hükmederim."

Mu'âz'ın bu suretle cevap vermesi üzerine Resûlullah çok sevinmiş ve ellerini göğe kaldırarak:

"Allah'a hamd ü senâlar olsun ki Resûlünün elçisini, Resûlünün râzı olduğu ve istediği şeye muvaffak kıldı"

buyurmuştur[1744]. Böylece devesine binen *Mu'âz,* Medine'den hareket ettiğinde Resûlullah ona bir müddet yaya olarak eşlik etmiş ve bununla onu hem şereflendirmek ve hem de ona, son bazı tâlimat ve emirlerini vermek istemişti(bk. A. b. Hanbel, 6/235, 243, 244); bu tâlimatı arasında meselâ:

"Lüks bir hayat sürmekten kaçın; zîra Allah'a kulluk eden gerçek mü'minler, lüks bir hayat sürme yoluna girmezler" (A. b. Hanbel, 6/243, 244).

gibi buyruklar da bulunuyordu. Yine *Mu'âz* şöyle nakletmektedir:

"Ben Resûlullah'a şunu sordum:
'— Şâyet senin sünnet ve tatbikatına uymayan ve senin buyruklarına riâyet etmeyen bir takım Başkanlar ile karşılaşırsak onlara ne gibi bir davranış gösterelim, bu konudaki görüşün nedir?

Şöyle cevap verdi:

'— Allah'a itaat etmeyene (yani Allah'ın emirlerine aykırı buyruklara) itaat gerekmez..."
(Bu hadîs, *Ebû Ya'lâ* tarafından İbn Hacer'in Matâlib adlı eserinde nakledilmiştir; bk. No. 2110; ayrıca bak. *A. b. Hanbel,* 3/213)

1744. A. b. Hanbel, 5/230, 236, 242; Tirmizî, 13/3; Ebû Dâvud, Şafi'î v.s.

Hayber Yahudileri ile ilgili yukardaki Bölümün ek kısmında da işâret ettiğimiz gibi Resûlullah, *Mu'âz*'ın namuslu ve dürüst bir hayat sürmesini istemiştir: bu sebebledir ki tamâmen istisnâî bir şekilde onun *Beyt'ul-Mâl*'den bir miktar nakit çekip bununla ticaret yapmasına müsade etmişti. Gerçekten de *Mu'âz Yemen*'de vazifeli olarak bir çok seneler kalıp zenginleşmiş ve Ebû Bekr'in Hilâfet makamına çıkması zamanına kadar Medine'ye dönmemiştir. O devirde Ömer, âmme idaresi için hiç de hoş olmayan ve diğerleri için kötü örnek teşkil edecek olan bu ödünç alma tatbikatından vazgeçmesini *Mu'âz*'a tavsiye etmiş ve o da bu nasihattan o derece müteessir olmuştur ki sonunda bu yoldan elde ettiği bütün kazançlarını, kıymetsiz bir deve kırbacına varıncaya kadar Halîfe Ebû Bekr'e (yani Devlet Maliyesine) iâde etmiştir. O da *Mu'âz*'ın bu jestinden o kadar hislenmiştir ki bütün bu servetini ona Hükûmetin bir hediyesi olarak geri göndermiştir. Bir müddet sonra *Mu'âz* artık bu idarî vazifelerden bıkkınlık getirmiş ve çıkılan askerî seferlere gönüllü olarak yazılmış ve bir müddet sonra Suriye'de hayata gözlerini kapamıştır. (Bu bilgiler *İbn Râhûye ve* Abd'urrazzâk tarafından rivâyet edilmiş ve *İbn Hacer*'in Mattâlib adlı eserinde No. 1389-1390'da nakledilmiştir; ayrıca bk. *Bayhakî,* Sunen Kübrâ, 6/48).

1500. (b) Resûlullah A.S.S.'ın şöyle söylediği rivâyet olundu:

> "Erkeklere, zevceleri çocuklarını emzirdiği müddetçe onlara yaklaşmalarını yasak etmeyi arzû ediyordum. Sonradan Bizanslılar ve İranlılarda böyle bir yasak olmadığını ve bunun çocuklara zararı olmadığını nazarı itibara alarak bu fikrimden vazgeçtim"[1745].

Aşağıdaki paragrafta bulacağınız şu hadîsi şerîf ise daha çok şey ifâde etmektedir:

1501. (c) Medine'ye vardığında Muhammed A.S.S. halkın çiçek açma mevsimi gelince, hurma ağaçlarında sunî tozlaştırma tatbîk ettiğini gördü. Bu o'nun hayâ ve içtimâî ahlâk hislerini rencîde etti ve böyle yapmamalarını tenbîh etti. Bunun sonucu mahsul çok azaldı ve çiftçiler gelip bu durumdan şikâyetçi oldular. Resûlullah şöyle cevap verdi:

> "Âdetiniz olduğu veçhile yapınız, siz bu dünya işlerini benden iyi bilirsiniz"[1746].

1745. Ebû Dâvud, 27/6.

1746. Müslim, 43, No. 139-141; İbn Hanbel, I, 162 (veya No. 1395 ve not)

1502. (d) Resûlullah A.S.S. bir gün şöyle buyurdu:

"Müctehid bâzen istidlâlinde (tüme varım) yanılır, bazen gayesine erişir. Şâyet gayesine erişirse Allah katında kendisine çifte mükâfat(: sevap) vardır ve şâyet yanılırsa yine de o (şerefli bir gayret gösterdiği için) bir mükâfata nâil olur"[1747].

1503. Mâdemki müctehidler ve mütehassıslar dahi yanılabiliyor, o halde herhangi bir yetkili şahıs, kendinden önce gelenlerin kanaatlerine karşı çıkabilir ve böylece meselelere daha iyi çözümler getirebilir. Bu durum ve hak, sadece eski fakîhlerin şahsî ferdi re'yleri için değil, fakat herhangi bir devirdeki birçok hukukçunun icmâ teşkil eden müşterek re'yleri için de geçerlidir: Diğerleri arasında büyük hukukçu *Pezdevî*'nin[1748] de te'yid etmiş olduğu gibi, sonraki devre ait bir icmâ kendinden öncekinin yerini alabilir.

1504. Hukukçunun kanaatleri, Kur'ânı Kerîm ve hadîsi şerîflerin tefsirine dayanır. Tefsirler başka başka olabilir ve şartlar değişebilir. Resûlullah'dan başka yanılmaz hiç kimse olmadığına göre (Sünnî Müslümanların inancı budur), eski hukukçuların hüküm ve görüşlerinin, gene hukukçular tarafından yeniden gözden geçirmeye tâbi tutulması, Kur'ânı Kerîm ve hadîsi şerîflere karşı bir hareket teşkil etmez. Bu iki ana hukuk kaynağının bizzat Kur'ân ve hadîsde yer alan direktiflere uygun bir biçimde tefsir edilmesi kâfidir.

1505. Kur'ân'dan ve Resûlullah'ın sünnetinden neş'et eden delîl ve verilen özellikleri üzerinde son olarak birkaç kelime söyleyelim: İslâm hukûkunun bu iki esas kaynağında bulunan herşey ehemmiyet ve genişlik bakımından birbirine eşit değildir; gerçekten de kanun Şâri'i Allah tarafından kullanılan kelime ve terimler emredilen şeye göre değişik görünüşlerdedir. Böylece müslüman fakîhler umûmî bir nazariye tesisine muvaffak olmuşlardır: Onlar bütün kaidelerin *hayır* ve *şer* ölçüsüne dayandığını söylerler; bir şey "hayır" ise onu mecbûrî olarak yapmak lâzımdır. Şâyet "şer" ise ondan kaçınmak mecbûrîdir; karışık durumlarda, şâyet "iyilik"(: hayır) tarafı daha üstün ise bu şeyin *yapılması tavsiye* edilir. Ve eğer "kötülük"(: şer) cephesi galip ise *yapılmaması* tavsiye edilir; "hayır ve şerrin müsâvi" olduğu şüpheli hallerde veya "hayır ve şerrin 'açıkça' görünmediği" durumlarda, şartlara göre *tercihte bulunmak ferde bırakılır;* öyle ki aynı şahıs bir defasında yaptığı bir hareketi başka bir defa yapmaktan sar-

---

1747. Buhârî, 96/21; Müslim, 30/2, Şâfi'î, *Risâle*, ait olduğu yer.

1748. Buhârî, Abd'ul-Azîz (Ö. 730 H.) *Şerh Usul Pezdevî*, "İcmâ" maddesi

fı nazar edebilir ve bu tutumunda Şeriat'a aykırı bir taraf bulunmaz. Kur'ânı Kerîm ve hadîsi şerîf'lerde kesin emir ve nehiyler(: Kaçınılması mecbûrî yasaklar, haramlar)'ın sayısı gayet azdır. Kolaylıkla anlaşılacağı gibi, Allah'a îman, namaz, oruç, hac, zekât vergisi gibi mevzûlardaki kaideleri değiştirmek için kanun yapmak hiçbir surette bahis konusu olamaz; bunlar bir müslüman için daima *farz* olarak kalacaktır. Kezâ katl, zinâ, başkasının malının gasbetme gibi nehiyler de daima *haram*, yani yasak olarak kalmakta devam edecektir. Tavsiye edilen (*: hasen*) veya tasvip edilmeyen(*: mekrûh*) hereketlere gelince, şartlara göre teşriî organ bu nevîden bir kaideyi geçici olarak ta'lîk edebilir. Hareketlerimizin beşinci kategorisini içine alan ve beşerî işlerin ekseriyetini teşkil eden, ne iyi ve ne de kötü denemeyen*(: mubâh)* fiilleri nizama sokmak için aynı organ, daha da kuvvetli ve haklı bir şekilde *(afortiori)* müdâhale edebilir. Bu sistemin elâstikiyeti ve böylece onun samîmî ve inanmış insanların meşrû ihtiyaçlarına nasıl intibak edeceği görülmektedir. Şüphesiz mü'minlerin, İslâm Fıkhı'nda ihtisas kesbetmemiş, aşağılık kompeksiyle de mâlul şahıslara veya şerefli insanıara yakışmayan gayelerle hareket edenlere tâbi olmasına müsaade edilmemiştir.

1506. "Şartların değişmesi" ve "Şerî" hukuk kaidelerinin bu durumlara göre tâdil ve değiştirilmesi" meselesine gelelim: Belli bir yetkilinin bir konuda verdiği emir veya koyduğu kaidenin, yine o yetkili veya onun üstündeki bir başka yetkili tarafından tâdil edilip değiştirilebileceğini herkes kabul eder. Bu konuda İslâm'da derecelenme (hierarşi) görülür: İslâm hukukçularının (fakîhlerin) *ferdî çalışma* ve *görüşleri,* bu hukukçuların *"icmâ"*sı, Resûlullah'ın *sözleri,* Allah'ın *âyetleri.* Belli bir hukukçunun "ferdî çalışma ve görüşü", onun çağdaşı veya daha sonra gelen diğer bir hukukçu tarafında münâkaşa edilip çürütülebilir; bu, Kıyâmet gününe kadar açık kalacak bir imkândır. Aynı şekilde hukukçuların bir *icmâ*'ı, diğer bir *icmâ* ile, bir Resûlün buyruğu veya koyduğu bir kaide, bir diğer gerçek Resûlün buyruğu veya getirdiği hukuk kaidesi ile tâdil ve değişikliğe tâbi tutulabilir. İslâm dîninin inanışına göre Muhammed A.S.S., Resûl'lerin sonuncusudur: Ondan sonra gelecek herhangi bir Resûl, ve Allah'ın göndereceği bir başka İlâhî Buyruk ve tâlimat da söz konusu değildir. Bu duruma göre, herhangi bir İslâm hukukçusu ortaya çıkıp ne Resûlullah'ın herhangi bir buyruğu veya koyduğu kaideyi ve ne de Allah'ın koyduğu bir İlâhi Emri, ne değiştirme yetkisine sâhiptir, ve ne de böyle bir şey yapması gerekir.

1507. Aynı meselenin bir diğer görünüşü, Resûlullah'ın *vahiy*'ler

içinde sâhip olduğu yerdir. Yine Kur'ânı Kerîm'de yer alan çeşitli âyetlere (meselâ: K. 8/68) dayanmak suretiyle Müslümanlar, *vahy*'in Resûlullah'a ne onun içinde bulunduğu ihtiyaçlar ve ne de onun (hâşâ) arzu ve istekleri sonucu geldiğini kabûl ederler. İşte bu iniş şartları altında, bir mesele dolayısiyle şâyet bir âyet de gelmiyorsa, Resûlullah bunu hal için aklını ve muhâkemesini kullanmak mecburiyetinde kalıyor ve kendi görüş ve re'yine, aklı selîmine göre hareket ediyor, gayret sarfediyordu. Ancak bu arada bazan Allah onu, bu girdiği yolda tasdik edip desteklemiyordu; bu gibi hallerde, derhal bir vahiy gelip onun söz, buyruk veya fiilini neshediyor (ilgâ edip hükmünü yürürlükten kaldırıyor) ve böylece insan toplumları Allah'ın Elçisi'nin içine düştüğü bir yanılgı ve yanlış adım sebebiyle, bir yanlış iş işlememiş oluyorlardı. Bu gerçeğe bakarak diyebiliriz ki, Resûlullah'da iki özellik söz konusudur: 1. Vahiy alan bir Resûl özelliği ki bunda, "yanılmazlık ve hatâdan berî olma vasfı" gizlidir; diğeri *2.* Fânî bir kul, bir insan olma özelliği. Şâyet vahy'in gelmediği hallerde Muhammed A.S.S.'ın şahsî bir görüş veya uygulaması, şâyet daha sonra Allah tarafından neshedilip hükmü ortadan kaldırılmamışsa, Allah bunu tasdik edip destekliyor demektir. İşte bu şartlar dâhilinde, Allah tarafından nesih veya ilgâ edilmemiş Muhammed A.S.S.'ın "görüş ve buyrukları" Kur'ânı Kerîm ile eşdeğer hâle gelir: gerçekten de Kur'ânı Kerîm'in 53. sûresinin 3-4. âyetlerinde, Muhammed A.S.S.'ın aslâ kendi hevâ ve hevesi ile değil, ancak kendisine vahyedilen bir vahiyle konuştuğu açıklanmaktadır. Bununla birlikte Muhammed A.S.S., aldığı bütün vahiyleri âyet olarak Kur'ânı Kerîm'e geçirmemiştir. İşte onun bu tutum ve tatbikatından, *Vahy Metlû* (İnsanlara okunup açıklanmış vahiy) ve *Vahy Gayri Metlü* (İnsanlara okunup açıklanmamış vahiy) farkı doğmuştur. Sadece *Vahy Metlû* (diğer bir deyişle "namazlarda okunmuş vahiy") teşkîl eden âyetler, baştan sona ve bir bütün hâlinde Kur'ânı Kerîm'e geçirilmişlerdir. Gayri Metlû olan vahiyler ise "Hadîsler'i meydana getirmektedir. Bundan çıkan sonuç şudur ki, Resûlullah'ın sağlığında onun sahâbîleri bakımından "Kur'ânı Kerîm" ile "Hadîsi Şerîf"ler arasında hiç bir fark gözetilmiyordu. Fakat her ikisi arasında, yazıyla tesbit ve müdevven bir hâle getirme noktai nazarından aynılık bulunmadığından, Muhammed A.S.S.'dan sonra gelen devirlerde, "delil gösterme ve isbât meselesi" ortaya çıkmıştır: Bu ameliye sonucu şâyet bir hadîsin doğruluğu, sahîhliği tesbit edilirse; bunu Allah'ın Elçisinin bir buyruğu, yani bizzat Allah'tan gelmiş bir emir olarak tatbîk etmek ve yaşamak gerekecektir; böylece o buyruğa bakmak sûretiyle bir şeyin "emredici"(: haram veya helâl), "tavsiye edilmiş", yahut "mubah" olup olmadığını anlamamız mümkün olacaktır.

1508. *İctihâd,* yani hukukçular tarafından gerçekleştirilen hukuk kaidesi çıkarma çalışması, iki hal ve şart dahilinde mümkün olur: 1. Kur'ân ve hadîs belli bir konuda hüküm getirmezler, yani o konuda sâkittirler, 2. Gerek Kur'ân'da ve gerekse hadîste yer alan ifâde ve terimler çeşitli yorumlara açık bırakılmışlardır. Kur'ân ve hadîsde yer alan asıl hukuk kaidesine hukukçular tarafından hiç bir sûrette el sürülemez ve bu asla değiştirilemez; fakat bu asıl hukuk kaidesi üzerinde, yanılabilir bir yapıya sâhip beşerin yaptığı "yorum" (: tefsir) ve vardığı "anlayış" böyle değildir; münakaşa konusu edilebilir ve diğer bir yorumcudan gelen farklı bir tefsir, ilk tefsirin yerini alabilir. Buna göre, her Müslüman, daha haklı ve mâkul bulduğu, Allah tarafından takibi istenen yola en yakın düştüğü, ve umumiyetle toplumun menfaatlerine daha uygun bulunduğu için bir âlim kişinin görüş ve yorumunu kabûl edip o yolda hareket edebilir.

1509. Dîn, dîn olması itibariyle Allah tarafından gönderilmiş ve vahy'e dayanan ilâhî menşeli bir dîn olması gereklidir. İslâmda hukuk, dînin bir bölümünü teşkil etmektedir ve bu hukuk, insan eseri veya beşerî menşe'e sâhip de değildir. *İlâhî menşe'li* bu hukukun zaman ve devir ilerledikçe, şartlar değiştikçe değişmesi gerektiği yahut değişebileceğini söylemek neticede, hafazanallah Islâm Dîni'nin de *insan yapısı* bir kaideler manzumesi haline gelmesi ile sonuçlanabilir. Gerçekten de Hulefâi Râşidîn tarafından ikinci derecede kalan bir çok noktada bir takım düzenlemeler yapılmıştır. Fakat bu şekil her bir olay, diğerlerinden ayrı ve münferit olaylar olarak mütâlea ve muhâkeme olunmalı ve bu çeşit faaliyetlere rağmen esas itibariyle Allah'ın emir ve buyrukları, insan tarafından bir değişikliğe uğratılmamalıdır. Bu konuda Resûlullah'ın eyâletlere gönderdiği vâlilere ve hâkimlere verdiği şu talimat aslâ akıldan çıkarılmamalıdır:

> "— Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız ve bir Müslümanı dîninden soğutmayacak şekilde hareket ediniz!"

1510. İslâm Hukukunun gelişmesi ve tekâmülü konusunda Muhammed A.S.S. tarafından alınmış kendine has tedbirler, konulmuş kaideler, bu hukuk sisteminin her çeşit çözülme, dağılma ve tereddî'ye uğrayıp bozulmasını önleyecek nitelikte olup ayrıca onun canlılık ve bütünlüğünü temînat altında tutacak vasıftadır.

i. Devletler hukuku:

1511. Kur'ânı Kerîm, Devlet Başkanının iç ve dış meselelerdeki tutumundan tafsilâtıyla bahseder. İslâm Devletinin bütün siyâsetinin

esası, sâdece *Allah'ın hükûmranlığını ve Nizâmı ilâhîsini yeryüzünde te'sis etmektir;* diğer bir ifade ile bu Devlet, uygun olan bütün çarelere başvurmak suretiyle *Tek Allah inancını üstün tutup önde götürmek ve Allah'sızlık ve çok tanrıcılığı ortadan kaldırmak* için bütün gücüyle gayret göstermek durumundadır. Bu vazife kedisine cihanşumûl çapta verilmiştir. Allah Kur'ânı Kerîm'de şöyle buyuruyor:

> "(Yâ Muhammed!) Biz seni, şüphesiz müjdeci ve haberci olarak bütün insanlara gönderdik"[1749].

Veyahut da:

> "Biz, seni (Ey Muhammed) âlemlere ancak rahmet olarak gönderdik"[1750].

Allah indinde makbul olan şey, Allah'ın irâde ve takdirine teslimiyettir. Allah tarafından bildirilen hak dînin de ta kendisi budur[1751]. Bu dîn, Muhammed A.S.S.'ın vefâtıyle son bulmayacak ve fakat ebedî olarak bekâ bulacaktır:

> "Siz insanlar için çıkarılmıs en hayırlı bir ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten vazgeçirmeğe çalışırsınız ve Allah'a inanırsınız"[1752].

Âşikârdır ki bu büyük bir idealdir; Resûlullah Muhammed A.S.S. ve o'ndan sonra işbaşına gelen Halîfeleri, kendi istîdat ve mahâretleri ölçüsünde bu ideali gerçekleştirdiler ve bugün de aynı faaliyet sürüp gitmektedir.

1512. Diğer insanlarla ilgili politikasının esasını teşkil eden bu âyetler bir tarafa, Kur'ânı Kerîm Gayrımüslimlerle yapılan anlaşmalara ihtimamla riâyet edilmesi (K. 9/7 v.s.), kendisiyle muâhede akdedilmiş bir kavmin ahdine sadâkatsizliği halinde tutulacak yol (8/58), dînî müsâmaha (2/256, 10/99-100, 109/6), müşriklerden, İslâm esasına sığınıp himâye isteyenlere ilticâ hakkı tanıma mecburiyeti (9/6), cezalandırma savaşı (2/190-3), müdâfaa harbi (4-75; 22/39-41), zulme uğrayanlara yardım olmak üzere destekleme muhârebesi (8/72), fethedilen arâzilerin idaresi (7/10; 59/6-10), harp esirlerine gösterilecek muâmele (47/4; 76/8-9), kabûl eden herkes ile sulh (8/61), tarafsızlık politikası (4/90-93; 59/11-12: 60/8-9), gibi mevzûlarda emir ve tâlimat verir. Buna benzer diğer mevzularda daha başka bazı tafsilât

1749. *K.* 34/28.
1750. *K.* 21/107.
1751. *K.* 3/19 ve 85.
1752. *K.* 3/110.

vardır ki, bütün bunların teferruatıyla burada açıklanması bizi mevzuumuzdan uzaklaştırır[1753]. Kur'ânı Kerîm, "dînî kabul ettirmek için yapılan zorlama" —ki buna aslâ müsâade yoktur— ile "sosyal adaleti kabul ettirmek için yapılan zorlama" arasında açık bir ayırma yapmıştır. Resûlullah, *Heraklius*'a[1754] yazmış olduğu ve onu dîne dâvet eden, hiç olmazsa müslüman olmak isteyen tebeasına bu hürriyeti tanımaya dâvet eden mektubuna istinâden diyebiliriz ki, *Gayrımüslim bir memlekette dînî müsâmaha ve vicdan hürriyeti bulunmazsa ve bu durumu düzeltmek için yapılan bütün teşebüsler netice vermemişse,* silâhlı kuvvet kullanmak suretiyle bu hürriyetin elde edilmesine İslâmiyet müsâade etmiştir*.

İktidarın geçişi (Hilâfet meselesi):

1513. Müslümanlar beşer hayatının üç cephesi arasında ayırma yaparlar: *1.* Dînle ilgisi bulunmayan *tamâmen siyâsî dünyevî* alan, *2.* İbâdetlerle ilgili *dînî* alan ve *3. manevî-ruhî* alan. Muhammed A.S.S., bütün bu cephelerle alâkalı iktidarları elinde bulunduruyordu. Onun vefatından sonra devrin ileri gelen Müslümanları ilk iki iktidarı yani *"dînî olmayan dünyevî-siyâsî"* ve *"ibâdetlerle ilgili dînî"* alanı birleştirdiler ve iki alanı aralarından seçtikleri bir Başkan'a, yani Halîfe'ye tevdî ettiler; *"manevî-ruhî sahayı"* ise bunlardan ayırdılar ve mü'minleri "ruhî-manevî alanda sevk ve idare etmek" için bu sahayı aynı zamanda Resûlullah'ın yerini alan bir değil çok sayıda şahıslara (tarîkat *şeyh*'leri veya *halîfe*'lerine) bıraktılar. O zamandan itibaren İslâm memleketlerinde bu durum devam etmiştir ve edecektir. *"Siyâsî* ve ibâdetlerle ilgili *"dînî alanda"* olmak üzere bu iki konuda Resûlullah'ın ilk Halîfe'si *Ebû Bekr* R.A. oldu. Ve bu iktidar alanına hiçbir ortak kabul edilmek istenmedi. *"Manevî-ruhî* alan"a gelince: *Ebû Bekr, Ali, Ebu Zerr, Ebû Hureyre* (R. Anhüm) ve diğerleri, derhal Resûlullah'ın *"Halîfe"*leri oldular. Günümüze kadar devam etmiş muhtelif tasavvuf tarîkatlarının *mürşidler zinciri*(: silsilesi), buna şehâdet etmektedir. Meselâ *Nakşibendî*'ler salâhiyetlerini *Ebû Bekr* R.A. vasıtasıyla veya *Kaadirî*'ler ve *Suhraverdî*'ler *Ali* R.A. vasıtasıyla Resûlullah'dan almış ve halen de bu yetkilerini kullanmaktadırlar. Aynı zamanda, ayrı tarikatlara mensup iki mürşide ("Şeyh'e veya mânevi

---

1753. Tafsilât için benim *İslâmda Devlet İdaresi,* İstanbul 1963 (K. Kuşcu tercümesi) isimli kitabıma bakınız. İngilizcesi: *Muslim Conduct of State,* (Lahore)

1754. *el-Vesâ'ik'us-Siyâsiyye,* No. 27.

* İşte ancak bu şart dahilinde böyle bir ülke, *Dâr'ul-Harp* sayılacaktır (mütercim).

"Halîfe"ye) *bîat* edilmesi kabul edilmiştir: Bir müslüman, Resûlullah'dan hemen sonra onun ruhî-mânevî alanda Halîfesi durumuna geçen *Ebû bekr* ve *Alî*'ye aynı zamanda bîat ederek hem *Nakşibendî* ve hem de *Kaadirî* olabilir.

1514. Bu mevzûda herkes mutabıktır; fakat *Ebû Bekr* R.A.'ın siyasî ve ibâdetlerle ilgili dînî iktidara seçilişinin meşruiyeti meselesinde görüş ayrılığı vardır. Gerçekten de *Şiiî* mezhebi mensupları (Dünya Müslümanlarının % 10'u), bu mânadaki hilâfet için *Ali* R.A.'ın daha fazla hakka sâhip olduğuna inanırlar. Bu arada *Haricî*'ler (Takriben % 0,25) her türlü siyasî seçimin gayrı meşru olduğuna ve ferdin Hükûmetlerin vesâyetinden kurtulması gerektiğine veya Hükûmetin lüzumsuzluğuna (anarşi'ye), her ferdin hiç olmazsa siyasî sahada kendi işlerini kendisinin yürütmekte serbest olması gerektiğine inanırlar. *Sünnî* mezhepler ise (bunlar geriye kalan Müslümanlar olup dünyadaki büyük ekseriyeti teşkil ederler), Resûlullah Muhammed A.S.S.'ın bu mevzuda sarih hiçbir emir veya nasihatta bulunmadığını, binaenaleyh iktidarı istihlâf için en iyi tâyin tarzını tesbit hususunda *cemâatin hürriyet ve hak sâhibi olduğunu* ve sahâbenin yukarıda söylediğimiz gibi hareket ettiğini te'yid ederler. Bu eserin son Bölümünde bu mevzuda daha fazla tafsilât vereceğiz.

Âmme ile İlgili Hükûmet İşleri ve Bunların İcrâsı

1515. Az yukarıda, Resûlullah tarafından Medine şehrinin küçük bir bölümünde meydana getirilen Devlet'in teşkilâtı esasiyesine müteallik mevzuatı görmüştük. Mâliye, millî müdâfaa, haricî işler teşkilâtı gibi muhtelif idarî teşkilâtların işleyişine dair bazı teferruatı tetkik etmezden evvel, belki de umumî bir çerçeve dahilinde, âmme ile ilgili işlerin görülmesi ve bu işlere tâyin edilecek vazifelilerin seçiminde takip edilecek usullerin ana yapısını ortaya çıkarmaya çalışmamız daha uygun düşecektir.

1516. Nas'lara dayanan inanışlarında ve İslâm dîninin ibâdetlerle ilgili tatbikatlarında görüldüğü gibi Müslümanlar, sevgili Peygamberleri tarafından âmme işlerinde dahi bizzat onun tarafından idare edilme şansına sâhip olmuşlardır. Gerçekten de Resûlullah, sâdece dîn getiren bir Resûl değil, ayın zamanda en yüksek Başkan sıfatıyla idare ettiği İslâm Devletinin de kurucusuydu; o, bu durumuna bakılarak *Dâvud* ve *Süleymân* Peygamberlerin verdiği örneklerde görüldüğü gibi hem bir *Resûl* ve hem de bir *Melik:*(: hükûmdar) olarak tavsif edilebilir:(yani *Resûl-Melik)*. Şu nokta üzerinde, aksi ne kadar savunulursa savunulsun boştur: İster esâsen bir Devlete sâhip bir hükûmdarın, bu canlı ve oluşma hâlindeki sağlam câmianın dînini kabul etmek suretiyle olsun, yahut esâsen o dîne girmiş bir kimse olarak ister harp yoluyla veya, ne olursa olsun, her hangi bir çareye başvurarak Devlet müessesesinin ele geçirilmesi şeklinde olsun, bunun hiçbir önemi olmaksızın sağlam ve canlı yapıya sâhip câmia, er-geç Devlet müessesesine kavuşacaktır. Devlet müessesesine kavuşmuş böyle bir câmia, kendi sâhip olduğu dînin âmme hukûku ile ilgili temel kaidelerini ve Devlet Başkanının siyâsî davranışlarıyla ilgili esasları araştırıp duracaktır. Şâyet kendi dîninde bunlarla ilgili kaideler bulunmuyor-

sa, bu halde o câmia bu mühim meselelerin halli için ekseriya, (gerçekte ancak bir Peygamber tarafından aksi zihinlere nakşedilebilecek olan) "insanlık" mefhûmundan uzak ve bencil bir karakterdeki eski müşrik ve putperest tatbikata dönecektir. Kur'ânı Kerîm, İncil'de *(Markos,* XII/17; *Lukâ,* XX/25) vazedilmiş olan "Sezar'ın hakkını Sezar'a, Allah'ın hakkını Allah'a veriniz", yahut *Yuhanna* İncilinde *Îsâ* A.S.'ın dediği (18/36): "Benim krallığım bu dünyada değildir" şeklinde Kilise ve Devlet ayrılığını getiren düstûrları tekrarlamaz; gerçekten de İslâmda herşey Allah'a âittir ve hattâ Kur'ân (2/201) sâdece: "Bize Âhirette olduğu gibi, bu dünyada da iyilik ve hayır ver" ideali ile iktifâ etmez, aynı zamanda "Resûlullah'a lûtf u keremiyle hem Mülk, hem de Hikmet"i verdiğini söyleyecek kadar ileri bir anlayış telkîn eder (K. 4/54):

> "(Yahudiler), Allah'ın lûtf u keremiyle kendilerine verdiği şeyi nasıl olur da Müslümanlardan kıskanırlar? Zîra biz, *İbrâhîm* soyuna (Müslümanlar) *Kitâp* ve dînî hikmet taşıyan bir *Hidâyet* nasib ettik ve biz onlara muazzam bir mülk verdik".

Bir Peygamberin gördüğü iş, bir hükûmdarınki ile uyuşmazlık halinde değildir; aksine şâyet bir peygamber aynı zamanda vazife gördüğü câmianın *Melik'*i(: hükûmdar'ı) durumudaysa bu, o câmianın hem maddî-dünyevî ve hem de ruhî-manevî menfaatlerinin, dünya hırs ve menfaatlerinden tamamen sıyrılmış bir Başkan tarafından sağlanması ve korunması dolayısıyla ne kadar iyi ve uygun bir şey teşkil eder.

Başlangıçta âmme işlerinin durumu:

1517. Yukardaki bahislerde görüldü ki İslâm, bir Şehir-Devlet yapısına sâhip ve dîn olarak da putperest inançlara bağlı bir kent olan Mekke'de zuhur etmiştir. Burada, sadece kendilerine has idarî yapısıyla kabileler değil, aynı zamanda şehrin tamamı ve sâkinleri için merkezî bir idarî teşkilât da mevcut bulunuyordu. Şehrin anayasa yapısının oluşmasında rolü olan kabilelerde (hassaten Resûlullah'ın mensubu bulunduğu kabilenin rolü büyüktü) Başkan, hayatı boyunca vazife görürdü. Bu Başkanın, babasının yerini tevârüs yoluyla alan bir oğul olması zarurî değildi; kabilenin akıllı, cesûr hattâ zengin bir bütün fertleri başkan olabilirdi. Başkanlık, bazen o kabileye mensup kimselerin seçimi, bazen de eski Başkanın vasiyeti yoluyla bir kimseyi tâyin etmiş olması şeklinde tebellür ederdi. Bu kabile Başkanı harp zamanında "Ordu kumandanı" ve sulh zamanında da "hakem-hâkim" olarak vazife görürdü. Bundan ayrı her bir kabile, aynı zamanda "kabile parlamentosu" vazifesi gören bir toplantı yeri*(: Nâdî)* de tesbit ederdi.

1518. Şehir hayatı ile ilgili meseleleri görürken, Mekke'de ikamet eden ve tevârüs yoluyla işbaşına gelen on önemli kabile başkanının otomatik olarak esâsen yetkileri arasında bulunan "on ayrı hükûmet vazifesi"nden evvelce bahsetmiş ve bu on başkanın Devlet Meclisini meydana getirecek şekilde *oligarşik bir anayasa yapısı* dâhilinde nasıl çalıştıklarını yukarıda tetkik etmiştik.

1519. İslâmın inkişâf ve gelişmesi yavaş yavaş olmuştur. Kendisine sâdık Müslümanlar bakımından Resûlullah dînî, teşriî, kazaî, icraî, kültürel ve diğer bütün iktidar ve Hükûmet kuvvetlerini kendi elinde toplamıştı. Putperestlerin sinesinden çıkan *Muvahhitler,* yani Müslümanlar, başlanıçta Mekke'deki zarurî şartlar altında mevcut Devlet içinde ayrı bir Devlet teşkil ediyorlardı. Ülke boyutları ilerki senelerde Medine Şehir-Devleti hudutlarını aştığı zaman artık bir başşehir haline gelecek olan Medine'ye o sırada henüz hicret edilmemiş bulunuluyordu. Konumuz bakımından Mekke safhası için söylenebilecek fazla birşey mevcut değildir; ancak Kur'ân âyetlerini yazmak ve çoğaltmak üzere çalışan gönüllü kâtiplere raslanmaktadır. Medine'ye hicret iledir ki Resûlullah, kendisinin bizzat îfâ edemediği her nevî âmme işleri için memurlar tâyin etmişti: Yerinde tutmak veya yeniden tâyin şeklinde müttefik kabilelerin başkanları, elçiler, askerî birliklerin kumandanları, eyalet valileri, hakemler ve hâkimler, muallimler ve bölge bölge gezen öğretim müfettişleri, vergi tahsildar-muhafızları, gümrükçüler, pazar-çarşı murakıpları, imâm, müezzin ilâh... ve bu arada dînî işleri tedvîr eden kimseler, Mekke'de Hacc işlerini idare eden şahıslar ve diğerleri. Onun valilere, askerî kumandanlara ve bilhassa hâkimlere verdiği tâlimatları havî vesîkalar bugün elimizde mahfûz bulunmaktadır[1755].

Sürgündeki hukukî Hükûmet (Le Gouvernement de jure en exile):

1520. Muhammed A.S.S.'ın hayatını(:siyer) tetkik eden bir okuyucu, Mekke Hükûmeti henüz müşriklerin elinde "fiilen" *(: de facto)* kalmakla birlikte Hicretten sonra Medine'de Resûlullah'ın kendisine Mekke Hükûmetinin "hukukî"*(: de jure)* başkanı olarak mülâhaza ettiği intibaına sâhip olur. Gerçekten de evvelce işâret etme fırsatını bulduğumuz gibi, Resûlullah Şehir-Devlet *Sancağı*'nı, verâset yoluyla sancak

---

1755. *el-Vesâ'ik'us-Siyâsiyye* adlı kitabımda bunların metinleri topluca tasnif edilmiş bulunmaktadır. Paris (1935) ve Beyrut (1969) neşirleri vardır.

taşıma hak ve vazifesine Mekke'de iken sâhip müslüman bir Mekkeliye tevdî etmiştir. Aynı şekilde artık İslâmı kabul etmiş bir kimse olan ve tevârüs yoluyla elçilik yapma *(Sifâre)* vazifesini elinde bulunduran Mekkeli *Ömer* R.A.'a Medine'de de yabancılarla yapılan görüşmelerde elçilik vazifesinde rüchâniyet tanıyordu. *Hâlid'ubn Velîd,* İslâmı kabul ettiğinde, Resûlullah'ın "süvârî kıt'alarının kumandanı" tâyin edilmişti. "Kâ'be muhafızlığı" ve diğerleri gibi ancak bizzat Mekke'de icrası mümkün olabilen fonksionların görülmesini burada münakaşa konusu yapmayacağız; fakat Mekke'nin Fethinden sonra Resûlullah, bu işlerin yine eski vazifeli ailelerin elinde kalması için imkân nisbetinde gayret göstermiştir. Hattâ denebilir ki bu durum, Kur'ânı Kerîm'in bir âyetiyle(bkz. K. 8/34) gerçekleşmiş bulunuyordu; buna göre sürgündeki Müslümanlar, Mekke Şehir-Devletinin dışardaki(sürgündeki) hukukî(de jure) Hükûmetini teşkil ediyor ve buna mukaabil, Mekke'de yaşayan Müşrikler, bizzat Şehir-Devlet içinde yaşayan kimseler olarak Hükûmet yetkilerini fiilen(de facto) ellerinde bulundurup iktidara sâhip çıkıyorlardı. Gerçekten de bu Kur'ân âyeti şöyle buyuruyordu:

> "Allah'ın bu (müşrikleri) cezalandırmaması için ne sebeb var?! Gerçekten de onlar, el-Mescid'ul-Harâm'a (yani Kâbe'ye) Müslümanların (yaklaşmasına) mâni olup sed çekerler! Onlar (müşrikler), bundan böyle onun (yani el-Mescid'ul-Harâm'ın) *Dostları* (diğer bir ifâdeyle: artık onun baş idâreci ve korucuyuları) değillerdir. Sadece muttakî ve zâhitler(Müslümanlar) onun *Dostları* (yani baş idâreci ve koruyucuları)'dırlar. Fakat onların çoğunluğu bunu bilmezler"(K. 8/34)

Âmme işlerinin görülmesinde örf ve âdet:

1521. Âmme işlerinin görülmesi fikrine, bu meseleye temas eden Kur'ân âyetlerinde raslanmaktadır. Kur'ânı Kerîm, İslâm öncesi antik devirlerdeki Devletin çalışma ve işleyişine ve şâyet adâletsiz olmaları dolayısiyle kendisi tarafından reddedilmemişlerse, bunların İslâmda da muteber olacaklarına temas etmiş bulunmaktadır. Bu son konuya dair az yukarıda özel bilgi vermiştik. Bunlardan, *Hâmân*'ın Firavunun bir icra bakanı olduğunu, *Yûsuf*' ise, maliye (hazine) ve umumiyetle iktisat bakanı ve kendisinin bu göreve hem namuslu ve hem de hasabını bilir (K. 12/55) olması yüzünden seçildiğini; *Saül* (:Tâlut)'un bir Peygamberle birlikte ve onun hemen yanında kral olarak ve hattâ kendisi "ilimde" (علم) ve "cisimde" (جسم) (Kur'ân'da ifade edildiğine göre (K. 2/247), siyasî-askerî bakımdan diğer insanlardan fazla kabiliyetli olduğu için) askerî sefere baş kumandan olarak tâyin olunduğunu, Musâ A.S. zamanındaki Firavunun ve *Süleymân* A.S.'ın çağdaşı *Sebe* Kra-

liçesinin "istişâre meclisleri"*(: Mele)*'nin mevcut olduğunu ve diğer noktaları hatırlamamız gerekir.

İslâmda ortaya çıkan yeni teşebbüsler:

1522. "Ademi merkeziyet" ve "dolaylı idâre" usûlü kaide gibi durmaktadır. Medine Şehir-Devleti, federal olmaktan ziyade konfederal yapıdadır ve bu muhitte bir merkeziyetçi idâre aramamak icabeder. Henüz daha *Akaba Bî'atları* sırasında ve henüz Medine(: Yesrib)'de siyasî bir insan topluluğu söz konusu olmadığı bir sırada *Yesrib*'in İslâmı kabul etmiş halkının işlerini görmek üzere Resûlullah *Nakîb'*ler ve bir de *Nakîb'un-Nukabâ* tâyin etmişti. Resûlullah Mekke'den Medine'ye hicret etmemiş olduğu bir sırada burada henüz bir tek eyâlet mevzûbahis olduğundan "*Nakîb'un-Nukabâ*"nın, selâhiyetlerini aştığı noktada her bir "*Nakîb*"ın yahut "kabile başkanının" kendisine mürâcaat edebileceği, hattâ etmeye mecbur bir hükûmdar nâibi, yahut bir vâli olduğunu düşünebiliriz.

1523. İslâmdaki bu tatbikat devam etti ve böylece her bir yeni kabilenin mensupları İslâmı kabul ettikçe Resûlullah, kendi "vekili" ve "nâibi" olarak onlar arasından ayrıca bir Başkan da tâyin ediyordu. Merkezî Hükûmet, ihtiyaç ve duruma göre, müdâhele hakkını mahfuz tutuyordu; fakat bütün kabileler esas itibariyle idarî işlerin görülmesinde muhtar (otonom) idiler: Merkez sadece kabile başkanını tâyin yetkisini elinde bulundurur ve ekseriya Resûlullah tarafından, iktidar ve yetkisinin bir remzi ve nişânesi olmak üzere bu başkana bir "bayrak" verilirdi.

1524. Tâyin edilen bu kabîle başkanı, gördüğü işle ilgili her nevî iktidar ve yetkiyi elinde topluyordu: Kabile Mescidinin *imâmlığı*'nı yapmak, kabile mensupları arasında çıkan ihtilâflarda *hakemklik* etmek, askerî bir sefer esnasında kendi kabilesinin teşkil ettiği birliklere *kumandanlık* etmek gibi (bu halde, Başkumandan Resûlullah A.S.S.'a veya onun yerine tâyin olunan birine doğrudan doğruya bağlanırdı); yine onun eliyledir ki merkezî hükûmetin göndermiş olduğu *vergi tahsildarları,* mükelleflerle temasa geçerlerdi. Hülâsa, ibkaa veya tâyinle gelen bu Başkan, kendi kabilesinin idarî âmiri ve gerek kendi adına ve gerekse bütün kabile mensupları adına sadakat ve itâat yemini (bey'a) verdiği Devlet Başkanının "nâibi" dudurumundaydı. Ayrıca bu Başkan tam bir serbestî içinde kendi emri altındaki vazifelileri seçer ve tâyin ederdi.

1525. (İslâma girme ve sair yollardan) yeni katılan arazilerin teşkilâtlandırılması ve idâresi bu suretle kolaylaştırılmış oldu. Devlet birliği

içinde bu şekil bölünmeler hiçbir sıkıntıya da sebeb olmuyordu. İki kardeş hükûmdar tarafından idâre edilen *Umân,* İslâma katıldığında, her iki Başkanın aynı imtiyâzları İslâmda da ellerinde bırakılmış ve Resûlullah onlar nezdinde bir müşâvir temsilci göndermekle iktifâ etmişti. *Necrân*'ın Hıristiyan olarak kalmasına müsâade edilmiş ve fakat Müslüman vâliler gönderilmesine râzı edilmişti. *Yemen*'de bilhassa karmaşık bir idâre mevcuttu. Yerinde bırakılmış eski kabile başkanları, Medine'den gönderilmiş yüksek devlet memurları, (Amr'ubn Hazım adında) bir Umumî Vâli, yerli idareciler hepsi bir arada vazife görmüştür; bu arada hâkimler (kadılar) da vardı. *Mu'âz'ubn Cebel* umumî eğitim-öğretim işleri genel müfettişi olarak bölgeden bölgeye dolaşıyordu. Kısaca, muhtelif veçhelere sâhip bu idârede, ne kadar bölge varsa o kadar idâre şekli mevzûbahis olmuştur; gerçekten de göçebe hayatı süren bir kabile, meskûn bir şehrin aynı ihtiyaçlarına sâhip değildir. İçinde küçük devletçikler ve eski hükûmdarlıklara has örf ve âdetler bulunan bölgelerde karmaşıklık ister istemez büyüyordu. Bu karmaşıklık, devlet hudutlarının şaşırtıcı bir sür'atle genişlemesi nisbetinde büyük olmuştu. Resûlullah'ın sağlığına raslayan ilk on yılda 3 milyon kilometrekare ve Hulefâi Râşidîn devrine raslayan 25 senede buna ek 10 milyon kilometrekarelik bir ülke ki, İspanya'dan Doğu Türkistan'a kadar bütün bu ülkeler Medine başşehir olmak üzere idâre olunmuşlardı*.

1526. Başlangıçta tesâdüfî ve ârızî tedbirlerle iktifâ edilmeye mecbur olunmuştu; fakat tedrîcen Resûlullah, iyi teşkilâtlanmış bir âmme işleri idâresi kurmaya muvaffak oldu. *el-Huzâî* (Ö. 789), Tunus'da neşredilen *Tahrîc'ud-Delâlât'is-Sem'iyye alâ mâ kân fî'ahd Resûlillah min 'el-Hiref ve's-Sinâ'at v'el-Amâlât'iş-Şer'iyye* adlı hacımlı eserinde bu noktaya temas etmiştir. Bu eserin iki ciltlik bir şerhinden ibâret ve *Abd'ul Hayy el-Kettânî* tarafından meydana getirilen ve *Rabat*'ta neşredilen *et-Terâtîb'ul-İdâriyye* adlı eser, burada hülâsa edilmesi fazla tutacak olan çok zengin bir malûmatı ihtiva etmektedir(**)

1527. Resûlullah'ın etrafında, Kur'ân'ın yazıyla tesbîti gibi teşriî maksatlarda olduğu kadar idarî işlerde de istihdam edilen mühim miktarda kâtip bulunuyordu. Malî meselelerde çok kimsenin çalıştırılması icab ediyordu(bk. *Mes'ûdî,* Tenbih, s. 282-83). Resûlullah'ın kendisine şu veya bu aynî veya nakdî sarfda bulunması için emirler verdiği *Bilâl*'den sık sık bahsedilir. Buna bakarak onun *Beyt'ul-Mâl* muhâfızı

---

*. Sâdece İspanya'nın Halâfe Osman zamanında Fethedilmiş olmasıyla ilgili bilgiler için bk. M. Hamidullah, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi,* C. VIII, sy. 1-2, s. 221-225.

xx. Bu eserin tahkikli bir Türkçe tercemesi için bkz. Dr. Ahmet Özel, İstanbul 1990

olarak vazife gördüğünü mülâhaza edebiliriz. Mûtad ve muntazam vergiler için ayrı ve harplerde ele geçen ganîmetten Devlet hissesi olarak gelen ârızî vergi için ayrı, ve diğer vergiler için hem bunların muhâfazasında ve hem de sarfında ayrı ayrı memurlar çalıştırılmıştı. Her zaman harbe çıkmaya hazır vaziyette tutulan savaşçıların maaşları için mükemmel bir idâre mevcuttu; gerçekten de askerî bir sefere çıkmış bulunan bir aile reisinin bu yokluğu esnâsında bile geride kalan aile mensupları bu Hükûmet yardımından faydalanıyorlardı. Fakirler, bir gelire sâhip olmayan yetimler, dul kadınlar v.s. için diğer maaşlar *(atiyye*'ler) mevcuttu. Bu tediyelerden sadece Müslümanlar değil aynı zamanda (meselâ *Benû Ureyd* gibi) Yahudi kabileler de istifade ederlerdi.

1528. Her yıl, üç yahut dört askerî sefer sözkonusu oluyordu; buna göre: Gönüllüleri toplamak, bunların isimlerini kaydetmek, kumandanı tâyin ve bunun emrine idârî ve teknik bütün zarurî vasıtaları temin ve tahsis etmek lâzım geliyordu.

1529. Umumî maarif işleri Resûlullah'ın üzerinde en çok durduğu konulardan birini teşkil etmiş ve o, memurların tâlim ve terbiyesi için çok gayret göstermiştir. Biz bu konuda, evvelki bölümlerden birinde malûmat vermiştik. İdâreci ve memurların yetiştirilmesi için ayrı okular mevcut değildi; fakat halk mekteplerinde tatbik edilen programlarda Kur'ân öğrenimi mecburî tutulduğundan bu mekteplerden "mezun" olanlar, icrâî olsun kazaî olsun, her nevî idârî kademede istihdam edilmişlerdir. Zîra Kur'ân, idârî olduğu kadar dînî bütün konuları ihtivâ edip göstermektedir.

1530. Memurların seçilip vazifelendirilmesinde adayın şahsî-ferdî meziyetleri rol oynuyor ve ve kendilerine uygun bir maaş tediyesinde bulunuluyordu. Bütün bu memurlar, Devlet Başkanına veya onun *Nâib*'lerine bağlı tutulmuşlardı. Bu memurlar karakter bütünlüğüne sâhip ve akıllı kimseler arasından seçilirdi. "Mekke Vâlisi"ne verilen aylık maaşın 30 dirhem tutarında olması Devletin diğer memurlarına verilen aylıklar hakkında bize bir fikir verebilir. Öyle anlaşılıyor ki, *Beyt'ul-Mâl* muhâfızları muvakkatlik esası üzerine her sene yeniden tâyin edilir ve kendilerine uygun bir maaş ödenirdi. Aşağıdaki olay burada anılmaya değer: Resûlullah, *Ömer,* R.A.'ı *Beyt'ul-Mâl* muhâfızı olarak vazifelendirmiş ve kendisine, münâsip bir de maaş bağlamıştı; o şöyle söyleyerek özür diledi: "Sen bu parayı benden daha ihtiyaç içinde birine versen!" Fakat Resûlullah buna rağmen maaş tutarını almasında ısrar etmiştir[1756].

1756. Buhârî, 24/51; 93/12/1, 2.

1531. Daha fazla teferruatıyla aşağıda "maliye" bahsinde de görüleceği gibi Kur'ân (9/60), Devlet Bütçesinin esas kaidelerini de vazetmiş ve bu konuda açık bir şekilde memurlardan ve bunların maaşlarından söz açmıştır. Fakat bilhassa hadîslerdedir ki, biz alâka çekici bol tafsilât müşâhede etmekteyiz:

1532. (a) "Kim ki, âmme ile ilgili bir iş ister de bunda ısrarla tamâ' ederse biz onu istihdam etmeyiz"[1757]. Ayrıca "Bir Devlet memuriyeti istemeyiniz zîra, şâyet senin talebin üzerine bu iş sana tevdî edilecek olur da sen bu işte kifâyetsiz davranırsan, tek başına kalır mes'ul tutulursun; böyle olmayıp da sen talep etmeksizin bu iş sana tevdî edilecek olursa, bu işte yardıma mazhar olursun"[1758]. Bu hadîsler ile harîs ve mâcerâperest kimseler Devlet kapısından uzak tutulmak istenmektedir.

1533. (b) "Kendisine bir iş verip de maaşını ödediğimiz kimse, şâyet *Beyt'ul-Mâl*'den kendi nefsine harcayacak olursa, bu onun aleyhine bir kusur teşkil eder"[1759].

1534. (c) "Kendisini istihdam ettiğimiz kimse, zevcesine ait masrafları da alabilecektir. Şâyet hizmetçi ve uşakları yoksa, onlarınkini de, yine evi yoksa ev masraflarını dahi alabilecektir. Âmme mülkünden, başka sebeblerle alınacak her masraf bir kusur veya hırsızlık teşkil eder"[1760].

1535. (d) Resûlullah, *İbn Lutbiyye* (veya İbn'ul-Utbiyye) *el-Ezdî* adında bir şahsı, eyâletlerden birinden toplanan vergilerin muhâfızı (tahsildarı) olarak istihdam etti. O, Medine'ye dönüp geldiğinde beraberinde çok miktarda eşya getirdi ve "şu (kısım) size aittir, şu ise bana hediye olarak verildi" demeye başlaması üzerine Resûlullah, Câmide minbere çıkıp şöyle hitâp etmiştir:

> "Nasıl oluyor da göndermiş olduğumuz bir vergi tahsildarı (âmil) dönüp geliyor ve "bu size aittir ve şu ise benimkidir" diyebiliyor? O anasının yahut babasının evinde oturup kalsaydı da görseydi bakalım, kendisine herhangi bir hediye gelecek miydi? (bununla, bu kusurlu hareketinden dolayı Hesap Günü onun cezalandırılacağı söylenmek isteniyor). Yâ Rabbi, onlara teblîğ edip uyardım mı? Yâ Rabbi, onlara tebliğ edip uyardım mı!"[1761].

1757. Buhârî, İcâre 1, Murteddîn 2; Müslim, İmâre 15; Ebû Dâvud, Akziyye 3, Hudûd 1; İbn Hanbel, 4/309.

1758. Müslim, İmâre 13; Ebû Dâvud. İmâre 2.

1759. Ebû Dâvud, İmâre, 10.

1760. Ebû Dâvud, İmâre, 10.

1761. Buhârî, Ahkâm, 24 ve 41; Müslim, İmâre, 27-28; Ebû Dâvud, İmâre, 11.

1536. Rüşvetle ilgili ve onun gerek alınmasını ve gerekse verilmesini yasaklayan ve bu ikisinin de Âhiretteki müeyyidelerinden bahseden çok sayıda ayrı hadîs mevcuttur.

1537. Âmme ile ilgili eğitim-öğretim işlerinin idaresinden, daha yukarda hususî bir bölüm içerisinde bahsetmiştik; şimdi ise elimizde bugün için mevcut malûmat ve deliller muvâcehesinde diğer idarî işlerin görülmesi bahsine geçiyoruz.

Adlî Teşkilât

1538. Geçen bölümlerden birinde, bilhassa Mekke'de ve umumiyetle de Arabistan'da İslâm öncesi hukukî müesseseleri göstermeye çalışmıştık. Hususiyet taşıyan bir hadîsinde Muhammed A.S.S. açıkça:

> "İslâmda Câhiliyyet devrinin fazîletli şeyleri (fezâil) tatbik edilmeye devam olunacaktır"[1762]

buyuruyordu; Arapların eski tarihlerinde bu hususla ilgili bir şey vardır ki, müşâhidleri iyiden iyiye hayret içinde bırakır; aynı *hukm* kelimesi, Arapçada hem 'hükmetmek" ve hem de "ihtilâfları halletmek" mânalarına gelmektedir[1763]. Araplar indinde bir Başkan veya bir Devletin varlık sebebi adlî işlerin idâresidir.

1539. İslâm öncesi adlî sistemin eksik ve noksan tarafları arasında, bir *hakem*'in doğru ve haklıyı sadece beyân etmesi, ve bu hakemin hükmünün yerine getirilmesi imkânının, lehine hüküm verilen tarafın kuvvet ve kudretine bağlı olması esası vardı. Aynı şekilde daimî vazife gören hâkimler yoktu: Bir ihtilâf halinde, davayı çözmek üzere, müşterek bir karar ile asil bir kimseyi tâyin ediyorlardı. Belli ve muayyen bir kanun da mevcut değildi: Aklı selîm, *hakem*'in yegâne kılavuzu durumundaydı ve bunun vereceği hükme karşı bir istinaf, temyiz mevzûbahis olamazdı. İslâm işte bütün bunlara bir çare, bir devâ getirecektir:

1540. Daha Hicretten evvel Muhammed A.S.S. Mekke'de, küçük fakat gitgide büyüyen câmianın münakaşasız başkanı idi. İslâma

---

1762. İbn Hanbel, III, 425; hadîs lâfzen değil meâlen alınmıştır.
1763. Wellhausen, *Ein Gemeinwesen Ohne Obrigkeit* ("regieren heisst richten").

girenler, paganizmin hüküm sürdüğü kabilelerin mensubu olarak kalmada devam ettikleri müddetçe bir İslâmî Devlet sözkonusu olamaz. Müslümanlar Muhammed A.S.S.'dan bazı tâlimat ve bilgiler talepediyorlardı, fakat ben iki müslüman arasında bahis konusu bir ihtilâfı çözmek için kendisinden bir hüküm, bir hakem kararı istedikleri bir vak'aya raslamadım; muhtemelen Mekke devrinde bu tarzda bir vak'a cereyan etmemiştir.

1541. Milâdî 622. senede Medine'de ilk İslâm Devleti zuhûr etmişti. Medine'ye varır varmaz Resûlullah, evvelce tahlilini yaptığımız meşhur anayasayı vazetti. Bu anayasa, fertlerin ve hattâ kabilelerin kendi haklarını kendilerinin koruması usûlünü kaldırdı ve bunu merkezî bir otoriteye yani Devlet Başkanına tevdî etti. Bu yasa, aynı şekilde hükümlerin infaz edilmesi için merkezî otoriteyi selâhiyetli kıldı. Allah ve onun Elçisi, diğer bir deyişle Kur'ân ve hadîs her ikisi birden en yüksek hükümler, memleketin müdevven kanunları olarak ilân edildi. Bu hızlı gelişmeyi, ki aslâ bir inkılâptan başka bir şey değildi, gerek fert ve gerekse cemiyet için selâmet ve saadet getiren diğer ıslâhat takip etti: Eski devirlerde, şâyet kuvvetli ve kudretli taraf, bir hakemin hükmünü kabul etmeyecek olsa, bu davanın bir diğer hakeme götürülmesini talep ederdi. İslâmda ise durum böyle olmayacaktı:

> "Allah ve Peygamberi bir işde hüküm beyân ettiğinde gerek bir mü'min ve gerekse mü'mine (kadın), (bu hükümde) bir seçeneğe sâhip olamaz. Kim Allah'a ve Resûlüne isyân ederse muhakkak ki o apaçık bir sapıklıkla yolunu sapıtmıştır"[1764].

1542. Mezkûr anayasa, (o sırada ekserisi Yahudi olan) Gayrımüslim tebeaya kazaî sahada tam bir muhtâriyet tanıdı; buna göre Yahudi hâkim tarafından Yahudi mahkemesinde Yahudi Hukuku, tarafları Yahudî olan duvarlara tatbik edilecekti. Fakat aralarında düşmanlık bulunan Yahudi kabileleri mevzûbahis ise, ve yine bir Yahudi ile bir Müslüman veya bir Yahudi ile bir Hıristiyan arasında çıkmış bir ihtilâf sözkonusu ise, yahut hakem tâyini hususunda aralarında anlaşamamış veyahut da bir Müslüman hâkim seçme hususunda anlaşmış iki Yahudinin medhaldâr olduğu hukukî ihtilâflar sözkonusu ise, bu gibi hallerde çıkmazı bertaraf etmek için anayasa, Medineli Yahudilerin (yani umumiyetle Gayrımüslim tebea) kazâî istiklâllerini bir tarafa bırakıp İslâm mahkemesi'ne müracaat etmede serbest olduklarını açıklamaktadır. Kur'ân dahi bu gibi istisnâî durumlarda aynı imkândan

---

1764. K. 33/36.

bahseder[1765]. Yahudilerle ilgili bölümde göstermiştik ki, iki tarafın da Yahudi olduğu vâkı'alarda ve kezâ sadece sanığın Yahudi olduğu durumlarda Resûlullah, Yahudi hukukunu tatbik ediyordu.

1543. İşte anayasanın 14. maddesi bakın ne diyor:

> "Hiçbir mü'min, bir kâfir için, bir mü'mini öldüremez ve bir mü'min aleyhine hiçbir kâfire yardım edemez."

Bazı İslâm hukukçuları bu maddeden, bir Gayrımüslimin kaatili olan bir müslümanın ölüm cezâsına çarptırılamıyacağı neticesini çıkarmaktadırlar. Uzun ve derinlemesine bir tetkik sonucu *İbn Rüşd*[1766] bizzat Resûlullah'ın tatbikatının, hukukçuların vardığı bu hükme mugâyır olduğunu ve o sırada bir Gayrımüslimin kanı için (yani öldürülmesi halinde) Müslümanların ölüm cezâsına çarptırıldığını göstermektedir. Hanefî hukukçular dahi aynı görüşte ittifak ederler. Öyle anlaşılıyor ki yukarki anayasa maddesi tamamen başka bir hususu gözetmektedir: Ya (İslâm Devletinin tebeası) bir Müslümanın muhârib akrabaları yahut örfî kan gütme yahut bu nevîden bir şey mevzûbahis olabilir. İslâmdan önce Medine'de, yerli kabileler mensuplarıyla, sonradan buraya dışardan gelip yerleşmiş kimseler*(: mevâlî)* arasında bir ayrıcalık gözetilirdi: Şâyet adam öldüren kimse yerli bir kabileye mensup olup da, ölen bir yanaşma*(: mevlâ)* durumundaysa kısas tatbik edilemez, sadece kan diyeti ödemekle yetinilirdi. Meşhur *Bu'âs* savaşı, işte böyle bir vak'ada öldürülen bir *mevlâ*'nınsâhibininkısas peşinde koşup ısrâr göstermesinden dolayı patlak vermişti(bk. Samhûdî, II. neşir, s. 218)

1544. Gayrımüslim tebeanın o devirdeki İslâmî adâletten şikâyetçi olmadıkları anlaşılmaktadır. (Yemen'de) *Necrân* Hıristiyanlarını İslâm Devletine bağlayan anlaşma, bu Hıristiyanların kendi dîndaşları tarafından idâre edilip yürütülen kazâî muhtâriyetlerinin teminat altında olacağını tasrih etmektedir. Bununla beraber onlar bizzat Resûlullah'a müracaatla:

> "Bizim para ve nakid ile ilgili ihtilâflarımızı çözmek üzere senin sahâben arasından seçeceğin herhangi bir kimse bizim aramızda hâkim olarak hizmet görecektir; zîra biz bu hususta size îtimat etmekteyiz"[1767]

1765. *K.* 5/42-43.
1766. İbn Ruşd, *Bidâye*, "Kısâs" Bölümü.
1767. İbn Hişâm, s. 410-411.

dediler. Mâlûmdur ki, Resûlullah onlara, *Ebû Ubeydet'ibn'il-Cerrâh*'ı göndermiştir. O devirde cereyan etmiş olan şu durum bize bu esasın tatbikata nasıl aktarıldığını göstermektedir: Bilinir ki Resûlullah'ın hemen vefâtının ertesi günü İslâmın Bizans'a karşı askerî harekâtı yeniden başlamıştı. Suriye'nin fethinden 15 yıl sonra bir *Nastûrî* papazı, arkadaşlarından birine şu mektubu yazmıştı:

> "Allah'ın kendilerine bizim şu günümüzde hâkimiyet nasib ettiği *Tay*'lılar (yaniAraplar), keza bizim efendilerimiz oldular; fakat onlar Hıristiyan dîni ile hiç savaşmadıklarından başka, bizim îmanımızı da müdâfaa etmekte, dîn adamlarımıza, ulularımıza hürmet etmekte, bizim kilise ve manastırlarımıza bağışlarda bulunmaktadırlar"[1768].

Dînler tarihi uzmanı *Karalevski* çok daha sarihdir:

> "*Ya'kûbî*'lerin neş'e içinde selâmladıkları en mühim yenilik, herbir cemaatin ruhânî başkanlarına, gerek dünyevî ve gerekse kazaî konularda, birçok imtiyâzlarla birlikte, muhtar bir teşkilât imkânı bahşetmek olmuştu. İşte Araplar tarafından ihdâs edilen ve Türklerin sâdece tatbikatta muhâfaza ettikleri bu durum günümüze kadar mer'iyette kalmıştır"[1769].

Resûlullah devrinde cereyan etmiş küçük fakat heyecan veren şu vak'ayı da hatırlatalım: *Necrân* Hıristiyanları temsilcileri bir sulh anlaşması akdetmek üzere Medine'ye geldiklerinde bir gün kendilerinin ibâdet vakitleri gelip çattığı sırada Muhammed A.S.S.'ın huzurunda, *Mescid'un-Nebî*'de bulunuyorlardı. Resûlullah onlara, bu ibâdetlerini Câminin içinde yerine getirmelerine müsâade etti. Ve onlar bunu yerine getirdiler[1770]. Yine bir gün *Ömer* R.A, bizzat Mekke Mescidinde(: *Mescid'ul-Harâm*) Cuma namazı esnasında hutbe îrad ederken, gelen bir Hıristiyanı kabul etmişti. Bu Hıristiyan hudutta müslüman gümrükçülerden şikâyet etmek üzere gelmişti; *Ömer* R.A. derhal adâleti yerine getirmiştir(bk. *Ebû Yûsuf,* Harâc, s. 79).

İslâmî tekâmül ve gelişme:

1545. Resûlullah var olanları yıkıp atmak suretiyle bir boşluk meydana getirmekten uzak, mevcut müesseselerden istifâde usûllerini bilmiştir. Hicretten evvelki bir devirde ihtidâ ettiklerini bildirmek üzere bazı Medineliler *Minâ* yakınındaki *Akabe*'ye geldiklerinde Muham-

---

1768. Esmânî (Assemani) *Bibl, ORIENT,* III, 2, s. XCVI.
1769. Bakınız: *Dictionnaire d'hist. et de geographie Ecclés.,* "Antioche" maddesi.
1770. İbn Hişâm, s. 402.

med A.S.S. müttefik on iki kabileyi temsil etmek üzere on iki "*Nakîb*" ve bunların da üstünde bir "*Nakîb'un-Nukabâ*" tâyin etti(bk. yukarda: Medinelilerin İslâmlaşması Bölümü); her bir *Nakîb*'in (bir nevî yüzbaşılık) altında muhtelif "*'Arîf*"ler bulunuyordu. *Tabarî*'nin[1771] beyân ettiğine göre, bir kabilenin on ferdinden ibâret bir birliğinin başkanına Resûlullah devrinde *'Arîf* (onbaşı) denmekteydi. İlk anlarda Resûlullah'ın kendisi, nihâî "istînaf" veya "temyiz" olmak üzere, *Nakîb*'ler onun altında "hâkim" olarak vazife görmüşe benzemektedirler. 8. Hicret yılında *Hevâzin* meselesinin hal tarzının bize gösterdiği gibi bu *Nakîb* ve *'Arîf*'ler referandum işlerinde de kullanılmaktaydı(bk. yukarıda paragraf 1484/h).

1546. Tedrîcen Medine'de kazâî ve adlî işlerin miktarı artmış ve Resûlullah hâkim sıfatıyla taşımakta olduğu yetkilerden bir kısmını başkalarına devretmek ve kazâî hususta sadece temyiz yetkisini kullanmakla iktifâ etmeğe mecbur olmuştu. İşte bazı vak'a ve deliller ki bunlar bize o sırada mevcut kazâî sistem hakkında bir fikir edinmemize imkân vermektedir:

1547. "İlk devir boyunca "kadı"(: hâkim), *müftî* adıyla anılıyordu"[1772]. "Bir gün iki şahıs aralarındaki ihtilâfı Resûlullah'ın huzuruna getirdiler ve: 'Biz daha önce ilim sâhibi kimselerin fikir ve görüşlerine müracaat ettik; onlar bize... dediler[1773]. Bu son nakilde, aşikârdır kı Resûlullah "temyiz makamı" olarak kabul olunmaktadır. Mü'errihler bize, Resûlullah devrinde *müftî* olarak çalışan kimselerin uzun listelerini nakletmiş bulunmaktadırlar[1774]. Nakledilir ki bir gün Resûlullah iki şahıs arasında çıkmış bir ihtilâfı çözmek üzere *Amr'ubn'ul-'Âs*'ı vezifelendirdi: *'Amr* dedi ki: "Ey Allah'ın Elçisi, senin huzurunda mı muhâkeme etmem icab ediyor?" O cevaben: "Evet" dedi. 'Amr yeniden sordu: "Hangi esas üzerine?" Muhammed A.S.S. şöyle cevap verdi:

> Şâyet sen, bütün aklı selîmini kullanmak suretiyle adâleti tahakkuk ettirebilirsen on sevap mükâfatına nâil olursun: şâyet yanılacak olursan, bu halde bile bir sadaka sevabını elde edersin"[1775].

1771. Tabarî, I, 2224.
1772. Serahsî, *Mebsût*, XVI, 109.
1773. Kettânî'nin I, 56'da zikrettiğine göre Mâlik; Buhârî 83/3; Müslim, 29/5; Şâfiî, *Risâle*, 691. paragraf.
1774. Kettânî, I/56-7 İbn Sa'd ve İbn'ul-Cevzî'den naklen; İbn Hazm, s. 319-23.
1775. Serahsî, *Mebsût*, XVI, 76.

1548. Eyâletlerde ise Resûlullah aynı kazâî işlere bakan vazifelileri başlangıçta daha birçok işlerden mes'ul tutmaktaydı. "askerî" ve "mülkî" işlerin idâresi, "vergilerin toplanması" ve "kazâî idâre". Daha sonraları, öyle hâkimler gönderdi ki bunların vazifesi sadece kazâî meselelerle meşgûl olmaktı. Bu zümreye giren hâkimlerin vermiş olduğu kararlara karşı Resûlullah'a "temyiz makamı" olarak yapılmış bazı müracaatlar bugün malûmumuzdur[1776].

1549. Resûlullah'ın tâyin ettiği hâkimlere verdiği birçok tâlimat bize kadar gelmiş bulunuyor. Biz bu konu ile ilgili olarak daha evvel *Mu'âz'ubn Cebel*'den bahsetmiştik. Bu parlak genç simâ H. 18. yılda, tam 33 yaşında olduğu halde vefât etti. (Resûlullah kendisini Yemen'e gönderdiğinde ancak 24 yaşındaydı). *Necrân*'a gönderdiği *Ebû 'Ubeyd*'e Resûlullah şu tâlimâtı vermiştir: "Onlar arasında her zaman adâletle hükmet"[1777]. Bir diğerine "Bizim emirlerimize aykırı hareket eden kim olursa olsun yerinden atılacaktır"[1778], diye buyurdu. Diğer bir tâyinde: "Biz kim olursa olsun birini bir vazifeye tâyin edersek o, büyük işlerde olduğu kadar ehemmiyetsiz konularda dahi emredildiği gibi ve titizlikle hareket etsin ve men edildiği şeylerden kaçınsın"[1779]. Kezâ yine: "Resûlullah ihtilâflı olan iki tarafın hâkim önünde yerlerini almak üzere çağırılmalarını emretti"[1780] ve: "Resûlullah, öfke ve hiddet halinde bir hâkimin aslâ hüküm vermemesi için emir vermiştir"[1781].

1549/m. Resûlullah, İslâm öncesinde yaşatılan Araplara has hukukî müesseselerden en az ikisini İslâmda da benimseyip muhâfaza etmiştir: *1.* Şâyet taraflardan hiç biri iddiasını ispât için bir delil ileri sürememişse veyahut da onun nazarında her ikisi de değer taşıyan iki alternatif (hıyâr)'den birini seçip tercih edemeyecek bir durum ile karşı karşıya kalacak olursa hâkimin kur'a çekmesine müsâade etmiştir (bununla ilgili olarak bk. *İbn Mâce,* v.s.). *2.* Aynı şekilde Kur'ân'da da hukukî bir müessese olarak gösterilen hakeme müracaat*(: tahkîm)* usûlü, islâm öncesi Arapları arasında da biliniyordu; ancak kimin haklı olduğuna dair hükmünü veren hakemin elinde müeyyide yoktu ve bu karar bizzat onun tarafından icrâ olunabilmesi vasfında değildi. Husûsiyet taşıyan şu örneği verelim: Resûlullah ile zevcesi *Âyişe* arasın-

1776. İbn Abd'il-Berr, *İstiâb,* No. 1455; İbn Hanbel, II, 187; IV, 205.
1777. İbn Hişâm, s. 411.
1778. Müslim, 30/17-18.
1779. Ebû Dâvud, 23/5.
1780. *A.g.e.,* 23/7.
1781. *A.g.e.,* 23/8.

da. *Vedâ Haccı* sırasında vukû bulduğu anlaşılan bir ihtilâf çıkmıştı; buna göre, Umm'ul-Mü'minîn *Âyişe*'nin berâberinde az eşyâ bulunmasına mukabil güçlü-kuvvetli bir devesi vardı. Halbuki yine Umm'ul-Mü'minîn *Safiyye* yanına aldığı gayet ağır yükü, zayıf ve güçsüz bir deve ile nakletmek mecburiyetinde bulunuyordu ki bu da bütün kervanın yavaş yol almasına sebeb oluyordu. Resûlullah her iki zevcesinin rızâsına baştan mürâcaat etmeksizin develerden birinin üzerindeki yükün bir kısmının alınıp diğerine vurulması emrini re'sen vermişti. *Âyişe* R.HA.'nın buna karış çıkması üzerine(bk. *İbn Hacer,* Matâlib, No. 1540), Resûlullah ona hitâben şöyle buyurmuştur:

"— *Ebû Ubeyde*'nin bu konuda hakem olmasını ister misin?"

"— Hayır! Çünkü o aslâ senin aleyhine olmak üzere benim lehime karar vermez".

"— O halde *Ömer* olsun..."

"— O da olmaz! Ben ondan korkarım".

"— (Doğru) Ondan Şeytan bile korkar; baban *Ebû Bekr*'in hakem olmasını ister misin?"

Âyişe bu son teklife rızâ göstermiş ve kendisini çağırmak üzere bir haberci gönderilmiştir. Resûlullah hakem sıfatıyla davasını kendisine açıklamağa başladığında, kızı *Âyişe*'nin Resûlullah'a karşı hırçın davranıp fikrinde ısrarlı olduğunu anlar anlamaz, daha o sözlerini bitirmeden ve *Âyişe*'nin de karşı iddiasını (müdâfaasını) belirtmesine imkân bırakmadan elini kaldırdığı gibi kızına sert bir tokat indirmiş ve bunun neticesi kızının burnundan kan akmaya başlamıştı. Resûlullah derhal araya girip onu durdurmuş ve şöyle demiştir:

"— Ben aslâ böyle birşey (yapmanı) istemedim..."

Sonra ayağı kalkıp kendi mübârek elleriyle *Âyişe*'nin yüzünü ve elbisesine bulaşan kanı yıkamıştır(bk. *İbn'ul-Cevzî,* Vefâ, s. 652). Bundan ayrı yine öyle diğer vak'alar vardır ki bütün bunlarda tamamen kendi arzusuyla Resûlullah bizzat kendisinin taraf olduğu davayı başka kimselere hakem sıfatıyla çözmeleri için bırakmıştır.

Hukukî mefhumların gelişmesi:

1550. Evvelce göstermiş olduğumuz gibi Muhammed A.S.S. ümmetini, Medine Şehir-devletini kurduğu zaman yazılı bir anayasa ile de techîz etmişti; kezâ yine ona, insan hareket ve fiillerinde mevcut *"niyet "* yani "maksat" ve "sâik" mefhumunu da borçlu bulunmaktayız. Bâbilliler kendi medeniyetlerinin en yüksek noktasına yükseldiklerinde *(Hammurabi* müdevvenâtının 116, 210 ve 230: maddelerinde

görüldüğü gibi), zarara uğrayanın organlarını veya hayatını tazmin etmek üzere *kısas* kanununun sâdece suçlunun organları veya hayatı üzerinde tatbik edilmeyeceği, aynı zamanda zarara uğrayanın zarar gördüğü her türlü eşyâya veya canlılara mukabil karşı tarafta da canlı cansız her şeye tatbik olunabileceği şeklinde bir neticeye varmışlardı. "Öküz için Öküz" ve hattâ "kız çocuğu için kız çocuğu". Bu son halde, şâyet bir câni, birinin kızını öldürmüş ise bu kanuna göre o câni katledilmeyip, câninin kızının hayatına son verilecektir. İbrâhîm Peygamber Bâbillidir; kendi doğduğu memleketin bu tarzdaki bir *kısas* kanununun acâipliğini ortadan kaldırmak üzere herhangi bir mütâlea ve fikirde bulundu mu bulunmadı mı, bu husus meçhûlümüzdür. Fakat *İbrâhîm* A.S.'ın soyundan gelen biri bize, *kısas* hususunda daha insanî bir intiba bırakmış bulunmaktadır. Kaani olabilmemiz için *Hammurabi* müdevvenâtının 196, 197 ve 200. maddeleri ile Tevrât'ın Levililer, Bâb XXIV, cümle 17'yi mukayese edelim. Bu sonuncuda "kız'a kız"dan bahsedilmemektedir. İslâma gelince o, *kısas*'ın sertliğini daha da azaltmıştır: Evvelâ *"kasden* yapılmış hareket ve fiiller" ile *"kazâen* ortaya çıkan hareketleri" gayet açık bir tarzda tefrik etmiştir. Bu tefrik, Resûlullah A.S.S.'ın *Vedâ Haccı* esnasında irâd ettiği *hutbe*'de pek açıktır. Muhammed A.S.S.:

"Ameller(fiil ve eylemler) *niyet*'lere göre (hükmolunur)"[1782]

şeklindeki meşhur hadîsinde de gösterdiği gibi bilhassa "niyet ve kast"ı nazarı itibara aldı. Bundan başka o, *kısas* yerini alabilmek üzere, hayatın kaybedilmesi veya bir uzvun zarara uğraması halinde, muayyen bir ödemede bulunma yani *diyet* tediyesi yoluyla (bu Arabistan'da aynî idi, yani deve olacaktır) *nakdî tazmin* imkânını getirdi. Yemen vâlisi olarak giderken *'Amr'ubn Hazm*'a verdiği tâlimat bahsinde bu noktayı evvelce zikretmiştik.

1551. "Mahkemelerin ve hâkimlerin *bağımsızlığı"*, Kur'ân'ın emirleri arasında geniş olarak ele alınmıştır:

"Allah adâlet ve iyiliği emreder"[1783]

Bununla körü körüne ve kitabî, formel bir adâlet yerine, İslâm Hukuku yönünden *hakkaniyet* ve *nısfet*'in arandığı îzah olunmaktadır. Bundan başka mes'uliyet ve *cezânın şahsîliği* esası getirilmiştir: Bir suçlu yeri-

---

1782. Buhârî, 1/1.
1783. Kur'ân, 16/90.

ne, bir diğer kimse artık cezalandırılamazdı; bu hususta Kur'ânı Kerîm'de müteaddit tekrarlar vardır:

"Hiçbir nefis bir diğerinin yükünü çekemez"[1784].

Resûlullah A.S.S.'ın:

"Şüpheli hal ve durum varsa, ceza vermeyiniz"[1785]

ve kezâ:

"(Kesin delillerin bulunmaması gibi durumlarda) elinizden ne kadar imkân gelirse Müslümanların cezâlarını kaldırmaya çalışınız: Şâyet elinizde berâatı için bir yol, bir delil varsa, maznûnun lehine kullanıp onu serbest bırakınız; zîra bir Başkanın afta yanılması, cezâlandırmada yanılmasından daha önde gelir"[1786]

hadîslerine mebnî "şüpheli ve müphem hallerden istifade" imkânı ve imtiyâzı sanığa tanınmış olmaktadır.

1552. Şahsî mes'uliyet mefhumunun diğer bir cephesi de erkek veya kadın, hür veya köle olsun, her ferdin bizzat kendisinin şahsen cezâyı çekmesidir (*cezâların şahsîliği* prensibi). İslâm, efendisinden hâmile kalıp bir çocuğu olan bir câriyenin satılmasına müsaade etmemektedir[1787]; zîra bu durumda olan bir câriye*(: umm veled)*, efendisi kendisini evvelce azâd etmemişse, efendisinin ölümünü müteakip bu çocuk sebebiyle kendiliğinden hürriyete kavuşacak ve hür bir kadın olacaktır. Yine efendisinin bir kusurundan dolayı bir köleyi cezâlandırma veya kocasının kusurundan dolayı bir karıyı cezâlandırma meselesi hiç bahis konusu olamaz; bunun köleler lehine olmak üzere bir istisnâsı vardır. Şâyet köle kazâen bir zarara sebeb olur da bunu tazmin borcu doğarsa, onun efendisi bunu ödemekten mes'um tutulur ki bu hal, "köle statüsündeki bir kimsenin esas olarak şahsî ve müstakil bir mülk edinemeyeceği" kaidesinden doğmaktadır.

1784. Kur'ân, 6/164; 17/16; 35/19; 39/9; 53/39.

1785. İbn Ruşd, *Bidâye*. "Kısas" Bölümü.

1786. Tirmizî, 15/2; İbn Hanbel, V, 160.

1787. *Continental Daily Mail* adlı bir Paris gazetesi 28.4.1949 tarihli sayısında, Anvers'de 14.4.1849 tarihinde neşredilen *Het Handelsblad* adlı gazetenin bu sayısından naklen: "İngiltere'nin Worcester kasabasına mensup bir İngilizin XIX. asrın tam ortasında on yaşındaki kızı ve karısını altı İngiliz pens (pence)'ine mukabil satabildiğini" yazıyordu.

1553. Evvelce, gerek Araplar ve gerekse Yahudiler indinde, mes'uliyet bahsinde bir müsâvatsızlık da vardı; kuvvet ve kudret sâhibi kabileler örf ve âdete göre ödenmesi gerekli zararın (meselâ kan diyeti) sadece yarısını öderlerdi. Muhammed A.S.S. bu âdeti de ilgâ etmiştir(bk. yukarda pragraf 958).

1554. Diğer bir ehemmiyetli "yenilik", Muhammed A.S.S.'ın "insanlardan gayrı bütün mahlûkatın her nevî mes'uliyetten berî" olduğunu beyân etmesi olmuştur. XIX asırda *Judicature Act* mevkii mer'iyete konana kadar İngiltere'de mahkemeler tarafından, şâyet bir kimsenin ölümüne sebeb olmuşsa, arabalar, ağaçlar, duvarlar, gemiler hayvanlar v.s. "ölüm cezâsına" çarptırılıyorlardı[1788]. Islâm öncesi Arap tatbikatı ve Muhammed A.S.S. tarafından yapılan tadilâtı göstermek için *Ebû Yûsuf*a müracaat edelim[1789]:

> "Câhiliyet devri Araplarının tatbikatı, bir kimse (herhangi kimseye ait) bir *kuyuya* düşerek ölse, (ölenin mîrascılarına kalmak üzere) bu kuyu kan diyeti yerine geçiyordu. Şâyet bir *hayvan* bir kimseyi öldürse, o hayvan kan diyeti oluyordu: şâyet bir *maden ocağı* birinin ölümüne sebeb olsa, o maden ocağı onun kan diyeti oluyordu. Bu durumdan Resûlullah'a bahsedildi; o da buna cevaben: *'Konuşamayanlar* (hayvanlar) mes'ûliyetten berîdirler: Maden ocağı berîdir, kuyu berîdir'".

Adlî teşkilâtta hierarşi (silsilei merâtib):

1555. İşâret etmiştik ki Resûlullah A.S.S. devrinde onbaşılar *(Arîf)* ve yüzbaşılar *(Nakîb)* ve nihayet komşu birçok kabileye emir verme yetkisine haiz *Başkan*'lar vardı; daha sonra eyâletlerde yahut bölgelerde, *vâli*'ler veya *hâkim*'ler, *Devlet Başkanı* yani bizzat elinde nihaî "istinaf ve temyiz yetkisi"'ni bulunduran Resûlullah bahis konusu olmuştur. Kazâî yetkiyi de üzerinde toplamış bir başkan olarak Allah'ın Elçisi, şüpheli veya zorluk taşıyan hukukî ihtilâf ve vak'alarda bir alt seviyedeki hâkimler tarafından yapılan müracaatları dinliyor ve onlara gerekli tâlimatı gönderiyordu. Misâl olarak Mekke vâlisi *Attâb'ubn Esîd*'in mektubunu ele alalım: O, Resûlullah'ın bütün fâizli muameleleri yasaklamasından sonra, bu fâiz yasağından evvel akdedilmiş borçlar için ödenmesi gerekli fâizin alacaklıya ödenip ödenme-

---

1788. Hobhouse. *Morals in Evolution,* "Law and Justice" Bölümü.
1789. Ebû Yûsuf, *Harâc,* s. 13 (Bulak neşri); mukayese ediniz: Müslim 29/45-46; Buhârî, 42/3; 87/28-9.

yeceği hususunu bu yazısında sormuştur[1790]. Eyâletlerde vazife gören Devlet memurlarının karar ve icrâatlarının murâkaba ve düzeltilmesi hususunda vâli *Dahhâk'ubn Sufyân*'a, Resûlullah'ın *"Eşyem'ud-Dubâbî'*-nin karısının, öldürülen kocasının diğer mallarında olduğu kadar kan diyeti üzerinde de bir mîras hakkına sâhip olduğunu" bildiren mektubunu gözerebiliriz[1791]. Resûlullah, tâyin ettiği vazifelilerin kararlarını yeniden gözden geçirmek maksadıyla diğer bazı meselelere de müdâhale etmiştir; meselâ *Benû Cezîme* meselesi: Kumandan *Hâlid,* bu zümreye mensup bazı kimseleri ölüm cezâsına çarptırmıştı. Evvelce de gördüğümüz gibi Resûlullah, bu kimselerin kan diyetlerini ve diğer zarar-ziyanlarını tazmîn etmişti. Emri altında bulunan vazifelilerin fiil ve tasarruflarını yeniden ele alıp gözden geçirme tatbikat ve sünneti, Resûlullah'ın aşağıdaki şu hareketi ile Halîfeler devrinde daha da ehemmiyet kazanmıştır. Vefâtının yakın olduğu günlerde kendisi bir gün camiye gelmiş ve:

> "Şayet ben herhangi birinizin sırtına vurmuş isem işte kısas için sırtım; şâyet ben herhangi birinize hakarette bulunmuş isem öç almak için işte benim şeref ve haysiyetim; şâyet ben herhangi birinizin malını almış isem işte benim mallarım."

Böylece Halîfeler, bilhassa *Ömer,* her sene hattâ eyâlet vâlilerine karşı serdedilen her nevî şikâyetleri bizzat dinlemek için Hac mevsiminde Mekke'ye gelirdi. İngiliz hukukunun şu meşhur prensibi malûmdur: *"Kral aslâ yanılmaz"* (yani The King can do no wrong) ve her yerde Devlet Başkanları, kendi memleketlerinde olduğu gibi seyahat halinde bulunabileceği başka bir ülkede dahi mahkemelerin kazâî yetkisi dışında tutulmuştur. İslâmda ise ne nazariyede, ne de tatbîkatta durum böyledir. Biz, içinde bizzat Resûlullah'dan bile şikâyetler bulunan onlarca vak'a biliyoruz. Cezâ yahut medenî hukukla ilgili bütün bu şikâyet vak'alarında o, bizzat kendi aleyhine dahi hüküm verebilmiş ve şikâyette bulunan kimseleri tam gönül hoşnutluğu içinde bırakmıştır. Bunlar Müslim olsun, Gayrımüslim olsun, farketmemiştir[1792]. Sırf formel yönden İslâm hukukçuları (fukahâ), "Devlet Başkanının bizzat kendisi ile ilgili bir vak'ada hâkimlik edemeyeceğini" kabul

1790. *K.* 2/278: "Faiz olarak gelip de sizin alacağınız olarak kalan (bu miktarı) terkedip bırakın" ve bu âyet hakkında Tabarî ve Hâzin tefsirlerine bakınız.

1791. *el-Vesâ'ik'us-Siyâsiyye,* No. 228.

1792. Bu vak'alar ve bunların hayranları için benim "Muslim Conduct of State" kitabımın alâkalı bahsine (II. kısım, IV. fasıl) bakınız (pr. 258-60). (Bu eser Kemal Kuşcu tarafından, İstanbul 1963'de türkçe olarak neşredilmiştir (mütercim).

etmektedirler[1793]. Her zaman icabında kendi aleyhine hüküm vermek itiyadında olan Resûlullah'ın (belki de bu tutumu, kendisine has idarî siyâsetin mühim bir unsuru idi) bu gibi kararları için temyizen tetkik edilmek üzere bir diğer mercî arama meselesi mevzûbahis olamaz. Daha sonraki devirlerde, başşehrin hâkimi, kendisi aleyhine yapılan şikâyetlere cevap vermek üzere tamamen herhangi bir vatandaş gibi mahkeme huzuruna Halîfeyi celbedebiliyordu. *Ebû Bekr, Ömer, Osmân, Ali*[1794] *ve sonra Abd'ul Melik, Mansûr*[1795] gibi bazı Emevî ve Abbâsî Halîfeleri *e-Hakem'ubn Hişâm'ibn Abd'ir-Rahmân'id-Dâhil*[1796] gibi birçok Endülüs halîfesi, tebasından herhangi birinin bazan da Gayrımüslim bir ferdin şikâyeti üzerine hâkim tarafından çağırıldıkları mahkeme huzuruna gelmişlerdir. Biz Türkiye'de *Osmanlı* Halîfeleri devrinde veya Haydarabad'da *Asâfcâhidler* iktidarı zamanında buna benzer vak'alar müşâhede etmekteyiz. Hukûkî nazariyeler üzerinde çalısan *Mâverdi, el-Farrâ* ve diğer müellifler yukarki meselede müttefiktirler.

Muhâkeme usulü:

1556. Muhammed A.S.S.'ın bir hadîsi bize adlî nizâmın temel prensibini öğretmektedir; bu hadîs şudur:

> "Şâyet hâkimler, insanlara "tek taraflı beyân ve iddialara dayanarak" hak tevzî edecek olsalar, kan (ceza davaları) ve şahısların malları (hukuk davaları) üzerinde doğru ve âdil olmayan hükümler verilirdi; fakat delil yokluğu halinde davalının kendini müdâfaa ederken karşı iddiasını bir *yemin* ile desteklemesi gerekir"[1797].

İslâm öncesi Arabistan'ında, fal okları, (talih oyunu) zarları, sihir v.s. gibi pek iptidâî vasıtalara başvurularak hüküm veriliyordu. Muhammed A.S.S. hâkimlerin, "dâvada tarafların serdedecekleri delillerle yetinmeleri" gerektiği emrini vermiştir; hattâ hâkimin, kendisinin "şahsen muttali olduğu bir bilgi"ye, şâyet bu normal şahitlik yoluyla dermayan edilmemişse, istinat etmemesi lâzım gelir[1798]. Aksi halde hâkimler, kendileri bir müeyyideye mâruz kalmaksızın, tarafgirlikle hareket edebilmiş olacaklardı. Bazı hallerde adâletsiz hüküm verme tehlikesine rağmen, bu tutum ve durumu değiştirmek isteme-

---

1793. Serahsî, *Mebsût,* XVI, 73.
1794. *A.g.e.,* XVI, 73, 74, 122; İbn Sa'd, 1/II, s. 97; Ebû Yûsuf, *Harâc,* s. 65.
1795. Kindî, *Vulât Mısr,* s. 336-7.
1796. Makkarî, *Nefh'ut-Tîb,* I, 557 (Avrupa neşri).
1797. Diğer kaynaklar arasında İbn Hanbel, No. 3188, 3292'ye bk.
1798. Bu hususta bir münâkaşa ve Ebû Bekr ile Ömer'in sözleri için bk.: İbn'ul-Kayyim, *Turuk Hukmiyye,* s. 74-6.

miştir; bu hususu şu meşhur hadîsinde bize şöyle ifade etmektedir:

> "Ben ancak ölümlü bir beşerim; siz bana birçok ihtilâflar getiriyorsunuz, sizlerden biri diğer (tarafa) nazaran beni iknâ etmede daha elverişli ve muktedir davranmış olabilir ve ben de ondan işittiğim şeye göre hükmederim. Ben verdiğim bir hükümle bir kimseye hakikatte (dîn) kardeşine âit birşeyi (yanılarak) verecek olsam, o, bunu (gerçekte) aslâ almış olmaz, zîra benim ona (bu şekilde yanıltılarak) vermiş olduğum şey, (kendisi için) ancak Âteş'den bir parçadır"[1799].

1557. İşte adlî nizamın başlangıçtaki durumlarını canlandıran bir diğer vak'a: *Ali* R.A. şöyle rivâyet eder: "Ben gençtim ve evvelce hiç hâkimlik vazifesiyle meşgul olmamıştım; bir gün Resûlullah beni hâkim tâyin etti. Tereddüt ettim fakat o beni cesaretlendirdi ve bana şu tâlimatı verdi:

> "İki taraf senin karşında yerlerini alınca, birini olduğu gibi diğer tarafı da dinlemeden aralarında hükmetme; bu, alınması gerekli (doğru) kararı tâyin etmede sana daha elverişlidir'.

Ali şöyle devam eder: "O andan beri (bu usule göre) hüküm ermeğe devam ettim ve (hüküm verirken) asla bir şüphe ve tereddüte düşmedim"[1800].

1558. Muhâkeme usulünün bir diğer temel kaidesi şu hadîstir:

> "Resûlullah şöyle dedi: *Delîl* göstermek, talepte bulunan yani iddia eden tarafa ve *yemin* ise kendini müdâfaa eden dâvalıya düşer".

Diğer bir rivâyette:

> "... ve *yemin* ise iddiayı reddeden tarafa düşer"[1801].

1559. Resûlullah A.S.S. herbir ayrı iddia ve talep için umumiyetle *iki şâhit* istiyordu; ender ve hususiyet arzeden vaka'larda, iddia ve talep sâhibinin isteğini, muayyen bir merâsime tâbi tutulan yemin ile te'yid ve doğrulaması şartıyla bir *tek şâhit* ile iktifa ediyordu[1802].

1560. "Ba'su ba'delmevt"den sonra kurulacak olan Allah'ın *Hesap Günü* hakkında Kur'ân'da tasvirler yapılırken, bir "hâkim", "iki

---

1799. Buhârî, Tirmizî, İbn Hanbel v.s. tarafından nakledilmiştir.
1800. Tirmizî, Ebû Dâvud, İbn Hanbel vesaire tarafından nakledilmiştir.
1801. Buhârî, 48/6, v.s.
1802. Müslim, 30/1; Tirmizî, 23/13; Ebû Dâvud, 23/21.

taraf", "şâhitler", şâhitlerin ifadelerini desteklemek üzere, herbir insanın bu dünyadaki iyi veya kötü bütün hareketlerini gözetleyip kayıt eden "meleklerin tuttuğu âmâl defterleri"nin bu esnâda hazır bulunacağı îzah olunur; ayrıca hesabı görülen kimseye meleklerin bu "yazılı tesbitlerinin bir kopyası" verilir. Yine o Gün, "Hâkim"in huzuruna "günahkârları *cebir altında* getiren vazifeliler" de mevcut bulunacaktır. Kıyâmet Günü *Mahkemet'ul-Kubrâ* kurulduğunda, insanın eli, ayağı, dili v.s. organlarının herbiri, Dünya'da iken işledikleri bütün kötülükleri *îtiraf* edip *şehâdet*'te bulunacaklardır(bk. Kur'ânı Kerîm, 24/24, 36/69). Cezâlar ve mükâfatlar liyâkata göredir; Allah'ın hakkının mevzûbahis olduğu suçlarda doğrudan doğruya yapılabilmesi halinden ayrı, bazan *"af"* ve *"ğufrân"* bahis konusu olacaktır. Fakat bir başka varlığın hakkının (meselâ kul hakkının) sözkonusu edildiği hallerde bu kimsenin *"af"* hususunda muvafakatini almak zarureti vardır. İyi ve kötü fiil ve amelleri ölçmek üzere "terâzî"ler bulunacak ve bunlardan birinin ağır gelmesi o ferdin kaderini tâyin edecektir, v.s. (doğru ve hattâ mükemmel olarak değerlendirilen) bu îzah ve tasvirler belli ve mâlûm teamüllere istinad etmekteydi ve Arabistan'ın ilk Müslümanları yani Resûlullah'ı dinleyen sahâbe tarafından kolaylıkla idrak edilip anlaşılmıştır. Bunlar bizim için dahi, değerini hiç de kaybetmeyen tasvir ve îzahlardır.

1561. Kur'ân[1803], umumiyetle *iki* "âdil ve namuslu" *şâhit* getirme mecburiyeti üzerinde ısrarla durur; ve hattâ gayrı meşrû zinâ teşkil eden cinsî münâsebetler gibi en ciddî vak'a ve durumlarda ise dört *şâhit* şarteder[1804]. Diğer yandan Kur'ân,

> "Allah katında bu, daha adâletli ve hakkaniyetli, şâhitlik bakımından ve hattâ şüpheyi ortadan kaldırma bakımından daha doğrudur"[1805]

demek suretiyle "nakde dayanan alacak-borç ilişkileri"nin *yazıyla tevsîki* (ispâtı) ve ayrıca şâhitler vasıtasıyle tesbîti hususunda ısrâr eder.

1562. Muhâkeme usûlü konusunda Resûlullah devrindeki teamülleri, daha sonra girişilen değişiklikleri nazarı itibara alarak, ortaya koymak da mümkündür. Meşhur hâkim *Şureyh*, görünüşe göre Emevîler devrinde, iddia ve talepte bulunan (dâvacı) tarafı dahi, bu talebinin doğruluğu hususunda *yemin* vermek suretiyle bir doğrulamaya

---

1803. *K.* 65/2; 2/282 v.s.
1804. *K.* 4/15; 24/4 v.s.
1805. *K.* 2/282.

zorluyordu. Bundan evvel *yemin,* sedece kendisinden bir talepte bulunulan dâvalıya düşmekteydi. Halkın muhâlefeti üzerine mezkûr hâkim şöyle dedi: "Ben insanlar arasında (kötü) bazı yenilikler, bid'atlar gördüm ve ben de (bu) yeniliği (bid'ati) getirdim"[1806]. *Şâhit*'lerin doğru sözlülüklerini temin etmek eski bir tatbikattı: Hâkimler, onların şehadetlerini kabulden evvel "şâhitler hakkında, onların komşuları nezdinde bir soruşturma" açardı. Bu müessese, daha sonraları *tezkiye* (arındırma) adı verilen ve İslâm imparatorluğu'nun ekser ahâlisi için tutulan dosyalar usûlünü ihdâs etmeye gidecek kadar ileri bir tekâmül ve gelişme seviyesine ulaşmıştır. Başlangıçta hâkimler bu konuda açıktan açığa soruşturma yapar ve mâlûmat toplarlardı. Fakat aynı hâkim *Şureyh,* bu soruşturmayı gizlice yapmaya karar veren ilk kimsedir[1807]. Diğer bir değişiklik, *Ali* R.A.'ın Halîfeliği zamanında cereyan etmiştir: Başlangıçta her iki taraf ve bunların bütün şâhitleri de hâkimin huzurunda bir arada bulunurlardı. *Ali* R.A. şehadette bulunacakları hususta birbirlerinin ağzından bir şey almamaları ve sadece kendi bildikleri şeyi beyân etmeye sevkedilmeleri için "şâhitlerin ifâdeleri alınacağı zaman onları birbirlerinden ayrı tutan" ilk kimse olmuştur. *Ali*'nin şu sözü meşhurdur:

> "Ben şahitleri birbirlerinden ayıran ilk kimseyim"[1808].

1563. Başlangıçtan itibaren *hâkim*'in gördüğü iş, Müslümanlar indinde son derece ehemmiyetli tutulmuştur. Lafızdan çok rûha önem veren bir cemiyette (ki bu halde dış şekilden ziyâde tabiata, fıtrata uygun bir adâlet anlayışına gidilecektir), bir hâkimin tâyininde, onun sâhip olduğu mâlûmat yığınından ziyâde, karekter bütünlüğü ve ruh inceliğinin nazarı itibara alınması tabîidir: *Hâkimin tarafsızlığı* onun *Scharfsinnigkeit*(: Ferâset ve keskin akıllılık)'ından daha ehemmiyetliydi. Resûlullah zamanında herhangi bir hukûkî formasyona sâhip ve yetişmiş hâkim kadroları bulma meselesi muhakkak sözkonusu olamazdı; hattâ muhtemelen hâkimin okumayazma bilmesi de gerekli değildi. Esas olarak *avukat*'lar da yoktu: Her iki taraf hâkim önünde şahsen ifâdei meram ederlerdi ki, verilen kararlar kısa ve mücmel olup ekseriya derhal *infâz* ve tatbik olunurlardı. (Daha sonraki devirlerde *idam cezâları*'nın Halîfenin müsâadesi olmaksızın infâz olunamadığını isbat eden delillere sâhip bulunmaktayız; taraflardan birinin bizzat Muhammed A.S.S.'a müracaat edeceğini dermeyan etmesi hali

---

1806. İbn Kayyim, *Turuk Hukmiyye,* s. 128.
1807. Serahsî, XVI/91; *Muhâdarat'ül-Evâ'il,* s. 97.
1808. İbn Kayyim, *Turuk,* s. 60.

müstesnâ, Resûlullah'dan bu konuda re'sen bir infâz müsâadesinin alınması başlangıçta muhtemelen zarurî addedilmemişti). Hâkime bazı *teknik müşâvirler*'in yardımcılık etmesi zarûretinin pek çabuk ve erken bir devirde hissedildiği vâkıası bizi şaşırtmasın. Resûlullah'ın vefatından ancak üç yıl sonra Halîfeliğe başlayan *Ömer* R.A.'dan gelen bir vesikada bu husus açıkça beyân edilir:

> "*eş-Şa'bî, Şureyh*'den naklen der ki: "*Ömer* beni hâkim tâyin ettiği vakit bana şöyle dedi: Allah'ın kitabında bulduğun şey ile hükmet! Allah'ın kitabının tamamında bir şey bulamazsan bu halde Allah'ın Resûlünün kararlarında bulduğun şeyle hükmet; şâyet Allah'ın Resûlünün kararlarının hey'eti mecmuasında bir şey bulamazsan, Sünnî İmamların (halîfeleri mi kastediyor?) kararlarında bulduğun şey ile hükmet; şâyet Sünnî İmamların bütün kararlarında da birşey bulamazsan, *sen kendi aklı selîminin gösterdiği "re'yinle bir gayrette bulun"* ve zühd ve ilim ehli ile *"istişâre" et"*[1809].

1564. Bir hadîs yazarı, Resûlullah'ın hadîslerini esas almak sûretiyle hâkime yardımcı olarak çalışan bir "hâkim şûrâsı"ndan bahsetmektedir[1810]; fakat böyle bir tatbikatın Resûlullah devrinde de mevcut olup olmadığına dair bir bilgimiz yoktur.

1565. Dâva konusu ister *cezâî,* ister *hukûkî* olsun, taraflardan hiçbiri mahkemeye her ne suretle olursa olsun, birşey ödemiyordu: O devirde adâletin görülmesi *meccânî* idi. Hâkimler ve onların yardımcılarının *ücret* ve *maaşlar*'ını Hükûmet temin ediyordu. Daha Hicretin sekizinci yılında Resûlullah; *Attâb*'ı Mekke hâkim-vâlisi tâyin etmiş ve o'na aylık olarak 30 dirhem maaş bağlamıştı[1811]; diğer bir rivâyete göre bu, senelik 40 ons*(1 ons 40 dirhem değerinden olduğuna göre 40X40= 1600 dirhem yıllık maaş eder ki aybaşına takrîben 133 gümüş dirhem düşmektedir) ağırlığında metal halindeki gümüş tutarındaydı[1812]. "Hâkimin maddeten kendi kendine yeterliği"ne büyük bir ehemmiyet atfediliyordu; bir hâkim, en yüksek maaş ödenen Devlet memuruydu. *Ömer* R.A. devrinde hâkimlerin maaşı ayda 500 dirheme çıkmış bulunuyordu[1813]. Bu hususta alâka çeken bir vak'a biliyoruz: *Şureyh*'in fevkalâde akıllılığını müşâhede eden Halîfe *Ömer*

1809. İbn Kayyim, *İ'lâm'ul-Muvakkı'în,* I/73-74.
1810. en-Nesâî, 49; *Kâsânî,Bedâ'î,* VII/12.
1811. İbn Hişâm, s. 887.
*. 1 ons Batıda bugün 30,5 gram tutan bir ağırlık birimidir (mütercim).
1812. Fâkıhî, s. 40; Kettânî, I/246.
1813. Serahsî, XVI/122, Süleyman'ubn Rebî'at'il-Bâhilî'den bahsederken zikri geçer.

kendisini *Kûfe*'ye hâkim tâyin etti; fakat *Şureyh* pek genç yaşta olduğundan diğerlerinin aldığı 500 yerine kendisine ayda 100 dirhem maaş bağladı. Daha sonra *Ali* R.A.'ın Hiâfeti sırasında *Şureyh*'in başkanlık ettiği bir mahkeme huzuruna Halîfe *Ali* bir şikâyet meselesini haledebilmek vesîlesiyle gelmiş ve şâhit olarak da kendi oğlu *Hasan*'ı göstermişti. Hâkim *Şureyh*, "şâhidin babası lehine şehâdetinin dinlenemeyeceği" prensibini mûcib sebeb göstererek bu şehâdeti reddetmişti. Halîfe *Ali*'nin, Peygamber torunu olan *Hasan*'ın mümtaz karakteri üzerinde gösterdiği ısrar, bu hâkim üzerinde hiçbir netice hasıl etmedi. Bir müddet sonra Halîfe *Ali* R.A., bu âdil hâkimin aldığı maaşta bir artırma yaptı ve aldığı parayı, 500 dirhem tutarındaki umumî aylık seviyesine çıkardı.

Hapishâneler:

1566. Bir cinâyet suçlusu olan *Sumâmet'ubn Usâl*'den evvelce bahsetmiştik: Kendisi hapse atılmış ve birkaç günlük bir süre için Medine Mescidinin sütûnlarından birine bağlanmıştı. Yine görmüştük ki, *Tay* kabilesinden (Hâtîm'ut-Tâî'nın kızı) *Seffâne* mahpus olarak Medine'ye getirilmiş ve "Mescidde maznunların tutuklu bulunduğu bir odada muhâfaza altına alınmıştı"[1814]. Fakat bu sonuncu halde daha ziyâde harb esirleri söz konusudur.

1567. Cezâî, medenî ve beledî hukukî nizâm icâbı hapsedilmiş kimselere gelince; Kur'ânı Kerîm, *Yûsuf* peygamber zamanında soruşturma esnasında şüpheli kimselerin hapsedildiklerinden bahsetmektedir.[1815]. Muhammed A.S.S. devrinde Medine'de de teâmül aynı merkezdeydi: *Bahz'ubn Hakîm* rivâyet eder ki, dedesinin komşularından bazıları, Resûlullah tarafından adam öldürmekten sanık olarak hapse atıldılar; fakat onun dedesinin araya girmesi ve onların mâsumiyeti hususunda ikrarda bulunması üzerine Resûlullah onları serbest bıraktı[1816]. Aynı hususta, *el-Hirmâs'ubn Habîb* şöyle rivâyet eder: "Bana borçlu olan kimselerden birinin tediyede bulunacağına dair kendisinden ümidimi keserek Resûlullah nezdinde şikâyette bulundum ve o da bana bu kimseyi hapse koymama izin verdi* ve arkasından mahpusa ne yapıldığına dair mâlûmat almak üzere akşamleyin oraya uğradı"[1817]. "Bir rehin, bir kefâlet gösderilmesini veya kaçmayacak-

---

1814. İbn Hişâm, s. 948.
1815. *K.* 12/36.
1816. Ebû Dâvud, 23/28.
1817. Ebû Dâvud, 23/28.

(★) Daha ilerki devirlerde borçlunun hapisle zorlanması ve hapishane şartları için bk. F. Atar, *İslâm Hukukunda borçlunun... hapsedilmesi* (doçentlik tezi), Erzurum 1982.

larına ve muhâkeme sırasında hâkim huzuruna geleceklerine dair söz ve vaadde" bulunulmasını müteakip Resûlullah'ın sanıkları serbest bıraktığını isbât eden vâkıalar nakledilmektedir[1818].

1568. Resûlullah *hapishane* olarak herhangi bir binayı kullanırdı; İslâm öncesi ibtidâî devirlerde ise mahpuslar bazan bir kuyu içine bile hapsedilmişlerdir[1819]. Halîfe *Ömer* R.A., hapishâne olarak kullanmak üzere Mekke'de bir ev satın almıştı. Halîfe *Ali* R.A., Kûfe'de Nâfi' adı verilen bir hapishâne kurmuştu. Fakat buradan mahpuslar kaçabildiklerinden *Ali* R.A, bunu yıktırmış ve yeniden inşâ ettirerek buna *Muhayyas* adını vermişti[1820].

1569. Bu münâsebetle işâret edelim ki Mekkeliler, Müslümanlara eziyet ve işkence yaptıkları sırada onları dam ve çatısız odalarda (muhtemelen güneş, yağmur ve soğuktan korunamasınlar diye) zincire vurulmuş olarak hapsederlerdi; fakat bu durumun kaçışı kolaylaştırma muhzuru vardır: Rivâyet edilir ki bir defasında Resûlullah A.S.S., câsuslar göndermiş ve bunlar bir merdiven yardımıyla bazı mahpusları böyle bir yerden kurtarmış ve onları emniyet ve selâmet içinde Medine'ye getirmişlerdi[1821].

Mahkeme (hüküm verilen yer, binâ):

1570. Resûlullah A.S.S.'ın kullandığı adlî duruşmalara mahsus sâbit bir mahalli yoktu: Câmi, pazaryeri, konaklama yerinde bir çadır, bütün her yer onun için uygundu. Daha sonra halîfeler ve aynı şekilde onlar tarafından tâyin edilen devamlı ve muntazam hâkimler, tarafları ister câmide, ister kendi ikametgâhlarında kabul ederlerdi. Daha Halîfe *Osmân* R.A. devrinde bir "muhâkeme evi"nden*(: Dâr'ul-Kazâ)* bahsedilir[1822]. Halîfeler (meselâ Ömer), şikâyet sâhibi kimseleri, hattâ ister tebea, ister yabancı olsun Gayrımüslimleri, şâyet duruşma sırasında orada hazır bulunuyorlarsa câmilerde kabul ederlerdi. Gerçekte *câmi,* Resûlullah ve hemen müteakip Halîfeleri tarafından "resmî misafirhâne" olduğu kadar "muhâkeme salonu" ve "dînî vecibelerin îfa edildiği mahal" olarak da kullanılıyordu.

1818. Serahsî, XX/75.
1819. Kettânî, I/297.
1820. Serahsî, XX/88; İbn Sîde, *Muhassas,* XII/93; *Lisân'ul-Arab,* "Hı-Yâ-Sin" maddesine bakınız; Kettânî, I/297.
1821. İbn Hişâm, s. 320-321, Balâzurî, I/pr. 537 (el-Velîd'ubn'ul-Velîd olayı).
1822. Kettânî, I/271-2, İbn Asâkir'den naklen.

Hâkimler:

1571. *Ömer* R.A.'ın akrabalarından bir hanım olan *Şifâ bint Abdillâh*, İslâmdan evvel bile okuma-yazma biliyordu: İşte Resûlullah'ın hanımı *Hafsa*'ya bu hüneri öğreten odur. Bazı delillere bakacak olursak Resûlullah kendisini bazı pazar (: sûk) işlerinde de vazifelendirmiştir. Bazılarına göre ise bu vazifelendirme işi *Ömer*'in Halîfeliği zamanında cereyan etmiştir[1823]. Mümkündür ki *Ömer* R.A., Resûlullah'ın tevdî ettiği aynı vazifede bu hanımı görevlendirmeye devam etmiştir. Durum ne olursa olsun, bu hanım sahâbînin en azından ticârî ihtilâflar üzerinde muhâkeme yetkisini kullanması gerekmiştir. Benzer bir diğer vak'a *Semrâ bintu Nuheyk'il-Essediyye*'nin başından geçenlerdir. *İbn Abd'il-Berr*'in verdiği bilgiye göre (İstî'âb, "Hanımlar Bölümü", No. 161):

> "O, Resûlullah'ın sahâbîleri zümresine dâhildi ve uzun müddet yaşamıştır; çarşı-pazar dolaşır, mâruf olan iyiyi ve güzeli insanların işlemesini emreder, kötülüklerden onları alıkor ve aksi hareket edenleri ise elinde taşıdığı bir kamçı ile meydan dayanağına çekerdi".

Onun bu şekli bir tatbikat içinde bulunması, resmen bu çeşit işlerle vazifelendirilmiş olmasından ileri gelse gerektir. Ancak yukarda verdiğimiz kaynakta geçen bu anlatımın, Resûlullah devrinde mi, yoksa daha sonraki bir devrede mi cereyan ettiği kaynakta açıklanmamaktadır.

1572. *Tabarî'ye göre kadınlar, her ne konuda olursa olsun, hâkimlik etme imkân ve hakkına sâhiptirler;* imâm *Ebû Hanîfe* bu kaideden "adam öldürme" gibi sadece bazı ağır dava konularını istisnâ eder[1824]. Daha sonraki devirlerde, muhtelif durumlara âit bir yığın vâkıaya sâhibiz: İki hâkimden müteşekkil muhâkeme hey'etleri, evlenme işleri, borçlar konusu v.s. gibi değişik selâhiyetlere sâhip ayrı hâkimler, haftanın muayyen günlerinde vazife gören hâkimler, diğer çeşitler arasındadır[1825].

Delil toplama (yerinde tetkik) ve ehli vukûf re'yleri:

1573. Görgü şâhitlerinin mevcut olmadığı hallerde hâkim, dava konusu olay üzerinde tesbit edeceği delillere göre bazı neticeler çıkarı-

---

1823. İbn Hacer, *İsâbe,* "Kadınlar" Bölümü, No. 618.
1824. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ve Mâverdî'nin *el-Ahkâm'us-Sultâniyye* adlı aynı adı taşıyan eserlerinin "Hâkimler" bahsini mukayese ediniz.
1825. Ebû Ya'lâ, s. 44-45.

yordu. Kur'ânı Kerîm bu kaidenin mükemmel bir örneğini verir: *Yûsuf* Peygamber Mısır'da Firavun'un nâzırının karısı tarafından köle olarak satın alındıktan sonra birgün bu kadın tarafından baştan çıkarılmak istendi. *Yûsuf* Peygamber bunu reddetti ve öfkeli bir şekilde odayı terketti. Buna mukabil kadın şaşkın ve çıldırmış bir halde arkasından koştu ve *Yûsuf* peygamber'in odadan çıkıp gitmemesi için gömleğine arkadan çekip asıldı; âniden odaya nâzır girdi. Gerek bu kadın ve gerekse *Yûsuf* A.S. karşılıklı birbirlerini ithâm etmeye başladılar. İşte tam bu sırada kadının "aile mensûblarından biri" dikkati çekti: "Şâyet Yûsuf'un gömleği önden yırtılmış ise kadın doğru söylüyor.. Buna mukabil Yûsuf yalancıdır; fakat Şâyet gömleği arkadan yırtılmışsa yalan söyleyen kadın olup bu halde de Yûsuf doğru söylemektedir". Gömleğin arkadan yırtılmış olduğunun görülmesi üzerine (nâzır), haykırdı:

> "İşte bu, siz kadınlara has fettanlık ve hîlekârlıktır: sizin fettanlığınız sonsuzdur"[1826].

1574. Resûlullah devrine âit birçok vâkı'alar biliyoruz ki, bunlarda bizzat o, yerinde tetkiklerde bulunmak üzere bazı *ehli vukûf*'lar göndermiştir; aynı maksatla Resûlullah'ın bazan *mahallî tetkikler* için bu çeşit yerlere bizzat gittiği de olmuştur. Önce birinci hale örnek teşkil eden bir vakı'ayı ele alalım: İki kardeş müşterek olarak bir arazi parçasına sâhiptiler ve buraya küçük bir barınak inşâ edilmişti. Bu ikisinin vefâtından sonra verese bu kulübenin kime ait olacağı hususunda aralarında ihtilâfa düştüler. Resûlullah, *Huzeyfet'ubn'ul-Yemân*'ı "bizzat mahalline" gönderdi. Ve o da bu kulübenin o iki kardeşten evi mezkûr kulübeye en yakın olana ait olacağına dair bir karar verdi. Dönüşte Resûlullah'ın huzûruna giren *Huzeyfe*, düşündüğü kararı kendisine bildirdi ve o da bu kararı tasvîb ve tasdîk etti[1827]. İkinci hâle örnek olarak, Medine'de iki toprak sâhibi arasında çıkan bir ihtilâfı alalım. Bu, bir arâziden diğer bir arâziye su geçirilmesi hakkı ile ilgili bir dâvadır. Birçok kimsenin bu meseledeki gayretlerinin boşa gitmesi üzerine Resûlullah, ihtilâfı çözmek üzere bizzat o mahalle gitmiştir.

1575. Muhtelif *tahmin* ve *takdir* tasarruflarına da başvurulduğu oluyordu. Hayber sulh anlaşmasından sonra bu bölge sâkinleri, mahsullerinin yarısını İslâm hükûmetine teslim mükellefiyeti altına girdi-

---

1826. *K.* 12/26-8.
1827. İbn Sa'd, V, 403; *İstî'âb*, I, No. 346; Kettânî, I, 280.

ler. Bunun üzerine Resûlullah, her sene mevsimi gelince istihsal edilen şeyleri ikiye taksim etmek üzere oraya birini gönderdi. Sulh akdinden bir yıl sonra mahsulü taksim etmek üzere gönderilen kimse *Abdullah İbn Revâha* olmuştur.

> "O, herşeyi araya yığdı ve iki eşit kısma ayırdı. Ve Hayberli Yahudilere dedi ki: "Arzu ettiğiniz kısmı seçiniz". Bazı Yahudiler kendisine karılarının mücevherat ve süs eşyalarını getirdiler ve ona: 'Bunları al ve taksîmi bizim lehimize çevirerek bizim ağır mükellefiyetimizi azalt'. *Abdullah* öfke ile cevap verdi: 'Ey Yahudi cemâat! Vallahi sizler benim nazarımda Allah'ın yarattıkları arasında en iğrenç ve menfûr olanlarsınız! Fakat bu durumunuz beni size hakaret etmeye zorlamaz. Sizlerin bana ihsân ve atiyye olarak sunduğunuz şeye gelince bu, gayrı meşrû bir şeydir ve biz onu yemeyiz'. Bunun üzerine Yahudiler: 'İşte bu (adâlet) sebebiyledir ki yerler ve gökler ayakta durur' dediler"[1828].

1576. Akrabalık meselelerinde, "fizyonomi mütehassısları" *(: Ka-a'if)*'nın dahi Resûlullah devrinde bazan vazife görmeleri kabul edilmiştir[1829].

1577. *Hâkim tâyin edilmesi* işi her zaman merkezî hükûmetin selâhiyetindedir. Mâdûn mevkiindeki hâkimler için tatbikat değişik gibi durmaktadır: Meselâ Halîfe *Ömer*'in vâlilerine göndermiş olduğu bir mektupta şöyle denmektedir: "Aranızda sâlih ve müttakî olan kimseleri hâkim olarak tavzîf edin ve onlara (maaş olarak) yeteri kadar bir ödemede bulunan"[1830]. Bu hâle göre o sırada bölge ve mıntıkalarda hâkim tâyini işi eyâlet vâlilerine bırakılmıştı.

Hâkimin gördüğü işler:

1578. Başlangıçta uygunsuz telâkki edilmeksizin, hâkimlikle beraber daha birçok âmme işlerinin görülmesinin bir şahsa tevdi edilmesi vak'ası bir yana, öyle anlaşılıyor ki müslüman hâkimler, mesâilerini sadece ihtilâfların halline hasr ü tahsîs etmiyorlardı. Onların sadece bâliğ olmamış küçüklere âit ve terekeden gelen malları için değil, kim olursa olsun bir kimsenin malları için muhâfızlık, kasadarlık yaptıkları da bır vâkıadır. Meselâ uzun bir yolculuğa çıkılırken kıymetli eşyalar kendilerine emânet ediliyordu. Muhammed A.S.S. Mekke müşrikleri tarafından sadece pek ciddî ihtilâf ve münâzaalarda bir hakem olarak değil fakat aynı zamanda onunla aralarında iyiden iyiye bir gerginlik çıktığı sırada bile (bu vâkıaya daha yukarda temas etmiştik) mallarını

1828. Ebû Ubeyd, *Emvâl*, No. 1437, Mâlik, 33/1-2.
1829. Diğerleri arasında İbn'ul-Kayyim, *Turuk*, s. 196.
1830. Kettânî, I, 260.

tevdi ettikleri bir muhâfız, bir emîn (yed-i emîn) olarak seçilmiş bulunuyordu.

1579. İlerde müstakil hale gelen bir İslâm şehir hayatının pek mühim bir müessesesi olan *muhtesip*'lik yani âmme örf ve âdetlerinin, yaşayışının müfettişliği vazifesi, hâkimliğe en yakın bir vazifedir. Medine'de Resûlullah bizzat ve eyâletlerde vâli-hâkimler, onun adına bu işle meşgûl oluyorlardı. Bu müessese şu âyetten neş'et eder:

> "Sizlerden öyle bir ümmet çıksın ki bunun fertleri (herkes tarafından iyi ve makbûl bilinen) *Ma'rûf*'u emretsin, (herkes tarafından kötü ve merdûd bilinen) *münker*'den alıkoysun; işte bunlar bahtiyâr olanlardır"[1831].

Kezâ bu hususta Muhammed A.S.S.'ın bir hadîsi de vardır:

> "Sizlerden herhangi biri, münker (hoşa gitmeyen, kötü) bir şey görürse onu eliyle (cebir kullanarak) düzeltsin; şâyet buna muktedir değilse diliyle yapsın; şâyet buna da muktedir değilse o kimse buna kalbiyle buğz etsin, nefret etsin; işte bu sonuncusu, mü'minden beklenen vazgeçilmez bir harekettir"[1832].

Tâcirler arasında en mühim mesele, belki de "tartılar ve ölçüler" meselesidir. Kur'ân bu konuda birçok defalar söz açar[1833]. Resûlullah hileli veya buna benzer diğer cezâyı lüzumlu kılan hareketlerin olup olmadığını teftiş maksadıyla Medine pazarına sık sık giderdi. Bir gün elini bir hubûbat kabına daldırdı ve alt kısmın ıslak olduğunu hissetti. Durumu sorması üzerine satıcı, bir gün önce yağan yağmuru mâzeret olarak gösterdi Resûlullah cevâben:

> "Yaş olan hubûbâtı, kuru olanlarla örtmemek ve netice olarak alıcıları aldatmamak lâzım gelir"[1834]

dedi.

1580. Resûlullah'ın hekimlik tatbikatıyla ilgili bir emrini birçok kaynaklar bize nakletmektedir: O, câhil ve bilgisiz kimselerin hastaların tedâvisi ile meşgul olmalarını yasakladı ve dedi ki:

1831. K. 3/104
1832. Müslim, 1/78; Ebû Dâvud, 36/17; v.s. yerler.
1833. K. 11/84-5; 83/1-3 v.s.
1834. Ebû Dâvud, 22/52

"Tıp ilmini bilmeksizin bir hastayı tedâvi edecek kimse mes'ûl tutulacaktır[1835].

1581. Resûlullah hayvanlara, sâhipleri tarafından "fazla yük vurulmaması", "iyi beslenmeleri" v.s. şekiller altında iyi muâmele gösterilip, ihtimam edilmesini istiyordu. İslâmî kaynaklar, bununla ilgili pek çok sayıda insanî ve kalpleri ürperten hadîsi bize nakletmişlerdir.

1582. Bu bahsi bir neticeye bağlamak için İslâmın adlî ve kazâî idealini hülâsa eden birkaç Kur'ân âyetine temas edilecektir:

a) "Ey îman edenler! Kalkın adâletle şâhitlik edin! Bir halk zümresine olan kininiz, sizi adâlet yapmamaya sevketmesin. Âdil olun ki bu, takvâya en yakın olan şeydir. Allah'a karşı takvâ sâhibi olun. Şüphesiz ki Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır" (K. 5/8).

b) "Kötülüğün karşılığı ona denk bir kötülük(misilleme)'dür. Fakat kim affeder, barışı sağlarsa mükâfatı Allah'a âittir. Gerçekten de O, suç işleyenleri sevmez" (K. 42/40).

c) "Eğer herhangi bir cezâ ile cezâlandıracak olursanız, ancak size revâ görülen ukûbetin misillemesiyle cezâlandırın! Sabrederseniz andolsun ki bu, tahammül edenler için daha hayırlıdır" (K. 16/126).

1583. Görüldüğü gibi *af* son derece tavsiye edilmiştir. Fakat bu, herhangi bir alelâde adamdan beklenemez. Bununla berâber bu seviyede bir kimse, kendisine yapılan bir kötülüğe mukabele hakkını kullanırken gerçek "ölçü ve insâfı muhafaza" edecek şekilde hareket etmeye sevkedilmiştir.

1835. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, s. 287 ve aynı yerde gösterilen diğer kaynaklar. Ayrıca bkz. yukarda 1332. paragraf

İktisâdî Sistem

1584. İslâmın beşiği Arabistan, büyük kısmı itibariyle çöllük olan geniş bir ülkedir. Bu tabiî hal ve keyfiyet, medeniyetin temelini teşkil eden zirâat ve sanâyiin geniş çapta inkişâfına pek az müsâit olup, nüfûsun tabîi yoldan artışına da pek elverişli değildir. Bu yüzden *Îsâ* A.S.'dan evvel en aşağı dört bininci yıldan bu yana, daha münbit bölgelere doğru kitle halinde Arap göç dalgaları sözkonusu olmuştur.

1585. İslâmın zuhûruna yakın, mühim sayıda Arap kabileleri epey yüksek bir kültür seviyesine ulaşmış olup, bunlar şehirlerde yaşıyorlardı. Bu şehirlerden en eskileri Yemen'de bulunuyordu. Daha evvel Yemen'de, Kur'ânı Kerîm ve Tevrât'ta *Süleymân* Peygamber'le ilişkileri tavsîf edilen *Sebe Kraliçesi*, Arap medeniyetinin hiç de başlangıcını temsil etmez. Zîra, meselâ *Ma'în* gibi diğer krallıklar daha evvelki asırlarda da mevcudiyet kazanmışlardı. Son devirde gerçekleştirilen kazılar, büyük değer taşıyan bu medeniyetin varlık haberini bize kadar getirmektedir. Bütün Arabistan'ın kendisine itaat ettiği bir tek Devlet Başkanı bu bölgede aslâ mevcut olmamışa benzemektedir. İslâmdan pek az evvele kadar yaşayabilen *Kinde* krallığı belki de ülkenin en büyük hükûmdarlığı idi. Bir ara bunun Devlet hududları Güney Arabistan sahillerinden Irak'ta *"Serât Cemâsp"*[1836]a kadar uzanmakta idi. Çok evvel ise Suriye içlerine kadar yayılıyordu[1837]; fakat Hicaz ve Batı Arabıstan bölgeleri *Kinde* krallarını tanımıyorlardı.

1586. İslâmın zuhûrundan az önce, Arabistan'da tam bir anarşi mevcuttu: İranlıların Habeşlileri söküp çıkardıkları Yemen bile, kabileler halinde olduğu kadar birçok devletler halinde de parçalanmış durumdaydı. Herbir kabile mutlak istiklâlini ilân ediyordu; bir kabile

---

1836. İbn Habîb, *Muhabbar*, s. 369.
1837. Bk. Olinder, *Kings of Kindah.*

kendi başına hareketle harp ilân edebilir, sulh anlaşmaları aktedebilir, yabancıların kendi topraklarından geçiş serbestisini kendi keyfine ve kendine has şartlar dâhilinde sınırlandırır veya tamâmen kaldırabilir ve yabancı menşe'li hiçbir yetkinin kazâî selâhiyeti bunları, ülkeyle ilgili veya beynelmilel meselelerde müeyyide ve cebir alına alamazdı. Bu kabilelerden bazıları gerçek büyük şehirlerde yaşarlardı. Arap Yarımadası'nda bunlardan yirmi kadarını sayabiliriz: Batıda *Mekke, Tâ'if, Medine, Yanbû'*; Güneyde *Curaş, San'â', Âden*('Adn); Doğuda *Hacar, Suhâr, Debâ,* Orta bölgede *Yemâme, Feyd;* Kuzeyde *Dûmet'ul-Cendel, Hayber, Fedek, Taymâ', Vâdiy'ul-Kurâ;* Kuzey Batıda *Eyle, Maknâ.* Bütün bu şehirler antik şehirlerin her türlü hususiyetlerine sâhip olup ithalât ve ihrâcat şeklinde büyük bir ticârî faaiyete de sahne oluyorlardı.

1587. Biraz su olan her yerde sebzeler ve hurma ağaçları bitiyordu; komşu bölgelere olmak üzere (Necd'deki) *Yemâme,* buğday, *Tâ'if* üzüm ihrâc ediyordu. Deve ve keçi sürüleri, hemen hemen bazı kabilelerin geçimi için kâfi geliyordu. Fakat Suriye, Mısır, Habeşistan ve Mezopotamya'dan ve hattâ *Sind*(: Pakistan bölgesi)'den gelen ve miktarı her gün artan hubûbât kervanları, Arap Yarımadası'nın kendi şehirlerine yetecek kadar istihsalde bulunamadığını bize isbât eder. Yemen ve 'Umân bölgesinde dokuma sanayii iyice inkişâf etmişti, fakat Bedevîler dahi her yerde ip eğirir ve dokuma dokurlardı. *İbn Haldûn* "bir Bedevînin yemek pişirmek ve üzerinde yemek tencerelerini yerleştirmek için taşları ve ateş yakmak için kalasları sökmek maksadıyla her defasında evler yıktığını" söylemek sûretiyle *Bedevî* kelimesinin "medeniyet düşmanı" ile eş mânada olduğunu ifade ederken mübalâğa etmiş ve insafsız davranmış olmaktadır. Muhakkak ki Bedevîler göçebe hayatı sürerlerdi; fakat bütün Bedevîler mutlaka haydut ve soyguncu değillerdi. Onlar deve, koyun ve at yetiştiriyor ve bunları, (sakız, zamk v.s. gibi) orman mahsulleri, kıymetli veya yarı kıymetli taşlara karşılık bölge panayırlarına getirip satıyorlardı.

1588. Yerleşik hayat tarzı sürünlere gelince; bunlar toprağı işler, tavuk yetiştirir, bazı imâlat işleriyle ve bilhassa mûsikî gibi bazı san'atlarla meşgul olurlardı. İslâm öncesi Arabistan'ında demiri işleyen kimsenin oğulları mânasına *Balkayn* veya *Benû'l-Kayn* adını taşıyan kabile pek meşhurdu, *İbn Manzûr*'a göre[1838] *el-Hâlik'ubn Esed ibn Huzeyme,* Arabistan çölünde demir işiyle meşgul olan ilk kimsedir. *Yesrib*(Medine)'in okları pek meşhurdur. Hadîs ve tarihle ilgili kaynak-

1838. *Lisân'ul-Arab,* "Kaf-Yâ-Nûn" maddesine bakınız.

larda bize, Mekke ve Medine'de çalışan san'atkârların listeleri verilmektedir[1839]. İşte onlar tarafından icrâ edilen san'atlardan bazıları: Terzilik, debbağlık, şarab imâlâtçılığı, demircilik, kuyumculuk, mücevheratçılık, marangozluk gibi her nevî doğrama işleri, dokumacılık, tuğla imâlciliği v.s.; kezâ hubûbat ve kumaş satıcıları, kasablar, ender olmakla berâber hekimler ve hattâ bazan veterinerler, mûsikişinâslar, (bilhassa zencilerden) köçekler, güzel koku, otlak hayvanları v.s. satıcıları vardı. Yemen, Tâ'if, Medine gibi, nerede Yahudi varsa orada bankacı ve tefeci de bulunurdu. Kur'ânı Kerîm, her iki denizden yani Kızıl Deniz ve Basra Körfezi sularından çıkarılan inci ve mercan'a dikkatleri çekmektedir (K. 55/22). Diğerlerinden başka Beyhâkî (Sunen, V, 338), Resûlullah'ın şu buyruğunu bize nakletmektedir:

"Elinde harhangi bir (inci) mahsûlü ile yukarı çıkmadıkça bir dalgıçın getireceği herhangi bir şeyi satmayınız"

Bu hadis bize, daha Resûlullah'ın sağlığı gibi eski bir devirde bile İslâm ülkelerinde "inci avcılığı"nın bilinip tatbik edildiğini göstermektedir.

1589. Diğerleri arasında *Medine* ve *Tâ'if*'te ziraat ve hayvancılık gelişmişti: Hurma ağaçlarında "tozlaştırma", meyva ağaçlarında "aşılama" tatbik ediliyordu. Bu devirde at, büyük bir ün ve öneme sâhipti; atın bilhassa *Necd* bölgesinde yetiştirilip terbiye edilmiş olması epey ehemmiyetli bir konudur.

1590. Arabistan'ın ayrı ayrı bölgelerinin yahut kabilelerinin "miras hukuku" kaidelerini tâyin ve tesbit etmek zordur; muhtemelen o sırada bunlar her yerde bir ve aynı yapıda değildi. *Medine* için emin delillere sâhibiz; Sâdece (zevce, kız, kız kardeş, anne ve sâire gibi) kadınlar değil, aynı zamanda küçük oğullar dahi ölenin barıktığı mallar üzerinde hiçbir miras hakkına sâhip değillerdi; kaideye göre oğullardan sadece *savaşma yeteneği kazanmış olanlar miras hakkına sâhiptiler*[1840].

1591. İran ve Bizans gibi yabancı işgâli altında olan topraklar müstesnâ, Arabistan'da bir Hükûmet müessesesine raslanmaz; bu hâle göre Hükûmete ödenmesi gerekli vergiler meselesi mevzûbahis değildi. Bununla berâber vergilerin ödenmesinden bahseden örf ve âdetler mevcuttu. Her şeyden evvel kabile başkanları, büyük arazî sâhip-

---

1839. Buhârî, 34/28-39; İbn Kutayba, *Ma'ârif* "ait olduğu yer"de; Kettânî, *Terâtîb,* II, 1-166.

1840. Tabarî, *Tefsîr,* IV/171, Kur'ân'ın 4. sûre 8. âyetinin tefsîri; *Muhabbar,* s. 324-5.

leri kendi topraklarında tek başlarına zirâat edemezlerdi; bu yüzden "toprak sâhibi olmayan" diğer kimselere, bunlar meselâ mahsûlün yarısını ödemeleri şartıyla, sâhip oldukları bu topraklardan bir kısmını verirlerdi[1841]. Bu gibi muâmelelerde nakid şeklinde ödemeler cereyan etmezdi. Zırâî ve diğer konularda da olsa vergileri toplayacak bir (Hükûmet) mevcut olmadığı halde Kur'ânı Kerîm mahsuller üzerinde bazı "hak"lardan bahsetmektedir: Umumiyetle mahsulün küçük bir kısmı fakirlere veriliyordu ve böyle yapmayanlara kötü ve hakîr nazarla bakılıyordu[1842] Bundan başka İslâm öncesinde müşrik köylüler mahsullerinden bir kısmını *Allah'a* (muhtemelen fakirlere mahsus pay) ve bir kısmını da *putlara* (muhtemelen tapınakların muhafızlarına mahsus pay) olmak üzere ayrıyorlardı; Allah'a ayrılan kısma nazaran putlara tahsis edilen kısım üzerinde daha titizlikle durulurdu[1843]. Sürü sâhipleri de aynı şekilde bu "vazife"yi yerine getiriyorlardı. Hemen hemen efsanevî sayılabilecek eski bir devirdenberi Mekke'de ticârî ithalâttan alınan *öşr* yani "onda bir" vergilerinden evvelce bahsetmiştik. *Kusayy*'ın torunlarının, Suriye, Habeşistan, Irak ve Yemen hükûmdarları tarafından verilmiş fermanlar yoluyla Mekke'lilere âit ticaret kervanlarının bu ülkelerde seyretme imtiyâzlarını nasıl elde ettikleri mâlûmumuzdur. Bu ticarî anlaşmaların teferruatı bilinmemektedir. Fakat bu ülkelerden hiçbirinin Mekke Şehir-Devleti ile müşterek hudutlara sâhip olmadığı da açıktır. Mekke'ye mensup kervanların bu yağma ve anarşî diyârında emniyet içinde olmalarının sırrını tarihî bir nakil bize çözme imkânı verecektir:

> "*Hâşim* asil bir soydan gelmekteydi. Kureyşliler lehine, onların emniyet içinde seyahat edebilmeleri için Bizans İmparatoru'ndan bir "anlaşma" (asıl metinde de böyledir) elde eden işte bu kimsedir. Geçiş yolu (transit) üzerinde ikamet eden kabilelere gelince; yine o, bunlarla "sözleşmeler" akdetti ki bunlara göre Kureyşliler, geçiş yolu üzerinde bulunan bu kimselerin ticârî mallarını bir nakliye ücreti ödemeye ihtiyaç olmaksızın taşıyıp nakledeceklerini vâdediyorlardı"[1844].

1592. Kervanların geçtiği araziler üzerinde yaşayan kabileler diğer istifâdelere de mazhar oluyorlardı; geliş ve gidişlerinde konak verdikleri sırada onlar bu kervanları misâfir ediyorlar ve onlara su, odun, ot ve diğer ihtiyaç duyulan şeyleri satıyorlardı. Her zaman için ker-

---

1841. Buhârî, 41/8.

1842. *K.* 68/17-34.

1843. *K.* 6/137-9.

1844. İbn Sa'd, 1/I, s. 45-46; *"Mélanges Massignon"* adlı Armağan kitabında tarafımdan yazılan "Îlâf" adlı makaleme; keza Câhiz'in *Fadl Hâsim* adlı eserinin, 68-70. sayfalarına bakınız; ayrıca bk. aşağıda 1593/1,2 ve 1596. paragraflar.

vanlar, değişik yollardan geçebilecekleri için bu kervanları hiç rahatsız etmemek bu kabilelerin menfaatınaydı. Aksi halde diğer bir transit yolu takip edebilirlerdi.

Arabistan panayırları (fuarlar):

1593. *İbn'ul-Kelbî* tarafından yazılmış, hemen tamâmı muhâfaza edilmişe benzeyen ve İslâm önesi Arabistan'ın yıllık fuarları üzerinde bize son derece kıymetli malûmat getiren bir esere sâhip bulunmaktayız. *İbn'ul-Kelbî*'nin mühim bir tarih yazarı olması ve diğer tarihî kaynakların ademi mevcdudiyeti, bu eserin ilgili kısmının tamâmını bu kitabıma almanın faydalı olduğuna bizi inandırmaktadır[1845]:

İslâm öncesi Arapların meşhur panayırları ve bunların işleyiş tarzları:

I) "Bu panayırlardan, Hicaz ile Suriye arasında bulunan Dûmet'ul-Cendel panayırı vardı. Bu, Rebî'ul-evvel ayının ilk günü başlar ve ayın ortasına kadar sürerdi. Müteakip günlerde daha az faal olur fakat ayın sonuna kadar devam ederdi. Sonra gelecek yılın aynı devresine kadar dağılınırdı. (Tayların kolu olan) Cedîle ve Kelb kabileleri burada komşu idiler. Bu panayırın hükûmdarlığı(mülk'ü) 'İbâdî-Sekûnî olan Ukaydır ve Kelbî olan Kunâfa arasında el değiştirirdi. Şayet 'İbâdîler bu hususta hâkimiyeti ele geçirseler Ukaydır başkan oluyordu; şayet Ğassânî'ler buna sâhip olacak olsalar onlar bu defa Kunâfe'yi başa geçiriyorlardı. İktidara gelmenin yolu şöyleydi: İki hükûmdar(rakip) birbirlerine bilmeceler (muammâ'lar) sorarlar ve vaktâ ki bu hükûmdarlardan biri diğer rakibine (bilmecelerin) çözülmesi hususunda bulduğu hal çareleriyle üstün gelip galip çıkarsa mağlûp olan kazanana kendi arzu ve isteğine göre orada çalışması için panayırı terkediyordu. Bu hükûmdarın müsaadesi alınmaksızın ve bu hükûmdar (kendine ait ticarî) mallardan istediğini satıp bitirmeden kimse orada bir şey satamazdı. O bundan başka fuar öşürlerini de tahsîl ediyordu. Kelbî'ler elinde kıldan (yünden) çadırlarda bir çok kadın köleler vardı ve onlar kızlarını (köle kadınları) fuhşa zorlarlardı. (Fuara gelen) Araplar arasında Kelbî'ler ekseriyeti teşkil ederlerdi; bu fuarda Arapların ticarî muamele tarzı, çakıl taşı atılması şeklinde idi, yani bazan birkaç kişi aynı mala alıcı çıktıklarında, bu mallar mal sâhibi(satıcı) ile beraber pazarlıkla tesbit edilen bir fiat üzerinden satılıyordu ve fiatı kabul eden kimse, çakıl taşını atıyordu. Bazan aynı mal üzerinde bir çok kimse (aynı) anda muvafakat halinde bulunuyorlardı. Bu durumda onlar ,bunlara rağmen hep birlikte satın alma imkânından başka bir çareye sâhip olmazlar. Bazan muvafakat ederler ve çakıl taşını çok sayıda iseler aralarında bir anlaşma yaptıktan sonra, birlikte atarlar ve bu şekilde onlar mal sâhibini fiatı indirmeye mecbur ederlerdi.

(Okuyucu cümlenin müphem olduğunu görecektir; tercümeyi kelime kelime

1845. *Muhabbar,* s. 263-8; Marzûkî, *Ezmine,* II, 161-70; Ya'kûbî, I, 313-5.

yaptık. Muhtemelen Müellif, bu alıcılar zümresinin ancak satıcı tarafından talep edilen fiattan aşağı bir fiata satın alınması hususunda aralarında herkesin ilk iş olarak uygun bir fiat üzerinde anlaşma yaptıklarını söylemek istiyor) "Yemen ve Hicaz'dan gelen bütün tüccarlar Kureyşlilerin muhafız kıt'alarını, Mudar kabilesinin topraklarında bulundukları müddetçe, arayıp (tercih ederlerdi). Zîra Mudarlılar Kureyşli tüccarlara engel çıkarmaz ve kezâ Mudarlıların muâhid bulunduğu hiçbir müttefik (zümre) onlara hücum etmezdi. Bu onlar arasında uygun bulunmuş (ve böylece tesbit edilmişti). Bu hale göre Kelbiler, Benû Temîm ile aralarında olan anlaşma sebebiyle (Kureyşlilere) hiç saldırmazlardı ve Taylılar, Benû Esed ile olan anlaşmaları sebebiyle onlara saldırmazdı. Mudarlılar (gururla) şöyle söyleme itiyadındaydılar: "Bizim İsmail adına (kardeş kavgaları ve bellum omnium contra omnes (= tam bir karışıklık hali suretiyle) akdettiğimiz utanç ve hacâlet borcunu Kureyşliler ödediler!" Onlar Irak yolunu tuttukları vakit Benû Kays'ubn Sa'lebe'nin bir kolu olan Benû Amr'ubn Mersâd'ın muhafız kıt'alarına sâhip oluyorlardı; ve bütün Rebî'a kabileleri onlara hürmet gösteriyorlardı.

II) "Buradan Hacer'deki (bugünkü el-Hasâ) el-Muşakkar'a gidilirdi. Buranın panayırı Cumâdâ el-Ahire'nin ilk günü başlar ve o ayın sonuna kadar sürerdi. İranlılar buraya denizi aşarak ticarî emtealarıyla gelirlerdi. Sonra bu, gelecek yılın aynı devresine kadar kapalı kalırdı. Buranın başkanları sadece Temîm'den, yani el-Munzur'ubn Sâvâ'nın mensubu bulunduğu boy olan Benû Abdillah İbn Zeyd'den gelirlerdi. Bunları tâyin eden İran krallarıdır: Yani Hîr'e'de Benû Nasr ve 'Umân'da Benû'l-Mustekbir hanedânı. (el-Muşakkar panayırının) başkanları burada Dûmet'ul-Cendel (panayırı) hükûmdarları gibi davranırlardı. Ve burayı öşüre tâbi tutarlardı. Tüccarlardan kim buraya gitmek istese Kureyşlilerin muhafız kıt'alarını arayıp (tercih ederlerdi). Zîra buraya Mudarlıların arazileri geçilmeksizin varılamıyordu. Bunların ticarî muamele tarzlarına gelince orada bu, mulâmese (birbirlerine el değdirme) ve hamhama (göğsünden homurtulu sesler çıkarmak) suretiyle olurdu. Elle temas, bir hareketle ifade edilirdi. Alım-satım muameleleri için birbirlerine parmak gösterilmekle iktifâ olunurdu. Ve hareketlerle iki taraf mutabık kalıncaya kadar bir kelime konuşmazlardı. Homurdanmaya gelince bu, şayet alıcı aldatıldığnı iddia ederse yalan yere yemin edilmemesi içindi *(Metin bu kısımda müphemdir).*

III) "Bunu müteakip, 'Umân'da Suhar panayırı (gelirdi). el-Muşakkar Receb ayının birinci günü, Suhar'a ayın yirmisinde varmak üzere terkedilir. Panayır beş gün devam ederdi ve burada el-Culandâ'ubn'ul-Mustekbir öşürleri toplardı.

IV) "Sonra, Arabistan'ın iki büyük limanından biri olan Debâ panayırı (gelir). Buraya Batıdan olduğu kadar, Doğudan da Sind, Hind ve Çin'den de gelinirdi. Buranın panayırı Receb ayının son günü açılırdı. Onların ticarî muameleleri icab ve kabul yoluyla yapılıyordu. Tamamen Suhar panayırında olduğu gibi burada el-Culandâ'ubn'ul-Mustekbir onları öşre tâbi tutuyordu: kendisi burada krallar gibi hareket ederdi.

V) "Müteakiben (Güney Arabistan'ın) Mehre ülkesindeki Şıhr olan, eş-Şıhr panayırı (gelir). Bu panayır, üzerinde Hûd (Aleyh'is-Selâm)'un kabrinin bulunduğu dağın gölgesinde tertiplenirdi. Burada öşür yoktu, zîra bir krallık mevzûbahis değildi. Tüccarlar, Mehrîlerin bir kolu olan Benû Muhârib ibn Harb'ın muhafız kıt'alarını kullanırlardı. Panayır Şa'ban ayının ortasında başlardı. Ticarî muameleler çakıl taşı atmak suretiyle yapılıyordu.

VI) "Daha sonra Âden('Adn) panayırı (gelir). Bu Ramazan ayının ilk gününden onuncu gününe kadar devam ederdi. Burada muhafız kıt'alarına ihtiyaç duyulmazdı; zîra burası bir krallığın ve sıkı bir hükûmetin arazisi üzerindeydi. (Yemen'e yerleşip kalmış İran'lılar) olan Ebnâ (zümresi) burada öşr tahsîl ederler fakat bizzat kendileri ne alımla, ne de satımla meşgul olurlardı. Bu Ebnâlar (kelime mânası: çocuklar), Yemen'i Vihriz'in idaresinde istilâ eden ve Habeşlileri öldüren İran'lıların soyundan gelirler.

VII) "Bundan sonra Ramazan ayının ortasından sonuna kadar devam eden San'â' panayırı (gelir). Ebnâ'lar buradan öşürleri tahsîl ediyorlardı. Ticarî muameleler burada temas ile yani eli (ticarî emteaya) değdirmekle yapılırdı.

VIII) "Sonra er-Râbiye ve 'Ukâz panayırları (gelir). er-Râbiya Hadramud'-da ve Ukâz ise Necd'in yukarısında, Arafat yakınındadır. er-Râbiya'ya gelince buraya kimse muhafız kıt'aları almadan gelemezdi; zîra bu arâzi bir krallığın değildi ve "yapabilen, diğer bir kimsenin (sırtındaki) elbiseyi soyup aşırırdı". Bu durumda Kureyşliler burada Benû Âkil'il-Murâr'ın muhafız kıt'alarını ve diğer kimseler, Kinde'nin bir kolu olan el-Mesrûk'ubn Vâ'il'in muhafızlarını kullanırlardı. Her iki boy bakımından da bu muhafızlık meccâni idi; ve benû Âkil'il-Murâr Kureyşliler sayesinde bütün diğerleri arasında üstün bir mevkiye sâhip olurlardı. Bazı kimseler er-Râbiya'ya gider ve diğerleri Ukâz'a giderlerdi, zîra iki panayır da Zu'l-Ka'de'nin ortasından ay sonuna kadar olan aynı günlerde tertip ediliyordu. Kureyşliler olduğu kadar Hevâzinliler ve Ğatafân, Eslem, Ehâbîş (yani Benû Hâris ibn Abd Menât ibn Kinâne, 'Adel'ler, Dîş'ler, Hayâ'lar ve Mustalık'lar) gibi çok sayıda kabile toplulukları buraya geldiğinde Ukâz Arap panayırlarının en büyükleri arasındaydı. Bu panayır Zu'l-Ka'de'nin ortasında ay sonuna kadar devam ederdi. Ne öşür ve ne de muhafız kıt'ası vardı. Burada ticarî muameler için sirâr (gizlice söz birliği etme) tatbik ediliyordu: Yani açık artırma sırasında satıcı, gerçek niyeti satın almak olmayan ve sadece fiat artırmaya çalışan bazı arkadaşlar peyler ve doğan kazancı onlarla paylaşırdı.

IX) "Bundan sonra 'Ukâz yakınında Zu'l-Mecâz panayırı (gelir). Bu, Zu'l-Hicce ayının ilk gününden itibaren başlar ve Terviye gününe (yani aynı ayın 8. günü) kadar devam ederdi; sonra (Hac için) Minâ'ya hareket edilirdi.

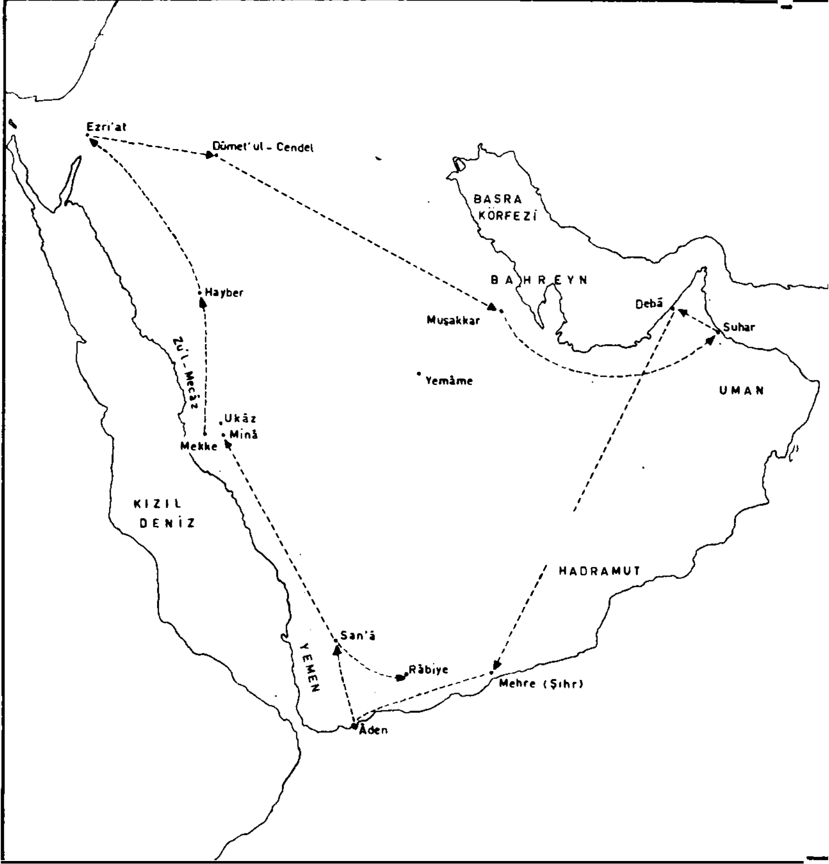
X) "Sonra Hayber bölgesinde Netât ve (Necd'de) Yemâme'de Hacer panayırı gelirdi ki her ikisi de Aşûrâ(10 Muharrem) gününden ay sonuna kadar devam ederdi".

Bu suretle *İbn'ul-Kelbî*'den yaptığımız nakil son bulmuş oluyor.

1594. Bu malûmat şöyle hulâsa edilebilir:

Ayı	*Devamı*	*Mevkii*	*Muhafız Kıtaları*	*Öşürler*	*Hususiyetleri*
1	10-30	Hayber	?	?	İkisi birlikte açılır
1	10-30	Hacer	?	?	kapanır.
3	1-30	Dûmet'ul-Cendel	Var	Var	Satış çakıl taşıyla.
6	1-30	Muşakkar	Var	Var	Satış işaret veya homurdanmayla. Uluslararası.
7	20-25	Suhâr	?	Var	?
7	30	Debâ	?	Var	Kıt'alararası satışlardır, pazarlıkladır.
8	15	Şıhr	Var	Yok	Satış çakıl taşıyla.
9	1-20	Aden	yok	Var	?
9	15-30	San'â	?	Var	emteayı tutarak
11	15-30	Râbiye	Var	?	emniyet yok.
11	15-30	'Ukâz	Yok	Yok	Beynelmileldir, satış müzayede iledir.
12	1-8	Zu'l-Mecâz	Yok	Yok	Muhtemelen hacılar iştirak eder.

1595. Buraya kadar olan kısımda, münhasıran *İbn Habîb* tarafından kendi eserinde muhafaza edilen ve *İbn'ul-Kelbî*'ye ait metnin tercümesini gösterdik; *Merzûkî* ise, bir miktar daha devam eder ve *Ezri'ât* ve *Busrâ* (Filistin'de) panayırlarından bahseder ve buralara Arapların her sene yazın büyük kalabalıklar halinde geldiklerini anlatır. *İbn'ul-Kelbî*'nin tavsîfini yaptğı panayırlarla ilgili bu ilâve ve variantların tercümesini vermeden evvel aşağıya dercettiğimiz haritada da görüleceği gibi, İslâmdan önce Arabistan Yarımadası'nın esasen iktisadî noktai nazardan birlik ve bütünlüğe kavuşmuş bulunduğunu belirtmek isteriz. İşte bu noktadır ki sonradan siyasî birliğin gerçekleşmesini kolaylaştırmıştır.

İslâmdan Önce Arabistan'da kurulan müdevver ticâret fuarları

1596. *Ek malûmat:* Evvelce de dediğimiz gibi *İbn'ul-Kelbî* tarafından Arabistan panayırları hakkında verilen malûmat, bir yandan *İbn'ul-Habîb* (Ö. 245. H.) tarafından ve diğer yandan *İbn Künâse, İbn Dureyd* gibi klâsik tarihçiler vesâir kaynaklardan çekip çıkarmak suretiyle bu konuda bazı ayrıntılı bilgileri de kendi eserine ilâve eden *Merzûkî* (eserini 453 H.'de yazmıştır) tarafından muhâfaza edilmiş bulunmaktadır. Bu ek malûmat câlibi dikkat olduğu kadar da mühimdir:

I) "Bazı panayırlar, Allah'ın Müsâlemeti (= el-Eşhur'ul-Hurum) aylarında, diğer bazıları ise gayrı mukaddes sayılan korunmamış aylarda tertipleniyordu; fakat bunların hiçbirinde kimse muhafız kıt'aları olmaksızın bu panayırlara ne gelebilir, ne de bunlardan dönebilirdi" (Merzûkî, *Ezmine,* II, 161).

II) "Dûmet'ul-Cendel'e gitmek için Kureyşliler Mekke'den hareket ederler ve şayet dağlık yolu takip edecek olurlarsa gidiş ve geliş yolu üzerindeki hiçbir kısım için Araplar arasında muhafız kıt'aları aramıyorlardı; zîra bütün bu (dağlık) havalide oturan Mudar'lılar, Kureyşli (aynı zamanda Mudarlı) tüccarlara hücum etmiyorlardı. Ve Mudar'lıların müttefikleri de kezâ bunlara hiç hücûm etmezlerdi; sebebi, Kâ'be mâbedi ile olan ilişkileri dolayısıyla Kureyşlilere hürmet edilmesidir. Dağları aşmalarını müteakip Kureşliler, sularda yani Kelb kabilesinin iskân bölgelerinde bulunuyorlardı. Kelbîler, (Mudarlılardan olan) Benû Temîm'in müttefikleri idiler; bu yüzden Kureyşlilere saldırmazlardı. Onlar (daha) ilerledikleri vakit, (yine Mudarlılardan olan) Benû Esed ülkesinde bulunurlar ve Tay kabilesinin ortasına ulaşıncaya kadar (giderlerdi). Taylılar onlara (himâye, emân hakkı) verirler ve kılavuzluk ederlerdi; zîra Taylılar Benû Esed'in müttefikleriydiler"(aynı eser, s. 162).

III) "el-Muşakkar'a gelince; buraya gelenler arasından hiç kimse oraya muhafız kıt'asız ulaşamazdı. Burası câzip bir memleketti: Onu bir defa gören kimse onun letâfet ve câzibesine mukavemet edemezdi. Bu durumda, mensuplarından birkaçı burada kalma kararı vermeksizin buraya hiçbir kervan girmezdi. Bütün kabilelerden Arapların bulunduğu Hacer'de de durum aynıdır"(aynı eser, s. 163).

IV) "Suhar'a evvelki panayırlara katılamamış olan kimseler gelirdi. Onlar burada (Suhar'da), dokumalarını ve diğer satılık eşyalarını arzederlerdi. Satış muamelesi burada çakıl taşı atmak suretiyle icrâ edilirdi"(aynı eser, s. 163).

V) "Debâ'da Arabistan'ın ve denizler aşırı (ülkelerin) malları satın alınırdı"(aynı eser, s. 163).

VI) "Deniz veya kara yoluyla Debâ'ya gelen bütün taccarlar (buradan) Şıhr (panayırına) giderler ve aranılan deri ve kumaşlar ve bütün diğer eşyayı satar-

lar ve günlük (kundur), bir nevî zamk(mürrû sâfî), sarı sâbir(sabir) ve Hind darısı(duhn) satın alırlardı"(aynı eser, s. 163-64).

VII) "Herkes, deniz yoluyla gelenler müstesnâ, Şıhr'dan Aden'e giderlerdi. (Denizden gelenlerden) ellerinde satılmamış bazı mal kalanlar müstesnâ, buraya kimse gelmezdi. O halde deniz yoluyla gelip de ticaret yapanlar arasında sadece daha bazı satacak şeylere sâhip bulunanlar yahut evvelki panayırlara iştirak etmemiş olanlar buraya geliyorlardı. Eski devirlerde Himyer hükümdarları sonra bunların halefleri buradan öşür tahsil ederlerdi. Son olarak burayı öşürle mükellef tutanlar Ebnâ'lar, yani İranlılar soyundan gelenler oldu. Fakat bizzat kendileri burada hiçbir şey ne alır, ne de satarlardı. (Safranın terkibinde bulunan) halûk adındaki koku bu panayırın mahsus ve meşhur bir metaı idi. Araplardan başka kimse bunu bu kadar güzel îmal edemiyordu; o kadar ki, deniz aşırı ülkelerden gelen tüccarlar bunu beraberinde satın alıp götürürler ve Sind ve Hind diyarlarında bundan bir gurur ve iftihar payı çıkarırlardı. Buna mukabil kara yoluyla gelen tüccarlar bunu İran ve Rum (Bizans)'a götürürlerdi. Bu durum bizim günümüze kadar (Merzûkî'nin yaşadığı V.H. Asır) aynen gelmiştir Aden'deki müslümanlardan gayrı kimse bunu daha iyi îmal edememektedir"(aynı eser, s. 164).

VIII) "Aden'den pamuk, safran, boya ve aynı şekilde aranan diğer eşyanın getirildiği San'â'ya gidilirdi ve burada dokumalar, demir v.s., satın alınırdı. Bir kimse kendi hemşehrilerinden memleketin mutad fiatı üzerinden satın aldığı müddetçe bir panayır bölgesinde oturan ahâli başka bir tarafa gitmezlerdi"(aynı eser, s. 164-65).

IX) "Ukâz'da öyle hususiyetler vardı ki, bunlar Arabistan'ın başka hiç bir panayırında bulunmuyordu. Yemen hükûmdarlarının buraya iyi evsaflı bir kılıç ve bir elbise ve hattâ sürat yapan iyi bir at gönderip "Arapların en asilinin alması gereken şey budur" diye ilân ettirmesi bunlardandır. Hükûmdar böylece panayırın ileri gelen mümtaz kimselerini tanımak ve onların kendisini ziyaret etmesi için dâvet etmek istiyor ve onlara dostluk ve cömertlikle muamele eyliyordu" (aynı eser, s. 165). "Ukâz'da hatiplerin söz alıp kendi sahıslarının. kendi mensup oldukları kabilelerin mümeyyiz vasıflarını seneden seneye sayıp döktükleri hususî kürsüler vardı" (aynı eser, s. 170). "Şayet bir kimse bir diğerine ihanette bulunacak veya ağır bir cürüm îka edecek olsa Ukâz'a gelip ihanet bayrağı çekilir ve toplananlara bu ihaneti anlatıp izah etmek için bir hitabede bulunur ve şöyle ilâve edilirdi: "Dikkat edin! fulân kimse bir hâindir, onu tanıyıp biliniz, bundan sonra onunla evlilik bağları kurmayınız, onun bulunduğu yerde oturmayınız ve onunla konuşmayınız". Şayet o kimse kendi nefsini islâh ederse ne âlâ, aksi halde bir resmi, tasviri yapılır ve Ukâz'da bir mızrak üzerine asılır, lânet edilir ve sonra taşa tutulurdu (recm)" (aynı eser, aynı yer).

X) "Mekke Haccı sırasında Allah'ın üç müsâlemet ayı (el-Eşhur'ul-Hurum) vardı, fakat insanlar bu hususta üç zümreye ayrılırlardı. Bir kısım nefret

edilen şeyi icra eder ve hattâ (Mekke'nin haram olan) mukaddes arazisine bile tecavüzde bulunur ve burada yağmacılık yapacak, adam öldürecek kadar ileri giderlerdi, diğer bir kısmı bunlardan nefislerini çekerler ve Allah'ın müsâlemet aylarını titizlikle muhafaza ederlerdi; nihayet ehli zevk (Ehl'ul-ehvâ)[1846] olan ve Allah'ın müsâlemet aylarına karşı hürmetsiz ve saygısız olanlarla cidâl'e müsaade eden kimseler gelir ki bunlar, Temîmli olan Sulsul'ubn Evs mensuplarıdır. İbn'ul-Kelbî şunu ilâve eder: Bu Temîmlilerin dedikleridir. Fakat biz eminiz ki bu son zümre için (Sulsul değil) Kinâneli Kalammas ve onun ataları mevzûbahistir. Kalammas kamerî Arap takvimine nesî' usulünü sokandır. Allah'ın müsâlemetine karşı hürmetsiz ve saygısız olanlar Tay, Has'am ve Benû Esed İbn Uzeyme'nin bir kısmı idi. Araplar içinde asil olanlar bu panayırlara hepsi tacir sıfatıyla gelirlerdi; zîra hükûmdarlar asilleri mükâfatlandırırlar ve ticarî kazancın bir kısmını onlarla paylaştırırlardı. Her mahallin asilleri kendi bölgelerinin panayırlarına iştirak ederlerdi. Fakat Ukâz'a bütün bölgelerden gelinirdi. Şu hususiyetle ki buraya gelen asiller tanınmamak için yüzlerine peçe örterlerdi; bu tedbir, bir gün gelip de haydutluğu meslek ittihaz etmiş kimseler tarafından yakalanıp esir edilmek ve ağır fidyei necât talebi ile karşılaşmak korkusundan doğuyordu. Bu örfü ilk terkedip peçesini ilk atan kimse 'Enbar'lı Tureyf'-tir''(aynı eser, s.166).

XI) ''İbn'ul-Kelbî babasına isnâd ederek nakleder ki *hâcc*(hacı) veya *dâcc*(Allah'ın müsâlemeti aylarında ticaretle meşgul olan) sıfatıyla bir kimse evinden çıktığı zaman, örfe göre hususi işaretlerle işaretlediği kurbanlık hayvanlar sevkederdi. Bu işaretler, tasma ve hayvanın görünür yaraları (dağlama suretiyle?) idi; bizzat kendisi de hac elbiseleri giyerdi. Bu kendisine, Allah'ın müsâlemetine karşı saygısız ve hürmetsiz davrananlar arasında bile bir emniyyet değerinde idi. Şayet dâcc tek başına olur, hayatından endişe eder ve dînî kaideye uygun kurbanlık hayvanlar bulamazsa, bu halde kendi kendisini kurbanlık hayvana has işaretlerle işaretlerdi: keçi veya deve kılından bir boyunluk (tasma) takar ve kendini (yün'den bir elbise: sûfe) ile işaretlerdi. Bu, kendisini tecavüzden masûn hale getirirdi. Mekke'ye girmek istediği sırada, *haram*(mukaddes) bölge ağaçlarının kabuklarından yapılmış bir gerdanlık takardı. Şayet bir dâcc veya herhangi bir başkası bu teâmülleri bilmeksizin ve netice itibariyle bu hac elbiselerini giymeksizin Mekke'ye gidecek olsa, bu halde Allah'ın müsâlemetine hürmet ve saygı duymayanlar tarafından yağmalanmak tehlikesine dûçar olurdu''(aynı eser, s. 166-7)

XII) ''Kaynağımız bundan başka İbn Kunâse gibi bir diğer eski müverrihten naklen Araplar tarafından sık sık ziyaret edilen Filistin Panayırları hakkında bazı kısa mâlûmatı da vermektedir. Şüphesiz bu panayırlar, şemsî yılın sâbit ve muayyen zamanlarında tertiplenirdi. O, Deyr Eyyûb, Busrâ ve Ezri'ât panayırlarından sadece birkaç satırla bahseder'' (aynı eser, s. 169-70).

Bu suretle *Merzûkî*'den yaptığımız nakiller de son bulmuş oluyor.

1846. Ya'kûbî'de bu kelime *zâde* (yani *müdâfiler*) olarak geçmektedir.

1597. Bu ayrıntılı malümat, Peygamber A.S.S. devrini de göstermektedir: Zîra bu malûmat arasında Muhammed A.Ş.S.'ın devrinde mevcut *Ukeydir* ve Resûlullah'ın son yıllarındaki olaylar arasında ismi geçen ve oğullarının 'Umân'da hâkim olduğu *el-Culandâ'*dan bahsedilmektedir.

1598. Verilen bu malûmattan bazı câlibi dikkat hususlar ortaya çıkmaktadır: Her sene muayyen ve sabit bir tarihte tertiplenen Araplararası (Pan-Arap) büyük panayırlar, (Bedr, Hubâşe v.s. gibi) mahallî panayırlardan tamamen farklı idi. Bunlardan *Hubâse*. Hicrî 197. yıla kadar mevcudiyetini devam ettirmiştir (bk. *Kastallânî,* İrşad, III, 259). Araplar arası panayırlar, bütün Arap Yarımadası'nı kuzeyden doğuya, doğudan güneye, güneyden batıya ve batıdan kuzeye olmak üzere dönüp dolaşıyordu ve bu panayırlar, sâdece muayyen bir bölgeden değil aynı zamanda Arabistan'ın diğer kısımlarından İran, Hîre, Hint, hattâ Çin[1847] vesair dış memleketlerden de tüccarları kendine çekmekte idi. Bu vâkıa isbat eder ki Arabistan, İslâmdan evvel esâsen *iktisadî bir federasyona* (birliğe) kavuşmuştu. Muhakkak ki bu bölgede anarşi hüküm sürmekte idi. Fakat bu hastalığın iki müessir yoldan tedâvisi cihetine gidilmişti: 1) Allah'ın müsâlemeti ayları *(el-Eşhur'ul-Hurum)* müessesesi, 2) *Muhafız kıt'aları* müessesesinin inkişafı; *el-Eşhur'ul-Hurum* müessesesinin menşei bilinmemektedir. Maamafih Arap takvimindeki 11, 12 ve 1. aylar, yani peşi peşine üç ay ve bundan ayrı bir ay, senevî iki ayrı mukaddes devreyi teşkil ediyor ve bunlar müddetince kimse silâha sarılmıyordu. Resûlullah'ın *Vedâ Haccı*'nda îrad ettiği hutbenin de doğruladığı gibi, *Mudar*'lı kabileler arasında, bu üç ayın dışında ayrı bir ay olarak 7. ay yani *Receb* ayı biliniyordu. *Rebî'a*'lılar indinde bu ay, 9. ay olan *Ramazan*'dı[1848]. Yedinci ayda, 'Umân bölgesinde *Suhâr* ve *Debâ* panayırları, dokuzuncu ayda ise *Âden* ve *San'â* panayırları tertiplenirdi. Yedinci ayda Medine'de hurma hasadı yapılırdı; bu hâle göre bu ay tam yazın ortasına isâbet etmekte idi. Muhtemelen dokuzuncu ay, *Rebî'a* kabileleri indinde hasat ve ihrâcat mevsimi ile ayrı zamana isabet etmekteydi. Aynı şekilde "Büyük Hac" mevsimine isabet eden ve üstüste gelen üç ayın da ziraî hasat zamanına raslaması gerekmektedir. Zîra dînî bayramların aksi aylarda değil de iktisaden müsâit ve uygun zamanlarda tertiplenmesi mecburiyeti vardı. Aralarında en ehemmiyetlileri olarak (Bahreyn ve 'Umân'da yaşayan) *Abd'ul-Kays*

1847. Arabistan'a Çinlilerin uğrayışı hakkında, Mes'ûdî'nin *Murûc,* I, 308; Lewicki, s. 174'e bakınız.
1848. Suheylî, II, 351.

ve (Yarımadanın kuzey doğusunda) *Bekr'ubn Vâ'il* zümreleri bulunan *Rebî'a* kabileleri, İran işgali altında bulunuyorlardı. Onların "müsâlemet ayları" (el-Eşhur'ul-Hurum) dokuzuncu ay idiki bu ayda aynı şekilde İran işgali altında yaşayan *San'â* ve *Âden* panayırları tertipleniyordu. İşâret edilmesi îcabeder ki yedinci ayda *Mudar*'lılar arasında müsâlemet vardı ve kezâ aynı ay *Rebî'a*'lılarda *Suhâr* ve *Debâ*'da olmak üzere panayırlar tertiplenirdi. Halbuki dokuzuncu ayda *Rebî'a*lı olmayan bütün Güney Arabistan panayırlarında olduğu gibi, Doğu Arabistan'ın *Rebî'a* kabilelerinde de "müsâlemet" mevzûbahisti. Bu durum, birbirlerini kendi bölgelerine emniyet içinde çekebilmek için zımnî bir işbirliği mânasına gelmektedir.

1599. Bu arada hatırlatalım ki, *İbn Hanbel*'in Musned'ininin meşhur bir hadîsinden sonuç alarak çıkarıldığına göre bizzat Resûlullah İslâmdan önce (yemen'deki) *Hubâşe,* Abd'ul Kays'ların memleketinde tertiplenen *Suhâr* ve *Debâ* panayırlarına iştirak etmişti[1849]. *Balâzurî*'de[1850] nakledildiği gibi, 'Umân'da birlikte saltanat süren çifte krallar nezdinde Muhammed A.S.S. tarafından yollanmış olan Umûmî Vâli'den ayrı vazife görmek üzere, *Debâ*'ya, *'Umân*'ın İslâmlaşması sırasında Resûlullah tarafından hususi bir idâreci vâlinin tâyin edilmiş olması muhakkak ki sırf bir tesâdüf eseri değildir.

1600. Üç ay süreli bu uzun müsâlemet, Mekke havalisinde *Ukâz, Mecenne, Minâ, Necd*'de ise, *Yemâme* ve *Hayber* panayırlarına raslıyor ve tam bu üç aylık müsâlemetin ortasına "Mekke Büyük Haccı" isâbet ediyordu ki, bu *Hac*'dan altı hafta evvel ve altı hafta sonu gibi bir müddet, Mekke'ye en uzak bölgelerden gelen hacı-tüccarların, yarımadada tam bir emniyet içinde gidiş gelişlerini gerçekleştirmek için bol bol yeter. Dikkat edelim ki 7. ay, yani sâdece bir ay süreli kısa "müsâlemet ayı", Mekke'de *Umre*(: Küçük Hac)'ye isâbet etmektedir ki, Büyük ve Küçük iki senevî Hacc'ın devâmı müddetince bu şehir büyük bir ticârî faaliyete sahne oluyordu. *Hac* esnasında ticâretle meşgul olmanın tamamen meşrû olduğuna dâir Kur'ânı Kerîm'de bir işâret bulunmaktadır[1851]. Yine aynı Kur'ânı Kerîm, dînleri îcabı Müşrik-putperestlerin *Kâ'be*'ye girişini onlara yasaklamakla beraber, Müslümanlara bu "müşrik hacıların" yokluğundan doğacak kayıplarına mukabil bir mükâfatın verilmesini zarûrî addetmiştir[1852]. *Ukâz* fuarının mevcudiyeti İslâmda da sürmüş ve Hicrî 129. seneye kadar işlerliğini muhâfaza etmiştir(bk. *Kastallânî,* İrşâd, III. 259).

1601. Bu uzun ve kısa süreli iki "müsâlemet devresi" umumi

1849. İbn Hanbel, IV, 206; *France-Islam* Dergisi (Paris), No. 93

1850. Balâzurî, I, pr.: 1066 (Burada mevzubahis olan vâli, Huzeyfe'dir).

1851. *K.* 2/198.

1852. *K.* 9/28.

idi ve herkes bundan istifade ediyordu; fakat tamamen husûsi bir başkası da vardı:

> "Mekkeliler *Basl* denen bir müesseseye sâhiptiler ki bunun geleneklere göre mânası, Araplar arasında senede "sekiz aylık" bir müsâlemet devresi idi; bütün Araplar bunu biliyor ve tereddütsüz uyum gösteriyorlardı. Bu müessese sayesinde onlar Arabistan'ın hangi bölgesine olursa olsun, hiçbir endişeye kapılmaksızın giderlerdi"[1853].

Kaynaklar bu hususta şiirler yazan *Zuheyr* ve *A'şâ* adındaki şâirleri zikretmektedirler. Şâyet bu sekiz aylık devreyi dört aylık diğer umûmî müsâlemet devresine ilâve edecek olursak "Bütün bir yıl boyunca devam eden bir emniyet ve sükûn" mânası çıkacaktır.

1602. Gerçekci kimseler olan Mekkeliler, az veya çok titizlikle muhâfaza edilmiş de olsa, bu müsâlemet devreleriyle iktifa etmemişlerdir; (hattâ bizzat Mekkeliler bile, hemen *Bedr* harbini müteakip Medine yakınlarına *Ebû Sufyân*'ın hücum etmesinin gösterdiği gibi, bunlara riâyetsizlikte bulunuyorlardı). Gerçekten de Mekkeliler, kendi kervan yolları üzerinde yaşayan muayyen bazı kabilelerle ittifak anlaşmaları ve muâhedeler akdettiler. Böylece onlar, muhtelif kabilelerin arâzileri üzerinde kendileri için bir emniyet ve sükûn temin etmiş oluyorlardı. Bundan ayrı, her kervanın bir tedbir olarak yağmacıları gözeen silâhlı "muhafız kıt'aları" da vardı.

1603. Doğu Arabistan panayırlarında Hindistanlı, Çinli v.s. tüccarların mevcûdiyeti bahis konusudur. Bu bölge, İran nüfûz ve te'siri altında olan bir yerdir; bu vaziyete göre burada Bizanslıların bulunmaması gerekir. Bununla beraber onların Arabistan'ın diğer bölgelerindeki mevcûdiyetleri söz hârici edilecek değildir. Mü'errih *Azrakî* şunu açıklar:

> "Mekkeliler, kendi şehirlerine geldiklerinde Rum (Bizanslı)'ları kendilerine *öşür* (1/10) vergisi ödemeye tâbi tutarlar, onlar da (Rumların) şehirlerine gittiklerinde *öşr* ödemeye mecbûr edilirlerdi"[1854].

Kezâ yine öyle Yahudiler ve Nabatî'ler vardı ki bunlar mezkûr müdevver panayırlara bağlı olmaksızın, ekseriyâ ticâret maksadıyla Arabistan ile Sâsânî ve bizans İmparatorlukları arasında kervanlar tertipler ve sevkederlerdi. Bundan başka bizzat Araplaı, Filistin panayırları-

1853. İbn Hişâm, s. 66; Suheylî, I, 75 ve *Kaamûs*, "Bâ-Sin-Lâm" maddeleri ile mukayese ediniz.

1854. Azrakî, s. 143.

na da büyük kalabalıklar halinde iştirak ediyorlardı ki bu durum bizzat onları, kendi topraklarında ticârî mübâdele imkânlarını temin etmek suretiyle Grekleri (Rumları), uzun çöl seferlerinin sıkıntı ve tehlikeleri ile dolu Arabistan'ın iç kısımlarına girmekten uzak tutuyordu.

1604. Bizanslı resmî yetkililer Arapları hafife alıp şüphe ile karşılarlardı: Onlar Araplara öyle muayyen bazı bölgeler ayırmışlardı ki buraları aşmak onlara yasaktı. Onların yüklerini sıkı sûrette araştırırlardı; bu sıklığın bir yankısı Resûlullah'ın hadîslerinde görülür. Buna göre: "Gümrükçüler Cehennemin en derin bir kısmına atılacaklardır"[1855]. Maamâfih şüphesiz kaçakçılık da vardı; gerçekten de Araplar, Bizans topraklarından diğer birçok emtea arasında kaideten ne kılıç ve ne de diğer silâhlar ve hattâ ne de zeytinyağı veya şarap çıkaramazlardı[1856].

1605. Daha evvelce de işaret etmiştik ki Habeşistanlı tüccarlar Mekke'ye kervanlar halinde gelirlerdi.

1606. *İbn'ul-Kelbî*'nden günümüze aktarılmış olan kısımlarda, bu panayırlarda tatbik edilen bazı aldatma ve hîle hareketleri de zikredilmektedir. Bu yüzden ihtilâfların çıkması da beklenir. Evvelce gösterdiğimiz gibi *Ukâz*'da ticarî ihtilâflarla meşgûl olmak üzere bir hâkimin bulunuşu hiç de hayret verici değildir. Bu hâkim, vazife gördüğü yere çok uzak olan bir yerden, Doğu Arabistan'dan, *Temîm* kabilesinden Batı Arabistan'da bulunan *Ukâz*'a geliyordu. Bu durum da diğer bir yönden, Mekke bölgesi merkez olmak üzere Arabistan'ın esâsen bir "iktisâdî birlik" (federasyon) halinde bulunduğu şeklindeki intibâı takviye etmektedir. Bu arada hatırlatalım ki, (Güney Irak'taki) *Hire* hükûmdarları, *Latîme* (ticârî emtea kervanları)'lerini muntazam surette *Ukâz* panayarına gönderirlerdi. İşte bu nevî kervanlardan birine yapılan bir yağma ve tecâvüz üzerinedir ki Muḥammed A.S.S.'ın da kendi kabilesi mensuplariyle birlikte gençliğinde iştirak ettiği, *Ficâr* (dîne hürmetsizlik, saygısızlık) harbi patlak vermişti (Bu vak'aya yukarda işâret etmiştik).

Bu panayırların doğurduğu neticeler:

1607. Şurası muhakkaktır ki her sene muntazam surette tertiplenen bu Araplararası (Pan-Arap) panayırlar, hem çeşitli bölgeler lehçelerinin birbirlerine yaklaşmasında ve hem de memleket birliğinin

---

1855. Ebû Ubeyd, *Emvâl*, hadîs No. 1624 ve müteakip.
1856. İmparator Jüstinien'in Hukuk Müdevvenâtının IV. Bölüm, 41. Kısım, 1-2 maddelerine bakınız.

takviyesinde geniş bir pay sâhibidir. Orf ve âdetlerin hafif olarak ayrılık arzetmesine rağmen, öyle düşünüyoruz ki, ticâret kanun ve kaideleri tedricen her yerde bir ve aynı hale gelmişti. Memleket mahsulleri bütün ülke sakinlerini beslemeye kâfi gelmediğinden yapılan ithalât, insanları az çok uzun seyahatlere girişmeye icbâr ediyodu. Arabistan'ın muhtelif yerlerine yapılanlar bir tarafa, Suriye'ye, Mısır'a, Habeşistan'a Mezopatamya'ya yapılan bu çeşit öyle seyahatler oluyordu ki bütün bunlar sonuç olarak onların, bu memleketlerin sınaî ve içtimâî gerçekleri, coğrafyası, çeşitli kaynakları ve daha birçok diğer hususlar üzerinde bilgi sâhibi olmalarını sağlıyordu. Daha sonra İslâm topraklarının sür'atle ve kolayca genişletilmesini temin eden *Fetih Harbleri*(: Cihâd) sırasında Müslümanlar, evvelkilerin geliştirdiği bu bilgi ve tecrübelerden istifade edeceklerdir.

Ülkenin diğer kaynakları:

1608. İslâmdan evvel Arabistan'daki san'atkârların kendi imalât ve mahsulleri için dış pazarlara sızdıklarını gösteren izler gözükmemektedir. Onların en çok yapabildikleri şey, ithâlat ihtiyaçlarını biraz azaltabilmek için hemşehrilerine kendi îmal ettikleri ürünleri arz sûretiyle onların yardımına koşmaktan ibâret olmuştur. Biz bu hususta bilhassa Yemen ve 'Umân'ın dokumacı ve bezzâzlarını nazarı itibara alıyoruz.

1609. Her ne kadar Arabistan'da kültürün inkişâfı bir çok zorluklarla karşılaşmışsa da birçok hisarlar, sulama bentleri, müteaddit katlara sâhip evler inşâ edilmiş bulunuyor ve toprak altı madenlerini araştırma ve madenleri işletme hususları biliniyordu. İslâm öncesi edebiyatta Arabistan'ın bir çok yerinde mevcut altın madenlerinden bahsedilir. Arapların çölde inanılmaz derinliklerde kuyular kazmalarını sağlayan sabırlarını takdir etmek lâzımdır.

1610. Muhtemeldir ki komşu memleketlerde, Arapların küçük baş hayvanlarına ihtiyaçları olmamıştı. Fakat şüphesiz onlar Arabistan'ın deve ve hecin develeri'nin peşinde koşmuşlardı. Tevrât, Filistin Yahudilerinin *Süleymân* A.S. devrinde ve ondan sonra bilhassa Yemen'den ithâl ettikleri diğer mahsullerden de bahsetmektedir. *Maknâ* ve *'Umân* limanlarında inşâ edilen, nakliye ve balıkçı gemilerinden evvelce söz açmıştık. Kur'ânı Kerîm, Kızıl Deniz ve Basra Körfezi gibi iki komşu denizde yapılan mercan ve inci avcılıkarından bahseder[1857]. Şüphesiz bazı ıtriyat, hekimlikte kullanılan ot ve eczaların ticâreti de yapılıyordu.

1857. *K.* 55/22.

1611. Verilen bu malûmat bize, İslâm öncesi Arabistan'ının iktisâdî durumu hakkında umumî bir fikir vermek için kâfidir.

İslâmın getirdiği yenilik:

1612. Dînî ve sosyal alanda bir ıslâhatçı, bir reformatör olarak İlâhî Tebliğ'i insanlara bildirme vazifesi ile görevlendirilmesinden önce Muhammed A.S.S., bir ticâret adamıydı ve aynı mesleği icrâ eden hemşehrileri arasında son derece hürmet gösterilen itibarlı bir kervan tüccarıydı[1858-1864]. Hepsi de ticâret maksadıyla olmak üzere kendisi esasen Filistin, Yemen ve Bahreyn-'Umân bölgelerini dolaşmış bulunuyordu; hattâ olabilir ki aynı maksat uğruna Kızıl Deniz'i gemi ile geçmek suretiyle Habeşistan'a kadar dahi uzanmıştı. Böylece ilâhî irâdenin de dilemesiyle bu ülkelerde içine daldığı pek önemli problemler ve bizzat hayatın içinde yaşamak sûretiyle edindiği bilgi ve tecrübeler, onun gerçekleştirdiği son derece geniş mâna ve önem taşıyan iktisâdî islâhat ve reformlarının anlaşılmasında bize yardımcı olma niteliğinde sayılmalıdır.

1612/1. Bu konuya geçmeden önce bir noktayı açklamamız gerekmektedir. *Mekke, Tâ'if, Medine,* v.s., gibi şehirler kendilerine has bir takım ticarî fuarlara sâhip olmalarının yanında, dükkân, depo veya mağaza şeklinde bir takım çarşılara da sâhip olmalıdırlar. Dükkân ve mağazalar, ticâretle uğraşan kimselerin evlerinin avlu ve sahanlıklarında bulunuyordu(Tâ'if'deki durumla ilgili olarak yukarda 822 sayılı paragrafta geçen anlaşmanın 16. maddesine bakınız, burada şu hükmü okumaktayız:

> "— Alım-satım muâmeleleri ve pazarlık, evlerin avlu kesimlerinde cereyan edecektir").

Sebze ve benzeri diğer çeşit gıda maddeleri gibi kısa zaman içinde bozulabilen yaş ticarî malların, her gün şehir çarşı ve pazarlarında alım-satımı konusu edildiği anlaşılmaktadır. Yine bu çarşılar, her gün sabahleyin erkenden ticarî mallarını getiren ve akşamları da satılamamış olanları kendi evlerine taşıyan küçük çaptaki tüccarların kaynaştığı yerlerdi. Bu çeşit çarşılara, buğday, arpa, yağ, hurma, kumaş ve hattâ koyun, deve gibi dışardan getirdikleri çok çeşitli mal ve hayvanları satmak üzere yabancı tüccarlar da gelirdi. Kasap, ayakkabıcı terzi v.s. gibilerin mesleklerini kendi evlerinde icrâ etmelerinden ayrı, "çarşı-pazar"lar da lüzumluydu. Çeşitli halk kümeleri ve kabilelerin başlarına sarılı, onlardan bir türlü sıyrılıp ayrılamayan çatışma ve sa-

---

1858-1864. Suheylî, II, 103.

vaşlar, Medine çarşı-pazarlarının çok sayıda ve ayrı ayrı bir hale gelmesine sebeb oluyordu. Bu noktayı bir hadîsde geçen şu bilgi ile açıklayalım:

"— *Ömer'ubn Şebbah*'ın naklettiğine göre, Resûlullah Medine'de (müslümanlara ait) bir çarşı-pazar yeri kurmak istediğinde, önce *Benû Kaynukaa'* Yahudilerinin pazarına gitti ve sonra halen benim zamanımda da kullanılan Medine pazarının kurulduğu boş araziye geldi ve burada yaya bir müddet dolaşarak durdu kaldı ve şöyle dedi: '— İşte sizin çarşınız; burada kimse sıkıntı ve zulüm içinde bırakılmayacak ve kimseden herhangi bir pazar yeri vergisi tahsîl edilmeyecektir...' İslâm öncesinde Medine'de, *Ru'ma* kuyusu etrafında toplanan Yesrib mıntıkasında *Zebâle*'de bir çarşı vardı. *Benû Kaynukaa*'lar için *el-Cisr* (köprü) mıntıkasında ayrı bir çarşı ve *el-Asbah* bölgesinde *es-Safarih*'de bir diğer çarşı bulunuyordu. *İbn Hayyeyn* sokağı denen cadde üzerinde de bir çarşı kuruluyordu; bu çarşı İslâmdan evvel vardı ve İslâmın başlangıcında da devam ediyordu ki bu bölge *Muzâhim* adını taşımaktaydı... Resûlullah *Bakıyy'uz-Zubeyr* denen yerde bir çadır kurdu ve şöyle buyurdu: '— Bu sizin çarşınızın kurulacağı yer olacaktır!' Hemen akabinde (Benû'n-Nadir Yahudilerinden) *Kâ'b'ubn'ul-Eşref* çıkageldi, bu çadırın içine süzülüp girdi ve gergi iplerini kesip kopardı. Bunun üzerine Resûlullah şöyle buyurdu: '— Kesinlikle bu çarşıyı öyle bir yere taşıyacağım ki o daha da kudurgan hale bürünecek!..' Bunun üzerine bu çarşıyı, bugün Medine Büyük Çarşısının bulunduğu mahalle taşıdıktan sonra şu emri verdi: '— İşte burası sizin çarşınızdır, burada devamlı ve sabit köşeler, yerler edinmeyin (yani her sabah erkenden ilk gelen, istediği yere yerleşip alış verişine koyulsun); burada hiç bir vergi alınmayacaktır" (bk. *Samhûdî*, I, 747-48).

Bu olay, hiç şüphesiz Hicret olayının cereyan ettiği günlerden hemen sonra cereyan etmiştir. Kaynakta geçtiği şekliyle naklettiğimiz bu tarihî metinde geçen "vergi"(: harâc) açıklanmamıştır. Anlaşılacağı gibi vergilerden muâfiyet gerçeği, bir takım satıcıları buraya çekiyordu. Şimdi Resûlullah'ın gerçekleştirdiği reformları görelim:

1613. Muhammed A.S.S.'ın İslâm dînine girdiklerinde çeşitli Arabistan kabileleriyle akdettiği anlaşmaların çoğunda yer alan bir hüküm ile, İslâm öncesinde tahsîl edilmekte olan *öşür* vergisi yürürlükten kaldırılmaktaydı; Necrânlı *Benû Nehd, Bâhile* ve *Belhâris*'lerle akdedilen anlaşmalarla bu kabileler *zekât vergisi* mükellefiyeti altına sokulmuş ve fakat *öşür vergisi* yükünden çözülmüşlerdir[1865]. *Zekât*

1865. Gümrük vergilerinden muafiyet hususunda bk. benim, *el-Vesâ'ik'us-Siyâsiyye* adlı kitabımın 48, 122 ve 181 sayılı vesikaları; bunlardan 84, 90 ve 189. vesikalarda zekât mükellefiyeti vazedilirken öşür vergileri kaldırılmaktadır; bunlardan ayrı 9. vesikada ise, esâsen zekât vergisi ödeme mükellefiyetini bile taşımayan Hıristiyanların bu defa öşür vergisinden de muaf tutulduklarını görmekteyiz.

vergisi, hayvan sürüleriyle zıraî mahsulleri kendine konu edinmekle beraber *öşür* bu konulardan alınmazdı. Bu duruma göre öşür, sadece fuarlara ve şehirlere dışardan getirilen ticârî mallar üzerinden alınan bir "gümrük vergisi" olmaktadır. İşte böylece ülke dahilinde evvelce alınan "gümrük vergileri"nin kaldırılması iledir ki her nevî mahsullerin ülkedeki akışı ve değiş-tokuşu artırılmış oldu. Kaynaklar, Halîfe Ömer tarafından Medine'ye tahıl ve yiyecek maddeleri getiren *Nabatî* ithalâtçı tüccarlara "indirimli gümrük vergi tarifesi" tatbik ettiğini bize bildirmektedirler[1866]. Bundan çıkarılacak sonuç, Medine'ye dışardan getirilen ve gümrüğe tabî mallarda eskiden tatbik olunan vergi tarifesi*(: öşür)*, İslâm öncesi devirden kalma olduğu ve Resûlullah tarafından da aynen yürürlükte tutulduğu şekilde olacaktır. Mekke'nin Fethi sırasında Resûlullah'ın *"Sa'îd'ubn'ul-Âs'*ı Mekke pazarı(: sûk)'na tâyin etmiş olması"[1867] son derecede dikkati çeken bir olaydır. Aynı şekilde cereyan etmiş diğer bir çok vak'alar da vardır: Ömer de Medine pazarı işlerine bakmak üzere vazifelendirilmiştir[1868]. Aynı pazarda kadınlar da vazife görmüşlerdir: *Semrâ Bintu Nuheyk'il-Esediyye,* bizzat Resûlullah tarafından Medine'de pazar işlerine bakmak üzere bir nevî murâkıp veya denetleyici olarak tâyin edilmiş bulunuyordu[1869]. Yine bir hanım olan *Şifâ Bintu Abd'illah,* Medine pazarında belli bir vazife görmek üzere tâyin edilmişti[1870] Düşünülebilir ki yapılan bu nevî tâyinler, *muhtesib* (ihtisâb hisbe) denen ve bizzat bu gibi pazar ve çarşılarda hile ve oyunbazlıkları önleyen ve çıkan ticârî v.s. ihtilâfları yerinde çözüp bir hal tarzına bağlayan ve aynı zamanda gümrük vergileri tahsili işleriyle de meşgul olan sosyal müessesenin (yani bugünkü "belediye" müessesesinin) başlangıcı mahiyetindedir; kaynaklarda açık bir biçimde nakledilmektedir ki Resûlullah da aynı maksatla çarşı ve pazarlarda dolaşır ve denetim yapardı: Bir gün bu denetimlerinden birinde elini satışa arzedilmiş taneli yiyecek kaplarından birine daldırdığında malın alt kısmında ıslaklık hissetmesi üzerine, satıcı cevap olarak, bu ıslaklığın bir gün önce yağan yağmurdan ileri geldiğini açıklamış ve bunun üzerine, Resûlullah şu buyruğu vermiştir:

1866. Ebû Ubeyd, Ha. No. 1397, 1660; gerçekleştirilen bu indirim, % 10'dan % 5'e olmuştu.
1867. İbn Sa'd, 2/I, s. 104.
1868. el-Halebî, III, 365.
1869. İbn 'Abd'il-Berr, *İstî'âb* II, 761.
1870. İbn Hacer, *İsâbe,* "Kadınlar Bölümü", No. 618.

"— Bu durumu bu şekilde müşterilerden saklayıp gizleme; onlara malını, olan hâliyle göster ve arzet!.."

Yukarki satırlarda belirttiğimiz şekilde, pazarlarda kadın denetleyicilerin dahi görevlendirilmiş olması, hiç şüphesiz buralara kadınların da ürettikleri malları satmak üzere gelmeleri gerçeğine dayanmaktaydı.

1614. Millî servetin hiç durmaksızın devamlı bölüşülmesi ve akım halinde tutulması prensibi, pek erken senelerden itibaren Kur'ânı Kerîm'de âyet şeklinde yerini bulmuş bir husustur: Daha Hicrî üçüncü sene gibi erken bir devirde, ölen bir kimsenin geride bıraktığı mallarının çok sayıda yakın akrabaları, baba, anne, zevce veya zevceler, çocuklar, kardeşler, kızkardeşler v.s. mirasçılar arasında, ölüm sırasında vasları hiç nazarı itibara alınmaksızın, mecbûrî bir taksime tâbi tutulacağını gösteren Şer'î hüküm vazedilip yürürlüğe konmuştur. Bu Şer'î kanuna göre, vasiyet yoluyla miras bırakan kimse, hiç bir şekilde kendisine akraba mirasçıların *mahfûz hisse*'leri üzerinde bir tasarrufta bulunamaz. Ölümden sonra icrâ olunabilecek olan vasiyet, ancak terekenin 1/3'üne kadar olan miktara varabilir; kalan 2/3 ise, vasiyet yoluyla herhangi bir irâde beyânında bulunulmasına hiç ihtiyaç göstermeksizin mecbûren *şer'î mirasçılar*'a gider. Bu hüküm sâyesindedir ki, işte böylece servetin bir avuç insanın elinde birikip toplanmasına engel olunmuştur. Bunlardan ayrı Resûlullah, karşılıklı risk(kâr-zarar) esası üzerine çalışan kapitalistlerin birtakım ticarî imkânları kötüye kullanmalarına sed çekmek gayesiyle iktisâdî hayatta bir çok ıslâhat ve reform hareketlerine girişti ve tek taraflı risk esasına dayanan bütün ticarî muâmeleleri meselâ, "daha henüz olgunlaşma görülmeden, bir tarladaki veya bahçedeki mahsulün önceden satışı", veya satın alma akdi gerçekleştirildiği halde henüz "tesellüm edilmeyen malı bir başkasına satma", v.s. gibi ticarî muâmele ve akitleri yasakladı. Bu gibi yasak akitler arasında, gerçekte henüz denizden çıkarılmamış olduğu halde, "dalgıcın denizden dalıp çıkaracağı" incilerin satışı şeklindeki akitlerin de bulunuşu burada işâret edilmeye değer niteliktedir[1871].

1615. Çok daha önemli ve temel bir ıslâhat niteliğinde olanı, onun "faiz" konusunda getirdiği reformdur. İslâm ödünç verilen paradan faiz alınmasını yasaklamıştır. Bu Şer'î kanunun hikmeti üzerinde münâkaşa açmak eğilimindeki kimseler için bazı izahlarda bulunalım: Dünyada hiç kimse, kendisini zorlayan bir zarûret içine düştüğünde almak mecburiyetinde kaldığı ödünç para için gönlü seve seve ve yü-

1871. İbn Mâce, 12/24, No. 2196; A. b. Hanbel, I, 302, 3/42; Beyhakî, V, 338.

rekten faiz ödemez; buna mukabil pek azı bir tarafa hiç bir varlıklı kimse de, belli bir karşılığı olmasızın kendi servetinden ödünç vermeğe rızâ göstermez. İşte bu psikolojik şartlar altındadır ki cemiyette faiz mevcûdiyet kazanır. Ödünç verilen meblâğlar üzerinden alınan faizdir ki millî servetin belli bir azınlığı teşkîl eden insanın eline geçmesine ve gitgide asıl halk yığınlarını teşkil eden diğer insanların eline geçmesine ve gitgide asıl halk yığınlarını teşkil eden diğer insanların ise, fakr ü zurûret içine düşmesine sebeb olur; bütün bunlardan da sosyal bir takım sarsıntı ve patlamalar hâsıl olur. Faiz mukabili ödünç vermede bir diğer kötülük daha vardır: *tek taraflı risk*(: zarar). Belli bir meblâğı ödünç olarak alan borçlu, aldığı bu ödüncü ticarette kullanıp bütün iyi niyeti ve olanca gayretine rağmen hiç bir kâr ve kazanç elde edemese bile faiz ödeyeceğini vâdeder ve faiz borcu altına girer. Hayatta görülmektedir ki ticarî bir teşebbüs, bir sınâî girişim, bazı şartlar altında başarı sağlayamamaktadır. İşte ödünç veren alacaklı taraf bu riski(: zararı) hiç üstlenmemektedir. Fakat İslâmda görülen faiz yasağı, her ne çeşit ve şekil olursa olsun bütün kazançların reddi mânasına da asla gelmez. Hattâ tamamen aksine, İslâm öylesine bir cemiyet nizamı ortaya koymaktadır ki böyle bir toplulukta iktisâdî ilişkiler de söz konusu olacaktır. Tek taraflı riske dayanmak suretiyle ödünç verilmesi bu nizamda yasaklanmış olup, karşılıklı risk(: kâr-zarar) esasına dayalı bir ödünç alma-verme sistemi bunun yerini almış vaziyettedir. İslâm Şirketler Hukukunda *mudâraba* adını taşıyan çeşitli şirket akitlerini söz konusu etmek istiyoruz; bütün bu *mudâraba* ortaklıklarında bir yandan sırf sermâye sâhibi olan kapitalist ortak veya ortaklar ile, diğer yandan ticarî teşebbüslerde emeği ve hüneríyle bu sermayeyi işletmek için ödünç alan ortaklar, yani sermayedâr ve işletmeci, her ikisi de hem kârı ve hem de risk'i(: zararı) aralarında paylaşırlar. Halbuki halkın menfaati ve faydalanması uğruna, meselâ bizim meselemizdeki azınlık teşkîl eden faizci-tefeci kapitalist zümreler üzerinde belli bir zor ve onların bazı haklarında bir sınırlama konması makbûl ve uygun düşebilir. Böylece bu gibi kimseler, Devletin tatbik edeceği müeyyidelerin de baskısı altında, gayrı insânî parazit bir hayat sürmekten ibâret tatbikatlarından vazgeçmek mecbûriyetinde kalacaklardır. Böyle bir yola girildiğinde geriye faizsiz verilecek ödünçler için sermâye bulmak ve kârlı olmayan iktisâdî proje ve yatırımlar için gerekli para ihtiyacını karşılamak kalmaktadır. İslâm, önce faizci-tefeci kapitalistlerin elinden "faizle ödünç verme hakkını çekip almak" ve sonra da "ödünç verme işlemlerini Devletleştirmek" suretiyle bu problemi halletmiş bulunmaktadır: Daha ilerde de göreceğimiz gibi ihtiyaç sâhiblerine ödünç para sağlamak ve bu yolda tedbirler almak esasen bir *Hükûmet* işidir ve gerçekten

de Hükûmetler fertlerden(: özel teşebbüsten) daha da kolay bir biçimde, âcil ihtiyaçlar içinde kıvranan vatandaşlara ödünç sağlama hizmetini yerine getirmiş olmaktan dolayı bir karşılık, bir ücret veya faiz de almaksızın bu işi gerçekleştirebilir. Fakat faizsiz ödünç para vermeye kalkışmazdan önce yeterli para, yani sermâye sağlamak gereklidir. Gerçekten de ilk İslâm Devleti, merkezî bir Hükûmet ve teşkilât hesabına vergi ödeme gelenek ve nizâmına sâhip bulunmayan bir topluluk içinde, böyle bir ülkede kurulmuştur. Muhammed A.S.S. acaba bu problemi nasıl ve ne şekilde çözmüş oldu şimdi bu konuyu ele alıp göstermek istiyoruz:

İslâmda Devlet vergilerinin ortaya çıkışı:

1616. Göçebe kabileler arasında yaygın bir hâl alan anarşinin ve az yahut çok gelişmiş bir teşkilâta sâhip küçük şehir devletlerin yerini alan merkezî bir Hükûmetin kuruluşu, ülkenin iktisâdî hayatını temelinden değiştirip başka bir hâle inkılâp ettirmiş oluyordu. Bu İslâm Hükûmeti, kim olursa olsun en zengin bütün fertlerin de üstünde bir satın alma gücüne ve bununla birlikte satın alma ihtiyaç ve gereklerine de yavaş yavaş sâhip olmaya başlamıştı. Fakat bilhassa işaret etmek istediğimiz bir nokta vardır ki o da, yeni durumlara göre devamlı bir değişme halinde olan ihtiyaçlara cevap verebilmek için Resûlullah'ın mâlî politikası da bununla birlikte süresi giden tam bir gelişme ve değişmeler düzeni içinde kalmıştır.

1617. Hicretten Evvel Mekke'de iken Müslümanlar, esâsen teşkilâtlı ve düzenli bir câmia teşkil ediyorlardı: Muhakkak ki onlar bir ülkeden mahrumdular, fakat bir Devletin yapıcı unsurlarının ekserisi onların elinde bulunuyordu: Bu insanların bir "Başkan"ları vardı ve o aynı zamanda onların bir "Şâri"i, bir "hâkim"i idi ve bütün işlerin görülmesinde en son sözü söyleme yetkisini kendi elinde tutuyordu. Ve, bu insan topluluğu da her geçen gün çoğalıp genişliyordu. Bu, "Devlet içinde Devlet" demekti ve Mekkeli Müslümanlar her ne kadar asıl Devletin yani Mekke Şehir-Devletinin içinde yaşıyorlarsa da bu Devlete aslâ itaat halinde bulunmuyorlardı. Bu gayrı tabiî ve anormal durum, doğup büyüdükleri şehir olan Mekke'yi Müslümanların terketmesiyle ancak ilerde bir son bulacaktır; ancak şimdi her şeyden önce, Hicretten Evvelki devrin şartları ve durumlarından bahsedeceğiz:

1618. Teşkilâtlanmış bir insan topluluğu, en az fertler kadar ve hattâ ondan daha çok ihtiyaç içindedir. Resûlullah bunu daha ilk günlerden itibaren hissetmeye başlamıştı: O, sahâbîlerini iyilik yapıp sadaka vermeye ve "Allah yolunda" (yani "fî sebîlillâh") mallarından

bir kısmını, bilhassa hâli vakti yeinde olmayan kimseler uğruna harcamaya teşvik ediyordu.

1619. Henüz daha bir Devlet ve Hükûmete sâhip olmamakla birlikte, daha Hicretten evvele raslayan bir devirde vahyolan Kur'ânı Kerîm âyetlerinde, kelime mânası "artma" ve "arındırılma", gerçekte ise "artarken arınma" şeklinde olan *Zekât* terimi ile yine kelime mânası "iyilik", "doğruluk", gerçekte ise "dosdoğru ve sâdık îmana bir delil olmak üzere iyilik yapmak" şeklinde olan *sadaka* terimi yer almış vaziyettedir; işte bu iki terim, henüz başlangıç devrinde bile, fiiliyatta "tasadduk" dediğimiz mal varlığından bir kısmını iyilik ve hasenât uğrunda sarfetme tatbikatının toplulukta mevcut olduğu ihtimalini bize göstermektedir. Kur'ânı Kerîm, Müslümanları iyilik ve hasenât'a teşvik etmek için eskiden gelip geçmiş peygamberlerin mesellerini nakletmektedir; bunlarla o, "eski peygamberlere tâbi olup onların yoluna girenler bunu yerine getirdiler, o halde siz de onlar gibi yapın" demek ister. Daha da özellik taşıyan husus, Kur'ânı Kerîm'in Mekke devrinde nâzil olmuş âyetlerinde görülen şu iki terimin kullanılmış olmasıdır; yani:

1. *Infâk*[1872] *fî sebîl'illâh* (Allah yolunda harcama).
2. Hak (aynı zamanda mâlî, mükellefiyet, vergi).

1872. Denebilir ki bu *infâk* terimi daha sonraları gelişip tekâmüle uğramıştır. Gerçekten de *Kur'ân*'ın 2/267. âyeti, Medine devrinde nâzil olan bir sûrenin içinde bulunmaktadır ve bununla Kur'ânı Kerîm, ticârî kazançlar ve zırâî mahsuller üzerinden alınan vergilerden söz eder gibi durmaktadır:

> "Ey îman edenler! Elde ettiğiniz kazançlardan ve size Topraktan çıkardığımız şeylerden en iyilerini *infâk* ediniz; bunu yaparken açıkca kusurlu ve bozuk mallarınızı seçip ayırmayınız..."

Yine işâret edilmelidir ki bu sûrenin baş tarafında bulunan bir âyet (*K.* 2/3)'te yine *infâk* terimi kullanılarak bütün zekât konularını içine alacak şekilde umumî bir ifâdede bulunulmaktadır; şöyle ki:

> "...Ġayba inanan, namazlarını kılan ve bizim kendisine rızık olarak verdiğimiz şeylerden *infâk* edenler..."

Yine ben o görüşteyim ki başlangıçta *îtâ* (vermek) kelimesi de aynı mânaya gelmekteydi; gerçekten de *K.* 23/60 âyette şunları okuyoruz:

> "Onlar, Rab'lerinin huzuruna (bir gün gelip) çıkacaklarını (düşündüklerinde) kalpleri heyecan içinde, verdikleri şeyi verirler".

Bu âyet belli bir vecibeye, bir mânevî mecbûriyete ve samimi olarak hidâyet yoluna düşmenin delilinin ne olduğuna işâret etmektedir. Daha sonra inen âyetlerde ise, İslâmî bir vazife olarak konu ile ilgili gerçek

Bu ikinci terimi içine alan iki âyeti burada meâlen göstermek istiyorum:

a) "Evet gerçekten de takvâ sâhibi zâhid kimseler, Cennet'lerde ve su başlarında Rablerinin kendilerine verdiği şeyleri almış olarak bulunurlar. Evet gerçekten da onlar daha önce "iyilik ve hasenât" yaparlardı, geceleri pek az uyurlar ve her seher vakti sabahleyin onlar Allah'a tövbe ve istiğfar ederlerdi ve onların mallarından dilenenler ve yoksunlar için bir *hak*, bir hisse bulunurdu" (K. 51/15-19).

b) "Evet gerçekten de insan ne kadar haris ve açgözlü yaratılmıştır; kendisine bir kötülük, bir şer dokunsa meyûs olur, mânen yıkılır. Aksine, bir iyilik, bir hayır kendisine dokunsa büyük bir inkârcı kesilir. Ancak, namazlarını dosdoğru devam içinde kılan musallî'ler ve mallarında, dilenenler ve yoksunlar için bir *hak*, bir hisse bulunanlar müstesnâdır" (K. 70/19-2).

1620. Bu âyetlerin indiği günlerde henüz bir cebir ve maddî müeyyide söz konusu değildir; fakat açıkca hissedilmektedir ki bu âyet-

---

terimler olan *zekât* ve *sadaka* kelimeleri geçmektedir. Buna mukabil *îtâ* terimi, *zekât*'ın yanıbaşında ve fakat ikinci derecede kalan bir ıstılâh olmaktadır. Meselâ şu âyette (2/177):

> "Kendi mal varlığından *îtâ* edip Allah rızâsı için fakirlere, yolda kalanlara, dilenenlere, mükâtebe anlaşması yapmış kölelere verenler ve namazlarını kılıp zekât vergilerini ödeyenler..."

şeklinde açıkca *zekât* yanında *îtâ* terimi de birlikte ve aynı âyette kullanılmaktadır. *Nasîb* terimine gelince, bu da aynı mânaya gelmektedir. Hicret Öncesi nâzil olmuş bir âyet olan 6/136, müşrik ve putperestlerden şu şekilde bahsetmektedir:

> "Tarlalarından ve sürü hayvanlarından elde ettiklerinden, onlar, Allah için bir *nasîb*, bir hisse ayırırlar ve şu Allah'ın, bu da bizi tanrılarımız içindir (derler), ne yakışıksız bir iddia!.. Onların tanrıları için ayırdıkları hisse Allah'a varmaz, ve fakat onların Allah için ayırdıkları *nasîb*'ler onların tanrılarına varır. Onların hüküm verip düşündükleri şu şey ne kadar kötüdür!"

Yine Hicret öncesi bir âyet olan 16/56. âyette geçen:

> "Kendilerine rızık olarak verdiğimiz şeylerden bir hisse, bir *nasîb* ayırmak".

mefhûmunun, yarı yarıya mecbûrî bir vergiye işâret ettiğini söyliyebiliriz. Bununla berâber bu âyette geçen *nasîb* terimi Kur'ânı Kerîm'de Müslimanlarla ilgili olarak kullanılmamıştır.

lerde mevzûbahis olan ilâhî buyruklarda, alelâde "sadaka" verme ve "hasenât" yapma şeklinde, bir takım tavsiyeler söz konusu değildir. Bu âyetlerde, vazedilmiş mecbûrî belli usul ve nizamlara bağlanmış ve herkesce bilinen *vergiler*'den bahsedilmektedir. Şüphesiz burada, maddî müeyyide ve hattâ bir vergi teşkilâtı yoktur. Hicreti müteakip Medine'ye varır varmaz ve burada bir de Şehir-Devlet kurar kurmaz Resûlullah, bir müslümanın hayatının bu görünüşü üzerinde gitgide artan bir ısrar ve önemle duran Kur'ân âyetlerini almaya başladı. Kur'ânı Kerîm şu dünya mallarından, insan topluluklarının bekâsı ve devamlılığı için kendisinde vazgeçilmez ve onsuz olmaz şeyler*(sine qua non)* olarak bahsetmekte ve cemiyetin temel şartlarından biri olarak sözetmektedir[1873]. Bu arada *zekât* ve *sadaka* terimlerinin kullanılmasına devam edilmekle beraber, bunun hükümlerine riâyet edilip uyulmaması halinde maddî müeyyideler de tatbik edilmeye başlanmış ve hattâ bizzat bu Devlet Başkanı tarafından, İslâm Öncesi devirde "sadaka" mahiyetini taşıyan ihtiyarî ödemeler, bundan böyle devlet vergileri, muntazam olarak cemiyet mensuplarının ödemekle mükellef olduğu malî mükellfiyetler haline inkılâb ettirilmiştir. Klasik İslâm kaynaklarında gösterilen kronolojik sıraya tâbi olarak bu konuya temas eden bazı âyetleri tetkik edelim:

"Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz iyilik ve sadaka (: birr) teşkil etmez; fakat gerçek birr(: sadaka, iyilik) Allah'a Âhiret Günü'ne, Melek'lere, Kitâb'a, Nebî'lere îman etmek ve sırf Allah rızâsı için akrabalara, yetimlere, fakirlere, gurbette kalmış yolculara, dilenenlere, mükâtebe anlaşması akdetmiş kölelere, sâhip olduğu *mallarından vermek* ve namazı dosdoğru kılmak ve *zekât vergisi*'ni ödemektir" (K. 2/177)

1621. Aşağıdaki şu âyette ise dikkati çeken husus, *zekât vergisi*'nin hasenât ve iyilik mânasındaki diğer cebrî olmayan ihtiyarî ödemelerden ayrı tutulmuş olmasıdır; âyeti görelim:

"Allah yolunda *mallarını infâk* edenlerin durumu, bir tomurcuktan yedi başak veren ve her bir başakta da yüz tohum bulunan bir bitkinin haline benzer. Gerçekten de Allah dilediği kimsenin lehine (nimetlerini) kat kat verir. Allah'ın lûtfu geniştir, bilir... Ey îman edenler! Siz elde ettiğiniz şeylerden iyi ve güzel olanları ve sizin için topraktan çıkardığımız şeylerden *infâk edip yediriniz!*" (K. 2/261 ve 267)

1873. *K.* 4/5.

1622. Aşağıdaki âyet ise sınâî mamullerden, ticaretten ve zırâî mahsullerden gelen gelir ve kazançlar üzerindeki vergilerden bahsetmektedir; âyet özellik taşır:

"... Allah, kendisine yardım edenlere mutlaka yardımını ulaştırır; gerçekten de Allah, yeryüzünde kendilerine kuvvet ve kudret verdiğimiz takdirde namazlarını dosdoğru kılan, *zekât vergilerini ödeyen* ve herkes tarafından iyi kabul edilen şeyi emreden ve herkesce kötü bilinen şeyden alıkoyup sakındıran kimselere karşı kavî ve sağlamdır. Her şeyin sonu Allah'a varacaktır" (K. 22/40-41).

1623. Burada dikkat çekecek husus, Allah'a karşı yerin getirilmesi icab eden vazifeler(: namazlar) ile insanlara karşı olan vazifelerin(: vergiler), her ikisinin birden manevî-ruhî ve adlî-idarî bir mesele olarak birbirinden asla ayrılmayacak bir biçimde yanyana getirildiği bir Devlet telâkkîsinin İslâmda yerini almış olmasıdır. Yukarda zikredilen bu 22. sûre, iniş sırası itibariyle 103. zaman sırasında gösterilir; bugün 9. sırada görülen ve fakat iniş sırası itibariyle 113. sırada, diğer bir ifâde ile en sonuncu sûreden bir evvele isabet eden *Tövbe* sûresinin, Müslümanların para ve nakit ile ilgili vazifelerine dair daha fazla açıklıklar taşıması hiç de şaşırtıcı olmamaktadır:

"Şayet onlar tövbe ederler ve namazlarını dosdoğru kılarlar ve *zekât vergilerini* öderlerse bu halde onlar sizin kardeşleriniz olacaklardır; işte biz böylece (kadr ü kıymetini) bilen insanlar için âyetleri açıklarız. Şâyet onlar bir anlaşma tamam olduktan sonra verdikleri sözü (yemini) bozacak olurlar ve dîninize saldıracak olurlarsa, küfürde ileri gidip baş çekenlerle savaşın! Artık onlarla bir anlaşma söz konusu değildır; her halde onlar, bu (hareketlerine) bir son vereceklerdir" (K. 9/11-12)

1624. Ortak bir ideoloji, müşterek bir dünya anlayışı*(: Weltanschauung)* üzerine oturan bir siyasî topluluğun, bu topluluğa dahil fertlerle aslâ bir savaş haline gelmeyeceği muhakkaktır. Bu ortak ideolojinin en hassas ayırıcı ölçüsü de "namaz kılmak" ve *"zekât vergisi ödemek"* şeklinde kendini gösterir ki işte bu kriterler bu âyette açıkca gösterilmektedir. Elimizdeki Kur'ân metninde 9. sûre olarak görülen bu *Tövbe* sûresinde, biri *Devlet gelirlerine*(: vergiler v.s.), diğeri de *Devlet giderlerine*(: Bütçe) temas eden iki ayrı önemli âyet yer almış bulunmaktadır:

Devlet gelirleri:

1625. Umumiyetle Devlet gelirleri ve vergiler konusunda şu âyet Kur'ânı Kerîm'de yerini almıştır:

"Onların malları üzerinden bir *sadaka vergisi* al! Böylece onları temizlemiş

ve arındırmış olursun... Gerçekten de onlar bilmiyorlar mı ki Allah kullarının tövbelerini kabul eder ve (onlardan) *sadaka vergilerini* alır ve gerçekten de Allah tövbelerini kabul edendir, çok merhametlidir'' (K. 9/103-104)

1626. İşâret edilmelidir ki Kur'ânı Kerîm, ne üzerinden *zekât* alınacak ''vergi konuları''ndan ve ne de *zekât* olarak ödenecek vergilerin ''nisbet ve miktarları''ndan bahsetmektedir. Allah, bu hususların tâyin ve tesbiti ile cemiyetin ihtiyaçlarına ve şartlarını gerektirmesine göre bunların yeniden gözden geçirilip yeni *zekât konuları* ve *zekât nisbetleri* tanzim edilmesini insanlara ve netice olarak da Devlete bırakmış bulunuyor. Resûlullah zamanında (bugünkü asgarî geçim indirimine uygun düşen bir tatbikat olarak), üzerinden hiç bir vergi alınmayan asgarî bir miktarı aşkın toprak mahsulleri üzerinde ''onda bir'' nisbetinde*(: öşür)* vergiler söz konusu olmuş ve tahsil edilmiştir. Fakat bu gibi *öşür* vergilerinde, toprağın emek sarfedilerek meselâ derin kuyu sularından faydalanarak sulananları ile, akarsu, yağmur suyu, yer altından fışkıran kaynak suları v.s. gibi birinciye nazaran daha az emek sarfedilerek sulanan toprak ve tarlalar birbirinden ayrı tutulmuşlardır. Hiç bir emek sarfedilmeden sulanan tarlalardan elde edilen mahsuller üzerinde 1/10 (: *öşür*) ve emek sarfı ile sulananlarda ise 1/20 *(: nısf'ul-öşr)* nisbetlerinde *zekât* vergisi alınırdı. Büyük çapta arıcılık yapılan bölgelerde elde edilen bal mahsulünden ise, 1/10 *(:öşür)* miktarı *zekât vergisi* olarak tahsil olunmuştur. biriktirilmiş altın ve gümüş miktarlar üzerinden de 1/40 (yani %2,5) *zekât vergisi* alınmıştır. Kaynaklarda, Benû Suleym kabilesinin topraklarında ve Yemen bölgesinden çıkarılan ''madenler'' üzerinden vergi tahsil edildiğine dair kesin bilgiler verilmektedir. Toprak altından yahut harâbeliklerden ''define'' bulunup çıkarılması halinde, ele geçenin 1/5'ini (yani % 20'sini) Devlet *zekât* olarak tahsil ederdi. Açık otlaklarda sürü halinde otlatılan hayvanlardan sadece develere, kocabaş ve küçükbaş hayvanlara *zekât vergisi* kondu; buna mukabil at, zekât vergisinden muaf tutuldu. Alım-satım maksat ve niyetiyle edinilmiş ticârî mallar ise, birikmiş altın-gümüş gibi muâmele olundu ve bu gibi ticârî mallardan yıllık 1/40 (yani %2,5) zekât vergisi tahsil edildi. Yine kaynaklarda öyle beyan edilmektedir ki malın cinsine göre değişen her nisbette olmak üzere Gayrımüslimlerin dış ülkelerden ithâl ettikleri mallar, nisbeti % 5 ilâ % 10 arası değişen ''gümrük vergileri''ne tâbi tutulurdu. Hemen ifade edelim ki yukarda kısaca gösterdiğimiz bu vergi tarifelerinde değişmezlik getiren Kur'ân'da yeralan Şer'î bir hüküm yoktur: Daha yukardaki paragraflarda Halîfe Ömer'in, Medine'ye Nabatî ithalâtçı tüccarlar tarafından getirilen yiyecek malları üzerinde, Resûlullah'ın bizzat tatbik ve tahsil ettiği gümrük vergilerini nasıl yarı yarıya indirimli olarak tatbik ettiğini göstermiştik(bk.

yukarda 1613 paragraf).

1627. *"Gelir vergisi"* şeklinde, fertlerin nakit olarak gelen altın ve gümüş şeklindeki gelirleri üzerinde bir vergi söz konusu değildir; ancak bu gibi nakdî gelirler harcanmayıp yani piyasaya sürülmeyip "ferdin elinde birikiyorsa" bu birikmiş tasarruflar, az yukarda da söylediğimiz gibi bir *zekât vergisine* tâbi tutulur. Vergi tahsili şeklinde alınmış olan bu tedbir, fertleri, biriktirmiş oldukları altın ve gümüş paralarını pisayasa sürüp sarfetmeye ve kadınları süs ve zînet eşyaları şeklinde de olsa, bunlardan hazîneler meydana getirmemeye zorlar. Şu kadar ki Halîfe Ebû Bekr zamanında maaş şeklindeki gelirler üzerinden bir "gelir vergisi" tahsil edildiğine dair kaynaklarda bazı bilgiler nakledilmektedir[1874].

1628. Bütün bu söylediklerimiz Müslüman tebeadan alınan vergilerle ilgilidir. Yeni kurulmuş bu İslâm Devletinin Gayrımüslim tebeası ise, zırâî ve ticarî vergi ödemekle birlikte birikmiş para ve ticârî malları üzerinden (zekât şeklinde) herhangi bir vergi ödemezlerdi. Bundan ayrı onların ürün almak üzere besledikleri hayvan sürüleri üzerinden de herhangi bir vergi ödedikleri dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Onlar, can ve malları üzerinde Devlet güvenliğinden faydalanmakla birlikte mecbûrî askerlik mükellefiyeti demek olan Cihâd'dan da muaf tutulmuşlardır. Sadece büyük miktarlar tutan "millî savunma" masraflarına belli birnisbette iştiraklerini sağlamak üzere Gayrı müslimler arasında elinden bir iş gelen, eli meslek tutan kimseler, bir "baş vergisi"ne *(cizye 'an yed)* tâbî tutulmuşlardır[1875]. Bununla beraber onlar şâyet belli bir yıl, savaş halindeki İslâm Ordularına yardım etmişlerse o yıl ödemekle mükellef oldukları bu *cizye* vergisinden muâf tutulurlardı. Gerçekten de Gayrımüslim tebea grupları, İslâm Devleti içinde, Müslümanlarla mukayese edildiğinde çok daha elverişli şartlar altında yaşıyorlardı. Az ilerde de göreceğimiz gibi, hattâ onlar, Müslümanların ödemiş oldukları vergilerden de istifâde sağlıyorlardı*.

1874. İbn Ebî Şeybe, *Musannaf;* Mu'âviye'nin bir tatbikatı için bk. Mâlik, 17/17.

1875. Benim *el-Vesâ'ik'us-Siyâsiyye* adlı kitabımın sonunda yer alan kelime ve terim açıklamalarında *Yed* kelimesine bakınız; burada *Kur'ânı Kerîm*'de (9/29) yer alan bu terim açıklanmaktadır.

* Müslim ve Gayrımüslim tebea guruplarının ödediği vergilerle ilgili daha fazla açıklamalar için bk. Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı,* Ankara 1963, (İstanbul 1985), ilgili Bölümler (mütercim).

1629. Yukarki satırlarda sadece normal ve mûtad vergilerden bahsetmiş olduk; fakat yine öyle Devlet gelirleri vardır ki bunlar ârızîdir, geçici bir zamana münhasır olmak üzere bir defa alınırlar, fevkalâde vergilerdir. Meselâ, harpte ele geçen *ganimet*'lerin 1/5'i Devlet Hazinesine *(Beyt'ul-Mâl'e)* gider. Sulh anlaşmaları, muâhedeler v.s. yollarla tesbit edilen ve umumiyetle *Harâc* terimi ile ifade edilen ve menkul ve gayrı menkul mallar üzerinden tahsil edilen muhtelif vergiler de bu tasnife girer.

1630. Vergilerle ilgili olarak şu son açıklamayı da yapalım: *İbn Hazm* gibi İslâmın klasik devrinin yazarları, cemiyetin saadet ve kurtuluşu uğruna, *1.* "yeni konularda munzam vergiler" yürürlüğe konabileceğini ve hem de *2.* esâsen konmuş olan "vergilerin nisbetlerinde bir yükseltme" yapılabileceğini beyan etmekte ve böyle bir devlet tasarrufunun tamamen ve kesinlikle meşrû olacağını eserlerinde beyan ve ifade etmektedirler. Bu fakîhlerin görüşlerine bakacak olursak, Resûlullah tarafından yazılıp yürürlüğe onan zekât vergileriyle ilgili nisbetler, sadece ve sadece "asgarî nisbetler"dir; bundan ayrı şayet Devlet bir zorunluluk karşısında kalırsa, geçici olarak yeni bir takım vergi konuları*(: nevâib)* da ihdâs edip bu yeni vergilerin tahsili cihetine gidebilir. Kuraklık ve kıtlık zamanında İslâm Hükûmetleri, geçimleri için yetecek miktarı*(: Sedd'ur-ramk)* kendilerine bırakmak suretiyle zenginlerin bütün servetlerini içine alacak nisbetlere varan vergiler vazedebilir ve bu şekilde toplanan vergileri toplum bakımından ihtiyaç görülen yerlere veya muhtaç fertlere sarfedebilir. Sözkonusu bu yazarlar, bu görüşlerine delil olarak Medine'den çok uzakta İslâm Ordusu bir sefere çıkmış bulunurken eldeki yiyeceklerin henüz yolda bulunuluyorken neredeyse tamamen tükendiği bir olayı gösterirler. Resûlullah'ın bizzat kumanda ettiği bu seferde o, yayınladığı bir emirle, ufak bir parça ekmek, birkaç hurma v.s. şeklinde yanlarında ne kaldı ise eksiksiz bütün askerlerin bunları karargâha getirmelerini emir buyurdu. Böylece bütün yiyeceklerin bir tek elde toplanması üzerine bunları tam bir eşitlik ve adâlet çerçevesi dahilinde yeniden asker arasında dağıttı. Dikkati çekelim ki halktan toplanan vergiler, bir Devlet başkanının lüks ve konforlu bir hayat sürmesi için sarfedilemez; kendisi sâdece vasat bir insanın yaşayışına yetecek bir maaş alır. Devlet gelirlerinin sarfedileceği yerler, bütün bir ülkede yaşayanların ihtiyaçlarını gidermek için olmalıdır.

Devlet giderleri:

1631. Mukaddes Kitaplar arasında Kur'ânı Kerîm, Devlet Bütçesi ve Devlet harcamaları ile ilgili temel kaide ve esasları vazeden yegâ-

ne Kitap olduğu görülmektedir Aşağıda meâl ve tercümesini sunduğumuz âyet, üzerinde ayrıntılı bir tetkikat yapılmasını gerektirecek önemdedir:

> "Muhakkak ki sadakalar şeklindeki Devlet gelirleri:
> (1) Fakirler *(el-fukarâ,* الفقراء)
> (2) Muhtaçlar *(el-mesâkîn,* المساكين)
> (3) Bu işlerle meşgul vazifeliler *(el-âmilîn,* العاملين)
> (4) Kalpleri kazanılacak kimseler *(el-müellefetu Kulûbihim,* المؤلّفة قلوبهم)
> (5) Boyunduruktan kurtarılacak kimseler *(er-Rıkaab,* الرّقاب)
> (6) Ağır borçlara batmış kimseler *(el-Ğârimin,* الغارمين)
> (7) Allah yolunda *(Fi Sebîl'illah,* في سبيل الله)
> (8) Yolculukta sıkıntıya düşenler *(Îbn'us-Sebîl* ابن السّبيل *) için*
> Allah tarafından farz olarak konmuştur; Allah Bilen'dir, hikmet sâhibidir" (K. 9/60).

1632. Yukarda görülen âyette sayılmış bu sekiz müstefid kümesi başarılı ve sosyal adalet esaslarını gerçekleştirmeye çalışan bir devletin bütün ihtiyaçlarını karşılayacak mükemmelliktedir. Burada tekrar hatırlatalım ki tamamen *zekât'*ın eş anlamı durumunda olan *sadaka* terimi, Resûlullah henüz sağ iken, bilhassa hayatının Medine Safhasına raslayan son senelerinde, zîraat, hayvan sürüleri, ticârî mallar, birikmiş altın ve gümüş v.s. konularda olmak üzere *Müslümanlardan alınan her çeşit Devlet vergilerini* ifâde etmek üzere kullanılıyordu. Yukarda gösterdiğimiz bir takım ârızî ve fevkalâde vergiler, meselâ *ganîmet, harâc* v.s. gibi vergiler üzerinde Kur'ânı Kerîm, Devlet Başkanına bir tasarruf, bir serbest harcama hürriyeti tanımış bulunmaktadır. Fakat normal ve muntazam surette alınan mûtad vergiler*(: sadaka'*lar) konusunda yukarda meâlini verdiğimiz âyet, bunların nerelere tahsis olunup sarfedileceğini açıkca göstermiş bulunmaktadır. Bu sekiz müstefid kümesinin açıklamasını şimdi bir bir yapalım:

1633. (1 ve 2): İlk iki müstefid kümesinin "fakirler" ve "muhtaçlar"*(: el-fukarâ v'el-mesâkîn)* şeklinde âyette gösterilmiş oması, konuya eğilen hukukçular ve müfessirler bakımından tefsir zorlukları çıkarır. Hiç şüphesiz burada söz konusu olan, Resûlullah tarafından birçok defalar sözleri arasında tekrar edilmiş bir maliye prensibidir; şöyle ki:

> "Zekât, aranızdaki zenginlerden alınıp yine aranızdaki fakirlere dağıtılacaktır".

Fakat mezkûr âyette(: 9/60) acaba ne için iki ayrı terim yani *fukarâ(:* fakirler) ve *mesâkîn*(: muhtaçlar) kullanılmıştır? Endülüslü (İspanya'-

h) müfessir Ebû Hayyân (öl. 784 H.), *Tefsîr* adlı eserinde[1876], içlerinde Imâm *eş-Şâfi'î* de bulunan klasik devrin bazı İslâm yazarlarının, "fukarâ" ve "mesâkîn" şeklindeki her iki terimin de eşanlamlı olduğu görüşünü savunduklarını ve Cenâbı Hakk'ın Rahmân ve Rahîm sıfatlarının bir sonucu olarak, cemiyette ihtiyaç içine düşen bu gibi kimselerin iki hisse, yani Devlet Gelirlerinin bu kısmından diğer müstefitlerin 1/8 almalarına mukabil, bunların 2/8 hisse alacaklarını beyân ve ifâde etmektedir. Bu görüş ve tefsirin aksine, Hulefâi Râşidîn'den olan Halîfe *Ömer*, âyette yer alan eşanlamlı bu iki terimin iki ayrı çeşit müstefit kümesine işaret ettiği görüşünü savunuyordu. Ona göre: Fukarâ, Müslümanlar arasındaki, *Mesâkîn* ise, Yahudi, hıristiyan v.s. Gayrımüslim tebea grupları arasında bulunan ihtiyaç sâhiplerine işaret etmekteydi[1877]. Diğer bazı sahâbîler de bu görüşteydiler. Hadîs metninden anlaşıldığına göre, aynı zamanda kendi hocası *İbn Abbâs'*-ın görüş ve kanatini de bize aktarmakta olan *İkrime* dahi, "Fukarâ" teriminin Müslümanlar arasındaki, "Mesâkîn" ise, Gayrımüslim tebea zümresi demek olan *Ehl'uz-Zimme* arasındaki ihtiyaç sâhiplerini ifade ettiğini bize nakletmektedir[1878]. Halîfe *Ömer* ve *Ikrime*'nin yaptığı böyle bir tefsir, "dil yapısısı" yönünden de bakıldığında kuvvet kazanmaktadır: Gerçekten de Sâmî dillerde *"miskîn"* kelimesi, *Hammurabi* kanunu müdevvenâtı içinde de, *"moşkîn"* terimi ile uzun uzadıya açık bir şekilde izah edildiği gibi, *miskîn* kelimesi, bir diğer ülkeye yerleşmiş bulunan yabancı mânasına da gelmektedir.

1634. Bu noktada, Halîfe *Ebû Bekr* zamanında cereyan eden bir tatbikattan da bahsedelim. *Hîre* şehrinin Fethedilmesinden sonra, Ordu Kumandanı *Hâlid,* Halîfe adına imzaladığı bir sulh anlaşmasında şöyle diyordu:

> "... Ayrıca, kendilerine bir felâketin çarpması yahut zenginken fakir olması suretiyle artık çalışmaya gücü yetmeyen ve bu sebeble kendi dîndaşlarının iyilik ve merhametlerne sığınmış bütün ihtiyarlar, benim tarafımdan *cizye*(başvergisi)'den *muaf tutulmuşlardır* ve bizzat kendi şahısları ve ayrıca bakımı ve himâyesi altında yaşayan (aile) fertleri, bütün bu gibiler Hicret Ülkesinde(: Dâr'ul-Hicre) yahut İslâm Ülkesinde(: Dâr'ul-İslâm) oturup yaşadıkları müddetçe *Müslümanların Devlet Hazinesi*(: Beyt'ul-Mâl)'nden yardım alacaklardır. Fakat şâyet bu gibi ihtiyarlar ve onların bakımı altında yaşayan kimseler, Hicret Ülkesi veya İslâm Ülkesini terkedip gidecek olur-

---

1876. Ebû Hayyân, *Tefsîr,* s. 58.
1877. Ebû Yûsuf, s. 72; İbn Ebî Şeybe (Şevkânî'nin *Feth'ul-Kadîr* (II, 357) adlı eserinde nakledilmektedir); Balâzurî, *Futûh,* s. 129.
1878. Tabarî, *Tefsîr,* X, 110; Ebû Hayyân, *Tefsîr,* s. 58.

larsa artık Müslümanlar (bu ihtiyarların) geride bıraktığı kimselerin ihtiyaçlarını karşılamayacaklardır''[1879].

1635. (3): ''Vergi işleriyle meşgul kimseler''*(: el-âmilîn);* bunun mânası, açıktır: Devletin maliye işleriyle meşgul memurları demektir. Herhalde daha da açıklamak gerekir ki bu gibi memurlar sadece vergi tahsildarları olmayıp, toplanan vergilerin bir muhâsebesini yapan, teftiş işlerini yürüten, bunların sarfını yapıp kontrolünü gerçekleştiren memurlar da bu kümeye dahildirler ve toplanan bu vergilerden maaş veya emekli maaşı şeklinde ödemelere tâbi tutulmak suretiyle belli bir istifade sağlayacak kimselerdendirler. Az ilerde de göreceğimiz gibi bu zümreye dahil müstefitler kümesinin miktarı son derece büyüktür: Bu bölüm, mülkî ve askerî Devlet memurlarının hemen hemen tamamını içine alır. Devlet Mâliyesinin muhâsebesini tutma konusunda küçük bir olayı nakletmek istiyorum: Halîfe *Ömer,* Suriye'deki vâlisine (bu, ya *Mu'âviye,* yahut onun kardeşi *Yezîd* idi) bir resmî yazı gönderip şu buyruğu verdi:

''Mâliye iş ve hesaplarımızla meşgul olup(bir sistem) kurmak, üzere bize bir Rum (Grek memur) gönderiniz, *(Yukîmulenâ hisâb ferâ'idinâ)''*[1880].

1636. (4): ''Kalpleri kazanılacak kimseler'' *(: mu'ellefet'ul-kulûb).* Bu dikkati çeken terim, Devletin az yahut çok derecede gizlilik isteyen muâmele ve tasarruflarını gerçekleştirebilme imkânı veren bir yola işaret eder. Resûlullah Devlet maliyesinin bu bölümünü, diğer bazı harcamalar dışında, ruhî-mânevî meselelerle pek fazla ilgilenmeyen kabile veya sop başkanlarını kendisine bağlamak gayesiyle kullanıyordu. Hanefî mezhebinin bazı hukukçuları, Kur'ânı Kerîm'deki âyetin(: 9/60) bu kısmındaki hükmünün Halîfe *Ömer* tarafından lağvedildiğini ve o devirde Medine'deki cemaatin de kendisi ile hemfikir olduğunu, bunun bir sonucu olarak bu konuda bir *icmâ*(: consensus) teşekkül ettiğini belirtirler. Ancak bu konuda o devirden gelen iki anlatım mevcuttur: *1.* Resûlullah, *Uyeynet'ubn Hısn* gibi bazı kimselere tanınan bu hak ve istifâdelerin devâmına müsaade ediyordu. Halîfe *Ebû Bekr* bu gibi ödemelere devam etmiş ve fakat Halîfe *Omer* işbaşına gelince bu ödemeleri, *''Uyeyne* gibi kimselerin artık dostluğuna İslâmın ihtiyaç duymadığını'' ifade ederek durdurmuştur. 2. diğer anlatımda ise, Medine'de Devlet Mâliyesi ve vergi muhâsebesi ile ilgili tanzim işlerinde vazifelendirilmiş Gayrımüslimler, İslâm dînini kabul ile Müslüman olduklarında, bunlar Halîfe *Ömer*'e müracaatla,

1879. *el-Vesâ'ik'us-Siyâsiyye,* No. 291.

1880. Balâzurî, II, 585 (İstanbul'da el yazması).

Bütçenin "Kalpleri kazanılacak kimseler" bölümünden kendilerine belli bir ödeme yapılması lâzım geldiğini söylediler; Halîfe *Ömer* bu teklife sinirlendi ve onlara: "Maddî çıkar sağlamak gayesiyle kendilerini "hidâyet" yoluna girmiş gibi gösteren kimselere İslâmın ihtiyacı yoktur" şeklinde cevap verdi. Bu gibi anlatımlar bir yana, bizzat Resûlullah ve ondan sonra da Halîfesi, *Ebû Bekr* tarafından "hükmü tatbik edilmiş bir Kur'ân âyetinin", Halîfe *Ömer* tarafından ilgâ edildiğini söylemek büyük bir cesâret işidir. Bir kısım Hanefî hukukçuların burada söz konusu edilen görüşleri, ya Devletin duyduğu ihtiyaçlardaki sebeblerin derinliğini anlayamamaktan ve yahut da Halîfe *Ömer*'in bu tasarrufundaki hikmet ve mânayı görememekmten ileri gelse gerektir. Gerçekten de bu anlatımlarda söz konusu olan, Devlet Mâliyesinden olmak üzere belli bazı kimselere boş yere çıkar yolu tanınmamasıdır; kendisi kalkıp: "Hiç kimse için bundan böyle bu bölümden olmak üzere bir ödemede bulunmayacağı"ndan aslâ sözetmemiştir. *İbn Rüşd, Bidâye* adlı eserinde[1881], bize bildirmektedir ki sadece İmâm *Şâfi'î* değil hattâ bizzat İmâm *Ebû Hanîfe* bile, mezkûr âyetin bu kısmında yer alan hükmün hiç bir şekilde ilgâ edilmediğini her zaman söylemişler. ve bundan sonra da asla ilgâ edilemeyeceğini ifâde etmişlerdir. Bu konuda bazı yetkililerin görüşlerinden bahsedelim:

1637. a): Hicrî 310 yılında vefat etmiş bulunan *Tabarî, Tefsîr* adlı eserinde şöyle demektedir[1882]:

> "Allah, iki gayeyi esas alarak, vergi*(: sadaka)* ödemeyi emretmiş bulunmaktadır. Biri, Müslümanlar arasında "fakirlik ve zarûret içine düşmüş olanlar"ın yardımına koşmak, diğeri, "İslâmın peşinde koştuğu hedeflerin gerçekleştirilmesi ve İslâmın yüceltilmesi"ne yardım etmektir. İslâmî hedef ve menfaatlerin gerçekleştirilmesi ve İslâmın yüceltilmesi gayesi ile ilgili olarak pek açık ve kesindir ki *fakirlere olduğu kadar varlıklı zengin kimselere de* (toplanan bu sadakalardan) ödemelerde bulunulacaktır, zîra, sadakalardan yararlanmaya lâyık görülen kimselerin sırf özel ve belli ihtiyaçlarını gidermek ve ödemede asıl gaye değildir, fakat asıl gaye İslâm dînine yardım etmektir. "Kalpleri kazanılmak" maksadıyla kendilerine belli bir ödemede bulunulan kimselerin durumu da aynıdır; İslâmın gerçekleştirmek için peşinde koştuğu hedef ve gayelere varılabilmesi, İslâmın yüceltilmesi maksadıyla, bu gibi kimseler zengin bile olsalar onlara(toplanan sadakalardan) belli bir ödemede bulunulabilir. Bu duruma göre, günümüzde (yani Tabarî'nin yaşadığı devirde) bir kimse kalkıp, Müslümanların yeryüzünde sayılarının çoğaldığından bahisle, artık İslâmın kendi kendisini düşmanlarına karşı savunacak yeterli kuvvetinin bulunduğunu, o halde "kalplerin kazanılmasına ihtiyaç kalmadığını" iddia etmesinde haklı ve mâkul bir taraf yoktur"

1881. İbn Ruşd, *Bidâye,* Kitâb'uz-Zekât, Cümle V, Fasıl I, Mes'ele 2.
1882. Tabarî, *Tefsîr,* X, 113.

1638. b): Hicrî 458 yılında vefat eden *Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'el-Hanbelî,* fevkalâde bir şekilde şu noktalara dikkati çekmektedir[1883].

"Kalpleri kazanılacak kimseler dört çeşittir: *1.* Öyle kimselerin kalpleri yumuşatılıp kazanılır ki bu yoldan "Müslümanlara yardım" edilmiş olur, *2.* yine öyle kimseler kazanılır ki böylece bu gibi kimseler "Müslümanlara kötülük ve zarar verecek fiil ve hareketlerden uzak" dururlar, *3.* Öyle kimseler kazanılır ki bunlar "İslâm îman ve yaşayışı çerçevesi içine dâhil' edilir ve nihayet *4.* Kazanılacak öyle kimseler vardır ki bunlar vasıtasıyla. "onların akrabaları veya mensubu bulundukları kabileler İslâmı kabul etmeye iknâ edilebilirler. (Âyette yer alan) bu, *me'ellefet'ul-Kulûb*(yani kalpleri kazanılacak kimseler) bu dört çeşitten hangisine mensup olurlarsa olsunlar, Müslüman yahut Müşrik olsunlar, bu âyette kendilerine ayrılan hisseden istifâde etmelerine müsaade olunmuştur"

1639. c): Hicrî 542'de vefat eden *İbn'ul-Arabî* ise şöyle der[1884]:

"Kalpleri kazanılacak kimseler kümesi ile ilgili olarak birçok görüşler ileri sürülmüştür. Bazıları bunların *Müslim* kimseler... diğer bazıları da *Gayrımüslim* kimseler olduğunu söylerler... ve yine öyle görüşler vardır ki bunlara göre, *Safvân'ubn Umeyye* misâlinde olduğu gibi, İslâma karşı bir eğilim ve arzu taşıyan insanlar da vardır... Gerçekten de o, Resûlullah'tan bazı hediye ve bağışlar aldığı sırada müşrik ve putperest bir kimseydi. Acaba (âyette geçen) bu müstefid kümesi, hak sâhibi olarak hâlâ mecûdiyetini devam ettirmekte midir, yoksa bu zümrenin hukukî varlığı artık ortadan kalkmış mıdır? Bazıları bu zümrenin varlığını kaybettiğini ileri sürerler; meselâ *Mâlik* bu görüştedir. Yine diğer bazı kimseler vardır ki bunlar, bu müstefit kümesinin varlığını devam ettirdiği görüşünü savunurlar ve her ne kadar Halîfe *Ömer* İslâmın iyice kuvvet ve kudret kazandığını görerek Devlet Bütçesinden bu zümreye yapılan ödemeleri durdurmuşsa da bir Devlet Başkanının her zaman İslâm yararına olmak üzere bazı kalpleri kazanmak ihtiyacı ile karşı karşıya kalabileceğini bu görüşlerine bir delil olarak ileri sürerler. Bana kalırsa (: İbn'ul-Arabî söylüyor), ben öyle düşünüyorum ki halen İslâm iyice kuvvetlenmiştir; bu duruma göre bu çeşit sarflara bugün için ihtiyaç kalmamıştır. Şâyet ilerde buna yeniden ihtiyaç duyulursa Devlet gelirlerinin bu bölümünden tıpkı Resûlullah'ın da yaptığı gibi, ödemelerde bulunulabilir. Gerçekten de sahîh ve sağlam bir hadîsin bize bildirdiği gibi o (Resûlullah), 'İslâm *garib* (yalnız ve zayıf) geldi, tıpkı başlangıçta olduğu gibi tekrar *garib* hâle düşecektir' buyurmaktadır"

1640. d): Hanefî mezhebi hukukçularından *Kâsânî* (öl. 587 H.) bize şöyle demektedir[1885]:

1883. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ', 116.
1884. İbn'ul-'Arabî, *Tefsîr,* 394-95.
1885. Kâsânî, *Bedâ'î,* II, 45.

"Kalpleri kazanılacaklar kümesinin sâhip olduğu hak ve hisse konusunda ayrı görüşler ortaya konmuştur: Hanefî mezhebi âlimlerinin dediklerine göre, bu hisse ilga edilmiştir ve artık söz konusu değildir; bunun, Resûlullah'ın vefatından sonra, kim olursa olsun bütün eski hak sâhiplerine ödenmesi durdurulmuştur ve bu duruma göre, bundan böyle ödenmeyecektir. Bir defasında Îmâm *Şâfi'î* de kezâ böyle bir görüşte bulunmuştu. Şimdi ise, içlerinde yine İmâm *Şâfi'î* de bulunan başka bir grup hukukçu âlim, Resûlullah'ın sağlığında kendilerine bir ödeme yapılmış olan bu gibi kimselere hisselerinin ödenmesi lâzım geldiği tezini savunmaktadır ki bugün bu gibi kimseler İslâma henüz yeni girmiş olan yeni Müslümanlardır ki bunlara yapılacak ödemeden beklenen gaye, onları hoşnûd etmek ve hidâyet yolunda ilerleyişlerini sağlamlaştırmaktır. Bu aynı hisse, hattâ düşman tarafta (yani Ehl'ul Harb) olan Başkanlara, ileri gelenlere, onlar kuvvet, kudret ve varlık sâhibi kimseler olsalar bile, bu gibi kimselerden İslâma gelebilecek bir kötülük ve zarardan endişe ediliyorsa bunu önlemek maksadıyla, verilebilecektir; zîra Resûlullah kendi zamanında belli kimselere bunu öderken taşıdığı sâik (iç maksat ve sebeb), bahsettiğimiz bu gibi kimseler için bu gün de geçerlidir"

1641. e): *Ebû Hayyân el-Endülûsî* (öl. 754 H.) ise şöyle demektedir[1886]:

"Büyük bir bölük ulemâ, "kalpleri kazanılacak insanlar" zümresinin her zaman mevcut olduğunu ve Kıyâmet Gününe kadar da mevcut olacağını beyan ve ifade etmektedirler... Bu gibi kimseler İslâma geçmiş ve fakat îmanları henüz sağlamlık kazanmamış Arap asıllı ileri gelen Başkanlardır ve işte onların îmanlarını kuvvetlendirmek için bu hisse onlara ödenir. Ve yahut da bunlar Gayrımüslim kimseler olup etrafındaki insanlar üzerinde bir tesir ve nüfûza sâhiptirler; işte bunları kazanmak için onlara da bir hisse ödenecektir; kezâ bu gibi kimselere tâbi olup onların gösterdiği yoldan gidecek kimselere dahi bir ödemede bulunulacaktır."

1642. f): Hicrî 1251'de vefât eden *Şevkânî* ise şöyle söylemektedir[1887];

"Bazı hanefî hukukçuları iddia etmektedir ki Sahâbe topluluğu, bu kümenin artık mevcut olmadığı hususunu bir *icmâ* ile tesbit etmişlerdir; fakat şurası bir gerçektir ki bu kümeye giren insanların dâima mevcut olacağı ve buna göre İslâm Devleti Başkanının zaman zaman âyetteki bu yetkiyi kullanma ihtiyacı duyabileceği çok sayıda âlimler topluluğu tarafından ısrarla belirtilmektedir. *Yûnus* şöyle nakleder: '— Ben (âyette geçen) bu küme ile ilgili olarak *ez-Zuhrî*'ye bir sual sordum, o da bana âyetin bu hükmünün asla mensûh veya mulgâ, yani hükmünün yürürlükten kaldırılmış olmadığını beyân etti."

1886. Ebû Hayyân, *Tefsîr*, s. 58, 60.
1887. Şevkânî, *Feth'ul-Kadîr*, II, 365.

1643. Günümüz âlimlerinden *Reşîd Rızâ*'yı[1888] da kendilerine katabileceğim bu âlimler grubunun ortaya koyduğu görüşler yeterli sayılmalıdır. Burada şunu belirteyim ki *Uyeyne* ve o sırada henüz bir Gayrımüslim olan *Safvân*'a Resûlullah'ın verdiği ve yukarda sunduğumuz mütâlealarda aslâ zikredilmeyen hediyeler, aslında zekât yoluyla gelen Devlet gelirlerinden verilmiş olmayıp *Huneyn* savaşında ele geçen gânimetlerden seçilip verilmişti.

1644. (5): Beşinci müstefid kümesini, "Boyunduruktan kurtarılacak kimseler" *(: er-rikaab)* teşkil etmektedir. İslâm hukukçuları ve müfessirler bu terimi, hemen daima, İslâm Devletinin iki çeşit tebea grubuna bağlarlar: Köleler ve savaşlarda düşman eline esir düşmüş kimseler: Harp esirlerini ele alacak olursak bunlarda "Müslim", "Gayrımüslim" şeklinde bir ayırım yapılmadığını görürüz; bu konuda resmî ve kesin vesikalara sâhip bulunmaktayız. Emevî Halîfelerinden *Ömer'ubn 'Abdilazîz,* Ordu kumandanlarına yazdığı resmî talimat mahiyetindeki yazılarında, "kurtarma fidyesi"nin Devlet Hazinesinden ödenmesi şartıyla erkek-kadın, hür-köle, Müslim-Gayrımüslim şeklinde bir ayırım yapılmaksızın düşmün eline düşmüş harp esirlerinin kurtarılmasını bir çok defalar açıkca belirtmiştir. Bu konuda bir çok gerçek vak'a zikredilebilir[1889]. Kölelere gelince, İslâm hukukunda yer alan ana kaideye göre, kendi "satın alınma bedelini" efendisine ödemek şartıyla kendi kendisini kölelikten kurtarmak (yani hürriyetini satın almak) isteyen her köle bu hakka sâhiptir ve böyle bir talepte bulunulan efendi, kölesinin bu isteğini reddetmek hakve yetkisine sâhip bulunmamaktadır[1890]. İşte böyle bir taleple ortaya çıkan köleye, gerekli meblâğı kazanıp efendisine ödeyebilmek için kendi hesabına çalışıp iş tutmak müsaadesi vermek mecbûriyeti doğar. Bundan da ayrı, bu köle bu borcundan kurtuluncaya kadar her ne çeşit olursa olsun, herhangi bir zekât ödemekten de berîdir[1891]. Kur'ânı Kerîm, sadece Müslümanlar arasında iyilik ve yardımı seven kimselerin elleri altında bulundurdukları köleleri azâd etmeyi yahut diğer kimselerin kölelerinin bu durumdan kurtarılması için yardımda bulunmayı emretmekle[1892] kalmamış, tetkik etmekte olduğumuz âyette(: 9/60) açıkca görüldüğü gibi, "boyunduruk" altında yaşayan ve aralarında kadın-erkek köleler de bulunan bu gibi kimselerin içinde bulundukla-

---

1888. Reşid Rızâ, *Tefsîr'ul-Menâr,* X, 494-95.
1889. İbn Sa'd, V, 260, 272.
1890. *K.* 24/33.
1891. Ebû 'Ubeyd, Ha. No. 1348-54.
1892. *K.* 90/11-13; 2/177; 4/92; 5/89; 58/3.

rı bu durumundan kurtarılması için Devlet Bütçesinden bir tahsisat ayrılmasını İslâm Hükûmetine, yerine getirilmesi lâzım gelen bir vazife olarak yüklemektedir[1892/1].

1645. (6) "Ağır borçlara batmış kimseler" *(: el-ğârimîn)'*e gelince; su baskını, yangın, zelzele gibi tabiî felâketlerden zarar gören kimselere, meselâ hiç bir kasdı olmaksızın bir kazâ neticesi bir kimsenin ölümüne sebeb olup da ödemesi lâzım gelen ağır tazminat borcunu (kendi deyimiyle "kan diyeti"ni) ödemekten âciz halde bulunan kimselere borçlandıkları meblağları ödemek imkân ve vasıtala rından mahrum kalmış borçlulara, bu terimin işâret etmesi lâzım geldiği şeklinde tefsir edilmektedir. Borca batmışlara yapılan bu yardım, Halîfe *Ömer* tarafından daha da geliştirilmiştir; şöyle ki: O(: Halîfe), hali vakti yerinde olup hattâ müreffeh bir hayat sürmekle beraber geçici bir zaman için muhtaç duruma düşmüş kimseleri, yardım şeklinde değil ve fakat bu sıkıntılı durumlarını atlatabilmeleri için ödünç para, yani kredi vermek suretiyle onları bu meblâğlardan istifade ettirmiştir. Hâlife Ömer bu şekilde *Beyt'ul-Mâl'*dan(: Devlet Hazînesi) verdiği kredilerden faiz almıyor ve meselâ bu Devlet alacağını, borçluların altı ayda bir ödenen maaşlarından tahsili cihetine gidiyordu. Bizzat *Ömer*'in kendisi de bu işleyiş içinde bir çok defalar *Beyt'ul-Mâl'*den şahsı için ödünç para aldığı olmuştur. Daha da geliştirilmiş olarak, bir ülkede faizden tamamen arındırılmış bu şekil bir kredi müessesesi sâyesinde cemiyet, faizci ve tefeci şeklinde ortada görülen bu vebâdan kurtulmuş olacaktır. Bu arada hatırlatalım ki tetkik etmekte olduğumuz âyetin (K. 9/60) başında, "fakirler" ve "muhtaçlar" şeklinde iki ayrı ihtiyaç sâhibi kümesi esasen zikredilmiştir. Bu durum karşısında, âyetin bu(6.) kümesinde hâlâ bu gibi muhtaç ve fakir kimselerin sayılmakta olduğunu söylemek mümkün görülememektedir. Resûlullah'ın sağlığında bazı çeşit "ağır borçlar altına düşenler" için bir takım *sosyal sigorta* tedbirleri, evvelce de gösterdiğimiz ve *me'âkîl* denen tedbirler esasen alınmış bulunuyordu; gerçekten de Medine anayasasında, bu konu ile ilgili özel bir hüküm de yer almış bulunuyordu:

> "... ve herbir zümre, harp esirlerinin *fidye necât'*ını mü'minler arasındaki iyi ve mâkul bilinen esaslara ve adâlet umdelerine göre tediyeye iştirak edeceklerdir.
>
> Mü'minler kendi aralarında *ağır mâlî mes'ûliyet'*ler altında bulunan hiç kimseyi (bu halde) bırakmayacaklar, "fidyei necât" veya "kan diyeti" *gibi borçlarını* iyi ve mâkul bilinen esaslara göre vereceklerdir" (Anayasa Md. 11-12)[1893].

1892/1. Bk. Mâlik, *Muvatta:* 32/1

1893. *el-Vesâ'ik,* No 1, Medine anayasası, Md. 11-12; anayasanın türkçe tam metni daha önceki bölümlerde verilmişti.

Diğer bir ifâde ile söylememiz icab ederse, şâyet belli bir insan topluluğunun elinde toplanan meblâğlar, ortaya çıkan belli bir borcu ödemeye yetmeyecek olursa, diğer topluluklar bu arada hattâ Devlet, zorluk ve darlık içine düşmüş olan zümrelere yardım etmek mecburiyeti altına girerler. Kapitalist esasta ve ona has sistemlere göre çalışan bir "sigorta" İslâmda yasaklanmıştır; zîra kapitalist yapıya sâhip cemiyetlerde görülen sigorta sistemlerinde "tek taraflı risk" esası hâkimdir. Fakat böyle olmayıp da "karşılıklı risk" esasına dayalı sigorta sistemleri, veyahut da Devletleştirilmiş(: Millîleştirilmiş) sigortalar, gördüğümüz gibi bizzat Resûlullah tarafından da kurulup teşkilâtlandırılmış bulunmaktadır. Halîfe *Ömer* zamanında ortaya çıkmış bir diğer hukukî gelişme daha vardır: O, Devlet Hazinesinden olmak üzere tüccarlara da kredi açmış ve kredi olarak ticarette kullanılan bu meblâğlardan elde edilen kârı Devlet ile o tüccarlar arasında taksim etmişti. Bilhassa bu sistem, eyâletlerde toplanan Devlet gelirlerinin Başşehre naklinde yahut buradan eyâletlere aktarılmasında işe yarıyordu. Kolayca anlaşılıyor ki burada, faiz yasağına aykırılık demek olan "evvelden miktarı belirlenmiş sâbit kâr sistemi" değil ve fakat "karşılıklı kâr-zarar" esasına dayalı bir ticaret ortaklığı(: mudârebe) söz konusudur.

1646. (7): "Allah yolunda"*(: fî sebîlillah)* terimi, İslâmın her yoldan ve her çeşit savunma ve hayrının sağlanması iş ve fiilerine işâret eder: Dul kadınlar ve yetimler lehine ödemelerde bulunmayı, okullara ve okullulara yardım yapmayı, hastanelere, camilere tahsisat ayrılmasını ve Ordu'nun âlet ve edevatı ile techizatını ve sair masraflarını karşılamayı, ülkenin müdafaası için bir takım askerî sâbit tesisler kurma masraflarına katılmayı v.s. harcamaları içine alır.

1647. (8): *"İbn'us-Sebîl"* (Kelime mânası "yol oğlu"dur: yani yola çıkmış, seyahat halinde bulunan kimse anlamına gelir). Bu terimden anlaşılması lâzım gelen şey, yola düşmüş yabancılara karşı misafirperverlik göstermek olmalıdır. Şehir, kasaba veya köy şeklinde belli bir yerleşme bölgesinden geçen bütün yabancılara üç gün müddetle yiyecek-içecek verilmesi ve yatacak bir yer gösterilmesi âdeti bütün Müslüman cemiyetlerde görülür. Daha da geniş düşünecek olursak bu terim turist akımı içinde bir ülkeye gelen yabancıların yararlanacağı bütün iş, fiil ve hareketleri, hizmetleri içine alır: Yolların yapım ve bakımı, oteller inşâsı, yollardaki emniyet ve asayişi sağlama, yolcuların sağlıklarını temin eden tesisler kurma gibi...

1648. Bu gösterdiklerimiz, Devlet Bütçesinde yer işgâl eden "sekiz büyük bölüm"ü teşkil etmektedir ve toplanan vergilerin sarfedilmesiyle ilgili Kur'ân'da yer alan hükümlerdir. Nisbetleri ve târifeleri

belli aynı zamanda tahsil devreleri muayyen, Hükûmetin gönderdiği tahsildârlar tarafından tahsil edilen ve Devlet Hazînesinde saklanıp depo edilen, tediye edilirken ihmâlkâr davranan mükelleflere karşı pek sert bir Devlet cebri ve ciddî müeyyideler tatbik edilen böylesine bir mâli mükellefiyete ben kesinlikle, alelâde mânasında "sadaka" gözü ile bakamam; aksi halde haksızlık ve isabetsizlik yapmış olurum. *Zekât* ve *sadaka* terimlerinin ne kelime köklerinde mevcut mâna ve ne de bu vergilerin müstefitleri arasında "fakir-fukarâ"nın bulunuşu olayı, gözlerimizi gerçeklere kapamamıza sebeb olmamalıdır: İslâmın siyasî-sosyal gelişme ve tekâmülü devrelerinde ve hattâ Resûlullah'ın sağlığında, terimlerin mânaları değişmiş olabilir; şurası bir gerçektir ki o devirde bir *Devlet* vardı ve fakat *zekât*'ın dışında bu Devletin Müslümanlardan aldığı herhangi bir başka vergi de mevcut değildi. Bundan da ayrı, *zekât* ferde has özel bir harcama da değildir. Bunun ne hesaplanışı ve miktarı ve ne de müstefit kümeleri, ferdintakdir ve serbest arzusuna bırakılmıştır; ayrıca ne de ödeme zamanları(devreleri) ferdin keyfine bırakılmıştır.

1649. Bu gibi gerçeklerin mânasını daha iyi anlayabilmek için Muhammed A.S.S. nazarında Devlet mefhûm ve anlayışına bakmamız ve onu bir tahlile tâbi tutmamız lâzım gelir ki bu sayede *zekât*'ın bir yandan "dînî"' ve diğer yandan "dünyevî" karakter ve yapısı her ikisi birden anlaşılabilmiş olsun. Böylesine bir tahlil, sadece zekâtın değil, "Cihâdı Mukaddes" de dahil, daha birçok İslâmî-sosyal müessesenin daha iyi anlaşılabilmesinde faydalı olacaktır. Muhammed A.S.S. "rûhî mânevî kıymetler" ile "düyevî-maddî kuvvetler"i bir tek bütünde birleştirmek istemiştir. Ona göre, dünyevî-maddî vazife ve mükellefiyetlerin yerine getirilmesi, "Allah yolunda" olmak üzere rûhî-mânevî vazifelerin yerine getirilmesi kadar önemlidir. Kur'ânı Kerîm ise, yirmiden fazla âyetinde aynı cümleyi tekrarlar durur ki bu cümlede şu iki vazife birleştirilmiş ve aynı önem seviyesinde tutulmuştur:

> "Namaz'ınızı kılınız, zekât'ınızı ödeyiniz"
> (: Akîmû's-salât ve âtû'z-zekât)

Devlet noktai nazarından bu anlayışın faydası şuradadır ki Mümin-Müsliman vatandaşın, şuur ve vicdânı, Hükûmete ödeyeceği *vergi* şeklindeki mükellefiyetlere de nüfûz edip girmiş olur ve o fert hiç bir kontrol ve denetlemeye tâbi tutulmaksızın bu gibi dünyevî mükellefiyetleri, *namaz, oruç* ve *hac* ibâdetleri gibi tamamen dînî mükellefiyet-

ler olarak yerine getirir: gerçekten de bir Müslüman nazarında *Devlete vergi ödemek,* Allah huzurunda bir dînî mükellefiyet, *bir ibâdet teşkil* eder...

1650. Yine dikkatleri çekmek isteriz ki Muhammed A.S.S. ne kadar çok siyasî bir dehâ ve kabiliyet örnekleri vermiştir; O, öyle bir ülkede Devletini kurmuştur ki daha önce bu bölgede böylesine bir organizasyon mevcut bulunmuyordu; burası öyle bir bölgeydi ki gelenek olarak kimse kimseye karşı bir mükellefiyet altında bulunmuyordu ve bir Devletin gelir kaynakları bu bölgenin hususiyetleri dolayısiyle pek zayıftı. Bir Bedevî'yi kendi âilesi ve kabilesinden de geniş bir yapıya sâhip cemaate karşı vazifelerini yerine getirmeye zorlamak, Devlet tarafından basit ve sert bir cebrin kullanılmasından da öte bir şeyler gerektiriyordu ki, esâsen bu Devlet cebri dediğimiz şey de sadece kendini düşünen, egoist ve bağımsız bir hayat süren yine o Bedevî den gelecek ve o Bedevîye bağlı bir husustur. Bir insan topluluğu bir *Devlet*'e olduğu kadar, bir *Din*'e de muhtaçtır, her ikisi de birden yoksa bu câmia, dengesini kaybedecek ve eksik kalacaktır. Bu uyum ve muvâzeneyi gerçekleştirmek için Muhammed A.S.S., hem Devletin ve hem de bütün câmianın istifade ve yararına olmak üzere, ödenen *vergi*'ye bile bir kudsîlik, ilâhî bir taraf ve dînî bir unsur, bir karakter verdi. Dünyevî bir iş olan bu vergi mükellefiyetini yerine getirmede ihmalkâr davranmak, İslâm bakımından hem bir *günah* teşkil eder ve hem de Devlete karşı işlenmiş bir *suç* teşkil eder; maddî-dünyevi müeyyide o Müslümanın peşini bırakmaz. İşte bu şekil bir çift müeyyide, yani dünyevî ve uhrevî âkıbet, bir Müslümanın bütün fiileri için de söz konusu olacaktır; şâyet İslâmî sosyal müesseselerin ve İslâmî kaide ve kanunların genişliği, eni-boyu hakkında tam bir anlayışa ulaşılmak isteniyorsa, bu *çift müeyyide* gerçeği aslâ akıldan çıkarılmamalıdır.

Devlet giderlerinin idâresi

1651. Devlet giderleriyle ilgili olarak Kur'ânı Kerîm'de yer alan bu temel prensipler, gitgide önem kazanan ve devamlılık arzeden bir sosyal organizmada nazarı itibara alınmazlık edilemezdi. Bu konu ile ilgili olarak İmâm *Muhammed eş-Şeybânî,* bize pek kıymetli öğretiler bırakmış bulunuyor:

"Bu konuda, *Benû'l-Mustalık* ile girişilen harpte ele geçen ganimetlerden Devlete ayrılan 1/5 *(: hums)* hissenin muhafazası işi ile meşgul olmak üzere

Resûlullah'ın *Mahmiyyet'ubn caz'iz-Zubeydî*'yi tâyin etmesine dair hadîslerde geçen anlatım, temel kaynağı teşkil eder; gerçekten de o, Devlet hissesi olarak *ganîmet*'ten ayrılan bu 1/5 *(: hums)* malların idâresinde başkanlık yapmıştır. Devletin aldığı diğer vergiler Devlet Hazinesinde*(: Beyt'ul-Mâl)* ayrı bir biçimde saklanırdı ve işte bunların özel müstefit kümeleri vardı. (Düşman tarafta) elde edilen *fey*' adındaki "askerî gelirler"in müstefitleri ayrı bir küme teşkil ederlerdi. Normal Devlet vergilerinin tahsili sonucu teşkil edilen meblâğları Resûlullah, yetimlere, yaşlı olup muhtaç durumda bulunanlara ve fakirlere tahsis ederdi. (Böylece Devletten tahsisat alan) yetimler, erginlik çağına varıp da kendileri için askerî seferlere katılma imkânı doğunca, "normal Devlet vergileri"nin tahsil edilmesinden oluşan meblâğlardan istifade edenler kümesinden çıkarılır, "askerî çatışmalar sonucu elde edilen gelirler"in müstefitleri arasına katılırlardı. Şayet bu genç, savaşlara katılmak istemezse, normal Devlet vergilerinden teşkil edilen Bütçe bölümünden bundan böyle bir hisse alamazlar, liste dışı bırakılırlar ve kendi hayatlarını kendilerinin kazanması emri verilirdi(bk. *Sarahsî*, Şerh'us-Siyer'il-Kebîr, 105. Bölüm: "Ganimetin bölüşülmesi ve ganimetin elde edilmesinden sonra gelip Orduya katılanlar arasında kimlerin hak sâhibi oldukları tâyin ve tesbit hakkında" paragraf No. 1978, Kahire'de yapılan yeni neşir).

Hukukçu *eş-Şeybânî*'nin verdiği bu bilgiler arasında, daha sonra Halîfe *Ömer* tarafından tesis edilip kurulan maaşlarla ilgili *Divan Teşkilâtı*'nın dayandığı temel yapıyı görmekteyiz.

Devlet Başkanının masrafları:

1652. Resûlullah henüz Mekke'de iken kendi kendine has ve özel yaşama imkânları içinde bulunuyordu. Medine'ye Hicret zorunluluğunda kalınca, burada sahâbîlerinden bazı zenginler süt veren bazı develerini onun emir ve istifâdesine sundular, diğer bazıları da bahçelerindeki bazı hurma ağaçlarından elde edilen mahsûlü ona tahsis ettiler[1894]; bazıları ise, zaman zaman kendisine pişmiş hazır yemek göndermek itiyadına girmişlerdi. Hicrî 3. yılda, *Muhayrık* adında bir sahâbîsi, Muhammed A.S.S.'a vasiyet yoluyla yedi hurma bahçesi bağışlamıştır. *Benû'n-Nadîr* Yahudileri Medine'yi boşalttıklarında, onlardan kalan araziden Devlet hissesi olarak ayrılan kısım, Devlet Başkanının emrine ayrılmış bir mülk teşkil etmiş, Resûlullah'ı ziyârete gelen yabancı siyasî temsilci ve elçilerin ağırlanması ve misâfir edilmesi" ile diğer "Devlet harcamalarında" ihtiyaç duyulan çeşitli masrafları karşılamada kullanılmıştır. Vaktâ ki Hicrî 7. yılda tamamen kendi istekleriyle *Fedek* bölgesi halkı, buradan elde edilen mahsûlün yarısını tahsis etmek suretiyle İslâma tâbi olup onun emri altına girdiklerinde, Muhammed A.S.S. bu topraklardan gelen mezkûr "yarı gelir"'i kendi ailesi mensuplarına hasr ü tahsis etmiştir: Ailesinin ihtiyaçları

1894. İbn Sa'd, I/2, s. 178; Müslim, 32/70-71.

için yeterli sarfların yapılmasından sonra arta kalan miktar ise, Devlet Hazînesine(: *Beyt'ul-Mâl'e)* aktarılmıştır[1895]. Vefatından sonra ise *Fedek*'ten gelen bu "yarı gelir" diğer yarı ile birlikte tamamen Devlet Hazînesine katılır olmuş ve Muhammed A.S.S.'ın ailesi mensupları bu gelirleri tevârüs edememişlerdir.

1653. Harplerde ele geçen *ganîmet*'ler üzerinde Resûlullah, harbe iştirak eden diğer herhangi bir savaşçı gibi ve onun kadar bir hisseye sâhipti: Başkumandan *ganimet* üzerinde herhangi bir savaşçıdan daha fazla bir hakka mâlik bulunmuyordu. Bundan da ayrı Muhammed A.S.S., *zekât* yoluyla gelen Devlet gelirleri yahut ihtiyaç sâhipleri arasında dağıtılmak üzere Müslümanların tasadduk maksadıyla getirdikleri meblâğlarda, hem "kendisinin" ve hem de "ailesi mensuplarının", kendi "kabilesinin", "Benû'l-Muttalib kabilesinin" ve hattâ "kendi kabilesi ile babadan oğula müttefik diğer kabileler" mensuplarının bir istifade sağlamalarını, dînen yasaklamış haram bir şey olduğunu beyân ve ifâde etmiştir.

Vergiler ve bunların korunup saklanması:

1654. Daha Hicretten Evvelki devirde Müslümanlar, iyilik ve *tasadduk* duyguları içinde mallarından ayırıp muhtaçlara verirlerdi. Medine'ye Hicretini tamamlaması üzerine Muhammed A.S.S., burada küçük bir Şehir-Devlet tesis etti ve yavaş yavaş bir Devlet teşkilât ve organizması vücût bulmaya başladı ki bu yapı, zamanla yeni şart ve durumlar ile tatbikatta kazanılan tecrübeler sâyesinde gelişip tekâmüle uğramıştır. İşte bu şehirdedir ki Resûlullah sık sık sahâbîlerini iyilik yapmaya, *tasadduk*'ta bulunmaya teşvik edip onları bu yola sürüklüyordu; öyle nakledilir ki onun bu sözleri üzerine Müslüman kadınlar, mücevher ve süs eşyalarını Resûlullah'a *tasadduk* maksadıyla çıkarır verirlerdi. Yukarda da dediğimiz gibi Resûlullah, sadece normal *zekât* şeklindeki muntazam vergileri tahsil etmemiş, aynı zamanda kendisine getirilen her çeşit *tasadduk* şeklindeki gönüllü malî bağışları da kabul edip toplamıştır. *Bilâl Habeşî,* bütün bunları saklayıp korumak ve Resûlullah'ın vereceği emirlere göre harcamak vazifesini yüklenmişti.

1655. Yavaş yavaş Resûlullah, idâresi altına girmeye başlayan eyâletlere, bir takım bilirkişiler göndererek ziraat yapılan arazilerdeki ve bahçelerdeki mahsullerin miktar ve verim nisbetlerini "tahmin ettirme"

1895. İbn Sa'd, I/2, s. 182-83; İbn Hişâm, s. 354; Suheylî, II, 26, 143; Balâzurî, I, Ha. No. 1043.

yoluna girmiştir[1896]; ayrıca toplanan vergileri muhafaza ve bunları "Başşehre nakil" işleriyle meşgul olmak üzere özel memurlar tâyin etmişti. Hayvan sürüleri üzerinden vergi olarak alınan canlı davarlar, Devlete ait otlaklarda muhafaza edilmişlerdir. Hattâ zaman zaman bu otlaklardaki Devlete ait hayvan sürüleri düşman baskın ve yağmalarına da uğramıştır. Bu çeşit sürüleri muhafaza ederken *Ebû Zerr*'in oğullarından biri şehid edilmişti.

1656. Hicrî 9. yıldan itibaren geniş topraklara sâhip Arap Yarımadası'ndan vergi tahsili işleri sağlam esaslara bağlanmıştı: Resûlullah vergiye tâbi muhtelif "mal kategorileri"ni tâyin edip göstermiş ve bunlar üzerinden alınacak vergilerin "nisbet"lerini ve "tarife"lerini gösterir listeler tanzim etmiş ve her bir bölge için ayrı vergi tahsildarları" tâyin edip göndermiştir. Bazı hallerde bu gibi tahsildar memurlar bizzat o bölge ahalisi içinden seçilip tâyin edilir, bazan da başşehir Medine'den tâyin edilir gönderilirdi ki bütün bu vergi vazifelileri doğrudan ona hesap vermek mükellefiyeti altındaydılar.

1657. Bir gün bu tahsildarlardan biri topladığı vergilerle birlikte başşehre geldi ve Resûlullah'ın huzuruna çıkarak, getirdiği mallardan bir kısmının Devlete ait olduğunu ve kalanın ise kendisine "hediye" olarak halk tarafından verildiğini belirtmesi üzerine Muhammed A.S.S. onu azarlayarak şu suali sordu:

> "Ananın evinde oturup kalsaydın yine bu kısım mallar sana hediye olarak gelecek miydi?"[1897]

Böylece o vergi tahsildarlarının halktan "hediye" olarak bir şeyler almamaları esasını vazediyor ve yaşamalarını onlara Devlet tarafından bağlanan "maaş"larla temin etmiş oluyordu.

1658. Elimde katî deliller bulunmamakla birlikte öyle anlıyorum ki, dışardan getirilen ticarî mallar üzerinden alınan *gümrük vergileri* hudut kapılarında değil varış yerleri olan şehirlerde tahsil edilirdi. Meselâ *Nabatî* kervan tüccarlarının Medine'ye getirdikler hubûbat üzerinden *gümrük vergisi*'nin Resûlullah zamanında bizzat Medine şehrine vardıklarında tahsil edildiği konusunda İslâmî kaynaklar bize bilgi vermektedirler.

1896. Hayber bölgesi için bk. Hişâm, s. 777; Medine için İbn Hacer, *İsâbe,* "Fervet'ubn 'Amr" maddesi; Mekke ve daha çok Tâ'if bölgesi için bk. Ebû Dâvud, 9/13; Vâdiy'ul-Kurâ için bk. Ebû 'Ubeyd, *Emvâl,* Ha. No. 1440.

1897. Buhârî, 91/24.

1659. Son olarak bir diğer vergiden daha bahsedelim; bu vergi mecburidir ve fakat özel olarak ödenir. Devlet karışmaz. İslâm Öncesi devirde var olan ve fakat ayrıntılarını bilemediğimiz yıllık iki bayramı lağvedip ortadan kaldırması üzerine[1898] Resûlullah, biri Oruç ayı olan *Ramazan ayı sonunda,* diğeri Hac mevsimine isâbet eden ve sâdece Mekke'de değil bütün dünyadaki Müslümanlarca her tarafta aynı günlerde kutlanan *Kurban Bayramı* denen bayram olmak üzere iki ayrı dînî bayram*(: 'Îd)* müesseseleştirmişti; Ramazan ayının çıktığı günden sonra kutlanan Ramazan Bayramı'nda her bir Müslüman, belli bir miktar hubûbatı veya herhangi bir diğer gıdâ vasfındaki taneli üründen bir miktarı, kendi mahallesinde oturan fakirlere dînen vermek mecburiyet ve mükellefiyet altındadır. Klasik devirlerde Müslümanlar *Sadakat'ul-Fıtır* denen bu çeşit ödemeleri, Gayrımüslim komşularına, meselâ Hıristiyan papazlara bile yaparlardı[1899]. Aynı şekilde Kurban Bayramında*(: Îd'ul-Edhâ)*, kesilen kurbanlıklardan bir kısım eti kesen yer, diğer kısmını ise (asgârî 1/3), fakir-fukaraya dağıtıp yedirirdi:

> "Herhangi bir kimse kurban kesme imkân ve genişliğine sâhip olur da kesmezse, bizim namaz kıldığımız yerlere(musallâ) yaklaşmasın"[1900].

buyurmaktadır Resûlullah bir hadîsinde. Fakat bu çeşit mâlî mükellefiyetlerin yerine getirilmesi konusunda Devlet müdâhale etmez.

Vergilerin tahsil edildiği devreler:

1660. Zırâî mahsullerden vergiler, hasad yapıldıkça alınır; sıcak ve rutûbetli bölgelerde ise senede bir çok defalar mahsul alınabilir. Fakat ticarî mallar, hayvan sürüleri, birikmiş paralar üzerinden senede ancak bir defa vergi ödenir.

1661. İslâmın henüz ortaya çıktığı yıllarda Mekkeliler, Kamerî-Şemsî olmak üzere karma bir takvim (diğer bir ifâde ile *nesî* yani *ay ilâvesi usûlü*'ne dayanan bir takvim) kullanıyorlardı. Nihâyet Hicrî 10. yılda vefatından birkaç ay evveline raslayan *Vedâ Haccı* esnasında *Arafat*'ta irad ettiği *Vedâ Hutbesi*'nde Resûlullah, saf ve katıksız bir *Kamerî Takvim* müeseseleştirdi ki bu sistemde belli aylar belli mevsimlere kakılıp kalmamıştır. Necrân Hıristiyan topluluklarıyla akdedilen anlaşma, vergilerin altı ayda bir olmak üzere senede iki taksit

1898. Nesâ'î, 19/1; A. b. Hanbel, III, 103, 178, 235, 250.
1899. Ebû 'Ubeyd, Ha. No. 1996-97.
1900. A. b. Hanbel, II, 321.

üzerinden (daha da açık ifade etmek istersek, biri yılın *2.* ayı olan *Sefer* ayında, diğerini yılın *7.* ayı olan *Receb* ayında) tahsil edileceği hükmünü getiriyordu. Burada söz konusu olan vergi ödemesi, Devlete dokuma ürünleri teslimi şeklindeydi. *Abd'ul-Kays*'larla akdedilen ve vergi memurlarının gelmelerini hiç beklemeksizin yağmur mevsiminin başlamasından itibaren hayvan sürülerini arazide dolaştırma hakkına onları sâhip kılan anlaşmayı daha önce sizlere göstermiştik(bkz. yukarıda 672. paragraf). Zîra Resûlullah bu kabilenin namuskârlık ve doğruluğunu itimad besliyordu ve onların zırâî mahsullerde olduğu gibi hayvan sürülerinden de vergilerini muntazam ve doğruluk içinde ödeyeceklerinden emındı.

1662. Diğer bir şekilde ifade etmek istersek, *Şemsî Takvim* ile *Kamerî Takvim* arasındaki farkları ve hususiyetleri mükemmel bilen Muhammed A.S.S., tabiat şartlarına, yani mevsimlere bağlı ürünlerle, san'atkârların elinden çıkan imâlat ürünlerini ve ticarî kazançları birbirinden gayet açık bir şekilde ayırmış bulunuyordu. Üzerinde zîraat yapılan arazilerde yahut "zırâî mahsullerde" o, vergi tahsiline esas olmak üzere *Şemsî Takvim* sistemini, buna mukabil Devletin diğer vergi kaynakları için ise, Güneş Takvimi'nden 11 gün kadar daha kısa olan *Kamerî Takvim*'i tercihan kullanıyordu. Onun bu sistem yeniliği sayesindedir ki her 33 senede, bir malî yıllık fazla bir gelir mükelleflere hiç hissettirilmeden Devlet Bütçesine katıştırılmış olmaktadır(zîra Ay Takvimi'ne göre alınan yıllık vergiler her 355 gün sonunda tahsil edilir).

Ağırlık ölçüleri ve dolaşımdaki para birimleri:

1663. Bu bölüme bir son verebilmek için iktisâdî hayat ve nizamlarla ilgili bazı umûmî bilgiler verelim:

1664. Ne Mekke, ne Medine ve ne de Tâ'if'de özel olarak bu şehirlerde basılmış paralar bulunuyordu ve Resûlullah tarafından kurulan Devlette de hiç bir şekilde para basma*(: Sikke darbı)* yoluna da başvurulmamıştı. Açık şehirler yahut pazarlar diyebileceğimiz Mekke ve Medine iktisadî muhitlerinde, bilhassa komşu yabancı ülkelerde basılmış paralar(: sikkeler) serbestçe dolaşım halinde bulunuyordu. Araplar gümüş sikkelere *Dirhem,* altın sikkelere ise, *Dînâr* adını veriyorlardı. Aralarında *Dirhem Kisrevânî*(: İran Kralının gümüş parası) ve *Dînâr Hiraklî*(: Bizans Kralının altın parası) deyimlerini kullanıyorlardı. Tarihî delillerden çıkardığımıza göre, her bir *Dinâr* o devirde on Dirhem değerindeydi; bu duruma bakarak para biriminin onluk(desimal) sisteme dayandığını söyliyebiliriz. Külçe halindeki altın

ve gümüş de ödemelerde kullanılıyordu. Yine tarihî kaynaklarda verilen bilgilere dayanarak, ağırlıkları ve değerleri farklı iki ayrı dirhem çeşidinin tedâvülde olduğunu söyliyebiliriz.

1665. Resûlullah dolaşım halinde olan altın yahut gümüş sikkelerden ufak kırıntılar şeklinde "parçalar koparma" âdetini kesinlikle ve resmen yasaklamış bulunuyordu; bu "koparma" dan maksat, hile ile o sikkenin ağırlığını eksiltmektir[1901].

1666. Çok geçmeden Halîfe *Ömer* zamanında, Suriye ve Mezopotamya'da gerçekleştirilen ilk Fetihlerden sonradır ki bizzat Müslümanlar tarafından, ağırlık, şekil, desen ve hattâ paralar üzerinde görülen insan resimleri ve yazılar bakımından eskilerden hiç bir farklılığı bulunmayan yeni sikkeler bastırıldı; bu aynılık, yeni Fethedilen ülkelerde yaşan câhil yerli halkın bir takım ön yargılarını sarsmamak ve onları tatmin etmek için alınmış bir tedbirdir. Bu arada bir müddet için piyasada kâğıt ve deriden yapılmış banknot nev'inden paralar da aynı Halîfe *Ömer* zamanında görülmüştü; bu durumla ilgili bilgiler bazı şâirlerin yazdığı şiirlerde görüp bulmaktayız[1902].

1667. *Ûkıye* kelimesi (batı dillerindeki *uncia* yahut *once* buradan gelir), 40 dirhem tutarında bir para birimine işaret ediyordu. Hiç şüphesiz bu durum, bu ayda (yani 40) dirhemin ağırlığının bir gümüş *Ûkiye*(uncia yahut once) çekmesinden ileri gelmekteydi. Bu miktarın tam yarısına işaret etmek üzere *Nişş* terimi de kullanılmaktaydı.

1668. Ağırlık ölçülerine gelince, bu konuda Medine'de *Mudd* ve *Sâ'*, terimleriyle ifade edilen ağırlık ölçülerine raslamaktayız. Bir *Sâ'*, yaklaşık 4 kilo gelmekteydi. Bir *Mudd* ise, bunun yaklaşık 1/4'ü ağırlığındaydı. Bir *Vask*, 60 *Sâ'*, yani yaklaşık 240 kilo tutarındaydı. Bu ağırlık ölçülerinin bölgeden bölgeye farklılık taşıması ihtimalı daima vardır.

Devlet Bütçesi:

1669. İslâm Devleti, Medine Şehir-Devleti halinde getirilen Yesrib adlı şehrin sadece bir bölümünde başlamış ve fakat bundan sonra çabuk ve devamlı bir genişleme ile büyüyüp durmuştur. On senelik bir zaman içinde 3 milyon kilometrekarelik bir yer kaplayacak şekilde Bütün Arap Yarımadası üzerinde ve Filistin ve Mezopotamya toprak-

---

1901. Ebû Dâvud, 22/50; Kettânî, I, 426; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ', s. 166-67 ve sair kaynaklar. Hattâ bu konuda *Kur'ânı Kerîm*'den bir âyet dahi gösterenler vardır: K. 11/85.

1902. Kettânî tarafından zikredilir, bk. *Terâtîb*, I, 422.

larının güney kısımlarını da içine alacak şekilde yayıldı. Açıkça anlaşılır ki her sene geçtikçe, hattâ denebilir ki günden güne, Devlet gelirlerindeki çeşitlilik çoğalıyor ve toplam miktarlar artıp duruyordu. Bu konuda aşağıdaki ayrıntılı bilgileri verelim:

1670. Devlet gelirleri iki çeşitti: *1.* Ârızî ve gayrı muayyen gelirler, *2.* Sâbit ve muayyen gelirler. *"Ârızî ve gayrı muayyen"* terimi ile ifade etmek istediğimiz şey, sadece harp ganimetleri olmayıp aynı zamanda Resûlullah'ın talebi üzerine Müslümanlardan alınan ve miktarı onların zühd ve takvâ duygularına dayanan mâlî bağışlardır(: tasadduk, infâk gibi). Bu mâlî bağışlar, Devlet Başkanı tarafından biriktirilip saklanır, askerî maksat ve gayelere olduğu kadar, her gün nüfûsu gittikçe artıp büyüyen bir halk topluluğu içindeki fakir-fukarânın yardımına koşmak için de sarfolunurdu. Bu çeşit gelirlerin miktar ve hacmı hayli yüksekti fakat bu konuyu burada daha fazla genişletmek istemiyoruz.

1671. *"Sabit ve muayyen gelirler"*e gelince; bunları daha çok aynî ve eşya-mal olarak görüyoruz: Deve, koyun v.s. sürüleri sâhipleri, vergilerini bu hayvanlardan olmak üzere mal şeklinde ödüyorlardı. Ziraatçiler v.s. üreticiler, hubûbat, hurma, kuru üzüm, bal, dokunmuş kumaşlar v.s. şeklinde aynî ödemelerde bulunurlardı. Gümüşten vergi yine gümüş, altından altın olarak alınırdı.

1672. Bu gelirlere dair bazı rakamlar verelim: Hayber bölgesi ziraatçileri, yıllık mahsûlün yarısını, bilhassa hurma ve buğday olarak ödüyorlardı. Hükûmete buradan yıllık 20.000 *Vask* tutarında yani takrîben 4.800.000 kilo ürün getirildiği zikredilmektedir[1903].

1673. Necrân bölgesi, yılda 2.000 elbise ödüyordu ki her bir elbisenin değeri bir gümüş *Ûkiye* tutarındaydı[1904].

1674. *Cerbâ* ve *Arzuh* kasabalarının her biri, Receb ayında olmak üzere her yıl 100 *Dînâr* nakit ödüyordu[1905]. *Eyle* liman şehri ise 300 *Dînâr* ödüyordu [1906].

1903. Ebû 'Ubeyd'in *Emvâl* adlı eserini neşreden tarafından nakledildiğine göre, İbn Ebî Şeybe'den nakledilmektedir: bk. Ha. No. 1437; Hayber'den gelen buğday gelirleri için bk. İbn Hişâm, s. 776.

1904. *el-Vesâ'ik'us-Siyâsiyye,* No. 94

1905. *A.g.e.,* No. 32

1906. İbn Sa'd, 1/II, s. 37

1675. Resûlullah'ın ömrünün son yılında olduğu anlaşılan bir tediye de Bahreyn bölgesinden gelmiştir ki bunun miktarı, 70.000 yahut 80.000 Dirhem tutarındadır[1907].

1676. Bu rakam ve bilgiler, o devirde Devlet Bütçesinin durumu hakkında bize bir fikir verir niteliktedir(*).

O devrin pazarlarında görülen bazı piyasa fiatları:

1677. Dirhem ve Dînâr'ın satın alma gücünün ne olduğunu daha yakından tesbit edebilmek maksadıyla, yukarki bölümlerde sizlere Mekke vâlisinin gündeliği 1 Dirhem'den olmak üzere ayda 30 Dirhem tutarında bir maaş verildiğini belirtmiştik ki bu vâli, bu miktarı yeterli buluyordu. Bir kasıt olmaksızın kazâen birinin ölümüne sebeb olunması hallerinde "kan diyeti" (yani maddî-mânevî tazminat) 100 deve tutarındaydı. Bugün biliyoruz ki *Bedr* savaşında esir düşenler için biçilen "fidyei necât" adam başına 4.000 Dirhem miktarındaydı ki bu esirler arasında bulunan bir silâh tüccarından serbest bırakılabilmesi için 1.000 mızrak alınmıştı; buna göre bir mızrak'ın değeri 4 dirhem olmaktadır.

1678. Şimdi bu paragrafta ise, değişik değerleri olan çeşitli tüketim mallarının fiatlarını toplu bir biçimde sizlere göstermeye çalışacağız; fakat böylesine bir tetkikin yeterli sayılabilmesi için daha çok çalışmak icab edecektir; zîra bu konuda bize bilgi getiren malzeme son derece azdır. Bundan başka, alım-satım o devirde daha çok malın mal ile değiş-dokuş edilmesi, yani trampa yoluyla gerçekleştiriliyordu: Meselâ hurma mukabili elbise satın alma gibi... Bununla beraber, bazı hallerde fiatların, para olarak da gösterilmiş olduğunu görebiliyoruz:

1679. *Koyun*: Küçük baş hayvanlar öyle anlaşılıyor ki yarım Dînâr ile Dînâr arası değişen bir fiata sâhipti. Bununla ilgili olarak şu olayı delil gösteriyoruz. Bir gün Resûlullah, *Urvet'ul-Bârıkî*'ye bir Dînâr verip kendisi için bir erkek veya bir dişi koyun almasını söyledi. *Urve* önce bir Dînâr vererek iki dişi koyun aldı, sonra bu dişi koyunlardan birini bir Dînâra satarak Resûlullah'ın yanına bir elinde bir dişi koyun ve diğer elinde bir Dînâr olduğu halde çıktı geldi. O da kendisini, bu işi istifâdeli bir biçimde gerçekleştirmiş olması dolayısiyle medh ü senâ etti ve getirdiği bir Dînârı fakirler arasında dağıttı ve getirilen dişi koyunu da Kurban Bayramı esnasında kurban etti[1908].

1907 Yâkût, "Bahreyn" maddesi; Ibn'ul-Ferrâ', *Rusul'ul-Mulûk*, s. 4
(*) İslam Devlet Bütçesi'nin ortaya çıkış ve gelişmelerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Dr. Celâl Yeniçeri *İslamda Devlet Bütçesi* İstanbul 1984 (Mütercim)

1908 Ebû Dâvud, 22/28; burada iki çeşit anlatım vardır

1680. *Deve* ve *Hecin devesi:* Deve fiatları kaliteye, yaşa v.s. durumlara göre son derece farklılanıyordu. Aşağıda bulacağınız anlatımlarda 22 dirhemden 400 dirheme kadar değişen deve fiatları bulacaksınız. Resûlullah Medine'ye doğru Hicret yoluna düşmeye karar verdiğinde Ebû Bekr, 800 dirhem verip iyi vasıflı iki deve satın aldı ve bunlardan birini Resûlullah'a 400 dirhem mukabili devretti[1909]. Bir diğer anlatımda *Bedr* savaşı sırasında Mekkeli *Umeyyet'ubn Halef,* ulaştırma işlerinde kullanılmak üzere "vâdideki en yüksek vasıftaki deve"yi 300 dirheme satın aldı[1910]. Bir olay daha varır: *Câbir* kendi devesini Resûlullah'a bir Ûkiye(yani 40 dirhem)'ye satmıştı; bu nakli *İbn Hişâm* verir[1911]. Diğer kaynaklarda bu devenin fiatı, bir Ûkiye, dört Ûkiye, ve hattâ beş Ûkiye olarak nakledilmektedir[1912]; ve ayrıca beş Dînâr, dört Dînâr ve hattâ sadece iki Dînâr ve iki Dirhem şeklinde nakledenler de vardır.

1681. *At:* Bizzat Resûlullah, *Sekb* adını verdiği bir atı, *Benû Fezâre*'li Bedevîlerden birinden on Ûkiye (yani 400 dirhem)'ye satın almıştı[1913].

1682. *Semer:* Develerin sırtına vurulan bir semer çeşidi 13 Dirhem ediyordu ki Ebû Bekr bu fiata bir tane satın almıştır[1914].

1683. *Kalkan:* Sıradan bir kalkanın değeri, Resûlullah zamanında 3 dirhem ediyordu[1915].

1684. *Balta:* Aşağıda vereceğimiz anlatımda balta fiatı bir Dirhem olarak gözükmektedir: Bir gün dilenmek üzere Resûlullah'ın huzuruna biri girmişti. Kendisine bir mangır vermek yerine Muhammed A.S.S. ondan, şu dünyada nesi var nesi yoksa önüne getirmesini istedi. Bu dilencinin sadece toprağa serip üzerinde uyumak üzere kullandığı bir örtüsü, su içmek üzere kullandığı bir kâsesi vardı. Resûlullah bu eşyaları açık artırma yoluyla sattı; ve mukabilinde iki Dirhem elde etti. Bu bir Dirhemi dilenciye yiyecek alması için verdi ve diğeri ile de bir balta satın aldı. Bu baltayı dilenciye vererek, ormandan çalı çırpı kesmesini ve pazarda bunları satarak hayatını kazanmasını tavsiye ve nasihat etti ve kendisini iki haftadan evvel görmeye gelmeme-

---

1909. Tabarî, I, 1784
1910. Makrîzî, I, 68
1911. İbn Hişâm, s. 663-64
1912. Suheylî, II, 183
1913. Tabarî, I, 1782
1914. Bk. Buhârî, 62/2
1915. Buhârî, 86/13

sini söyledi. Onbeş gün kadar geçtikten sonra bu dilenci, Resûlullah'ı ziyârete geldi ve ona, bu zaman içinde on Dirhem kazandığını ve bunlarla elbiseler ve yiyecek maddeleri satın aldığını hikâye etti. Resûlullah şöyle buyurdu:

"— Bu, dilencilik etmekten ve Kıyâmet Gününde bu sebeble utanç duyup zelîl hâle gelmekten daha iyi değil mi?"[1916].

1685. *Elbiseler: Necrân* bölgesi insanlarıyla yapılan anlaşmaya öre onlar, iki parçadan ibâret tam bir elbise olan *Hule*'den her yıl belli bir sayıda teslim edeceklerdi. Bu anlaşma metninde bu. *Hulel'ul-Evâkî* terimi ile ifade edilmiştir ki bunun mânası bir Ûkiye yahut 40 Dirhem değerindeki elbise demektir.

1686. *Köle:* Bunun satın alma fiatları çok çeşitliydi. Naklettiği bir hadîsde *Buhârî*. bir kölenin 800 Dirhem[1917]. bir diğer hadîsinde ise 5 Ûkiye (yani 200 Dirhem) olduğunu beyân etmektedir[1918]. Kölenin icrâ ettiği meslek, yaşı ve diğer bir takım özellikleri, köle fiatının tâyininde son derece önemli bir rol oynuyordu.

Meslek ve san'atlar:

1686 m. O devre has "iktisadî hayat" ile ilgili anlatım ve nitelemeler, meslek ve san'atların bir anlatım ve nitelemesi yapılmaksızın mümkün değildir. Bu konuda özel bir tetkikat ve araştırma yapmamış olmakla birlikte, şimdiye kadar ana kaynaklar üzerinde gerçekleştirdiğimiz çalışma ve tetebbuata dayanmak sûretiyle, hattâ herhangi bir kaynak gösterme imkânına da sâhip olmaksızın sâdece hafızamıza güvenerek o devre has bazı meslek ve san'atlara dair bir isim listesi vermekle yetineceğiz. Herşeyden önce bu konuda Resûlullah'ın umûmî politikasının ne olduğuna dair bir kaç söz seylemek istiyoruz. Müslümanın tutum ve davranışlarının dînen ve ahlâken güzelleştirilmesi ile ilgili İmâm Serahsî'de yer alan (bkz. *Mebsût*, XXX, 345, "Kesb" Bölümü) kısa bir anlatımı dikkatlerinize sunuyoruz:

"Bir gün Resûlullah A.S.S., sahâbîlerinden *Sa'd'ubn Mu'âz* ile karşılaştı ve onun elini sıktı; onun elinde bir sertlik ve katılık hissetmesi üzerine bunun sebebini sordu. Sa'd şöyle cevap vredi; '—Yâ Resûlallah! Benim mesleğim kazma, kürek ve çapa ile iş yapmamı gerektirmektedir; böylece ailemi geçindiriyorum. İşte elimdeki bu katılık(nasırlılık) oradan geliyor! Resûlullah Muhammed A.S.S. hemen onun elini öptü ve şöyle buyurdu: "— Bunlar, Allahın sevdiği ve Râzı olduğu ellerdir".

Resûlullah'ın binlerce hadîsi arasından, onun ekonomi politikası hakkında bir fikir vermek üzere sadece şu birkaçına işâret edelim:

1916. Ebû Dâvud, 9/26; İbn Mâce, 12/25
1917. Buhârî 89/5
1918. *A.g.e.,* 50/1

"Hayatını kazanmak üzere çalışan (ve parazit hayatı sürmeyen) kimseyi Allah sever"
"Dilencilik, her iki Dünya için de utanç verici bir şeydir"
"Dilenmektense, yakındaki bir ormana gitmek, odun kesmek ve kesilmiş odunları, hattâ sırtında bile olsa, taşıyarak şehre getirip satmak daha hayırlı ve değerlidir"

Birgün askerî bir sefer esnâsında huzuruna bir sahâbî girdi ve ona:

"Yâ Resûlallah! Ben bu civarda, içinde oturmak üzere geniş bir mağara keşfettim ve hattâ pek yakınında da bir su birikintisi var; bana izin ver şu dünya hayatını terkedeyim ve burada yerleşip kalayım; böylece insanların kötülüklerinden uzak, günlerimi ibâdet, tâ'at ve Allahı zikretmekle geçireyim."

Resûlullah onu, bu işi yapmaktan menetti ve gerçek İslâmî hayatın bu olmadığını açıkladı. Şu pek meşhur anlatım ise, İmâm Buhârî'nin eserinde on'dan fazla yerde tekrarlanmıştır(bkz. Buhârî, 23/37 v.b.):

"*Sa'd'ubn Ebî Vakkas* şöyle dedi: '— Vedâ Haccı senesinde ciddî ve ağır bir hastalığa yakalandım. Resûlullah beni ziyârete geldiğinde o'na: '— Çok ağır hastayım; elimin altında bir hazîne var ve bir çocuğumdan başka hiçbir mîrasçım yok. Bu malımın *üçte ikisini* sadaka olarak verebilir miyim?' diye sormam üzerine o: '— Hayır' dedi; '— *Yarısını?* dedim, yine '— Hayır!" diye cevap verdi; o devamla: '—Sadece *üçte birini* verebilirsin. Hattâ bu bile çok sayılır. Mîrasçıların senden sonra dilencilik yapıp ona buna el açacakların onları zengin halde bırakman daha hayırlı ve değerlidir"

Belli bir sıralamaya tâbi tutmadan Resûlullah'ın hayatı (siyeri) ile ilgili ana kaynaklarda mevcut anlatımlarda geçen mesleklerin bir listesini şöyle verebiliriz:

Yazı yazma öğretmenliği
Kur'ânı Kerîm öğretmenliği
Kur'ân âyetlerini çoğaltma, müstensihlik(kâtiplik)
Tercümanlık
Okuma yazması olmayan yahut az bilen kimseler için hukukî vesîka tenzim etme, yazıcılık
Hukuk danışmanlığı
Ölen kimsenin mîrasını ferâiz esaslarına göre taksim etme
Doğramacılık(marangozluk)
Duvarcılık(dülgerlik)
Gerçek değerini bulmak üzere madenî para tartıcılığı
Tüccarlık
Artırma ile mal satıcılığı(mezatçılık
Dellallık, simsarlık
Kasaplık
Tahtırevân ve yatak yapımcılığı
Kap-kacak, tencere yapımcılığı
Kuyumculuk
Cevâhircilik
Boyacılık
Nakkaşlık

Demircilik
Silah yapımcılığı(kılıç, ok, yay, mızrak, mancınık, deri kaplı araba)
Gemi yapımcılığı
Çocuk oyuncağı ve beşik yapımcılığı
Tabiblik
Baytarlık
Genel cerrahlık
Çocuk sünnetçiliği
Dağlamacılık
Ebelik
Vantuz çekiciği
Dokumacılık
Dokuma satıcılığı
Yük taşımacılığı, hamallık
Aşçılık(ahçılık)
Kebabçılık
Fırıncılık
Berberlik
Sütanneliği
İplik eğirircilik
Şarkıcılık(erkek veya kadın)
Ağıtçılık(ölü arkasından çığırtkanlık)
Mezar kazıcılığı
Terzilik
Hazır elbîse sıtıcılığı
Koku satıcılığı
Koku îmalciliği
Deri tabakçılığı(Debbağlık)
Kumaş, bez boyacılığı
Sahtiyancılık(deri eşya yapımcılığı
Sepet, küfe, hasır yapımcılığı
Baş traşçılığı(özellikle Hac zamanı)
Kuyu açıcılığı(özellikle kuyu açmaya uygun yerleri tesbit)
Kuyudan su çekme ve taşıma, sakacılık
Rakkaselik(kadın veya erkek)
Koşuculuk(yaya veya binmiş olarak)
Güreşçilik
Tefecilik-sarraflık
Nakliyecilik
Otelcilik, pansiyonculuk
Kervancılık
Rehberlik(klavuzluk)
Zıraatçılık
Çobanlık...

Yukarıda alel usul saydığımız mesleklerle ilgili bu liste hiç şüphesiz tamamlanmaya muhtaçtır.

1687. Misâl kabilinde işâret ettiğimiz bu olaylar bize o devrin hayat şartları ve seviyesi ile birlikte tesbit edilebilen ücretler, eşyâ ve emtea fiatları hakkında umûmî bir fikir verebilmektedir.

Askerî Teşkilât

1688. Muhammed A.S.S.'ın askerî zaferleri, Arabistan'daki müşrikler arasında elde ettiği manevî zaferlerinden daha az mühim değildir. Onun bu meziyetlerini ve idâreciliğinin bu cephesini anlatıp gösterebilme vazifesini lâyıkıyle yerine getirebilmek için askerî bir tahsîl görmek lâzım gelirdi; bu ise bende yok. Ben sadece onun hayatından bu konu ile alakalı görünen noktaları toplamaya çalıştım; daha geniş bilgi için Türkçede üçüncü yayını da yapılmış olan (İstanbul 1981) benim "Hz. Peygamberin Savaşları" adlı kitabıma bakılması gerekir.

1689. Muhammed A.S.S.'ın mü'minleri görevlendirdiği en mühim vazifelerden biri de *Cihâd*'dır (toplu gayret, mücâdele). Bu mutlaka silâh kullanma şeklinde kendini göstermez. Ondan nakledilen şu söz büyük özelliğe sâhiptir:

> "Müşriklerle, mallarınız, bedenleriniz ve dilinizle *cihâd* ediniz"[1919]

Birisi o'na:

> "— Muhariplerin hangisi Allah yolundadır?"

diye sordu; o da şöyle cevap verdi:

> "—Sadece Allah Kelâmının yüceltilmesi *i'lâu kelimetillah* için harbeden"[1920]

O, bu mevzûda şunu da söylemiştir:

> "Bu ideolojik mücâdele Kıyâmete kadar devam edip gidecektir"[1921].

1690. Müslüman Ordularının teknik durumu mevzûunda, Resûlullah'ın sağlığında devamlı bir Ordu olmadığını hatırlatalım; hattâ

1919. Dârimî, 16/39
1920. Buhârî, 3/43 ; 56/15; Muslim, 33/149-51; ayrıca bk. aşağıda pr: 1702
1921. Nesâ'î, 28/1

dâhilî emniyeti temin için polis dahi yoktu. Arapların hepsi muhâripti ve Resûlullah'ın yaptığı şey, bu "potansiyel kuvveti" kardeş kavgalarında isrâf edilmeyecek şekilde kontrol ve nizâm altına almak olmuştur. Bundan başka o, mücâdele tekniğini az sonra tafsîl edeceğimiz çeşitli usullerle geliştirmiş ve askerlik hizmetini, maddiyât ve mâneviyatı için alan İslâm Dîninin çerçevesi içine sokmayı ihmâl etmemiştir.

1691. Silâh taşımaya muktedir, her yetişkin müslüman, dîninin hizmetinde, askerlik vazifesi ile mükellefti. Bir sefer esnasında veya hariçten gelen bir saldırıya karşı koymak îcap ettiğinde Devlet Başkanı *gönüllü*'leri çağırırdı. Bu gibi durumlarda[1922], bir kayıt kütüğü açılır ve her namzet ismini (ve hattâ adresini) buraya kaydettirirdi. Sonra, tesbit edilen günde, gönüllüler, silâhları, binekleri, sefer azıkları, v.s. ile şehir hâricinde bir karargâhta toplanırlardı. Bunun üzerine Resûlullah oraya gelir, gönüllüleri bizzat teftiş eder, çok genç ve işe yaramayan ve sefere katılması mahzurlu görülen gönüllüleri geri bırakırdı[1923]. Her sefer için lâzım gelen insan adedini o kararlaştırırdı. Kendi imkânlarıyla kendini techîz edemeyenleri Devlet Bütçesinden techîz ederdi.

1692. "Asker toplama" ve "celb" işi kabileler eliyle yapılırdı: Kabile başkanlarına mürâcaat edilir ve onların muvâfakatiyle, kabile fertleri *gönüllü* yazılırdı. Medine'de hârice karşı *cihâd* halinde "kardeşleştirme"*(: muâhât)* işlemi yapılması âdetti; müdâfaa harbi mevzûbahis ise herkes buna iştirak ediyordu. Fakat dış sefer hâlinde, karşılıklı olarak kendilerini kardeş telâkki eden iki kişiden birisi sefere çıkıyor, diğeri evinde kalarak, kendi evinin ve manevî kardeşinin aile mensuplarının ihtiyaçlarını temin ediyordu.

1693. Sefere çıkan bir Ordunun kumandanını Devlet bşaşkanı tayin ederdi. Şâyet çıkılan seferde bizzat Devlet Başkanı kumandanlığı elinde tutuyorsa, kendine bağlı kumandanları tâyin eder ve lûzumlü her tedbiri alırdı. Ordunun klâsik şekilde beş kısma ayrılması biliniyordu: *öncü, ardcı, sağ kanat, sol kanat ve orta cephe* (veya *merkez,* başkumandan burada bulunur). Ordu saflarının tanzîmi, açıktaki kuvvetlerin dağıtımı ve diğer teknik teferruatla meşgul olan bir *Vâzi'* vardı ki bu, aynı zamanda Ordu Kumandanının emirlerini diğer birlik başkanlarına ulaştırırdı. Başlangıçta Resûlullah bu işle bizzat meşgul oluyordu. Mekke'nin Fethi esnasında Orduda vazife gören özel

1922. Buhârî, 56/138
1923. İbn Sâ'd 2/1, s. 27; İbn Hişâm, s. 560-1

bir *Vâzi*'in bulunduğu kaydediliyor[1924].

1694. Umumiyetle, askerî birlik ve kıt'aların toparlanışı ve teşkîli kabilelere bırakılırdı; fakat şâyet bazı kabilelerden gelenler çok az ise, askerî maksatla bunlar diğerleriyle birleştirilirdi. Sefere veya vuruşmaya çıkan birlikler içinde *'Arîf'*lerden Başkumandana kadar muhtelif kademeler vardı. Tarihî kaynaklarda, *Huneyn* savaşından sonra özellikle harp esirlerinin serbest bırakılması ile ilgili bilgiler verilirken bu kademelerden yani "silsilei merâtib"den sarih olarak bahsederler. Fakat bu hierarşi pek kesin değildi: zîra devamlı, muvazzaf bir Ordu yoktu. Bedr ve Uhud savaşlarına dair bilgi veren kaynaklarda harp esnasında kumandanın hemen yanında bulunan ve muhtelif bölümlerin şeflerine emirleri götüren habercilerin mevcudiyetine dair bilgiler vardır.

1695. *Ordu Karargâhı,* nöbetçiler dikmek suretiyle gece gündüz korunurdu[1925]. (Keşif kıt'aları eliyle) düşmanın *tâkib*'i (iz sürme), *casusluk* ve *pusu kurma* biliniyordu. Resûlullah sadece istenilen mâlumatı toplamak için casus kullanmakla kalmıyor, fakat aynı zamanda düşman casuslarına karşı *mukabil casusluk* tedbirleri alıyordu[1926]. *Esir*'ler sorguya çekilerek[1927] veya ileri *keşif kolları* gönderilerek[1928] v.s. şekillerle sefere çıkılmazdan önce düşmanın durumu hakkında malûmat toplanıyordu.

1696. Müşrik Arapların ve Yahudilerin, savaş başlamadan az önce teke tek çatışmak üzere *(Mubâreze)* meydan okudukları ve Müslümanların bunu kabul ettiklerini tesbit ediyoruz. Resûlullah (veya Başkumandan) Müslümanlar arasından çıkacak bu savaşçıyı bizzat seçiyordu[1929]. Bu çeşit teke tek savaşma teşebbüslerinin Resûlullah'ın zamanında Müslümanlar cihetinden geldiğini gösteren bir kayıt bulunmamaktadır.

1697. Kan dökülmeksizin boyun eğmesi için düşmanın su imkânları kesiliyordu[1930].

1698. Muhammed A.S.S. düşmana *baskın* vermek suretiyle onu şaşırtmanın ehemmiyetini tamâmen vâkıftı. Genel karargâhını(: Me-

---

1924. İbn Hişâm, s. 815.
1925. İbn Sa'd, 2/1, s. 27; İbn Hişâm, s. 560-1.
1926. Aynı eser, s. 45.
1927. İbn Hişâm, s. 436.
1928. Aynı eser, s. 435.
1929. Aynı eser, s. 443, 760.
1930. Aynı eser, s. 439.

dine'yi) terketmeden önce esas gayesinden başka bir maksadı varmış gibi bir şâyia yaydırır ve hattâ ilk günler asıl hedefinden gayrı, aksi bir istikamette yürürdü; sonra bir dönüş yaparak tâkip ettiği yolu değiştirirdi. Bundan başka hareketlerinin zamanından önce herkes tarafından bilinmesini bertaraf etmek için tahmini mümkün olmayan ve tenhâ yolları seçiyordu. Kaynaklarımızın sarahatle kaydettiklerine göre, Bizans'a karşı yapılan uzak ve tehlikeli *Tebûk* seferi hâriç, niyeti hakkında, sefere çıkan kuvvetler arasında bile yanlış kanaatler uyandırıyordu[1931]. Şu hadîsi meşhurdur:

> "Harb, hiledir"
> (el- Harbu hud'a)[1932].

Mekke'nin Fethi ile neticelenen sefer buna güzel bir misâldir: Resûlullah sefer hazırlıklarına başladığında her kim olursa olsun, Medine'den çıkmasına mâni olmuş ve bütün dar geçitlere (:*habas'ut-turuk, el-ankaab*)[1933] gözcüler yerleştirmişti. Sonra: "Mekke'ye savaş açacağı zaman, bir müfreze ile *Ebû Katâde*'yi Medine'den üç günlük kuzey mesafede *Batn izam*'a gönderdi. Bu, Resûlullah'ın o istikamette bir sefere çıkmaya niyetli olduğunun düşünülmesi içindi ve gerçekte de şâyia bu yolda yayılmıştır[1934]. Aynı şekilde uzak bölgelerde oturan kabilelerden devşirilen askerî birliklerle ilgili olarak Mekke fethi seferine çıkmadan evvel Resûlullah bu kabilelerin Başkanlarını Medine'ye dâvet etti ve onlara, gidilecek yönü hiç bir şekilde açıklamaksızın, büyük bir askerî seferin tertiplendiğini ve bunun için birliklerin her an hazırlıklı tutulmasını, onların bölgesinden geçirilirken bu kuvvetlerin asıl Ordu'ya katılmasını bir askerî sır olarak tevdî etti(bk. *el-Ya'kûbî);* bunu müteakip zigzaglar halinde bir yürüyüş yolu takip ederek bu kabilelerdeki hazır kuvvetleri kendi asıl birliğine katmaya başladı.

1699. Bâzen, *gece yürüyüşü* esnasında, hareketlerini saklamak için binek hayvanlarının boyundaki çıngırakların kesilmesini emreder[1935], bâzen de kuvvetlerinin ehemmiyetini casuslar ve düşman keşif kuvvetleri gözönünde büyük gösterirdi: Umumiyetle konaklama yapıldığında, kaide olarak birkaç asker birleşerek bir ateş üzerinde yemek pişirir; fakat bazı hallerde yanlış bir intibâ bırakmak için, Muham-

---

1931. Aynı eser, s. 894.
1932. Buhârî, 56/157.
1933. Ebû Yûsuf, s. 131; İbn Sa'd, 2/I, s. 97.
1934. İbn Sa'd, 2/I, s. 96.
1935. Müslim, 37/105; Ebû Dâvud, 15/46, 33/6.

med A.S.S., bu kaidenin aksini yapmış ve herbir askere ayrı ateş yaktırmıştır[1936].

1700. Resûlullah kendi hareketlerine dâir haberleri saklar, düşmanı âniden bastırırdı; her zaman harp etmeden önce düşmanı yeniden ve bir kere daha İslâmiyete dâvet etmek âdet ve gayretindeydi. Diğer bir deyişle *önce* "şerefli bir sulh seçme" hakkını tanır, bu olmazsa sonunda "harp ilân" ederdi. Şâyet kendisi bizzat sefere çıkmıyorsa, gönderdiği kumandanlara bu kaideye uymaları için kat'î tâlimat verirdi[1937].

1701. Sulh zamanında Muhammed A.S.S. mü'minlerin *askerî tâlim* yapmaları ve sair hazırlıklarıyla çok ilgilenirdi; okçuluğun tatbiki hususunda ısrar eder[1938], isanlar arasında koşu *müsâbakalar*'ı, at ve diğer binek nayvanlarıyla ilgili *yarışlar* tertip eder ve kazananlara bizzat mükâfatlarını dağıtırdı[1939]. Medine şehrinin kuzey kısmında bugün dahi mevcut *Sabak*(: koşu) *Câmii,* Resûlullah'ın bu koşuları seyrettiği ve kazanın kim olduğunu tesbit ettiği belli bir yerdir. Kuvvetlerinin hareket kabiliyetine sâhip olmasına büyük bir önem atfediyordu.

1702. İslâmiyette dînî ibâdetler mü'mini, Allah yolunda temkinli olmaya ve harbin mahrûmiyetlerine de hazırlar: Müezzin'in dâvetiyle, mü'minler toplantı yerlerine(: câmi) koşarlar; orada sık ve sıkı saflar kurup namazı idare eden imâma uyarak hareket ederler; *namaz,* vücudu çalıştıran hareketlere sâhiptir. *Namaz* günde beş defadır ve ilki, mü'minleri her mevsimde güneş doğmadan önce sıcak yataklarından kalkmaya mecbur eder. *Oruç,* açlık ve susuzluğa mukavemet edebilmek için kuvvetli bir idman olarak faydalıdır: İslâmî takvim, kamerin hareketlerine göre ayarlandığından sırayla bütün mevsimlere isâbet eden *Ramazan* ayı boyunca kadın ve erkek, bütün bulûğ çağına ermiş Müslümanlar "şafağın sökmesinden evvel başlayarak gün batıncaya kadar" hiç bir şey yiyip içmezler. Her müslümanın hayatında hiç olmazsa bir defâ ifâ edeceği Hac farîzası, Müslümanlara her zaman seyahat etme, karargâh kurma, açık havada veya çadır içinde hayat sürmek için bir idman yapmayı gerektirir. Bütün bu gibi hareketlerin bir sonucu olarak, onların hayat telâkkîleri, dünya malının

---

1936. İbn Hişâm, s. 812; İbn Sa'd, 2/I, s. 35, 97.
1937. Müslim, 32/2, bundan başka *Muslim Conduct of State* isimli eserimizin Ek Bölümü.
1938. Müslim, 33; 67-9.
1939. Şe'mî, *Sîre,* ait olduğu yerde.

olduğu kadar dünya hayatının da ehemmiyetini gözlerde küçültür ve en güç fedâkârlıklar Müslümanlar nazarında kolay bir hâle gelir. Muhemmed A.S.S. sahâbîlerine, Müslüman hükûmetin açtığı *Cihâd*'a iştirakin namaz, oruç, v.s. gibi bir dînî vazife olduğunu hiç şüphesiz bildirmiş bulunuyordu. Fakat bâzen kötüye çekilip kullanılan Müslümanların *"mukaddes cihâd"* terimine dikkat etmek icap eder. Gerçekten de Müslümanlar için, evvelce îzah ettiğimiz veçhile, her meşrû (şer'î) harp, *Mukaddes Cihâd*'dır. Dünyevî gaye ve maksatlarla çıkılan şer'î bir harp yoktur. Şâyet harp meşrû değilse bu, iç harp, ihânet harbi ve muâhedenin bozulması v.s. gibi bir günah teşkil eder. Muhammed A.S.S., Allah rızası için canını fedâ etme duygusunu insanlara aşılamış olup, aslâ İslâmî savaşlarda düşman tarafın maddî varlığını yağma ve talan etme sözkonusu değildir: İslâmî cihâd'da *şehid* olarak en büyük şerefe nâil olmak için Allah yolunda can ortaya konur ve harbe bu sâikle gidilir. Bir gün Resûlullah'a şöyle soruldu:

> "Kim Allah yolundadır: Ganîmet kazanmak için harp eden mi, cesur diye şöhret kazanmak isteyen mi, yoksa kabilesi ile dayanışma halinde olmak isteyen mi?"

Muhammed A.S.S. buna şöyle cevap vermiştir:

> "Bunlardan hiç birisi, fakat sâdece, "Kelimetullahı yüceltmek" *(İ'lâu Kelimetillah)* için savaşanlar"[1940].

1703. Cihâdı, manevî-rûhî ibâdetlerden ayırmamak için İslâmiyet, harp zamanlarında bile namazı ihmâl etmemeyi emretmiştir. Kur'ânı Kerîm, *salâtul-havf* ismiyle bundan uzun boylu bahseder[1941].

1704. Muhammed A.S.S., *meteoroloji*'yi ve rüzgârın ve güneşin muhâripler üzerindeki tesirlerini gayet iyi biliyordu. O devrin muhârebeleri yarım gün kadar sürdüğünden —Hendek, Tâ'if, Hayber kuşatmaları hariç— kaynaklara nazaran[1942] Muhammed A.S.S., doğarken veya batarken güneşin müslüman ordusundaki askerlerin gözüne sıkıntı vermeyecek bir tarafta olmasına dikkat ediyordu. Teşebbüs ve hareket imkânına sâhip olabildikçe, düşmana karşı arâzi üstünlüğünü sağlayabilmek için askerini arâziye en iyi bir biçimde yayabilmesine imkân verecek en uygun bölgeyi seçiyordu* .

1940. Buhârî, 3/45; Müslim, 33/149-51; Tirmizî, 20/16.
1941. *K.* 4/102-4.
1942. Vâkıdî, *Meğâzî* (British Museum'deki yazma nüsha), varak 15/a.
* Onun sevk'ul-ceyş (taktik) dehâsı hakkında daha fazla bilgi almak için müellifin "Hz. Peygamberin Savaşları", İstanbul 1972 (Salih Tuğ tercümesi, ikinci neşir)'ye bakınız.

1705. O devirde henüz *üniforma* yoktu. Muhammed A.S.S., harp esnâsında kendi askerlerinin, silâh arkadaşlarını düşmandan ayırması için usta bir metod kullanıyordu. Her bir sefer için ayrı olmak üzere bir *şi'âr*(: ayırıcı kelime, *parola)* seçiyor, Müslümanlar harp alanında karşılaştıkları zaman yüksek sesle bunu söylüyorlardı. Bu "parola kelimeler", tarafların birbirlerini tanıyamayacağı zaman yani geceleyin dahi fevkalâde kullanışlıydı[1943]. Bununla beraber *Bedr* muhârebesinde savaşçıların elbiselerinde bazı ayırıcı işâretler söz konusu edilebilir. Resûlullah şöyle demişti:

> "Size yardıma gelen meleklerin işâretleri (: tesavvamat) vardır; sizin de *ayırıcı işâretleriniz olsun*"[1944]

Mehazlarımız bu buyruk üzerine Müslümanların miğferleri, sarıkları veya başlıkları*(: kalânis)* üzerinde bir *sûfah*(: tüy veya yünden bir ibik) taşıdığını bildiriyor. Harp Sancağı taşıma âdeti bütün Araplarca biliniyordu. Sancak taşımak, en cesurlara bahşedilen büyük bir şerefti.

1706. Harp metodları konusunda Muhammed A.S.S. gayet ilericiydi ve düşmanı her zaman kan dökülmeksizin teslime zorluyordu. Şehirlerin savunması için "hendek kazma" usûlü hicaz'da mâlûm değildi; Muhammed A.S.S., 5. Hicrî senede bu usûlü kullanmıştır. 7. senede *Hayber* Yahudileri kendilerini mancınık ile savundular; o zaman Müslümanlarda mancınık yoktu. Ertesi sene, *Tâ'if* şehri muhasara edildiğinde müslüman ordusu, mancınıktan ayrı kuşatılan şehrin kale duvarlarını yakmak için içerden elle itilen ve derilerle zırhlandırılmış arabalara*(: dabbâba, dabûr)* sâhip olmuştu[1945]. Bu arada *Selmân*'ın bir mancınık îmal ettiği kaynaklarda bildirilmektedir[1946].

1707. Bedr ve diğerleri gibi çıkılan ilk askerî seferlerde, hastabakıcı, aşçı, v.s. şeklinde de olsa kadınlara görev verilmemiştir; daha sonraları çok miktarda *kadın savaşçı*'ya raslıyoruz. Bilhassa erkek savaşçıların yeterli miktarda olmadığı bir sırada sırf düşmana baskın verip onu püskürtmek üzere *Umm Suleym, Umm Harâm* ve diğer hanım savaşçıların Uhud, Huneyn v.s. savaş meydanlarında silâha sarılıp netice alacak şekilde yiğitçe dövüştüklerini görüyoruz; *3.* Hicrî senede cereyan dene *Uhud* harbi sırasında Resûlullah'ın ailesine mensup olanlar da dâhil genç kadınlar, mücâhitlere içme suyu veriyor ve yaralıların

1943. Balâzûrî, I, pr.: 697 v.s.
1944. İbn Sa'd, 2/I, s. 9; Tabarî *Tefsîr*'inde *K.* 3/125'in açıklamasına bk.
1945. İbn Hişâm, s. 873.
1946. Balâzurî, I, pr.: 765.

yardımına koşuyorlardı; bu hanımlar arasında *Umm Sulayt*'tan muhaddis Buhârî ismen bahseder(bk. Sahîh, 56/66). *Hendek* muhârebesinde ne kadar sâde ve basit de olsa *"Rüfeyde'nin çadırı",* askerî hastane vazifesi gördü; yaralılar bakılmak için oraya taşınıyordu. *İbn Hacer,* Matâlib (No. 1307) adlı eserinde *Hayber* seferinde katılan kadın savaşçılar arasından *Umm Sinân el-Eslemiye*'den açıkca bahseder. İbn Hacer (No. 415) ve hattâ *Buhârî* (56/67, 68) işâret etmektedir ki Mekkeli *er-Rubeyyi' bintu Mu'avviz,* Resûlullah'ın yönettiği bir çok savaşa katılmış bir hanım sahâbiye idi (bu hanım hakkında daha fazla bilgi için bk. yukarıda paragraf No. 635). Birkaç sene sonra, Hâlîfe *Ömer*'in Orduları çok daha kuvvetli birliklerle techîz olunacaktır: Ömer R.A. askerî seferlere Ordu ile birlikte doktorlar*(: etıbbâ)* da gönderdi; *Abdurrahmân'ubn Rabîat'ul-Bâhilî*'yi aynı zamanda ganîmeti alıp dağıtma işini de kendisine yükleyerek *"Ordu hâkimi"* tâyin etti. *Selmân'ı "keşif işleri"* başkanı yaptı. *Hilâl'ul-Hacerî*'yi *"mütercim"* ve *Ziyâd'ubn Ebî Sufyân*'ı *"resmî kâtip"* tâyin etti[1947]. Fakat eski İslâm Ordularında hiçbir zaman ayrıca vazifeli bir *"dîn adamı"* bulunmamıştır, zîra "İmâmet, kumandanın vazifesi hattâ imtiyâzı" idi[1948].

1708. Hicreti takip eden senelerden itibaren Resûlullah, Medine'-yi ne zaman bir sefer için terketse yerine bir *kaaimi makaam,* ("vekîl", "nâib") tâyin ediyordu[1949]. Nazarı dikkati celbeden bir husus da şudur; Bu imtiyâz sırayla muhtelif müslüman sahâbîye değişken bir biçimde tevdî edilmiştir ki bundan Muhammed A.S.S.'ın irsî veya silsilei merâtib (hierarşi)'e dayanan bir Başkanlık rejimine îtibar etmediği anlaşılıyor.

1709. Resûlullah'ın Ordusunda, *ganîmet* işlerine bakan bir takım memurlara da raslanıyor[1950]. Düşmandan alınan her şey, değerinin küçük veya büyüklüğüne bakılmaksızın onlara verilirdi. Resûlullah:

> "İğne ipliği bile ganîmete bakanlara verin; gerçekte dürüst olmayanlar Cehenneme girer"[1951]

derdi. *Ganîmet* ancak İslâm topraklarına dönünce pay edilirdi. Beşte biri*(: Hums),* Devlet Hazînesine*(: Beyt'ul-Mâl)* girer[1952] ve kalan beşte

1947. *el-Vesâ'ik'us-Siyâsiyye,* No. 307 (Tabarî'ye göre).
1948. İbn Hişâm, s. 985.
1949. Aynı eser, s. 421.
1950. İbn Sa'd, 2/I, s. 11; ayrıca bk. yukarda pr.: 1651.
1951. Balâzurî, I, pr.: 765.
1952. *K.* 8/41 *(safiy* için Balâzurî, I, 248-9'a bk.)

dördü de tam bir eşitlik içinde o sefere iştirak edenler arasında taksim edilirdi. Kumandanın hissesi basit bir askerinki kadardı. Maamâfih bazı ayırmalar da yapılırdı: Kendi biniti ile sefere katılmış bir süvâri, yayaya nazaran iki misli alırdı (bazı hallerde üç misline kadar). *Mübâreze* yâni teke tek vuruşma yapılmışsa öldürülen düşmanın eşyaları*(: seleb),* silâhları, bineği ve üzerinde bulunan şeyler, mübâreze meydanına çıkan savaşçıya kalırdı[1953]. Hükûmete düşen hisseden kumandan savaşta başarı gösteren liyâkatliler için ödül ve mükâfat dağıtmakta serbestti. Kumandanın bu serbest payına *"tenfîl"* denirdi. Savaşan birliklere katılıp da umûmiyetle harbetmeyenler, meselâ tıbbî hizmet veya diğer işleri gören kadınlar, köleler, ganîmetin taksiminde nizamî bir hisse almıyorlardı; fakat kumandan onlara her zaman kendi tercihiyle bir mükâfat dağıtırdı*(: rezh)*[1954]. İslâm hukukçuları *Postliminium* müessesesini biliyorlardı; buna göre müslüman topraklarında yaşayan bir Müslim veya Gayrımüslime ait bir eşyâ düşmanın eline düşmüş ve sonradan bunun Müslüman Ordusu tarafından yeniden ele geçirilmesi halinde o mal eski sâhibinin olur ve bu mal ganîmetten sayılmazdı. İslâmî fedakârlık mefhumlarına en az bağlı mücâhitler bile bu kanunlara itaat ediyorlardı. Halbuki İslâm öncesi Gayrımüslim Araplarında, ganîmetten gelen dörtte bir hisse, kumandanın şahsî cebine gidiyordu ve herkes kalan ganîmete gücü nisbetinde sâhip olabiliyordu ki bu, Ordu disiplini yönünden çok kötü bir şeydir.

1710. *Muhâriplik hakları,* düşmanın can ve malına zarar verme hususlarını içine alır: Düşman öldürülebilir, yaralanabilir, esir edilir ve gerekli her zarara sokulur. Fakat kabalık lûzumsuz vahşet, Peygamber tarafından Müslümanlara kat'î sûrette yasak edilmişti: Onların ölülerin uzuvlarını kesmelerine, canlı bir mahlûku yakmalarına ve benzeri fiillerine müsaade edilmemiştir. Muhammed A.S.S. bu son mevzuda şöyle demiştir:

> "Ancak Ateşin Sâhibi ateşle cezalandırabilir"[1955].

Aşikârdır ki burada mevzûbahis iradî bir fiildir, meselâ esâsen teslim olup esir düşmüş bir düşman askerine tatbik edilmesi yasaktır; yoksa düşmanı teslime zorlamak için kullanılan ateş bu hükmün dışındadır.

1711. *Esirler*'e karşı Resûlullah'ın gösterdiği davranış bilhassa dik-

---

1953. Buhârî, 57/18; Ebû Dâvud, 15/100.
1954. Müslim, 32/137; Ebû Dâvud, 15/141; İbn Hanbel, I, 319 (No. 2931-32)
1955. Buhârî, 55/149, v.s.

katimizi çeker. Kur'ânı Kerîm'e göre[1956] esirin yiyeceği bedâvadır;: onu doyurmak müslüman Hükûmetin vazifsidir. Fakat İslâmiyetin başlangıç devirlerinde, Resûlullah, esirleri muhâripler arasında taksim ederek onlara karşı iyi muâmele edilmesini emrediyordu. İslâmî kaynaklar esirlerin, onları esir alanlarla aynı gıdaları aldıklarını açıklıyorlar. Resûlullah'ın sahâbîleri arasında daha ince düşünen bazıları bu mevzuda fedakârlık örneği vermeğe kadar gitmişlerdir. Ekmeklerini esirlere veriyorlar ve kendileri sâdece hurma ile iktifâ ediyorlardı. Resûlullah, *Bedr* ve *Huneyn* muhârebeleri ile ilgili anlatımlarda görüldüğü gibi, muhtâc esirlere elbise dahi veriyordu. Bu esirlerin çeşitli ızdırapları da hafifletiliyordu[1957]. Memleketlerinde sâhip oldukları şeyleri mîras bırakmak için vasiyet yapma hakları vardı[1958]. İslâm, esirlerin savaşırken gösterdikleri normal vuruşma durumları sebebiyle cezalandırılmasına müsâade etmez; İslâm hukukçuları her zaman, "dünyevî ızdıraplar karşısında, Müslümanlar ve Müşrikler eşit durumdadırlar" diye tekrar ederler. Resûlullah'ın bütün sahâbîleri, bir harp esirinin sırf esir olması dolayısiyle ölümle cezâlandırılmayacağında mütefiktirler[1959]. Şurası açıkça görülür ki burada harp esnasında işlenen ve cinâyet teşkil eden ağır suçlar ile, asker olmayan müslüman tebeaya karşı işlenen ağır suçlar v.s. bahis konusu değildir. Kur'ânı Kerîm'e göre[1960] esirler, ya mukabilinde bir *fidyei necât* alarak veya tamamen *karşılıksız* veyahut *mübâdele* esasları dâhilinde serbest bırakılabilirler. Muhammed A.S.S.'ın hayatında bu çeşit muâmelelerin muhtelif misâlleri vardır. Kölelikten daha önce bahsetmiştik(bk. yukarıda paragraf 1120-24).

1712. Resûlullah, düşman tarafın *küçük çocuklar*ının ve *kadınları*nın savaşa katılmamış olmalarından dolayı, öldürülmelerini katî surette yasak etti[1961]. Sâdece kadınlardan müteşekkil ve faal bir şekilde harbe katılan askerî birliklere karşı tutumu ne olabilirdi bilemiyorum. Bununla berâber, Resûlullah'ın Ordusunda birçok defalar silâh elde düşmana karşı çarpışan kadınlar yer almıştır.

1713. Resûlullah'ın, strateji ve taktikten ziyâde, "devletler hukuku" sahasına giren "askeri idâre"de gösterdiği tatbikat ve tutu-

---

1956. *K.* 76/8.
1957. Tabarî, I. 1341.
1958. Serahsî, *Şerhi Siyeri Kebîr,* IV, 225.
1959. İbn Rüşd, *Bidâye,* I, 351 (Mısır baskısı).
1960. *K.* 47/4.
1961. Buhârî, 56/148; Müslim, 32/24-5.

mu için diğer eserleri[1962] tavsiye etmekle beraber, bu uzak devre ait bir hususiyeti zikredeceğim: Sadece harp îlanının yapılmış olması, düşmanın evvelce kazanmış olduğu mülkiyet haklarını ortadan kaldırmadığı gibi bu hakların harp esnasında askıya alınmasına dahi sebeb teşkîl etmiyordu: Harp hiç vukû bulmasaydı düşmanın hakları o tarihte nasıl yerine getirilecekse o şekilde bu hakların aynen îfası gerekiyordu. Bu mevzuda, Resûlullah'ın kendisine karşı tertiplenen suikast sebebiyle Mekke'yi terke mecbûr edildiği zaman, kendisine emânet olarak verdikleri şeyleri müşrik Mekkelilere aynen iâde ettiğini hatırlatalım. *Benû'n-Nadîr* Yahudilerine de Medine'yi terketmeden önce ahâliden olan alacaklarını tahsîl için izin verilmişti.

1714. Muhammed A.S.S. ahlâk temizliğine büyük bir ehemmiyet verirdi. Böylece, harpte esir düşen kadınlarla bile olsa, gayrı meşrû cinsî münâsebetleri sert müeyyidelerle yasak etmiştir.

1715. Nihâyet İslâmda yasakların iki sınıfa ayrıldığına işâret edelim: *1.* Kur'ân'da ve hadîsteki yasaklar ki her zaman mûteberdir ve bunlara, misilleme yapılırken dahi itaatsizlik mümkün değildir. *2.* Bir muâhededen doğan yasaklar ki; muâhede müddetince mûteberdir. Muhammed A.S.S. buyurur:

> "Müslümanlar muâhedelerin hüküm ve şartlarını ciddiyet ve titizlikle muhâfaza ederler"[1963]

Kur'ânı Kerîm ise Gayrımüslimlerle yapılan muâhedeler mevzuunda açık hükümler taşır:

> "Onlar size karşı doğrulukla hareket ederlerse siz de kendilerine öylece doğrulukla muâmele edin"[1964].

Bu sebeple bir memlekete karşı harp ilân edilmiş olması, o sırada İslâm ülkesinde bulunan o memleket tebeasını umumiyetle müteessir etmez; onlar hapsedilmezler, hudud hârici edilmezler, ikamet vizeleri iptâl edilmez, o vizenin mûteber olduğu müddetçe kalabilirler, harpten evvelki günlerde olduğu gibi ticari v.s. işlerini yapabilirler ve buna dayanarak ve tamâmen hür olarak, bir İslâm mahkemesi huzûrunda sâdece dâvalı değil aynı zamanda müslüman bir tebeadan dâvacı

1962. Meselâ *"MüslimConduct of State"*isimli eser. (Türkçeye tercümesi K. Kuşcu tarafından yapılıp neşredilmiştir: *"İslâmda Devlet İdaresi"*, İstanbul 1963).
1963. Serahsî, *Şerhi Siyeri Kebîr,* I, 185.
1964. *K.* 9/7.

dahi olabilirler. Bundan başka kendi memleketlerine dönerken, müslüman memleketinde bulunan kazançları dâhil, bütün mülklerini birlikte çıkarma hakkına sâhiptirler.

1716. Bu bahsi bitirirken işâret edelim ki, İslâm Bütçe Hukuku ile ilgili bir hükme göre, askerî hizmetler için *gönüllüler* temin eden ve bâzı kimseler için maddî bir takım çekici tarafları olmakla birlikte, "Allah Yolunda" (Cihâd ederek) bir faaliyet göstermek sûretiyle mânevî câzibe ve mükâfatlarla da takviye edilmiş bir müessese sözkonusudur. Asıl gaye, bulûğ çağına ulaşmış olan herkesin Hükûmetin talebi üzerine derhal silâhlanıp emre âmâde olmasını sağlamaktır. Gerçekten de *İmâm Muhammed eş-Şeybânî* ve *Makrîzî*'nin naklettikleri gibi[1965]:

> "Resûlullah devrinde, Müslümanlardan tahsil edilen vergiler *(sadakât)*, düşmandan elde edilen meblâğlardan *(: fey')* ayrı bir şekilde muhâfaza olunur ve bu ayrı iki sınıf gelirin tahsis ve sarfolunduğu ayrı müstefitler zümresi bulunurdu. Gerçekten de bu *sadakalar* yetimlere, ihtiyarlara ve fukarâya tahsis olunurdu. Bir yetimin bulûğ çağına ulaşması ve *Cihâd* (yani askerî hizmet) ile mükellef tutulmasını müteakip kendisi, *fey'* müstefitleri zümresine katılırdı. Şâyet bu kimse *Cihâd*'a katılmak istemeyecek olursa kendisine Devlet gelirlerinden hiç bir ödemede bulunulmaz ve hayatını kendi kendisine kazanması söylenirdi".

Ömer R.A.'ın zamanında ihdâs edilen meşhur *Dîvân Teşkilâtı*, işte Resûlullah'ın bizzat almış olduğu bu tedbir ve kurduğu bu müessesenin tekâmül etmiş bir şeklinden başka bir şey değildir. Bu teşkilâta diğer bazı ek kaynaklar temin etmek maksadıyla bir takım başka yollara da mürâcaat olunmuştur. Meselâ *Hâlid'ubn Velîd*, kendisine ait olan "zırhlı gömleklerinden bir çoğunu", diğer askerlerin kullanabilmesini sağlamak maksadıyla *vakıf*(: hubûs) hâline getirmişti; hattâ o bu tatkatına daha Resûlullah'ın sağlığında başlamış bulunuyordu[1966].

1965. Serahsî, *Şerh'us-Siyer'il-Kebîr*, II, 255-56 veya bkz. Salâh'ud-Dîn Muneccid'in Kahire neşri, bâb 105, paragraf: 1978; Makrîzî, *İmtâ'*, I, 198.
1966. bk. Buhârî, 24/49.

Bayrak ve Sancaklar

1717. İslâm edebiyatında en meşhur ve İranlıların elindeyken hiç bir düşman tarafından ele geçirilememiş en kıymetli bayrak, *Ömer* R.A.'ın Halifeliği zamanında cereyan eden *el-Kaadisiyye* meydan muhârebesinde, yani Hicrî 14. senede Müslümanların eline geçen *Direfş-i Kâveyân* adındaki İran bayrağıdır. Pek mütevâzî bir menşee sâhip olan bu bayrağı İranlılar Müslümanların eline geçtiği sırada değeri iki milyon altın Dînâr tutan en kıymetli taşlarla süslemişlerdi. *el-Kaadî er-Reşîd*'in ez-Zehâir ve't-Tuhaf adlı eserinde (s. 157) ve kezâ *Tabârî* ve *Mes'ûdî*'nin eserlerinin ait olduğu bölümlerinde bu husus te'yid edilmektedir. Bu bayrağın bu derece kıymetli taşlarla süslü oluşu isyân edip memleketi bir zâlim hükûmdarın idâresinden kurtarmasını bilen bir kahramana ait olması dolayısiyleydi.

İslâm Öncesi Arap Yarımadası:

1718. Yukarıdaki izahatımız arasında, anayasa ve İslâm Öncesi Mekke'sinden bahsederken görmüştük ki, bu Şehir-Devleti oligarşisinde bayraktarlık*(: Livâ')* ve bir de sancaktarlık*(: Râye)* vazifesi vardı. Bu iki eşanlamlı kelime arasında bir fark olup olmadığını kaynaklar zikretmemekle beraber *livâ'* ve *râye* terimleri arasındaki fark ilerde ele alınacaktır. Maammafih kaynağımız *İbn Abdi Rabbih,* İslâm Öncesinde Benû Umeyye tarafından tevârüs yoluyla taşınan *râye*'-nin, *el-Ukaab* (kelime mânası: Kartal) tarzında diğer bir has isme sâhip olduğunu ilâve etmektedir. Buna mukabil *livâ'* ise, *Benû Abd'id-Dâr* nezdinde saklanıyordu.

1719. Bu kitabın baş tarafında *Bedr* savaşından bahsederken İslâm Peygamberinin, "sürgünde fakat de *jure* kendi Devletinin, gerçekte Mekke Devletini temsil ettiğini ısrarla iddia, ve *de facto* olan gayrı meşrû Mekkeli müşrik otoritelerini tanımadığını beyân ve ilân eder gibi gözüktüğünü" açıklamıştık. Bu sebepledir ki o, Mekke olgarşisinin muhtelif kabilelerine mensup Müslüman olmuş kimseleri, mensup oldukları aynı kabilelerin Mekke'de esâsen sâhip olduğu idarî

fonksiyonlarını bu defa Medine'deki İslâm Devletinde ifâ etmek üzere tâyin ediyordu. İslâm Ordusunun Bayraktarı olarak *(Abd'ud-Dâr*'ların kabilesinden) *Mus'ab'ubn Umeyr*'in tayin edilmiş olduğunu görmekteyiz. Hakikatende *Bedr* ve *Uhud* savaşları esnasında işte bu *Mus'ab* bayraktarlık vazifesi görmüş ve hattâ Uhud'da şehid düşmüştü. Resûlullah'ın *râye* adındaki bayrağı az ilerde göreceğimiz vechile aynı zamanda *el-Ukaab* adını da taşımaktaydı.

1720. Kendi bakımlarından Mekkeli müşrikler, âdetleri olduğu vechile kendi *livâ*'larını, Bedr ve hattâ Uhud savaşları sırasında da görüldüğü gibi, *Abd'ud-Dâr*'lardan bir kimseye tevdî ve teslim ediyorlardı. Naklettiği bir anlatımda *İbn Hişâm* (s. 562) bize şu malûmatı vermektedir:

(Ordu başkumandanı ve *Râye* fonksiyonu üzerinde tevârüs yoluyla vazife sâhibi) *Ebû Sufyân* daha da şecaatli ve yiğitçe bir davranışa teşvîk etmek gayesiyle *Abd'ud-Dâr*'lara Uhud'da şöyle hitap etti:

> "Ey *Abd'ud-Dâr* mensupları! Siz Bedr savaşında bizim *livâ*mız üzerinde vazifeli bulunuyordunuz ve başımıza geleni gördünüz. İşte bu *râye* ise insanların kaderini tâyin eder: Şâyet bu mahvolocak olsa insanlar (da beraber) ölüp giderler. Bu hâle göre ya bizim *livâ*'mızı lâzım geldiği gibi muhâfaza ve müdâfaa ediniz yahut onu bize bırakınız; bu hususta biz kifâyet ederiz".

Tabiatıyla onlar bu (ithamı) reddettiler ve şöyle dediler:

> "Karşılaşma sırasında yarın nasıl hareket edeceğimizi göreceksin"

Hakikaten yalan söylememişlerdi; fakat onu müdafaa endişe ve gayreti onları cidden acıklı ve elîm bir duruma düşürdü: *Balâzurî,* Ensâb'ul-Eşraf (I, Ha. No. 112) adlı eserinde bu kabileye mensup onbir başkanın birbiri arkasına bayrağı nasıl taşıdıkları ve onu müdafaa için ölünceye kadar nasıl çarpıştıklarını tasvir eder. Onikinci müdâfi bir kadındı ve o bunu harbin sonuna kadar taşıyıp müdafaa etti (kezâ *İbn Sa'd,* II/1, s. 28-29).

1721. Burada *Abd'ud-Dâr*'ların vazifeli bulundukları *Livâ'* mevzûbahistir. Aşağıdaki anlatımda ise öyle zannediyoruz ki, *Benû Umeyye*'ye tevdî ve teslim edilmiş olan *Râye-Ukaab* söz konusudur: Ali-Muâviye zamanında zuhûr eden iç harpler sırasında *Ammâr'ubn Yâsir,* Ali taraftarı olarak *Sıffîn* harbine iştirak etmişti; kendisi *Râ'ye*'yi karşı taraftaki *Amr'ubn'ul-Âs*'ın elinde görünce şöyle haykırmıştır:

> "Hakikaten Resûlullah'ın yanında olmak üzere üç defa ona karşı savaştı-

ğım *Râye* budur; şimdi ise dördüncü defa... Vallahi, ben bu *Râye*'ye karşı Peygamberin yanında olduğum halde üç defa çarpıştım ve şimdi ise artık o bir zühd ve takvâya vesile teşkil etmiyor... Bugün ise, bu *Râye*, Hişam'-ubn Utbe'nin elindeydi" (Balâzuri, *Ensâb'ul-Eşrâf,* I. Ha. No. 412)

Burada zikredilen, Resûlullah ile Benî Umeyye'nin giriştiği üç savaş, Bedr, Uhud ve Hendek savaşlarıdır. Az evvel de gördüğümüz gibi bu savaşlarda bahsi geçen bayrak *Abd'ud-Dâr*'ların Livâ'sıdır. Görüldüğü gibi meselenin muğlak tarafları vardır.

1722. Meselenin çözüm yolu olarak şunu düşünüyoruz: *Livâ'*, müşrik Mekke'de düşmana karşı hücum ve çarpışma esnasında ordunun en kahraman ve yiğit eri tarafından taşınan umûmiyetle askerî sancaktır; halbuki *Râye* ordu kumandanının alâmet veya timsâli olan bir bayraktır. Bu iki kelime bazen eşanlamlı olarak da kullanılmıştır. İslâmda ise bu zıt anlama bürünmüştür.

1723. Resûlullah'ın tatbikatından bahsetmeden evvel, İslâm ile harbe tutuşmuş ve bir bayrağa sâhip olduğuna dair kaynaklarda bilgi verilen bir diğer kavimden bahsedelim: Evvelce Tâ'if bölgesinde iki ayrı halk unsurunun mevcudiyetinden bir vesileyle bahsetmiştik: *Benû Mâlik* ve (muhtelif menşelerden gelen epey miktar nüfusa sâhip ve kuvvetli bir unsur olan) *Ahlâf* zümresi, *Evtâs* bölgesinde *Hevâzin*'lerle tutuşulan harp sırasında, *İbn Hişâm'ın* (s. 845-850) açıkladığına göre, *Hevâzin*'lerin *Râye*'si "siyah renkli, uzun bir mızrağa takılmış ve kızıl bir devenin üzerine binmiş bir kimse tarafından taşınmaktaydı"; bunun öldürülmesi üzerine bu bayrağı bir diğer kimse taşımıştır. *Ahlâf* unsurunun *Râye* (bayrak)'sine gelince, "bunu bir *Kaarif* taşımaktaydı". Fakat ordunun bozulduğunu görür-görmez bu bayrağı bir ağaca asmış ve (kaçıp) kendini kurtarmıştır.

Resûlullah A.S.S.'ın tatbikatı:

1724. Resûlullah'ın hayatında daha pek erken bir devrede bayrak-görülür; buna hayret etmemelidir. Zîra Mekke'li hemşehrileri, İslâmdan evvelki zamanlarda da esasen bayrağa sâhiptiler.

1725. Evvelce Hicret yolculuğunu gösterirken zikretmiştik ki, Resûlullah Mekke-Medine yolu üzerinde *Eslem*'lerin arazisinden geçtiği sırada bunların başkanları *Bureyde,* İslâmı kabul etmiş ve Resûlullah'a, "bayraklarını çekmiş olarak" iki arkadaşıyla beraber muhafızlık yapmıştı. *Kettânî,* et-Terâtîb'ul-İdâriyye adlı eserinde (I, 317) *İbn Hibbân*'dan naklen verdiği malûmata göre, mezkûr *Bureyde* alelacele "kendi bayrağını yapıp temin etmek kastıyla sarığının kumaşını kesmişti": O böylece İslâma yakınlığını göstermiş oluyordu.

1726. Medine'ye varışından itibaren sadece birkaç ay geçmesini müteakip Resûlullah artık harp hâlinde bulunduğunu Mekkelilere ait kervanların yolunu kesmek veya sâir hedeflere evvelce gösterildiği gibi bazı askerî birlikler*(: seriyye)* göndermeğe başlamıştı. İşte bu seferlerde kullanılan bayraklara dair malûmat şöyledir:

1727. (1) *Ubeydet'ubn'ul-Hâris*'in seferleri: İbn Hişâm'ın İbn İshâk'tan naklettiğine göre (s. 418), Resûlullah ona bir *râye* vermişti. İbn Sa'd'ın Vâkıdî'den rivâyet ettiğine göre (II/1, s. 2) ona beyaz renkli bir *livâ'* vermiş ve bayraktar olarak da *Mistet'ubn Usâse* vazife görmüştür. Tabarî ise ibn İshâk ve Vâkıdî'den kaynak olarak istifade ettiğinden her iki bayrak adını da zikreder.

1728. (2) *Hamza*'nın seferi: İbn Hişâm'a göre (s. 419) *râye;* İbn Sa'd'a göre (II/1, s.2) ise beyaz bir *livâ'* ve bayraktarı Ebû Mersed Kennâz'ul-Ğanevî idi. Tabarî (1.) numarada olduğu gibi iki ayrı bayraktan bahseder.

1729. (3) *Sa'd'ubn Ebî Vakkas* seferi: İbn Sa'd'a göre (II/1, s. 3) bayraktarı el-Mikdâd'ubn 'Amr'il-Bahrânî olan beyaz bir *livâ'* idi.

1730. (4) *el-Ebvâ'*ya karşı Resûlullah'ın seferi: Ibn Sa'd'a göre (II/1, s. 3) Hamza'nın Bayraktarlığını yaptığı beyaz bir *Livâ* idi; Tabarî'de aynısıdır.

1731. (5) *Buvât'*a karşı Resûlullah'ın seferi: İbn Sa'd'a göre (II/1, s. 4) bayraktarı Sa'd'ubn Ebî Vakkas olan beyaz bir *livâ'*.

1732. (6) Resûlullah'ın *Kurz'ul-Fihrî*'yi takibi esnasında: İbn Sa'd'a göre II/1, s. 4) bayraktarı Aliyy'ubn Ebî Tâlib olan beyaz bir *livâ.*

1733. (7) *Zu'l-Uşeyre*'ye karşı Resûlullah'ın seferi: İbn Sa'd'a göre (II/1, s.4) Hamza'nın bayraktarlığını yaptığı beyaz bir *livâ'.*

1734. (8) *Bedr* savaşında Resûlullah, Mus'ab'ın bayraktarlığını yaptığı beyaz bir *livâ'*. Ayrıca *el-Ukaab* adını taşıyan ve Ali tarafından taşınan ve diğeri Sa'd'ubn Mu'âz'il-Ensârî'nin bayraktarlığını yaptığı iki siyah *râye* Resûlullah'ın huzurunda tutulmuştur (bk. İbn Hişâm, s. 432-433). Üç tane de *livâ'* vardı. Mus'ab'ın elinde Muhâcirûn zümresinin, el-Hubâb'ul-Munzir'in elinde Ensâr zümresi içindeki Hazrec'in, Sa'd'ubn Mu'âz'ın elinde yine Ensâr zümresinden Evs'in *livâ'*ları; hasım taraf olan Mekkeliler de üç *livâ*'ya sâhiptiler: Biri Ebû Azîz ibn Umeyr ve diğeri en-Nadr'ubn'ul-Hâris ve nihâyet bir üçüncüsü Talhat'ubn Ebî Talha tarafından taşınandır ki bütün bu bayraktarlar Abd'ud-Dâr'lar kabilesine mensuptular (İbn Sa'd, II/1 s. 8)

1735. (9) *Benû Kaynukaa'*ya karşı Resûlullah'ın seferi: Hamza tarafından taşınan beyaz bir *livâ*'ya sâhipti. Bu seferde *râye* mevzû-

bahis olmamıştır (İbn Sa'd, II/1, s. 19).

1736. (10) *Karkarat'ul-Küdr*'e karşı Resûlullah'ın seferi: Ali'nin bayraktarlığını yaptığı, rengi hususunda bir sarahate raslanmayan bir *livâ*'ya sâhipti (İbn Sa'd, II/1, s. 21).

1737. (11) *Uhud* savaşında Resûlullah: Üç adet mızrak getirildi ve bunlara üç ayrı *livâ'* çekildi; Evs'in bayraktarı Useyd'ubn Hudayr, Hazrec'in el-Hubâb'ubn'ul-Munzir ve Sa'd'ubn Ubâde ve Muhâcirûn'un Ali ve Mus'ab idi(İbd Sa'd, II/1, 26-27). Aynı kaynağın 28. sahifesinde yer alan bir diğer anlatıma göre, Bedr'de uğradıkları mağlûbiyete rağmen Mekke'li müşrikler tevârüs yoluyla sancaktarlık hakkına sâhip *Abd'ud-Dâr*'larda bu hakkın süre geldiğini Resûlullah görünce şöyle demişti: "Onlar bizi bu konuda daha da sâdık davranmaya zorluyorlar" ve derhal bayrağını *Mus'ab*'a tevdî etmiştir. Bu bayraktar şehid düştüğünde ise, Müslümanların cesaretlerini kaybetmemeleri için *Mus'ab'a* benzeyen bir Melek bayrağı alıp kaldırmıştır (ayrıca bk. s.29). İbn Hişâm'daki kayda göre (s. 566-567), *Mus'ab* şehid edilince, Resûlullah'ın *livâ*yı Ali'ye verdiği... ve Uhud'da harbin kızıştığı bir sırada, Resûlullah'ın Ensâr'ın *Râye*'si altına oturduğu ve Ali'ye: "Râye'yi ilerlet!" şeklinde bir emir gönderdiği kaydedilmektedir.

1738. (12) *Hamrâ'ul-Esed*'e karşı Resûlullah'ın seferi: Uhud harbinden bir gün evvel Hamrâ'ul-Esed'de kullanılmış olan *livâ'*, bu savaşta çekilmiş olduğu mızraktan henüz indirilmeden Uhud'a gelinmişti. Ebû Bekr veya Ali tarafından taşınmıştır (İbn Sa'd, II/1, s. 34).

1739. (13) Ebû Sâlime'nin başkanlığında *Katan*'a karşı tertiplenen sefer: Bir *livâ'* (İbn Sa'd, II/1, s. 35).

1740. (14) Resûlullah sefer maksadıyla ikinci defa olarak Bedr'e geldiğinde Ali tarafından taşınan bir *livâ'* (İbn Sa'd, II/1, 42).

1741. (15) *el-Mureysî*'ye karşı Resûlullah'ın seferi: Ebû Bekr'in bayraktarlığını yaptığı Muhâcirûn'un ve Sa'd'ubn Ubâde'nin bayraktarlığını yaptığı Ensârın *râye*'si (İbn Sa'd, II/1, s. 45).

1742. (16) *Hendek savaşı:* Düşman Mekke'den yola çıkarken *livâ*'sını Abd'ud-Dâr kabilesinden Osman'ubn Talha'ya tevdî etmişti (İbn Sa'd, II/1, s.47). Resûlullah'ın bu savaştaki bayrağına dair bir malûmat mevcut değildir.

1743. (17) *Gâbe*'ye karşı Resûlullah'ın seferi: Bir mızrak ucuna çekilmiş ve Mıkdâd'ubn Amr tarafından taşınan bir *livâ'* (ibn Sa'd, II/1, s. 58).

1744. (18) *Dûmet'ul-Cendel*'e karşı Abd'ur-Rahmân ibn Avf'ın seferi: Resûlullah "kumandanın sarığını bizzat kendi eliyle sarmış" ve sonra, Bilâl'e, *livâ*'yı kendisine tevdî etmesi emrini vermiştir (İbn Hişâm, s. 992).

1745. (19) *Hayber* savaşında Resûlullah: Ali'nin bayraktarlığını yaptığı beyaz *râye* (İbn Hişâm, 756); burada bir gün, bir burca karşı tertiplenen hücumda Resûlullah, *râye*'sini Ebû Bekr'e tevdî etti. Fakat muvaffakıyyet elde edilemedi. Ertesi gün *râye*'yi Ömer'e tevdî etti ve yine muzaffer olunamadı ve üçüncü gün onu Ali'ye verdi ve bu defa zafer tahakkuk etti *(ibn Hişâm,* s. 761-762). Çok kıymetli malûmat veren *İbn Sa'd*'a göre (II/1, s. 77) Hayber'e varılmasını müteakip Resûlullah muhtelif *râye*'ler dağıtmıştır. O devre kadar sadece *livâ'* mevcuttu. Ancak Hayber savaşından sonradır ki *râye*'ler kullanılmağa başlamıştır. Resûlullah'ın siyah renkli *râye*'si kendi zevcesi Âyişe'ye ait bir kaftan veya sırt atkısından *(bürd)* biçilip dikilmişti ki işte bu râye, *Ukaab* adını taşıyordu. Beyaz renkli *livâ*'sını ise Ali'ye tevdî etmişti. Bir diğer *râye*yi el-Hubab'ubn'ul-Munzir'il-Hazrecî'ye, bir diğerini Sa'd'ubn Ubâdet'il-Evsî'ye vermişti. *İbn Sa'd* eserinde (II/1, s. 80-81) bazı kaleleri Fethetmeğe muvaffak olan Ali'ye verilen *râye*'nin tarihini hulâsa olarak zikretmektedir. Aynı tarihî malûmatı verirken *Tabarî,* "râye" ve "livâ"' şeklinde iki ıstılâh kullanmaktadır. *Râye* adını taşıyan bayrakların ilk olarak Hayber savaşı esnasında ortaya çıktıkları hakkında *Sarahsî*'nin Şerhu's-Siyer'il Kebîr, 5. bölümüne de bakılabilir. *İbn Kesîr*'e göre (Bidâye, VIII, 293) Resûlullah'ın *Ukaab* denen siyah *râye*'si Âyişe'nin *mirt*'inden (Bürdün eşanlamında bir kelime, kaftan) îmal edilmişti. Bu *mirt,* "müreccel" idi. *Lisân'ul-Arab* adlı büyük arapça lugatına göre, *(Râ-Hâ-Lâm)* maddesine bakınız), bu iki kelime hem "müreccel" ve hem de noktasız olarak "murahhal" okunabilir ve mânası, (yün ve ipek karışımı) *hazz* denen dokumadır; *rahl* (nakliye devesi?)'ler v.s. gibi her nevî nakış ve desenleri hâvî bulunmaktadır. *el-Kettânî, et-Terâtib'ul-İdârriye* (I, 321-322) adlı eserinde *el-Kudâ'î*'nin el-İnbâ'ından nakletmektedir ki Resûlullah'ın *Râyet'ul-Ukaab*'ı siyah yünlüdendi. Yine aynı müellif *İbn Cumâa*'nın Muhtâr'us-Sîre adlı eserinde naklettiğine göre Resûlullah'ın *râye*'si "siyahtı" ve "kare şeklinde"ydi. Nakış olarak *numre mücmele* (sık puanlı noktalı) şekillere sâhip bulunuyordu.

1746. (20) *Mu'ta* seferi: Resûlullah beyaz renkli *livâ*'yı Zeyd'ubn Hârise'ye tevdî etmişti (İbn Sa'd, II/1, s. 93). İbn Hişâm aynı şey için *livâ'* olduğu kadar (s. 795) *râye* ıstılâhını da kullanmaktadır (s. 794, 795, 796). Tabarî ise sadece *râye* ıstılâhıyla iktifa etmiştir.

1747. (21) *Mekke'nin Fethi* sırasında Resûlullah, *Kudayt*'a ulaşıldığında ayrı kabilelere ait askerî kıt'alara ayrı ayrı livâ'lar ve râye'ler tevdî etti. Resûlullah'ın *râye*'si Sa'd'ubn Ubâde'nin elindeydi. Fakat Resûlullah onun Mekkelileri kılıçtan geçirmeyle tehdit ettiği haberini alınca, onu bunun elinden aldı ve oğlu Kays'ubn Sa'd ibn Ubâde'ye

verdi... Resûlullah'ın çadırı *el-Hacûn*'a kurulmuştu ve Zubeyr'ubn'ul-Avvâm buraya kadar kendi *râye*'si ile beraber gitti ve bunu da orava dikti *(İbn Sa'd,* II/1, s. 97-98). *İbn Kesîr* (Bidâye, VIII, 293) dört adet Sünen hadîs kitabını kaynak olarak zikrederek Mekkenin Fethi günü Resûlullah'ın *livâ*'sının beyaz renkli olduğunu söylemektedir.

1748. (22) *Huneyn*'de Resûlullah, fecirden itibaren Ordunun yayılması emrini verdi ve *livâ* ve râye'leri dağıttı: (askerlerin birçoğu için) çok sayıda bayrak vardı: Muhâcirûnunkiler Ali'nin elinde bir *livâ'*, Sa'd'ubn Ebî Vakkas'ın elinde bir *râye* ve Ömer'in elinde bir *râye* olmak üzereydi. Hazreclilerin bir *livâ*'sı el-Hubâb'ubn'ul-Munzir'in elinde ve dendiğine göre aynı kabilenin bir diğer *livâ*'sı Sa'd'ubn Ubâde'nin elindeydi. Evs'in *livâ'sı,* Useyd'ubn Hudeyr'in elindeydi ve Evs ile Hazrec'in her bir boyu (batn'ı) için ya bir *livâ'* veya bir *râye* mevcuttu. Aynı şekilde Arabistan'ın muhtelif kabilelerine ait kıt'aların her birinde ünlü kişilerin taşıdığı *livâ*'lar ve *râye*ler mevcuttu (İbn Sa'd, II/1, s. 108) *el-Makrîzi* ise, el-İmtâ' adlı eserinde (I, 405) ifâde ettiğine göre Muhâcirlerin râye'leri siyah renkli, Evs ve Hazreclilerden teşekkül eden Ensâr'ın *raye*'leri ise, yeşil ve kırmızı renklerdeydi.

1749. (23) *Tayy*'lara karşı Ali'nin seferi; Siyah bir *râye* ve beyaz bir *livâ'* mevcuttu (İbn Sa'd, II/1, s. 118).

1750. (24) *Tebûk*'de Resûlullah: Ensâr ve diğer kabilelerde ya bir *liva* veyahut bir *râye* mevcut bulunuyordu *(İbn Sa'd, II/1, s. 119)*

1751. (25) Ali'nin *Yemen* seferi: Resûlullah ona bir *livâ* vermiş, kendi eliyle sarığını sarmıştır (İbn Sa'd, II/1, s. 122).

1752. (26) Usâme'nin *Filistin* seferi: Bureydet'ubn'ul-Huseyb'il-Eslemî'nin taşıdığı bir *livâ'* mevcuttu *(İbn Sa'd,* II/1, s. 136).

1753. (27) Bir gün Medine camiinde büyük bir kalabalık toplanmıştı ve bir de siyah bir *râye* bulunuyordu. Bu hadîsi nakleden râvînin suali üzerine kendisine Amr'ubn'ul-As'ın bir askerî seferden dönmüş bulunduğu cevabı verilmiştir. (İbn Mâce, 24. kitap, 20. bâb).

1754. (28) el-Berâ'ubn 'Azîb şöyle nakleder: "Bir râye taşıyan amcama rasladım; sormam üzerine: "Pederinin zevcesi ile evlenmiş olan birinin katillerini cezalandırmak üzere Resûlullah tarafından sefere çıkarıldığı" cevabını vermişti" *(İbn Hanbel,* IV, 297). Burada sefere gönderilen bir tek şahıs mıdır, yoksa bir birliğin başkanı olup birlik mensuplarıyla mukarrer bir buluşmaya mı gidiyordu?

1755. Diğer bilinen askerî seferlerden burada bahsetmiyoruz. Zîra kaynaklar bunlar hakkında malûmat verirlerken bayrak meselesine

dâir en ufak bir tafsilât vermezler.

1756. Tafsilâtını az yukarda verdiğimiz bu 28 askerî seferde, bayrak konusu ile ilgili olarak (9), (19), (21) ve (22) numaralar altında gösterilmiş olanlar bilhassa dikkatimizi çekmektedir. Çünkü Hayber harbinden evvel cereyan etmiş olan seferleri *Râye* adlı bayrağa dair bir sarâhat mevcut olmayıp sâdece *livâ* adı geçmektedir, yine Hayber savaşı sırasında hem bir çok *livâ*'lar ve hem de bir çok *râye*'lerin mevcudiyetinden bahsedilmektedir (çok sayıda bayrak olması belki de 1600 kadar çok sayıda askerin bu harbe iştiraki ve aynı zamanda çok sayıda hisarın mevcudiyeti dolayısiyle askerin geniş bir savaş alanına yayılmış olmasıyla alâkalıdır). Bayrakların böylece çok sayıda bulunduğu *İbn Sa'd* tarafından zikredilmiştir. Fakat aynı müverrih 15 numarada aksini söylemektedir ve keza 8 numaradaki malûmat, verilen bu bilginin ister istemez aksi gibi durmakta ve o sırada cereyan eden olayların bünyesine zıt düşmektedir. Zîra ordu içinde çeşitli menşelere sâhip fakat çok yekûnlara bâliğ olan bir çok kimse ve zümreler var olunca her bir müşterek menşe' taşıyan sınıf yani ayrı bir zümre ayrı bir birlik teşkil ediyor ve ayrı bir bayrağa sâhip olması gerekiyordu. Resûlullah dâima Muhâcirûn ile Ensâr ve Ensâr zümresi içinde de Evs ile Hazrec arasında, bizzat *İbn Sa'd*'ın da kabul ve ifade ettiği gibi (İbn Sa'd, III/1, 151), bir alınganlık çıkabileceği endişesini taşımıştır.

1757. 1 ve 2 numaralarda görüldüğü gibi aynı şey, bazı kaynaklar tarafından *livâ'*, diğerleri tarafından da *râye* olarak adlandırılmaktadır ki bu durum, her iki ıstılâhın da esasında eşanlamlı olduğunu ve birbirlerinin yerine kullanılabelceğini ve henüz Hayber devrindeki teknik mânayı iktisab etmediğini ve ancak bu Hayber savaşındadır ki ordu kumandanının *livâ'* çekme hakkına ve orduya mensup her bir birliğin de *râye* sâhibi olma hakkına mâlik olduğunu isbat etmektedir.

Livâ' ve Râye arasındaki fark:

1758. Kelime aslı bakımından *livâ'*, "sarılıp dürülen şey"e işâret eder ki, teşhire ihtiyaç duyulmadığı vakit rabtedilmiş bulunduğu bir nevî mızrağın üzerine sarılıp dürülen kumaş parçası mânasınadır. *Râye* kelimesinin kökü "görmek"dir ki, kendinin veya düşman ordusunun merkezini gösteren şeye işâret eder, yani kumandanın itibârî olarak bulunduğu yeri gösterir. "Bayrak" kelimesini ifade etmek üzere arapçada eşanlamlı bazı kelimeler de vardır: Fakat Resûlullah'ın hayatıyla ilgili tarihî malûmat arasında bu kelimelere raslamadık, bu

yüzden bunlarla vakit kaybetmek istemiyoruz. Bu arada denebilir ki, "bir bayrak devamlı olarak takılı bulunduğu gönder (bayrak sopası) üzerine kullanılmadığı zamanlar, sarılıp dürülüyorsa", buna *livâ'* denir. "Her bir kullanılışından sonra şâyet bayrak takılı bulunduğu gönder üzerinden çekilip çıkarılıyorsa", bu da *râye*'dir. O devirde bu, sadece Devlet Başkanı veya Ordu Kumandanının zevk ve temâyülüne kalmış bir husustu; isterse *livâ',* isterse *râye* açar dikerdi. Pek tabiîdir ki bu çeşit "bayrakların en-boy ölçüleri" de, Başkumandan veya ona tâbi alt subayların seçimine göre değişmekteydi.

Çeşitli bilgiler:

1759. (a) Sa'd'ubn Mâlik Ebe'l-Kânûd'il-Ezdî adındaki kimse, İslâmı kabul ettiğini bildirmek üzere Medine'ye geldi ve Resûlullah onu kabilesine başkan olarak tâyin etti ve ona, üzerinde beyaz renkli bir HİLÂL bulunan siyah bir *Râye* tevdî etti *(ibn Hacer,* İsâbe, No. 4083, *el-Kettânî,* Terâtîb, I, 320).

1760. (b) Resûlullah, Ebû Zur'at'ut-Tumâlî'ye (acaba es-Sumâlî midir ve bunu kendi kabilesine başkan olarak tâyin için midir?) bir *Râye* tevdî etti. Bahis konusu Râye beyaz bir *ruk'*a (acaba deri parçası mı?) idi ve bir zirâ' eninde, bir zirâ' boyundaydı *(Kettânî,* et-Terâtîb, I, 320'de bu konuda İbn Minde'yi zikretmektedir).

1761. (C) Kettânî, en-Nesâî ve Ebû Dâvud'dan naklen, Mekke'nin Fethi sırasında Resûlullah'ın livâ'sının "sarımtırak beyaz" *(: ebyad'ul-asfar)* olduğunu beyân etmektedir (et-Terâtîb, I, 321). Ben (Hamidullah), *en Nesâî*'nin eserinde yaptığım araştırmada böyle bir kayda raslayamadımsa da *Ebû Dâvud*'da (Kitâb'ul-Cihâd, 69. bâb) bu bayrağın sâdece beyaz olduğu zikredilmektedir ki, aynı hususta *İbn Mâce*'de de te'yid edici bir nakil vardır (Sünen, 24. kitab, 20. bâb). Yukarıda eserinin zikri geçen yerinde Kettânî, Ebû Dâvud'dan naklen Resûlullah'ın râyesinin "siyahımsı sarı" *(: Safrâ'ul-ağbar)* olduğunu söylemekte ise de *Ebû Dâvud* yukarıda zikredilen aynı yerde farklı iki anlatım verir: "Siyah kare şeklinde ve numrâ(: yani noktalı, puanlı veya çizgili nakışlar bulunan) kumaştan biçilip dikilmişti". Diğer anlatımda ise: "Onun *râye*'si sarı idi" demektedir. Ebû Dâvud bu iki anlatımı birbirinden ayrı tutmakta ve ne bu hadîsi ve ne de bayrak renklerini birbirine karıştırmaktadır. Yukarıda zikredilen aynı yerde *Kettânî, İbn Cumâ'a'*nın Muhtâr'us-Sîre adlı eserinden naklen Resûlullah'ın livâ'sının koyu siyah *(: Ağbar'ul-esved)* renkte olduğunu beyân etmekte ise de (belki de el yazması olan bu) eseri görüp bunu tahkik etme imkânını elde edemedim.

1762. (d) İbn Abbâs'ın naklettiğine göre, Resûlullah'ın *livâ*'sı üzerinde "kelime-i tevhîd" bulunmaktaydı. Yani (لاإله إلا الله محمد رسول الله) ibâresi işlenmişti *(Kettânî,* et-Terâtîb, I, 322; fakat burada verilen mercii tahkik benim için imkânsız olmuştur).

1763. (e) Resûlullah'ın bir *râye*'si, *Ukaab* (kartal), bir diğeri de *Rîbe* adını taşımaktaydı *(Kettânî,* aynı eser, aynı yerde).

1763/M. (f) Abd'urrahman'ubn Avf, Dûmet'ul-Cendel'e gönderilmişti. Resûlullah bizzat kendi eliyle onun "sarığını sarmış" ve Bilâl'e, "ona bir *livâ* vermesini" emretmişti. Bundan sonra, o askerî seferle ilgili olarak bazı tâlimatı kendisine tevdî etmişti (İbn Hişâm, s. 991-92).

Netice:

1764. Bu bahis için derlenip toplanmış olan yukarki malûmattan çıkan neticeye göre Resûlullah zamanında orduya mahsus asgarî iki nevî bayrak mevcut bulunuyordu ki bunların renkleri başka başkaydı. Bir kimseyi kabilesinin başkanı olarak tâyin ederken Resûlullah, ona bir bayrak tevdî ediyordu. Sulh zamanında kabile başkanının hemen yanında çekili durması bir yana, belki de aynı bayrak merkezî İslâm Ordusuna o kabileden katılan birliği, asıl ordu içinde diğerlerinden tefrik etme işinde kullanılıyordu.

1765. Muhtemelen Resûlullah'ın seferden sefere değişmeyen hususî bir bayrağı vardı. Bu bayrak, onun katılmadığı askerî sefere başkanlık edecek herhangi bir kimseye, sefere çıkarken Resûlullah tarafından verilmemiştir.

1766. Muhtelif kabilelerden gelen ve ordunun çeşitli kıt'alarını teşkil eden kuvvetlerin ayrı bayraklarını hesaba katmasak bile, büyük bir orduda başkumandan için bir sancak ve süvari kıt'alarında, sağ ve sol kanatta, cephede v.s. yerlerde kezâ öncü ve ardcı olarak vazife gören her bir ayrı birliğin kumandanı(nın bulunduğu yeri göstermek üzere) ayrı bayrakların kullanıldığını düşünmek pek tabiî ve mâkûl olacaktır.

Siyâsî Temsilcilik (Diplomasi) ve Başşehrin Siyâsî Teşkilâtı

1767. Evvelki bölümlerde Muhammed A.S.S. tarafından gönderilen veya kabul edilen elçilere dair bazı tafsilât vermiştik. Şimdi de verilen bu malûmattan umumi kaideleri çıkaralım ve bu devre has "diplomasi" ile merkezdeki "siyâsî teşkilât ve müesseseler"e dair bazı mülâhazalarımızı ilâve edelim. Önce İslâmdan evvel bu konuda mevcut örf ve âdetler üzerinde birkaç cümleyle durmak îcab ediyor:

İslâm öncesi Arap diplomasisi:

1768. İslâmın beşiği Mekke öyle gözüküyor ki diploması ve yabancılarla münâsebetler gibi konularda asırlık teamül ve âdetlere sâhipti. Hatırlanacağı veçhile Milâdî 467. seneye doğru, *Hâşim* ve üç kardeşi, ticâret kervanlarını sürmek üzere Bizanslılardan, Sâsânîlerden, Habeşlilerden ve Himyerîler(Yemenliler)'den imtiyâz ve müsaade almak üzere buralara gitmişlerdi. Ticarî mübâdele şartlarını tesbit ve tavzih eden bu muâhedeleri bu ülkeler hükûmdarları ile akdetmelerini müteakip, Muhammed A.S.S.'ın geriye doğru büyük dedeleri olan bu kimseler, (bu teşebbüslerinin bir devâmı ve neticesi olarak) insanların ve ticarî emteanın hiçbir zarara veya yağmaya uğramaksızın serbestçe geçişini teminat altına almak üzere kervan yolları üzerinde oturan kabilelerle de özel anlaşmalar meydana getirdiler.

1769. Kısa bir müddet sonra Mekke'de, yetkileri tevârüs yoluyla gelen bir başkanın idaresinde çalışan gerçek bir daimî hâriciye bakanlığının nüvesini görüyoruz: Mekke'de "Onlar Meclisi" hükûmet ederdi, bu Meclise (müstakbel Halîfe Ömer'in ailesi) *Benû Adî* boyu da iştirak ederdi. Bu boy, harp ve sulh zamanlarında dışişleri bakanı ve tam yetkili elçi vazifesini görmek üzere *sefîr-münâfir* adı verilen kimseyi kendi mensupları arasından çıkarırdı.

1770. Olayların gerçek durumunun ne merkezde olduğuna dair bir fikir sâhibi olmak için hatırlatalım ki, Mekke ile Yemen arasında 467 M. senesinde mezkûr muâhedenin aktedilmesinden sonra Yemen bölgesinde birçok değişiklikler vukû bulmuştu; eski Putperest *Himyerî Sülâlesi*'nin yerini, Yahudiliği kabul etmiş olan bir macerâperest yani *Zû Nuvâs* almıştı. Onun Hıristiyanlara karşı tatbik ettiği işkence ve zulüm, Hıristiyan Habeşistan'ın müdâhelesine sebeb oldu ve onlar, bu Yahudi sülâlesinin mevcudiyetine son verdiler. Bu suretle Yemen, *Aksûmî* (veya *Yaksûmî)* soydan gelen *Necâşî*'nin muhtâr bir eyâleti halíne geldí. *Ma'rib* barajının 543 (M.)'deki restorasyonunu müteakip bunun açılışı münâsebetiyle Yemen'deki Habeşli başkanın, Necâşî, Bizans ve İran İmparatoru, Hîre ve Gassân kralı ve "Daha birçok kralın" (yukarıda metni verilen bir kitâbeden de öğrendiğimize göre) sefirlerini kabul etmesi vâkıası, ancak Yemen'in muhtâr bir ülke olmasıyla îzah edilebilir. Fakat diğer yandan Yemen'in eski kraliyet ailesi bıkıp usanmadan ülkesini kurtarmak ve hürriyetine kavuşturmak için çalışmaktaydı; nihayet 575 senesinde Yemenli başkan *Seyf'-ubn Zû Yazan, Medâyin*(: Ctésiphon)'den askerî bir yardım elde etmeye ve böylece Habeşlileri memleketten kovmaya muvaffak oldu. hatırlatalım ki, bu hâdiseden beş yıl önce Yemen'deki Habeş kral nâibi *Ebrehe,* meşhur "fil"i ile birlikte Mekke bölgesini istilâ etmiş ve fakat çıkan bir sârî hastalık sebebiyle birçok kayıp vererek geri çekilmeye mecbur olmuştu. İşte Mekkeliler, müstevlilerin mağlûb olduklarına dâir gelen bu yeni haber üzerine sevinç içinde kalmışlardır. Galip gelen başkan *Seyf'ubn Zû Yazan*'ı tebrik etmek üzere Mekke Şehir-Devletinin bir elçilik hey'eti göndermesi bizi hiç şaşırtmamaktadır. Bu hey'et, *San'â*'da Arabistan'ın muhtelif köşelerinden tebrik için gelmiş diğer Arap sefâret mensupları ve birçok şâir ile karşılaşmıştı. Mekkeli sefâret hey'eti, (Resûlullah'ın dedesi) *Abd'ul-Muttalib, Ümeyyet'ubn Abd'iş-Şems, Abdullah'ibn Cüd'ân* ve Ömer R.A.'ın üçüncü göbekten dedesi *Riyâh*'dan müteşekkildi. Huzurda söz alıp konuşan *Abd'ul-Muttalib* olduğuna göre başkan o idi. Kral *Seyf,* sefâret hey'-eti âzalarını yakınlık ve cömertlikle kabul edip öylece muâmele etti. Bir aydan biraz fazla bir müddet kralın misâfiri olarak oturduktan sonra bu sefâret hey'eti, kralın hediyeleriyle elleri dopdolu olduğu halde Mekke'ye döndü[1967].

1771. Burada, Mekkeli bazı fertlerin ticarî olduğu kadar siyasî maksatlarla da yabancı memleketlere seyahatlere çıktıklarından ve bu-

---

1967. *Munammak,* s. 538 ve devamı; Hitti, Ph. K., *History of The Arabs,* s. 65-66 [İslâm Tarihi, İstanbul 1980, (S. Tuğ tercümesi), C. I, s. 101-102].

ralarda muhtelif hükûmdarlar tarafından bazan kabul edildiklerinden bahsedecek değiliz. İkinci maksadı taşıyarak gidenler zümresinden *Osman'ubn'ul-Huveyris*'i hatırlatalım ki kendisini Bizans İmparatoru *Jüstinien,* Mekke kralı olarak tâyin etmiş ve fakat Mekkeliler bunu kabullenmeyip reddetmişlerdi.

İslâmî çağda durum:

1772. Muhammed A.S.S., Allah'ın resûllüğü vazifesine başladığında hükûmet edeceği bir Devlete sâhip bulunmuyordu; onun elinde bulunan şey, sadece Mekkeli hemşehrileri tarafından zulüm ve işkenceye tâbi tutulan kendisine bağlı kimselerden müteşekkil küçük bir cemâat idi. Resûlullah'ın, siyasî, dinî müzâkere ve görüşmelerde bulunması, Mekkelilerin başlattığı boykotun kaldırılması, Mekke'de bir hâmi araması v.s. maksatlarla "elçi"ler gönderip "elçi"ler kabul ettiği hususu kaynaklarda nakledilir; fakat onun bu çerçeve içindeki haber ve "elçi" mübâdelesine diplomatik bir vasıf verilmesi münâsip olmayacaktır. Aynı şekilde Habeşistan'a ilticâ etmek üzere Mekke'yi terkeden Müslümanlara Resûlullah'ın verdiği ve *Necâşî* nezdinde onları takdim ve tavsiye eden mektubuna bu konuda büyük bir ehemmiyet atfedecek değiliz (Yukarıda geçen "Habeşistan" bölümüne mürâcaat ediniz).

1773. Ancak Medine'ye varıştan sonradır ki, H. 1. yıldan itibaren Muhammed A.S.S.'ın riyâset ettiği ve bir Şehir-Devlet içinde teşkilâtlandırılmış, Müslüman Câmianın sînesinden fışkıran gerçek mânada bir diplomatik(: siyasî) faaliyet kendini göstermektedir. Medine'ye varışının hemen ilk haftasında o bölgede, yerleşik Arap ve Yahudi kabileleriyle (bunları bir Şehir-Devlet teşkilâtı içinde toplamak gayesiyle) ve daha sonra Medine ile Kızıl Deniz arasında oturan kabilelerle (askerî ittifaklar akdetmek maksadıyla) girişilen müzâkereleri bizzat yönetmişti. Diğer taraftan Mekkeliler, Medine'li bir müşrik başkana gönderdikleri *Ultimatom* mahiyetinde bir mesaj ile ondan Mekkeli müslüman Muhâcirleri(: mültecileri), bilhassa Muhammed A.S.S.'ı şehir hârici etmesini istiyorlardı.

1774. Resûlullah, zaman zaman kendisine İslâmı kabul ettikleri haberini getiren, düşman kabilelere karşı Resûlullah'ın yardımını isteyen ve daha birçok işler dolayısiyle Arabistan'ın muhtelif kabilelerine mensup "sefâret hey'etleri"ni kabul etme durumunda kalıyordu. İlk gerçek diplomatik hareket, muhakkak ki *Bedr* harbinden (H. 2. yıldadır) kısa bir müddet sonra Habeşistan'a bir elçinin gönderilmesi olmuştur. Hakikatta Mekkeliler, Habeşistan'a sığınmış olan Müslümanların, iâdei mücrimîn esasları dâhilinde kendilerine teslim edilme-

si için *Necâşî* nezdine sür'atle bir "diplomatik hey'et" göndermişlerdi. Siyer müelliflerinden *Şe'mî*'nin bize naklettiğine göre tehlike haberini alan Resûlullah; Mekkelilerin bu düzenine karşı koyması ve Kral nezdinde Müslümanlar lehine şefâatte ve tavassutta bulunması için *'Amr'ubn Ummeyyet'id-Damrî*'yi Habeşistan'a göndermişti. Resûlullah'ın bu elçisi o sırada "henüz İslâmı kabul etmiş değildi".

1775. Hicrî 6. yılın sonlarına doğru Resûlullah komşu hükûmdarlara (Bizans, Sâsânî, Habeş v.s.), onları İslâm dînine dâvet etmek gayesiyle müteaddit mektuplar göndermişti. Bu mektuplar husûsî elçiler eliyle gönderilmişti. Siyâsî hâdise ve gerçekler sebebiyle Resûlullah'ın Bizans'la olan diplomatik münâsebetlerinde bilhassa bir sıklık göze çarpar: Mezkûr ilk elçinin gönderilmesinden bir müddet sonra Resûlullah'ın yola çıkardığı bir elçi, Bizans toprakları üzerinde *Ğassan*'lı bir Başkanın suikastına kurban gitmiştir. Mukabele b'ilmisil ve buna da mukabelede bulunulmasından ayrı, Resûlullah 9. H. yılda *Heraklius*'a, ondan İslâmı kabul etmesini veya en azından *"Bizanslı tebeasının vicdan hürriyetine, şâyet onlar İslâmı dîn olarak seçerlerse karşı çıkıp müdâhele etmemesini"* istemek üzere bir elçi göndermişti. Bu defa İmparator, Bizans tebeası arasından Hıristiyan bir *Tanûhî Arap* elçi vasıtasıyla bir cevap gönderdi. Resûlullah bu elçiyi *Tebûk* seferi sırasında orada iken kabul etmiştir.

1776. Bu kısımda bütün elçileri sıralamak veya onların vazifelerinin ne olduğunu göstermek ihtiyacında değiliz: bunları yukardaki bölümlerde gerektiği ayrı yerlerde yapmış bulunuyoruz. Burada yapmak istediğimiz şey, sadece bu devre has diplomasinin hususiyet taşıyan hatlarını meydana çıkarmaktır. Ve bunun için de evvelâ Resûlullah tarafından gönderilen, sonra da onun tarafından kabul edilen elçileri ele alıp tetkik edeceğiz.

Müslüman elçiler:

1777. Tarihî kaynaklarda mevcut, konumuzla ilgili pek mahdut ve kısır malzeme arasından aşağıdaki vâkı'aları işâret etmeye değer bulduk:

1778. (a) Elçi seçimi: Burada yetişmiş diplomatlar meselesi mevzûbahis değildir. Resûlullah ortaya çıkan durum ve şartlara göre en muktedir ve ehil kimseleri seçiyordu. Az evvel gördüğümüz gibi elçileri olarak Gayrımüslimleri bile seçmede tereddüt etmiyordu. Kureyşlilerin düzenine engel olmak için kurnaz ve zekî bir kimse îcabetmekteydi. Aynı elçi, yani *'Amr'ubn Umeyye,* Mekke şehrinde çarmıha gerilmiş bir müslüman şehîdinin cesedini bulunduğu yerden çıkarmak

için Resûlullah tarafından gönderildiğinde, kendisi pek meşhur ve herkes tarafından tanındığı için Mekkeliler bu "şeytan'ın muhakkak tehlikeli ve kötü bir iş için gelebileceğini" düşünerek onu takip ettirmelerine rağmen bu cesur ve kahraman Bedevî vazifesinde muvaffak olmuştur. Bütün müslüman elçilerin en kıdemlisi olan bu sahâbî, Resûlullah tarafından on'dan fazla çeşitli nâzik iş için gönderilmişti. Fakat Muhammed A.S.S. *"dîn neşri"* işlerinde çalışacak kimselere ihtiyacı olduğu zaman bu *'Amr'ubn Umeyye*'den gayrı kimseleri seçiyordu: Bunlar halîm, selîm ve güzel söz söyleyebilen, belâğat sâhibi, İslâm ilâhiyatı konusunda iyi yetişmiş, zâhid ve dînin en müteferri ahkâmını titizlikle yerine getiren kimselerdi. Bu konuda *Ali* R.A., ***Hâlid*** ve *'Amr'ubn umeyye*'den daha çok muvaffak olmuştur.

1779. Vâlilerine söylemiş olması muhtemel aşağıdaki söz Resûlullah'a atfedilir:

> Şâyet bana bir haberci(elçi) gönderecek olursanız, bunu vechi yakışıklı ve adı güzel olanlar arasından seçiniz"[1968]

Buna bakacak olursak, onun elçileri seçişinde insanların dış görünüşü müessir olmaktaydı. Bizans İmparatoru *Heraklius*'un huzuruna iki defa giren *Dıhyet'ul-Kelbî*'yi hatırlayalım; kendisi o kadar yakışıklı ve mütevâzin idi ki melek Cebrâîl, Allah'ın vahyini Resûlullah'a getirirken ekseriya işte bu *Dıhye*'nin görünüş ve kıyafetinde ona görünüyordu[1969] (Evvelce de işâret etmiştik ki Resûlullah, *Dıhye*'nin aynı şekilde güzelliği ile şöhret yapmış kız kardeşini nikâhlamak istemişti).

1780. Resûlullah tarafından gönderilen elçiler, bizzat Arabistan'a veya arapçanın pek iyi bilinip konuşulduğu yahut en azından bu ülkeler hükûmdarlarının arapça mütercimlere mâlik olmak için gerekli vasıta ve tedbirleri aldıkları (Suriye, Irak, Habeşistan ve Mısır gibi) komşu memleketlere gitmişlerdir. Bu duruma göre, gönderilen bu elçilerin yabancı dil bilmeleri meselesi mevzûbahis olmamaktadır. Bununla beraber Resûlullah, elçi olarak vazifelendirildikleri Suriye, Irak, Habeşistan v.s. memleketlerde esasen evvelce seyahat etmiş olan şahsiyetlerin bu ülkelere gönderilmesine dikkat ediyordu[1970]. Bu elçilerin, Re-

---

1968. Suheylî, II, 64.

1969. İbn Sa'd, 3/II, s. 52 ve 4/I, s. 184; İbn Hişâm, s. 685; A. b. Hanbel, (No. 5857) ile II, 107 ve III, 334.

1970. Suheylî, II, 253.

sûlullah'ın kendilerini gönderdiği ülkelerin lisanını biraz bilmeleri muhtemel bulunmaktadır.

1781. (b) Gönderilen haber (mesaj): Bu her zaman için Resûlullah'ın *mührü* ile de mühürlenmiş yazılı bir vasîka halinde idi. Mektupların bize kadar gelen asıllarıyla ilgili haber ve hadîslerdeki mâlûmat, yabancı büyük hükûmdarlara gönderilen mektupların parşömen, fakat Arap kabile şeflerine tevcih edilmiş olan imtiyâz fermanları(şartları)'nın deri parçaları üzerine yazılmış oldukları hükmüne varmamıza imkân verecek şekildedir[1971]. Umumiyetle *mühür,* mektubun nihâyetine vurulurdu; işâret edilmektedir ki Resûlullah, *Dûmet'ul-Cendel'*li *Ukeydir* ile akdettiği anlaşmaya, anlaşılan bu zâtın talebi üzerine, mürekkebe bulanmış parmağı ile bir çizgi veya bir iz kondurmuştu. Diplomatik yazı uslûbu basit ve sâde olup pek fazla değişik arzetmemekteydi; mektuplar ve hattâ muâhedenâmeler umumiyetle: "Bism'illâh'-irrahmân'irrahîm"(: Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla) formülü kullanılarak başlıyor ve dâima gönderenin adı ve sonra mektubu alacak olan kimsenin adıyla devam ediyordu; bunu müteakip Allah'a hamd ü senâ ediliyor ve sonra haber ve anlaşma metninin kendisi geliyordu. Yazının en sonunda, şâyet yazıyı alan Müslümansa "Selâmün aleyke"(: Allah'ın selâmı sana olsun), şâyet Gayrımüslim ise "Selâmün alâ men'ittebea'l-hüdâ" (: Allah selâmı hidâyet yolu üzerinde bulunana olsun) ibâresi bulunuyordu. *Mühür* vesîkanın en son yazısıydı. Bize kadar ulaşmış olan metinler göstermektedir ki, Resûlullah *şâhid'*lerin adlarını sadece anlaşma metinlerine değil ve fakat arâzi bağışlarına*(: İktâ'*lara) vesâireye de dercetmekteydi. Bazan yazıyı yazanın adına da raslanmaktadır. Fakat buna tatbikatta sıkı surette riâyet edilmiş değildir. Resûlullah'dan gelen hiçbir mektup yahut muâhedenâme tarih taşımamaktadır. Hakîkatte ancak Halîfe *Ömer* R.A. zamanındadır ki İslâm Hükûmeti bir tarihlendirme sistemi yani, Hicrî tarih esasını kabul etmiştir[1972] Hatırlatalım ki, *Hudeybiye* anlaşması aktedildiği sırada Mekkeli murahhasın ısrarı üzerine Resûlullah, vesîkanın başlığında "Yâ Allah, Senin adına" şeklindeki İslâm öncesi formülünün kullanılmasını kabul etmişti. Gönderilen kimsenin ünvânı meselesine gelince Müslüman Hükûmeti bunlar için: "Heraklius, Bizanslıların Büyük Başkanı", "Mukavkıs, Mısırlıların Büyük Başkanı", "Ferveh'ud-Du'ilî, Semâve Hükûmdarı", v.s. gibi sâde ve basit ünvânlar kullanıyordu. Muâhedenâmeler için umumiyetle her iki tarafın şâhidleri bulunur ve bunlar vesîkanın altını imzâlarlardı. Mek-

---

1971. *el-Vesâ'ik us-Siyâsiyye,* No. 233.

1972. Kettânî, I, 180-183.

tuplar için olduğu kadar, bunlara verilen cevapların da lisanı, değişmez bir şekilde arapça olduğu anlaşılmaktadır. Bizans, Habeşistan yahut Mısır(: Mukavkıs) hükûmdarlarına atfedilen cevaplar bu hususta bir istisnâ teşkil etmemektedir. Bununla beraber, Yahudilerle aktedilen muâhedenâmeler, yahut en azından onlar tarafından gönderilen mektuplar, Arap dilinde olmakla beraber İbrânî alfabesiyle yazılmış bulunduğu kanaatini beslememize imkân bırakır. En azından şu vâkı'a bunun bir gerçek olduğunu göstermektedir: Resûlullah, kâtibi *Zeyd'ubn Sâbit*'e "Mektuplarımla ilgili hususlarda Yahudilere itimadım yoktur", diyerek ona İbrânî alfabesini öğrenmesini emretmişti[1973] ve *Zeyd* de bunu onbeş gün gibi kısa bir zamanda yapmayı başarmıştı. *Heraklius*'a atfedilen ve Resûlullah'a hitâben yazılmış bir mektup, gönderilenin (: Muhammed) adıyla başlamakta, gönderenin (: İmparator) adıyla devam etmektedir. Kendisine az itimad edilen *Ya'kûbî*'den[1974] gayrı klâsik kaynaklar, her ne kadar bu mektubu zikretmezlerse de biz, daha sonraki Halîfeler devrinde Bizans'ın sâhip olduğu teâmül ve âdetten bahsedelim; "Merasimler Kitabı"nın mükâtebe protokolü bakımından Halîfe'nin adı, hitâbet kısmında İmparatorunkinden evvel gelirdi; halbuki Bizans'ın, Batılı krallarla olan mükâtebelerinde bunun tersi bir sıra yürürlükteydi. Halîfe, Hâcer soyundan gelenlerin (başkanı hâkimi): διατακτωρ (yani *Diyataktör)* ünvânıyla tavsif edilir ve üç şeref lâkabına sâhip kılınırdı. Kendisine gönderilen mektup dört *nomismata* değerinde altın mühürle mühürlenirdi[1975]. Mektuptan ayrı, gönderilen elçi şüphesiz vazifesiyle ilgili şifâhî bir tâlimat da alıyordu.

1782. (c) Resûlullah devrinde *pasaport* veya sair *hüviyet vesîkaları* mevcut değildi. Hudut muhâfızlarının yanına varılır ve şâyet bunlar râzı edilirlerse geçişe imkân verirler ve elçinin emniyetini temin ederlerdi. Medine'de bu tip hey'etlerin ikametlerine hasr ü tahsis edilmiş evler bulunur ve bazan da bu hey'etler Medine Câmii avlusunda kurulan çadırılarda bile kalırlardı. Resûlullah bunlara, kaldıkları müddetçe devamlı misafirperverlik gösterirdi. Heraklius tarafından Resûlullah nezdinde gönderilmiş olan *Tanûhî* Arap elçi Resûlullah'a bir sefer halinde iken kavuşmuştu; *İbn Hanbel* açıklamaktadır ki Resûlullah'ın sahâbesinden biri bu elçinin mes'ûliyetini üzerine almış ve ona misafirperverlik göstermişti[1976]. Elçinin canı olduğu kadar, tam

---

1973. Ebû Dâvud, 24/2 v.s.
1974. Ya'kûbî, II, 84; *el-Vesâ'ik*, No. 28.
1975. Bréhier, *Institutions de l'Empire Byzantin*, s. 284.
1976. A. b. Hanbel, IV, 74-75.

bir mal emniyeti de Araplar arasında daha Islâmdan önce bile, iyice kök salmış bir âdetti. Uhud harbi sırasında, Resûlullah'ın amcası *Hamza*'yı savaş alanında katleden *Vahşî* adındaki köle, daha sonra İslâma girmek istediğinde, Resûlullah'ın girişebileceği herhangi bir intikam hareketinden kendini esirgemek maksadıyla *Tâ'if* şehrinin elçisi sıfatıyla o'nun huzuruna girmiş bulunuyordu[1977]. Bu konuda Resûlullah'ın sahte peygamber Museylime'nin elçilerine karşı söylemiş olduğu söz belâğat taşır: "Şâyet elçilerin katli mümkün olsaydı sizin boyunlarınızı vurdururdum"[1978] (bu elçiler mürted kimselerdi). Muhammed A.S.S.'ın huzuruna gelen elçilik hey'etleri, ikametleri ve dönüş seyahatleri boyunca tam bir serbestiyet içinde bulunurlardı; hey'etler sâdece bir tek defa o da muvakkaten şu muâmeye tâbi tutulmuşlardır: *Hudeybiye* seferi esnasında Resûlullah müzâkerelere önden başlamak üzere Mekke'ye bir temsilci göndermişti: bu temsilci bir müddet alıkonulmuş ve Müslüman Ordugâhında onun katledildiğine dair bir de haber şâyi' olmuştu. Daha sonra İslâm Ordugâhında Mekkeli delegelerle bir anlaşma aktedilmesi üzerine Resûlullah onlara hitaben "Bizim elçimiz emniyet ve selâmet içinde geri dönünceye kadar siz bir yere hareket edemezsiniz" demişti. Anlaşmanın aktedilmiş olması üzerine bu elçiler bir müşkilât çıkarılmaksızın iâde edilmiştir[1979]. Üzerinde pek az tafsilâta sâhip olduğumuz bir diğer vâkı'ayı da zikredelim:

> "*Ebû Râfi'* şöyle dedi: 'Kureyşliler beni Resûlullah'ın huzuruna gönderdiler,onu görür görmez kalbime İslâm îmanı düştü ve şöyle dedim: — Ey Allah'ın Resûlü, ben aslâ o Mekkelilerin yanına dönmem! Resûlullah da cevâben: — Ben anlaşmaları bozamam ve elçileri alıkoyamam; o halde (şimdi) geri dön, şâyet şu anda olduğu gibi hâlâ aynı fikirde kalacak olursan aramıza tekrar gelebilirsin! Ben geri döndüm, sonra Resûlullah'ın huzuruna tekrar gelerek İslâmı kabul ettim. Râvî *Bukeyr*: Ben biliyorum ki *Ebû Râfi'* bir Mısırlı (Kopt) idi diye ilâve etmiştir"[1980].

Bu hâdisenin cereyan ettiği tarih bilinmemektedir. Acaba *Ebû Râfi'* bazı esirlerin fidyei necât işlerini görüşmek üzere Bedr harbinin hemen ertesi günü gönderilmiş bir elçi miydi? Bu sırada *Ebû Râfi'* köle statüsündeydi[1981]. "Diplomatik muâfiyet ve imtiyâzlar" arasında, hat-

1977. Bk. Buhârî, 64/23.
1978. İbn Hişâm, s. 965; Ebû Dâvud, 15/154; Dârimî, 17/59; A. b. Hanbel, I, 384 (No. 3642)
1980. Ebû Dâvud, 15/151.
1981. İbn Hişâm, s. 460.

tâ elçi fırsattan istifâdeyle ticâret bile yapıyorsa "gümrük vergisinden muâf" tutulması da vardı. Müslüman hukukçulara göre bu imtiyâz mütekabiliyet hâlinin mevcut olması halinde tanınabilir[1982]. Kaynaklarımız (bilhassa İbn Hişâm), Resûlullah'ın elçileri arasında *Dıhye*'nin, *Heraklius*'un nezdine giderken bazı ticârî emteayı da berâberinde götürmekte olduğunu katî ve sarih olarak ifâde ederler ki bu mallar *Cüzâm*'ların ülkesinden geçerken yağma edilmiştir (Yukarda geçen "Bizans'la İlişkiler" bölümüne bakınız). Diğer bir diplomatik muâfiyet "dîn ve vicdan hürriyeti"dir. Bunun misâli olarak Necrânlı Hıristiyan temsilcileri, hey'et halinde Medine'ye geldiklerinde, Resûlullah ile olan bir müzâkere celsesinde (kendi dînlerine göre) ibâdet etmek istemeleri üzerine o sırada hey'etin içinde bulunduğu Medine Câmii'nin bizzat dâhilinde bunu yerine getirmelerine Resûlullah'ın müsaade etmesi gösterilebilir. Müslüman müerrihlerin dediklerine göre onlar, doğu tarafına dönmüşler ve belki de Haç Putlarını da çıkarmışlar ve Câmi içinde Hıristiyanlara has ibâdetlerini yerine getirmişlerdir[1983].

1783. (d) Kabul ve istikbal merasimleri: Kat'î ve sarih delillerden öğreniyoruz ki Resûlullah'ın en yakın arkadaşlarından bazıları, yeni gelen yabancılara bir elçinin huzûra giriş merasiminin nasıl olacağını öğretiyorlardı ki bunlar pek sâde bir yapıya sâhipti: Bilhassa putperestlikle ilgili, meselâ (gelen elçinin) "secde etmesi", gibi hususların bertaraf edilmesi icabetmekteydi[1984]. Bedevîler bir görüşme sırasında görüştükleri "muhâtaplarının sakallarını tutma" âdetine sâhiptiler ki bu yasak edilmiştir"[1985]. Öyle anlaşılıyor ki bazan verilen bu tâlimata rağmen yabancı hey'etler bazı uygunsuzluklara sebebiyet verecek şekilde kendi alışkanlık ve âdetlerine göre hareket ediyorlardı. Buna mukabil, Müslüman elçiler, kabul edildikleri Sarayın gayri İslâmî protokol kaidelerinin hepsini aynen kabul etmek istemiyorlar ve meselâ her kim olursa olsun, hiçbir şahsın önünde, sadece Allah'a mahsus olduğu için, secde etmiyorlardı. Medine'deki kabul merâsimleri umumiyetle Câmii Kebir'de, elçiler sütûnu *(Ustuvanet'ul-Vufûd)*'nun bulunduğu yerde yapılırdı. Bu sütûn bugün dahi Resûlullah'ın yabancı elçilerle görüşüp karşılaştığı yeri yâdetmektedir. Öyle anlaşılıyor ki bu elçilerin hemen hemen tamamı Gayrımüslim idiler. Resûlullah'ın kendisi, ve müzâkereler sırasında etrafında bulunan ya-

1982. Serahsî, *Şerhi Siyeri Kebîr,* IV, 67.
1983. İbn Hişâm, s. 402.
1984. İbn Hişâm, özellikle s. 916.
1985. İbn Hişâm, s. 744.

kın müşâvirleri, bütün yabancı hey'et mensupları gibi güzel güzel elbiseler giyinirlerdi[1986]. *İbn Sa'd* bize rivâyet eder ki[1987]:

"Resûlullah'ın üzerinde olduğu halde elçilik hey'etlerini karşıladığı kaftanı ve bununla berâber elbise de *Hadramut* mamulâtıydı ve bu kaftanın uzunluğu dört zirâ' (arşin), genişliği iki zirâ' ve bir karış idi. Bütün bunlar hâlâ, elbise pek eskimiş dahi olsa, Halîfelerin muhafazası altında bulunmaktadır. Bu elbise, diğer bir kumaşla takviye (duble) edilmiş vaziyette olup Halîfeler bunu biri Kurban ve diğeri Ramazan bayramlarında olmak üzere her iki bayramda da giymektedirler."

İstanbul'da Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan *Hırkai Şerîf* şâyet gerçekten de Resûlullah'ın mezkûr kaftanı ise, günümüze kadar muhâfaza edilmiş demektir.

1784. (e) Umumiyetle elçiler, vazifeyle gittikleri kimselere takdim etmek üzere berâberlerinde "hediyeler" de götürürlerdi. Tarihî kayıtlar bize, diğerleri meyânında Habeşistan'ın *Necâşî*'sinin, Mısır'ın *Mukavkıs*'ının, Bizans İmparatorunun hattâ İmparatoriçesi *Bûrân Duht*'un Resûlullah'a elçilerle berâber hediyeler gönderdiğinin tafsilâtını vermektedir. Kendi ülkelerine geri dönmeden evvel, bu elçilik hey'etlerine Resûlullah tarafından mukabil hediyeler verilirdi. O kadar ki, Resûlullah ölüm döşeğindeyken sözlü vasiyet yoluyla "kendisinin dâima yapma âdetinde olduğu vechile elçilere eksiksiz iyi muâmele etmelerini" emretmişti[1988]. Resûlullah hususî elçiler vasıtasıyla İslâma girmeye dâvet ettiği yabancı hükümdarlara kendisi, bildiğim kadarıyla hiçbir hediye göndermiyordu. Sadece aşağıdaki atıf bunun aksini gösterebilecek niteliktedir: Resûlullah, bir gün yeğeni *Ca'fer'ubn Ebî Tâlib*'e hassaten kıymet ve değeri çok yüksek bir elbise gönderdi ve "Sen bunu kardeşin Habeşli *Necâşî*'ye gönderebilirsin"[1989] diye de haber verdirdi. Resûlullah seyahat halinde bulunduğu sırada elçileri kabûl etmek icabettiğinde, işler o kadar kolay olmuyordu. *Tebûk*'te kendisine mülâki olan Bizans elçisine, "kendisinin esas bulunduğu yerden uzak olduğunu, böyle olmasaydı âdeti vechile kendisine hediyeler ihsân edebilecek olduğunu" beyân etmesi bunlardandır. Bu özür beyânını işiten sehâbeden biri, varlıklı bir sahâbî olan *Osman* R.A., kendi eşyaları arasından değerli bir elbise çıkardı ve elçiye hediye etmesi için bunu Resûlullah'a verdi; Resûlullah da bundan çok memnun

1986. Makrîzî, I, 509.
1987. İbn Sa'd, I/2, 153.
1988. Buhârî, 64/87.
1989. İbn Sa'd, I/2, s. 152.

kaldı[1990]. Bazan şu veya bu politik sebeble, kendisine gönderilmiş olan hediyeleri kabul etmeyip reddediyor ve büyük bir ekseriyetle de bunları kabul ediyordu. İslâm hukukçuları daha pek erken bir devirden itibaren bazı istisnalar bir yana, huzuruna çıktıkları bir hükûmdar tarafından verilen hediyelerin elçiye ait olmayıp Devlet Hazinesine konması mecbûriyetine hükmetmişlerdir[1991]. Bu münâsebetle aşağıdaki iki vak'aya işâret edelim: Şamlı Ğassân prensi ***Hâris'ubn Ebî Şemir,*** Resûlullah'ın göndermiş olduğu elçiye yüz miskal altın vermişti[1992]. (Bunun sonrasını bilmiyoruz. Muhtemelen Resûlullah, aynı elçi tarafından durumdan haberdar edilmesi üzerine bu elçinin almış olduğu bu hediyeyi kullanmasına müsaade etmiştir). İkinci vak'-ada ise, Resûlullah'a gönderilen elçi vasıtasıyla birçok hediyeler getirildi ve o da bunları elçi ile birlikte paylaştı[1993]. Öyle anlaşılıyor ki bu konuda mevcut iç hukukla ilgili kaideleri tâyin etmek, elçiyi gönderen Hükûmet'e bağlı oluyor ve zaman zaman değişebiliyordu.

1785. (f) Müslümanların diplomatik münâsebetlerine âmil olan vesîleler, bizzat Resûlullah'ın devri de dahil, pek muhteliftir: esir mübâdelesi, İslâm'ın teblîğ edilmesi, bir üçüncü ülkede bir düşmanın tertip ve desîselerine engel olma arzusu, yahut yabancılar yanında kalan Müslümanların içinde bulundukları şartların ıslâh ve düzeltilmesi, nikâh talebi, mülteci müsulümanların geri gönderilmesini talep, takviye kıt'-aları gönderilmesini isteme, anlaşma ve muâhedeler akdi, her nevî haber alma işleri v.s.. Hattâ Muhammed A.S.S.'ın huzûruna muhtelif sebebler dolayısiyla yabancı hey'etler geliyordu. Bunların gelmelerine vesîle teşkil eden hususlar arasında, kendi ülkelerinin ahâlisinin İslâmlığı kabul ettiğine dair haber getirmeler de bulunmaktadır.

Başşehirde Hükûmet teşkilâtı ve arşivler:

1786. Medine'de Hükûmet teşkilâtı pek sâde idi. Resûlullah bir şeyi yazdırmak istediği vakit, yazısı okunaklı bir sahâbîyi çağırıyordu. Komşu kabilerler aktedilen muâhedelerden ibâret ilk resmî vesîkalarda ne imzâ, ne mühür ve ne de tarih mevcuttur: Okuma-yazma bilmeyen Bedevîler için yazılan birkaç kelime kâfi geliyordu. Hükûmetin bu vesîkalardan birer *kopya* kendisi için çıkarıp çıkarmadığı

1990. İbn Hanbel, IV, 74-75.

1991. Fetâvî el-Alemgîrîye (Yahut Hindîye), III, 265-6. Şeybânî'nin naklettiğine göredir.

1992. İbn Sa'd, 1/II, s. 17.

1993. Tabarânî, *Kebîr,* II, 289/a, b; *Arabica,* 1955, II, 105. not.

malûmumuz bulunmamaktadır. Bir müddetin geçmesini müteakip vesîkalarda, o vesîkayı kaleme alan kimsenin adı metnin sonunda görünmeye başlamaktadır. Arâzi bağışları(*:iktâ*'lar) yahut diğer mühim vesîkalarda bir "tasdîk ve şehâdet formülü" ve kezâ "Resûlullah'ın mührü" görülür.

1787. *Hudeybiye* muâhedenâmesi hakkında müerrihler beyân etmektedirler ki bu anlaşma metni, her iki tarafa da birer tane verilmek üzere *iki nüsha* halinde tanzim edilmişti. Bazı delîl ve işâretlere bakacak olursak, mühim vesîkaların kopyaları Resûlullah'ın evinde bulunuyor ve o bunları yastığının altında muhâfaza ediyordu. Hicrî 1. yılda meydana getirilen "Medine Şehir-Devleti Anayasası" kılıcın('ın kının)a raptedilmiş bulunuyordu. Halîfe *Ömer*'in zamanında ihdâs edilmiş bir "kutu" veya "sandık"tan bahsedilir ki bu Halîfe, muhtelif ülkelerle aktedilmiş olan anlaşmaları bunun için saklamaktaydı.

1788. *Devlet Mührü*'ne gelince, bütün müerrihler ittifak halinde, Resûlullah'ın yabancı hükûmdarları İslâma dâvet için onlara hitâben mektuplar göndermeye karar verdiği devirde, yani H. 6. yılın sonlarında mührün kullanılmasına başlandığını ifâde ederler. Kendisine, yabancı hükûmdarların bir sahîhlik alâmeti olmak üzere, mektupların sonuna bir mühürle işâret konmasını lüzumlu saydıkları beyân edilmişti. Bunun üzerine Resûlullah Medineli bir san'atkârdan "gümüş bir yüzük biçiminde" ve *habaşî* (denen kıymetli taştan) bir mühür kısmı bulunan ve kendi adını taşıyan bir "mühür-yüzük" kazımasını istemişti[1994]. Diğer bir hadîse göre[1995] *Mu'âz'ubn Cebel* Yemen'den (H. 9. yılda) dîndârâne bir cümle yani (Muhammed Resûlullah) formülünü taşıyan iri ve kalın bir yüzük* getirdi. Bu yüzük Muhammed A.S.S.'ın hoşuna gitti ve *Mu'âz* buna ona verdi. Diğer hadîslere nazaran Resûlullah'ın yüzüğü, tamamen "gümüşten mamûl", iri ve kalın bir yapıdaydı. Bir diğer hadîsde ise, evvelâ "altından iri bir yüzük" îmal edilmiş ve Resûlullah bunu bir müddet parmağında taşımış ve sonra erkeklerin altında süs eşyası takmalarının gayrı meşrû olduğunu beyân etmesini müteakip kendisi, "gümüşten iri bir yüzük" takınmıştır.

1789. Onun son zamanlar keşfedilmiş mektuplarından beş tanesinin asıllarına bakarak bu mührün *yuvarlak*, takriben *iki santim* kutrunda ve *üç satır* halinde yazısı bulunan bir şekilde olduğu neticesini

---

1994. İbn Sa'd, 1/II, s. 162-65.
1995. *A.g.e.*, aynı yer, s. 165.
* Günümüzde şövalye yüzüğü diye bilinen cinsten bir yüzük (Mütercim).

çıkarmaktayız. Bu üç satırın en altta bulunanında *Muhammed, ortada*kinde *Resûl* ve en yukarıdakinde de *Allah* yazısı bulunmaktadır. Bu durum ilk devirlerden itibaren müslüman klâsik tarihçi ve muhaddisler tarafından da doğrulanmaktadır. Mührün "(şehâdet) formülü"nü* taşıdığını beyân eden kimselerin bu nakilleri yukarki izahımızla tezat halinde değildir; zîra malûmdur ki (Muhammed Resûl-Allah) kelimei şehâdetin ana noktalarını ihtivâ etmektedir. Durum ne olursa olsun, ilk Halîfeler bu yüzüğü tevârüs etmişler ve bu, *Osmân* R.A.'ın Halîfeliği sırasında birgün bir kuyuya düşmesine kadar *Devlet Mührü* olarak kullanılmıştır; Halîfe tarafından harcanan bütün gayretlere rağmen Mühür bu kuyudan bulunup çıkarılamamıştır.

1790. *Mu'aykıb'ubn Ebî Fâtıma*'nın mühür muhâfızlığı işiyle vazifelendirildiği zikredilmektedir. Ancak Resûlullah yüzük-mührü parmağında devamlı taşıdığına göre bu vazife, mührü saklamak, muhâfaza etmek şeklinde değil de, sadece vesîkaları mühürlemek ve sonra mührü tekrar Resûlullah'a iâde etmek tarzında anlaşılabilir.

1791. Vesîkalar, parşömen veya deri parçaları üzerine yazılıyordu. Mürekkeb, kalem ve bu hususla ilgili sâir şeyler hakkında Resûlullah'ın siyeri ile ilgili tarihî eserlerde sarih bir malûmata raslamadım. Yazılan yazının mürekkebi, üzerine bir miktar kum veya ince toprak dökmek suretiyle kurutuluyordu; o sırada kurutma kâğıdı yoktu. H. 2. yılda Resûlullah Ordu Kumandanı *Abdullah İbn Cahş'*a gizli ve şahsa mahsus bir tâlimatnâme vermiş ve bunu aslâ hemen okumamasını, iki gün müddetle serbestçe yol aldıktan sonra bunu açıp içinde yazılana göre hareket etmesini emretmişti. Belki de bu mektup bir zarf içinde ve üzeri meselâ bir nevî kil ile damgalanmış ve iyice kapatılmış vaziyetteydi.

Çağdaş yabancı elçiler ve Hükûmet temsilcileri:

1792. Az evvel gördüğümüz gibi Resûlullah'ın sağlığındaki İslâm Hükûmeti, sadece kabileler yahut Arap âhalî ile değil, aynı zamanda Bizans, İran, Habeşistan gibi birçok komşu devlet hükûmdarları ile de diplomatik münâsebetlere sâhip olmuştur.

1793. Ne kadar kuvvetli yahut ne derece müstakil olursa olsun, Arabistan'daki kabileler için "merkezî bir Hükûmet teşkilâtı" mevzûbahis değildir. Umûmiyetle, husûsî memurlar vasıtasiyle gönderilen yazılı mesajlar bile söz konusu edilemez: Ekseriya kabilelerin tam yetkili elçileri şifâhî mesajlar taşırlardı. Bu elçilerin seçimine gelince; umu-

* Kelimei şehâdet (Mütercim).

miyetle Resûlullah'ın huzuruna gelen kimseler kabile başkanı, ender olarak da herhangi bir diğer kimseydi. Bu elçiler İslâm devleti hududunda istikbal edilir ve Medine'ye kadar kendilerine yol gösterilirdi. Ekseriyetle bunlar Muhammed A.S.S.'a, at, deve veya bal, tereyağı, dokuma v.s. gibi geldikleri mahalle has mâmûlâtı getirirlerdi. Bu elçilerin gönderilmelerindeki maksat ve sâik sayılmayacak kadar çoktur: İttifaklar, dînî veya siyâsî tâbiyyet, harp esirlerinin mübâdelesi, af talebi, askerî veya tıbbî yardım isteği ve diğerleri.

1794. İyice teşkilâtlanmış ülkeler hakkında, bunlarla olan münâsebetler pek sık olmadığından ve vak'anüvislerin eserlerinde fazla bir ize tesâdüf edilmediğinden zikre değer pek çok bir şeye sâhib bulunmamaktayız. Heraklius'un kendi tebeası arasından elçi olarak seçtiği *Tenûh* kabilesine mensup Hıristiyan bir Araptan bahsedilmektedir. *Ya'kûbî* tarafından zikredilen *Heraklius*'un mektubuna gelince; bunun metni Bizansa has mûtad hususiyetleri taşımamaktadır. *Justinien*'in *Osmân'ubn Huveyris* adındaki bir Mekkeliyi "Kral" yahut "en büyük idâre amiri"(: Patrice) olarak bu şehre tâyin ettiğini daha evvel belirtmiştik. Bu konuda tarihî kayıtlarda şu mâlûmat verilir: "O, İmparatorun *tasdik beratı* da yanında olduğu halde Mekke'ye gitti. Bu mektup metninin sonunda "altın"dan bir mühür işaret vardı". Fakat Resûlullah'a gönderilen mektup hakkında aynı kaynaklarda buna benzer hiçbir mâlûmat verilmez. Bu hâle göre bu mektup yine de şu veya bu derece bir sahîhlik imkânına sâhipse, biz bahis konusu edilen mektubun *Heraklius*'un bir İmparator sıfatıyla değil de şahsî ve husûsî bir yazısı olduğunu düşünebiliriz. Sâdece Resûlullah'ın gönderdiği elçinin, iranlılarla yapılan savaş dönüşü *Heraklius*'un uğradığı *Aelia Capitolina*(: Kudüs) şehrinde imparator tarafından kabul edildiği Bizans'lı vak'anüvisler tarafından zikredilmiş bulunmaktadır. Fakat bununla ilgili kabûl merâsimi hakkında hiçbir tafsilât vermezler. Hatırlatalım ki Resûlullah'ın bu elçisi, şahsen *Heraklius*'la karşılaşma imkânlarına hiç bakmaksızın Filistin'deki *Busrâ* şehri Bizans vâlisine mektubu vermiş olması gerekmekteydi. Durum ve şartlar öyle gelişti ki neticede *Heraklius,* bu elçiyi şahsen kabûl etmiştir. Muhtemelen İmparator, elçiye şahsen ve aynı şekilde Resûlullah'a götürülmek üzere hediyeler vermiştir. Mâlum olduğu veçhile bundaki maksat ve sâik, hem dînî ve hem de siyâsî mahiyettedir.

1795. Resûlullah'ın elçisinin *Medâyin*(: Ctésiphon)'de kabul edilişi hakkında daha da az tafsilâta sâhibiz. Bütün vak'anüvisler, İran İmparatoru *Husrev*'in bu "hidâyete dâvet yazısı" üzerine kendisini hakarete uğramış telâkki edip Resûlullah'ın mektubunu yırttığını söylerler. Hattâ bazıları, Yemen'deki İran vâlisine Resûlullah'ın bizzat

Medâyin(: Ctésiphon)'e gelmesi için gerekenin yapılmasını emrettiğini ve bu vâlinin, iki memurunu Medine'ye gönderdiğinde, bu dâvetin yerine getirilmesinin mümkün olmadığı cevabının bu elçilere verildiğinden bahsederler. Gelen elçilik hey'etlerine iyi muâmele etme îtiyâdı mûcibince, Yemen'den gelen bu memurlara Resûlullah tarafından hediyeler verildiği kaynaklarda zikredilmektedir. Kezâ İran'da pek az hüküm süren İmparatoriçe *Bûrân Duht*'un elçisi hakkında daha da az şey bilinir ki, *Tabarî*'ye göre[1996] bu İmparatoriçe, Medine'ye bazı hediyeler gönderilmiştir. Belki de İran'ın bu kadın hükûmdarı, Resûlullah'ın elçisinin *Medâyin*(: Ctésiphon)'deki kabûlü sırasında evvelce cereyan eden kötü hâdise ve yanlışlığın telâfi edilmesini arzu etmekteydi. *Tirmizî* ve *İbn Sa'd*[1997] bize, Resûlullah'ın kabûl ettiği ve *Kisrâ*(: İran İmparatoru) tarafından gönderilen hediyelerden bahsetmektedirler. Fakat, *Kisrâ*'nın bu hediyeleri, ilk İslâm elçisinin kabûlü sırasında mı yoksa sonradan mukaabil İran elçisinin gönderildiği sırada mı yola çıkarıldığına dâir bir bilgi vermezler.

1796. Muhammed A.S.S. ile Mısır kralı arasında teâtî edilen mesaj mübâdelesi, Başşehir siyâsî teşkilâtı hakkında bize hiç bir mâlûmat bırakmış değildir. Muhakkak ki bu Hükûmdar, mektubunda sayılan birçok hediyeler göndermişti. Hatırlanacağı veçhile bu *Mukavkıs* tarafından arzedilen câriyelerden birinden Resûlullah'ın *İbrâîm* adındaki oğlu dünyaya gelmişti. Diğer bir köle de *Mâbûr* adını taşıyan hadım bir kimseydi.

1797. *Necâşî* ile olan diplomatik münâsebetler hakkında dahi ayrıntılı bir bilgiye sâhip bulunmaktayız. Bu hükûmdar, kendisine atfedilen cevâbî bir yazısında Resûlullah'a göndermiş olduğu hediyeleri sayıp dökmektedir.

1798. Doğrusunu söylemek icabederse araştırmamızın bu kısmının tarihî malzeme ve delil bakımından çok eksik ve noksan tarafı bulunmaktadır.

1996. Tabarî, I, 2163.
1997. Tirmizî, 19/23; İbn Sa'd, 1/II, s. 107.

Resûlullah'ın Tâkip Ettiği Siyasetin Temel Umdeleri

1799. Muhammed A.S.S.'ın bedenen ve rûhen, gece-gündüz tahakkuku için çalıştığı gayeyi, yani her iki dünyada, *Dâr'ud-dünya* ve *Dâr'ul-âhıre*'de insanın saâdet ve iyiliği gayesine mâtuf çalışmalarını yukarki bölümlerde tetkik etmiş bulunmaktayız. İşte şimdi tetkik edeceğimiz şey, bu gayeye varmak için onun kullandığı metod ve tâkip ettiği umdeler olacaktır. Onun güttüğü siyâsetin umdelerini daha iyi değerlendirebilmek için ülkenin çöllük bir yapıya sâhip olduğunu ve o sırada Yarımadada hüküm süren "tam bir karışıklık hâli"*(; bellum omnium contra omnes)*'ni gözden uzak tutkmaksızın halkın o sırada yarı göçebe ve yarı yerleşik bir hayat sürdüğünü unutmamak icab etmektedir. Onun takip ettiği usûlün neticeleri mâlûmdur: Mânevî ve ruhî noktaî nazardan Muhammed A.S.S., kendi cemâatine bir dîn ve hayatın bütün sâhalarında hattı hareket kaideleri vazeden bir *Şerîat* getirmiştir; maddî noktai nazardan ise, kendine tâbi olanları müstakil bir câmia halinde teşkilâtlandırmış ve onlara bir Devlet bahşetmiştir. Henüz hayattayken gerçekleşen ihtidâların muazzam sayısını ve bu devletin başlangıçta Medine şehrinin takriben yarısı iken tedricen bütün Arap Yarımadasını ve Filistin ile Mezopotamya'nın güney kısımlarını da içine alacak şekilde, bütünüyle sadece on yılda meydana getirilmiş olduğunu da bahis açılmışken hatırlatalım.

1800. Öyle anlaşılıyor ki Muhammed A.S.S. tarafından tâkip edilen siyaset, iki büyük tasnifte toplanabilir: Birincisi, zümre veya aşîret gibi özel halk çevrelerini gözetmeksizin güdülen umumî siyaset; ikincisi, bölgelere yahut halklara göre farklılaşan veya Mekke ahâlisine, Araplara Yahudilere, yabancıların himâyesi altında Arabistan'a gelip yerleşen insan topluluklarına ve nihâyet komşu bütün memleketlerin insanlarının mevzûbahis olup olmamasına göre değişen siyasettir. Bu çeşitli halk zümrelerinin siyasî (devlet yapısıyla ilgili) görünüşü olduğu kadar onların dînleri de farklı siyasete tâbi tutulmalarında bir rol

oynuyordu. Muhammed A.S.S.'ın hayatını(: *Siyer*'ini) tetkik neticesi bu konuda ortaya çıkan siyasî umdeleri onbeş madde hâlinde şöylece sıralayabiliriz:

1. İslâmın tebliğ edilmesi:

1801. "Rûhî meseleler" için olduğu kadar "maddî-cismanî meseleler" için dahi "Allah'ın dilek ve takdirine insanın rızâ ve teslimiyet göstermesi" şeklinde bir ideolojinin tebliğ edilip sayılması, Muhammed A.S.S.'ın hayatının, onun mevcudiyetinin *sine qua non* (onsuz olmayan) hikmeti vücudu demektir ve onunla eşanlamdadır. O, gaye olarak bunu kendine edinmişti ve bunun dışında kalan herşey ona ulaşabilmek için sâdece bir vasıtadan ibâretti: Bir Devlet tesisi olsun, müstakil bir câmia meydana getirmek ve buna bir de *Şerîat* (Hukûkî yapı), ahlâk, apayrı bir içtimaî yapı yahut herhangi bir diğer şey vermek şeklinde olsun bütün bunlar bu gayenin vasıtalarından ibarettir. Muhammed A.S.S., ancak bu gaye için yaşıyor ve her şeye sırf biricik gaye uğruna tahammül ediyordu. İslâmı içinde yaşadığı topluma teblîğ ve tâlim ederken hakaret ve işkencelere kendisinin nasıl tahammül ettiği evvelce görüldü. Mekkeliler ona, putperestlik aleyhinde konuşmasını kesmek şartıyla, "hükûmdarlık", "para", "en güzel kadınlar" ve arzu edeceği her şeyi teklif ettiler; onun bunlara verdiği kat'î ve nihâî sert cevap hatırlardadır:

> "Şayet siz benim sağ elime güneşi, sol elime de kameri yerleştirseniz başlamış oduğum teblîğ vazifesini durdurmayacağım".

Kendisi ikbâl ve iktidara kavuştuğunda, şahsî bir intikam yahut suçlu duruma düşenlerin sırtından zengin olmayı değil, sâdece İslâmı düşünüp ona göre hareket etmiştir.. Ona karşı Mekke'de tertiplenen suikast ve onun Hicret hareketinden bahsederken Mekkelilerin, muhâfaza için onun eline emânet bıraktıkları eşya hakkında, onun tutum ve tavrının ne şekilde tezâhür etmiş olduğunu evvelce gösterdik. Yirmi sene süren bir mücâdele ve ızdıraptan sonra aynı Mekke'nin Fethini müteakip gerçekleştirdiği bir "umumî af" hareketi, yine hatırlanacaktır. Gerçekten de o, gerek kendisinin ve gerekse arkadaşlarının Medine'ye hicret ederlerken vaktiyle geride bırakmaya mecbur oldukları gayrımenkul malları dahi geri almayı, istirdat etmeyi arzu etmemişti. Kim olursa olsun, İslâma girdiğini bildiren herkesin kötü ve suç dolu geçmişini ve hattâ Müslümanları katletmiş cânileri bile affetmiştir. onun şu hadîsi pek meşhurdur:

> "İslâm, ihtidadan önceki bütün günahları ve cürümleri siler götürür".

Ve böylece yeni bir hayat başlamış olur.

2. Herşeyden evvel ahlâkîlik ve adâlet:

1802. Harp esnasında düşmana karşı hîle, aldatma tatbik edilmesi müstesnâ, onun tefrik etmeden herkes karşısında tatbik ettiği umde, *adâlet ve ahlâkîlık* idi. Îmâ ve zımnen de olsa veya şifâhen de olsa verilen sözün tutulması (ahde vefâ) evvelki bahislerde gördüğümüz gibi, onun bütün hayatı boyunca tatbik ettiği bir politika olmuştur.

3. İnsanların eşitliği:

1803. Dîn konusunda o sâdece "bir tek ocağın (yani kendi içinden çıktığı millet'in) kaybettiği kuzular"ı* düşünmüş değildi; baştan itibaren onun tebliğ vazifesi, ne bir ırk ve ne de bir bölge ayırımı yapmaksızın bütün insanlığı hedef alıyordu. Onun bu vazifesinin ilk yıllarından itibaren muhtedîler arasında sadece Mekkeliler veya Arapları değil, Habeşlileri, Nubyalıları, İranlıları , Mısırlıları, Rumları(: Bizanslıları) ve diğerlerini bulmakta ve bunları tam bir eşitlik içinde görmekteyiz. Onun kabul edip hoş gördüğü yegâne ayrıcalık, ferdî bir durum ve vasıfla ilgilidir: Onun kullandığı ıstılah ile bu, *"takvâ* (İnsanın Allah'tan korkması ve çekinmesi neticesi onun yoluna büsbütün sarılması) sıfatıdır. O devirde, Araplar ve Yahudiler için de sınıf farkları mevcut bulunuyordu. Bazı zümrelere mensup olanların kanı, diğerlerininkinden daha değerli ve üstün sayılıyordu. Sadece müslüman olmakla değil fakat İslâm Devletinin siyasî tebaalığına(: vatandaşlığına) girmek dahi bu eşitsizlikleri ortadan kaldırıyordu. Kur'ân, aslâ "Arapların Allah'ı"ndan veya "Müslümanların Allah'ı"ndan bahsetmez. Onun bahsettiği "bütün âlemlerin Allah'ı", yani *Rabb'ul-Âlemîn olan Allah*'dır. Malûmdur ki ırka dayanan insan zümreleri, hayatiyetlerini bir müddetin geçmesi sonunda kaybederler. İslâm ise, müdâfî ve mübelliğlerinden nesil be nesil faydalanmak ve bu ırkların herbirinin sâhip olduğu fazîletlerden istifade etmek gayesiyle bu ayrı insan ırk ve zümrelerini kendi içinde toplaması neticesi büyük faydalar elde etmiştir ve daha da edecektir. Felsefî olduğu kadar tasavvufî, ilmî, edebî ve diğer sahalardaki İslâm düşüncesi, ancak asırlar boyunca muhtelif ülke ve kıt'alardan devşirilen muhtedilerin İslâmlık sînesinde toplanması suretiyle zenginleşip gelişebilecektir.

---

* Müellif burada elde mevcut İncil'in bir cümlesine atıfda bulunmaktadır (Mütercim).

4. Dâhilde tesânüt ve sulh ü sükûn:

1804. İslâm zuhûrundan az önce Arabistan'da oturan insanlar, dâhilî savaşlardan son derece zarar görmüş vaziyetteydiler. İdâre ve hükûmet edilmeleri hiç de kolay olmayan, evvelce birbirlerinin düşmanı olan fert ve zümrelerin bulunduğu müslüman câmiada İslâm dâveti kimseyi birbirinden tefrik edip ayırdetmiyordu. Önce söyliyelim ki, Hicret sırasında Medineliler iki boy hâlinde birbirinden ayrılmışlardı; *Evs* ve *Hazrec.* Bu ikisi, nesiller boyu birbirlerinin kanını akıtmışlardı ve işte böyle bir câmia nezdinde Resûlullah sığınacak bir yer aramıştı. *Bedevîler* ise daha başka bir takım disiplin meseleleri ortaya çıkarmışlardı. Ayrıca Arabistan'da öyle kabileler vardı ki bunlar, İranlılarla, Habeşlilerle, Bizanslılarla, Yahudilerle yahut sâir zümrelerle uyuşup anlaşamıyorlardı. Geçmişi baştan aşağı değiştirip düzeltmek ve İslâm içinde tamâmen yeni bir mevcudiyet ve hayat başlatmak: İşte bu noktadadır ki Muhammed A.S.S. tarafından çok gayretli ve enerjik bir politika takip edilmiştir. Bu *dahilî sulh ve sükûn,* "cemiyetin kenetlenmesi ve birliği', keza "haricî emniyeti" ve nihâyet "İslâmın var oluş sebebi" bakımından zarurî idi.

1805. Bu gayenin gerçekleştirilmesinde İslâm yardıma koşar: Kur'ân tekrar ede ede, "herkesin yaratıcısı ve sadece tek olan bir Allah'ın mevcudiyeti" mefhûmunu kafalara yerleştirmeye çalışır ki işte Allah'ın kudret ve hâkimiyetinin bir işâreti bir âyeti olmak üzere de her ırktan, her renkten ayrı ayrı lisanları konuşan bütün insanların menşeini *Âdem* ve *Havvâ* çiftinin teşkil ettiği inancına sevkeder. Bunun bir neticesi olarak Allah huzurunda herkes müsâvidir. Tek fark, mensup bulunulan zümre ve menşe'e en ufak bir ehemmiyet atfetmeksizin, "fazîletlerde mevcut ferdî ve şahsî üstünlük"tür. Muhammed A.S.S. bu eğitim ve terbiyeyi titizlikle tatbik etti ve onun bu bîtaraf ve objektif davranışdır ki Müslüman Câmiada bulunan "azınlık" zümreler nezdinde kendi lehine bir itimat ve güvenliğin doğmasında âmil oldu. Bizzat Resûlullah'ın kabilesine mensup Kureyşli bir kadın hakkında cereyan eden şu küçük hâdiseyi hatırlatalım: Bir gün bu kadının hırsızlık suçu tesbit edilerek huzuruna getirildi: Resûlullah'ın sevdiği kimselerden bir sahâbî onun lûtûf ve affını temin etmek üzere araya girmek istedi. Muhammed A.S.S. öfkeye tutuldu ve şöyle dedi:

> "Benim kendi öz kızım Fâtıma şâyet hırsızlık suçunu işleyecek olsa onu bile evvelden belli cezâya mahkûm ederdim; eski kavimler sâdece fakir ve zayıflara cezâ verip de asilleri affetmeleri yüzünden mahvolup gitmişlerdir"[1998].

1998. Ebû Dâvud, 34/4.

Resûlullah indinde adâletin icrâsında bîtaraf olma endişe ve düşüncesi, yakın akraba bile olsalar mücrimlere her nevî himâyenin bahşedilmesini yasaklayan Medine Şehir-Devleti anayasasında görülür.

5. *Toparlanma ve yayılma:*

1806. Elde edilen şeylerin tahkim ve takviyesi ile birlikte İslâmî çevre ve muhitin yayılıp genişlemesi şeklinde çifte ihtiyaç konusunda Resûlullah, bir taraftan İslâma yeni giren muhtedîlerin yarı mecbûri bir şekilde İslâm ülkesine hicret etmelerini emretmiş[1999] ve diğer taraftan komşu bölgelere dîn tebliğcileri(: mübelliğler) gönderilmesi tâlimatını vermişti. Hicret sırasında Medine şehrinin nüfûsu ekseriyet itibariyle müslüman değildi. Fakat Mekke'nin 8. H. yılda Fethini müteakip Resûlullah:

> "Fetihten sonra artık hicret yoktur"[2000]

kaidesini vazetmişti. Zîra Mekke'nin Fetih ve işgâlinin hemen akabinde Arabistan'ın muhtelif bölgelerine mensup çok sayıda kabile, Medine'ye İslâm olduklarını bildirmek üzere gelmişlerdi; ancak artık büyük halk kitlelerinin yer değiştirmesine ihtiyaç kalmamıştı.

1807. Bu basit ve sâde usuller altında cereyan etmiş olan Hicret, diğer maksat ve sâiklere de mâlikdi: Muhtedîler ekseriyetle kendi putperest kabilelerinin sînesinde hiçbir dîn hürriyetine sâhip bulunmamaktaydılar. Bundan ayrı olanlar, İslâm ülkesinde mevcut câmi, imâm, müezzin v.s. şeklinde dînin tatbikatı ile ilgili kolaylıklara kendi bölgelerinde sâhip bulunmuyorlardı. Gayrı İslmâmî ülkede bu yeni dînlerinin kaide ve kanunlarını öğrenme imkân ve vasıtalarından da mahrum idiler ve nihâyet işkenceye tâbi tutulabilirler ve sonunda *irtidat* (: dînden dönme) yoluna sapabilirlerdi. Resûlullah hayatta olduğu müddetçe İslâm dîni tamamlanıp ikmâl edilmiş bir dîn sayılmazdı; aksine her gün Kur'ânı Kerîm âyetleri şeklinde Allah'dan yeni vahiyler geliyor ve Resûlullah kendisine arzedilen dâva ve meselelerde her gün teşriî kararlar alıyordu. İslâmî gelişmenin ve her türlü tekâmüllerinin kaynaştığı yerde bulunmak için yeni ihtidâ edenlerin İslâm ülkesinde, yani Hükûmete hâkim yetkililerin bulunduğu yerde bulunmaları gerekmekteydi. Bu durum aynı zamanda "göçebelerin yerleşik hâle getirilmesi, medenîleştirilmesi" hareketini de içine alıyordu ki bu, Resûlullah'ın en çok üzerinde durduğu bir husustur.

1999. İbn Sa'd, 1/II, s. 42, satır dört ve devamına bakınız.
2000. Buhârî, 56/1, 58/22.

6. İnsan kanına hürmet ve saygı:

1808. Hicret etmesinden vefâtına kadar olan tam on senelik zaman zarfında Muhammed A.S.S.'a tâbî olan ülke ve bölgeler, milyonlarca kilometrekare yer kaplamaktadır; bunun mânası İslâmın bu on sene boyunce her gün ortalama yüzlerce kilometrekare toprak kazanmış olmasıdır. *Benû Kurayza* vak'ası hâriç tutulacak olursa (burada kendi seçimleriyle tâyin edilen bir hakemin kararı ve bunun icrâsının doğurduğu netice mevzûbahistir), düşman tarafından maktûl düşen kimselerin toplamı bu on sene içinde ayda vasatî "üç kişiyi" bile bulmaz. Bir tek defada en yüksek sayı, Müslümanların düşmanla ilk olarak karşılaştıkları *Bedr* savaş meydanında karşı tarafta 70 kişinin maktûl düştüğü harbe aittir. Resûlullah'ın hayatının Medine safhasına tekabül eden aynı on sene zarfında Müslümanlar safında şehîd düşenlerin sayısı daha da azdı. Ekseriyetle eski klâsik müelifler tarafından zikredilen Resûlullah'ın bir hadîsi vardır:

> "Ben rahmet peygamberi olduğum kadar harp peygamberiyim"[2001].

7. Teknik gelişme:

1809. Tevârüs yoluyla devralınan, kin ve garazların kaynağını teşkil eden kan akıtılması olaylarını azaltma ve düşmanın potansiyel gücünü mahvetmeksizin, daha sonra bu gücü kullanmayı düşünerek, sâdece onu âciz ve tâkatsız bırakmanın müessir bir çâre ve vasıtası vardır; bu, bilhassa askerî alanda teknik gelişmedir. Mâhir bir kumandan olan Muhammed A.S.S., harp usulleri ve tekniği alanında eski örf ve geleneklere körükörüne bağlı bir asker olmaktan uzaktı. O ziyâdesiyle meşveret eder sahâbenin tecrübe ve bilgisinden faydalanırdı. Bir şehri korumak ve müdâfaa etmek için onu kuşatanlara karşı bir *hendek* kazmak o devirde Araplar için bir yenilik teşkil etmekteydi. Bir müslümanın teklifi üzerine Resûlullah, bu tekniği Hicretin 5. yılında büyük bir başarı ile kullandı. Hicrî 7. senede *Hayber* savaşı esnasında karşı taraf kendini *mancınık*'larla müdâfaa etti. Müteakip yıl İslâm Ordusu teknisyenleri, *Tâ'if* muhasarasında Müslümanların kullandığı aynı silâhları îmal etmiş bulunuyorlardı.

8. Haber alma hizmeti:

1810. Düşman hakkında iyice mâlûmat toplama ve tam haber alma ile bunun yanında kendi maksat ve niyetlerini ondan saklama veya karşı casusluk Resûlullah'ın tâkibettiği bir diğer mühim prensib

---

2001. İbn Teymiye, *Siyâseti Şer'iyye*, s. 8.

olmuştur. Benû'l-Mustalık kabilesi bir *casus* keşifçi göndermiş ve bu, Müslümanlar tarafından yakalanıp alıkonulmuştur. Bir başka olayda müslüman bir kimse olan *Hâtib,* İslâm düşmanlarına hitaben Resûlullah'ın onlar muvâcehesinde hazırladığı muhtemel plân ve niyetlerden bahseden bir mektup yazdı. Fakat bu hıyânet yazısını götüren kadın, yolda Resûlullah'ın adamları tarafından yakalandı. Muhammed A.S.S., Mekke'de *Evtâs*'da ve diğer havâlilerde buraların Fethinden evvel *casus*'lar bulundurmuştu. Bunlar kendi bulundukları havâlide cerayan eden olaylar hakkında Resûlullah'ı gizlice ve muntazam surette haberdar ediyorlardı.

9. İktisâdî baskı:

1811. Düşman kanı akmasını azaltan çarelerden biri de silâhlı kuvvetlerin kullanılmasından çok, iktisâdî baskı olmuştu. Gerçekten de başka bir gelire sâhip olmayan Mekke, ticâretle yaşar ve her şeyini dışardan ithâl yoluyla temin ederdi. Onun "kervan yollarını kapatıp kesme"nin bu durumda ne kadar fecî âkıbetler doğuracağını düşünmek mümkündür. Arabistan kabilelerinin büyük bir kısmı, Mekke'lilerle olan ticârî menfaatleri yüzünden putperest Mekkelilerle ittifak hâlindeydi. Mekkelilerin "yollarını kapayıp kesmek", bu durumda olanların bütün müttefiklerini tahrik ve kızdırma tehlikesini de taşıyordu; fakat şu muayyen tedbiri almak bu ihtimâlî bertaraf ediyordu: Bu kabilelerin "Mekke ile ticârî bağlarını çözme ve onları İslâm Devletinin teşkil ettiği iktisadî ve ekonomik blok'a dâhil etme". İşte Resûlullah bunu gerçekleştirmeyi başarmıştır. Onun Mekke üzerinde tatbik ettiği iktisâdî baskının diğer bazı maksat ve sâikleri de vardı: Yüzlerce müslüman aile Mekke'den göç etmeğe mecbur tutulmuş ve Mekkeli hemşehrileri, bu Muhâcirlerin geride bıraktıkları menkul ve gayrımenkul bütün mallarını haksız yere müsâdere etmişlerdi. Devletler hukuku kâidelerine göre, normal bir "Muhariplik hukuku"ndan ayrı, Resûlullah bu konuda Mekke'li kervanları durdurup yolunu kesme hususunda diğer bir hakka da sâhipti: Mekke'nin bu kervan ticâretinden elde ettiği kazanç, İslâmın kökünün kazınmasında kullanılıyordu; bu halde Mekke'lilerin bu iktisâdî sûistimâline mânî olmak, Müslümanlar için mutlak vazife teşkil ediyordu.

1812. Prensibi vazetmek kolay fakat bunu tahakkuk ettirmek, hayata aktarmak zordur. Resûlullah bu gayeye yavaş yavaş ulaşmış ve bu da ezâsız ve cefâsız olmamıştır. Eski bir kervan tâciri olması sıfatıyla Muhammed A.S.S., çöllük bir havâlide yolları kapamanın zorluklarını biliyordu ve kendisi başlangıçta, Medine şehrinin sâdece yarısı üzerinde bir iktidara sâhipti ve bu yüzden yolu tam ve müessir

bir şekilde kapamadan evvel bütün havâli sâkinlerini kendi tarafına toplamak lâzım geliyordu. Suriye ve Mısır'a doğru açılan *kuzey* yolunu kesmek için birkaç sene harcamak icâp etti. Kezâ Irak'a doğru uzanan *kuzey doğu* yolu için ise ayrıca birkaç sene beklendi. *Sumâmet'ubn Usâl*'in ihtidâ etmesi, *Yemâme*'nin bir kısmını Mekkelilere kapamıştı. Yemen ve diğer bazı bölgeler İslâmın tesir ve kontrolü altına girmekten daima uzak kalabilmişlerdir. Durum ne olursa olsun, bu iktisâdî baskı, Mekkelilerin zayıflaması hususunda tam mânasiyle müessir olmuş ve onların İslâma katılması hususunda ilk adım böylece atılmıştı.

10. Düşmanın dost ve müttefiklerini kendi tarafına çekmek:

1813. Resûlullah'ın diğer bir sağlam siyâsî prensibi de, sâdece kendi dostlarıyla dostluğu muhâfaza etmekten ibaret olmayıp aynı zamanda "düşmanın dostlarını da kendine kazanmayı" içine alıyordu. Böyle bir siyâset ise, ancak geniş bir zaman zarfında tedrîcen muvaffakiyete ulaşabilir.

1814. Medineli müşrikler, Hicretten Önceki bir devirde Kureyşlilerle bir ittifak anlaşması akdetme imkânlarını araştırmak üzere Mekke'ye gelmişlerdi; Muhammed A.S.S. bu gelenleri, daha ziyâde İslâmın etrafında toplanmaları için iknâ etmesini bilmiştir. Bundan ayrı, "Medine Şehir-Devleti Anayasası" mûcibince bu şehrin Yahudi ve Gayrımüslim Arapları, ne Mekkelilere, ne Mekkelilerin müttefiklerine yardım edebilirler ve onların ne şahıslarına ve ne de malarına sığınma, himâye*(: emân)* hakkı bahşedebilirlerdi. *Hudeybiye* anlaşmasından evvel Hayber'de oturan Yahudiler, Mekkelilerin dostu ve müttefiki idiler. Ve bu ittifak hâli, İslâmın emniyet ve güvenliği aleyhine ağır basmaktaydı. Muhammed A.S.S., Hudeybiye'de aktedilen bu anlaşma ile Mekkelileri kendi yanında toplamasını ve onları Hayberlilerden ayırıp koparmasını bilmişti. Resûlullah'ın akdettiği ve İslâma yeni girenlerden, daha henüz onların müslüman olmayan yakın akrabalarıyla ve bu arada müşriklerle bütün münasebetlerini kesmelerini istediği çok sayıda muâhede elimizde mevcuttur[2002].

11. Düşmanı kendi düşmanlarıyla kuşatmak:

1815. Resûlullah'ın yeni ihtidâ edenler karşısında, vatanlarını terkedip İslâm Ülkesine hicret etmek için karar vermede ısrar etmesine rağmen zaman zaman bu vecîbenin şiddet ve sertliğini yumuşak tutmuştur. Bu gibi istisnâî durumların maksat ve sâiklerini araştıracak

---

2002. *el-Vesâ'ik'us-Siyâsiyye,* No. 41, 81, 87, 90, 121, 152, 189, 193, 196, 233.

olursak görürüz ki, Hicret vecîbesinin tatbiki de, bunun bazı zümrelerden istisnâ edilmesi de tamâmen oluşma yolundaki İslâm câmiasının iyilik ve hayrına mâtuftur. Meselâ Hicretin beşinci yılında Resûlullah, *Müzeyne*'lilerin kendi topraklarında kalmalarına müsâade etti. Gerçekte bunlar, Medine'nin 35 kilometre uzağındaki bir bölgede yaşıyorlardı ve bunlar yüzlerce muhârip elemana sâhipti; bunların, üzerinde bulundukları topraklarda bırakılması, İslâm Devleti Ülkesinin hudutlarını genişletme maksadını taşıyordu ve bunların İslâm Ülkesine hicret etmeleri birçok zor iktisâdî şart ve durumların doğmasına âmil olacak (yani bunların yaşama çare ve vasıtalarının bulunması meselesini ortaya çıkaracaktı) ve terkedilmiş olan münbit topraklar ve sular, yabancılar ve belki de İslâm düşmanları tarafından işgâl edilmiş olacaktı. Bundan başka, Medine ile Müzeyne'lilerin ülkesi arasında oturan Gayrımüslim kabileler varsa, bunlar her iki taraftan da İslâm arâzisi ile çevrilmiş olacak ve bunları sür'atle İslamlaşmağa sevkeden dînî ve siyâsî bir âmil rolünü oynayacaktı.

1816. Resûlullah ile atalardan kalma bir ittifak ve dostluğa sahip, buna mukabil müşrik Mekkelilerle aralarında bir düşmanlık bulunan *Huzâ'a* kailesi, Mekke civârında oturuyordu ve bunlarda çok sayıda muhtedî bulunmaktaydı. İslâmı kabul eden bu kabile mensupları, kendi kabilleri içinde dînî yönden bir zulüm ve ezâya mâruz bırakılıyorlardı. Bundan ayrı bu kabile, Medine İslâm Devleti bakımından düşmanın, yani Mekke'nin çevrilip kuşatılmasının bir başlangıcını teşkil etmekteydi. Hakikaten Huzâ'a'lılara Mekke'nin cenubunda ve batı bölgesinde de raslanmaktaydı. Neticede bu şehrin kuzey bölgesi de İslâmlaştırılınca, kuşatma tamam oldu ve Mekke Kureyşlileri ile bir vuruşmaya lüzum kalmaksızın onlar kolayca hüküm altına alınabildi.

1817. Aynı siyâset *Tâ'if* için de mevzûbahis oluyordu: Hicrî 8. yılda Mekke İslâmlaşmış durumdaydı. Ta'if'in diğer istikametinde oturan *Ezd*'lerle bir ittifak anlaşması aktedilince, bu defa Tâ'if'in de kuşatılması tamamlanmış oldu ve bu durum, birkaç ay sonra kendileriyle herhangi bir muharebeye tutuşulmaksızın onları kaleyi teslime mecbûr etti.

1818. Böyle bir politikanın muvaffak olabilmesi, bu İslâm ülkesinden uzak birliklerin(: Uç birliklerinin) bir düşman hücûmu hâlinde tam bir kat'iyyetle ve bütün mevcut kaynaklarla himâye ve müdâfaa edilmesini gerektiriyordu. Hasım komşularına onların bir tecâvüzde bulunmamaları ve böylece İslâm Devletinin durup dururken karmaşık meselelere sürüklenmemesi için Resûlullah bu müttefik birliklerle dai-

ma temâs halinde kalmış ve onları kontrol altında tutma işinden aslâ geri durmamıştır.

12. Diplomatik savaş:

1819. Propaganda usûlü ile berâber, silâh kullanılmaksızın düşmanla mücâdele etmenin diğer yolları, Resûlullah'ın siyâsetinin mühim bir noktasını teşkil ediyordu. H. 5. yılda büyük bir müttefik düşman topluluğu, Medine'yi kuşatmak için geldiklerinde Resûlullah, bu müttefiklerden bir kısmının karşı cepheyi terkedip ayrılmalarını temin edecek çarelerin peşinde koşmuştur. Aynı *Hendek* muharebesinde o, şehri kuşatan düşman ile anlaşmaya çalışan Medineli Yahudilerin arasında harbin en nazik safhasında, bir felâketi bertaraf edecek şekilde bir tefrika çıkarmaya tam mânasıyla muvaffak olabilmiştir. Daha sonra ayrıca atasözü halinde de kullanılan Resûlullah'ın bir hadîsi harkesce malûmdur *el-Harbu hud'*a; "Harb hîledir"[2003]. Bu, onun muhârebelerinde ve müşriklerle mücâdelesinde umumî bir vecîze haline gelmiştir. O, yalana tevessül etmemiştir. Fakat onun sözleri ve davranışları üzerinde teferruatlı bilgiye sâhip olmayanlar, onun bazı tavır ve icraatına üstünkörü bakarak sapıtmaktadırlar; onun fevkalâdeliğe ve üstünlüğe ulaştığı *"hile"* aşağıda gösterilen vasıftadır:

13. Düşman arasına tefrika sokmak:

1820. Pek meşhur bir vak'ayı zikredelim: Bu, Resûlullah'ın düşman ülkesinde olup bitenler hakkında nasıl bir uyanıklık içinde bulunduğunu ve onu siyâsetinin diğer bir vechesini, yani düşman arasında tefrika tohumları ekmek politikasını gösterir. Kendi ülkesinde çıkan dahilî bir savaş dolayısıyla *Ebû Sufyân*'ın müttefiki ve mevlâsı olarak Mekke'ye yerleşip kalmış *Ebû Uzeyhir* adındaki bir Yemen'li, Mekke'li bir büyük başkan tarafından katledilmişti. Kısas "yani kan'a kan" kaidesini tatbik etmek Mekke'de, iki büyük aile (sop) arasında dahilî bir savaşın çıkmasına sebeb olacaktı. Bu yüzden *Ebû Sufyân, emân*'ı altındaki bu Yemen'linin kaatilini cezâsız bıraktı. Haber Medine'ye ulaştığında Resûlullah, *Hassân* lâkabındaki kendi şâirinden, *Ebû Sufyân*'ın korkaklık ve ödlekliğini tenkid eden hicivli ve maktûlün yakın akrabalarını intikam almaya tahrik ve teşvik eden şiirler nazmetmesini istedi. O devirde şiirler, bugünkü radyo yayınları ve gazeteler kadar müessir ve kolay bir şekilde yayılıyordu: Mezkûr şiirler arzu edilen tesiri gösterdi ve *Ebû Sufyân* kendi kabilesini, Hassân'ın şiirlerinin sebep olduğu tahrikât karşısında büyük zorlukla teskîn edebildi. Fakat maktûlün Yemen'de bulunan akrabaları, Yemen'de

---

2003. Buhârî, 54/157, 61/25.

seyahat etmekte olan Mekke'lilerden intikam olmak suretiyle "Kureyşlilerin ticâretini felce uğratmakta" gecikmediler[2004].

14. *Düşmanın bir kısmının yakınlığını kazanmak:*

1821. Bir evvelki prensibi tamamlar mahiyette Resûlullah, ekseriye öyle hareket etmiştir ki, ehemmiyetsiz miktarda da olsa düşmanın bir kısmı kendiliğinden İslâm lehine tesir altına alınmıştır. Gerçekten Hicrî 5-6. yıllarda ortaya çıkan kıtlık sırasında, bundan zorluk duyan Mekkeliler, İslâmlaştırılmış Yemâme'den Mekke'ye hubûbat ithal edilmesi yasağının kaldırılmasını ricâ ve istirham etmişlerdir. Resûlullah bu mürâcaatı derhal ve kayıtsız şartsız yerine getirmekle kalmadı, aynı zamanda Mekkeli fakir kimselere dağıtılmak üzere 500 altın sikke gönderdi. Bu konuda *Ebû Sufyân*'ın tepkisi hatırlanacaktır: "Muhammed bu hareketiyle ancak bizim gençlerimizi yoldan çıkarmak istiyor[2005]. Mekkeli fakirler ve umumiyetle halk, bu büyük ihtiyaç zamanında kendi başkanlarının cimriliği ile millî düşmanları Muhammed'in tavır ve hareketi arasındaki tezadın herhalde tesiri altında kalmış olmalıdır.

15. *Yeni mühtedîlerin haysiyet ve şereflerini koruma:*

1822. Muhammed A.S.S.'ın takibettiği siyâsetin diğer bir prensibi de insanlara, onların meziyet, liyâkat ve değerlerine göre muâmele etmesidir. Bir ferdin pek erken bir devirde kabul etmesi veya daha sonra ihtidâ etmesi şeref ve itibarın ölçüsü değildi. İslâmı kabul etmek geçmişin kötülük ve günahlarını temizler. Resûlullah'ın hadîslerini zikredelim:

1) "Câhiliyyet zamanının iyi ve fazîletli hareketleri, bir müslüman için Kıyâmet Günü nazarı îtibare alınacaktır[2006].
2) "Aranızda Câhiliyyet devrinin muteber ve fazîletli kimseleri, şâyet İslâmın tatbikinde ve öğrenilmesinde derinleşecek olurlarsa İslâmda da aynı şekilde muteber ve fazîletli kimseler olacaklardır"[2007].

Gerçekten, islâm ile İslâm olmayan, sâdece muayyen bazı noktalarda birbirlerinden ayrı düşerler: İslâm dışı dînler dahi hayır-hasenât ve iyilikle hareket etmeyi öğretirler; bu müşterek noktadır. Bu duruma göre Muhammed A.S.S.'ın şu hadîsi şöylemiş bulunması bizi şaşırtmaz:

2004. *Munammak*, s. 154; Balâzurî, I, pr.: 277.
2005. Serahsî, *Şerhi Siyeri Kebîr*, I, 69.
2006. Buhârî, 24/24; 34/100.
2007. Buhârî, 61/1; Müslim, 63/168.

"Câhiliyyet devrinin fazîletleri, İslâm'da da tâkib ve tatbik edilecektir"[2008].

1823. *Hâlid*, Mekke'li büyük bir kumandandı; Müslümanların *Uhud* savaşında güç duruma düşüp zâyiat vermelerinin suçu, sâdece ve sâdece onun şahsına bağlanması gerekir. Fakat aksine o, İslâmı kabûlü sırasında Muhammed A.S.S.'dan *Seyf'ullah*(: Allah'ın Kılıcı) şeref lâkabını aldı ki, bu artık onun adının bir parçasını teşkil etmiştir. Aynı şekilde, kendi evinin hemen yakınında onun oturması için Medine'de bir ev hediye edildi. Bir gün *Hâlid*'in bu evin darlığından şikâyet etmesi üzerine Resûlullah kendisine şöyle demişti:

"(Etrafta uygun başka bir ev ve boş herhangi bir arâzî bulunmadığından bu eve) katlar ilâve et" (bk. Ibn Şebbe tarafından rivâyet edildiğini *Samhûdî* nakletmektedir: II. neşir, s. 730-731).

Daha sonra *Hâlid* bu evi vakıf olarak kullanılması için vasiyet etmiştir*(Samhûdî a.g.e.)*. *Amr'ubn'ul-Âs,* diğer bir Mekke'li başkan ve İslâmın azılı bir düşmanıydı. İslâma girmesi üzerine Resûlullah onu silâhlı kuvvetler Başkumandanlığına tâyin etmiştir; hattâ *Ebû Bekr* ve Ömer R.AH. bile onun emri altına sokulmuştur. (O buna lâyık olduğunu, sadece 10.000 kişilik bir kuvvetle Mısır'ı Bizanslılardan almakla göstermiştir). *Ebû Sufyân*'ın İslâm düşmanlığını kim bilmez? Resûlullah, 23 yıllık dîn tebliği vazifesinin 20 senelik kısmında, bütün diğer kimselerden de fazla, onunla mücâdele etmişti. Bununla beraber ihtidâ ettiğinde Resûlullah, onun evini, "Müslümanların silâhlı tecâvüzünden masûn bir melce" olarak ilân etti ve onu bir eyâlete vâli olarak tâyin etti. Bu sûretle onun mâzideki islâma düşman davranış ve hareketlerini unutmuş göründü.

Umumî bazı müşâhedeler:

1824. Yukarda gösterdiklerimiz, onun diğer birçok siyasî prensiplerinden sadece bazı misâllerdir. Diğer sahalarda olduğu gibi, Muhammed A.S.S. siyâyesette de temâyüz etmişti. Fakat o, şu mânada olmak üzere alelâde politikacılardan tefrik edilir: Kendisinin anladığı şekilde onun bütün siyaseti, tamâmen insanlığın hayrına yönelik ve böyle bir sâik üzerine muessesdi ve o, ne "kendisinin şahsen yükselip ilerlemesi" ve ne de, "diğer insan zümrelerinin meşrû hakları aleyhine" olarak kendi câmiasının fayda ve istifâdesi peşinde koşuyordu. O, insanlığa sığmaz ve yakışmaz olarak telâkki ettiği *"müşriklik"* ve *mün-*

2008. İbn Hanbel, III, 425 (yukardaki hadîs tercümesi meâlen verilmiştir; lâfzî değildir).

kirlik ile mücâdele" ediyordu. İnsanlığa zarar verip onu ızdırap içinde bırakan diğer bütün cismânî hastalıklar gibi ruhî-manevî hastalıklar dahi, ilgisiz ve câhil hasta istese de istemese de, tıbbî ve cerrâhî müdâhaleyi icabettirir. Muhammed A.S.S., *bir zümre insanın çok yüksek vasıf ve fazîletlerle mücehhez hâle getirilmesi yanında, diğer fertleri kendi başlarına ve kendi yaşayışları içinde bırakma siyâsetinin* hiç de gerçek bir tolerans ve müsâmaha olmadığı, aksine *bunun tehlikeli bir hîlekârlık olduğu* netîce ve kanâatini taşıyordu. Etrafımızda cereyan eden olay ve hâdisât üzerine eğilmeden, bunların kendiliğinden iyiye ve doğruya yöneleceğini aslâ düşünemeyiz. İnsanlık, *"iyi"* ve *"kötü"* olmak üzere iki meleke ve kuvveti bir arada nefsinde cemetmiştir ve *kötülük* sâdece "daha yaygın" değil, aynı zamanda "daha câzip ve çekici"dir. Her zaman için nahîf ve kolayca ezilebilen *"iyi"'nin serbestçe gelişip revâç bulabilmesi için,* zirâate elverişli topraklarda ekimi yapılan bitkilerden daimâ daha kuvvetli ve arsız vasıftaki yabanî otların temizlenip atılması gibi, *"kötü"nün de kuvvet ve zor kullanılarak önünün alınması ve kökünün kazınması icâbetmektedir.*

Devrin Sosyal Yapısı

1825. Herhalde göçebeler ve yerleşik hayat süren topluluklar, aynı görünüşte bir yaşayış içinde bulunmuyorlardı; bunun bir sonucu olarak muazzam Arap Yarımadası'nın çeşitli bölgelerinde hayat süren topluluklar arasında bir çok farklılıkların bulunması gerekir. Fakat bu Bölümümüzün sınırları bizi, sadece bir Müslümanın hayatını umumî hatlarıyla göstermekle yetinmeye zorlamaktadır.

Doğum ve hayatın henüz başlangıcındaki merasimler:

1826. Her kabilede, her bölgede bulunan yaşlı kadınlar, *hâkime* yahut *kâhine* kadın olarak iş görüyorlardı. Bir çocuk dünyaya gelir gelmez, hadîslerde raslanan bilgilere göre, ailenin bir ferdi, yahut bazan bizzat Resûlullah gelerek, çocuğun her iki kulağına da hafif bir sesle, her gün müezzinlerin namaza dâvet için minarelerden okuduğu ezanı okurdu. Okunan bu *ezan,* bilindiği gibi, Allah'ın Ululuk ve Yüceliğini belirten, Tek ve Biricik olan Allah'tan başka bir tanrının bulunmadığını ve Muhammed'in de O'nun vazifelendirdiği bir Resûlü olduğunu kabul, tasdik ve buna şehâdet eden, Allah'a itâata çağıran, saâdet ve kurtuluşun bunun sonucu doğacağına işâret eden ve en sonunda da Allah'ın Tek ve Biricik olduğuna dair formül cümleyi tekrar eden bir sesleniştir.

1827. Henüz anne yeni doğan çocuğuna daha ilk emzirmesini yapmadan önce, yavruya, ağızda çiğnenmiş *hurma eziği* ve hattâ belki de bal bile tattırılırdı[2009].

1828. "Ezan" ve bu "çiğnem" yavruya tattırıldıktan sonra çocuğa bir "ad koymak" için küçük bir merâsim daha yapılırdı. İşte çocuğun henüz doğduğu bir sırada kendisine verilen bu adın, dâima onun insanlar arasında çağırılırken kullanılan bir ad olması gerekmi-

2009. Buhârî, Bölüm 17.

yordu. Bir kimseye seslenilip hitâp edilirken onun öz adı veya belli başlı diğer bir ad kullanıldığı gibi:

"— Ey filâncanın oğlu (veya kızı)!.."

tarzındaki hitâb edilerek, sädece babanın adı(veya pek ender olarak ananın adı, zikredilerek ve fakat aslâ her ikisinin birden aynı anda adı zikredilmeksizin) kullanılarak bir "isim tamlaması" ile seslenirdi. Daha küçük yaşlardan itibaren çocuk, ilerde sâhip olabileceği bir yavrunun adı ile de zikredilerek:

"— Ey filâncanın babası (yahut kız ise anası)!.."

şeklinde yine bir "isim tamlaması" içinde adlandırılırdı ki bunu Araplar *"künye"* (fr.: teknonimi) terimi ile ifade ederler. Şâyet konuşulan kimsenin adı bilinmiyorsa ona:

"— Ey filân kabilenin kardeşi (kadın ise "kızkardeşi)!.."

denerek seslenilir; yahut mensûbu bulunduğu kabilenin adı bilinmiyorsa sadece:

"Ey Arapların kardeşi (veya kız kardeşi)!.."

diye hitâb edilirdi. İşâret edelim ki, bir kimseye: "Filân kabilenin kardeşi" diye hitâb olunması, o filân kabileye adını veren kimsenin kardeşinden türeyip gelen değil, ve fakat bizzat o kabileye adını veren kimsenin soyundan üreyip gelen (yani o belli kabileye mensup bir üye) mânasına gelmektedir. İster belli bir köy, kasaba veya şehirde yerleşik bir hayat sürsün, ister göçebe bir hayat sürsün, kabile bir bütündür, bir birliktir. Bütün açık ve kesin adlandırmalarda:

"— Filân kabileye mensup filân kimsenin oğlu (veya kızı!).."

formülüne raslıyoruz. Kabile genişleyip de nüfûs sayısı büyüyünce, veyahut da bir kabile içinde çok sayıda parlak yahut ileri gelen kimsenin adı geçmeye başladığında, bu gibi yaşlı kıdemli kabileler yeni kabilelere ayrılır veya kabile bölükleri (: sop'lar) ortaya çıkmaya başlardı.

1829. Bunlardan ayrı, halkın taktığı "medih" veya "zem" ifâde eden lâkablar ve sâir ilâve isimler de kullanılırdı. Yukarda dediğimiz gibi, bir kimsenin daha küçük yaşlarda, "filânın babası" şeklinde bir künye alması mümkündü; ancak bu kimsenin ilerde gerçekten de bir çocuğu dünyaya geldiğinde o doğan çocuğa, babasının esasen kendi çocukluğundan beri künyesinde taşımakta olduğu isim değil de daha başka bir isim de verildiği olurdu; böyle bir hal vukû bulursa bu durumda baba, pek tabiîdir ki otomatik olarak bir başka "künye" sâhibi olurdu. O devirde bir Arabın tek bir ad sâhibi olması pek nâdirdir: Tatbikatta en az üç ad kullanılırdı:

1. Özel ad *(ahmed, İsmâ'îl* v.s.)
2. Filâncanın oğlu olduğunu gösteren bir ad (meselâ *İbn Ömer, İbn Abbâs* v.s.)
3. Filâncanın babası olduğunu gösteren bir ad, künye (meselâ *Ebû Tâlib, Ebû Zerr* v.s.)

Ekseriyetle, bu üç ayrı gruptan başka isimlerle de fertler anılıyorlardı. Aynı durum köle statüsündeki kimseler için de sözkonusudur. Hadîsler tetkik edilirken olaylar arasında geçen isimlere bakarak şahısları tanıyıp seçebilmek için bir şahısla ilgili bütün bu isimlendirmeleri bilip tanımamız icab etmektedir; hattâ öyle ki, bazan aynı hadîsde geçen anlatımda bir şahıs çeşitli isimleriyle anılıp gösterilmektedir: Bir ara "özel adı" ile işâret olunmuşken, az ilerde "künyesi" veya "lâkabı" ile anılmaktadır.

1830. Arapların İslâmiyete geçişlerinden sonra aldıkları isimler aynı usulere göre verilmiştir. Şu farkla ki, putperestlikle ilgili adlar tamamen terkedilmiş, edepsizlik ifâde eden veya insan gönlünü bulandırıcı mânalar taşıyan isimler de bir kenara atılmıştır. Resûlullah rasladığında bu çeşit isimlerin değiştirilmesi için bizzat îkazda bulunuyor ve iyi, güzel isimler takıyordu. Hattâ gönle hoş gelmeyen bazı yer ve mahal adlarının bile değiştirilmesi cihetine gidilmişti. O devirde bir sahâbî, *Ğâvî*(: Yanılgan) adını taşıyordu. Resûlullah ona *Râşid*(: Doğru yolda olan) adını takmıştı. *Curaş* dağı o sırada İbn Hişâm'ın verdiği bilgiye göre (yanma sonucu büzüşüp buruşmak mânasına gelen) *Keşer* adını taşımaktaydı ki Resûlullah bunu, *Şeker* (Teşekkür eden) şeklinde değiştirmiştir. Bu konuda daha bir çok olay zikredilebilir.

1831. Kullanılmakta olan isimler arasında, taş, bitki, hayvan, renk, meyve veya herhangi bir üstün vasıfla ilgili adlar da görülüyordu: "Taş" yahut "kaya" mânasına gelen *Hacer* (حجر) bunlar arasında pek yaygın olanlardan biridir. Bu konuda *İbn Dureyd*'in yazmış olduğu ve baştan aşağı Araplar arasında kullanılan isimlerin kök yapılarını tetkik eden özel bir kitap vardır. *Kitâb'ul-İştikaak.* Resûlullahın sahâbileri arasında *Alkama, Avsâce, Talha, Samura, Sumâme, Harmele* gibi muhtelif bitki ismi taşıyan kimseler de bulunuyordu; yine onlar arasında görülen *Esed, Leys, Bekr, Sa'lebe, Sibâ, Arkam* adları ise çoğunlukla yırtıcı hayvan isimleriydi. Belli bir üstün vasıf ifâde eden sahâbî adlarının başında *Muhammed*'in "övülen, tâzim ve tebcîl olunan", *Ömer*'in "insanları bir yere yerleştiren, üşüştüren", *Ali*'nin "yüksek", *Âyişe*'nin "yaşayan", *Fâtıma*'nın "süt emzirmeyi kesen", *Rukayya*'nın "çıkarak yükselen kimsecik" gibilerinin bulunduğuna dikkati çekmek isteriz. "Köle", "kul" veya "tapan" mânalarına gelebi-

len "Abd" kelimesi, bir "isim tamlaması" halinde pek fazla kullanılıyordu. Önceleri bu "tamamlama" bir put, bir cin ile birlikte kullanılıyordu: *Abd Menât, Abd'ul-Cin* gibi; fakat İslâmdan sonra bu, *Abd'ullah*(Allah'a tapan) şeklinde veyahut da Allahu z'ul-Celâl'i hatırlatan O'nun güzel isimlerinden(: sıfatlarından) biri ile beraber bir isim tamlaması halinde kullanılır olmuştur. *Abd'ul-Hâlik*(: Yaradana tapan), *Abd'ul-Ğafûr*(: Affı bol olana tapan), *Abd'ur-Rahmân* (: Merhameti çok olana tapan) v.s.

1832. Çocuğun dünyaya gelişinden birkaç gün veya bir hafta sonra, bir eğlence tertiplenir, bu eğlence sırasında çocuğun kız yahut oğlan oluşuna bakılmaksızın ilk defa saçı tıraş edilirdi. Bilhassa bu eğlenceler esnasında bir de koyun kurban edilerek bir kısmı yenir, diğer bir kısmı'da fakirler arasında dağıtılırdı. Kezâ bu ilk tıraşta çocuğun kesilen saçının ağırlığınca gümüş para yine fakirlere dağıtılırdı. Umumiyetle çocuğun doğumunun yedinci gününde bu çeşit törenlerin icrâsında Resûlullah'ın sünneti (yani tatbikatı) esas alınmış olup Müslümanların da öyle yapmaları tavsiye olunmuştur. İslâm öncesinde, kurban olarak kesilen hayvanın kanı ile bu çocuğun tıraş edilmiş başını ovarlardı; Resûlullah bunu yasaklamış ve aynı oğuşturma *safranlı* su ile yapılır olmuştur[2010]. *İbn'ul-Cevzî*'nin yazdığına göre*(Vefâ,* s. 655) Resûlullah'ın ilk zevcesi Hadîce valdemiz, çocuğun saçları ilk olarak tıraş edildiğinde erkek için iki, kız çocuk için bir koyun kurban ediyordu.

1833. İslâm Öncesi pek eski devirlere kadar çıkan bir diğer tören de, *"Hıtan"* denen ve çocuğun çükünün ucundaki deri parçasının kesilip alınmasından(tr.: sünnet etme) ibâret bir merasimdir; Muhammed A.S.S. bu tatbikatı da benimsemiş ve devâm ettirmiştir. Böyle olmakla beraber bu ameliyenin Müslümanlar arasında taşıdığı önem, Yahudilerin aynı ameliyeye verdikleri ehemmiyetten daha azdır. İslâm da bu tatbikat, Yahudilerde olduğu gibi Allah ile akdedilen bir anlaşma olmaktan çok, bir sağlık koruma(: hijyen) meselesidir. Her şeye rağmen diyebiliriz ki Araplar, İslâm Öncesi devirlerde bu gibi tatbikat ve ameliyelere kendi sosyal bünyelerinde yer vermekle birlikte, Yahudiler arasında görülen bu çeşit eski mefhum ve anlayışları tamamen kaybedip bunlardan uzaklaşmış bulunmaktaydılar.

1834. Aile çerçevesi içinde cereyan eden diğer iki merasim vardır ki muhtemelen bunlar Muhammed A.S.S.'dan sonra ortaya çıkmış törenlerdir: Yâni çocuğun "okuma-yazma öğrenimine başladığı gün"

2010. Mâlik, Bölüm 26; Ebû Dâvud, Bölüm 16.

ve "ilk Ramazan orucuna başladığı zaman". Okuma-yazma öğrenimine başlayan çocuk için yapılan törende, bir şükür ve hayır dua vesilesi olmak üzere, Muhammed A.S.S.'a inen ve ilmi saklayıp bunun sonraki nesillere aktarılmasında bir araç vazifesi görmesi dolayısiyle *kalem*'in sağladığı nimet ve faydaları övüp yücelten ilk vahiy(: K. 96/1-5) usûlüne göre hep birlikte tekrar edilir.

1835. Cemiyet hayatında *nikâh*(evlilik) daima büyük bir önem taşımıştır. Bir kadına Müslüman cemiyette evlenme teklifi, ana-babasının (yoksa velîsinin) aracılığıyla yapılırdı. Onlar da böyle bir talepte bulunan damad adayına müsbet menfî kararlarını bildirmeden evvel velîsi bulundukları kız ile istişâre ederlerdi. Sahâbîlerden *Muğîret'ubn Şu'be*'nin başından geçen şu olayı burada hatırlatalım: O, bir gün Resûlullah'a bir kızı velîsinden istediğini bildirmesi üzerine:

> "— Kızı gördün mü?"

sualini sordu; o da:

> "— Hayır!?."

deyince Resûlullah şu îzah ve tavsiyede bulundu:

> "— Nikâhlamadan evvel kızı gör! Gerçekten de bu sonradan gönlüne bir pişmanlık çökmemesi için daha ihtiyatlı bir şeydir"[2011]

Câbir adlı diğer bir sahâbî'nin evlenmek istediği kızı, gizlice ve onun hiç haberi olmadan gördüğünü ve ancak bundan sonra o kızla nikâhlandığını biliyoruz[2012].

1836. Nikâh vesilesiyle tertiplenen düğün ve törenlerde şarkı söyleyen kadınlar, *musikî âletleri*(: def ve davul) çalan müzisyenler de bulunur ve san'aatlarını icrâ ederlerdi[2013]. Bir gün şarkıcı bir kadın, güftesi:

> "— Aramızda yarının ne olacağını bilen bir Resûl var..."

şeklinde bir şarkıyı icrâ etmeye başlayınca, Resûlullah onun şarkıya devam etmesini engellemiş ve bu hanıma hitâben şöyle buyurmuştur:

2011. İbn Mâce, 9/9 (No. 2-3); Tirmizî, 9/5.
2012. Ebû Dâvud, 12/19.
2013. Buhârî, 67/48.

"— Bir savaşın öyküsünü dile getiren ve yiğit insanları yüceltip kıymetlerini ortaya koyan daha önceki şarkıyı söyle!"

Öyle anlaşılıyor ki nikâhın akdedildiği gece "meş'ale alayları" da tertiplenirdi ki bu çeşit törenler bazen yapılmayabilir di de[2014]. Bir gün Resûlullah, Umm'ul-Mu'minîn zevcesine onun akrabalarından birinin nikâh töreninden döndüğünde hayret ve şaşırmışlık içinde şunları söylemiştir:

"— Ey Âyişe! Sizde ne musikî ve ne de eğlence vardı. Halbuki Medineliler bunu severler"[2015]

Açıkca görülmektedir ki gelin süslenir ve o devre has "düzgün", "sürme" veya "allık"larla yüzüne makyaj yapılır, saçları itina ile taranır, şekillendirilir ve geline kokular sürülürdü[2016]. İslâmın daha sonraki asırlarda yetiştirdiği bitki(nebâtât) âlimlerinden *Dîneverî*'nin eserinde adı ve özellikleri gösterilen[2017] *Dârim* adlı bitkinin, Resûlullah zamanında Mekke'de veya Medine'de de kullanıp kullanılmadığını bilmemekle birlikte daha sonraki devirlerde siyah dalları olan bu nebâtın diş ovma işinde kullanıldığını ve bu ovma işi yapılırken bunun dudakları kıpkırmızı hale getiren bir boya da salıverdiğini kaynak eserlerde kaydedilmiş bulmaktayız. Damad da kendi nikâh töreninde, pek tabiîdir ki kokusu da olan sarı renkli bir nevî merhem sürünürdü[2018]. Nikâh ve düğün törenlerine pek çok kimse iştirâk ederdi[2019]. Kaynaklarda verilen bilgiler arasında nikâhın aslâ câmide icrâ edilmediği ve fakat bu merâsim için nikâhlanacak olan kızın evine gidildiği ve nikâh akdinin aşağıda anlatacağımız şu şekilde kıyıldığı açıkca görülmektedir: Mahallenin ileri gelenlerinden biri, (hattâ bazan bizzat Muhammed A.S.S.) kısa bir hutbede bulunur, bu hutbesinde Allah'a hamd ü senâlar ettikten sonra, her iki eşin üzerindeki vazifelerden ve sâhip oldukları haklardan bahseder ve bu anlaşmanın tam ve mükemmel olması, aralarında asla zorluk ve sertlik çıkmaması ve bu arada evlilik esnâsında doğacak çocuklar için de hayır duada bulunur, bundan sonra evliler tebrik edilirdi. Bu nikâh merasimlerinde

---

2014. *A.g.e.*, 67/42.
2015. *A.g.e.*, 67/63.
2016. *Muhabbar*, s. 95.
2017. Dîneverî, *Kitâb'un-Nebât*, C. 5, "Dârim" maddesi ve C. 3, "Misvâk" Bölümü (Bu bilgiler için bk. *RAAD*, C. 29, s. 476-77; C. 30, s. 694.
2018. Buhârî, 67/7 ve 67/54 v.s.
2019. *A.g.e.*, 67/74-75.

gelinin kendisi bizzat bulunmaz ve fakat nikâh hususunda onun *rızâsı* ekseriyetle yakın akrabası olaniki şâhid vasıtasıyla alınır ve nikâhı kıyan kimseye bildirilirdi. Gelin hazır bulunmadığı halde iki şâhid vasıtasıyla beyân edilen bu *rızâ* ve *irâde,* sadece fiilen damad ile evlenmeyi kabul ettiğine dâir değil, aynı zamanda varsa nikâh akdinin meşrû *"şartları"*nın ne olduğu, bizzat gelinin şahsına ödenecek olan (bir nevî şeref mükâfat veya tazminatı yerine geçen) *mehr*'in ne miktar olduğu v.s. hususları da içine alabilirdi. Bu duruma göre, tarafların irâde ve rızâ bildirileri "tam ve karşılıklı" düşmüş ise yani rızâlar karşılıklı olarak müsbet bir şekilde teşekkül etmiş ise, nikâhı kıyan kimse, akdin tamam olduğunu hazır bulunanlara "ilân" ederdi. Bu ilân üzerine, gelin ve damadın başı üzerinden kuru hurmalar ve diğer kuru yiyecekler saçılır, etrafta bulunan çoluk-çocuk ve diğer insanlar, etrafa saçılan bu viyecekleri kapıp yemek üzere neş'e ve sevinç çığlıkları arasında âdeta bir "yağma" işine girişirlerdi. Nikâh akdine çağırılanlara "düğün yemeği"(: çorbası) ikrâm edilirdi. Böylece artık zevcesi olan kızı yaşayacakları eve götüren koca, kızın evinde icra edilen bu nikâh ve düğüne mukaabil, bu defa kendisi ertesi gün, dost ve yakınları ile semtin fakir-fukarasını evine dâvet eder ve onları *velîme* adı verilen ayrı bir düğün-ziyâfet sofrasına oturturdu. Resûlullah bu geleneğin yaşatılması üzerinde ısrarla durmuştur[2020]. Bu arada damad, nikâhtan sonra gelini alıp yaşayacakları eve götürdüğünde, burada yalnız ve başbaşa bırakılmazdan evvel, kendilerine o evin kapısına kadar refâkat edenlerin de iştirâkiyle ayrı ve küçük bir tören daha yapılırdı. Ailenin en yaşlılardan biri, içimlik az bir miktar temiz suyu damad ile gelinin üzerine serper ve Allah'ın onları her türlü kötülük ve şerlerden muhafaza etmesini yakarırdı.

1837. Halîfe Ömer'in şu küçük anlatımını hatırlatmak isteriz:

> "Biz Mekke'li Kureyş'liler, kadınlarımıza sâhip çıkıp onlar üzerinde hâkim olma eğilimindeydik. Medine'ye Hicret ettiğimizde, (Medine ahalisinden yerli Müslümanlar olan) şu Ensâr topluluğu içinde öyle insanlar gördük ki bunlara kadınları sâhip çıkıyorlardı; sonunda bu tutum bizim kadınlarımıza da bulaştı ve onlar, Medineli kadınların bu geleneklerine tutunmaya başladılar. Hattâ ben bir gün karıma sert bir sesle bağırıyordum, gördüm ki o da bana aynı yüksek sesle cevap veriyor!?.. Şaşırdım kaldım, çünkü ben böyle şeyleri kat'iyen sevmezdim. O ise bana şöyle dedi: — Benim bu şekil cevâbıma mı şaşırdın? Vallahi Resûlullah'ın zevceleri bile ona böyle karşılık veriyorlar!.."[2021]

2020. *A.g.e.,* 67/54 ve 67/56.
2021. *A.g.e.,* 67/83.

1838. Dünyanın her tarafında görüldüğü gibi aile hayatında hem saâdet ve hem de geçimsizliklere raslanabiliyordu; bu durum fertten ferde, tutum ve eğilimden eğilime değişmekteydi. Varlıklı kimselerin köle veya diğer yardımcılara sâhip olmalarına mukabil, hâl ve vakti yerinde olmayan kimseler bütün işlerini kendileri görürlerdi. Medineli kadınların yün eğirdikleri öreke sık sık hadîslerde söz konusu edilmektedir. Bu kadınlarından bazıları, yollara atılmış hurma çekirdeklerini başkalarına satmak veyahut da bizzat kendi hayvanlarına (bilhassa develere) yedirmek üzere toplarlardı. Kadınlar, şehir ve pazarlardaki işlerini görmek üzere sokağa çıkarlardı. *Yüz* ve *baş örtüsü* olan "peçe takınma" âyeti nâzil olduktan sonra bile kadınlar, bu örtüleriyle de olsa dışarı çıkma geleneklerini sürdürmüşlerdir. Onlar câmilerde kılınan cemâat namazlarına katılırlar, arkadaş ve yakınlarını ziyâret ederler, hâsılı dışarda her çeşit işlerle meşgul olurlardı. Resûlullah'ın zevcelerinin de bu arada, arkadaş, dost ve akrabalarını kendi evlerine dâvet edip onlarla görüştüklerini biliyoruz. O devirde Kur'ânı Kerîm'den başka okunacak bir şey hemen hemen bulunmuyordu. Buna mukabil şiirler okunması, çeşitli konularda tarihî hikâye ve öyküler anlatılması şeklinde geçen eğlenceli toplantılar da tertiplenmekteydi.

1839. Bir çocuğun dünyaya gelişi neş'eli ve eğlenceli bir takım başka olaylara da vesile teşkil ediyordu. Küçük çocuklara her çeşit oyuncak hediye edilirdi. Resûlullah bir gün, gencecik zevcesi *Âyişe*'nin eşyaları arasında kanatları olan "oyuncak atlar" görünce gülümseyerek atların aslâ kanatlı olmadıklarını belirtti. O ise şöyle cevap vermiştir:

> "— Nasıl!?. Sen ki bir Resûl olursun da Süleymân Peygamber'in atlarının kanatlı olduğunu bilmez misin?"

Bundan da anlaşılıyor ki oyuncak bebekler v.s. yapmak üzere küçük bir seramik endüstrisi de mevcuttu. Çocuklara uçlarında sivri demiri bulunmayan oyuncak ok ve yaylar da hediye ediliyordu (bu oyuncağa *cummâh* denirdi).

1840. Bir aile çatısı altında, sâdece zevceler ve onlardan dünyaya gelen çocuklar, kocanın ana-babası yahut yakın akrabaları ve köleler değil, aynı zamanda himâye altına alınmış yahut o ailenin emân hakkı vermesiyle kendilerine sığınmış yabancılar (ki bu gibilere mahallî farklarla *mevlâ, halîf* yahut *dahîl* adı verilir) dahi bulunuyordu. İslâm geldikten sonra kölelerle ilgili her nevî şartları(hukukî yahut yaşayış şartlarını) iyice islâh edip geliştirmiştir. İslâm hukuku, efendile-

rin bu kölelere uyguladığı her çeşit kötü muâmele ve istismarlara karşı himâye ve garantiler getirmiştir. Buna göre, hattâ azâd edilen köle*(: mevlâ),* eski efendisinin aile mensupları ile belli bir hukukî bağ ve ilişki içinde bile bulunurdu: Mirasçı bırakmaksızın ölen azadlı kölenin eski efendisi,bu kölenin bıraktığı malları tevârüs ettiği gibi, bu eski efendi de şâyet geride hiç bir meşrû mirasçı bırakmaksızın vefat edecek olsa, o azadlı köle eski efendisinin geride bıraktığı kalan mallarına (tereke'ye) mirasçı olurdu.

1841. Ölüm ise, sosyal bir takım sonuncu törenlerin yapılmasına vesile teşkil ederdi: Ölüm döşeğindeki kimseye "Allah'ın Birliği", "Muhammed'in O'nun Elçisi" olduğuna dair belli îman cümleleri tekrar ettirilirdi. Cihâd halindeyken *şehîd* olanlara normal defin muâmeleleri yapılmazdı: Bu gibilerin cesedleri ne yıkanır*(: ğasl)* ve ne de *kefen*'e sarılır, onların bu halleriyle Allah'ın huzuruna aynen çıkmaları sağlanmak istenirdi. Umumiyetle normal ölümlerde vefat edenin cesedi yıkanır*(: ğasledilir), kefen* denen temiz bir bezle tamamen sarılıp örtülür, bir *cenaze namazı* kılınır ve aşağıdaki biçimde *mezar* içine yerleştirilirdi: İslâmın başlangıç senelerinde Medine'de mezarların boyu Kuzey-Güne doğrultusu üzerinde kazılırdı. Namaza durulurken yönelinilecek kıble noktası olarak Kâ'benin müesseseleştirilmesinden sonra, mezarların boyu öyle bir biçimde kazılmaya başlandı ki cenaze bunun içine hafifçe sağ kol tarafına meyilli olarak sırt üstü yerleştirildiğinde sağ kol kıble tarafına isâbet ediyor ve yüz de hafifçe kıble tarafına döndürülüyordu. Bu duruma göre, yeryüzünün çeşitli bölgelerinde yaşayan Müslümanların mezarları, yukardaki icablara göre yüzler kıbleye dönük olmak şartıyla, farklı enlem-boylam doğrultuları üzerine isâbet edecektir. Mekkelilerle Medinelilerin kazdıkları mezarlar arasında farklılıklar bulunuyordu; birincilerinkine *darîh,* ikincilerinkine *lahd* adı verildi[2022]. Cenâze mezara doğru indirilirken:

"Bismillâhi, alâ dîni Resûlih"

yani "Allah'ın adıyla ve O'nun Elçisinin dîni üzere..." cümlesi devamlı zikredilirdi. Ölünün bir *tabut* içinde mezara indirilmesi söz konusu değildir. Cenâze *kefen*'e sarılmış olduğu halde, kazılmış hazır mezarın tabanına beden hafif sağa dönük olarak sırt üstü yerleştirilir, baş tarafından kefen çözülüp aralanarak yüz meydana çıkarılır ve sağ yanak toprağa değecek şekilde yüz, *kıble* yönüne doğru çevrilirdi; bu ameliyenin tamamlanmasından sonra sol yanak ve baş, kefen beziyle

---

2022. Ibn Hişâm, s. 1019.

öyle örtülürdü ki artık yukardan bakanlar, kafeni aralanan bu başı ve vücudu tamamen örtülmüş olarak görürler ve fakat, dediğimiz gibi *sağ yanak doğrudan toprağa değerdi.* Resûlullah'ın nâşına gelince: O, mezarın tabanına serilen *katîfe hamrâ*[2023] adlı kırmızı bir halı üzerine yerleştirilmiş ve mezarın içine kazıda çıkan topraklar yeniden yerleştirip kabir örtülmezden önce, atılacak topraklar nâş-ı Resûl'e çarpıp değmemesi için kabrin enine olmak üzere kalın tahtalar ve kapaklık biçiminde özel taşlar yerleştirilmek suretiyle mezarın içinde bir boşluk husûle getirilmiştir. Cemaat dağılıp gitmeden evvel mezarın kabarık toprağı üzerine yeşil bir ağaç dalı daldırılır ve îman ile ilgili şu cümleler, bilen biri tarafından ölüye hitâben yüksek sesle tekrarlanırdı:

> "Rabbin kim, Resûlün kim, dînin nedir, îmanın şartları hangileridir şeklinde sualler sorulduğunda hiç korkmadan şu cevapları ver:
> '— Rabbim Allah'tır, resûlüm Muhammed'dir, dînim İslâm'dır, Kâ'be kıldığım namazların kıblesidir. Âhiret Günü'ne, tekrar Dirileceğime, Hesâb'a çekileceğime, Cennete ve Cehenneme hepsine îman ettim"

Bu sözlerden sonra, dağılıp gidilmeden evvel ölü için hayır dualarda da bulunulurdu.

1842. Gerek Medine'de ve gerekse Mekke'de seneler sonra mezarlıklarda kabir kazacak yer kalmayınca, evvelce ölü gömülü mezarlar yeniden açılarak cenâzeler buralara yerleştirilmeye başlanmış ve ancak bu yoldandır ki bu iki kudsî şehrin mezarlıklarının, genişleye genişleye insanların oturdukları yerlere kadar taşmalarının önü alınmıştır.

1843. Resûlullah'ın da bir tavsiyesinde belirttiği gibi, evlerinden çıkan cenâze sebebiyle yasa gömülmüş bulunan ailenin komşuları geleneğe göre, mutfağın sıkıntılı işlerinden bu aileyi "üç gün" müddetle uzak tutmak gayesiyle yemek hazırlayıp onlara getirirlerdi.

1844. Ölünün arkasından onun rûhunun hoşnûd olabilmesi için fakirlere her nevî tasaddukta ve hayır-hasenât işlerinde bulunmaktan ayrı, ona dua da edilirdi. Resûlullah senede bir defa olmak üzere, *Şa'bân* ayının 15. günü kabirleri ziyâret etmek ve oralarda yatan ölüler için dua etmek âdetindeydi.

Oturulan evler ve buralardaki yaşayış:

1845. Henüz Peygamber hayatta iken Mekke'de olduğu kadar

2023. Balâzurî, I. Ha. No. 1165.

Medine'de de evlerin en az bir de üst katı bulunabiliyordu. *Hâdice* R.HA. valdemiz Mekkede'ki evinin bu üst katlarından birine çıkmak sûretiyle Suriye'den idâresi altındaki kervanla Mekke'ye dönmekte olan müstakbel zevci Muhammed A.S.S.'ı gözleyip uzaktan tanımıştı. Medine'de ise Resûlullah ilk günler, *Ebû Eyûb el-Ensârî*'nin(: Eyüp Sultan) evinin alt katına yerleşmişti. Hattâ ev sâhibi bir gün, yukarda bir su kabını devirdiğinde akan suların Resûlullah'ın katına akmaması için hemen davranıp kendi yatağının örtüsü ile dökülen suyu kurulamıştı. Mekke'de kerevet yahut divan diyebileceğimiz tarzda yataklar kullanılıyordu. Medine'de ise odanın tabanına döşek serilirdi. Ancak bu arada zengin bir Medinelinin bir gün Resûlullah'a yatması için kendi kerevetini gönderdiği kaynaklarda zikredilmektedir[2024]. Resûlullah'ın ailesi mensupları için günler sonra inşâ ettirdiği evin üst katları yoktu; burası, sadece yatak odalarından müteşekkil ve içinde birkaç keçinin de bakımının yapıldığı ufak bir avludan ibâret bir yerdi[2024/1]. Resûlullah'ın evindeki bu avlu-bahçenin dış duvarı, hurma ağacı yaprak ve dallarından yapılmış olup gelen geçenlerin içerisini görememeleri için kurutulmuş deri ile de kaplanmış bulunuyordu[2025]. Meselâ *Âyişe* valdemizin dairesinin kapısı bir tek parçadan yapılmıştı*(Samhûdî,* II. neşir, s. 458). Gece karanlığında kadınların tabiî ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için her bir kabileye ait boş ve ıssız arâzi parçalarının varlığından bahsedilmektedir. İçinde oturulan evlerde dahi tuvalet ihtiyaçlarını görmek üzere ayrı odalar bulunuyordu; fakat öyle anlaşıyor ki kullanıldıktan sonra uşakların boş arâziye boşalttıkları oturaklar da kullanılmaktaydı.

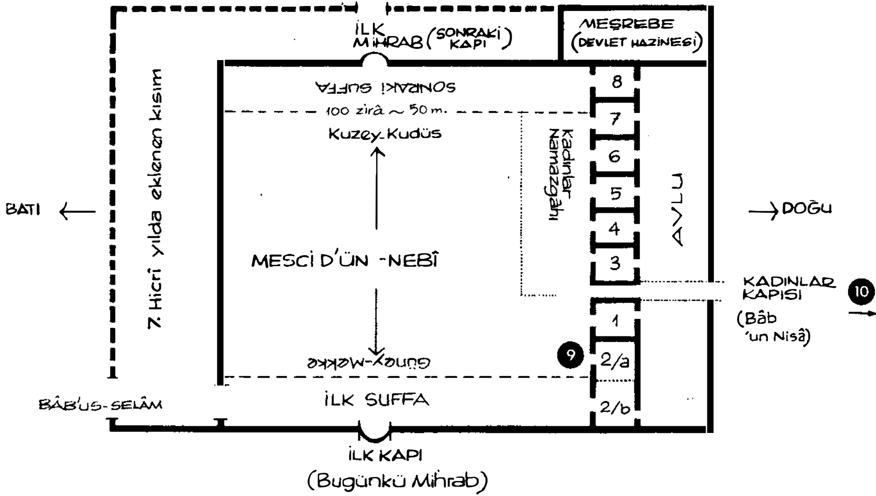
1845 m/1. *Samhûdî*'nin vermiş bulunduğu bilgilere göre (II. neşir, s. 256), Medine'ye varışının üzerinden beş ay geçmesini müteakip Resûlullah, Medine yerlilerinden *Ensâr* denen Müslümanlar ile, Mekkeli *Muhâcirler* arasında bir kardeşlik*(: muâhat)* anlaşması gerçekleştirdi: İşte bu kardeşlik anlaşmasının akdinden iki ay sonra kendisi, muvakkaten oturmakta olduğu *Ebâ Eyyûb* R.A.'ın evinden ayrıldı ve ailesi mensupları için inşâsı tamamlanan *Mescid'un-nebî* binâsının hemen bitişiğindeki dairelere geçti. Başlangıçta bu dairelerin sadece iki adet olduğu söylenir (bk. Samhûdî, II. neşir, s. 344); bunlardan biri zevcesi *Sevde* R.HA. ve diğeri, daha henüz zifâf etmediği nikâhlısı *Âyişe* R.HA.'ya âitti. Fakat bu arada, henüz daha evlenmemiş iki kızı, yani *Umm Külsûm* ve *Fâtıma* R.MA. için fiiliyatta bir üçüncü

2024. Balâzurî, I, Ha. No. 1057.
2024/1. Mescid'un-Nebî'nin kuruluş plânını gösteren ilerdeki şekle bakınız (paragraf 1845 m/2 sonu)
2025. I/2, s. 182.

dairenin inşâ edilmiş bulunduğunu düşünebiliriz. Gerçekten de Samhûdî'nin eserinde yer alan dolaylı bilgilere bakacak olursak(bk. II. neşir, s. 466) Resûlullah'ın kızı *Fâtıma* R.HA.'nın dâiresi ile zevcesi *Âyişe*'ninki arasında pencereli bir duvarın örülmüş bulunduğu ve bu pencereden Resûlullah'ın kızlarını daima görüp onlarla konuştuğu anlaşılmaktadır. Bedr savaşından kısa bir müddet sonra *Umm Külsûm*, zevci *Osmân*'ın evine taşındığından bu dâireyi boşaltmıştır. *Fâtıma*'nın *Ali* R.A. ile izdivaç etmesinden sonra burada kalmasını ve hattâ ikinci çocuğu *Hüseyin*'in Hicrî 4. yılda doğumuna kadar burada oturmakta devam etmesini göz önünde bulunduracak olursak, burada yeterli miktarda oturma imkânının bulunduğu sonucunu çıkarabiliriz. *Kaynukaa*'lıların Medine'den çıkıp gitmelerinden sonra, Resûlullah'ın evine beş yüz metre mesafedeki *Sûk Benî Kaynukaa* semtinde boş kalan evlerden birini Resûlullah onlara vermiş ve *Ali* R.A. de ailesi mensuplarını alıp buraya taşınmıştır. Buhârî'de nakledilen çeşitli hadîslerde, Resûlullah'ın bu yeni evlerinde oturmakta olan torunlarını ve kızı ile damadanı sık sık ziyâret ettiği belirtilmektedir. Böylece *Fâtıma* R.HA'nın arkasından boş kalan dâire, Resûlullah tarafından misâfir ve ziyâretçilerini kabul odası *(: zevr)* olarak kullanılır hâle gelmiştir. Bu yeni durumu üzerine, Âyişe R.HA.'nın dâiresi ile bu dâireyi birbirinden ayıran mezkûr duvarın yıktırılmış olması ihtimalini düşünebiliriz.

1845 m/2. İşte bu durumda, Resûlullah'ın inşâ edilen bu yeni dâirelerine geçmesinden 10 ay kadar sonra *Kıble*'nin yönü Kudüs'den Mekke'ye olmak üzere, yani tam kuzeyden, güney yönüne değiştirilmişir(İbn'ul-Cevzî, Vefâ, s. 260). Bizzat Âyişe'den gelen bilgilere göre(bk. Samhûdî, II. neşir, s. 463), Resûlullah'ın nikâhlısı *Âyişe* R.HA. ile zifâfı, *Kıble*'nin yönünün değiştirilmesinden önce ve Resûlullah'ın toprağa verildiği odada gerçekleşmişti. Hadîslerdeki bu bilgilerin bize anlattığına göre, *Kıble*'nin yönünün tam aksi tarafa yani Mekke'ye değiştirilmesine dair ilâhi buyruk alındığında Mescidde yapılan değişiklik, sadece *mihrâb* noktasının aksi yöndeki duvara kaldırılmasından ibaret olmuştur; bu değişiklik esnasında, işin başında Mescid binâsının arka yönünde ve duvar dışında olmak üzere doğu tarafına yani o sırada Kıble olan Kudüs'e dönüldüğünde Mescidin sağına isabet eden yerde Resûlullah ve ailesi mensuplarının oturmaları için inşâ edilmiş dâirelere hiç dokunulmamıştı. Kıblenin Mekke'ye değiştirilmesi ile ortaya çıkan bu yeni durumda eski dâireler, kendiliğinden Mescidin sol yanında olmak üzere, öne doğru kalmışlardır: Kıble değişikliğinden önce Resûlullah bütün Mescid boyunca arkadan öne ve cemaatin toplandığı saflar yanında yürüyerek *mihrâb* noktasına varı-

yordu. Yeni durumda ise cemaate imâmlık yapmak üzere *Âyişe* R.HA.'nın dâiresinden çıktığı gibi ilk safın önünden geçerek doğruca mihrâba varıyordu. İşte Resûlullah'ın bu kısımda bulunan dairelerinin sayısı, yeni evlilikleri sebebiyle artmıştır. Gayet cömert ve fedâkâr bir Ensârî olan *Hâriset'ubn'un-Numân,* hemen bitişikte sâhip olduğu bir arsadan gereken miktarda bir parçayı Resûlullah'a bu yeni inşâ işleri için evvelce bağışlamıştı(bk. Samhûdî, II. neşir, s. 462, ve İbn'ul-Cevzî, *Vefâ,* s. 257). Bilindiği gibi Resûlullah'ın dokuz zevcesi ve iki câriyesi vardı. Bu câriyeler birbirlerinden ayrı evlerde olmak üzere biraz uzakta yani *Kubâ* tarafında oturmaktaydılar. Zevcelerinden Umm'ul-Mü'minin *Safiyye,* Dâru Usâme'de oturuyordu (Samhûdî, II. neşir s. 460). Bu duruma göre onun elinde, sekiz zevcesi için ve bir de ziyâretçi ve misâfir kabul dâiresi(: zevr) olarak kullandığı dokuz dâire bulunuyordu. Hepsi de, kıbleye dönüldüğünde solda(doğu yönü) kalacak şekilde ve birbirlerine bitişik vaziyetteydiler. Bundan ayrı, üzerinde bir de ikinci katı bulunan başka bir dâireden bahsedilir ki bu dâire, *Meşrebe Alîye* yahut *Gurfe* veya *Hızâne* olarak anılırdı ve içinde gıda maddeleri, silâhlar v.s. eşyanın saklandığı bir *"Devlet Hazinesi"(: Bey'ul-Mâl)* olarak kullanılıyordu. *Bilâl Habeşî* buranın muhafızlığı ve idareciliği ie vazifelendirilmişti. Bir defasında Resûlullah, bütün zevceleri hep birlikte ve söz birliği etmişcesine, evde daha çok vakit geçirmesi için kendisine ısrarlı taleplerde bulunduklarında onları kendi hallerinde bırakarak bir ay boyunca işte bu*Meşrebe Aliye*'de oturmuştur. Bu daireye, bir hurma kütüğünden oyularak açılmış basamaklardan ibaret portatif bir merdiven ile girilirdi. Bu binânın bulunduğu yer tam olarak belirlenmemiş vaziyettedir, anlaşıldığına göre bu daire, eski kıble duvarı tarafındaki arsa üzerinde ve Resûlullah'ın en son izdivâc ettiği zevceleri için inşâ edilen yeni dairelere bitişik bir konum içindeydi:

Açıklamalar:

1. *Sevde* valdemizin kaldığı dâire

2/a *Resûlullah*'ın kızları Hz. *Fâtıma* ve *Umm Külsûm*'un kaldığı dâire; burası daha sonraları "resmî ağırlama salonu" olarak kullanılmıştır.

2/b *Âyişe* valdemizin kaldığı dâire; bugün Resûlullah'ın medfûn bulunduğu yer (Revza-i mutahhara)

3. Hafsa valdemizin kaldığı dâire

4. Önce *Zeyneb bintu Huzeyme* valdemiz, sonra *Umm Seleme Hind* valdemizin kaldığı dâire

5. *Zeyneb bintu Cahş* valdemizin kaldığı dâire

6. *Cuveyriyye* valdemizin kaldığı dâire

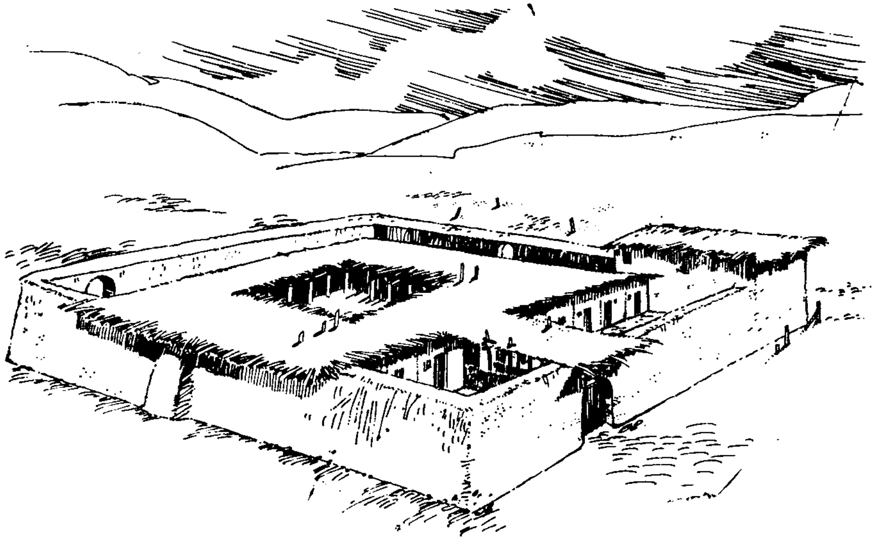
7. *Umm Habîbe* valdemizin kaldığı dâire

8. *Meymûne* valdemizin kaldığı dâire

9. *Ustuvânet'ul-Vufûd;* Mescid'in çatısını tutan bir hurma kütüğüdür ki Resûlullah bunun dibinde "siyâsî elçilik hey'etleri"ni kabûl edip onlarla müzâkerelerde bulunuyordu.

10. *Bâb'un-Nisâ*'dan çıkıldığında doğruca gidilirse, birçok sahâbînin medfûn bulunduğu *Cennet'ul-Bakî*'ye varılır.

Not: Mescid'in geri sol köşesinde inşâ edilmiş, *Meşrebe* adı verilen bina, "Devlet Hazînesi" olarak kullanılmıştır.

Yukarıda *Mescid'un-Nebî'*nin bir restitüsyon denemesi görülüyor. Elinizdeki kitabın az önceki ve sonraki sahifelerinde, hadîslere dayanmak sûretiyle verilen bilgiler ışığında ressam Sayın Gürbüz Azak'a hazırlatılan bu tersîmî deneme, karşı sahifelerde yer alan Mescidin krokisi ile birlikte nazarı itibara alındığında İslâmın mukadderâtının tâyin edilip çizildiği bu mâbed hakkında muhayyile gücümüzü kuvvetlendirebilecektir. Bizim bilebildiğimiz bu ilk denemeyi, hiç şüphesiz daha mükemmelleri tâkip edecektir (Mütercim)

1845. m/3. Resûlullah'ın inşâ ettirdiği Mescid, kuruluşu itibariyle başlangıçta bir kare biçiminde olup takrîben 50 metre olan eni, boyuna eşit durumdaydı. Bu Mescid'in üç kapısı vardı: Sağ yanda, sol yanda ve arka tarafta. Bu sonuncu kapının yeri, Kıble yönünün Mekke'ye alınması hareketinden sonra değiştirilmek mecburiyetinde kalınmıştı. En büyük ve ana kapı durumunda olanı, Batı tarafına isabet edendir ki buna, herhalde Kâ'be avlusuna girilen ana kapının adını yâdetmek üzere *Bâb'us-Selâm* adlı verilmiştir. Bu kapıdan çıkılarak Medine'nin büyük çarşısına geçiliyordu. Ebû Bekr'in evi ise işte bu Bâb'us-Selâm kapısının tam bitişiğindeydi. Osmân'ın evi güneyde, Ömer'inki ise, kaynaklarda nakledildiğine göre, Mescid'un-Nebî'nin kuzey tarafında bulunuyordu. Resûlullah'ın zevcelerinden Umm'ul-Mü'minîn *Safiyye*'nin yerleşip oturduğu *Dâru Usâme* adı verilen ev ise, anlaşılan aynı kuzey istikametinde bulunuyordu. Doğu tarafına açılan Mescid kapısı, Resûlullah'ın zevcelerinin oturduğu daireleri ikiye ayırmak suretiyle dışa açılıyordu. Gerçekten de kaynaklar*(Samhûdî*'-nin, II. neşir, s. 543'de zikrettiğine göre, *İbn Zabâle)*, dışa açılan bu geçit yolun bir tarafında *Âyişe* ve diğer tarafından da *Hafsa* (R. Anhumâ)'nın dairelerinin bulunduğu hakkında bilgi verirler.

1845 m/4. Resûlullah'ın bütün dairelerinden doğrudan doğruya açılan müstakil kapılarla Mescide girebilirdi ve bu dairelerin bunlardan başka dışarı açılan kapıları yoktu. Kıblenin değiştirilmesinden önce, içinde aile mensuplarının oturduğu bu daireler, en azından kızları *Umm Külsûm-Fâtıma,* zevceleri *Sevde* ve *Âyişe*'ninkiler Mescidin arka sağ tarafında kalıyor ve bunların kapıları, Mescidin üstü açık avlusuna açılıyordu. İşte Kıble yönü değiştikten sonradır ki bu kapılar, doğrudan doğruya içinde namazın kılındğı üstü kapalı Mescidin içine açılır hale gelmişlerdi. Mescidin konum ve kuruluşunu böylece anlattıktan sonra, A.b. Hanbel(2/26, 4/369), Tirmizî(50/70) v.s. hadîs eserlerinde nakledilen şu anlatımı da görelim: "Bir gün Resûlullah, Mescidin içine açılan bütün kapıların, Ali'nin oturduğu daireden açılan kapı müstesnâ, kapatılması emrini verdi(böylece Resûlullah'ın zevcelerinin oturduğu dairelerin Mescide açılan kapıları da kapatılmış oldu) ve bunun sonucu bizzat Resûlullah için olduğu kadar, *Ali* R.A. için de *"Mescid"*e gusûl abdesti almaksızın girmesine müsaade edilmiş oldu (Tirmizî, 50/73). Bunun sebebini anlamak kolaydır: Müslüman şehir ahâlisinin Mescid'e önden girmemeleri gerekmekteydi zira bu halde cemat şâyet topluca namaza durmuşlarsa değişen yeni Kıble durumuna göre, bu sonradan girenler, namazdakilerin önünden geçip onlara karşı saygısızlıkta bulunmuş olacaklardı. Resûlullah'ın damadı durumunda olan *Ali* ise, zevcesi *Fâtıma*\R.HA. ve kendi için kayınpederinin

evinde ayrılan dairelerden birinde oturmaktaydı. Kendisinin gusûl abdesti almak veya sâir ihtiyaçlarını görmek üzere dışarı çıkabileceği bir başka kapı yoktu; böylece o Mescidin cemaatle namaz kılınan kısmından geçmek mecburiyetindeydi. Resûlullah için de aynı ihtiyaç söz konusuydu ki bütün bu "güçlükler" kolayca anlaşılabileceği gibi, Kıble yönü değiştirildikten sonra kendiliğinden ortaya çıkmış şeylerdi. Ancak *Ali,* kısa bir zaman sonra hanım ve çocuklarını alıp *Sûk Benî Kaynukaa*'daki yukarda zikri geçen yeni evlerine taşınmışlardır.

1845 m/5. Resûlullah eli altında bulunan ve erkek olsun kadın olsun sâhib olduğu köleler meselesi birçok defalar ele alınmıştır. Gerçekten de o, bu kölelerini ne zaman âzâd edip hürriyetlerine kavuştursa bunlar *mevlâ*(âzâdlı köle, client) statüsünde olmak kayıt ve şartıyla, (bu defa *hür* insanlar olarak) onun ailesi arasında yaşayışlarını sürdürüyorlardı. Acaba bunlar, aile içinde nerede, ve hangi mekânda barınıyorlardı? Bu statüdeki kimselerden ayrı, *Enes'ubn Mâlik* gibi esasen hür statüdeki yardımcıları ve hizmetlileri de vardı. Bu *Enes* R.A., henüz on yaşlarındayken, Resûlullah Medine'ye Hicret edip şehre vardığında, o, ana-babası tarafından Peygamberimize takdîm edilmiş ve şöyle demişlerdir:

> "Bu (Enes), okuma ve yazmayı bilen oğlumuzdur; onu şahsî hizmetlerin için kabûl ederek bizi şereflendir"

Enes ise sonradan şöyle nakletmektedir:

> "Ben gece ve gündüz, o'nun vefatına kadar olmak üzere, Resûlullah ile birlekte bulundum"

Yine diğer bir anlatımda, Resûlullah'ın seyahat ve askerî seferleri esnasında onun ailesi emrinde olarak yol sırasında konaklama yerlerinde duruldduğunda, bineklerden inilmesi veya bineklere binilmesi konusunda vazifelendirilmiş bir diğer *mevlâ*'dan da bahsedilmektedir. Bundan ayrı, meşhûr sahâbîye hanım *Umm Eymen* gerçeği vardır(bkz. İbn 'Abd'il-Berr, *İstî'âb,* "Bereke" maddesi, hanım No. 26): (onu çeşitli hizmetlerine bakan) bu hanım sahâbiye'nin Resûlullah'ın yatak odasına, hattâ geceleyin bile serbestçe girmesine müsaade edilmişti. Yine aynı hanımdır ki, Resûlullah A.S.S.'ın gece vakti içine idrarını yaptığı (ağaçtan yahut topraktan, veyahut da seramikten yapılmış) oturak diyebileceğimiz bir kabı alıp uzak ve hâlî arâzîye boşaltıyordu. Yine aynı şekilde, Resûlullah'ın zevcelerinden Âyişe R.HA.'nın azâdlısı *mevlât* sahâbiye hanım *Berîre* olayı vardır. Bunlardan ayrı, *Ebû Muveyhibe*'den de sözetmek gereklidir: Yatağa düştüğü son hastalığı

sırasında, bir defasında gecenin geç saatlerinde Resûlullah onu çağırmış ve Medine kabristanı*(Cennet'ul-Bakî)*'na kadar kendisine refâkat etmesini istemiş ve orada medfûn bulunan sevgili ve azîz sahâbî arkadaşlarının Allah katında af ve mağfirete nâil olmaları için duâ ve münacaatta bulunmuştu[*]. Tarihçi yazar Belâzurî'nin *Ensâb'ul-Eşrâf* adlı eserinde Resûlullah'ın köleleriyle ilgili ayrı bir Bölüm yer almış vaziyettedir. Bütün bu insanlar her zaman için Resûlullah'ın emir ve buyruğu altındaydılar, fakat acaba gecelerini nerede geçiriyorlardı? Hiçbir kaynakta bu hizmetlilerin, Resûlullah'ın kaldığı "sıra odalar" bölümündeki özel veya ayrı odalarda yatıp-kalktıklarına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Barınacak yeri olmayan erkek âzâdlılar(mevâlî) ve hizmetliler, belki de gecelerini Mesçid'ul-Nebî'nin *Suffa* kısmında geçiriyorlardı. Kadın hizmetliler için ise, Resûlullah A.S.S.'ın bizzat geceyi yanında geçirmediği zevcelerinden birinin odasında bir köşeye sığınmak sûretiyle uyumaları imkânı vardı. Bütün bu mütalealardan ayrı, acaba Resûlullah'ın "sıra odaları"nın hemen yanı başında sırf hizmetliler için ayrılmış mütevâzî bazı bina kısımlarının varlığını düşünebilir miyiz? Hiçbir kaynakta bu görüşümüzü destekleyen bir bilgiye raslayamamış bulunuyoruz.

1846. Hurma dal ve yapraklarından örülmüş hasırlar üzerinde yer sofrasında yemek yenirdi. Ekseriyetle ağaçtan yapılmış eşya sandıkları, tabaklar, maşraba ve diğer mutfak eşyaları bilinip kullanılıyordu. El parmaklarından istifade ile yemek yenirdi; Resûlullah'ın yemek yedikten sonra ellerini yıkamasını müteakip kurulanmak üzere bir havludan (yahut bir peşkir veya peçeteden) istifade ettiği kaynaklarda belirtilmektedir[2026].

1847. *Yiyecek maddeleri* üzerine konan sınırlar, Kur'ânı Kerîm'deki şu âyette gösterilmiş bulunmaktadır:

> "Ölmüş hayvanların etleri, kan, domuz eti, kesilirken Allah'tan başka bir put-tanrının adı zikredilerek kesilmiş hayvanların etleri, boğulmuş hayvanlar, kafalarına topuzla vurularak öldürülmüş yahut yüksekten düşüp ölen veyahut bir diğer hayvanın boynuzlaması sonucu, yahud da yırtıcı bir hayvanın paralaması ile ölen hayvanlar, siz henüz canlı iken yetişip de boğazlarını kesebildikleriniz müstesnâ, sizlere yemek için yasaklanmış bulunuyor. Kezâ putlar için dikili taşlar üzerinde kurban edilmiş yahut, fal oklarını açmak suretiyle talih denemek için kesilen hayvanların etleri harâmdır. Bütün bunlar dîn ve ahlâkı bozucu fâsık şeylerdir"[2027].

(*). İbn Sa'd, *Tabakaat,* II, s. 203, 203 (mütercim).
2026. İbn Sa'd, I/2, s. 155.
2027. *K.* 5/3.

Bütün bu yasaklar, Arapların İslâm öncesi devirlerde yiyip içtikleri mûtad yiyecekler üzerine konmuştu. Esâsen onların evvelce de hiç yemedikleri, yırtıcı hayvanlar, leş yiyen kuşlar, yılanlar, köpekler, kediler, kurbağalar v.s. hayvanlar ve zehir gibi sıhhate dokunan diğer bütün şeyler bu gibi âyetlerde hiç sayılmamış bulunuyor. Araplar deve etini yiyordu ve bu arada Resûlullah bunun yasaklanışı ile ilgili herhangi bir ilâhi buyruk getirmemiştir.

1848. O devrin *yemek çeşitleri* arasında Resûlullah'ın da çok sevdiği bir yemek olan *serîd*(tr.: tirit)'i en evvel zikretmek gerekiyor. Arapça lügatların da açıkladığı gibi bu, muhtemelen sırf et suyu ile yapılan bir çeşit çorba içinde kaynatılmış ekmekten ibaret bir yemek çeşidiydi. Muhammed A.S.S.'ın sevgili zevcesi Umm'ul-Mü'minîn *Âyişe* hakkında söylediği şu söz meşhurdur:

> "— *Serîd*'in diğer bütün yemek çeşitlerinden üstün olması gibi, *Âyişe* de diğer bütün hanımlara baskın çıkar"

Mekke şehri, Tâ'if gibi bereketli ve münbit bir yayla bölgesinin hemen yanıbaşında kurulu olmanın kolaylığına sâhiptir. Medine ovası da hayli bereketli ve sulak topraklara sâhiptir; burada sebze, meyve ve diğer zırâî mahsûl çeşitleri, bilhassa daha Resûlullah devrinde çok sayıda çeşitleri bulunan hurma mahsûlü çıkarılırdı. Resûlullah'ın şahsen tatlıyı (*: helvâ*) ve balı çok sevdiğini zevcesi *Âyişe* bize nakletmektedir[2028]. Yine *Âyişe* valdemizin naklettiğine göre(*İbn'ul-Cevzi,* Vefâ, s. 601) henüz sarımtırak renkteki hurma ile birlikte karpuz yemeyi de seviyordu ve türkçede hıyar denen salatalığı tuzlayarak yemeyi tercih ediyordu. Başta koyun ve deve eti olmak üzere, kızartılarak yahut kaynatılarak yapılan et yemekleri çok yeniyordu. Yumurtadan da bahsedilmektedir. Bir askerî sefer esnasında Resûlullah, günümüzde bile Arabistan çöllerinde mevcudiyetini hâlâ sürdüren deve kuşu yumurtası yemiştir. Bazı bölgelerde pek bol olan yaban eşeği avına çıkılırdı. Ancak Resûlullah ehlî eşek etinin yenilmesini yasaklamıştır. *Samhûdî*'nin beyan ettiğine göre(II. neşir, s.1248), Medine civarında bulunan göl ve su birikintilerinde bol miktarda iyi cins balık bulunuyordu; fakat bu durumun Resûlullah devrinde de aynen söz konusu olup olmadığına dair bir bilgi verilmemektedir. *Buhârî* (64/65, 72/12) ve *Muslim*(34/17-18, no. 1935) tarafından nakledilen bir hadîsten öğreniyoruz ki bir İslâm askerî birliğinin çıkmış bulunduğu bir sefer esnasında yiyecek sıkıntısı başgöstermiş ve deniz kıyısında bulunan bir *anber* balığının etinden birkaç gün boyunca yenil-

---

2028. Buhârî, 70/32 ve 74/10/2.

mişti. Yolun sonunda Medine'ye dönüldüğünde yanlarına aldıkları bir parça balık eti hattâ Resûlullah'a bile ikrâm edilmişti. Bu balık o kadar büyük idi ki kaburga kemiğinin altından, devesine binmiş bir süvârî rahatça geçebiliyordu. Bu duruma bakarak bunun bir balina olduğunu düşünebilecek miyiz?

1849. Resûlullah'ın zevcesi daha sonraki senelerde şöyle bir hadîs nakletmektedir:

> "— Resûlullah'ın sağlığında elimizin altında elek bulunmuyordu; değirmenden gelen un'un kepeğini ayırmak üzere üfleniyordu ve kalan undan ekmek yapılıyordu"[2029].

Bu duruma bakarak evlerde has ekmeğin yendiğini söyliyebiliriz.

1850. Giyilen *elbise çeşitlerine gelince:* Kadınlar, umumiyetle üzerlerine bir "kaftan" yâhut "yeldirme" şeklinde bir üstlük(: pardesü) almak suretiyle pek uzun entariler giyiyorlardı. Sokağa çıktıklarında ise, yüzlerini ayrı bir örtü, bir "peçe" ile kapatıyorlar veyahut da sadece yeldirmelerinin geniş yakalarını başlarının üzerlerinden atıyorlardı. Muhakkak ki onlar, altın veya gümüşten mâmul mücevherleri takınmayı da pek seviyorlardı; bu süs eşyaları, ya o bölgedeki *Benû Kaynukaa* Yahudi kabilesinin san'atkârları tarafından yapılmış veyahut da Suriye, Irak, Mısır gibi komşu dış ülkelerden ithâl edilmiş olabiliyordu. Bu gibi mücevheratı takınmak suretiyle kadınların kulakları, elleri, ayakları, boyun v.s. yerleri zînetli ve süslü bir hale getirilirdi. Erkekler ise, umumiyetle başlarına bir sarık dolarlar, bellerinden itibaren topuklarına kadar uzanan vücut bölümünü bir nevî peştemal olan dikişsiz bir kumaş ile örtüyorlardı. Gömlek de giyiliyordu ve nâdir de olsa bacak ve kalçayı iyice örten dikişli bir pantolon da kullanıyorlardı ki Resûlullah, namazlar esnasında rükû ve secdeye vardığında vücûdu daha iyi örttüğü için sahâbîlerine pantolon nevinden dikişli bir elbise giymelerini hararetle tavsiye etmiştir. Erkekler sokağa çıktıklarında yahut törenlere katılmak istediklerinde üzerlerine pelerin(: üstlük) yahut "kaftan" diyebileceğimiz ekseriyetle kolsuz bir giysi alırlardı.

1851. Yıkanmayı çok seviyorlardı, fakat bu devirde vücudu yıkama işi umûma açık halk hamamlarında değil de evlerde yapılıyordu. Günde beş vakit namazın kılınmasından önce abdest almayı ve Cuma günleri kılınan cemaat namazından evvel "gusül" abdesti(: boy ab-

2029. İbn Sa'd, I/2, s. 119.

desti) almayı Resûlullah emrediyordu. Evli erkek ve kadınlar ise ayrıca belli zamanlardan sonra gusül abdesti alma mecburiyetindeydiler. Resûlullah şöyle buyuruyordu:

> "— Dînin yarısı temizliktir"[2030]

1852. Sabah erkenden uyanılıyor ve güneşin doğmasından evvel cemaatle camide kılınan sabah namazına iştirak ediliyordu. Öğlen vakti, yemek yendikten sonra hafif bir "şekerleme"(ar: kaylûle) yapılıyordu ku bunun Araplara has bir alışkanlık olduğuna Kur'ânı Kerîm'de dahi işâret olunmuştur[2031].

1853. Araplar *koku* sürünmeyi çok seviyorlardı. Evlere güzel kokuların sinmesi için "buhur" ve "günlük" yakılırdı. Resûlullah'ın evinde misk, kâfur, amber, ûd(tr: öd) v.s. gibi ağaç yongaları yakılır ve bu suretle çıkan güzel kokulu dumanlarla ev tütsülenirdi[2032]. Muhammed A.S.S.'ın şu hadîsi meşhurdur:

> "— Şu dünya hayatında (iki şey) bana hoş (sevimli) göründü: *Kadınlar* ve *güzel koku;* bununla beraber namaz, benim gözbebeğimdir[2033].

O devirde kullanılan kokulardan bir çoğunun adı, bu devrin edebi eserlerinde yer almış bulunmaktadır. Safran'dan yapılan *Hâluk* adlı koku en çok bilinenidir. Âden bölgesi bu îmalât dalının en büyük merkeziydi ve dış ülkelere de koku ihraç edebiliyordu. Muhtemeldir ki ticaret kervanları ve yolcular komşu ülkelerde üretilen birçok kokular da getiriyorlardı. İçme suyu da dâhil bir çok içkilere koku veren maddeler atıp kokulandırarak içiyorlardı. Kur'ânı Kerîm'de bir âyet[2034]:

> "Cennetteki şarap, *kâfirû* ile karıştırılmış ve şarap şişesinin mührü *misk* olacaktır"

demekle, Arapların pek yakından bildikleri lüks bir hayata mecâz yoluyla işâret edilmektedir. Bu arada hatırlatalım ki İslâm alkollü içkilerin her çeşidini kesin ve açık bir şekilde yasaklamış bulunmaktadır. Resûlullah sağ iken Müslümanlar bu ilâhî buyruğa umumiyetle itaat ediyorlardı. Buna karşı çıkanlara o devirde pek az raslanır. Az da olsa bu gibileri cezâlandırmak üzere Resûlullah bir defasında kendi sanda-

---

2030. Müslim, 2/1.
2031. *K.* 24/58.
2032. İbn Sa'd, I/2, s. 113.
2033. İbn Sa'd, I/2, s. 112; Nesâ'î, 36/1.
2034. *K.* 76/5; 83/26.

leti (: na'leyn'i)'ni çıkarıp onunla içeni dövmek (kamçılamak) gibi bir yola da girmişti. Bizzat Kur'ânı Kerîm kokudan, Allah'ın insanlara verdiği ve aralarında, üzerinde yaşanılan toprak da dahil, bir çok nimetlerinden biri olarak bahseder[2035]:

> "— ...Yeryüzünde... birçok meyveler ve kezâ tomurcuklu hurma ağaçları, aynı şekilde ince kabuklarla örtülü taneler ve "güzel kokulu" bitkiler vardır"

Yine Kur'ânı Kerîm, yâkut, çeşitli renklere sâhip kıymetli taşlar, inciler, mercanlar ve diğer lüks eşyalardan da bahsetmektedir: Altın, gümüş, çeşitli cinste ipekliler (harîr, sundus, istibrak)'den de söz eder.

1854. Kadınlar ellerini boyamak üzere çok miktarda "kına" ve bilhassa "ismid" cinsi olmak üzere gözlerine *sürme* çekerlerdi. Erkekler de kezâ bu sürmeyi bir göz ilâcı olarak kullanırlardı. Resûlullah'ın şu hadîsi nakledilir:

> "— *İsmid* kullanınız! Zîra bu yeni ve sağlıklı kirpiklerin çıkmasına ve görme kabiliyetinin artmasına sebeb olur"[2036].

Dişler de pek sık ovuluyordu; bu, bilhassa bazı bitkilerin dal yahut köklerinin fırça haline getirilip kullanılması(: misvak) şeklinde icra edilirdi.

1855. Yaşlı kimselerin saçlarını boyamaları da pek yaygındı. Resûlullah'ın dedesi, Yemen'deki bir prensin kendisine hediye ettiği bu çeşit bir boyayı oradan getirtmiş ve bembeyaz saçlarında kullanmıştı. Boyamadan sonra onu, doğup büyüdüğü şehir olan Mekke'de bile kimse bu simsiyah saçlarıyla tanıyamamıştı. Ancak şu kadarı var ki Araplar umumiyetle saç ve hattâ sakallarını siyaha boyamaktan çok *kına* kullanarak kızartmayı yeğ tutuyorlardı[2037].

Yüz örtüsü yani peçe:

1856. Geçen sahifelerde muhtelif vesilelerle kadınların taktıkları "yüz örtüsü' ile ilgili kısa bilgiler vermiştik. Şimdi yeri gelmişken buna dair daha geniş bir açıklama yapalım:

1857. Kaynaklarda raslanan bilgilerden öyle anlaşılıyor ki İslâm Öncesi devirlerde Arap kadını ne şehirde, ne de köyde veya çölde

---

2035. *K.* 55/11-12.
2036. İbn Sa'd, I/2, s. 170-1; Buhârî, 68/46; Ebû Dâvud, 27/14.
2037. Bk. İbn Sa'd, I/II, s. 139 ve müt.

yüzünü örtmüyordu[2038]. Bu gelişe göre, İslâmın başlangıç senelerinde Müslüman kadınların yüzlerini örtmemeleri bizi şaşırtmamalıdır. Hicret hareketinden birkaç yıl sonra, *İbn Kesîr*'in verdiği bilgiye göre Hicrî 5. yılın sonlarına doğru (bk. *İbn Kesîr,* Tefsîr, III, 503) bu konuya dair inen ilk ilâhî buyruk, 59. sûrenin 33. âyetinde yerini almıştır(bu sûre, iniş zaman sırası itibariyle 90.'dır). Bu sûre el-Ahzâb sûresidir ve 5. Hicrî yılda cereyan eden Hendek savaşından bahsetmektedir. Bundan sonra, iniş zaman sırası itibariyle 102. sûre olan 24. sûrenin 31. âyeti gelmiştir ki bu sûrede, 5. Hicrî yılın Şâban ayında *Benûl-Mustalık* kabileleri topluluğuna karşı tertiplenen bir askerî sefer sırasında *İbn 'Ubeyy* tarafından Resûlullah'ın zevcelerinden Âyişe valdemize atılan iftira*(: ifk)* ele alınmaktadır. Hiç şüphe yoktur ki bu konuda vahyolan âyet bu tarihten daha sonra nâzil olmuş bulunuyordu. İşte konumuza temas eden bu âyetlerde şöyle buyurulmaktadır[2038/1]:

2038. Evlenmemiş kızlar bundan müstesnâdır. Muhtemeldir ki İslâm Öncesi Arabistan'ında, toplumun bazı kesimlerindeki kadınlar, yabancı erkekler karşısında yüzlerini peçe ile örtüyorlardı. Arab dilinde bununla ilgili terim ve izler bize kadar gelip ulaşmış bulunmaktadır: *Hımâr* (çoğulu: *humur*) öyle bir örtü çeşididir ki bununla kadınlar, burunlarının üzerini kaplayacak şekilde, göz altlarından başlamak üzere yüzlerini örterlerdi. Şâyet bu örtü (peçe), göze daha da yaklaştırılır ve kirpikler görünmez bir hale getirilirse buna *Vesvâs* adı verilirdi. Aynı örtü şayet burun ucuna doğru düşürülecek olursa bu, *Lifâm* adıyla anılırdı. Daha da indirilip dudaklar üzerine kadar indirilir ve burun tamamen açık bırakılırsa buna da *Lisâm* adı veriliyordu (bk. Kastallânî, *İrşâd,* III, 312).

2038/1. Bu duruma göre, bir kimsenen karısının kızkardeşi(: baldız), kendi kızkardeşinin kocası(: enişte) yanında yüzünü örtmesi gerekmemektedir; bu durumu aşağıdaki şu hadîsde açıkca bulacaksınız:
"El-'Abbâs şöyle nakleder:
'—(son hastalığına yakalandığında) ben Resûlullah'ın huzuruna girdiğimde yattığı yatağın etrafında bütün zevcelerinin çevrelenmiş bir vaziyette olduğnu gördüm. (Zevcem Umm'ul-Fadl'ın kızkardeşi olan ve benim baldızım) Meymûne müstesnâ, hepsi de örtülerini (peçelerini) yüzlerine çektiler'...."
(bk. Ahmed'ubn Hanbel, I, 209, No. 1784 ve Veliyy'ullâh ed-Dihlevî'nin *İzâlet'ul Hafâ'an Hılâfet'il-Hulefâ,* Breilly Hindistan 1286 H., I, 103 adlı eserinde nakledildiğine göre, Ebû ya'lâ el-Mevsılî tarafından da aynı hadîs nakledilmektedir).
Bu istisnânın sebeb ve hikmeti olarak karının kızkardeşinin (baldızın), eniştesi ile muvakkat ve geçici bir mahremiyet (evlenme yasağı) ilişkisi içinde olması gösterilmelidir; yani bir erkek, iki kızkardeşi birden zevceleri olark nikâhı altına alamaz, bu haramdır.

a) "Ey Resûl! kızlarına ve mü'minlerin zevcelerine, üzerine *celâbîb* almak(suretiyle ortaya çıkmalarını) söyle! Böylece onlar daha çabuk ve kolay tanınmış olacaklarından ezâ ve sıkıntı duymaktan da uzak kalacaklardır. Allah günahları affeden ve merhameti bol olandır" (K. 33/59)

b) "Îman etmin kadınlara söyle ki onlar bakışlarını indirsinler, ırz ve namuslarını korusunlar, açıkta kalıp görünenler müstesnâ (onlara söyle) ziynetlerini de ortaya çıkarıp göstermesinler! Onlar *humur*'larını indirip düzeltsinler! Artık evlenmekten el ve eteğini çekmiş hayız görmeyen kadınların, ziynetlerini açıkta bırakıp göstermemeleri şartıyla, "yüz örtülerini" bırakmalarında onlar için bir günâh yoktur" (K. 24/31, 60)

Kur'ânı Kerîm'i tefsir eden âlimler ve hadîs yoluyla tarihî bilgileri bize nakleden kimseler açıklamaktadır ki yukardaki ilk âyet(a) nâzil olduğunda, ertesi gün Medine sokaklarında başları üzerine siyah bir örtü olan Müslüman kadınlar, "sanki herbirinin başına bir karga konmuş gibi bir görünüş" aldılar; onlar bu örtüleriyle yüzlerini örtüyor ve sadece bir tek gözlerini açık tutuyorlardı(bk. *İbn Kesîr,* Tefsîr, III., s. 284, 518)

1858. Öyle anlaşılıyor ki başlangıçta sahâbîler, "yüz örtüsü"nün sadece sokağa çıkıldığında kullanılacağını ve meselâ aile dostlarının eve ziyâret için gelmeleri halinde, evin içinde kadınların yüzlerini örtmeyeceklerini düşünüyorlardı. İşte bu tatbikat üzerinedir ki yukardaki ikinci âyet(b) nâzil olmuş ve daha açık bir ifâde ile, belli bir yaşlılığa ulaşmış hanımlar müstesnâ, eve ziyâretçilerin gelmesi durumunda ev dahilinde dahi yüz örtüsünün kullanılacağı kaidesini getirmişti.

1859. Şimdi (a) âyetinde geçen ve *Cilbâb* kelimesinin çoğulu olan *celâbîb* kelimesinin açıklanmasına gelelim: Cim Lâm-Bâ(جلب) şeklinde sülâsî (üç harfli) bir kökten gelen bu kelime "çekmek" mânasınadır ki burada elbise üzerine "çekilmiş" bir pardesü, bir "pelerin" veya bir "kaftana" işaret etmektedir. *Hımâr* kelimesinin çoğulu olan *humur* kelimesine gelince; sarhoş etmek suretiyle bir kimsenin temyiz kabiliyet ve şuurunu "örttüğü" için alkollü içkilere de aynı kökten gelen *hamr* adı verilir. Hı-Mim-Râ(خمر) şeklinde sülâsî (üç harfli) bir kökten gelen bu kelime, "örtmek" mânasına gelir. O devirde dikişli elbiseler henüz pek gelişmiş değildi. "Yüz örtüsü" ile ilgili ilk âyetin nâzil olduğu o günlerde bir Müslüman kadını, omuzları üzerinden bütün vücudu üzerine attığı örtü veya kaftan şeklindeki pelerinin iki yakasını(başı üzerine çekmek suretiyle) elleriyle öyle yakalayıp

birleştiriyordu ki böylece o hanımın başı ve bir gözü müstesnâ yüzü örtü içinde kalıyordu; bu şekilde bir gözün açık bırakılması, yürüdüğü yolu görmesi ve yoldan geçen diğer insanlara çarpmaması ihtiyacına dayanmaktaydı.

1860. Sahâbî devrinin sosyetesinde umumiyetle bu âyetin işaret ettiği buyruğa uyulmuş ve şâyet buna aykırı düşen bir fiil ve hareket ortaya çıkarsa bu Müslümanlar arasında bir skandal olarak karşılanmıştır; hadîs yazarları bu çeşit skandallara dair tarihî olayları bize çok defa nakletmişlerdir: Meselâ Resûlullah'ın torunlarından Hüseyin'in kızı (aynı zamanda Ali'nin kız torunu) *Sükeyne,* bunlardan birinin kahramanı olmuştur; kendisi yüz örtüsü kullanmayıp "açık yüzle dışarda dolaştığından" o günün Müslümanları kendisinden istikrâh ve ayıplama ile bahsederler. Bu da isbât eder ki o günün İslâm cemiyetinde diğer hanımlar diğer ziynet mahallerinden ayrı, yüzleri de örtüyorlardı. Dediğimiz gibi, belli bir yaşlılık çağına ulaşmış hanımlar ile köle kadınlar(: câriyeler) bu yüz örtüsünden muâf tutulmuşlardı.

1861. Daha sonraki devirlerde yetişmiş bazı müfessirler gerçekten de, hür kadınların üzerlerine sadece bir kaftan(: pelerin) yahut bir pardesü almak suretiyle, "yüzleri" ve "elleri" tamamen açık olarak dışarda dolaşabileceklerine dair bir görüşü savunma yoluna girmişlerdir. Onlar bu görüşlerine, Resûlullah'tan gelen iki hadîsi basamak yapmak suretiyle varmışlardır:

1862. (a) Resûlullah'ın zevcesi *Âyişe*'nin küçük kız kardeşi, yani Ebû Bekr'in kızı *Esmâ,* bir gün Muhammed A.S.S.'ı ziyârete geldi; üzerinde ince bir kumaştan*(: rikaak)* biçilmiş elbiseler bulunuyordu. Bunu görünce Resûlullah:

> "— Yâ Esmâ! Bir kız erginlik çağına geldiğinde, yüzü ve iki eli müstesnâ, artık bir tarafının görünmesine imkân bırakmaması gerekir" (Ebû Dâvud)

1863. (b) Resûlullah bir emirle:

> "Hac esnasında *ihrâm*(giyinme) hudutları içinde kadınların yüzlerini örtmelerini yasaklamıştır" (Ebû Dâvud)

1864. Bu ikinci(b) hadîsinin sahîh olup hüküm ifâde ettiği konusunda istisnâsız bütün İslâm hukukçuları müttefiktir. Bu buyruğun sebebi, öyle anlaşılıyor ki Hac esnasında Mekke'nin belli mahallerinde büyük bir insan kalabalığı toplandığında şâyet bir hanım Arafat, Müzdelife, Minâ veyahut da Beyt'ullah gibi bölgelerde yolunu kaybe-

derse, velîsi veya kocası kendisini aradığında yüz örtüsünün onun tanınıp bulunmasına mâni olmamasıdır.

1865. Buna mukabil birinci hadîs(a)'i ele alarak bundan umumî bir kaide çıkarabilmek mümkün değildir. Her şeyden evvel bu olayın geçtiği yıl da kesin sûrette bilinmemektedir: Acaba bu olay, yüz örtüsü ile ilgili âyetin nâzil olmasından önce mi, yoksa sonra mı cereyan etmiştir? Acaba Resûlullah'ın bu hadîsi, örtülmüş olmakla beraber vücûdun iç kısımlarını gösteren şeffaf kumaşlar hedef alınarak söylenmiş olamaz mı? Bütün bunlardan ayrı, şu nokta da gözden uzak tutulmamalıdır ki Esmâ, Resûlullah'ın zevcesi Âyişe'nin kız kardeşidir; iki kız kardeş bir erkeğin nikâhı altına alınamayacağından(bk. K. 4/23), aralarında (birinci kız kardeşle akdedilen nikâh devam ettiği müddetçe) muvakkat bir nikâh yasağı bulunmaktadır. Bu bakımdan Esmâ, Resûlullah'ın yakın bir akrabasıdır. Bu hadîsinde Resûlullah, herşeyden evvel saçların, kolların v.s. vücut kısımlarının örtülmesini, hattâ yakın akrabaların yanında bile örtülmesini *Esmâ*'dan istemektedir. Gerçekten de yakın akrabalar iki nevîdir; *1.* Bir kadının kendileriyle nikâh ilişkisi kurması mutlak ve ebedî surette yasaklanmış erkekler: Baba, kardeş, oğul, damat v.s.; *2.* Bir kadının ancak geçici sûrette ve belli bir duruma bağlı olarak nikâhlanması yasak edilmiş erkekler: Meselâ erkek yeğen v.s.. Ele almış bulunduğumuz hadîsinde Resûlullah, ergin bir kızın, yukarda saydığımız birinci nevî yakın akrabalar yani kendileriyle nikâhlanılması kesin ve ebedî olarak yasaklanmış olanlardan çok, geçici ve ârızî ve nikâh yasağı ilişkisine sâhip yakın erkek akrabalarından bahsetmektedir. Ne nevîden olursa olsun, bu gibi akrabaların dışında kalan yabancı erkeklerden ise bu hadîs hiç söz etmemektedir; ancak bu gibi "yabancılar" için umumî kaide geçerlidir; yani "yüzün örtülmesi" gerekmektedir.

1865/m. Kadınlarla ilgili meseleler üzerinde gayet âlimâne bilgileri olan günümüzün bazı yazarları, Buhârî v.s. hadîs müellifleri tarafından nakledilen diğer bir olaya da işâret ederler: Buna göre Resûlullah bir gün bir hutbe îrad etmişti ki kendisini dinleyen hanım sahâbîlerinden biri ayağa kalkmış ve belli bir konuda aydınlanmak istediğini ifâde etmişti. Hadîsi rivâyet eden şahıs şunu ilâve etmektedir:

> "Bu hanım alt tabakadan bir sahâbî idi (A. b. Hanbel, 3/18; Nesâ'î, "îdam", 19/19; Dârimî, "salât", 2/224'deki kayda göre *sefilet'un-nisâ* şeklinde kaydedilmektedir; fakat Müslim, 8/4, No. 885'deki hadîs metninde *sitet'un-nisâ,* yani "vasat" tabakadan bir kimse olarak geçmektedir) ve yine bu sahâbî hanımın o sıradaki yüzü makyajsız ve soluk bir renkteydi"

İşte bu hadîs metnine bakmak sûretiyle az önce işâret ettiğimiz modern feminist yazarlardan biri şöyle demektedir:

> "Mâdemki bu hanımın yüzünden bahsedilmektedir, o halde onun yüzü bir *örtü* ile örtülü değildi"

Ancak bunu söylerken bu bilgiç zât, bu olayın *"örtü"* âyetinin nâzil oluşundan evvel mi, yoksa sonra mı cereyan ettiğini de tetkik etmiş midir? Bu sahâbî hanımın *yaş durumunu* araştırmış mıdır? (Gerçekte âdetten kesilmesinden sonra bir kadının yüzünü peçe ile örtmesi farz değildir). Yoksa bu hanımının *hür* yahut *câriye* olduğunu mu araştırmıştır? (Gerçekten bir câriye hanımın yüzünü peçe ile örtmesi farz değildir). Bu mesele ile ilgili olarak elimizde öyle delil ve işâretler vardır ki bütün bunlara bakarak yukardaki olayın, örtü ile ilgili âyetin nâzil oluşundan evvel, yani Hicret takviminin henüz başlangıç senelerinde cereyan ettiğini söyleyebiliriz.

1866. Bazı araştırmacılar, bu hadîsde geçen metnin muhtevâ özelliklerini ve siyâk-sibâk durumlarını hiç nazarı itibara almamışlar ve bunun bir sonucu olarak örtünme bahsinde "akrabalar" ile "yabancılar"ın durumunu birbirine karıştırmış bulunmaktadırlar. Resûlullah'ın omuzuna çıkmak suretiyle zenci cambazların oyunlarını genç *Âyişe*'nin seyretmesi olayı[2039] ile, bir gün koyu esmer tenli bir hanımın gelip Resûlullah'a bir takım sualler sorması olayının[2040] bu konuda birer delil olarak kullanılmaması gerekmektedir; zîra, bu iki olaydan birincisi, yüz örtüsünü emreden âyetin nâzil olduğu tarihten önce cereyan etmiş, ikinci olayda ise, teni koyu esmer olan bu sahâbî hanımın, genç bir kız mı, yoksa yaşlı bir hanım mı olduğu kaynaklarda belirtilmemiştir.

1867. Hiç şüphesiz yasaklar konusunda İslâm hukukunda bir tedrîcilik söz konusudur. Adam öldürme, hırsızlık, alkollü içkilerin içilmesi gibi suçların işlenmesi halinde bu dünyada ve Âhırette infâz edilmek üzere tâyin edilmiş cezâî müeyyideler vardır. Muhakkak ki "yüz örtüsü"ne riâyet etmeyen bir hanım için bu dünyada icrâsı mümkün herhangi bir cezâî müeyyide İslâm hukukunda yer almamıştır; bu, tamamen kendisi ile Allah arasındaki bir durumdur ve müeyyidesi uhrevîdir.

2039. Buhârî 'Îdeyn, 2; Müslim, 'Îdeyn, 19.
2040. Müslîm, 'Îdeyn, 4; Ebû Dâvud, Edeb, 121; Dârimî, Salât, 224.

1868. Resûlullah'ın zevceleri konusunda çok daha sert hükümler meyzûbahisdir. Nitekim Kur'ânı Kerîm'de şu âyeti görüyoruz (33/32):

"Resûl'ün zevceleri! Sizler herhangi bir diğer kadın gibi olamazsınız..."

Ayrıca hemen sonraki âyette (33/33)

"Ocak ve yuvalarınıza kapanmış olarak kendinizi saygılı ve vakar içinde tutunuz! Kendinizi eski Câhiliyyet devrinde açıkta gösterildiği gibi ortaya koyup göstermeyiniz".

Onları içinde yaşadıkları evlere kapanmaya sevkeden bu ilâhî emre rağmen Resûlullah'ın zevcesi *Sevde*'ye hitâben sarfettiği bu âyetle alâkalı hadîs pek açıktır:

"Allah ihtiyaçlarınızı gidermek üzere dışarı çıkmanıza müsaade etmiştir" (İbn Kesîr, Tefsîr, III, 505)

Diğer bir hadîsde de şu sözler yer almıştır:

"Kadınlara câmileri yasak etmeyiniz" *(Buhârî, Muslim,* ve diğer hadîs eserleri: bu arada *Buhârî,* Cumâ namazlarına katılmalarına da engel olunmamasını buyuran bir hadîs nakleder).

1869. Yabancı erkeklerle kurulabilecek ilişkiler konusunda yine Kur'ânı Kerîm, Resûlullah'ın zevceleri ile ilgili olarak şöyle buyurmaktadır (33/53):

"... Ve şâyet siz bu hanımlardan herhangi bir şey isteyecek olursanız bunu, bir perdenin arkasından isteyiniz: Böylesi, sizin ve onların gönülleri için daha saf, daha temiz bir yoldur"

Sonraki asırlar boyunca, bir hanım Müslüman âlimin, erkek talebelerne hadîs v.s. ilimler alanında ders verirken aynı yolu takip ettiğini müşâhede etmekteyiz.

1870. Evlenmek istenen kızın nikâh için henüz kesin karar verilmezden önce yüzünün damat adayı tarafından görülmesine Resûlullah sadece müsaade etmemiş aynı zamanda bunu tavsiye de etmiştir.

1871. "Yüz örtüsü" ile ilgili ilâhî buyruğun sebeb ve hikmetlerine gelince, bu noktada her şeyden önce kadın-erkek ihtilâtını yani iki ayrı cinsin karmaş-dolaş olmasını önlemek gelir. Genç erkeklerin genç kızlarla karşı karşıya gelip birbirleriyle düşüp kalkma fırsatlarını

mümkün olduğu kadar kısıtlayıp azaltmak, iki cinsin o nisbette bir takım cinsel hallere girmelerini de önlemek ve azaltmak demek olacaktır. Ancak bu buyrukta cinsî çekicilikle ilgili bazı noktalar da bulunmaktadır: "Yüz örtüsü" ve umumiyetle "örtü", kadının güzelliğini ve teninin tazeliği ile terâvetini hem sağlayan ve hem de devam ettiren vâsıtalardan biridir. Açık havada ve güneş altında tarlalarda çalışan kadınların teni ile şehir ve kasabalarda yaşayan ve güneş ışıklarına daha az mâruz kalan kadınların tenini göz önüne getirip bir mukayese yaptığımızda bu durum kolayca anlaşılır; daima açıkta duran elimizin derisi ile elbiselerimiz altında kalan derinin özelliklerinin bir mukayesesi, bizi aynı sonuca götürür. Aynı mukayese, bir kuşun güneşe açık tüyleri ile bunun altında kapalı kalan tüylerinin yumuşaklığı arasında da yapılabilir; yine kürkü kıymetli hayvanın sırt tüyleri ile karın tarafına raslayan tüylerinde de aynı fark görülür. Yüzünü mümkün olan nisbette çok örten kadının yüz teninin tarâvet ve tazeliği daha uzun müddet devam eder. Bazan öyle kadınlar vardır ki bunların güzellikleri fizik ölçülerde mükemmel sayılmaz; kolayca anlaşılır ki bu gibi kadınlar bu yaradılışları sebebiyle insanların kendilerinden uzaklaşmış olmalarını görmekten hiç de memnun olmazlar ve bu durum onlar için bir hoşnudsuzluk konusudur. Şâyet bunlar da yüzlerini örtecek olurlarsa insanlar arasında bu şekil mûamelelerle karşılaşmaktan uzak kalırlar. İslâm Peygamberi Muhammed Mustafâ A.S.S., "âlemlere rahmet" sıfatını böylece erkekler uğruna olmaktan çok, daha da kuvvetli sebebler altında, kadınlar uğruna taşımaktadır.

Başşehir:

1872. Medine şehri İslâmın ortaya çıkışından önce de mevcut bulunuyordu; fakat bu şehir daha çok, aralarında hayli uzun mesafeler bulunan ve her biri kendilerine ait ayrı mahallelerde yaşayan kabile topluluklarının bir arada toplanıp sıralanmasından ibaretti. Gerçekten de her bir kabile, sadece kendilerine has evlere değil aynı zamanda bahçe, zirâat yapılan tarlalar ve müstahkem mevkilere de sâhip bulunuyordu. Bu müstahkem mevkiler esas itibariyle, bir veya iki katlı bir hisar-kuleden meydana geliyordu*(: utum:* hisar, *nebre:* kat). Bir savaş halinde bunların içi hayvan sürüleriyle dolduruluyor ve arta kalan yerlere de kadın ve çocuklar yerleştiriliyordu. Bu çeşit müstahkem hisarların kalıntılarına bugün bile raslanmaktadır. *Uheyhat'ubn'ul-Culâh*'ın *Utum'ud-Dihyân*'ı ve *Kâ'b ubn'ul-Eşref*'in *Hısn*'ı özellikle zikredilebilir. Bu ikincisinde, bugün bir de su haznesine raslanmıştır ki, bu hisarın uzun kuşatmalar için techiz edilmiş olduğunu bize göstermektedir.

1873. Başlangıçta, kuzeydeki *Uhud* dağı taraflarından, en güney uçtaki *Evâlî* bölgesine kadar uzanan bölgede Yahudilerin oturduklarını biliyoruz. Bu insanların dînî hayatları Araplarınkinden ayrı olsa bile, sosyal yaşayışları bir ayrılık taşımıyordu: Bunlar da kendilerine ait mahallelerde kabile toplulukları halinde ve fakat Araplardan daha müreffeh ve varlıklı, daha çok sayıda müstahkem mevki ve hisarlara sâhip oldukları halde yaşıyorlardı. Onlar da arapça konuşuyorlar ve fakat bunu İbrânî harfleriyle yazıyorlardı. İslâm tarihçilerinin *Beyt'ul-Midrâs* adını verdikleri ve "adliye" ile "öğretim" ihtiyaçlarını karşılayan bir merkeze de sâhip bulunuyorlardı. *Beyt'ul Midrâs*'da dîn yetkilileri ve İbrânî alfabesini bilen âlimler, bu Yahudi topluluğunun emrinde olmak üzere öğretimde bulunuyorlar ve adlî-hukûkî konularda mütâlea beyân ediyorlardı. Pek nâdir olmakla beraber onlar arasında dîn neşretme gayretlerine de raslanıyordu; bunun bir sonucu olarak şehirdeki Araplardan az sayıda da olsa bir kısmı Yahudi dînine girmişlerdi. Bu durum bilhassa küçük yaşlardaki çocuklar için söz konusudur; bu çocukların bazı itikatlara göre, Yahudi olarak büyütülmeleri halinde hiç ölmeyecekleri sanılıyordu. Yahudiler lehine beslenen bu bâtıl itikat o derece kuvvetliydi ki Mekkeli ilk Muhâcirler buraya geldiklerinde, Yahudilerin büyü ve sihir yaptıklarına ve bunun soncu Muhâcir Müslümanlar arasında bulunan kadınların kısır hale getirildiğine uzun müddet Medine'de boş yere inanılmıştır. Yine kaynaklarda nakledilmektedir ki Resûlullah'ın kesilmiş saçlarından bir kısmını ele geçiren bir Yahudi, bunlarla hazırladığı bir kara-büyü[2040/1] vasıtasıyla Resûlullah'ı bir müddet için sihirlemişti(bk. Buhârî, 76/47, 49 ve 50). Ancak evvelce de gösterdiğimiz gibi, kısa bir zaman içinde bu gibi vasıflar taşıyan bir Yahudi unsuru şehirden silinmiştir.

1874. Yine bu şehirde, nereden geldikleri hiç bir şekilde belirlenemeyen az sayıda da olsa siyâhî insanlara, bilhassa siyâhî kölelere

2040/1. Samhûdî bu konuda hayli açıklamalarda bulunur (II. neşir, s. 1135) ve Yahudiler arasından çıkan bir takım acemi sihirbaz ve büyücülerin önce boş yere ona büyü yapmaya çalıştıklarını söyler. Daha sonra *Lebîd'ubn A'sam* adlı yabancı bir Yahudiye, gerçekte 3 külçe altın parçasından ibaret bir bahşiş vermişlerdir. *Lebîd*'in kızkardeşleri büyü sanatında ondan çok daha fazla hüner sahibiydiler. İşte ne yaptıysa bu iki kardeş yapmış, Lebîd'in yaptığı ise, sadece Resûlullah'ın saçlarından kesilmiş ve üzerine büyü bağlanmış ve okunmuş bir tutam saçı, Zurvân(: *Zû Arvân*) adlı bir kuyunun taşları arasına saklamak olmuştur; bunun üzerine bu kuyunun suyu sanki kına ile boyanmışcasına sapsarı kesilmiştir.

de raslanmaktadır. Bunlar bilhassa şehrin sahne oyuncularını ve profesyonel halk danslarını icrâ eden dansörlerini oluşturyorlardı.

1874/m. Resûlullah'ın Medine'ye Hicret edip yerleşişi üzerine, İslâm dîninine geçmiş Mekkelilerin sayıları yüzlerle ifade olunan bir miktarı bu Hicret hareketine katılmışlardı. Bunlara "İlk Muhâcirler"*(: el-Muhâcirûn el-Evvelûn)* denir. Daha sonraları oluşan ve Mekke'nin 8. Hicrî yılda Fethi olayına kadar esas itibariyle Resûlullah'ın sürdürdüğü bir sosyal siyaseti vardı ki bu da, Medine dışındaki kabilelerde İslâmı kabul eden kimselerin hiç orada oturmaksızın derhal ferden Medine'ye "Hicret etme mecbûriyetleri"ydi: Bunlara da *"el-Muhâcirûn el-Âhırûn"*(: Sonraki Muhâcirler) denir(bk. yukarda 358/a ve 1806-7. paragraflar). Bu göçürme siyaseti sonucu, her geçen gün Medine'de halk unsurunun çeşitliliği arttı durdu ve böylece "kabile ırkçılığı"na dayanan telâkki ve anlayış yavaş yavaş silinmeye başladı. Artık saf kan bir Arap, Resûlullah'ın siyâhî Müslümanları bağrına basıp "kardeşlik" esasları dahilinde onlarla müttefik hâle geldiğini gördükten sonra, o da güvenç içinde siyâhîlerle hem müttefik ve hem de kaynaşmış bir hâle geliyordu. Medine'ye gelen bu karma Mühâcirler, tamâmen ayrı bir küme insan telâkki edilseler bile, bunlar da netice itibariyle ya aynı mahalleye yerleşmek suretiyle veyahut da yeni evlerden kurulu yeni yeni mahalleler teşkil etmek suretiyle bütün Müslümanlarla komşu bir halde yaşıyorlardı. *Samhûdî*'nin vermiş olduğu bilgilere göre(I, 757-765), Medine'de aşağıda isimlerini verdiğimiz kabilelerin teşkil ettiği "yerleşme bölgeleri" yahut "mahalleler" demek olan "menziller"*(: menâzil)* bulacaksınız: *Ğifâr, Leys'ubn Bekr, Damra, ed-Di'l, Afsâ*(: Eslem), *Muzeyne, Cuheyne, Balî, Kays'ubn 'Aylân:*(: Aşcâ), *Cuşam, Kâb'ubn 'Amr*(: Mustalık). Resûlullah Medine'ye Hicret ettiğinde burada toplam 10.000 kadar insanın yaşamakta olduğu hesaplanmaktadır; bunun yarısı Yahudi nüfûs idi. Vefat ettiği sırada ise şehrin nüfûsu, anlaşıldığına göre sayıları 20-30'u geçmeyen bir avuç Yahudi bir tarafa, tamamı Müslüman 15.000 insana ulaşmıştı.

1875. Şehirde hemen hemen her gün develerden kurulu birkaç ticaret kervanının dışardan gelerek konup kalktığı bunlara has geniş bir alan*(: merbed)* bulunuyordu. Eskiden burada yılda bir kurulan ticaret panayırı, artık İslâmî devirde muhtemelen kurulmamaktadır. Bu arada şehirde bir çok pazar yeri ve çarşı da bulunuyordu: *Nabatî* tüccarların idaresinde *Sûk'un-Nebît* ve *Sûku Benî Kaynukaa* gibi... Şehir ahâlisinin muhtelif alış-verişlerini gerçekleştirdiği diğer bazı pazar yerlerinin de bulunduğunu söyliyebiliriz. Gerçekten de Samhûdî

(II. neşir, s. 747-48), şehirde mevcut, eskiden beri var olan diğer pazar yerlerinin isimlerini saymakla kalmamakta, aynı zamanda bizzat Resûlullah tarafından kurulan bir takım yeni pazar yerlerine de işâret etmektedir. Yine bir gün, o, *Benû Sâ'ide*'ye mensup kimseler için bu kabileye ait boş bir arâzî parçası üzerinde yeni bir pazar yeri ihdâs etti; bu boş arâzi, mezarlığın zamanla genişleyip büyümesi halinde kullanılmak üzere ayrılmış ve saklanmaktaydı ki aynı zamanda bu boş arâziye kadınlar, gece karanlığında gidip tabiî ihtiyaçlarını def ederlerdi. Bu pazar yerinden ayrı Resûlullah, Müslümanlar için merkezî bir pazar yeri daha kurmak istemiş ve bunun için seçtiği arâziye Yahudilerin Başkanlarından Ka'b'ubn Eşref şiddetle muhâlefet etmiş hattâ öyle ki, bu pazarın ilk binâ-dükkânı olduğu anlaşılan kurulu bir çadırın gergi iplerini kesip atmıştır. Bunun üzerine Resûlullah şöyle demiştir:

> "— Şimdi gidip öyle bir yer seçeceğim ki bu onu daha da fazla kudurtacaktır(yani onun saldırılarından emin ve uzak bir yer olacak, belki de Yahudi pazarının tam yanında bir yer olacaktır)"

Daha sonra bu yeni yere ticâret adamlarını çekebilmek için şöyle söylemiştir:

> "— Bu pazarda kimse için evvelden yer ayırtmayınız; her yer boş ve serbest kalsın, her gün kim erkenden ilk olarak buraya gelirse(istediği yeri seçip yerleşsin). Ve bu pazarda herhangi bir gümrük vergisi de tahsîl etmeyin"

Kendisi eskiden bizzat kervan ticâretiyle meşgul olmuş bir kimse olarak Resûlullah, bu tüccarlık mesleğinin cemiyetteki önemini tamamen biliyor ve henüz herhangi bir işe bağlanamamış işsiz Müslümanların gitgide bu gibi işlere atılmalarını ve böylece Gayrımüslim kapitalistlerin hâkimiyet ve baskısından kurtulmalarını istiyordu. O devirde şehrin sokaklarında insanların ve bineklerin gidiş-dönüş hareketleri, yani trafik yoğunluğu iyice düşük seviyede bulunmasına rağmen Resûlullah, yeni kurulan mahallelerdeki sokakların, iyice yüklenmiş iki devenin karşılıklı geldiklerinde birbirine dağmeden rahatlıkla geçebilecekleri kâfi genişlikte olmasını emrediyordu[2041]. Medine ovasında yetişmiş haldeki ağaçların kesilmesini yasakladığı gibi, yeni ağaçlıklar meydana getirilmesi hususunu da buyurmaktaydı[2042]. *Müslim*'in Sahîh adlı hadîs kitabında belirttiğine göre (bk. Hac, 15/472, No. 1372) Resûlullah, Medine'nin çepeçevre etrafında, "bir konaktan, diğer konağa"

2041. Bk. Buhârî, 46/29; Müslim, 22/143 (7 zirâ' ki bir zirâ' yaklaşık 50 samtimlik bir uzunluk birimidir).

2042. *Lisân'ul-'Arab,* "Kaf-Sâd-Râ" maddesine bakınız.

(: berîd fî berîd) olmak üzere, enıne bır günlük bir yolculuk, boyuna da bir günlük bir yolculuk gerektiren aralarında yaklaşık 20 km.'lik mesafeler bulunan menziller ihdâd edilmesini buyurdu. *Ebû Dâvud'*-un eserinde ifâde ettiğine göre (Menâsik, 11/95), bu sâha mahfuz, yani korunma altında bir alan olduğundan burada ağaç kesmek yahut ava çıkmak gibi fiiller de yasaklanmış oluyordu. Kendisi sadece ticâretin namuskârlık ve doğruluk içinde yürütülüp ticâretin gelişmesi işiyle değil, aynı zamanda zirâatla da meşgul oluyordu. O sırada Medine'de gösterilen zirâî faaliyet, hurma ağacı yetiştirip bunun meyvesini almaktan ibaretti ve bu işin gerçekleştirilmesinde suyun önemi halk nazarında gâyet büyüktü. Resûlullah Muhammed A.S.S., esâsen açılmış bulunan bir su kuyusunun hemen yanıbaşında bir ikinci kuyunun açılmasını yasaklamış ve kuyular arasında bulunması gerekli en az uzaklığı tesbit ve ilân etmişti[2043].

1876. *At yarışları*'na mahsus belli bir hipodrom bulunmamakla birlikte, şehir ahalisi, sık sık tertiplenen at yarışlarına giderdi. Daha Resûlullah zamanında iki çeşit at yetiştirildiğini biliyoruz; bunlardan biri koşu için, diğeri başka maksatlarla beslenirdi. Bu arada deve, eşek ve hattâ insan yarışlarına da raslanmaktadır. Az yukarda zikri geçen ticâret kervanlarının gelip konakladıkları geniş alan bu çeşit yarışlar için kullanılıyordu. Resûlullah'ın da buraya zaman zaman bizzat gelip kazananları tesbit ve bunlara mükâfat tevzî ettiğini görmekteyiz. Tarih yazarlarından *Şe'mî*[2044], bize bu konuda uzun uzadıya bilgi vermektedir. Aynı anda kaç atın birden yarışa tutuştuğu bilinmemekle beraber ilk beş dereceye girenlere, hurma v.s. ödüller verildiğini kaynaklarımız açıklamaktadır. Hiç şüphesiz, Kur'ânı Kerîm tarafından kesin surette yasaklanmış kumardan başka bir şey olmayan "bahse tutuşmak", ne at yarışları ve ne de sâir şeyler için söz konusu değildir.

1877. Resûlullah gençlerin *okçuluk sporu* ile meşgul olmalarını ve kendi aralarında *yarışlar* tertiplenmesini teşvik ediyordu. O devrin spor çeşitleri arasında *dirkele*[2045] adında mızraklarla oynandığı anlaşılan ve özellikle siyâhîler arasında yaygın bir spor dalı da bulunuyordu; bu arada Mekke ve Medine'de oynanan bir nevî ayak topu mahiyetinde *kurrek* adlı bir sportif hareket de görülmektedir[2046]. Yine kaynaklarda nakledilmektedir ki "Resûlullah bir gün aralarında hangisinin daha kuvvetli olduğunu bilebilmek için (büyük) bir taşı yerden

---

2043. Ebû Yûsuf, *Harâc*, s. 57.
2044. Ayrıca bk. Buhârî, 96/16, No. 14.
2045. *Lisân'ul-'Arab, "Dal-Rı-Kef-Lâm"* maddesi.
2046. Suheylî, II, 304.

kaldırmaya çalışan bir küme insanın yanından geçmiş ve bu yarışlarında hiç bir kötü taraf bulmamıştı"[2047]. Güreş sporu da pek yaygındı: *Rukâne* adlı biri, Mekke'de bu spor dalında isim yapmıştı. Askerî seferlere katılabilmeye gücü yettiğini Resûlullah'a isbatlamak maksadıyla bir takım delikanlılık yaşındaki sahâbîler, onun huzurunda güreşe tutuşurlardı; bunun sebebi, yaşı küçük olanlar şâyet kendilerinden büyük olan diğer gençlere üstünlük sağlayabilirlerse, gönüllü sıfatıyla bu savaşlara katılabilme hakkını elde ediyorlardı[2048]. Medine o sırada henüz gelişme sürecindeydi ve fakir köylere has bir görünümdeydi. "Ev" olarak sözü geçen barınaklar, ekseriyâ hurma dal ve yapraklarından yapılmış kulübelerden başka bir şey değildi. "Aydınlatma vasıtaları" da pek basit şeylerdi: Bir çukur kap içine yağ konur ve bunun içine bükülüp fitil haline getirilmiş bir paçavra parçası yerleştirilmek suretiyle yakılırdı. Resûlullah bu çeşit aydınlatma vasıtalarının uykuya dalmadan önce söndürülmesini emrediyordu. İhmalkâr sahâbîlerden biri, bir defasında bunu söndürmeyi unutmuş ve yanmakta olan yağlı paçavraya temâs eden bir fare kabı devirmiş ve içindekilerle birlikte bir barakanın tamamen yanmasına sebeb olmuştur[2049]. Bir gün Resûlullah dahi buna benzer bir yangına şâhit olmuştu: Henüz namaz kılmaktaydı ki bir fare, gizlice yaklaşıp yanan fitil şeklindeki paçavrayı pisboğazlığı sebebiyle yağ kandilinin içinden çekip çıkarmaya uğraşırken birdenbire kabı devirmiş ve onun önlemesine imkân bırakmayacak şekilde namaz kıldığı seccâdenin kısmen yanmasına sebeb olmuştu[2050].

1878. O devrin kadınları hiç bir sporla meşgûl olmazlardı. Ancak Resûlullah'ın zevcesi *Âyişe* R.HA. ile müşterek hayatlarında en az iki defa bizzat koşu şeklinde yarışa tutuştuğuna dair tarihî kaynaklarda mâlûmat bulmaktayız. Bunlardan ilkinde *Âyişe* vâlidemiz, Resûlullah'ı geçip yarışı kazanmış ve fakat birkaç sene sonra, herhalde vücut ağırlığının artması sebebiyle olsa gerek, yine tutuştukları bir koşuda Resûlullah yarışı kazanmıştı. *Umm Suleym* ve *Umm Harâm* adlarındaki iki kız kardeş, diğer savaşçı erkeklerden hiç bir farkları bulunmaksızın girişilen harplerde silâh kullanıp, vuruşanlar arasında faal bir rol alıyorlardı. Resûlullah'ın halası *Safiyye,* bir defasında bir hisarın savunmasında silâh kullanmış ve tek başına hisara tırmanabilen bir düşman askerini öldürmüştü. Fakat kadınlar savaşta daha çok,

---

2047. İbn'ul-Kayyîm, *el-Furûsiyye,* s. 7.
2048. Meselâ, İbn Hişâm, s. 560.
2049. Buhârî, 79/49/2.
2050. Kastallânî, *Şerh'ul-Buhârî* (Bulak neşri), IX, 169.

aşçı, hastabakıcı, nöbetçi, gözcü gibi diğer geri hizmetlerle ilgili işlerde vazifelendiriliyorlardı.

Allah Elçisi-Devlet Başkanı'nın ferdî tutum ve yaşayışı:

1879. Emri altındaki tebeası karşısında herhangi bir hükûmdarın sâhip olduğu durumdan hiç mukayese götürmeyecek bir şekilde daha yüksek bir seviyeye onu çıkaran Allah'ın Elçiliği vasfından ayrı Muhammed A.S.S., siyasî Başkan olarak *primus inter pares*(: benzerleri arasında rakibsiz birinci) idi: Ne tantana ve ne de debdebeli törenlere tenezzül ediyordu. Giydiği elbiseler, oturduğu ev, konuşma tarzı v.s. bakımından diğer insanlardan hiç bir farklılığa sâhip değildi. O'nunla konuşulurken:

"— Yâ Resûlallah!"

"— Ey Allah'ın Nebîsi!"

ve hattâ:

"— Yâ Muhammed!"

veyahut da künye adıyla:

"— Yâ Ebe'l-Kaasım!"

şeklinde hitap edilirdi. O devirde herkes birbiriyle "sen"li "ben"li konuşup görüşürdü. Asla onun evinin kapısında, savaş hali ve dışardan bir düşman saldırısı zamanı müstesnâ, bir muhâfız nöbet beklememiştir: Bu durum, Medine'deki evi için olduğu kadar sefer esnasında karargâh kurulduğu zamanlar için de söz konusudur[2051]. Halk yığınları arasına girip karışırdı: Halkın arasındaki en mütevâzi kimseler bile onunla görüşmek üzere kolaylıkla onun yanına çıkabilirlerdi. Şehrin cadde, mahalle ve çarşılarında, ülkenin herhangi bir insanı gibi yürür dolaşırdı. Ziyâretçilerin geldiğini kendisine haber vermek üzere özel bir vazifelisi vardı; ancak pek fakir kimseler bir tarafa, bu gibi haberciler esasen hemen hemen herkesin emrinde bulunuyordu. Zevcelerinin naklettiği hadîslere bakacak olursak o, evinde kendi elbisesini kendisi diktiği gibi bunların yamanmasını veya ayakkabılarının tâmirini de bizzat yapıyordu[2052]. Kendisi geceleri giyilen (pijama denebilecek) ayrı bir elbiseye sâhipti ve gün boyu üzerinde taşıdığı elbiseleri yatmadan evvel çıkarır duvara asardı(*İbn'ul-Cevzî, vefâ,* s. 559).

2051. Kastallânî, *Şerh'ul-Buhârî* (Bulak neşri), V, 86.
2052. İbn Sa'd, I/2, s. 91.

Zevceleri, kendi yemeklerini bizzat kendileri pişirirdi; onlardan herbirinin ayrı ve fakat birbirine bitişik yatak odaları bulunurdu ki muhtemelen hepsi de müşterek bir avlu-bahçeye açılırdı[2053]. Bu oda-evler *Mescid'un-nebî*'nin tam yanıbaşındaydı. Resûlullah bütün hanımlarına eşit muâmele eder ve onlara tam bir musâvat ile davranırdı. Bu hanımlardan bazılarının eli ve idaresi altında âlet edevât ile ev eşyaları arasında bir farklılık varsa bu, Resûlullah'ın herhangi bir tercihinden değil, fakat sadece bu zevcelerinin beraberlerinde bu eve getirdikleri çeyiz yahut akraba ve dostlarından aldıkları hediye veyahut da şahıslarıyla ilgili tutumluluk âdetlerinden ileri gelmekteydi. Hadîslerde nakledildiğine göre Resûlullah, ev idâre ve bakımı'nda hanımlarına yardımcı olur ve meselâ evdeki keçilerin sütünü sağardı. Güneş doğmadan önce kılınması gerekli sabah namazına Mescid'de imâmlık etmek üzere her zaman erken kalkardı. Gün boyu dost ve komşularını, en mütevâzîleri de dâhil, ziyâret eder, sıkıntılarını olduğu kadar onların neş'eli hallerini de paylaşırdı; bu alışkanlığında Gayrımüslimleri hariç tutmazdı: Gerçekten de onun, ağır hasta bir komşu Yahudi çocuğunu ziyâret ettiği kaynaklarda bize bildirilmektedir[2053/1]. Şâyet herhangi bir yerde otururken, bir Yahudinin de olsa, cenâzesinin geçtiğini görse hemen ayağa kalkar, böylece diğer insanların acılarına karşı alâka gösterir, önem verirdi. Yakın sahâbî dostlarıyla, herhalde boş vakti olduğunda yahut dinlenme ihtiyacı duyduğunda, zaman zaman gezintilere çıkma îtiyâdındaydı. Aşağıda bulacağınız olay bu konuya aydınlık getirme niteliğindedir: Bir gün az sayıda sahâbî dostlarıyla birlikte çöle gezintiye çıkmıştı; yemek üzere bir koyun satın alındı. Bu dostlar kümesinden biri şöyle dedi:

"— Ben koyunu kesip yüzeyim"

diğeri:

"— Ben etini kemiklerinden ayırayım"

ve böylece her biri kendi üzerine bir iş yüklenmiş oldu. Bunun üzerine Resûlullah şöyle söylemiştir:

"— Ben de etrafta ateş yakmak için çalı çırpı, odun toplıyayım"

Sahâbiler:

2053. İbn Sa'd, *a.g.e.*, s. 180.
2053/1. İbn'ul-Cevzî, Vefâ s. 582.

> "— Hayır! Senin bunu yapmana lüzum yok: biz bununla da meşgul oluruz"

dedilerse de o ısrarla:

> "— Hayır asla! Bu doğru olmaz. Benim de sizlerle birlikte işlerin görülmesine katılmam lâzım gelir"

Her zaman *şaka ve lâtife yapmayı pek severdi* ve kendisi ile de aynı ölçülerde şaka yapılmasından hoşlanırdı. Bir gün kendisinin pek sevdiği saf gönüllü ve açık kalpli *Zâhir* adında birine, arkadan belli etmeden yaklaşıp kollarından tuttuğu gibi etrafa şöyle seslendi:

> "— Bu köleyi kim satın almak ister?!."

Zâhir başını çevirdiğinde bunun Resûlullah olduğunu görünce bundan memnûn ve mesrûr oldu ve:

> "Ey Allah'ın Elçisi! Benim gibi basit ve değersiz birine kimse fiat biçip para vermez..."

Resûlullah hemen şu mukaabelede bulunmuştur:

> "— Fakat gerçekte senin değerin Allah katında büyüktür"[2054]

Özellikle Resûlullah çocuklarla şaka ve lâtifeler yapardı, gerçekten de bunlarla ilgili bol hâtıralar nakledilmektedir. Bu çeşit şakalara mazhar olmuş ve özellikle bununla gurûr duyan sahâbîlerden biri daha sonra yaşı ilerlemiş olduğu sıralarda şöyle naklediyordu:

> "— Ben küçük bir çocuktum. Sıcak bir günde Resûlullah bizim eve anababamı ziyâret etmek için gelmiş bulunuyordu. Serin su ile hararetini giderdi ve ağzında doldurduğu suyu dudakları arasından fışkırtıp benim bütün yüzümü sırılsıklam yaptı. İşte ben, yüzüme fışkırtılan bu su sayesindedir ki hiç ihtiyarlamamış bulunuyorum"[2055]

Lâkabı *Hımâr*(: eşek) olan Abdullah adında saf bir sahâbî vardı. Kendisi bir gün pazardan veresiye bir takım eşyalar almış ve bunları Resûlullah'a hediye etmek üzere getirip sunmuştu: Bunu yaparken de satıcıya: *"Resûlullah'ın adına ve hesabına olmak üzere bunları satın aldığını"* söylemişti. Sonradan bu satıcı alacağını takip için Resûlullah'a müracaat ettiğinde bu *Hımâr* vurdum duymazlık içinde:

2054. A. b. Hanbel, II, 161.
2055. Buhârî, 80/31.

"— Yâ Resûlallah! Sana bir hediye sunmak istemiştim, fakat yanımda para yoktu..."

Bu sâfiyane söz üzerine Resûlullah, tebessüm etmiş ve satıcıya eşyanın bedelini ödemiştir[2056].

1880. Onun hayatında, aşağıda göstereceğimiz sadece şu hususlar "ayrıcalıklı muâmele" olarak gösterilebilir: Her iki yıllık dîni bayramda (Kurban ve Ramazan bayramları) olmak üzere kendisi Bayram namazı için şehir ahâlisinin topluca namaz kıldığı yere giderken, ucunda belki de bir bayrak (?) bulunan mızraklı bir muhâfız asker kendisinin önünde tören yürüyüşü ile ilerlerdi. Bu arada hatırlatalım ki Bayram namazlarına mahsus söz konusu bu yer beş ve basit bir alan olup çatısı da yoktu ve *musallâ*(: namaz kılınan yer) adını taşımaktaydı. Samhûdî'nin ifâde ettiğine göre(II. neşir, s. 780), muhtemelen şehirde toplanan Müslümanların her geçen gün sayılarının gitgide artması sonucu daha fazla yer ve genişlik ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla Resûlullah burada muhtelif defâlar değişiklikler yapmıştır. Medine dışındaki kabilelerden yahut ülkelerden gelip ona mektup getiren temsilci hey'etlere, kabûl merâsimi esnasında nasıl hareket edecekleri, nasıl selâm verecekleri v.s. daha önceden öğretilirdi. Onun papuçlarını (: na'leyn) muhâfaza edip kollamak üzere özel bir kimse vazifelendirilmişti; bu arada işaret edelim ki, bu gibi kabullerin yapıldığı kalabalık toplantılara veya câmilere girerken ayakkabılar çıkarıldığından dağılma halinde birden çok sayıda insan karmakarışık bir halde ayakkabılarını aramaya başlar. İşte bu gibi hallerde özel bir vazifelinin tâyin edilmiş olmasında, Resûlullah'ın bu gibi aramalarla boş yere vakit kaybetmemesi için sadece uygun bir tedbiri söz konusudur. Güzel kokuları çok seviyordu. Hadîslerde işaret edilmektedir ki onun evinde buhur ve günlük yerine geçmek üzere *"sarı sâbur"* dalları ile birlikte *kâfurû* nebâtı tütsü maksadıyla yakılırdı[2057]. Medine'de bulunan kuyulardan çıkarılan suyun lezzeti hepsinde aynı değildi (bugün de değildir). Resûlullah'ın hizmetine bakan bir zenci olan *Rabâh*, Resûlullah'ın ailesi mensuplarının tüketimi için bilhassa *Ğars* ve *Sukyâ* adlı kuyulardan su taşırdı(bk. *Samhûdî,* II. neşir, s. 978).

1880/m. Bugün bazı İslâm ülkelerindeki belli başlı ulu camiler içinde, *Maksûre* yahut *Hünkâr Mahfili* denen ve Devlet Başkanının yakını adamları ile birlikte girip namaz kılmalarına tahsis edilmiş ayrı bölümler görmekteyiz. İlk Halîfelerden olan *Ömer, Ali* ve *Mu'âviye'*-

---

2056. Buhârî, 86/5/1.
2057. İbn Sa'd. *a.g.e.*, 113.

ye karşı tertiplenen suikast hareket ve teşebbüslerinden sonra işte bu sonuncu Halîfe tarafından sırf bir korunma tedbiri olmak üzere, camilerde bu çeşit ayrı bölümler inşâ edildiği nakledilmektedir. Hiç şüphesiz Resûlullah için böyle bir tedbir söz konusu olmamakla birlikte, aşağıdaki şu anlatım başka bir konu dolayısiyle kaynaklarda yer almış bulunuyor[2058]: Resûlullah her sene Ramazan ayının, bazan ikinci (10-20 Ramazan), bazan da üçüncü on gününü (20-30 Ramazan) tamamen zühd ve takvâ yolunda Mescid'un-Nebî içinde olmak üzere yalnızlık hayatına girmek*(: i'tikâf)* şeklinde geçiriyordu. İşte böyle günlerde o, uzanıp yatarken veya ibâdet halinde iken gelen geçenlerin oyalayıcı ve uygunsuz bakışlarından korunmak ve kurtulmak için etrafına hasırlar dikip bunların arkasında *i'tikâf* günlerini geçiriyordu. İşte hangi seneye isâbet ettiği bilinmeyen bir Ramazan ayında Resûlullah, terâvih namazlarını birbiri arkasına sadece üç gece olmak üzere hasırla ayrılmış böyle bir yerde tek başına kılmıştır: Bu suretle zühd ve takvâya düşkün mü'minler, terâvih namazlarının farz seviyesinde mecburi bir ibâdet olmadığını bizzat görmüş oldular. İbn'ul-Cevzî, 20 rek'at namazı *Terâvih* olarak Resûlullah'ın kıldığını bize nakletmektedir*(Vefâ*, s. 508)

Dînî hayat:

1881. Resûlullah'ın sağlığında Medine'de inşâ edilmiş 10 adetten fazla câmi bulunuyordu. Şehrin güneyine raslayan dış kısmında, Kubâ'da inşâ edileni bunların ilkidir[2058/1]. Anne tarafından akrabalık bağlarıyla bağlı olduğu *Benû'n-Neccâr* arasına girip kesin surette yerleşmeden evvel Hicret'in akabinde Medine'ye vardığı günlerde bu câmiyi yapmıştı. Daha sonra *Benû'n-Neccâr*'ların oturduğu bölgededir ki o günden itibaren *Mescid'un-Nebî* adı verilen bugün de varlığını sürdüren ulu bir câmi inşâ etmişti. Resûlullah'ın sağlığında evvelce

2058. Buhârî, 32/2, 32/3, 33/1/3, 77/43.

2058/1. Burada Resûlullah'ın başlattığı çeşitli inşaatlar söz konusudur. İnşaat başlangıçları ile ilgili tarih, Hicretten önce ikinci yılda akdedilen Akaba bîatlarının hemen ertesi günlerine kadar çıkarılabilen bir takım mescid yapıları, onun özel müsaade, davranış ve buyrukları sonucu gerçekleştirilmiştir. *Câbir*'in bahsettiği (bk. İbn Ebî Şeybe tarafından rivâyet edildiğini, İbn Hacer, *Matâlib* adlı eserinde, No. 4176 ve 4289, nakletmektedir), Mescid, hiç şüphesiz onun kendi kabilesinde inşa olunan mesciddir; yine Benû Seleme'lerde de bulunduğu, *Râfi'ubn Mâlik ez-Zurkî* (bk. Samhûdî, s. 857) ve *Es'ad'ubn Zurâre* tarafından rivâyet edilen (bk. Buhârî, 63/44, Samhûdî, II. neşir, s. 224, 1323) mescid, böylesine bir mesciddir. Öyle düşünüyoruz ki ne kadar küçük ve sâde olurlarsa olsunlar, sayıları 12'yi bulan her bir *Nakîb*'in kendi mahallesinde ayrı bir mescid inşa edilmiş olsa gerektir.

ilk olarak Hayber'in Fethi'nden sonra Hicrî 7. yılda (bk. *Samhûdî*, II. neşir, s. 338) ve bundan sonra da bu Mescid muhtelif asırlarda yeniden yapılıp genişletilmişti; en sonuncu genişletme ise Kıral İbn Suûd ve ondan sonra yerine gelenlerin idaresi zamanında yapılmıştır[2058/2]. Diğer câmiler ise, *Benû'n-Neccâr*'a uzak mesafelerde oturan kabilelerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere onların oturdukları alanlarda kurulmuştu. Umumiyetle günlük beş vakit namazını herkes kendi oturduğu eve en yakın olan câmide kılar ve haftalık cemaat namazı olan cumâ için ise bütün Müslümanlar *Mescid'un-Nebî*'de toplanırdı. Daha Resûlullah zamanında bu Câmi'yi geceleri aydınlatmak maksadıyla yağ kandilleri kullanılırdı. *Samhûdî*'nin vermiş olduğu bilgiye göre[2059], memleketi Filistin olan ve deniz keşifleri bulunan sahâbîlerden *Temîm'ud-Dârî* bu aydınlatma işini üzerine almıştı. Muhaddis imâm *Buhârî* ise, verdiği bilgide[2060] *Umm Mihcân* adında bir sahâbî hanımın *Mescid'un-Nebî*'nin muntazam silinip süpürülmesi ve nezâfeti işlerine gönüllü olarak baktığını bize nakletmektedir. Bu hanım vefat ettiğinde Resûlullah'ı haberdar etmeksizin kendisini toprağa vermişlerdi. Daha sonra bunu öğrendiğinde o, bu haberden çok mahzûn ve mükedder olmuş, haberi iletmede kusurlu olanları azalarlamış ve doğrucu bu hanımın kabri başına gidip yeniden bir "cenâze namazı" kılmıştır.

1882. Bazı hadîslerin bize işâret ettiklerine göre, *Cumâ namazı*'nın Hicretten evvel de kılındığı anlaşılmaktadır. Gerçekten de Resûlullah, Medine'ye henüz Hicret etmemiş olduğu bir sırada oraya esasen göndermiş bulunduğu vazifeli *Mus'ab* adlı mu'allim'e bir yazı yazarak, her Cumâ öğlen namazı vakti girince bütün Müslümanları cemaat halinde toplayıp önce bir hutbe vermesini ve sonra bir namaz kıldırmasını ondan istemiştir[2061]. Cuma namazları esnâsında Resûlullah, cemaate namazı kıldırmak için *mihrâb*'a geçmeden evvel iki kısımdan ibaret bir hutbe îrad etmek sünnetindeydi. Bu hutbe:

2058/2. Bugünkü Mescid'in kıbleye döndüğümüzde sağ tarafa isâbet eden kısmında mevcut ev, han ve ticârethâneler, Saûdî Hükûmetince istimlâk edilerek tamamen yıkılmak suretiyle 300 metreye kadar varan bir açıklık ve namaz alanı elde edilmiş ve bu aanın üstü plâstik çatı'lar ile kapatılarak gölgelik temin edilmek istenmiştir (mütercim).

2059. *A.g.e.*, I, 670.

2060. *A.g.e.*, 8/72, 23/5.

2061. İbn Sa'd, 3/I, s. 83; *el-Vesâ'ik'us-Siyâsiyye*, No. */vâv; tarihî kaynaklarda bu konuda iki ayrı anlatım görülmektedir: Bunlardan ilkine göre, Resûlullah'ın Hicretinden Önce Medine'de Cuma namazlarını Mus'ab'ubn 'Umeyr kıldırmaktaydı; diğerine göre ise, burada ilk Cuma namazını kıldıran sahâbî Ebû Umâme Es'ad'ubn Zurâre olmuştur.

1. Allah'a hamd ü senâlardan sonra O'nun Rahmet ve Affını talep eden bir kısım ile başlar.
2. Sonra rûhî-mânevî hayat, iyilik ve güzel hareketler, çeşitli meseleler hakkında nasihatlar ve hattâ cemiyeti ilgilendiren siyasî problemlerle ilgili veya Resûlullah'ın uygun göreceği her türlü konudaki sözlerini ihtiva ederdi.

Daimâ irticâli olarak îrad edilen bu hutbe okunurken Resûlullah üzerine dayanıp abanmak üzere sol elinde bir "asâ", bazan bir "mızrak" ve bazan da bir "kılıç" bulunduruyordu. *Hutbe*'nin ilk kısmı bitince, dinlenmek üzere bir zaman aralığı veriyor, sonra ikinci kısma geçiyordu ki bu kısmın başında Allah'a hamd ü senâlar ve zâhidâne dualar muhakkak yer alırdı. İlk yıllar bu hutbelerini, bir hurma kütüğünün önüne geçmek suretiyle okurdu ki daha sonraları bu iş için birkaç basamakla üzerine çıkılan ağaçtan bir *minber* de inşâ edilmiştir. Böylece *Hutbe*'nin her iki kısmı da okunup bitirildikten sonra cemaatle namaz kılmaya geçilirdi. Bu sırada bir takım kimseler imâma (müezzin sıfatıyla) yardım da ederlerdi. Bu namaz esnâsında ne bir mûsikî âleti çalınır ve ne de koro halinde mûsikî icrâ edilirdi. Sadece imâm yüksek sesle Kur'ânı Kerîm'in 7 âyetlik ilk sûresini okur, sonra diğer sûrelerden seçilmiş birkaç âyet okumasını müteakip rükû, secde, kaade, kıyâm gibi namazla ilgili bütün harekelerinde imâma bütün cemaat uyardı. Şehirdeki câmiler Hicretin hemen sonrasında Kudüs(Jerusalem)'e doğru dönüktü, yani Kıble yönü Medine'nin kuzey tarafındaydı. Onyedi ay kadar bir zaman geçmişti ki Kıble yönü, inen bir âyet üzerine, bu defâ Kâbe (Mekke) yönüne yani Medîne'nin güneyine çevrildi. Bugün dahi bölgede Mescid'ul-Kıbleteyn adı verilen bir câmi, bu değişikliği yâdetmektedir ve içinde, bugünkü mihrabın tam karşı duvarında mevcut eski mihrab yapısı ziyaretçilere gösterilmektedir (ayrıca bkz. yukarıda 1245. paragraf) . Câmiler daîma sâde ve her nevî resim, sûret ve heykelden arındırılmışlardı. Yere oturulacağı için câmilerin tabanları, hasır yahut halı, kilim gibi örtülerle kaplanırdı. Ayrıca şunu ifâde edelim ki namaz kılabilmek için asla bir câmî

Samhûdî'de kayıtlı bilgi (2. neşir, s. 224), problemi çözecek gibi durmaktadır: Onun naklettiğine göre, Es'âd,Hazrec kabilesine mensup olduğundan Evs kabilesinden olan müslimanlar onun arkasında cemaat olup saf bağlamayı pek istemiyorlardı. İşte bunun üzerine Mekke'li Mus'ab gerçekte Resûlullah'ın emri ile bu işe memûr edildi. Şuna da dikkati çekelim ki o sırada Medine içinde müslimanlar yaşamakla birlikte, henüz ne nüslüman sayısı ve ne de siyâsî bakımdan Medine, bir İslâm ülkesi durumuna gelmemiş durumdaydı; işte bu durumdayken bile Resûlullah, Medîne'de Cuma namazının kılınmaya başlanması için emir buyurmuştur.

içine girmek gerekmez: Ev, açık arâzi v.s. gibi (temiz olması şartıyla) nerede bulunulursa bulunulsun, orada namaz kılınabilir. Gerektiğinde Resûlullah hattâ binek hayvanının sırtı üzerinde bile namaz kılmıştır. Cemaatle namaz kılmaya dâvetten ibaret olan *ezân*'ı *müezzin* adlı bir vazifeli olanca sesiyle okurdu: İslâmda çan v.s. çağrı vasıtaları kullanılmaz. Resûlullah'ın müezzini, sesini daha uzaklara kadar vardırabilmek için, *Mescid'un-Nebî*'nin yakınındaki bir evin damı üzerine çıkardı. Daha sonraki senelerde bu iş için özel *minâre*'ler inşâ olunmuştur. Bugün de bu maksatla elektrikle çalışan oparlörlerden istifâde edilmektedir.

1883. Müslümanların kutladıkları bayramlar, hem *dînî* ve hem de *sosyal* yönlüdürler. Muhammed A.S.S. bunlardan sadece ikisini bizlere bırakmış bulunuyor ki biri, oruç ayı olan *Ramazan*'ın sonunda, diğeri *Kurban Bayramı* olarak tes'îd edilir. Öyle anlaşılıyor ki bayramlar Hicrî 3. yıldan itibaren başlamış bulunmaktadır; bunu şu delillerden çıkarıyoruz: *1.* Ramazan ayı boyunca oruç tutulacağı ilk defa Hicrî *2.* yılda teşrî edilmişti; gerçekten de Resûlullah'ın Bedr savaşını yaptıktan sonra *Ramazan Bayramı*'nın günleri esnasında Medine'ye dönüp dönmediği mâlûm değildir. *2. İbn Şebbe* tarafından rivâyet edildiğini *Samhûdî* (II. neşir, s. 779) nakleder ki, ilk defa *Kurban Bayram*'ında koyun kurban edilmesi, *Benû Kaynukaa* ile girşilen harbin sonrası gerçekleştirilmiştir. Kaide olarak hanımlar hayız ve nifâs halinde bulunurlarken câmilere girmezler. Fakat Resûlullah onlar bu gibi hallerde bulunurlarken bile, mezkûr iki Bayram namazı esnasında câmilerin yakınına kadar gelmelerini, namaza iştirâk edip kılamasalar bile, alınan bayram namazı tekbirlerine katılmalarına müsaade etmiştir[2062]. Ayrıca, yıllık bayram namazları, kaide olarak bir câmi içinde değil de açıklık bir alanda icrâ olunur. Bayram namazları, sabah vakti erkence kılınır. Namazın kılınmasını müteakip, herkesin katıldığı eğlence ve sevinç gösterileri, zevklere, keyiflere ve şahısların kaabiliyet ve heveslerine göre farklılanır. Ancak şu kadarı var ki, alkollü içkiler ve bu arada kadın-erkek karışık festivaller veya faşing havasında halk yığınlarının katıldığı danslar kesinlikle İslâmda yasaklanmış bulunduğundan, neş'e ve sevinç, insan yığınları ve kadın-erkek karışıklıkları içinde dejenere olup kayıplara karışmaz.

1884. Muhammed A.S.S. tarafından işâret edilip müesseseleştirilen bu iki dînî bayramdan ayrı Müslümanlar, daha sonraları anlaşılması kolay sebebler altında Bayram mahiyetini taşıyan diğer bir kısım

2062. Bk. Buhârî, Muslim, Ebû Dâvud ve diğer hadîs kitapları.

tes'ît gün ve geceleri ihdâs etmişlerdir. Bunların başında *1.* Muhammed A.S.S.'ın doğum gününü tes'îdden başka bir şey olmayan Rebî'ul-Evvel ayındaki *"Mevlit Gecesi"*(: ar.: Leylet'ul-Vilâdet, tr: Mevlid kandili), *2.* bizzat Kur'ânı Kerîm tarafından bin ay yahut otuz bin geceden daha hayırlı olduğu ifâde edilen ve adetâ İslâmın başlangıç senei devriyesi demek olan, Muhammed A.S.S.'ın ilk vahyi aldığı gece olan *"Kadir Gecesi"*(ar.:Leylet'ul-Kadr, tr.: Kadir gecesi)'dir ki Ramazan ayının son on gününe isâbet eder. Bu ikisinden ayrı, tes'îd edilen diğer iki gün (veya gece) vardır: Bunlardan ilki *3.* Resûlullah'ın urûcu günü olan Receb ayında kutlanan *"Mi'râc Gecesi"*(ar.: Leylet'ul-Mi'râc, tr.: Mi'râc kandili) ve *4.* Vefat etmiş akraba, dost ve sair Müslümanların kabirlerinin topluca ziyâret edildiği Şa'bân ayındaki anma günüdür(ar.: Leylet'ul-Berâ'at, tr.: Berâat Kandili) ki bu günde Resûlullah sağlığında kabristanları ziyâret etme sünnetindeydi. Yukarda verdiğimiz bilgilerden anlaşılacağı vechile, ne mevsim değişikliklerinin cereyan ettiği günler(meselâ ilkbaharın başladığına işaret eden "nevrûz" günü), ne de yeni yılın başladığının ilk günü (yılbaşı), bayram mahiyetini taşımamaktadırlar. Bu konudan "takvim" mesleğine geçeceğiz:

1885. İlâve ay esasına *(Nesî* ameliyesi) dayalı kamerî-Şemsî(Ay-Güneş karışımı) bir takvim, Kâ'be Haccı ve bu arada esas itibariyle Kureyşlilerin hâkimiyet kurmuş bulundukları beynelmilel ticaret hareketleri sayesinde bütün Arap Yarımadası'nda geçerli ve kullanılır bir hale gelmişti. Ancak zaman hesaplamasında Araplar, ülkeye has ve daha hassas, daha kesin sonuçları olan, bu arada arapların bağımsızlık ruhuna da uygun düşen bir diğer takvim sistemini de kulluniyorlardı. Bu yolla zaman hesaplamasında, yılı (Arap alfabesinde bulunan 28 harflik sisteme uygun) 28 bölüğe ayırıyorlardı ki bunlarden her biri, gökteki bir yağmur yıldızının (Nev', نوء) doğuşunu temsil ediyordu[2063].

1886. "Takvim Başlangıcı" teşkil eden beli bir olay mevcut değildi. Buna rağmen, kıtlık, savaş, belli bir şahsın ölümü[2064], Hılf'ul-Fudûl[2065] (belli bir sosyal teşkilâtın kuruluşu) gibi hâfızalara yer etmiş pek çeşitli olaylardan itibaren senelerin sayıldığına da raslamaktayız. Senelerin sayımında kullanılan bu çeşit başlangıç olayları ise bölgeden bölgeye, devirden devire değişmekteydi. Bu sosyal alışkanlık durumunu göz önüne alırsak, Resûlullah'ın henüz sağlığında dahi

---

2063. İbn Kutayba, *Kitâb'ul-Envâ,* 6-97. paragraflar.
2064. İbn Habîb, *Muhabbar,* s. 5-8.
2065. Mes'ûdî, *Tenbîh,* s. 209.

Müslümanların "Hicret" olayını, senelerin sayılmasında kullanmış olabileceklerini düşünebiliriz; şu kadarı var ki hiç bir kaynakta bunun bizzat Resûlullah'ın bir emri zerine başlatıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır(bk. *Samhûdî,* II. neşir, s. 248). Hicret olayının Müslümanlar arasında "takvim" başlangıcı olarak resmen benimsenip bütün Müslümanlar arasında kullanılır hâle gelmesi, Halîfe *Ömer* zamanında alınan bir karar ile mümkün olabilmiştir.

1887. Kamerî takvimdeki aylar 29 veya 30 gün çekmektedir. Bu ayların ilk günü, batı ufku üzerinde güneşin batımından hemen sonra ayın ilk "hilâl"inin görülmesi ile başlar. Günün ilk saatleri ise, güneşin batması ile birlikte esâsen başlamıştır. Birbiri arkasına üç günden meydana gelen zaman birimlerinin herbiri ayrı isimler taşır. Bunlardan en meşhuru ve önemlisi ayın tam bedr haline geldiği "üç gün'-'dür ki *Eyyûm'ul-Biyd* yani "Ak'lık Günleri" adını taşır[2066].

Dînî hayatla ilgili diğer bilgiler:

1888. Yıllık dînî bayram namazlarının kılındığı açık alanlar olan ve *Musalla* adıyla anılan geniş düzlükler de dahil *Câmi* yahut *Mescid* şeklindeki binalardan başka herhangi bir "dînî yapı" İslâmda söz konusu değildir. Velî yahut aziz kabirlerinin veya bu gibi kimselerden kalan eşya veya vücud parçalarının mukaddesliğini, yahut aziz veya velîlerin resimlerinin kudsîliği ve bunlara tapınılmasını İslâm yasaklamıştır ve bu gibi şeyleri Müslümanlar bilmezler. Velîlere hürmet edilir ve onların cemiyette gerçekleştirdikleri hayır ve hasenât dolu işler dolayısiyle kendilerine minnet ve şükran duyguları ifâde olunur, fakat onlara gerçek İslâm muhitlerinde tapınma şeklinde hareketler gösterilmez. Muhammed A.S.S. bütün gücüyle *nucûmiyyât*' ve eskidenberi gelen her çeşit *hurâfe, bâtıl inanış* ve tatbikata karşı çıkmıştır: Bunlar arasında *büyü, sihir,* kuş uçurmak suretiyle *kehânet*'te bulunmak gibi şeyler de vardır.

1889. *Nezir* ve *yemin* pek eski devirlerden beri bütün insanların müracaat ettikleri bir âdettir. Pek tabiîdir ki Araplar bu örften muâf değillerdi. Esas itibariyle yapılması mecburi olmayan bir şeyi bir kimsenin kendi kendisine mecbûr kılması, işte bu *nezir*'dir. Esasen mümkün ve müsaade olunmuş bir şey olan bir hususu bir kimsenin kendi kendisine yasaklaması, işte bu da *yemin*'dir. İslâm bu iki konuyu bir düzenlemeye tâbi tutmuştur. Allah'tan gayrı her şey üzerine, bilhassa

---

2066. İbn Kutayba, *Envâ',* 159. paragraf; ayrıca bk. yukarıda 1287-1313. paragraflar.

bir takım putlar ve fetişler üzerine yemin etmek sıkı bir şekilde yasaklanmıştır. Şâyet bir kimse bir işin yapılmasında bir teminat olmak üzere Allah'ın adını zikrederek bir *yemin* veya *nezir*'de bulunmuşsa artık bunun mutlak ve sıkı bir surette yerine getirilmesi gerekli hâle gelir(bk. K. 16/91; 22/91). Kur'ânı Kerîm'in ölçüsüne göre, ne yapılması imkânsız veya çok zor bir iş için ve ne de herhangi bir basit ve kolay bir iş için yemin edilir(bk. K. 2/224); olur olmaz yerde yemin etme hususunda Allah, affedici davranacağını ifade etmekle beraber, kalpten ve samimiyetle edilen bir *yemin* veya *nezir*'in yerine getirilmemesi halinde bunun *keffâret* gerektireceğini söylemektedir:

> "Allah sizi, olur olmaz yerde boşboğazlıkla ettiğiniz yeminlerinizden dolayı sorumlu tutmaz; fakat kalpten ve samimiyetle, düşüne düşüne bilerek ettiğiniz yeminler yüzünden muâhaze eder. Bu gibi halerde, ortalama aile mensuplarınızın doyacağı şekilde, yahut giyeceği biçimde on fakiri yedirmek veya giydirmek veyahut da bir köle âzâd etmek, bunun *keffâret*'i olacaktır. Bunu yerine getiremeyecek olan için ise, üç gün oruç tutması (keffâret sayılacatır). İşte ettiğimiz yeminlerin keffâreti budur. Fakat siz, yine de yeminlerinize sâdık kalınız" (K. 5/89)

Başka birinin belli bir zarar, belâ veya kazaya uğraması halinde sadaka vereceğine dair yemin etmek geçerli değildir. Kezâ günah teşkil eden bir istek, gâye ve hedef uğruna edilen yemin de boştur. Bir gün bir sahâbî, suçlu birini, ucunda ip bulunan bir halkayı burnuna geçirmek suretiyle, o bir deveymiş gibi Kâ'be'nin etrafında tavâf edercesine çekip dolaştırmak suretiyle cezâlandıracağına yemin etmişti. Resûlullah bu durumu görünce hemen müdâhale etti: Bizzat kendi eliyle ipi çözüp boşalttı ve o adamın sadece elinden tutup çekmek suretiyle yeminini yerine getirmesini emretti(*Buhârî,* 83/31, No. 4) Bir sahâbî kadın, Resûlullah'ın çıktığı çok zor ve tehlikeli geçeceği besbelli bir savaştan sağ salim dönmesi halinde, onun huzurunda kendisini eğlendirmek üzere musikî icrâ edeceğine yemin etmişti. O, bu yeminin yerine getirilmesine müsaade etmiştir(*Ebû Dâvud,* 21/22; *Tirmizî,* 46/17; *A.b. Hanbel,* V., 353, 356)

1890. Kendilerine hiç bir dînî vasıf ve önem atfetmemekle birlikte Resûlullah, *rü'yâ*'ların değerine ve bunların bir mâna taşıdıklarına inanıyordu. O bunları iki bölükte toplamıştı:

1. *Edğâsu Ahlâm* (Hiç bir değeri olmayan kâbus şeklindeki rü'yâlar)
2. *Rü'yâ sâliha* (doğru ve sağlamlık ifade eden rü'yâlar)

Kur'ânı Kerîm'de de *rü'yâ* konusuna işaret edilmiştir: İbrâhîm Peygamber gördüğü sâlih bir rü'yâda Allah'tan aldığı emir üzerine oğlu

İsmâ'îl'i kurban etme işine girişmişti. Yine Kur'ânı Kerîm'de, *Yûsuf*Peygamber'in rü'yâları yorumlama, konusunda sâhip olduğu kudretten bahsedilmektedir ki o, Kur'ân'daki kıssaya göre, önce hapishânedeki iki arkadaşının rü'yâlarını tâbir edip yorumlamış ve sonra da Mısır Kralı (yani Firavun)'unkini yorumlamak suretiyle ona, başlarına gelecek olan bir felâketin zararlarını nasıl azaltabileceklerine dair bazı çare ve tekliflerde bulunabilmiştir: Bu felâket, ülkede birbiri arkasına gelecek yedi yıllık bir kıtlık-kuraklık devresiydi. Yine bu arada Resûlullah'ın, *Uhud* savaşında Müslümanların başlarına gelecek olan büyük felâkete dair gördüğü *rü'yâ*'yı hatırlatalım. Daha o yıllarda bile, rü'yâların yorumu konusu Müslümanların alâka ve dikkatlerini üzerlerine çekiyordu. Bazan sabah erkenden gelip Muhammed A.S.S.'a o gece gördükleri rü'yâları anlatıyorlardı: O dahi bazan etrafındaki arkadaşlarına aynı şekilde gördüğü rü'yâları nakleder ve bizzat bu gördüklerinin ne mânalara geldiğini de açıklardı.

1891. Müslümanlar arasında ne gâibden haber veren *kâhin*'ler ve ne de geleceği okuyan *falcı*'lar vardı. Fakat Muhammed A.S.S. bir dereceye kadar *"okuma"*'yı kabul ediyordu: Ancak *okuma* esnasında sihir yahut putperestlikle ilgili birtakım formüllerin tatbik edilmemesi şartını koşmuştu. İnsanlar arasında öyle kimseler vardır ki bunların sağlam ve derin îmanları, ızdırap duyulan bir takım hastalıklara karşı bir devâ, bir çâre olabilmektedir. İnsanlar arasından bu gibi kimselerin bu eğilimlerini söküp atmak mümkün olamamaktadır: Fakat insanlık vasfına hiç de yakışmayan bir takım unsurlardan bu gibi kimseler arındırılmak suretiyle, bu pisişik neticenin vasıta ve yollarını temizlemek, saflaştırmak imkân dâhiline girebilecektir. Bu söylediklerimizle ilgili iki olayı zikredelim: Çölde oturan bir Bedevî'yi bir akrep veya bir yılan sokmuştu. O sırada onların bulunduğu yerden geçmekte olan seyahat halindeki bazı Müslümanlardan bu talihsiz yolcunun iyileştirilmesi için "okuma" tatbik etmeleri rica edildi. Bunlardan biri, "Bizler için yakınlık ve misafirperverlik göstermenizi az önce istediğimizde bu talebimizi reddetmiştiniz: Şimdi boş yere ve karşılıksız bu "okuma" işini yapmak istemiyoruz". Kendisine bir *mükâfat* vadedilmesi üzerine bu müslümanlardan biri kalkıp o Bedevî üzerine Kur'ânı Kerîm'in ilk sûresi olan "Fâtiha"yı okudu ve yılanın soktuğu yere üfledi. Gerçekten de hastanın iyileşmesi üzerine Bedevîler memnuniyet içinde *mükâfat* olarak çok sayıda koyun sundular. Bu Müslümanlar yolculukları sonunda Medine'ye vardıklarında yolda aldıkları bu *mükâfat* koyunların meşrû olup olmadığını Resûlullah'a sordular. O, yaptığı soruşturmada bu Müslümanların Kur'ânı Kerîm âyetlerinden başka her-

hangi bir sihir yahut putperestlikle ilgili "okuma" yoluna müracaat etmediklerini kesin olarak tesbit etmesi üzerine, bundan son derece memnun oldu ve şu lâtifede bulundu:

> "— Elde ettiğiniz bu kazancı bölüşünüz ve bundan bir hisse de bana veriniz?.."[2067]

Bir başka defasında *Temîm* kabilesinden bir Müslüman bazı Bedevîlere rasladı; bunlar, ancak zincirlere bağlanmak suretiyle muhâfaza altında tutulabilen bir delinin iyileştirilebilmesi için "okuyacak" bir adam arıyorlardı. Temîm'li bu Müslüman, sabah ve akşam olmak üzere günde iki defa, Kur'ânı Kerîm'in ilk sûresi olan Fâtiha'yı okuyup hastanın üzerine üfürdü. O bu "okuma" işini birbiri arkasına üç gün sürdürdü. Hasta gerçekten de iyileşti ve bunun üzerine bu Temîmli mükâfatlandırılmak istendi. Sahâbî tereddüt etti ise de, sonunda bir kayıt ve şart altında kabul etti. Medine'ye döner dönmez Resûlullah'a koştu ve bu konuda emirlerinin ne olduğunu sordu. Resûlullah ise bu şekil bir "okuma"nın münâsib ve uygun olduğunu ifâde ile alınan mükâfatın da meşrû olduğunu beyân etti[2068].

1892. Bunlardan ayrı Muhammed A.S.S., etrafındaki sahâbîlerine gece yataklarına yatmadan evvel şu duâyı okumalarını tavsiye ediyordu:

> "Allah'ın yarattığı varlıklardan gelebilecek kötülük ve felâketlere karşı, O'nun en emin "söz" ve "âyet"lerinin himâyesi ve korunmasını niyâz ederim".

Ve o, şöyle ilâve ediyordu:

> "Bu duâ sayesinde Allah sizi bütün kötülüklere karşı koruyacaktır".

1893. *"Nazar"* yahut *"göz değmesi"* veyahut *"kem göz"* denen hususa da inanılıyordu: Bazı insanlar tabiatları icabı fevkalâde bir irâde, arzu ve istek gücüne sâhiptirler. Bu gibiler, şâyet kendilerinde dahi olmasını istedikleri bir şeyi görürler ve bunu elde edemezlerse, onların bu bakışları (nazarları)'nın o şeyi mahvedip sakatlayacağına inanılıyordu. Bu gibi *nazar değmesi* hallerinde Resûlullah, nazarı değen kimsenin ibâdet maksadıyla abdest almasını ve abdest alınan bu sudan nazar değen o insana yahut eşyaya Allah'a sığınılarak zâhidane

---

2067. Buhârî, 76/33, 76/34, 76/39, No. 3; Ebû Dâvud, 27/19, No. 11.
2068. *A.g.e.*, 27/19, No. 7.

bir şekilde serpilmesini çare olarak tavsiye etmektedir[2069].

1894. Resûlullah "olan şeyleri *hayra yorma*" ve "*uğurlu sayma*" alışkanlık ve sünnetindeydi: Hiç şüphesiz o bu şekil iyi yorumlamalarıyla sahâbîlerin cesaretini artırıyor ve onları teşvik etmiş oluyordu: Askerî seferlerinde meselâ "Muzaffer" adında bir kabilenin topraklarından geçecek olsalar o bunu "— Muzaffer olacağız" şeklinde yorumluyordu. Aynı şekilde yer, dağ ve buna benzer daha başka coğrafî isimlere bakmak suretiyle, bunları daima uğurlu sayma ve iyiye yorma yoluna gidiyordu. Kendisi kesin ve açık bir şekilde, kuş uçurarak ve daha başka bir takım vasıtalara baş vurarak daha açık bir ifadeyle *fal bakmak* suretiyle bir şeyin hayırlı(yani uğurlu) yahut hayırsız(yani uğursuz) olacağına hükmetme şeklindeki eski hurâfe ve bâtıl itikatları yasaklamış bulunuyordu.

1895. "*Kara büyü*" (yani mutlak sihir) denen şeye de inanılıyordu: Bu gibi hallerde tedâvi çaresi olarak, Kur'ânı Kerîm'in bazı âyetleri, bu arada son iki sûre olan *Felâk* ve *Nâs* sûrelerinin "okunması" da tavsiye olunuyordu. Sihir ve büyüden başka bir şey olmayan bu iğrenç ve menfûr *kara büyü*'yü öğrenme ve tatbik edip kullanma bütün Müslümanlara yasaklanmış bulunmaktadır.

1896. Belli bir dereceye kadar kudsilik vasfına sâhip bulunan *mezarlıklar*'dan da bahsetmek suretiyle bu bahse bir son vermek istiyoruz. Kabristanların temiz ve muntazam tutulmasının zarûretine işaret eden Resûlullah, ister gömme*(: defin)* işleri görülürken, ister anma merasimlerinde her çeşit israf ve savurganlığı yasaklamış bulunuyor: O kefen bezinin taşıyacağı vasıfların ölçüsünü de tâyin ve tesbit etmiştir:

"— Dirilerin buna ihtiyacı ölülerden daha fazladır"[2070]

Aynı şekilde o, kabirler üzerine türbeler, kubbeler ve her çeşit pahalı âbidelerin yapılmasını da yasaklamıştır[2071]. Hayattayken sevilen ve etrafında hürmet toplamış kimselerin kabirlerini saygıdeğer bulma, insiyâkî ve tabiî bir duygudur. Resûlullah bizzat annesinin kabri de dahil kabristanları ziyâret ediyor ve dünya hayatına vedâ edip aralarından ayrılmış Müslümanlar için duâ ediyordu. Fakat o, bizâtihi kabir veya kabristanlara karşı tâzim gösterip kabrin kendisine bir nevî tapınma ifâde eden fiil ve hareketlere sapmayı, peygamber mezarları da olsa, meselâ bunlar önünde tapınma mânasına gelebilen secde etme

2069. *A.g.e.*, 27/15.
2070. Mâlik, 16/6.
2071. Müslim, 11/93; Ebû Dâvud, 20/68; A. b. Hanbel, VI, 18, v.s.

v.s. hareket ve gösterileri yasaklıyordu. Etrafındakilere daima şunu öğretmeye çalışmıştı: Her şeyin yegâne sâhibi ve Rabbi ancak Allah'tır: Yaratılmış olan varlıklardan hiç biri O'nun arzu ve irâdesini değiştiremez. O halde sıkıntı, ızdırab ve acz içinde kaldığımız zamanlarda doğrudan doğruya ve sadece Allah'a yönelip O'na seslenmemiz gereklidir. "Şefâat" ve "tavassut edip araya girme" tamamen reddedilmiş de değildir: Fakat bu mefhûmun yeni bir tefsirine yeni bir yöne tevcih edilmesine ihtiyaç vardır: Şöyle ki:

> "O'nun katında, yine Onun takdiri ve izni olmaksızın kim şefâat edici olabilirmiş?!"[2072].

Ancak bu âyette söz konusu edilen "şefâat", Kıyâmet kopup da Hesap Günü gelip çattığında söz konusu olacaktır. Daha sonraki senelerde görüyoruz ki Halîfe *Ömer,* bazı şeylere gösterilecek tâzim ve saygı ile gösterilmeyecek olan arasında gayet açık bir ayırım yapmıştır: *Hudeybiye* mevkiinde Resûlullah'ın sadâkat yemini(: bî'at) alırken dibine oturup gölgesine sığındığı ağaç, zamanla mukaddes bir şey olarak telâkkî edilmeye başlamıştı: Buraya iyileşip şifâ bulmak üzere bir takım hastalar getirilir olmuştu. Halîfe *Ömer* hemen bu ağacın kesilmesi emrini vermiştir. Fakat aynı Ömer, bir kuraklık esnasında Abbâs'ı yanıbaşına çağırmış ve şöyle duâ etmişir:

> "— Yâ Rabbi!.. İşte aramızda Resûlünün amcası da bulunuyor: O da susuz kalmış vaziyettedir. Sen rahmetinle bize yağmur gönder..."

Ağacın kesilmesi olayında, o ağacın bu kuvvet ve kudret sâhibi olduğuna inanılması, ikincisinde ise, Resûlullah'ın amcasına en ufak bir kuvvet ve kudret yakıştırılmaksızın Allah'a ilticâ edip sesleniş söz konusudur.

1897. Kısaca söylemek îcab ederse, Resûlullah insan unsuruna her zaman ve dâima yeni ve dînî bir yöneliş vermenin çarelerini aramış ve yaratılmış olan şeylerin bizzat bunları yaratmış olan Allah karşısında uygun ve yerinde bir mevkie sâhip olmalarını sağlamak üzere bu gibi şeylerin önemini azaltmaya çalışmıştır. O, açıkca ve doğrudan doğruya, putperest ve müşrik inançları yasaklıyordu. İnsanların taşıdığı önemsiz zayıf nokta ve eğilimler konusunda o, her yerde Hâzır ve Nâzır olan, mutlak Kudret sâhibi, Hayy olan Allah'a karşı insanoğlunun itimad, güven ve teslîmiyet duygularını kuvvetlendirmekle yetiniyor-

2072. *K.* 2/255.

du. Yemek yemeden ve su içmeden önce Allah'ın adını zikrediyor, bunları bitirdikten sonra Allah'a hamdediyordu. İslâm Öncesi Arabistan'ında ziraatla uğraşanlar ve çobanlıkla geçinenler, belli mevsimlerde elde ettikleri mahsulden bir kısmını putlarına sunmak üzere bir tarafa ayırırlardı. İslâm, bunun yerini almak üzere ve Âhirete intikal edildiğinde ilâhî bir mükâfata kavuşulacağını da vâdederek Cemiyetin idaresini üzerlerine almış olan kamu sorumlularının himâye ve gözetimi altında teşkilâtlı bir *sadaka,* diğer bir deyimle *zekât* müessesesi getirmiştir. Muhammed A.S.S.'ın etrafındaki sahâbîlere verdiği yön ve gösterdiği hidâyet yolu, içinde hiç bir hurâfe ve bâtıl itikad bulunmayan bir hâl ve şahsiyete doğru Müslümanları tekâmül ettiriyordu: Ancak o bu yöneltişini gerçekleştirirken bütün insanlara bir ve aynı muameleyi tatbik etmiyordu: Ruhî-manevî yapısı kuvvetli olan sahâbîlerine Allah'a karşı tam ve kesin güvenden ibaret *tevekkül* yolunu gösteriyor ve Allah'dan gelen her şeye *râzı* olmalarını öğretiyordu ki bu durum, başa gelen felâket ve kötülükler karşısında Allah'a şikâyet ve sızlanma göstermeyip sadece ve sadece Allah'tan af ve mağfiret niyâz etme halidir. Ruhî-manevî yapısı daha az kuvvetli olan kimseleri, *Vahdâniyyet* inanç ve esasları üzerine toparlayabilmek için dünyevî maddî hurâfe ve bâtıl itikadlardan onları uzak tutmakla iktifâ ediyordu ki böyle bir durumda insan, her konuda ve her şey için sadece Allah'tan ister ve ona seslenir. Allah, Hayy ve mutlak Kudret sâhibi olması dolayısiyle, her şeyi takdir edip kararlaştıracak da O'dur; takdir ettiği, olmasını istediği şeyden O'nu döndürecek olan da yine Kendisidir. Mutlak merhamet ve şefkatiyle şâyet O takdir ettiği, olmasını istediği şeye dair kararını değiştirecek olursa, artık hiç bir yaratık O'nu bu ilâhî dileğinden döndüremez, meğer ki O dileye... İşte bu da, vasat insana has bir *Vahdâniyyet*'tir.

Dünya Hayatına Vedâ
(İrtihâl-i Dâr-ı Bekaa)

1898. Muhammed A.S.S.'ın ilâhî çağrıyla üzerine aldığı peygamberlik vazifesi zor olmakla berâber, o bunu kendinden evvel gelip-geçmiş herhangi bir Nebî'den çok daha iyi bir şekilde tamamlamak saâdetine erişmiştir. Onun nübüvvetinin başlangıcını, *Nûr* dağının bir mağarasında ilk vahyin nasıl geldiğini evvelce görmüştük; yeni bir hayata başlamak üzere Muhammed A.S.S. ve *Ebû Bekr* Medine yolunda, diğer bir dağın *Cebeli Sevr*'in *Hirâ* adlı mağarasına sığındıkları zaman, kendisine karşı gösterilen muhâlefetin karanlıklarından sonra doğan şafak hatırlardadır; nihayet onbinlerce hacının kendisini dinlemek üzere geldiği *Arafat*'taki *Rahmet* dağının tepesinden (: Cebel'ur-Rahme) onuncu Hicrî senede söylediği, hükûmdardan en basit kula kadar her beşer için lüzumlu asgarî içtimaî vazifeleri hülâsa ettiği *Vedâ Hutbesi*'yle ilâhî vazifesinin en son olgunluk noktasına ulaşması zihinlerdedir. O mü'minlerine sâdece "insanın Hâlikıyle olan münâsebetlerini düzenlemek" için bir dîn getirmekle kalmadı, fakat "günlük hayatın büün ihtiyaçlarına, bütün devirlerde, dünyanın her yerinde cevap verebilecek", zaman ve mekânın îcaplarına uyabilme çâreleriyle techiz edilmiş bir kaideler mecmuası getirdi.

1899. O, insanlara teblîğ ettiği ilâhî tez'in tahakkukuna kolaylıkla ulaşmış değildir; Son nefesini verinceye kadar rûhu ve cânıyla, elindeki bütün imkânlarla ve dâvasına kendisini tam mânasıyla hasrederek, her ne olursa olsun, hiç bir şey yüzünden bu meşgûliyetinden bir an bile geri kalmayarak mücâdele etti. *Cebel'ur-Rahme*'de tam *Vedâ Hutbesi*'ni söyleyeceği zaman, kendisini dinlemeye gelen onbinlerce Müslümana teblîğ ettiği ilâhî vahyin en sonuncusunu alması, hem o ve hem de mü'minler için büyük bir saadet olmuştur:

"Bugün sizin dîninizi kemâle erdirdim, üzerinizdeki nimetimi tamamladım ve size dîn olarak müslümanlığı (verip ondan) hoşnûd oldum(K. 5/3)

1900. Belki evvelki sayfalarımız bunda hiç bir mübalâğanın olmadığını gösterdi; zîra Muhammed A.S.S. hakîkaten vazîfesini tamamlamıştı; yalnız öğretici olarak değil fakat aynı zamanda teblîğ ettiği kaidelerin müşahhas örneklerini kendi şahsında yaşayıp vermişti. Tamamlamak için sözü başkalarına bırakıyorum:

"Hiç bir insan isteyerek veya istemeyerek daha ulvî bir gâye ortaya koymadı; zîra bu gâye insanüstü idi, şöyle ki: Yaradan ile yarattıkları arasına konulan hurâfeleri (gelenekleri) kökünden yıkmak, doğrudan doğruya Allah'ı insana, insanı Allah'a tevdî etmek, putperestliğin uydurma ve maddî ilâhlarından müteşekkil hercümerc içinde kalmış olan mukaddes ve mâkul ulûhiyyet fikrini tekrar canlandırmak.

"Hiç bir insan, bu kadar zayıf vâsıtalarla insan kudretinin başaramayacağı böyle ölçüsüz bir esere teşebbüs etmedi; bu kadar büyük bir gâyenin idrâk ve gerçekleşmesinde kendisinden başka vâsıtası ve çölün bir köşesinde bir avuç câhil Bedevîden başka yardımcısı yoktu.

"Nihâyet hiç bir insan daha az zamanda bu kadar muazzam ve bu kadar devamlı bir ihtilâl başaramadı; zîra onun tebliğinden iki asır geçmeden [20 seneden az bir zaman olarak okuyunuz!][2073] İslâmiyet, dîn tebliği veya silâhla, Arap kıt'aları üzerinde hüküm sürüyor, İran'ı, Horasan'ı, Mâverâünnehir'i, batı Hindistan'ı, Suriye'yi, Mısır'ı, Habeşistan'ı, kuzey Afrika boyunca uzanan bütün bölgeyi, Akdeniz'de bir çok adaları, Ispanya'yı ve (Fransa'da bir bölge olan) Galya'nın bir kısmını Allah'ın birliğinde Fethediyordu.

"Şâyet "gâyenin büyüklüğü", "vâsıtaların küçüklüğü" ve "netîcenin azameti" insan dehâsının üç ölçüsü olursa, modern tarihin herhangi bir büyük şahsiyetini Muhammed ile mukayeseye kim cü'ret edebilir! En meşhur adamlar ancak silâhları, kanunları, imparatorlukları hareket geçirdiler; tesis ettikler (şâyet buna muvaffak olabilmişlerse), ekseriya kendilerinden evvel yıkılan maddî kuvvetlerdi. Halbuki o, A.S.S., silâhları, kanunları, imparatorlukları, kavimleri, hânedanları, meskûn arzın üçte birinde milyonlarca insanı harekte sevketti, fakat o bundan başka mâbedleri, ilâhları, dinleri fikirleri, inanışları, ruhları da harekete getirdi; her harfi kanun olan bir *Kitap* üzerine, her dilden ve ırktan kavimleri içine alan manevî milliyet(: ümmet) kurdu ve bu müslüman milliyetinin silinmez karakteri olarak, sahte ilâhlara nefret taşıyan ve maddeden münezzeh bir Allah aşkı ilhâm etti. Allah'a şirk koşanlardan intikam almayı hedef tutan bu mefkûrecilik, Muhammed ümmetinin fazîletî oldu; getirdiği hüküm ve kaideler külliyesine

2073. Uçüncü Halife Osman zamanında İspanya'ya ayak basan İslâm Orduları hakkında yukardaki bölümlerde izahat bulacaksınız. Bu fetih'lerden ayrı sadece Fransa içlerine giriş bir asır sonraya kalmıştır (mütercim).

arzın üçte birinin bağlı kılınması onun mûizesi oldu; ancak bu, daha ziyade bir insanın değil, aklın mûcizesi idi. Uydurma ilâhların bıkkınlığı içinde ilân edilen Allah'ın birliği fikri, öyle bir fazîlete mâlikti ki, bu onun dudaklarında terennüm edilirken putların bütün eski mâbetlerini yaktı ve bunun lem'alarıyla dünyanın üçte birini nurlandırdı.

"Bu adam bir sahtekâr mıydı? Hayat ve faaliyetini adam aklı tetkik ettikten sonra biz buna inanmıyoruz. Sahtekârlık, kanâatte riyâdır. Yalanın asla doğruluk vasfı olmayacağı gibi, riyânın da iknâ kudreti yoktur.

"Mekanikte projeksion kuvveti itme kuvvetinin tam ölçüsü olduğu gibi kezâ tarihte eylem ve icrâat, ilhâm kudretinin tam ölçüsüdür. Bu kadar yükseğe, ileriye ve uzun zamana hitab eden bir fikir, çok kuvvetli bir fikirdir; bu kadar kuvvetli olması için tamâmen *samîmî* ve tamâmen *inanılmış* olması lâzımdır...

"Fakat onun hayatı, eseri, memleketinin hurâfe ve geleneklerine karşı kahramanca mücâdelesi, putperestlerin hiddetlerine karşı cür'etle cephe alışı, onlara Mekke'de 15 [13 olacak] sene dayanmadaki sebâtı, (o toplumda) infiâl uyandıran vazifesinde ısrârı ve nerdeyse hemşehrileri tarafından katledilecek olması ve nihâyet Hicreti, durup dinmeyen nasîhatı, emsâlsiz harpleri, muvaffakiyetlerde itimadı, felâketler karşısında fevkalbeşer cesâreti, zaferde âlîcenâplığı, aslâ imparatorluğu değil sâdece fikre olan iştiyâkı, sonsuz duâsı, Allah'a yaklaşıp onunla konuşması, ölümü ve mezara konuşundan sonra gerçekleşen zaferi, sahtekârlıktan ziyâde mutlak îmanını tasdîk ediyor. Ona bir nâs kurmak kudretini bu îmanı verdi. Bu nâs çift idi: Allah'ın *birliği* ve Allah'ın *maddeden münezzeh* oluşu; birisi Allah'ın ne olduğunu, diğeri ne olmadığını söylüyordu: birisi kılıçla sahte ilâhları deviriyor, diğeri sözle bir fikrin başlangıcı oluyordu.

"Filozof, hatîp, havârî, kanun vâzıı, muhârip, fikirler fâtihi, mâkul esaslar ve resimsiz-sûretsiz bir dîn kurucusu, yirmi dünya imparatorluğunun ve bir gönül imparatorluğunun müessisi: İşte Muhammed!

"Beşer büyüklüğünün ölçüldüğü bütün mikyaslarla hangi insan daha büyüktür?"[2074]

Hastalık ve Uhrevî Âleme göç:

1901. Mütevâzi gücümüzün müsaadesi çerçevesinde, onun hayatını ve ortaya koyduğu eseri anlattıktan sonra bu bahsi, insanlık tarihinin bu bahsini, beşeriyete kendini bu kadar vakfeden bu insanın ölümünün hüzünlü anlatımıyla bitirelim.

1902. Hayatının son senelerinde, Muhammed A.S.S. ekseriya muzdaripti. Elden geldiği kadar kendisine ihtimâm gösteriliyordu. Altmış üç yaşında idi. 11. Hicrî senenin ikinci ayının son haftasında, bir gece kalktı, yatağını terketti, şehrin mezarlığına gitti. Orada mevtâlar, yani ilâhi vazifesinin başarıya ulaştırılmasında kendisi ile birlik olup ömürlerini vakfedenler için uzun müddet duâ etti. Sonra evine

---

2074. Alphonse de Lamartine, *Histoire de la Turquie,* I, 276-80.

döndü ve zevcesinin baş ağrısından şikâyet ettiğini işittiğinde ona şöyle dedi: "Fakat asıl başı ağrıyan benim!" Ertesi günü durumu ağırlaştı, fakat mûtadı veçhile her ayrı gecesini zevcelerinden birinin evinde geçirmekte devam etti. Artık buna da tâkati kalmayınca, hepsi ona aynı yerde, yani zevcesi *Âyişe*'de kalmasını söylediler. İki yeğeni, *Ali* R.A. ve *el-Fadl'ubn Abbâs*'ın omuzlarına dayanarak Umm'ul-Mü'minîn *Âyişe*'nin odasına girdi. Hastalık artmakta berdevâmdı. Bir gün ailesine, şehrin yedi ayrı kuyusundan çekilen yedi ayrı su getirmelerini ve başına dökmelerini söyledi. O zaman âdet olan bu şekil bir tedâvi, kendisini o kadar teselli etti ki yatağı terkedip, câmiye gidebildi ve sahâbîleri arasında yerini alarak onlara, kısım kısım muhtelif hadîs râvileri tarafından muhâfaza edilen bir hutbe îrâd edebildi.

1903. *İbn Hişâm*[2075] bize şöyle naklediyor: Resûlullah başında bir sargıyla evini terketti ve câmiye gelip minbere oturdu, sonra *Uhud* savaşı şehidleri için duâ ile hutbesine başladı; buna uzun müddet devam etti. Bilâhare dedi ki:

> "Allah'ın bir kulu vardı; Allah ona dünyada ve kendi yanında olandan birini tercih etme hakkını verdi ve bu kul Allah yanında olanı tercih etti".

Ebû Bekr bunun mânasını derhal anladı ve Muhammed A.S.S.'ın kendi şahsından bahsettiğini bildi, hemen ağlamaya başladı ve şöyle dedi: "fakat biz, bizim ve ebeveynimizin senin yerine fedâ olmasını tercih ederiz" Muhammed A.S.S. cevap verdi:

> "Sus, yâ Ebâ Bekr!"

Sonra devâm etti:

> "Bakınız, camiin avlusuna kapıları açılan bunca ev var. Hepsini kapayınız, yalnız Ebû Bekr'inki kalsın; zîra insanları dâvet ettiğim şeyde ondan daha faydalı kimseyi tanımadım; gerçekten de insanlar arasında tek bir dost edinecek olsaydım bu *Ebû Bekr* olurdu. Allah bizi yanında buluşturuncaya kadar, o benim sahâbîm ve îman kardeşimdir. Ey nâs! Usâme'yi (bir müslüman elçinin katledildiği Suriye'ye müteveccihen) sefere çıkarınız. Vallahi! Onun kumandanlığına(bütün gençliğine ramen) bir itirazınız var mı? Siz daha evvel onun (azâd edilmiş bir köle olan) babasının kumandanlığına da lâf etmiştiniz. Gerçekten o, babası gibi kumandan olmaya lâyıktır".

Sonra minber'den indi ve evine girdi.

2075. İbn Hişâm, s. 1006.

1904. Aynı kaynak[2075/1], bir Ensârî'den rivâyetle bu nutkun diğer bir kısmını bize nakletmektedir.. *Uhud* şehidleri için ilâhî lûtfun esirgenmemesi için duâ ve niyâz ettikten sonra, Resûlullah demişti ki:

> "Ey Muhâcirûn (Medine'ye göç eden Mekkeliler)! Ensâr'a karşı iyi muâmele etmenizi vasiyet ediyorum; zîra insanlar çoğalacak, fakat Ensâr aynı halde kalacaktır. Aralarında melce bulduğum bu insanlar, benim güvenimi gerçekten kazanmışlardır. Onlar arasında iyilik yapanlara iyilikle mukabele edin ve fenalık yapanları da affedin".

1905. Yeğeni *el-Fadl'ubn Abbâs*[2076] aynı hutbenin şu diğer parçasını naklediyor:

> "Ey nâs! Bana karşı şikâyetleriniz olabilir. Eğer birinizin sırtına vurduysam, işte sırtım, benim sırtımda kısas icrâ etsin. Şâyet birinize hakaret etmiş veya şerefine tecâvüz etmişsem, işte intikam alabilmesi için şerefim. Eğer birinin malını almışsam, işte malım, alsın ve benden bir itiraz gelecek diye hiç korkmasın, zîra itiraz etmek âdetim değildir. Hakikat benim yanımda sizin en azîziniz, hakkı varsa isteğini elde eden veya ondan vazgeçendir. Böylece rabbime ayıpsız varabilmek için halâs bulunacağım."

O zaman biri kalkıp Pegamberin borçlu olduğu bir miktar parayı talep etmiş *(Tabarî*'ye göre 3 dirhem) ve bu derhal kendisine ödenmiştir.

1906. *Tâbarî*'nin zikrettiği diğer bir nakle göre Resûlullah, dinleyicilerine, borçlu ise kendisinden talep etmelerini söyledği zaman, kimse kıpırdamadı. O zaman Muhammed A.S.S. dedi ki:

> "Görüyorum ki bana kâfi değil ve bu mevzua tekrar dönmeliyim".

Bunu söyliyerek, hitâbeyi bitirdi, kürsüden indi ve öğle namazını kıldırdı. Sonra kürsüye çıktı ve teklifi tekrarladı. İşte bu an birisi ondan üç dirhem talep etti. Bilâhere, Resûlullah diğer bir mevzuda konuştu:

> "Ey nâs! Şâyet biriniz diğer birinize borçlu ise ona vermelidir, hakîr ve rezîl olma korkusuyla bundan vazgeçmemelidir, zîra dünyadaki, Âhirettekinden daha kolaydır!"

O zaman birisi ayağa kalktı ve dedi ki:

2075/1. Aynı eser, s. 1007.
2076. Tabarî, I, 1801-2; İbn Hanbel, II, 317, III, 33.

"Bir askerî sefer esnasında üç dirhem elde ettim, onları sakladım ve ganîmetin muhafızına vermedim".

Muhammed A.S.S. sordu:

"Niçin böyle yaptın?"

O şahıs cevap verdi:

"Âcil bir ihtiyacım vardı".

Resûlullah bu paranın tahsîl edilmesini söyledi. Sonra hitâbesine devâm etti:

"Ey nâs! Şâyet biriniz hatâlarından korkarsa, benden talep etsin, onun için Allah'a yalvarayım".

Birisi kalktı ve ahlâkî kusurlarından bahsetti; dinleyiciler buna şaştılar, fakat Peygamber dikkati çekti:

"Bu her zaman Kıyâmet Gününe kalmaktan iyidir".

Sonra Resûlullah evine döndü.

1907. Buhârî, Müslim, Mâlik v.s. diğer kaynaklar bu hutbenin müteakip kısımlarını zikrederler:

"Peygamberlerinin kabirlerini tapınacak yer haline getirenleri Allah lânetledi. Benden sonra, kabrimi tapılacak put haline getirmeyin!. Ensâr'a iyi muâmele etmenizi emrediyorum. Onlar vücûdumun esvapları gibiydiler ve güvenimi kazandılar; onlar bütün vazifelerini yerine getirdiler ve onların sâdece hakları kalıyor, iyilik yaparlarsa onları hoşnud ediniz, onlardan fenalık yapanları da affediniz".

1908. Ertesi günü durumu fenalaştı ve bir kaç gün devam eden bir ruh teslîmi (ihtizar) haline girdi. *Buhari*'ye göre, Resûlullah bu halde iken birgün evinde bulunanlara:

"Yazı yazdırabilmem için kâğıt getirin, sonra dalâlete düşmeyesiniz"

dedi[2076/1]. Aralarından bazıları şöyle konuştular:

2076/1. Buhârî, 64/83, No. 4 ve 5; şu kadar var ki diğer bazı kaynaklar, vasiyet şeklinde bir irade beyânında bulunmak üzere kâğıt getirilmesini isteyenin bizzat Resûlullah olmadığını ve orada kendisini ziyârete gelenlerden biri (anla-

"Resûlullah'ın ızdırabı büyüktür ve Kur'ân'a sâhipsiniz; o bize yeter".

Ailenin bütün fertleri aynı fikirde değildiler; bazıları:

"Size bir yazı bırakabilmesi ve sonra dalâlete düşmemeniz için bir kâğıt getirin"

dediler; diğerleri de başka şeyler söylediler. Gürültü ve münâkaşa artınca Resûlullah:

"Buradan çıkın gidin!"

dedi.

1909. Aynı gün birkaç saat sonra, Muhammed A.S.S. şifâhen üç şey emretti:

şıldığına göre bu kimse, amcası *Abbâs*'dır) tarafından bir vasiyetnâme tanziminin kendisine telkin edildiğini açıklamaktadırlar. İşte bu ziyaretçinin hatırlatması üzerinedir ki Resûlullah: "Bana bir kâğıt getiriniz!.." Emrini vermiştir. Şayet Resûlullah etrafında, birini telkin iile değil de bizzat kendi irâdesiyle "bir şeyler yazdırmak" için bir emir vermiş olsaydı, kimse bu buyruğa muhâlefet edip karşı koyma cesaretini gösteremezdi. Bu konuda *Abbâs*'ın içine girdiği şiddetli arzu ve temâyül bilinmektedir; şöyle ki: O, Resûlullah'ın bu son hastalığının devam ettiği sırada yeğeni *Ali*'ye:

"— Üç gün sona elinde asâ bulanan kimseye tâbi olup itaat etmek mecburiyetinde kalacaksın! Ben Resûlullahın yüzünde ecel alâmetleri gördüm. Haydi benimle gel, Resûlullah'ın huzûruna gidelim ve onun yerine kimin gececeğine dair buyruğunu alalım! Şâyet emretme yetkisi*(: Hilâfet, Emr)* bizim içimizden birine ait olacaksa bunu biliriz; aksine (bu iş bizden birine düşmeyecekse hiç olmazsa) o bize bununla ilgili bazı emirler verir ve bizim aracılığımızla bir vasiyette bulunur".

Ali R.A.'ın buna verdiği cevap şu olmuştur:

"— Aslâ bu (dediğini) yapmayacağım; vallahi şâyet o, bunu (bizden birine) şimdi vermeycek olursa, ilerde de kimse kalkıp bu işi bize vermez..." (bk. Buhârî, 64/83, No. 16; İbn Hişâm, s. 1011; Balâzurî, *Ensâb*, I, Hedîs No. 1147).

Daha sonra Abbâs R.A., Resûlullah'ın gerçekten vefât etmesi üzerine yine yeğeni Ali R.A.'ın yanına varmış ve ona:

"— Yâ Alî! Haydi gel ben sana herkesin gözü önünde alenen bâat edeyim ki artık sana kimse karşı koymasın!..."

Ali R.A. bu teklifi reddetmiş ve şöyle buyurmuştur:

"— Bizim (bu konuda) sahip olduğumuz hakları reddedip inkâr edecek biri mi var?!" (Balâzurî, *Ensâb*, I, Ha. N. 1180, 1185).

Ebû Bekr'in Halîfe seçilmesinden sonra ise Abbâs R.A., üzüntü ve keder içinde Ali'ye koşmuş, ona acı sözler siylemiş ve şunu ilâve etmişti:

"— Ben sana dememiş miydim?!." (Balâzurî, *Ensâb*, aynı yerde).

"Yahudi ve Hıristiyanları Arabistan'dan çıkarın; benim âdetim olduğu veçhile yabancı hey'etlere hediyeler verin".

Râvî *İbn Abbâs,* üçüncüyü unuttum diyor. Bu teferruatı veren Buhârî, Resûlullah'ın diğer bir arkadaşı *Abdullah ibn Ebî Avfâ*'dan naklen, Resûlullah'ın bu şifâhî vasiyetinde Kur'ân'a sıkı sıkıya yapışmamızı emrettiğini ilâve ediyor (Fakat hadîsin bu kısmını yukarda paragraf 1486 ve müt. Gayrımüslimler bahsi ile mukayese ediniz).

1910. Hastalığının başlangıcında Muhammed A.S.S. namaz kıldırmak için câmie çıkmaya devam ediyordu; daha sonra buna muktedir olamayınca, *Ebû Bekr* R.A.'ı kendisinin yerini almakla vazifelendirdi. *Ebû Bekr* R.A.'ın aranıp bulunamaması üzerine haberci, *Ömer* R.A.'a namazı kıldırmasını söyledi. Fakat *Ömer* R.A.'ın sesini, tâ odasından duyan Resûlullah:

"Hayır, *Ebû Bekr* benim yerimi almalıdır!"

dedi. *Ebû Bekr*'i tekrar aramaya gittiler; o bundan böyle Muhammed A.S.S.'ın hastalığı müddetince namazla vazifelendirilmiş oldu. Bir gün, Muhammed A.S.S., kendisini daha iyi hissetti ve namaz kıldırmak üzere evinden çıktı. *Ebu Bekr* namaza başlamıştı, fakat Resûlullah'ı görerek, cemâatin arasına karışmak üzere geri geri çekiliyordu ki Peygamber işâretle yerinden kıpırdamamasını ifâde etti ve gidip yanına oturdu; Ebû Bekr namazı bitirmek için ayakta kaldı. Vefâtının arefesinde diğer bir gün Resûlullah birden kendisini iyileşmiş hissetti —fakat bu hastanın "son iyilik hali"nden başka birşey değildi— ve evinin kapısına kadar geldi, bitişik câmide sabah namazı kılanlar bir kaç günlük gaybûbetten sonra onu tekrar görünce sevinçten çılgına döndüler, fakat içlerinden hiçbiri yerini terketmedi ve namazdan çıkmadı. Resûlullah bu disiplinden çok memnun oldu, gülümsedi ve yatmaya döndü.

1911. *Ebû Bekr* R.A., o zaman Resûlullah'ın yanınageldi, geçmiş olsun dedi, şehir dışında bulunan (Resûlullah'ın hastalığı sebebiyle günlerden beri göremediği) ailesinin yanına gelebilmek için oradan ayrılma izni istedi. O buna müsâade etti, fakat birkaç saat sonra *Ebû Bekr* R.A. bu ayrılışına teessüf etmiştir.

1912. Resûlullah'ın ne kölesi, ne de sürü hayvanı vardı. Sâdece beyaz bir katırı, silâhları (kılıç v.s.) ve bir miktar arâzisi vardı. Arâzilerinin gelirinin ailesi için harcanmasını ve kalanının Devlet hazinesine devredilmesini emretti. Şu halde miras olarak bırakacak hiç veya çok az şeyi vardı. Kılıcının damadı Ali R.A.'da kaldığı anlaşılıyor. O, mülkü hakkında bu tarzda bir karar verdikten sonra, Muhammed

A.S.S., zevcesi *Âyişe'*ye, elindeki (hepsi yedi dirhem) parayı ne yaptığı sordu. O, parayı çıkardı ve Resûlullah: "Mülkiyeti altındaki bu parayla Allah'ın huzuruna çıkmaktan utanacağını" söyliyerek derhal fakirlere verilmesini emretti. Kendisine ait bir zırh, şehirde bir Yahudi tüccarında 30 (sâ') ölçeğinde (yaklaşık 40 kilo) arpa karşılığı rehindeydi. Muhtemelen bu zırh, bilâhare ailesi tarafından geri alınmıştır, fakat kaynaklar bize bu hususta daha fazla bir şey söylemiyor.

1913. Bazı hadîsciler son günlerini Resûlullah'ın: "Hayber fethinde bir kadının kendisine ikrâm ettiği zehirli bir yemek sebebiyle ölmek üzere olduğunu" söylediğini naklediyorlar. Olayı, Resûlullah'ın farkettiğini ve çiğnemekte olduğu ete ağzından çıkarıp attığını ve aynı etin diğer bir parçasını yemiş ve yutmuş olan başka bir müslümanın oracıkta derhal öldüğünü bu arada hatırlatalım. Muhammed A.S.S. hastalığında şöyle diyordu:

> "Zaman zaman bu zehirden muzdarip oldum; ve şimdi beni şah damarımdan vurdu"[2077].

1914. Birkaç saat sonra hastalık tekrar alevlendi. Kaynakların açıkladığına göre bir pazartesi sabahıydı. Resûlullah konuşamıyor, yemek yemek veya birşey içmek için dahi, ağzını açamıyordu. Ailesinin bazı efradı ona ağzının yanından dişleri arasından bir ilâç içirmeyi arzuladılar. Muhammed A.S.S. bunu yapmamalarını işaret etti. Sâdece bıkkınlığını ifâde etmek istediğini zannettiler ve her şeye rağmen ilâcı verdiler. Daha sonra, Resûlullah kendine gelince etrafındakilerden ne yaptıklarını sordu; onlar şöyle cevap verdiler: "Habeşistan'da zâtülcenpden muzdarip olup, ağzını açamayan hastalara bu ilâcın verildiğini gördük". Muhammed A.S.S. öfkeyle dedi ki: "Allah bana aslâ(şeytandan gelen) bu hastalığı vermeyecek". Sonra aynı ilâcın aynı şekilde (ağzın kenarlarından dişler arasından) amcası hâriç bütün hazır bulunanlara verilmesini söyledi. Hastaya hürmeten, bu emir o gün oruçlu bulunan Resûl zevcelerinden biri de dâhil olmak üzere herkese tatbik edildi[2078].

2077. İbn Hişâm, s. 765; Vâkidî'nin vermiş olduğu bilgiye göre bu kadın, *Zeyneb bintu'l-Hâris* adını taşımaktaydı (bk. Vâkıdî, *Mağâzî*, Londra'da el yazması, vr. 154/a ve b) ve *Merhab* adlı Yahudinin yeğeni olup *Sellâm'ubn Mişkem*'in zevcesiydi ki her iki adam da Yahudilerin ileri gelen Başkanlarındandır. Bu kadını kocası, erkek kardeşi, babası ve amcası, Müslümanlarla girişilen savaşlarda ölmüşlerdi.

2078. Aynı eser, s. 1007-8; Suheylî, II, 369-70'de farklı metinler verilmektedir.

1915. Biraz sonra; Muhammed A.S.S. tekrar kendisini çok ağır hissetti ve konuşamaz oldu. Bu anda kayınbirâderi *(Ebû Bekr*'in oğlu) elinde bir misvakla odaya girdi. Muhammed A.S.S. arzuyla misvağa baktı. Zevcesi *Âyişe* R.A. bunu anladı, dişlerini fırçalayarak onu memnun etti. Sonra Resûlullah'ın başını alıp kolları ve dizleri üzerine dayadı. Olanları kendi ağzından dinliyelim:

"Son olarak Resûlullah alçak sesle arasıra: '—*Lâ ilâhe illâllah ruh teslîmi ne şeymiş!..*' diyordu. Güçlükle işitilebilen son sözü ise şu oldu: '— *Fakat Ulu Rabbimle beraber*(: Ma'ar-Refîk'ıl-A'lâ); sanki iki şık arasından bir seseçim yapıyormuş gibiydi".

Âyişe valdemiz devam ediyor:

"Gençtim, hiç bir şey anlamıyordum; şaşkınlığım arasında, Resûlullah kollarımda son nefesini verdi de benim haberim olmadı! Odadaki diğer hanımlar ağlamaya başlayınca, vukû bulanın ne olduğunu anladım; Resûlullah A.S.S.'ın başını yastığa koydum, ayağa kalktım ve ben de diğerleri gibi yüzüme vuruyordum"

1916. Son böyle oldu...

1917. İlk asrın müslüman tarihçilerine göre, Muhammed A.S.S.'ın sırtında, biografisinde müteaddit defalar bahsedilen bir çeşit "ur" (veya "ben") vardı[2079]. Ölümünden sonra, kendisini son defa yıkayanlar, bu "ur"u bulamadılar. Bunun *Risâlet Mührü* olduğuna inanılmıştır; ölümüyle nübüvvet son bulduğundan bu mühür geri alınmıştır[2080].

2079. Selmân'ın (İbn Hişâm, s. 141) ve Heraklius'un elçisinin bunu arayıp sorması(İbn Hanbel, IV, 74-75)hatırlanacaktır. Kezâ bir Arap tabîb bununla alâkadar olmuştu (İbn Sa'd, 1/II, s. 132-3); keza yukarda Tıb İlmi Bölümüne bakınız.

2080. İbn Sa'd, 2/II, s. 57.

Toprağa Verme ve Hılâfet Meselesi

1918. Resûlullah A.S.S'ın vefâtı Medine'deki İslâm câmiası için çeşitli meseleler doğurmuştur; bu câmia ilk ve aynı zamanda son defa olmak üzere bir Allah Resûlü kaybediyordu.

Toprağa verme meselesi

1919. Nereye gömmeli? Kabri nasıl açmalı? Nâşı nasıl gasletmeli, çıplak mı yoksa elbiseleri üzerinde olduğu halde mi? v.s.; bütün bu sualler arasında Muhammed A.S.S.'dan "Peygamberler'in son nefeslerini verdikleri yere gömüldüklerine" dâir bir hadîs dinlendiği hatırlanıyordu. Biri Mekkeli, diğeri Medineli olmak üzere iki mezar kazıcısı çağrıldı. Ve işin bu ikisinden hangisi önce gelirse ona tevdî edilmesi kararlaştırıldı. İlk gelen Medineli olmuştur. Nâşın üzerinden elbiseleri çıkarmamaya karar verdiler: Neticede elbiseleriyle birlikte gasledildi ki bundan sonra nâşın gömülebilmesi için bu elbiseler çıkarılıp yerine birçok kefenler sarıldı. Bir "cenâze alayı" tertibi mevzûbahis olmamıştır. Muhammed A.S.S.'ın son nefesini verdiği odada nâş bekletildi ve erkek olsun kadın olsun, şehir sâkinleri topluluklar halinde iki gün iki gece mevtâya *salât ü selâm* getirmek ve *cenâze namazı kılmak* üzere bu odaya bölük bölük girip çıktılar. Sonra, o, aynı odada toprağa verildi.

1920. Aynı zamanda insanları teskin etme meselesi de zuhûr etmişti. Resûlullah A.S.S.'ın vefâtı haberi şehirde yayılır yayılmaz insanlar arasında çıkan galeyân büyük oldu, herkes mevtânın evinin hemen bitişiğindeki Câmii Kebîr'e koşup geldi. Kimi ağlıyor, kimi de o an için mecnûn hale gelmiş bulunuyor, diğerlerinde başka tezâhürat görülüyordu. Büyük şahsiyet *Ömer,* Resûlullah A.S.S'ın öldü-

ğünden bahseden herkese öfkelenmeye başlamıştı. Kılıcını çekti ve: "Resûlullah'ın öldüğünü zanneden herkesin boynunu koparacağım. Vallahi o ölmedi, tıpkı *Mûsâ*'nın gitmesi gibi tekrar ümmeti arasına dönüp gelmek ve Kıyâmet Gününe kadar bu câmianın başında bulunmak üzere Allah'ın katına vardı".

1921. Şehir civârında bir yerde olan *Ebû Bekr* R.A. kısa bir zaman sonra çıkageldi. Ve hemen Resûlullah A.S.S.'ın yatak odasına girdi; o'nun yüzünü açarak hürmetle öptü ve şu sözleri söyledi:

— Anam-babam sana kurban olsun; Allah'ın sana yazmış olduğu ölümü artık bir kere tatdın, bundan sonra onu aslâ tatmayacaksın.

Müteakiben Mescide gitti ve burada *Ömer*'i halka hitâp eder ve kılıcıyla tehdit eder vaziyette buldu ve ona şunu söyledi:

— Sâkin ol Ömer!

Fakat o, bunu hiç dinlemedi. *Ebû Bekr* cemâatin ortasına doğru ilerledi, bir hitâbe irâd etmeye başladı. Herkes onun sözlerine kulak verdi ve *Ömer* de sakinleşmeye mecbur oldu.

1922. *Ebû Bekr* R.A. her zaman olduğu gibi Allah'a hamd ü senâdan sonra şöyle hitâb etti:

— Ey insanlar! Muhammed'e tapınan kim ise bilsin ki gerçekten o ölmüştür, Allah'a kul olan ve O'na ibâdet eden kimse (bilsin ki), Allah Hayy'dır ve aslâ ölmez.

(Bundan sonra Kur'ân'daki şu âyetleri (3/144) okuyarak devâm etti):

"Muhammed sâdece bir Resûldür, ondan evvel diğer resûller geldi geçti; o halde şimdi o ölcek veya öldürülecek olsa sırtınızı mı çevireceksiniz? Kim ökçeleri üzerinde döner de (ric'at ederse) bununla Allah'a aslâ bir zarar îka edemez ve Allah neticede şükredenleri mükâfatlandıracaktır".

Ömer hüzün ve üzüntüsünden yere çöktü kaldı ve feryad ü figân arttı. Muhammed A.S.S.'ın sâdık dostu ve kayınpederi muktedir şahsiyet *Ebû Bekr* kendi etrafında bütün cemâati toplamaya muvaffak oldu ve şehirde mühim ve âcil her mesele için kendisine danışılır ve ona mürâcaat edilir hale geldi.

Hılâfet meselesi*[2081]*:

1923. Bir Devlet, merkezî bir teşkilâttan mahrum bırakılamaz. Defin merasimiyle ilgili işlerin bitirilmesinden evvel bile *Ensâr* zümresi arasından bazı şahsiyetler bu meseleyi tefekkür ettiler ve bunun üzerine fikir mübâdelesinde bulunmak için sâdık arkadaşlarını dâvet ettiler. Şüphesiz ki bunlar bizzat kendilerini halîfeliğe lâyık görmekteydiler. Toplantı pek mahdud eşhâs arasında yapılıyordu. Fakat kendilerini *Ebû Bekr* lehine hazırlayıp kararını vermiş bazı *Ensâr* mensupları ona bu toplantıdan bahsetmek üzere geldiler ve geç kalıp da bir olup bittiye mâruz kalmamak için bu meseleye el atmasını kendisinden istirham ettiler.

1924. İlk Halîfenin seçimi meselesi *İbn Hişâm* ve *Vâkıdî*'de (Kitâb'ur-Ridde, Bankipor şehrinde bulunan bir el yazması) nakledilmiş vaziyettedir. *Vâkıdî* bu eserinde daha fazla tafsilât verir. Onun bu hususta verdiği mâlûmat topluca ve ana hatları îtibâriyle şöyledir:

"1925. Ebû Bekr, Resûlullah'ın evinden çıkıp Câmiye geldi ve orada bulunanlara şu kelimelerle hitâb etti:

> 1926. Ey insanlar! Allah'a kulluk ve ibâdet eden kimse (bilsin ki) O, dâima Hayy'dır; O'nun için ölüm yoktur. Fakat Muhammed'e tapa kimse bilsin ki gerçekten o ölmüş bulunuyor. Allah, Muhammed'e esâsen Kur'ân'da şöyle hitap etmiştir (K. 39/30): 'Hakikaten sen öleceksin ve yine onlar da hakikaten ölmüş olacaklardır'. Bundan başka yine Kur'an'da (21/34-35): 'Senden evvel biz hiç kimseye ebediyeti nasip etmedik. O halde şimdi sen ölecek olursan (sanki) onlar bâkî midirler? Her nefis ölümü tadacaktır' ve yine (K. 3/144): 'Muhammed sadece bir resûldür. Ondan evvel daha birçok resûller geldi geçti. O halde şâyet o ölecek veya öldürülecek olsa sırtınızı mı döneceksiniz? Kim ökçesi üzerinde döner de (ric'at ederse) bununla Allah'a aslâ bir zarar îka edemez ve Allah neticede şükredenleri mükâfatlandıracaktır'. Bilmiş olun ki hakîkatte Muhammed kendine has yoluna koyuldu gitti. Bu hale göre onun *Emr*(başkanlık, Devlet İktidarı)'inde herhangi bir kimsenin onun yerini alması kaçınılmaz bulunuyor. Düşünün taşının ve iyice bakın, sonra düşündüğünüzü söyleyin. Allah size merhamet etsin.

"1927. Mecliste bulunan bütün topluluklar ona: "Peki yarın bunu düşüneceğiz, inşaallah" dediler ve sonra dağıldılar.

2081. Daha geniş bilgi için "Constitutional Problems in Early Islam" adlı makalemin neşredildiği, İslâm *Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* (İstanbul 1973, V, 15-35) ve *The Prophet's Establishing a State and his Succession,* Haydarabad/Dekkan 1986.

"1928. Ertesi gün Mekkeli *Muhâcirler* zümresinden bir kısmı *Ebû Bekr*'in yanına varıp toplaştılar; bu arada Medineli *Ensâr* zümresinden bir kısmı da bugünkü Suriye kapısının hemen yakınında Mescid'un-Nebî'nin kuzey batısındaki *Benû Sâ'ide*'nin toplantı salonunda*(: Sakîfetu Benî Sâ'ide)*'de bulunan Hazrecli *Sa'd'ubn 'Ubâde* etrafında toplaşmak üzere ona doğruldular. *Ali* R.A., etrafında *ez-Zubeyr'ubn Avvâm* da dâhil olduğu halde bazı *Benû Hâşim* mensupları ile berâber üzgün ve mahzûn kendi evinden dışarı çıkmadı. Bütün Medine halkı *Muhâcirûn* ve *Ensâr*'ın söyleyeceklerini dinlemek üzere dışarı çıkmıştı. *Benû Sâ'ide*'nin *Sakîfe*'sinde toplu bulunan *Ensâr* arasında ilk sözü *Evs*'lerden *Huzeymet'ubn Sâbit* aldı ve şöyle söyledi:

— Ey *Ensâr!* Şâyet siz Mekkeli Kureyşlilere (bu işde) bir öncelik tanıyacak olursanız bu iş (hılâfet), Kıyâmet Gününe kadar onlar üzerinde kalacaktır. Kendi kitabında (K. 9/100, 117), Allah sizi *Ensâr* (yardımcılar) olarak adlandırmış ve Resûlullah da sizin aranızdayken vefât etmiştir. Bu duruma göre Kureyşlilerin kendisinden çekinecekleri ve *Ensârın* da emniyet içinde kabûl edecekleri birini seçiniz.

"1929. Hazreclilerden olan *Ensâr* zümresi şu cevabı verdi:

— Haklısın! Biz kendi başkanımız olan *Sa'd'ubn Ubâde*'yi seçiyoruz.

"1930. *Muhâcirûn*'dan bazı kimseler de orada bulunuyorlardı; onlar daha henüz şaşkınlıktan kurtulamamışken bu defa *Ensâr*'dan Evs'li *Useyd'ubn Hudeyr* ayağa kalktı ve şunları söyledi:

— Ey *Ensâr!* Allah sizi *Ensâr* (yardımcılar) diye adlandırarak ve sizin yanınızı bir melce' ve Resûlullah'ın vefatını da sizin aranızda takdîr ederek sizi nîmetlere garketti. Bu halde bu *Emr*(emretme kudreti Devlet Başkanlığı)'i Allahın takdirine bırakın. Bu *Emr* sizden çok *Kureyş*'lilere aittir. Bu durumda siz sadece onların tercih edecekleri kimseyi tercih edin ve onların uzaklaşacakları kimseden uzaklaşın.

"1931. Hiç kimse fırlayıp ona hakaret yağdırmadı veya onu susmaya mecbûr etmedi. *Hazrec*'li *Beşîr'ubn Sa'd* şu hatırlatmayı yaptı:

— *Ey Ensâr!* Siz Kureyşli'lere Kureyş'liler de size bağlı bulunmaktadır. Şâyet siz bir şeyin doğru ve hakk olduğunu ortaya atsanız, kimse bunun aksini söyleyemez. Şâyet siz: (Resûlullah'a) 'melce hakkı tanıdık ve (ona) yardımettik' diyecek olsanız gerçekte Allah Kureyş'lilere daha da iyisini bahş ve nasip etmiş bulunmaktadır. O halde siz 'Allah'ın nimetini nankörlükle değiştiren ve kavmini zarar-ziyan evine süren' (K. 14/28) kimselerden olmayın.

"1932. Bunun üzerine *Evs*'li *Uveym'ubn Sâ'ide* ayağa kalktı ve şunları söyledi:

— Ey *Ensâr!* Siz İslâmı müdâfaa eden ilk kimseler olmuştunuz; şimdi îman edenlerle vuruşan ilk insanlar olmayın. *Hılâfet* 'ancak peygamberlik vazifesi kimler arasından gelmişse onlara aittir'. O halde *Hılâfet*'i Allah'ın risâlet vazifesini tevdî ettiği kimseler arasına bırakınız; zîra bu; *İbrâhim* Peygamber'in bir duâsında hedef alınan noktadır (bk. K. 2/128-129; bu âyette İbrâhim A.S., Mekke'ye bir peygamber göndermesini Allah'dan duâ etmektedir).

"1933. Bundan sonra (*Evs* kabilesinin bir mevlâsı olan *Balî* kabilesi menşeli) *Ma'n'ubn 'Adî* ayağa kalktı ve şöyle dedi:

— Ey *Ensâr!* Kureyşliler bir tarafa, *'şâyet bu Emr size âitse'*, sizin tarafınızdan seçilecek olan kimseye bîat edebilmeleri için onları bu durumdan haberdâr edin. Fakat bu *'Emr Kureyşlilere aitse'* ve siz bunun dışındaysanız bu işi onlara bırakın. Zîra vallahi Resûlullah, Ebû Bekr'i 'cemâat namazlarını kıldırmak üzere imâm tâyin' etmeden evvel vefât etmedi; biz de bu hareketten dînin direğini teşkil eden namazda *Resûlullah'ın onu bizim için seçtiğini öğrenmiş olduk.*

"1934. Ensâr bu münakaşaları yaparken *Ebû Bekr, Ömer* ve *Ebû Ubeyde* R.AH., yanlarında Muhâcirlerden bir topluluk olduğu halde oraya geldiler. Yer alıp oturdular ve bir müddet hiçbir şey söylemediler. Müteâkıben *Hazrec*'li *Sâbit'ubn Kays* ayağa kalktı ve şöyle konuştu:

— Ey *Muhâcirûn!* Siz de bizim gibi biliyorsunuz ki Allah, Muhammed'i kendi Resûlü olarak göndermiştir; kendisi başlangıçta (insanların) inkâr ve işkencelerine rağmen Mekke'de, Allah ona bütün şiddet hareketlerinden sakınması emrini vermiş olduğu halde kaldı. Bundan sonra onun *Hicret* etmesine ve *mücâdeleye başlamasına* müsâade etmiştir. Biz onun yardımcıları ve sığınağı olduk. Sonra siz geldiniz ve biz mallarımızı sizinle paylaştık. Bu durumda biz İslâm'ın gerçek kudret ve kuvvetiyiz ve Kurân'da Allah'ın ismini zikrettiği zümrede bizleriz (K. 59/9): *'Onlardan evvel (Medine'yi) yurt ve îman (evi) edinmiş olan kimseler, kendilerine hicret edenlere sevgi beslerler. Onlara verdikleri şeyler üzerinde kalplerinde en ufak bir arzı duymazlar, kendilerinde fakr ü ihtiyaç olsa bile (onları öz canlarından daha üstün tutarlar...'* Bu, kimsenin inkâr edemiyeceği diğer âyetler arasındadır. Bundan ayrı sizler, bizim şeref ve itibarımız için Resûlullah'ın bütün iyi sözleri sarfetmiş olduğunu biliyorsunuz. O bu dünyayı terketmiş ve açıkça kendine *Halîfe* olarak kimseyi tâyin etmemiş bulunuyor; fakat ümmetine, "Allah'ın Kitabına" ve "Resûlullah'ın Sünnetine" sık sıkıya sarılmaları kat'î sûrett emretmiş bulunuyor. Bunlara tutunulduğu müddetçe yanlış ve bâtıl üzerinde birleşilip ittifak hâlinde bulunulamayacaktır. Bizim *Allah'ın yardımcıları olmamız hasebiyle halkın idâresi de ancak bize aittir.* Ey *Muhâcirûn,* bu hususta ne düşünüyorsunuz? es-Selâmu aleykum.

"1935. Bunun üzerine *Ebû Bekr* doğruldu ve şöyle bir cevap verdi:

— Ey *Sâbit!* Senin halkın (yani Ensâr) tamâmen senin anlattığın gibidir; kimse bunun aksini söyleyemez. Bize (yani Muhâcirûna) gelince; bizim hakkımızda da Allah vahiyde bulunmuştur. (K. 59/8): *'..hicret eden fakirlere aittir ki onlar Allâh'dan bir fazl ve hoşnudluk ararlar ve Allah'a ve Peygamberine yardım ederlerken yurtlarından ve mallarından (mahrum edilerek) çıkarılmışlardır. İşte bunlar sâdıkların ta kendileridirler'* ve Allah size Kur'ân'da (K. 9/119): *'Ey îman edenler! Allah'dan korkun! Ve sâdık olanlarla beraber olun'* derken *"sâdıkları"* takip etmenizi emretmektedir. Bundan başka bu *Emr* işini Araplar, ancak kendi aralarında en ünlü ve şerefli kabile olarak telâkkî ettikleri Kureyşliler için kabûl edeceklerdir. Ve aynı zamanda *İbrâhîm* (Peygamber'in) duasının (K. 2/129) hedef aldığı kimseler işte bunlardır. Bu duruma göre ben sizin için *Ömer* ve *Ebû Ubeyde*'nin ikisinden birini seçtim. Onlardan hangisini isterseniz, birine bîat ediniz.

Kendisinde modern bir avukat ruhu ve edâsı sezilebilen *Sâbit'ubn Kays* şu suali sormak için ayağa kalktı:

— Ey *Muhâcirun! Ebû Bekr'* in söylediği şey üzerinde hem fikir misiniz?

onlar:

— Evet hemfikiriz.

Sâbit:

— *Sizin Ebû Bekr*'e, Resûlullah A.S.S.'a karşı bir itaatsizlik suçu işlediği isnâdında bulunmamanız icab ederdi!..

Onlar:

— Bu nasıl olur?

Sâbit:

- Onun namazları idare etmek üzere Resûlullah A.S.S. tarafından seçildiğini ve bunun ancak onu kendine Halîfe olarak tâyin ve tesbit için yaptığını siz zikretmediniz mi? Halbuki *Ebû Bekr* Halîfe seçiminden çekilmek ve "ben sizin için Ömer ve Ebû Ubeyde'nin ikisinden birini seçtim" demek suretiyle Resûlullah'a itaatsizlik yapmış bulunuyor. Siz nasıl olur da Resûlullah tarafından bizzat tercih edilmiş ve seçilmiş olan kimseyi (Ebû Bekr'i) bırakır da şu kimselere (Ömer ve Ebû Ubeyde'ye) tâbi olursunuz? Ey Muhâcirûn! Resûlullaah A.S.S.'ın Ebû Bekr'i Halîfesi olarak tâyin ettiğine şehâdet ettiğinize göre (başkasını seçerseniz bu halde) siz bile Allah'a itaatsizlikte bulunabilirsiniz.

"*Muhâcir*'ler, ilk Müslümanların kendi kabileleri arasında bulunduğuna dikkati çekmekle beraber *Ensâr*'ın büyük liyâkatlarını hiç de inkâr etmediler. Onlar şöyle dediler: "Biz daima şu hususta mutabık bulunuyoruz ki şâyet başkan *Muhâcir*'ler arasında seçilirse, bakanlar *Ensâr* arasından olacaklardır; biz onlar hazır olmadıkça ve onlarla istişâre etmedikçe hiçbir karar almayacağız."

"Haczerc'li *el-Hubâb'ubn'ul-Munzir* bir uzlaşma teklifinde bulunmak üzere ayağa kalktı. Kendisi, Ensâr'ın *Emr* hususunda, her kim olursa olsun, ondan daha çok hakka sâhip olduğunu te'yid ettikten sonra şu teklifte bulundu: "Şâyet bu kimseler (Muhâcirûn) bizim dediğimiz bu şeyi kabul etmezlerse o halde, (bu emr'i kendi elinde tutan) bir Emîr bizden ve bir Emîr onlar arasından olsun!"

"Fakat bizzat kendi iki yeğeni, *Useyd'ubn Hudeyr* ve *Beşîr'ubn Sa'd* bir tek şehirde birbirlerine muhâlefet eden iki *Emîr* şeklindeki bu bölme teklifini red için fırladılar.

"*el-Hubâb'ubn'ul-Munzir,* sadece *Ensâr*'ın menfaatini siyânet etmek istediğini ve kendi teklifinin pek fazla mühim ve önemli bir şey olmadığını te'yid ederek şâyet bu teklif onların hoşuna gitmediyse geri alacağını söyleyerek özür diledi. "Bu konuşmayı, *Ömer* ile *el-Hubâb* arasında şâir *Hassân'ubn Sâbit*'in de karıştığı kısa fakat şiddetli bir münâkaşa takip etti. Karışıklık büyüyordu, elle müdâhele hareketlerinin bile çıkacağından endişe edilmeye başlanmıştı. Bu halde *Mâ'n'ubn Adiyy,* yeniden söz aldı ve onun şahsiyyeti sükûnu yeniden tesis etti. O şöyle demiştir:

— Ey *Muhâcirler!* Vallâhi yeryüzünde bizim için sizden daha azîz kimse yoktur. Bizim endişemiz sâdece, tâkip edilecek kimsenin veya yolun Muhammed Ümmetinin adâlet anlayışına uygun olmasıdır ki, o bu hususta: *İdâreciler Kureyş'tendir'* demişti. O halde bu, ancak onlar arasından olmalıdır. (Resûlullah A.S.S.'ın o sırada *Ensâr* arasında dahi pek iyi bilinen bu hadîsini bu müzâkereler sırasında ilk olarak hatırlatan kimsenin *Ebû Bekir* olduğunu *İbn Hişâm* kendi eserinde nakletmektedir).

"Müteâkiben, *Beşîr'ubn Sa'd,* o ana kadar kimsenin hatırına gelmemiş olan Resûlullah A.S.S.'ın bu hadîsinin hatırlatılmasından anlaşılan iyice şaşırmış ve hayret içinde şunu beyân etmişti:

— Evet doğru, vallâhi bir gerçekten onun bu hadîsi îrad ettiğini işitmiştik ve ben gayet iyi anlamıştım ki bu *Emr* kendisinden sonra Kureyşlilere kalacaktır. Allah'a yemin ederim ki artık bu *Emr* işini onlarla münâkaşa etmeyi (Allah) bana göstermez. Ey Ensâr, Allah'dan korkunuz ve artık bu işi onlarla münâkaşa etmeyiniz!

"Sonra *Ebû Bekr* yeniden söz aldı, *Beşîr'ubn Sa'd* hakkında en hararetli meth ü senâlarda bulundu ve şöyle dedi:

— Ben bu *Emr* için bir namzet olamam ve size hangisi olursa, *Ömer* veya *Ebû Ubeyde*'yi teklif ediyorum.

"Her ikisi de bu teklîfi reddettiler ve onun(Ebû Bekr'in) *Muhâcirûn*'un en iyisi, Resûlullah A.S.S.'ın sığındığı mağarada (bk. K. 9/40) ona refâkat eden tek kimse olduğunu ve günlük namazları kıldırmada kendi yerini almak üzere bizzat Resûlullah A.S.S. tarafından tâyin edilmiş bir kimse olması dolayısıyla *Ebû Bekr*'in seçilmesinin gerektiğini ileri sürdüler. Hemen müteakiben de kendisine bîat edilmek üzere elini uzatmasını *Ebû Bekr*'den istediler.

"Beşîr'ubn Sa'd yeniden ayağa fırladı ve haykırdı:

— Allah aşkına sizden taleb ediyorum! Benden evvel kimse Ebû Bekr'e *bîat* etmesin!..

ve hakîkaten bu dediğini yaptı, ona ilk bîat eden o oldu".

1936. Bazı müfritler karşılıklı acı sözler sarfetmeye devam ettilerse de *Ensâr* da dahil olduğu halde bütün orada bulunanlar kabullerinin bir nişânesi olmak üzere birbiri arkasından Ebû Bekr'in elini sıkmak üzere geldiler.

1937. Hazreclilerin namzedi olan ve o sırada pek hasta vaziyette bulunan *Sa'd'ubn Ubâde*'nin râzı edilmesi ve muvâfakatının alınması o kadar kolay olmadıysa da *Ebû Bekr*'in güttüğü siyâset neticesi herkes yumuşadı; zîra o, halîfeliğini kabûl ettirmek için kimseye karşı cebir kullanmamış ve kendi tarafları yahut muhâlifi olsun aralarında bir fark gözetmeksizin herkese şuurlu bir adâletle muâmele etmişti. Öyle ki netîcede mezkûr *Sa'd'ubn Ubâde*, bizzat kendi kabilesi mensupları tarafından bile yalnız bırakılmıştır.

1938. Resûlullah A.S.S.'ın âilesi *Benû Hâşim* ve *Ali* R.A. ile de bazı zorluklar ortaya çıkmıştı. Medinelilerin umumiyetinden *bîat* aldıktan sonra *Ebû Bekr, Ali*'yi de getirtti. *Ali* R.A., "kendisi ile istişâre edilmemesi ve bir olup bitti karşısında bırakılması"ndan dolayı memnuniyetsizliğini açıkça beyân etti. O ezcümle şunları söylemiştir:

— Siz *Muhâcirûn* olmanız hasebiyle bu *Emr* hakkında, Muhammed'in kendi aranızdan çıktığını ve *Ebû Bekr*'in de ona yakın olduğunu söylemek sûretiyle *Ensâr*'a karşı asabîleşip hırçınlaştınız; fakat ben Resûlullah'ın ailesi efrâdı *(:Ehli Beyt)* olarak size aynı delilleri, yani kim olursa olsun *(Emr*'e) herkesden daha yakın olduğumuzun delillerini serdedebilirim.

1939. Bunun üzerine (Muhâcirûndan) *Ebû Ubeyde* ve (Ensârdan) *Beşîr'ubn Sa'd, Ali* R.A.'a, onun Muhammed'in yerini alacak *Halîfe* hususunda bizzat kendi lehine liyâkat iddiasında olduğundan haberdâr olmadıklarını temin ve teyid ettiler. Onlar esasen herkesin kabul ettiği şeyi onun da kabul etmesi için iknâ çâreleri aradılar. *Ebû Bekr* öte taraftan şöyle dedi:

> — Ah *Ali!* Senin bu *Emr* husûsunda muhâlefet edip itiraz edeceğini bir bilebilseydin!... Ne onun peşinde koştum, ne de istedim. Şu anda herkes *bîat* etmiş bulunuyor. Şâyet sen de aynı şekilde hareket edersen senden beklediğim şey (i yapmış olursun). Şâyet aksine, hemen *bîat* etmek istemez ve düşünmek arzu edersen seni zorlayacak değilim. Sana hak veriyoum, selâmetle evine, ehline dön!

Ali R.A. evine gitti. Meselâ Buhârî gibi (bkz 85/3/1) diğer kaynakların ifâde ettiğine göre, akşamüstü Resûlullah A.S.S.'ın kızı ve *Ali*'nin zevcesi *Fâtıma* R.HA., Resûlullah'ın terekesini, bilhassa *Fedek* bölgesini miras hakkı olarak istemek üzere Halîfe *Ebû Bekr* R.A.'ın huzûran girdi. *Ebû Bekr* ona, Resûlullah'ın *Biz peygamberler, mîras olarak birşey bırakmayız* şeklindeki hadîsini hatırlattı ve ona, tıpkı Resûlullah'ın hayattayken yaptığı gibi, Peygamber ailesi efrâdının masraflarını karşılamaya devam edeceği hususunda teminat verdi. *Fâtıma* R.HA. bundan memnun olmadı ise de Halîfe *Ebû Bkr* R.A.'a fazla birşey söylemedi. *Ali,* Resûlullah A.S.S.'ın kızı olan zevcesine hürmeten *Ebû Bekr'*e sadâkat yemini yani *bîat* etme işini, İslâm Devletinin karşılaştığı bütün işlerde *kendisi ile yakın işbirliğinde bulunmakla birlikte* bir müddet için muallâkta bıraktı. Bu hâdiseden birkaç ay geçtikten sonra *Fâtıma* R.HA.'nın son nefesini vermesini müteakip herkesin huzûrunda *Ali* R.A., *Ebû Bekr'e bîat* etmiştir.

1940. Bu bahsi, seçilmesini müteakip *Ebû Bekr'*in îrad ettiği şu hutbe nutuk ile nihayetlendirelim. Bu hutbe o devirde ilk Müslümanların sâhip olduğu "hâkimiyet ve hükûmranlık" mefhûmunu ve *Ebû Bekr'*in tâkip ettiği umumî siyasetin temellerini belirtmektedir. Medine sâkinlerinin umumiyeti itibâriyle el ve iş birliğini sağlamasını müteakip *Ebû Bekr* onları Câmiye dâvet edip topladı; burada *Ömer* R.A. söz alıp bir gün evvelki tavır ve hareketinden dolayı (Resûlullah öldü diyen kimseleri ölümle tehdit etmişti) özür diledi, *Ebû Bekr'*in liyâkatini hatırlatttı ve kendisine yeniden *bîat* edilmesini istedi, herkes gönülden bunu yerine getirmiştir. Bundan sonra *Ebû Bekr* söz aldı.

1941. Kendisi ilk olarak, âdet olduğu veçhile Allah'a hamd ü senâda bulundu ve sonra şöyle dedi:

"Ey insanlar! Sizin içinizde en iyiniz olmamama rağmen sizin Başkanınız olarak seçilmiş bulunuyorum. Bu durumda şâyet ben iyi hareket edecek olursam bana yardım ediniz, şâyet kötü hareket ve davranışta bulunacak olursam beni doğrultunuz. Gerçekte doğruluk, îtimat ve emniyettir, yalan ise emniyet ve îtimada karşı bir sûistimaldir. İmdi sizin içinizde zayıf olan (zulme uğramış mazlûm) kimse, onun namına hakkını alıncaya kadar o, benim nazarımda kuvvetlidir ve sizin içinizde (zulüm yapan, zâlim) olan kimse, hakkı ondan koparıp alıncaya kadar benim nazarımda zayıftır inşaallah. Dinleyiniz (Bilmiş olun ki), Allah uğrunda mücâdele ve mücâhede etmeyi ihmâl eden hiçbir millet yoktur ki Allah tarafından hakîr ve zelîl bir duruma düşürülmemiş olsun; ahlâksızlık bir millet içinde yayılıp umumîleşmeye görsün! Allah onları umumî bir felâket ve belâya dûçar eder. Ben Allah'a ve onun Resûlüne itaat ettiğim müddetçe siz de bana itaat ediniz. Allah'a ve onun Resûlüne isyanda bulunmamı müteakip artık bana hiçbir sûrette itaatta bulunmanız gerekmez. Haydi şimdi namaza kalkın ki Allah size rahîm olsun!"

1942. *Ebû Bekr* cemaate namazı kıldırmasını müteakip evine dönüp gitti (Yukarda topluca gösterdiğimiz bütün bu mâlûmat için bakınız: *İbn Hişâm,* s. 1017, *Balâzurî,* Ensâb, C. I, Ha. No. 1196). Bu konuyla ilgili iki olayı hatırlatalım: *a) Balâzurî*'nin naklettiğine göre (bk. Ensâb, I, 587, Ha. No. 1189), umumî bir sadâkat ve *bîat* yemini aldıktan sonra Halîfe *Ebû Bekr*, ertesi günden itibaren üç gün arkası arkasına (Medine şehrinde olmak üzere) şu ilânda bulunmuştur:

"(Ettiğiniz bîat) yeminlerinde sizi serbest bırakıyorum. (Serbestsiniz! Hılâfet makamına bir başka kimseyi seçip ona bîat edebilirsiniz)"

Pek tabiîdir ki kimse bu îlanın açtığı yola girmemiştir. *b) el Hâkim*'in naklettiğine göre (bk. Mustedrek, III, 66), Halîfe *Ebû Bekr* seçimi müteakip bir hitâbede bulunmak üzere ayağa kalktı ve önce herkesten özür dileyerek şöyle dedi:

"Vallahi benim aslâ şu Hılâfet makamında bir gözüm olmamıştır: Ne gündüz, ne gece bunu aslâ kendim için istemedim ve bu işin bana verilmesi için ne kendi içimden ve ne de açıktan Allah'a bir duâda da bulunmadım. Ancak (şâyet bu vazifeyi kabul etmemem halinde toplumda fitne ve karışıklıkların) çıkacağından endişe ettim. Bu vazife üzerimde iken aslâ rahat ve huzur içinde bulunmayacağım. Allah'ın bana nasîb edeceği kuvvet ve imkânlar bir yana, bana verilen bu işi (tam olarak yerine getirebilmem için) şahsen benim elimde ne bir kuvvet ve ne de bir imkân var. Bugün benim yerime daha iyi bir başka kimsenin seçilip vazifelendirilmesini çok isterdim..."

1943. Böylece Resûlullah A.S.S.'ın hassâsiyetle üzerinde durduğu şu bazı arzu ve dilekleri de Allah'ın takdiri neticesi tahakkuk etmiş oldu:

1944. Kendisi gerçekten de şöyle buyurmuştu:

"Biz, âmme ile ilgili iş ve vazifeler için buna tâlip olan kimseyi vazîfelendirmeyiz"[2082].

Resûlullah A.S.S.'ın en yakını ve İslâmî tâlim ve terbiyenin en mükemmel temsilcileri olan şahsiyetlerin en ufak ölçüde bile olsa bu parlaklıklarından birşey kaybetmemeleri gerekirdi. Az evvel de gördüğümüz bazı eşhâs, Halîfeliğin kendilerine ait olmasını arzu etmiş ve dilemişler, diğer bazıları ise buna hiç tâlip olmamış ve bu vazifeyi istememişlerdi.

1945. Resûlullah A.S.S. sâdece amel ve hareketlerde, davranışlarda takvâ sâhibi olma gibi ferdî üstünlük bir yana, bütün ırkların eşitliğini beyân ve ifâde etmiş bulunuyordu[2083]. En muktedir kimse bile olsa, Resûlullah A.S.S.'ın bir yakın akrabasının bu *Emr*(: Hılâfet) işine seçilmesi, bu reform ve ıslâhatı, bu doğmakta olan yeni prensibi tehlike ve muhâtaraya sokmuş olacaktı. Hatırlatalım ki *Ebû bekr, Kureyş*'e mensup olmakla beraber ona uzak, hattâ Kureyş'ce horgörülen[2084] bir ailesine mensup bulunuyordu. Onun soyu olan *Benû Teym, Kusayy*'ın soy'undan da gelmemekteydi. Daha sonraları Müslümanlar, henüz daha kölelikten yeni azâd edilmiş ve Mısır'da *Memlûk,* Hindistan'da *Ğulâmân* gibi hanedânların asıl ve menşeini teşkil eden hükûmdarlara en küçük bir tereddüt göstermeden itâat etmişlerdir. Resûlullah A.S.S. gerçekçi (realist) idi; devamlı ve sürekli bir tekâmül hâlini tercih ediyordu. *el-Balâzurî*'nin zikrettiğine göre[2085] Resûlullah A.S.S., Medine'den askerî seferler maksadıyla 25 kere çıkmış ve her defasında kendi yerine, yokluğu müddetince şehirde bir *Nâib* bırakmıştı; fakat bu kimseler dâima aynı şahıs olmamıştır. Bunlar arasında Medine'den *Hazrec*'lileri, (asıl menşeleri Güney Arabistan olan) *Evs*'lileri, *Mekke*'lileri, *Ğifâr*'lıları, henüz azâd edilmiş *köle*'leri ve hattâ *âmâ* kimseleri de görmekteyiz. Bunlar içinde Resûlullah A.S.S.'ın akrabaları, muvakkaten ve onun yerine kaim olmak üzere pek enderdir. *Köleler* olarak (Kuzey Arabistan'dan) Kelb'li bir azâdlı köle olan *Zeyd'ubn Hârise* zikredilebilir. Âmâ bir sahâbî olan *İbn Umm Mektûm* bu vazifeye iyice geç bir devrede yani H. 10. yılın son-

---

2082. Diğerleri arasında bilhassa Ebû Dâvud, 23/2; Buhârî, 37/1, No. 2'ye bakınız.

2083. *K.* 49/13.

2084. *Ensâb,* I, pr. 648-767.

2085. Bu kabile hakkında bir hiciv kaleme alan şâir şöyle demektedir: "O iş, Teym'in hazır olmadığı bir (toplantıda) kararlaştırıldı. Şayet onlar orada bulunsalardı bile, kimse fikirlerini sorup almayacaktı" (bk. *Mecelet'ul-Hacc,* Mekke 1378 H., XII, 10, s. 605).

larına doğru yani Resûlullah A.S.S.'ın vefâtından sâdece üç ay kadar önce tâyin edilmişti. Biz Resûlullah'ın *"İdâreci Başkanlar Kureyştendir"* hadîsinin siyâk ve sibâk'ı hakkında yani hangi şartlar altında, kim için ve neyi kastederek söylendiğine dâir herhangi bir bilgimiz yoktur; fakat şunu söyleyebiliriz ki bu hadîsin çerçevesi, bizzat Resûlullah A.S.S.''ın evvelce serdettiğimiz sâir tatbikatı mûcibince bu hadisin sınırlı olması gerekmektedir. *Ömer* R.A.'ın kendi Halîfeliği boyunca tekrar edip durduğu:

> "Şâyet *Huzeyfe*'nin azâdlı kölesi *Sâlim* hayatta olsaydı, benim Halîfem olarak onu tâyin etmekte hiçbir tereddüt göstermezdim"

şeklindeki sözü bizi bu kanâat ve re'yimizde teyit ve takviye etmektedir (Malûmdur ki hakîkî nesebi ana kaynaklarda görülmeyen *Sâlim,* Kureyş'den değildi)[2086]. Resûlullah A.S.S. ne kendi yerini alacak olan Halîfe'nin kim olacağını tâyin ve tesbitte rol oynayacak kesin bir kriter, bir mîyâr bırakmış ve ne de Devletin tâbi tutulacağı monarşi, cumhuriyet v.s. şeklinde bir rejim tâyin ve tesbit etmiştir. Bu duruma bakacak olursak, *rejimin tâyin ve tesbîtinin tamâmen toplumun tercîhine kasden ve isteyerek bırakılmış olduğu* neticesini çıkarabiliriz; şâyet böyle değil de aksine hareket etmiş olsaydı, her halde Müslümanlar, siyasî-sosyal şart ve durumlar rejim değiştirmeyi gerektirdiğinde bu sert ve kesin hükme uyma hususunda sıkıntıya düşeceklerdi. Gerçekten de Resûlullah İslâm toplumunun kabiliyet ve liyâkatine tam bir güven besliyordu ve bu yolda da şöyle buyurmuştu:

> "Siz şu dünya işlerini daha iyi bilirsiniz!"

1946. Başlangıçta ilk Müslümanların Resûlullah A.S.S.'ın vefâtı üzerine gösterdikleri tutum ve davranışlar, İslâm idealini gerçekleştirmek için bundan böyle, taklîd ve tâkip edilmeye lâyık birer örnek teşkil etmiştir. Allah onların hepsinden râzı osun.

1947. *Allah'a hamd ü senâlar olsun:*

BİTTİ

2086. Bu konuda benim, *"İslâmın Hukuk İlmine Yardımları"*, İstanbul 1962, (Makaleler Külliyatı; Derleyen: Saliğ Tuğ) adlı kitabımın 12. makalesine bakınız (s. 137-146).(2. yayın: İstanbul 1979).

KARMA KELİME FİHRİSTİ

(Özel isim ve terim'lerin sonunda verilen rakamlar, metinde geçen "paragraf sayısı"nı göstermektedir; bazı sayılardan sonra gelen (n) harfi, o paragrafta geçen not'a, (m) harfi mükerrer paragrafa işâret eder. Bakılması gerekli dier kelime veya kelimeler, paragraf sayılarından sonra verilmiştir.)

— A —

âb-ı hayat: 928.
'Abbâd b. Bişr el-Aşhalî: 792, 1074.
el-'Abbâs b. Abd'il-Muttalib: 133, 142, 209, 276, 283, 308, 402, 456, 805, 959, 1373, 1426, 1896.
el-'Abbâs b. Mirdâs: 773-4, 788, 790, 795.
'Abbâsî'ler: 566
'Abd (bk. Ceyfer b. Culandâ)
'Abd'ler 58, 209, 805, 806
'Abd b. 'Adî'ler: 716
'Abd b. el-Culandâ: 685, 689.
'Abd b. Habîb: 1336.
'Abd'ud-Dâr b. Kusayy: 1373, 1389, 1572, 1719-21, 1734, 1737, 1742.
'Abd el-Hayy el-Kettânî: 587.
'Abd'ul-Kays'lar: 18, 59, 116, 630, 632, 667-75, 702/11, 875, 1593, 1598, 1599, 1661.
'Abd Kusayy b. Kusayy: 1373.
Abdullah b. "Abbâs: 1149, İbn Abbâs.
Abdullah b. 'Abd'il-Muttalib (Resûlullah'ın babası): 59, 69, 70, 79, 1373.
Abdullah b. 'Amr b. il-'As 1140, 1255.
Abdullah b. 'Amr b. Umeyye: 733.
Abdullah b. 'Atîk: 853 n.
Abdullah b. Cahş: 71 n., 367, 781, 1791.
Abdullah b. Cud'ân: 91, 99, 1385, 1770.
Abdullah b. Dârim, (Benû): 693.
Abdullah b. Ebî Avfâ: 1909.
Abdullah b. Ebî Bekr: 1023, 1024.
Abdullah b. Ebî'l-Hamsâ': 115.
Abdullah b. Ebî Rabî'a: 449, 498.
Abdullah Ebî Umayye: 807.
Abdullah b. Hezeyfe es-Sehmî: 595.
Abdullah b. Kurt: 1373.
Abdullah b. Mes'ûd: 505, 1483, İbn Umm 'Abd.
Abdullah b. 'Ömer el-Hattâb: 1250.
Abdullah b. 'Ömer el-Mahzûmî: 1373.
Abdullah b. Revâha: 558, 1575.
Abdullah b. Sa'îd b. il-'As: 1247.
Abdullah b. Selâm: 939, 944.
Abdullah b. Ubayy b. Selûl: 333, 361, 398, 402, 946, 956.
Abdullah b. Uneys el-Kudâ'î: 761.
Abdullah b. Uraykıt: 290.
Abdullah b. Zeyd, (Benû): 631, 875, 1593.
Abdullah b. ez-Ziba'râ: 487 n.
'Abdulmecîd I, Sultan: 540.
'Abd el-Melik: 1555.
'Abd Menâf b. Kusayy: 64, 65, 462, 749, 775, 871, 1372, 1373, 1403.
'Abd Menât: 463.
'Abd el-Mesîh: 1022.

'Abd el-Mudân: 1029.
'Abd el-Muttalib b. 'Abd Menâf: 58, 59, 66-70, 79-85. 146, 206, 276, 323, 338, 487, 750, 966, 1350/31, 1372, 1373, 1399, 1411, 1770.
'Abd'ur-Rahmân b. Avf: 173, 327, 879, 886. 1744.
'Abd'ur-Rahmân el-Ğâfıkî: 1306.
'Abd'ur-Ralmân b. Rabî'a el-Bâhilî: 1707.
'Abd'ur-Razzâk (Muhaddis): 1151.
'Abd Şems b. 'Abd Menâf: 490 734, 750, 1373.
'Abd'ul-'Uzzâ b. Kusayy 1373.
'Abd'ul-'Uzzâ b. 'Osmân: 1373.
'Abd'ul-'Uzzâ b. Riyâh: 1373.
'Abd Yâlil: 817.
abdest: 149, 1180, 1192, 1339.
Abil: 572.
el-Ablak el-Fard: 984.
'Abs'lar: 797.
'Ad'lar: 186.
ada, adacık: 452, denizcilik.
'Âdal'lar: 395, 463, 1593.
'Adavlâ: 687.
'Adbâ (deve): 330.
el-'Addâ b. Hâlid b. Havze: 766.
el-'Addâs: 307, 806.
Âdem (Peygamber): 5, 30, 47, 127, 253, 264, 456, 926 n., 1022, 1041, 1081, 1214, 1434, 1477.
Aden ('Adn): 1071, 1586, 1593, 1594, 1596, 1598, 1853.
âdet (bk. örf)
'Adî b. Hamrâ' el-Huzâ'î: 166 , 176, 751.
'Adî b. Hâtim et-Tâî: 863.
'Adî (b. Ka'b)'lar: 192, 369, 1373 ve 1769.
'Adî b. Sa'd: 1373
'Adî b. Şarâhîl: 664.
'Âdil: 486.
'Âdil-Şâhid'ler: 1107.
'Âdiyâ (Benû): 985.
'Adnân: 60.
'Advân b. Cedîle'ler: 58, 1364. 1873, 1391.
Aelia Kapitolina: (bk. Kudüs).
Aelius Gallus: 551, 1019, 1360.
af: 1209.
Afan 486.
Aflah es-Sulemî: 780.
Afrika: 5/f. 34, 1900.
Agar (bk. Hâcer)
Agathon: 525.
ağaç: 190, 801, 822, 823, 848, 1063, 363, 1554, 1875, 1896.
ağız: 761.
Ahkâf: 1350/18
el-Ahlâf (Mekke): 767, Müttefik.
el-Ahlâf (Tâ'if): 801, 817, 822/17, 1713, Müttefik.
ahlâksızlık: 136.
el-Ahmak el-Mutâ': 847, 'Uyeyne b. Hısn.
Ahmar b. el-Hâris: 463.
Ahmar b. Mu'âviye: 659.
Ahmed (= Hz. Peygamber): 1050.
Ahmed b. Hanbel (bk. İbn Hanbel).
Ahmîm: 531.
el-Ahnes b. Şerîk: 178, 369, 1415
el-Ahnes b. Şihâb: 667.
el-Ahsâ: 517.
el-Ahşebeyn: 750.
Ahyâ': 711.
'Akaba: 566, 872, 896, 914, 988, 1350/31 Eyle.
el-'Akaba: 275, 277, 278, 283, 303, 316, 341, 1428, 1522, 1545.
akasya: 935.
Akdeniz: 1900.
'âkib (vekil): 1022, 1026/m
Akil el-Murâr: 1593.
'Akk'lar: 1390.
El-Akra b. Hâbîs: 656, 1023.
akrep: 1184, 1891.
Aksûm b. Ebrehe: 486.
Aksûmî'ler: 486, 1770 Habeş'liler.
'Akûl: 340.
el-'Alâ b. Câriye es-Sakafî: 1411.
el-'Alâ' b. el-Hadramî: 633, 635, 671, 672, 753, 754.
Alaska: 1350/15
'Ali b. Ebî Tâlib: 133, 162, 171, 172, 203, 222, 292, 320, 460, 507, 578, 617/h, ve n., 782, 791, 850, 863, 892, 979, 992, 999, 1020, 1024, 1035, 1100, 1131, 1132, 1144, 1376, 1493, 1513, 1555, 1557, 1565, 1568, 1721, 1732, 1734, 1737, 1738, 1740, 1745, 1751, 1778, 1902, 1912, 1928, 1939.

'Alkama b. Mucezzîz el-Mudlîcî: 452, 727.
'Alkama b. 'Ulâse el-Kilâbî: 766, 767.
alkol, alkolik: 506, 669, 740, 817/8, 832, 1099, 1109, 1215-7, 1338, 1359, şarap.
Allah mefhumu: 1153-7.
Allah'ın oğulları: 1053.
Almanya: 534, 1330.
Alphonse VII, (kıral): 586.
altın: 552, 564, 701, 792, 969, 1399, 1626, 1781, 1784, 1794, 1850, 1853.
altın buzağı: 751, 926 n.
âma: 1157, 1196, 1945.
'Amâlika, 'Amâlîk: 60, 542, 748, 913, 1353, 1421.
amber: 1853.
Amélineau: 534.
âmentü: 1762B
Amerika 1309.
Âmine: 70, 79, 80, Ebvâ'.
Âmir'ler (Benû): 630, 949, 1318.
Âmir b. el-Adbat: 857
Âmir b. el-Ezdî el-Câdir: 1401.
Âmir b. Fuhayra: 175, 326.
Âmir b. el-Hâris: 463.
Âmir b. 'İkrime'ler: 766, 859.
Âmir b. Lu'ayy'ler: 1101, 1415.
Âmir b. Navfal: 1373.
Âmir b. Rebî'a b. el-Hâris 456.
Âmir b. Sa'sa'a'lar: 797, 808, 1104, 1111.
Âmir b. Şehr: 702.
Âmir b. et-Tufeyl: 737, 785.
Âmir b. ez-Zerîb: 1413.
Âmmân: 572, 889.
Âmmâr b. Yâsir: 315, 994, 1350/30,32, 1721.
Ammon: 1438.
Amr'lar (Benû): 766, Huzâ'a.
Amr b. 'Adî: 592.
Amr b. el-'Âs: 432, 490, 498, 508, 510, 559, 689, 690, 692, 702/6, 12, 858, 869, 893, 894, 1547, 1721, 1753.
Amr b. 'Avf'lar (Benû): 358/9.
Amr b. Cu'ayye: 845.
Amr b. Esed: 124.
Amr b.'ul-Fağâvâ: 742.
Amr b. el-Fa'vâ': 742.
Amr b. Hâlid b. Havze 766.
Amr b. Hazm: 1029, 1145, 1261, 1525, 1550.
Amr b. Husays: 1373 metin dışı.
'Amr el-Huzâ'î: 762.
Amr b. Luhayy: 1358.
Amr b. Marsed'ler (Benû): 875, 1593.
Amr b. Murreh 725.
Amr b. Rabî'a el-Hes'emî: 275.
Amr b. Sa'îd: 978.
Amr b. Sâlim: 769.
Amr b. Şu'ayb: 1140.
Amr b. Umeyye ed-Damrî: 492, 508, 511, 720, 732,-46, 949, 1489, 1774, 1778.
Amr b. Umeyye el-'İlâci: 803, 817.
Âmre (Ahâbiş): 388, 468.
Ana-Şehir: 917, Mekke, Umm'ul-Kurâ.
Anastase: 395, 1314 n., Nastâs.
Anastase imparator: 544, 552.
Anayasa: 337, 341,-58, 708, 898, 935, 1351-1514, 1541, 1645, Şehir-Devlet.
el-'Anbar'lar (Benû) 650.
Ancyre: 542, Ankara.
Andronicus: 505.
animizm: 983.
Ankara: 542, 984, Ancyre.
Ansâb'ul-Haram (bk. Ensâb...)
Anti-Christ: 1042.
antimuan (sürme): 529, 1322, 1854.
Antiochos Epiphane IV (İmparator): 913.
Antipod: 1350/15
Anûşervan (imparator) 28, 591.
Apa Mina 527.
Apacolypse: 941, 1012.
arabça: 39, 46.
Arabistan: 5/f. çok yerde.
'Arafât: 5/f, 147, 455, 458, 653, 868, 1184, 1350/18, 1390, 1391, 1593, 1864.
el-'Arâc: 857
Arâc'lar: 104.
Aram: 875.
Ar'ar: 1350/35.
Arcadios: 1360.
Ardşîr Bâbakân: 588, 687.
'Arefe: 1368
Arétas: 542, 552.
arı: 782, 1326, bal.
arı-kültür: 1626, bal,
Arianizme: 1046.

Aristo: 342, 1405.
Arîş: 1350/41.
Arius: 1054
el-Arkam: 182, Dâr' el-Arkam.
arş: 218.
Aryânî'ler: 21.
Aryât: 484.
el-'As b. Vâ'il: 202.
Âsâfcâhid'ler hânedânı: 1555.
asâfî (bk. tencere taşları)
Asal Dağı: 801.
el-Asbağ el-Kelbî: 879, 886.
Asbaz'lar: 637, 693.
Ashâb-ı Kehf: 1350/3
Asham: 432, 501, 511, 734.
Asham b. Ebcer: 513.
el-'Askerî: 579, 620.
Assam: 22.
astronomi: 1273, 1275, 1283 ve n.
A'sur: 779.
Asya: 5/f, 34, 1309.
el-A'şâ: 984, 1601.
aşık, âşıklar: 874.
'âşûrâ': 226 n., 1182.
at: 297, 529, 588, 633, 637, 848, 852, 869, 877, 896, 990, 991, 994, 1023, 1063, 1191, 1373, 1587, 1589, 1681, 1709, süvari.
at (kanatlı): 1200, 1839, oyuncak.
at nalı: 545.
at yarışları: 826, 990, 1369, 1701, 1876, spor.
âtâm: 936, 1350/27, 46, Dihyan.
ateizm: 1048, 1056.
ateş: 438, 591, 633, 894, 1041, 1060, 1434, 1483, 1587, 1699, 1879.
ateşli: 1343, hasta, hekim.
'Atîk b. 'Â'iz: 119.
'Âtika: 775.
Atina: 342, 1221, 1405.
'Attâb b. Esîd: 444, 1555, 1565.
av: 743, 821, 882, 1848.
el-A'var b. Beşşâm: 656.
Avd'ler (Benû): 1322.
'Avf'lar (benû): 801, 782, 350, 358, 939.
'Avf b . Kinâne el-Kelbî: 875.
'Avf b. Lu'ayy: 846.
'Avf b. Sa'd: 1373, 542, 588.
Avrupa, Avrupalı: 5/f, 24, 33, 39, 42.
ay: 185, 188.
ay tutulması: 1212.
ayın yarılışı mûcizesi: 188, 219, 234, 194, 1067.
'Âyişe (Umm'ul-mü'minîn): 130, 252, 255, 258, 402, 437, 657, 790, 808, 847, 1102, 1200, ve n., 1203, 1257, 1321 1350/35, 1745, 1836, 1839, 1848, 1849, 1856, 1866, 1878, 1902, 1912, 1915.
'Aylân en-Nâs: 1373.
ayna: 529.
el-'Ayni: 1360 n.
Ayr: 346.
'Ayyâş b. Ebî Rebî'a: 287.
azîz'ler: 220, 504, 1046.
el-Azrakî: 441, 1407, 1603.
Azruh: 425, 544, 565, 570, 1002, 1071, 1674.

— B —

Bâb'ul-Mendeb: 482, 697.
Babilonya: 875, 911, 1350/18, 1434, 1550.
Babylone (Mısır): 527.
Babylone (Irak): 863.
Bağîd b Reys: 1373.
baharat: 1360, bk. 1853.
bahçeler: 673, hurmalıklar.
Bâhile'ler: 774, 841, 843, 1613.
Bahîrâ: 93.
Bahrâ'lar: 364, 544.
Bahreyn: 18, 34, 59, 425, 493, 580, 610, 628-53, 664, 667, 669, 671, 673, 685, 702/8, 12, 914, 1004, 1022, 1059, 1071, 1259, 1375, 1598, 1612, 1675.
bakan: 1483, 1491.
el-bakî': 679, 805.
Bâkûm: 138, 145 n.
bal: 529, 825, 1326, 1671 arıkültür.
el-Balâzurî: 14, 96, 154, 163, 174, 199, 434, 373, 491, 501, 632, 673, 759, 813, 882, 978, 985, 992, 994, 996, 996, 1024, 1253, 1357, 1372, 1401, 1407, 1599, 1945.
Baldah: 95.
balık: 896, 929, (bk. 990, 992), balık avı.

balık avı: 988, 992, 1619 balık.
Balî'ler: 544, 560, 868, 871, 1933.
Balkayn'lar: 1588, el-Kayn.
balta: 1684.
Bâmîh: 1315.
Banhâ: 529.
banka, bankacı: 209, 334, 827, 1489, 1578, 1588.
baraj: 523, 533, su seddi.
barbarlar: 1223, 1900.
Barthélemy: 517, 531, 646.
basl: 47, 1397, 1601.
el-Basra: 664, 1225.
Basra Körfezi: 542, 560, 561, 588, 658, 668, 1226, 1610.
baş ağrısı: 1343, hastalık.
başörtüsü (bkz. peçe.)
baş vergisi: 566, 567, 642, 643, 882, 986, 988, 992, 1021, 1037, 1059.
Batı Roma İmparatorluğu: 25.
batma: 926, deniz kazası.
Batn İdam: 856, 857, 1698.
bayrak: 1522, 1717 ve d.
bayramlar: 459, 1659, 1783, 1880, 1883, 1884, 'îd.
Bâzâm (: Bâzân): 598, 604, 698, 1399.
Becker, C.H.: 534.
Bedr: 225, 347, 355, 365, 369-85, 389, 391, 396, 402, 409, 430, 467, 492, 508, 509, 709, 723, 726, 733, 735, 738, 781, 948, 1071, 1104, 1247, 1406, 1424, 1484, 1598, 1602, 1677, 1680, 1694, 1705, 1711, 1719-21, 1734, 1737, 1740, 1774, 1782, 1808.
Bedr b. 'Amr: 845.
Behrâm Gûr: 588.
Behz b. Hakîm: 1567.
el-Bekkâ'lar (Benû): 561, 719.
Bekke: 1350/18, 1366..
el-Bekrî: 984, 1028.
bekr'ler (Benû): 426, 434, 440, 472, 718, 749, 769, Ehâbîş.
Bekr b. Vâ'il: 45 n., 594, 660, 664-6, 845, 1020, 1598.
el-Belâğ (arapça gazete): 518.
Belhâris'ler: 1018-35, el-Hâris b. Kâ'b.
Belin: 531.
Belkâse: 723.
bend: 486, âkûl, baraj, su seddi.
Bengal: 22.
Benû Abdillâh: 878.
Benû Sâlim b. 'Avf: 1350/31.
Benû Zürayk: 1350/29.
el-Berâ' b. 'Ezîb: 1754.
berber: 1193.
Berberî'ler: 902.
Berîre olayı: 1845/5.
Berlin: 13.
el-Berrâd b. Kays: 590, 797.
Beşîr b. Sa'd: 855, 1931, 1935.
el-Beyhakî: 580, 944.
Beyrut: 612, 613, 615.
Beyt: 1350/4.
Beyt el-Midrâs: 339, 934, 943, 1230, 1873.
Biat: 278, 283, 1454, 1456, 1513, 1935.
Bibliothèque Nationale, Paris: 612, 623.
Bilâl (müezzin): 175, 326, 444, 849, 1250, 1527, 1654, 1744.
Bilâl b. el-Hâris: 729.
Bi'r Ma'ûna: 737, 785.
bira: 832, şarap, alkol.
el-Bîrûnî: 1304, 1399.
Bîşe: 839, 841
Bizans Bizanslı: 12, 24-7, 34, 42, 47, 48, 59, 62, 110, 274, 335, 418, 433, 437, 452, 482, 485, 486, 490, 496, 511, 525, 533, 536, 542-87, 591, 594, 601, 697, 698 n. 785, 807, 872, 893, 894, 988, 1018, 1060, 1265, 1360, 1362, 1387, 1411, 1422, 1500, 1544, 1591, 1596, 1603, 1770, 1775, 1781, 1784, 1794, 1823.
Blachère, R.: 1013, 1046.
Blackader, (fotoğrafçı): 517.
borç: 797, 822/10 ve 19, 833, 897, 949, 1631 1645, 1713.
boşanma: 834, 1098, 1106.
boya: 875, 1381, 1702, 1707, 1782.
boykot: 204-5, 210, 307.
Brahman, brahmanizm: 21, 902, 924, 1044, 1223, 1467.
British Museum: 517, 520.
Brockelmann: 1336.
Brockhaus: 646.
Bu'as: 276, 333, 959.
Buceyr b. Zuheyr: 730.

Buda, Gotama: 21, 157, 1065.
Budeyl b. Varka: 749, 763, 766, 770.
Budizm: 20, 21, 902, 924, 1065, 1467.
buğday: 340, 1587.
el-Buhârî: 95, 331, 346, 355, 417, 441, 504, 557, 584, 669, 759, 943, 1127, 1131, 1138, 1151, 1257, 1686, 1908.
Buhl, F.: 576.
Buhrân: 784.
Bukeyr (râvî): 1782.
bulûğ: 1651.
Bünyamin: 527, 536.
burâk: 253.
Bûrân Duht: 610, 1784, 1795.
bürde: 566, 642, 654, 656, 762, 990.
Bureyde b. el-Huseyb el-Eslemî: 300, 758, 770, 1725, 1752.
Burde: 730.
Bureymi: 685.
Burhân: 260.
Burhân İslam: 518.
Burûc Müşeyyede: 1350/22.
Burze: 778.
Busr el-Huzâ'î: 762, 766.
Busrâ: 93, 113, 548, 1350/37.
Buş: 646, 649.
Buvâne: 95.
Buvât: 365, 721, 1731.
Bütçe: 1120, 1531, 1631-51, 1669-76..
büyücü: 188, 190, 222, 273, 1873, 1895, sihirbaz.

— C —

Cabbâr es-Sa'lebî: 848.
Câbir b. 'Abdillâh: 417, 849, 1146, 1680, 1835.
Caetani, L.: 516, 535, 546, 577-81, 673.
Ca'fer b. 'Amr: 733.
Ca'fer et-Tayyâr b. Ebî Tâlib: 183, 195, 493, 498, 499, 512, 558, 744, 1335, 1784.
Cahdam b. Fudâle: 785.
Cahş'lar (Benû) 288 n.
el-Ca'irrâne: 809, 814, 1368.
Câlût: 1444.
Cambridge: 994.
câmi: 180, 319, 323, 356, 436, 656, 679, 721, 753, 817, 863, 943, 959, 994, 1019, 1022, 1245, 1246, 1253, 1263, 1499, 1524, 1535, 1544, 1555, 1566, 1570, 1647, 1701, 1782, 1783, 1836, 1838, 1868, 1881, 1888, 1903, 1920, 1921, 1928, 1940 musallâ.
el-Cammûm: 767.
cannibalisme: 1122.
Câriye el-Fezârîye: 853.
Carm'lar: 1256.
Casanova: 67, 93, 916.
Castille: 586
Castrum: 527.
Causin de Perceval: 646.
Cebel'un-Nûr : 147.
Cevel'ur-Rahme: 455, 1350/57, 1898.
Cebel'ur-Rummât: 1350/42.
Cebel'us-Sal (bk. Sal dağı).
Cebele b. el-Eyhem: 548.
Cebr: 526 ve n.
Cebrâil: 149, 155, 253, 255, 1162, 1210.
el-Cedd: 723.
Cedîle b. Kays'lar: 875, 1373.
el-Cefelât: 723.
Cefne'ler: 358/32.
el-Cefr: 795.
Cehennem: 253, 554, 1012, 1166-8.
Celâbîb: 1859.
Cemîl b. Ma'mar: 193 m.
cenâze alayı: 499, 994, 1841, 1879.
Cenbe'ler (Benû): 992.
el-Cened: 1499.
Cennet: 253 , 279, 1166-8, 1350/6.
Cennet'ul-Bakî: 1845/5.
Cerbâ: 425, 544, 567, 1002, 1614.
Cerîr b. 'Abdillâh el-Becelî: 839, 999, 1006.
Germen'ler: 25, 37, Almanya.
Cerrâh b. Zi Zanbûr: 486.
Cerş (bk. Curaş).
el-Cevf: 875, Dûmet'ul-Cendel.
Ceyfer b. el-Cullandâ: 685, 689.
Ceyfer ve 'Abd: 702/1, 2, 4, 5, 6, 12.
Ceyhun: 22.
Cezîme'ler (Benû): 463, 473, 791, 1555.
Chirstensen: 591.
Cidde: 417, 494, 727, 875, 1422, Şu'ayba.
Cifâl'ler (Benû): 899.
el -Cifâr: 845.
cihâd: 1689, mukaddes cihâd.
Cihâr (Put): 801.

el-Cihşiyârî: 1025.
el-Cinâb: 855.
Cinâb'lar (Benû): 881.
Cinn: 212.
cinsî temas: 1340.
cizye: 563, 635, 1628, 1634, baş vergisi..
Communion: 241.
Corydien'ler: 1046.
Crocovie: 730.
Cubâr: 855.
Cu'eyl'ler (Benû): 872.
Cu'fî'ler: 45.
Cuheyne'ler: 363, 710, 721-5, 726, 868, 1071.
el-Cuhfe: 712, 1035.
el-Culandâ b. el-Mustekbir: 685, 702/4, 5, 9, 1593/c ve d, 1597.
Cuma Namazı: 3221, 669/b, 1174, 1544, 1868, 1881 .
Cumah b. 'Amr'lar: 1373.
Cumhûriyet: 613 n.
Cundaysâbûr: 799, 1315.
Curaş: 110, 835, 837, 1586.
Cureyc b. Mînâ: 527, 537.
Curhum'lar: 56, 60, 66, 172, 481, 747, 1353, 1355-7, 1400, 1401.
el-Curmuz'lar (Benû): 723.
Cuşam b. Hârise: 346, 358/7 ve 29, 939.
Cuşayş ed-Deylemî: 909.
Cuvâsâ: 669, 671, 702/11.
Cuveyrîye bt. el-Hârîs (Umm'ul-Mü'minin): 758, 1108, 1113.
Cuzâm'lar: 68, 544, 578, 581, 888-99, 990.
cüzam: 1343, 1347.
Cyrène: 591.

— Ç —

çadır: 406, 494.
Çakaravati, (Kıral): 1067
Çaldukiya hânedanı: 22.
çarmıha-germe: 395, 572, 738, 1042, 1053, 1778.
çarşı: 323, 327, 388, 410, 822/16, 935, 942, 1519, 1571, 1579, 1603, 1613, 1677, 1875, ticaret, fuar.
çıkış: 912, 1377, 1440.
çıplaklık: 142, 1199.
çiçek hst.: 1343, 1915.
Çin, Çin'li: 12, 20, 37, 42, 536, 542, 685, 1044, 1068, 1259, 1593, 1598.
çoban: 91, 295, 492, 781, 852, 885, 973, 1210.
çok kadınla evlilik (bk. poligami).

— D —

Dâdue (Yemen'li):702, 906.
ed-Dahhâk b. Sufyân: 1555.
Dâhis: 845.
Dahnâ: 660, 664.
Dahomé: 702/8.
Dakar: 1301.
Damra'lar (Benû): 365, 702-20, 726, 728, 732, 734, 1071.
Dante: 241.
Dâr: 1350/19.
Dâr el-Arkam: 193, Arkam.
Dâr Hayzurân: 182.
Dâr en-Nedve: 63, 1367, 1381-4.
Darb el-Fil (Fil yolu): 483 n.
Dârî'ler: 1016.
dârîm: 1836.
Darîye: 808.
Dâsa (Yahudi): 965.
Dâvud (peygamber): 5/b. 341, 913, 921, 951, 1052, 1082, 1164, 1432, 1444.
Dâvud: 1164, 1445.
Daykiûs (İmparator): 543-4, Déclius.
de facto: 1520.
de jure: 1520.
Debâ: 18, 47, 116, 542, 685, 1586, 1593, 1594, 1596, 1598, 1599.
Debbâbe: 1350/49, 50, 55.
debbağ: 334, 935. deri.
Deccâl, Decal: 1042, 1305.
Deccan: 22.
Décius (Déce), (İmparator): 544, 588, 747, Daykiûs.
defin: 1340, mezar, kabir.
değirmen: 637, 693, 1060, (bk. 949, 1250).
deli: 1891.
Demâd el-Ezdî: 273, 1317.
demir: 1588, 1596.
demiryolu: 1002.
deniz: 558, 697, 875, 990, 1593/b. 1596.
deniz kazası: 138, 1422, deniz, gemi.
deniz savaşı: 452, 493, 727, gemi, deniz.

denizci'ler: 687, 1005, (bk. 1016).
deri: 367, 415, 490, 498, 725, 1019, 1122, 1128, 1407, 1596, 1871.
deri rengi: 1213.
deve: 300, 323, 330, 419, 443, 447, 456, 471, 487, 562, 588, 632, 657, 676, 681, 726, 756, 764, 783, 805, 816, 822/21, 835, 841, 849, 852, 913, 930, 957, 981, 999, 1000, 1023, 1149, 1285, 1348, 1385, 1390, 1411, 1550, 1587, 1652, 1680.
deve kuşu: 930.
Devlet Hazînesi: 337.
Devletler Hukuku: 1511-2, diplomasi.
Devs'ler (Benû): 272, 310, 384.
Deyr Eyyûb: 1596.
deyzân: 591, 1059.
Dicle nehri: 588.
ed-Dihyân: 338, 1872.
Dihye b. Halîfe el-Kelbî: 555, 576, 578, 579, 581, 887, 892, 1779, 1782.
ed-Di'l'ler: 695, 739.
dil(yabancı): 576, 1213, 1265, 1269, 1780-1 1784.
Dimaşk: 93, 495, 517, 542, 552, 625, 646, 652, 1784.
dîn: 1266, 1468, 1497.
Dînâr'lar (Benû): 390.
ed- Dîneverî: 15, 185, 1836,
diplomasi: 1373 (bk. 1423), 1767, 1824.
Direfşi Kâveyân: 1717, bayrak.
diriltme: 230.
diş: 1029, 1342, 1344, diş fırçası.
ed-Dîş'ler: 463, 1593,
diş fırçası: 529, 1636, 1854, 1915.
divân: 1716.
Diyâr: 1350/6.
dokuma: 988, 1262, 1596.
dokunulmazlık: 21, 1122.
domuz: 1217, 1847
ed-Du'al'ler (Benû): 695
Dubey'a b. Haramî: 780.
Dubey'a b. Rabî'a: 664.
Dubeyb'lerr: 891.
Duc'um'lar: 543, 588.
Duğâtur: 556.
ed-Du'il'ler: 695.
dul: 1527.
Dûmet'el-Cendel: 398, 403, 544, 565, 570, 588, 685, 743, 851, 875-87, 1018, 1071, 1350/56, 1586, 1593, 1594, 1596, 1744, 1781.
Dûmet'el-Cendel: (Irak): 882.
Dunlop,D. M.: 516, 517, 518, 702/14.
Du'sûr el-Muhâribî: 783, 848.
düğün: 961, 1111, 1203, 1382, 1836, nikâh.
dülger: 525.

— E —

Ebân b. Osmân: 1136.
'Ebhele b. Ka'b: 702, 905, el-Esved el-'Ensî.
el-Ebnâ'lar: 604, 697, 700, 701, 909, 1593, 1596.
Ebrehe: 68, 484-7, 489, 697, 779, 802, 1770.
Ebû 'Âmir (papaz): 335, 394, 1017, 1360, 1411.
Ebu'l-'As'lar (âl): 801.
Ebu'l-'As b. er-Rebî': 324, 385, 1100.
Ebu'l-Asdâ' el-Huzelî: 176.
Ebû 'Azîz b. 'Umeyr: 1734.
Ebû Bekr es-Sıddîk b. Ebî Kuhâfe 110, 154, 162, 171-3, 175, 180, 201, 222, 225, 250, 268, 286, 290, 293-5, 318, 319, 323, 326, 372, 391, 417, 437, 446, 454, 466, 472, 474, 559, 561, 617/h, 666, 684, 744, 762, 790, 808, 816, 817, 821, 830, 859, 862, 894, 909, 999, 1102, 1103, 1129, 1130, 1132, 1133, 1143, 1321, 1329, 1373, 1378, 1384, 1459, 1483, 1484, 1513, 1556, 1634, 15636, 1680, 1738, 1741, 1745, 1823, 1898, 1903, 1910, 1911, 1921-45.
Ebû Berâ' Mulâ'ib el-Esinne: 98, 737.
Ebû Bünyâmîn: 527, Mukavkıs.
Ebû burde el-Eslemî: 751.
Ebû Busayr: 430, 723, 807.
Ebû Cuhayfe: 1144.
Ebû Cehl: 103, 176, 179, 183 n, 193 m, 202, 207, 222, 287, 315, 363, 375, 1315, 1380.
Ebû Dâvud (muhaddis): 115, 347, 349, 821, 969, 970, 1060.
Ebû Dubb: 178.
Ebu'l-Esved ed-Du'elî: 695.

Ebû Eyyûb: 323, 1845, 1026 m, 1350/31.
Ebû Hâle: 119, 128.
Ebû Hanîfe: 1128, 1572, 1636.
Ebu'l-Hâris: 1026.
Ebû Hârise b. 'Alkama: 1022.
Ebû Hayyân el-Endelûsî: 1633, 1641.
Ebû Hilâl el-'Askerî: 597.
Ebû Hureyre ed-Devsî: 384, 783 M, 836, 964, 1150, 1151, 1250, 1385, 1493, 1518.
Ebû Kerib b. Cebele: 486.
Ebu'l-Kâsım: 943, 1100, (Hz. Peygaber).
Ebû Katâde el-Ensârî: 856, 1198
Ebû Kuhâfe b. 'Âmir: 1373 metin dışı.
Ebû Leheb: 70, 96, 163, 166, 204, 206, 207, 222, 274, 275, 780, 806, 1406, 1415, 1426.
Ebû Ma'şer: 1136.
Ebû Mersed Kennâz el-Ğanavî: 1728.
Ebû Mulayh b. 'Urve: 831.
Ebû Mûsâ el-Eş'arî: 194, 444, 493, 836.
Ebû Muveyhibe: 1845/5.
Ebû Nâ'ile: 362.
Ebû Nu'aym: 601, 609, 620.
Ebû Râfi (Fakîh): 853.
Ebû Râfi (Hz. Peygamber'in âzedlı kölesi): 323, 1782.
Ebû Riğâl: 802.
Ebû Rimse et-Temîmî: 1318.
Ebû Ruhm el-Ğifârî: 526 n.
Ebû Sayfi b. Hâşim: 965.
Ebû Seleme b. 'Abd el-'Uzzâ el-Mahzûmi: 70 n., 1105, 1739.
Ebû Simâk el-Esedî: 1322.
Ebû Sufyân b. Harb: 166, 178, 183, ve n., 314, 360, 378, 380-2, 384, 389, 391, 396, 407, 409, 415, 419, 436, 438, 506, 557, 738, 740, 742, 762, 763, 770, 790, 790, 871, 1023, 1109, 1350/51, 1373, 1386, 1392, 1403, 1424, 1602, 1720, 1820, 1821, 1823.
Ebû Sufyân b. el-Haris: 71 n., 183 n..
Ebû Şâh: 1138.
Ebû Talha 'Abdullâh b. 'Abd el-'Uzzâ: 1373.
Ebû Tâlib b. 'Abd el-Muttalib: 59, 86, 88, 89, 92, 94, 96, 112, 124, 133, 185, 204, 207, 508, 776, 782, 806, 1372, 1426.
Ebu't-Tufeyl: 1134.
Ebû 'Ubeyd: 350, 358/25 a, 693, 883, 903.
Ebû 'Ubeyde b. el-Cerrah: 559, 894, 1023, 1544, 1549, 1934, 1935, 1939.
Ebû Umeyye b. el-Muğire: 1105.
Ebû Uzeyhir: 384, 1820.
Ebû Yaksûm: 494.
Ebû Yûsuf: 603, 606, 825, 1544, 1554.
Ebû Zerr el-Ğifârî; 171-2, 250, 255, 719, 852, 994, 1250, 1513, 1655.
Ebû Zur'a es-Sumâlî: 1760.
el-Ebvâ: 80, 715, 1730.
Ecî: 861.
Ecî'ler (Benû): 864.
edebiyat: 50.
eğitim: 50, 339, 701, 822, 1219-1350, okul, ilim, muallim, okuma-yazma.
Ehâbîş'ler: 204, 388, 395, 417, 426-77, 749, 758, 761, 1384, 1407, 1408, 1484, 1593.
Eicher, W.: 493 n.
ejder: 139, yılan.
ekmek: 681, 1630, 1849.
ekonomik meseleler: 1584-1687, 1811- 2, ticâret, pazar, çarşı.
elbise: 1850.
elbiseler: 299, 812, 823, 848, 884, 959, 994, 1180, 1192, 1402, 1412, 1596, 1678, 1685, 1711, 1783, 1784, 1879.
elyazısı: 521, 650, 1131.
Elyésa (peygamber): 927.
emân: 902.
emânet: 291, 320, 456, 591, 822/11, 1578, 1713.
embirion 1328.
Emerson: 225.
Emèse: 579.
el-Emîn (= Hz. Peygamber): 59.
Endülüs: 241, 1131, 1306, 1525.
Enes b. Mâlik: 342, 581, 880, 1141, 1845/5.
Enmâr'lar: 1320.
Ensâb'ul-Harâm: 771, 1350/54.
Ensârlar: 280, 361, 402, 715, 757, 1000 n, 1741, 1756, 1837, 1904, 1907, 1928, 39.
Erménistan: 1131, 1853.
Es'ad b. Zurâre: 281, 284, 1350/29, 31.
Esd'ler (bk. Ezd'ler).

Esed b. 'Abd el-'Uzzâ (Kureyş'den): 119, 767, 1373.
Esed b. Huzeyme'ler: 749, 845, 859, 865-7, 1593, 1596.
Esîr b. Zârim (Yahudi): 853.
Eslem'ler: 300, 400, 436, 753, 756-8, 764, 770, 1343, 1593, 1725.
Esmâ bt. Ebî Bekr: 1862, 1865.
Esmâ bt. 'Umeys: 500.
Esmâ Umm Menî: 316.
estetik ve güzel san'at: 1190-1205.
esvap: 1596, 1673.
el-Esved el-'Ensî: 702, 905, 907, 'Ebhele.
el-Esved b. el-Muttalib: 1373.
el-Eş'as el-Kindî: 908.
el-Eşca: 406, 847, 850, 851.
eşek: 72, 183 n., 529, 798, 913, 956, 962, 974, 1848.
el-Eşhur'ul-Hurum: 47, 98, 171, 204, 367, 381, 407, 416, 669, 797, 837, 861, 868, 1396, 1596, 1598, 1600-2.
eşitlik: 1213.
Eşyem ed-Dubâbî: 1555.
et: 486, 681, 764, 1046, 1848.
et (kuru): 80.
Etiopya: 1900 Habeşistan.
ev: 1845.
el-'Evâlî: 1873.
Evâmir-i Aşere ve İsnâ Aşere: 261, 264, 265, 253, 996.
el-Evhadî: 529.
evlât edinme: 134, 162, 1106.
el-Evs: 358, 939.
Evs'ler (Benû): 277, 284, 333-5, 354, 779, 935, 1734, 1737, 1748, 1756, 1804.
Evs b. Hucr: 300, 756, 1059.
Evsâce b. Hermele: 723.
Evtâs: 808-9, 812, 814, 1723, 1810.
eyâletler: 1519.
el-Eyhem en-Nacrânî: 1022.
Eyke: 1350/18.
Eyle: 425, 544, 565, 566, 567, 568, 570, 914, 988, 1002, 1018, 1022.
Eyyûb (Peygamber): 921, 927, 1327.
ezan: 444, müezin.
Ezd'ler: 58, 273, 687, 693, 893, 835-43, 874, 1817.
Ezd-Şanû'a: 747.
Ezri'ât: 943, 949, 1595, 1596.

— F —

el-Fadl b. el-'Abbâs: 1902, 1905
el-Fadl b. Âmr: 733
Fadlallâh b. Muhammed Habîb: 180.
Fahhâr 1350/25.
Fâiş: 486.
fâiz: 456, 724, 805, 817/7, 822/19, 1003, 1218, 1555, 1615, 1645, ribâ.
el-Fâkihî: 1369.
fakir'ler 416, 671, 1527, 1591, 1631-4, 1651.
fal oku: 441, 1222, 1373, 1398, 1556, 1891.
Fassasi Obaorin: 702/8.
Fâtima (Peygamberin kızı): 183, 323, 775, 1100, 1250, 1806, 1939.
Fâtıma bt. el-Hattâb: 193, 311.
Fâtıma bt. Murr el-Has'amiye: 69 n.
Fedek: 914, 975, 979, 1071, 1052, 1939.
Fenâ fi'llâh: 24.
Fénike: 552.
Ferencî: 588.
el-Ferrâ' Ebû ya'lâ: 1491, 1555, 1638.
Fervet b. 'Amr el-Cuzâmî: 572.
Fervet'ud-Du'alî: 1781.
fetişizm: 1056, 1156.
Feyd: 862, 1071, 1586.
Feyrûz, Firûz: 702, 906.
Fezâre'ler: 401, 405, 406, 411, 847, 1681.
Fırat: 588, 673, 695.
Ficâr harbi: 98, 778, 797, 1373.
fidye: 372 n., 380, 758, 822/21, 826, 247, (bk. 1644), 1645.
Fil: 45, 68, 487, ve n., 779, 1157, 1770.
Fildişi: 529.
Filistin: 5/f, 59, 61, 65, 268, 368, 425, 544, 548, 551, 555, 565, 568, 576, 719, 748, 863, 868, 889, 911, 913, 916, 1016, 1071, 1335, 1353, 1360, 1595, 1596, 1603, 1610, 1612, 1669, 1752, 1794, 1799.
el-Fils (put): 862, 878.
Finlandia: 1304, 1307.
Firavun: 56 n. 911, 912, 921, 923, 926, 940, 1377, 1436, 1438, 1521.
Firûz el-Yemenî: 702, 906, Feyrûz.
Fleischer: 625, 646, 650/d.
Fransa: 587, 1299, 1301, 1330.
fresk'ler: 441 ve d. (put).

fuar: 18, 47, 74, 77, 98, 110, 116, 396, 653, 678, 685, 797, 800, 875, 878, 914, 1031, 1065, 1226, 1259, 1269, 1400, 1413, 1421, 1587, 1593, 1697.
fuhuş: 817, 1079, (bk, 1714) zinâ.
Fulton, D.S.: 517.
el-Fur': 729, 758, 771.
el-Furğayn: 753.
futbol: 1369, 1877, sport

— G —

Gadarat: 697 n..
ganîmet: 377, 400, 442, 449, 558, 564, 669, 672, 674, 684, 723, 758, 1035, 1083, 1409, 1455, 1484/h, 1629, 1643, 1709-10.
Gaule: 1900 v n.
Gayrimüslimler: 641-4, 1029, 1486-91, 1511-2, 1542-3, 1633-44, 1659, 1662 (1774-6), 1879.
Gaza, (Gazze): 65.
Ge'ez, Ge'ezî'ler: 486
gelir vergisi: 1627.
gemi: 138, 340, 507, 566, 687, 740, 929, 1335, 1422.
genişletme (kâinat) 1278.
Génizah: 994, 996.
Gevres: 783 m.
Gılgamış: 929.
Glaser: 486.
Glasgow: 517.
Goldziher: 575.
göçebe'ler: 38, 42, 70, 672, 797, 865, 888, 1587.
göğsün yarılışı mucizesi: 73, 78.
"Göğün Oğulları": 20, Çin.
göktaşı: 803, 1312, 1704.
gönüllü'lük: 1716.
göz değmesi: 1893
graffiti: 804, kitâbe.
gramer: 695, 1223.
Gregentius: 485.
Grégoire XIII, papa: 1299.
Grimme: 516.
Guardian: 194.
gusül: 1340, 1346.
Gücerât: 22, 1131.
gümrük: 138, 552, 665, 1032, 1268, 1370, 1519, 1544, (bk. 1603), 1613, 1782.
güneş: 185, 1173.
güneş tutulması: 1212.
güreşçi: 190, 232, 1877.
güvercin: 294.
güzel san'atlar: 195-1205

— Ğ —

Ğâbe: 1743.
Ğadîr el-Aştât: 754, Zât el-Eştât.
Ğâdiyâ'lar (Benû): 986. 'Adiyâ.
el-Ğâfikî: 1306.
Ğâlib b. Kurayş: 1373 metin dışı
el-Ğamre: 382.
Ğâni'ler: 774.
ğârim (Borca batan): 897, borç.
Ğassân'lar: 435, 453, 543-50, 558, 560, 572, 588, 747, 875, 961, 984, 1018, 1362, 1593, 1770, 1784.
Ğatafân b. Sa'd'lar: 398, 399, 406, 413, 774, 778, 779, 844-60, 878. 879, 949, 968, 1071, 1364, 1373, 1391, 1593.
el-Ğavs b. Murr'ler: 1364, 1373, 1391, 1395.
Gaylân b. 'Amr: 1023.
Ğaylân b. Seleme es-Sakafî: 800, 834, 1098, 1113, 1226.
el-Ğazûlî: 1315.
Ğazze: 1360, Gaza.
Ğifâr'lar: 171, 172, 436, 561, 714, 717-9, 726, 753, 757, 772.
Ğulâm Yezdânî: 1390.
Ğulâmân'lar: 1107, 1945.
el-Ğumaysâ: 473.
Ğuzeyye (Umm Şerik): 309, 310.

— H —

Habbâb b. el-Eret: 193, 202.
Habbâr: 385.
Habeş'ler: 478, Habeşistan.
el-Habeşe: 475, Habeşistan.
Habeşistan: 12, 29, 34, 42, 47, 59, 117, 174, 176, 195 v.d., 215, 314, 345, 415, 446, 462, 478-524, 542, 551, 680, 689, 697, 727, 734, 736, 740, 744, 807, 923, 1101, 1103, 1105, 1109, 1265, 1269, 1335, 1360, 1361, 1384,

1586, 1587, 1591, 1607, 1770, 1772, 1774, 1775, 1780, 1781, 1784, 1792, 1914.
Habîbe'ler (Benû): 992.
Habrûn: 954, 1016.
hac: 1184.
Hacar: 629, 630, 639, 678, 875, 1059, 1586, 1593, 1594, 1596.
el-Haccâc b. 'Ilât: 779, 788.
Hâcer: 56, 525, 1350/13, 1553, 1363.
Hâcer soyu (= Arab'lar): 1781.
Hacer'ul-Esved (bk. Kara Taş).
hacı, hac: 171, 277, 407, 416, 417, 422, 428, 451, 454-61, 474, 748, 749, 764, 768, 780, 801, 807, 863, 868, 902, 925, 1035, 1071, 1111, 1146, 1184, 1286, 1354, 1364, 1373, 1390, 1395, 1396, 1421, 1505, 1519, 1550, 1555, 1596, 1598, 1659, 1702, 1863, 1864.
el-Hacûn: 1383, 1747.
haç: 579, 738, 744, 884, 1047.
hadım: 529, 1796.
Hadîce bt. Huveylid (Umm'ul-Mü'minîn): 110-4, 118-34, 153-4, 171, 178, 204, 222, 306-7, 749, 806, 1100, 1118, 1845.
hadîs: 5/b, 9, 1058, 1125, 1134-52, 1102, 1103, 1105, 1108, 1109, 1110, 1111.
hadîs tenkîdi: 1135.
Hadramavt: 486, 697, n., 907, 1593, 1783.
Hafâce'ler (Benû): 999.
Hafâce b. 'Asım: 1000.
hâfız: 1127, 1133.
Hafsa (Peygamberin zevcesi): 1103, 1130, 1225, 1257, 1571.
haham: 1007.
el-Hakem b. Hişâm (halife): 1555.
el-Hakem b. Sa'id: 975.
hâkim: 1519 kazâ.
el-Hâkim bi-emrillâh: 540, 996.
Hakîm b. Hizâm: 1380.
hal': 1458, 1466.
Haleb: 39, 542.
el-Halebî: 95, 620.
Halef b. Vehb: 1373.
Hâlid b. Nubeyh: 761 n.
Hâlid b. Sa'îd: 195, 581, 823, 985.
Hâlid b el-Velîd: 432, 439, 473, 508, 510, 558, 666, 683, 743, 790, 791, 882, 1020, 1029, 1035, 1105, 1773, ve n., 1405, 1555, 1634, 1778, 1823, Seyfullâh.
el-Hâlik b. Esed: 865, 1588.
Halîl: 911.
el-Halîlî: 702/6,8,9.
Halîme es-Sa'dîye (Hz. Peygamberin sütanası): 71-8, 129, 133.
Halûk (bk. koku).
Hamal b. Sa'dâne: 880
Hâmân: 1438, 1450, 1521.
Hamdullah el-Mustevfî: 998.
Hammâd er-Râviye: 462, 1224.
Hammurâbî (Hammurâbî) (Kıral): 911, 1290, 1434, 1550, 1633.
Hamne bt. Cahş: 57.
Hamrâ el-Esed: 751, 1738.
Hamza b. 'Abd el-Muttalib 70 ve n., 179, 194, 363, 389, 710 1728, 1730, 1733, 1735.
Hamza el-'Uzrî: 978.
Hanîf'ler: 161 ve n.
Hanîfe'ler (Benû): 144, 271, 663, 676-84, 744, 906, 1063.
Hanna: 529.
el-Hansâ: 773, 1226.
Hanzele b. Ebî 'Âmir: 335, 391, 1250.
Hanzele b. Ebî Sufyân: 391.
Harab: 1350/31.
haram: 1366, 1596.
haram hudutları: 771, haram.
Harb b. Umeyye: 68, 491, 1373.
Hârice b. Hısn: 858.
Hâricîler: 1514.
el-Hâris'ler (Benû), (Medine'li): 358/5 ve 27, 939.
el-Hâris b. 'Abd Menât'lar: 463, 465, 1593.
el-Hâris b. 'Alkama 494.
el-Hâris b. 'Âmir: 1373.
el-Hâris b. el-A'rac el-Ğassânî: 984.
el-Hâris b. Cebele: 486.
el-Hâris b. Ebî Dîrâr: 758, 1108.
el-Hâris b. Ebî Hâla: 178.
el-Hâris b. Ebî Şemir: 547, 548, 549, 1784.
el-Hâris b. Ebî Şemir Cebeleh: 961.
el-Hâris b. Fihr'ler: 767.
el-Hâris b. el-Himyerî: 1036.

el-Hâris b. Ka'b'ler (Benû): 1018, Belhâris.
el-Hâris b. Kays: 1373.
el-Hâris b. Kelede: 83, 799, 1228, 1315.
el-Haris b. Mudâd: 481, 483.
el-Hâris b. 'Umeyr: 548.
Hârise'ler (Benû): 281, 851.
Hârise b. Katan: 880, 883.
harp esirleri: 345, 350, 367, 369, 372, 419, 656, 657, 737, 758, 788, 802, 808, 814, 816, 822/21, 826, 855, 857, 863, 1083, 1108, 1144, 1247, 1484/d ve d., 1512, 1644, 1694, 1711, 1782, 1785.
Harra: 1350/44.
Harrân: 961, 1014.
el-Harrâr: 364, 712.
Harrek el-'Ureyd: 959.
Hars: 1350/31.
Harş (kıral): 22, Hindistan.
Hârûn: 253, 912, 913, 926 n., 927, 1432, 1438, 1439.
Hârûn er-Reşîd: 603, 996, 1025.
el-Hasâ': 34, 425, 628, 1563, Bahreyn.
Has'am'lar: 69 n., 101, 487, 802, 837-9, 1596.
el-Hasan b. 'Alî: 833, 1565.
el-Hasan el-Basrî: 258.
Hasan b. İbrâhim eş-Şâ'ir, Şeyh: 1132.
Hasefe b. Kays: 779.
Hassân b. Sâbit: 384, 545, 1044, 1202, 1381, 1820, 1935.
hasta, hastalık: 377, 489, 751, 1209, 1343, 1880, 1901-15, tıb.
hastabakıcı: 1102, 1878.
hastane: 1707.
Hâşim b. 'Abd Menâf: 64, 338, 465, 490, 551, 734, 775, 965, 1360, 1373, 1592, 1768.
Hâşimî'ler (Benû): 50, 100, 104, 206, 290, 767, 1373, 1928, 1938.
Hâtib b. Ebî Balta'a: 437, 526, 1810.
el-Hatîm: 1350/53, 1390, 1395, 1417.
Hâtim et-Tâ'iy: 861, 1566.
el-Hatt (bölgesi): 702/8
el-Hattâb b. Nevfel: 1373 metin dışı.
Havârî'ler: 576, 1022.
el-Havarnak: 588.
el-Havn'lar 463.
Havvâ: 5/b, 30, 127, 1041, 1081, 1477.
Havzah b. 'Alî: 679, 680, 904.
Havzalı b. Nubeyşe: 795.
el-Hayâ'lar: 463, 1593.
el-Hayât (gazete): 613, 616.
Hayber: 11, 398, 411, 412-4, 418, 423-5, 514, 527, 588, 788, 845, 853, 854, 855, 878, 880, 923, 940. 944, 949, 960-77, 985, 986, 994, 996, 1001, 1071, 1110, 1575, 1586, 1593, 1594, 1600, 1672, 1704, 1745, 1756, 1757, 1814, 1913.
Haydarâbâd: 518, 1556.
Hayır ve Şer: 1169, 1505.
hayız: 1340.
Hayru Benî Suleym: 779
el- Hâzimî: 778.
el-Hazrecî'ler: 276, 277, 284, 333, 935, 946, 949, 1350/31, 1734, 1737, 1748, 1751, 1804, 1928, 1935, 1937, Ensâr.
Hecâz (bk. Hicâz).
hediye: 681, 771, 862, 1784, 1797, (bk. 584, 594), 675, 723, 795, 862, 982, 990, 1016, 1030, 1033, 511, 512, 529, 578, 610, 657, 737, 762, 816, 852, 870, 873, 1020 1118, 1657, 1784, 1794, 1879.
Heffening: 517
Hemdân'lar: 1035.
el-Hamdânî: 835.
Hemmâm b. Munebbih: 1150
Henaek: 479, 499, 1019, Uhdûd.
Hendek savaşı: 398,-408, 409, 410, 415, 469, 510, 701, 742, 758, 759, 786, 807, 851, 878, 944, 955, 967, 1108, 1350/45, 1484, 1706, 617/h n., 1290, 1292, 1293, 1721, 1742, 486, 543.
Heraklius: 335, 352, 418, 429, 493, 495, 511, 525, 539, 546, 554, 557, 563, 574-87, 588, 591, 597, 702/3, 878, 892, 988, 1140, 1512, 1664, 1775, 1778, 1781, 1782, 1784, 1794.
Herod: 913.
Hevâzin'ler: 71, 437, 779, 790, 797, 834, 857, 1350/52, 55 1484, 1545, 1593, 1723.
heykel: 1195.
Hıcr: 1350/18.
Hılf'ul-Fudûl: 99-105, 1370, 1416, 1886.
Hılf'us-Sılâh: 106, 1416.

Hıristiyan, Hıristiyanlık: 24-7, 51, 69 n. 93, 119, 145, 210, 314, 335, 352, 479, 485, 498, 506, 525, 539, 544, 552, 591, 633, 644, 669, 740, 779, 811, 863, 878. 879, 882, 888, 902, 903, 916, 924, 926-7, 931, 952, 987, 1012, 1016-35, 1109, 1164, 1203, 1360, 1544, 1782, 1909, kilise, İsâ.
hıtân (sünnet): 1833..
Hibbân b. el-Hakem: 782.
el-Hicâz: 41, 773, 875, 1222, 1361, 1585, 1593, 1706.
hicret: 303, 946, takvim.
hijièn: 1228, tıb..
hilâl: 1759
el-Hilâl: 631, 702/10.
Hilâl el-Hacerî: 1707.
himâ: 369, (bk. 785), 1369, 1655..
Hima: 482 n..
Himalaya: 22.
Himyerî'ler: 906, 1036, 1596, Tubba.
Hind: 18, 542, 1596.
Hind bt. 'Amr: 390.
Hind bt. 'Atîk: 119.
Hind bt. 'Avf el-Himyeriye (Umm Meymûne bt. el-Hâris): 1111.
Hind b. Ebî Hale: 119.
Hind bt. 'Utbe (Ebû Sufyân'ın zevcesi): 183 n. 389.
Hindistan: 12, 21, 42, 127, 542, 667, 685, 875, 1031, 1061, 1065, 1107, 1131, 1597, 1900, 1945 Gucerât, Malabar.
Hindû'lar: 21, Brahman'lar.
Hirâ Dağı: 39, 146, 147, 149, 251, 257, 750, 1350/3, 1415.
Hirâş b. Umeyye: 419, 471.
el-Hîre: 58, 479, 495, 588, 591, 592, 593, 594, 611, 797, 875, 884, 1224, 1226, 1362, 1593, 1598, 1606, 1634, 1770.
el-Hirmâs b. Habîb: 1567.
el-Hirmâs b. Ziyâd el-Bâhilî: 1134.
Hirschfeld: 995.
hisar: 338, 671, 684, 800, 812, 835, 884, 936, 948, 960, 969, 983, 1872, 1878, âtâm, kale.
el-Hismâ: 578 ve n., 889.
Hisn Merhab: 960.
Hişâm b. el-'As: 287.
Hişâm b. Muhammed el-Kelbî: 1373, İbn el-Kelbî.
Hişâm b. 'Utbe: 1721.
Hitti, Ph. K.: 18..
hokka (bk. mürekkeb) .
Horâsân: 1900.
Hsiung Nu'lar: 20.
el-Hubâb el-Munzir: 1734, 1737, 1745, 1748, 1935.
Hubâşe: 59, 110, 1598.
Hubayra b. Şibl: 808 n..
Hubbâ bt. Hulayl: 749, 1359.
Hubel (put): 203 n., 391, 748, 1389, 1392.
Hubeyb b. 'Abdî: 395, 739, 744.
Hubşî dağı: 462.
hubûbat: 672, 673, 911, sebzeler.
Hûd (Peygamber): 923.
el-Hudeybîye: 417, 420, 426, 430, 435, 464, 470, 471, 472, 474, 511, 554, 557, 578, 600, 603, 605, 606, 607, 609, 719, 723, 763, 764, 765, 767, 769, 807, 808, 817, 967, 1109, 1111, 1350/41, 48, 1368, 1484, 1781, 1782, 1787, 1814, 1896.
el-Hudra: 856.
hudut: 1070-2.
el-Hufayyâ: 346.
el-Hufûf: 702/11.
hukuk: 1257, 1262, 1321, 1492-1512.
Hukuki Devlet: 362.
Huleyl b. Hubşîye: 1359.
el-Huleys b. Zibbân: 468, 472, 474.
Hulûl: 241.
el-Humeydî: 1151.
Humm: 460, 712, 1035.
el-Hums: 749, 868.
humur: 1859.
Hun'lar: 20.
Hun (Beyaz): 22.
el-Hunân: 845.
Huneyn: 444, 449, 790, 808, 809, 810, 811, 857, 1350/52 1643, 1694, 1712, 1748.
Huneys b. Huzeyfe: 1103.
el-Huraka'lar (Benû): 723.
Hureys b. Hassân: 664.
Hureys el-'Uzrî: 869.
hurma ve ağacı: 340, 381, 398, 415, 486, 499, 673, 676, 677, 681, 701, 782,

795, 882, 958, 968, 969, 984, 988, 991, 1063, 1484, 1501, 1587, 1630, 1652, 1671, 1827, 1875, 1882, tozlaştırma.
hurmalık: 880, hurma ağacı.
Hurmüzân: 631, 702/10.
Husays b. Ka'b: 1373.
el-Huseyn b. 'Ali: 833.
el-Huseyn b. Evs el-Eslemî: 753.
el-Huseyn b. Muşmit: 659.
Husrev: 429, 489, 511, 654, 656, 680, 697, 726, 1664, 1795.
husûf (bk. ay tutulması).
Husûn: 1350/22.
Huveytib b. 'Abd el-'Uzzâ: 449.
Huvezvagdas: 591, 644, 1059.
Huzâ'a'lar: 58, 62, 67, 400, 405, 419, 426, 434, 440, 462, 656, 747-72, 793, 901, 903, 1357-9, 1364, 1411, 1816.
el- Huzâ'î: 1526.
Huzeyfe b. Bedr: 845.
Huzeyfe b. Cumah: 1373.
Huzeyfe b. el-Yamân: 731, 1574.
Huzeyl'ler: 77, 395,. 447, 463, 872, 1225.
Huzeyme b. Mudrike: 463, 1373.
Huzeyme b. Sâbit: 1928.
Hyksos'lar: 911, 912.

— İ, I —

İbâd'lar: 875, 877.
İbn 'Abbâs: 581, 1483, 1633, 1762, 'Abdullah b. 'Abbâs..
İbn 'Abd el-Hakem: 527, 529.
İbn el-'Arabî: 1639.
İbn 'Asâkir: 558.
İbn Bakkâr (Zubeyr): 14.
İbn Bâtâ: 947.
İbn el-Cevzi: 183.
İbn ed-Duğunne: 201, 446, 474, 1384.
İbn Dureyd: 1596.
İbn Ebi'l-'Avcâ: 789.
İbn Ebî Usaybî'a: 1315, 1322.
İbn el-Esîr, 95, 310, 827.
İbn Fadlân: 1306.
İbn Fadlillâh el-'Umerî: 586.
İbn Habîb: 15, 58, 119, 126, 136, 309, 397, 416, 475, 542, 543, 588, 630, 631, 747, 749, 753, 774 n., 782, 845, 1006, 1074, 1109, 1111, 1113, 1391, 1398, 1399, 1596.
İbn Hacar: 178, 313, 1315, 1336.
İbn el-Hadramî: 526 n.
İbn Haldûn: 1587.
İbn Hanbel: 203, 346, 511, 512 n., 564, 532, 668, 880, 1135, 1151, 1259, 1599, 1782.
İbn Hazın: 1630.
İbn Hişâm: 13, 110, 126, 202, 274, 277, 350, 358/25 a, 366, 403, 418, 441, 493, 499, 519/2, 580, 598, 646, 657, 679, 681, 759, 809, 838, 870, 878, 965, 979, 1000, 1031, 1071, 1105 1356, 1680, 1782, 1830, 1903, 1924, 1935.
İbn Hizyam: 1314.
İbn Ishâk: 13, 153, 354, 417, 508, 578, 580, 598, 579, 1016, 1050, 1136, 1397.
İbn el-Kelbî: 14, 95, 482, 685, 744, 877, 1373, 1593, 1595, 1596, 1606.
İbn Kesîr: 603.
İbn Kunâse: 1594, 1606.
İbn el-Lakîta: 847, 'Uyeyne b. Hisn.
İbn el-lutbiye: 1535.
İbn Manzûr: 95, 347, 986, 1140, 1588.
İbn Mes'ûd: 422 n., 1131, 1250, 'Abdallâh b. Mes'ûd, İbn Umm 'Abd.
İbn Mucâvir: 782.
İbn en-Naccâr: 936.
İbn el-Kayyım: 258, 648, 987.
İbn Kuteybe: 551, 1360.
İbn Ruste: 533.
İbn Ruşd: 1543, 1636.
İbn Sa'd: 13, 89, 124, 129, 545, 548, 557, 576, 664, 671, 681, 696, 715, 729, 742, 781, n. 870, 882, 944, 948, 959, 975, 986, 992, 993, 995, 1113, 1783, 1795.
İbn Sa'ûd: 485, 1881.
İbn et-Tulâtile: 751.
İbn Tûlûn: 648.
İbn Ubeyy: 1856, 'Abdallâh b. Ubeyy.
İbn Umm Abd: 1843, İbn Mes'ûd.
İbn Umm Mektûm: 1945.
İbn el-Utbîye el-Ezdî: 1535, İbn el-Lutbîye.
İbrâhîm ateşi: 218.

İbrâhîm peygamber: 5/b, 47, 51, 56, 67, 140, 141, 143, 214, 228, 253, 257, 264, 344, 353, 441, 454, 542, 556, 588, 911, 923, 926, ve n., 1022, 1041, 1082, 1164, 1184, 1239, 1353, 1368, 1390, 1432, 1434, 1454, 1497, 1516, 1550, 1890, 1932, 1935.
İbrâhîm (Hz. Peygamberin oğlu): 529, 1118, 1796.
ibrânî, ibrânice: 39, 339, 853 n., 933, 994, 1065, 1490, 1781, 1873.
İbrevîz: 613, 620, Pervîz.
icâze: 653, 1364, 1371, 1391.
ictihâd: 1508.
'îd, el-îd el-kebîr: 459, bk. 1883, bayram.
İdât Labin: 1368.
İdrîs: 253 (peygamber Nuh).
ifâze: 1364, 1371, 1391.
ihtimâliyât: 1635.
'Ikrime: 1633.
Ikrime b. Ebî Cehl: 364, 419, 439, 446, 711, 1405.
'Ikrime b. Hasafe: 779.
iktâ: 660, 664, 684, 729.
îlâf: 734, 1591 n.
ilâhî komedi: 241.
ilhâm: 1161.
ilkâ': 1160.
İlyâs (peygamber): 927.
Imâ' b. Rahda: 719.
imâm: 1255, 1519, 1524.
'Imrân (Mûsâ' nın babası): 1022.
Imru'ul-Kays (şâ'ir): 984, 1202.
Imru'ul-Kays b. el-Asbağ: 886.
Incarnation: 241.
inci: 1610, 1853.
İncil: 5/b, 482, 531, 922, 924, 941, 1009, 1015, 1022, 1049, 1050, 1053, 1127, 1136, 1164, 1000, 1009, 1198, 1227, 1550, 1585, 1610, Tevrât.
incir ağacı: 984, 1065.
infâk: 1619 n.
İngiltere: 517, 518, 1299 1309, 1552, n., 1554, 1555.
ipek: 654, 1853.
ipotek: 959, 1489.
irâdei cüziye: 1169-70, 1263.
'Irâk: 5/f, 42, 381, 410, 415, 425, 479, 588, 734, 863, 875, 878 n., 913, 923, 987, 1025, 1028, 1071, 1269, 1585, 1593, 1606, 1780, 1812.
İran, İran'lı: 47, 59, 274, 486, 568, 583, 612, 663, 674, 685, 800, 875, 1060, 1118, 1361, 1399, 1593/b, 1596, 1598, 1770, 1900, 12, 26, 28, 34, 45 n., 418, 482, 483, 489, 495, 525, 526, 536, 542, 546, 547, 554, 557, 588-702, 726, 799, 878, 998, 1058, 1228, 1265, 1315, 1361, 1500, 1784, 1792, 1795, Sâsânîler
İrèn (Kıraliçe): 579.
el-'İs: 430, 710.
Îsâ- Mesih: 5/b, 21, 25, 51, 143, 157, 214, 218, 253, 441, 498, 499, 556, 576, 585, 922, 923/a, 927, 951, 1022, 1036, 1039-55, 1082, 1136, 1164, 1432, 1467, 1584.
İsâf (put): 136, 172, 475, 1392.
İsfahân: 481, 483, 591.
el-Isfahânî, Râğıb: 1448 n.
İshâk (Peygamber): 556, 926 n., 927.
İshâk, Salomon Ben Isaac: 6 n.
ishal: 1343, hastalık.
İskender: 930, 1360, Zu'l-Karnayn.
İskenderiye: 485, 495, 505.
İsmâ'il (Peygamber): 56, 60, 143, 454, 525, 556, 747, 875, 926 n., 927, 1239, 1353, 1355, 1432, 1497, 1593.
İspanya: 5/f, n., 586, 1555, 1900.
İsrâ'îl (Peygamber): 919, 930, Yâkûb.
İsrâilliler: 153, 542, 911, 928.
İstanbul: 323, 540, 612, 1133, 1306, 1783.
istidrâc: 220.
istişâre: 1481-90.
İsviçre: 1330.
İşmûil (Peygamber): 342, 926 n., 1442, 1443, 1473.
İşmûile (şâir): 983-5, 1781, Samav'al.
İtalyan'lar: 646, 648.
ithalât: 98, 1421, 1613, öşür, gümrük.
Iyâd'lar: 1357.

— J —

JA (Journal Asiatique): 517, 531, 1009.

Japonya, Japon: 1044, 1301, 1309.
Jean-Baptiste (peygamber): 253, 498, 927, 1041, Yahyâ.
Jean, St.: 941, 1009, 1050.
Jéroboam: 927.
JRAS: 516, 625.
Justinien (İmparator): 22, 552, 1020, 1360, 1771, 1794.

— K —

Ka'b b. el-Eşref: 347, 362, 948, 958, 1350/46, 1872.
Ka'b b. Lu'eyy: 1373, 1415.
Ka'b b. Mâlik: 346, 360, 545, 549, 561.
Ka'b b. Sa'd: 1373.
Ka'b b. 'Umeyr: 719.
Ka'b b. Zuheyr 730.
el-Kabalîyah: 729.
el-Kâ'be: 51, 56, 62, 66, 68, 84, 88, 134, 136, 139, 141, 143, 146, 147, 155, 171, 172, 176, 179, 182, 193, 196, 204, 205, 210, 253 ve n., 256, 264, 292, 415, 416, 420, 431, 441, 444, 448, 454, 456, 472, 487, 489, 671, 678, 748, 764, 778, 779, 802, 821, 868, 902, 1105, 1179, 1184, 1226, 1245, 1298, 1354, 1359, 1361, 1364, 1366, 1381, 1388, 1389, 1390,1392, 1393, 1395, 1399, 1401, 1411, 1415, 1520, 1596, 1600, 1841, 1882, 1885, 1889.
Kabil: 729.
Kadâ': 769.
Kadas: 729.
kader: 469-70, 1263.
kadı (bk. kazâ).
kadınlar: 28, 304-17, 338, 361, 377, 428, 456, 495, 591, 644, 656, 657, 677, 758, 765, 809, 812, 831, 834, 850, 863, 913, 968, 1059, 1076, 1124, 1225, 1227, 1257, 1456, 1590, 1593, 1654, 1707, 1712, 1836, 1854, 1878, 1879.
Kaadirîye'ler: 1513.
el-Kaadisîye: 863, 1717.
kâfirû: 1853.
kaftan: 70, 1745, 1783, 1803, 1850 elbise.
kâğıt para: 1666.
kâhin, kâhine, kehânet: 67, 77. 916, 1406, 1414, 153, 171, 966, 1411, 1412 v n.
Kahire: 518, 533, 912, 994, 996.
Kahle, Paul: 1000.
Kahtanî'ler: 60.
Kalammas, Kalâmise: 1395, 1596, nesi'.
Kaldeliler: 981.
kale: 882, 884, hisar, âtâm.
kalem: 149, 1231, 1267.
Kalîs: 485, kilise.
el-Kalkaşandî: 497, 580, 620, 648.
Kamûs: 960.
kan: 1046, 1217, 1847.
kan diyeti: 337, 350, 358/3, 447, 450, 677, 737, 791, 857, 949, 958, 977, 1417, 1553, 1555, 1645, 1677.
Kanada: 1307.
kanal: 486.
Kanân b. Yezîd'ler (Benû): 1032.
Kânjiwaram: 12.
Kapilavastu: 1065.
Kara Taş: 141, 1357, 1411.
Karabacek: 534.
el-Karade: 382, 409, 870, 1071.
Karalevski: 1544.
Karavîyin ktb.: 13.
el-Kaare'ler: 201, 395, 463.
karga: 697, 1390.
karınca: 205.
Kaarif: 1723.
Kaariz: 463.
Karkarat el-Küdr: 781, 1071, 1763.
Karn: 809.
Karye: 1350/19.
kasâme: 1417, Kan diyeti.
el-Kâsânî: 1640.
el-Kaasım (peyg. oğlu): 127, 1100.
Kâsâvâr: 22.
Kasr: 1350/4.
kast sistemi: 21.
el-Kastallânî: 497, 648, 1131.
Kaşar: 1830.
Katâde: 1146.
Katâde b. A'var: 659.
Katan: 1739.
Katan b. Hârise: 881.
katır: 529.
Kâtib Çelebi: 1306, 1336.

el-Kâtib'ler (Benû): 664.
katil: 958.
Katoliklik (Roma), Katolik: 24, 1046.
Katûrâ'lar: 1356.
Kavtilya: 342.
Kayle'ler (Benû): 354.
Kayle bt. Mahreme: 659, 660.
kaylûle: 1852.
el-Kayn'lar (Benû): 544, 865, 1588, Balkayn.
Kaynukâ'lar (Benû): 334, 354, 935, 943-7, 956, 1735, 1850, 1875.
kays'lar: 702, 778, 906.
Kays b. 'Adî: 1373.
Kays b. 'Aylân: 779, 1373.
Kays b. Mahreme: 965.
Kays b. Nuşbe: 779.
Kays b. Sa'd b. 'Ubâde: 1747.
Kays b. es-Sâ'ib: 109.
Kays b. Sa'lebe'ler: 875, 1593/a.
Kaysare: 52.
Kayser: 785, 1467, 1516.
kazâ: 345, 350, 653, 672, 690, 800, 948, 1007-10, 1023, 1029, 1073, 1075, 1230, 1410-17, 1434, 1455, 1459, 1499, 1538-83, 1606.
kazâ'î mıntaka'lar: 1034 (bk. 1073-75), 1555, 1577.
Kazvîn: 998.
Kebşe bt. 'Urve: 785.
Kelb'ler: 544, 796, 868, 875-87, 1593, 1596.
Kemal Efendi: 646.
Kemâluddin, Khwâja: 652.
kemik: 930.
Kenânî'ler: 912.
kenz (beledî hazîne): 934, 949.
kerâmet: 220, mûcize.
kervan: 52, 65, 93, 113, 285, 300, 309, 363, 364-5, 367, 382, 385, 398, 415, 423, 430, 490 525, 549, 556, 566, 579, (bk. 590), 629, 668, 680, 708, 711, 716, 726, 734, 828, 850, 853, 878, 890, 911, 916, 1019, 1083, 1407, 1587, 1602, 1726, 1768, ticâret.
Keşşâf: 225, 723, 758, 764, 808.
el-Kettânî: 1526.
Kevkeb: 482, n.
Khuvedhvagdas (bk. Huvezvagdas).
kıble: 264, 1350/14, 15, 16, 28, 30, 37, 38.
kıbleteyn: 1245.
el- Kıftî: 83, 1315.
kına: 1854, 1855.
kıtlık, kuraklık, açlık: 129, 144, 494, 676, 679, 742, 1063, 1435, 1821.
kızıl: 1343, hastalık.
Kızıl Deniz: 340, 400, 708, 874, 912, 1071, 1610, 1773.
Kilâb'lar (Benû): 667, 808.
Kilâb b. Murre: 61, 1373.
Kilise: 485, 514, 540, 1020, (bk. 1023, 1026) 1544.
Kinâne b. Huzeyme'ler: 45, 58, 60, 398, 463, 487, 1364, 1371, 1373, 1396.
Kinde Kindî'ler: 42, 486, 552, 589, 797, 1297, 1364, 1395, 1585, 1593.
Kippur, yom: 926 n.
Kisra: 595, 600, 612, 613, 620, 702/3, 1795, İran.
kitâbe'ler: 11, 182, 482, n., 487 n., 523, 533, 591, 617/h, 650/b, 697 n., 729, (bk. 804), 981, 982, 1014, 1221, 1770.
koku: 135, 655, 767, 1077, 1420, 1596, 1836, 1853, 1880.
Kokulu'lar: 766, 767.
komşu: 1210.
Konfiçyus: 20, 21, 342.
Kopt'lar: 12 (bk. 57), 429, 525, 531, 537, 1118, 1781, 1796.
Koridien (bk. Coridien).
Korsan: 727.
Kostantiniyye: 485, 553, 646, 1140, İstanbul.
Koung Fou-Tseu (Konfiçyus) (bk Kung-Fu-Çö).
Koyun: 719, 762, 771, 864, kuzu.
kozmoloji: 1273 ve d..
köle ve kölelik: 56 n., 134, 146, 174, 201, 210, 286, 300, 307, 323, 388, 400, 485, 507 n., 526 n., 529, 566, 657, 701,. 734, 758, 781, 813, 814, 826, 875, 992, 993, 994, 999, 1083, 1106, 1107, 1108, 1116-24, 1138, 1257, 1390, 1484, 1552, 1593, 1644, 1686, 1782, 1796, 1840, 1858, 1860, 1945 köle azâd etme, mevlâ (ço: mevâlî).
köle azâd etmek: 1120, 1121, 1138, 1210.

köpek: 706, 791, 877.
Ktésifon: 28, 610, 616, 688, 698, 699, 807, 1360, 1770, 1795, Madâ'in, .
Kubâ: 302, 318, 319, 320, 321, 323, 1253, 1350/30, 31, 37.
Kubâz: 591.
Kudâ'a'lar: 58, 61, 544, 551, 560, 749, 761, 868-74, 1359.
Kudayd: 323, 400, 711, 790, 1747.
Kudüs: 56, 93, 113, 253, 256, 264, 268, 495, 555, 576, 579, 1245, 1794, Aelia Kapitolina.
kulak: 1200 n.
Ku'ayba bt. Sa'd: 753.
kulüb: 1517.
kumaş: 969, 993, 996, elbise.
Kunâfe el-Kelbî: 875, 1593/a.
Kung-Fu-Çö: 20.
Kurâ 'Arabiye (:'Ureyne): 775 ve not.
Kurâ' el-Ğamîm: 1071.
Kur'ân-ı Kerîm: 5/a, 9, 10, 26, 47, 56, 68, 150, 158, 159, 169, 181, 186, 189, 193, 201, 239, 272, 281, 283, 289, 292, 294, 344, 350, 351, 353, 373, 376, 397, 402, 404, 414, 423, 454, 457, 458, 479, 485, 487, 493, 521, 554, 585, 601, 605, 644, 646, 650/b, 656, 681, 699, 701, 809, 810, 830, 832, 849, 875, 894, 989, 901, 902, 911, 912, 913, 914-54, 1007, 1008, 1023, 1039-55, 1058, 1059, 1062, 1063, 1064, 1065, 1077, 1079, 1087, 1089, 1113, 1120, 1122, 1126-33, 1201, 1203, 1204, 1206, 1207, 1210, 1211, 1213, 1216, 1218, 1219, 1223, 1225, 1231, 1237, 1256, 1257, 1272, 1325 n., 1366, 1431-1514, 1614, 1631.
Kurayza'lar (Benû): 334, 354, 406, 935, 944, 949, 955-8, 1009, 1117, 1350/47, 1808.
kurbağa: 1337.
Kurbân: 260.
kurban kesmek: 644, 764, 852, 954, 1059, 1879.
kureyn b. Sulmâ: 677.
Kureyş b. Mâlik: 1373.
Kureyşî'ler: 42, 55, 56, 136, 178, 185, 187, 193, 200, 204, 205, 273, 277, 285, 345, 350, 355, 358/1 ve 20 ve 43, 359-461, 462, 682, 716, 718, 726, 744, 749, 751, 758, 762, 769, 781, 797, 822/18, 875, 942, 948, 1373, et, 1378, 1407, 1591, 1593/a, b, h; 1596, 1782, 1931, 1935, 1945.
kurşun: 486.
Kurt b. Razâh: 1373.
Kusay b. Kilâb: 61-4, 462, 551, 749, 767, 868, 1360, 1363, 1364, 1367, 1370-2, 1373, 1380, 1387, 1389, 1400, 1403, 1407, 1411, 1421, 1591.
Kuss b. Sâ'ide el-Iyâdî: 141.
kuş: 79, 487, 1080, 1414, 1888, 1894.
Kutayle bt. Nevfel: 69 n., 1227.
Kutb-Şâhid'ler hânedân: 1107.
Kutbe b. Katâde: 869.
Kuvvetli âilesi: 625, 652.
kuyu: 750, 1554, 1568, 1789.
kuyumcu: 935, 943.
kuzu: 835, 841, 913, koyun, sığır.
el-Küdr: 781.
el-Kûfe: 542, 588, 1131, 1224, 1565, 1568.
Külsûm b. el-Hidm: 318.
Külsûm bt. 'ukba: 765.
kürrek: 1369, futbol.
Kürz b. Câbir el-Fihrî: 365, 409, 753, 1732.
küsuf: (bk. güneş tutulması).

— L —

Lagos: 1301.
Lahmî'ler: 58, 542, 544, 588, 591, 592, 628.
laisizm (bk. 1442, 1467) anayasa.
Lakit b. 'Abd el-Kays: 846.
Lakit b. Mâlik Zu''t-Tâc: 694, 908.
Lamartine, A. de: 1900.
Lammens: 551, 1407.
el-Lât, (put): 196, 198, 801, 802, 808, 831, 1393.
lav'lık arâzi: 959, 960 harra.
lâyuhtîlik: 1459, 1504.
Lebîd (şâir): 145, 835.
Lehce: 761.
Léon I. (Büyük): 490, 551.
Leszynsky: 995.
Lévililer: 1008, 1550, Tevrat.
Lihyân'lar: 463, 469, 1225.

Limanlar: 138, 452, 685, 686, 687, 1067, 1450, 1593/d.
Lippens: 482 n., 697 n.
livâ': 1718, bayrak.
Lîye: 809, 812.
Londra: 516, 518, 1135.
Louvre müzesi: 911, 982.
Lu'ayy b. Gâlib: 1373.
Lubâbe bt. el-Hâris: 308.
Lubeyne: 175, 315.
Lukey'ler: 667, 672.
Lût (Peygamber): 923, 927.
Luther, Martin: 1082.
Luvayy (bk. Lu'ayy).
Lübnan: 612.

— M —

Ma'âhir: 486.
Ma'ân: 485, 544, 565, 567, 889, 1002..
maaş: 1530, 1531, 1533, 1565, 1627, 1677.
Ma'bed b. Ebî Ma'bed: 751.
Mâbûr: 529, 1796.
Macmuğân: 527.
mâden: 665, 701, 729, 773, 1554, 1609, 1626.
Madonne la: 143, 441.
magupati: 527, mopaz.
mağara: 146, 149, 999.
Mağâriye'ler: 1000.
el-Mahîd: 346.
Mahmîye b. Caz' ez-Zubeydî: 1651.
Mahmûd (fil): 487.
Mahmûd b. er-Rebî: 1134.
mahpus: 1435, 1566-9.
Mahşi b. 'Amr: 716.
Mahzûm b. Yakza'lar (Benû): 384, 1105, 1373.
Ma'in: 1221, 1585.
Ma'iz el-Bakkâ'î: 719.
makas: 529.
Makédonya: 1360.
Maknâ: 541, 544, 565, 896, 988-1001, 1071, 1586, 1610.
el-Makrîzî: 323, 327, 441, 469, 571, 669, 764, 790, 851, 852, 895, 986, 1002, 1035.
Malabar: 12, 1067, Hindistan.
el-Ma'lât: 1367.
Maléç: 1223, dokunulmazlık.
Mâlik (Fakîh): 1320, 1639.
Mâlik'ler (Benû): 817, 822/17, 1723.
Mâlik b. 'Avf: 812, 816.
Mâlik b. 'Avf en- Nasrî: 999, 1023.
Mâlik (b. Ahmar yahut 'Umar) el-'Avfî: 897.
Miâlik b. Hâlik b. Sahr: 778.
Mâlik b. Kinâne: 1373, 1395.
Mâlik b. en-Nadr: 1373.
Mâlik er-Ruhâvî: 1036.
Mâlik b. Zâfile el-Belevî: 588.
Mâliye: 1418-22, 1490, vergi.
Mâlva: 22, Hindistan.
Ma'mar b. Râşid 1136/8, 1151.
Mammout: 487, fil.
Ma'n'lar (Benû): 836.
Ma'n b. 'Adî: 1933, 1935.
manastır: 83, 93, 1544.
manastır hayatı: 1188, papaz.
mancınık: 812, 817, 835, 969, 1350/49, 1706.
Manîhî'ler: 592.
el-Mansûr (Halîfe): 1555.
Mansûr b. 'İkrime: 779.
Mar Yuhanna: 566.
Marc, St.: 941.
Margoliouth: 12, 517.
Mârib: 486, 543, 544, 747, 868, 1770.
Mârid: 875.
Mâriye (Peygamberin câriyesi): 529, 538, 1118, 1124.
Markos, amba: 531, 540.
el-Masna: 723.
Masrûh el-Himyerî: 1036.
el-Matarî: 346.
Matta: 941, 1082.
Mâverâunnehir: 1131, 1306, 1526, 1900.
el-Mâverdî: 1489, 1555.
Mazdek, mazdekizme: 28, 591, 1058.
Mâzin'ler: 364.
el-Mazûn: 687, 1005.
Mecdî b. 'Amr: 363, 710.
Mecenne: 47, 204, 1396, 1421, 1660.
Mecûs: 51, 519, 591, 595, 620, 633, 634, 637, 638, 641, 644, 902, 1057-61 Parsî, Zoroastre, Zerdüştî.
Medâ'in: 610, 616, Ktesifon.

Medfû: 795.
Medine: 11, ve d., Yesrib.
Medîne: 932.
Medînet'un-Nebî: 932 ve çok yerde.
Medîne el-Uhdûd: 1019.
Medyen: 1350/18.
Mehdî: 1042.
mehr: 126, 1032, 1836.
Mehre'ler: 1593/e.
Mehreme b. el-Muttalib: 965.
Mehreme b. Nevfel: 1253.
Mekke: 11, ve d. Umm'ul-Kurâ.
mektup aslı: 516-24, 531-41, 574-87, 612-27, 646-52, 992-1001, 1781, 1789.
melek: 73, 153, 155, 189, 307, 370, 441, 1158, 1162, 1198, 1264, 1705.
Melkî'ler: 525, 1022.
Memlûk'ler (hânedan): 586, 1107, 1945.
Menât (put): 196, 198, 874, 1392.
Merhab (kale): 960, 1350/49.
Merhab b. el-Hâris: 960.
mermer: 138, 485.
Merr ez-Zuhrân: 786.
el-Merve: 764, 1350/13, 1366, 1390, 1392.
Meryem: 51, 441, 499, 556, 1022, 1040, 1043, Madonne.
merzubân (satrap): 629, 799.
el-Merzûkî: 1596.
el-Mesâ' (gazete): 612.
Mesâkin: 1350/19.
Mes'ay'lar: 981.
Mescid'ul-Aksâ: 256.
Mésèn: 588.
Mesîh: 937, 1012, 1043, 1230.
Mesrûk b. Vâ'il: 1593/h.
Mes'ûd el-Aşca'î: 406.
Mes'ûd b. Huneyde (köle): 300, 756.
Mes'ûd b. Mu'attib: 802.
el-Mes'ûdî: 15, 588, 878, 1265, 1304.
el-Meş'ar el-Harâm: 1390, 1391, Muzdelife.
Meşrebe: 1350/36.
métempsychose: 21.
mevlâ: 358/12 b, 1378, 1845/5.
mevlâ'lar: 161 n., 414, 633, 922, 930, 937, 1050, 1845/5.
Meymûne bt. el-Hâris (Ümm'ul-Mü'minîn): 1111 ve d.
Meysereh: 113.
meyve: 637, 672, 673, 896, 1023, hurma.
Mezâd: 1350/44.
mezar: 914, 785, 802, 984, 1193, 1841-4, 1907, 1919,
mezarlık: 1896, 1902.
Mezhic'ler: 702, 835, 905, 1018, 1036, Mezkûr el-'Uzrî: 869, 878.
Mézopotamya: 398, 911, 1134, 1250, 1587, 1607, 1666, 1669, 1799.
Mısır: 12, 26, 42, 56, 138, 381, 410, 415, 429, 525-41, 542, 586, 646, 689, 875, 912, 923, 926 n., 993, 996, 1107, 1118, 1134, 1268, 1301, 1360, 1377, 1422, 1435, 1438, 1521, 1573, 1587, 1607, 1780, 1981, 1784, 1796, 1812, 1823, 1890, 1900, 1945.
mısır: 832, buğday, sebze.
Mısr: 1350/18,19.
mızrak: 372 n.
midrâs: 1022, Beyt el-Midrâs.
Mihrâb: 1350/14.
el-Mikdâd b. 'Amr el-Bahrânî: 364, 711, 896, 990, 1729, 1743.
Mikraz b. Hafs: 711.
milliyet: 345, 898, 1479-80.
mi'mârî: 1204.
Minâ: 47, 204, 274, 275, 459, 868, 925, 1184, 1390, 1391, 1421, 1545, 1593/c, 1600, 1864.
minber: 785 n., 1350/33 1535.
Mi'râc: 113, 214, 241-69, 1177.
mîras: 327, 328, 397, 456, 1218, 1262, 1408, 1412, 1555, 1578, 1590, 1614, 1652, 1939.
Mirsâd: 1350/22.
misâfirperverlik: 1647, 1652, 1782.
misk: 1853.
Misted'ubn Usâse: 1727.
Mizâb: 1350/13.
Moab: 748.
Modalist'ler: 1047, Hıristiyanlık.
Monofizit'ler: 525; 1020, Hıristiyanlık.
monogami (bk. tek kadınla evlilik).
Monotéist'ler: 145 n., Hanîf'ler.
mopaz: 527.
mozaik: 485.
Muâhât: 327, 1692.
muâhedelerin lâğvı: 726, 901-3, 1385.

muallim: 1075, 1247, 1519, okul.
muamma: 875, 876, 1593.
Mu'waviye b. Ebî Sufyân: 183 n., 258, 523, 533, 837, 1627, 1635, 1721.
·Mu'âviye b. Hucr: 678.
Mu'âviye: b. Sevr el-Kindî: 1395.
Mu'aykib b. Ebî Fâtıma 1790.
Mu'âz b. Cebel: 444, 702, 1034, 1254, 1262, 1499, 1525, 1549, 1788.
Muccâ'a b. Murâre: 684.
mûcze: 8, 188, 214-40, 701, 751, 1041.
Mudâd b. 'Amr: 1356, 1357.
Mudâd II: 1357.
Mudar: 60, 779, 1364, 1373.
Mudari'ler (Benû): 98, 456, 630, 669, 670, 875, 1395, 1593/a, 1596, 1598.
Mudlic'ler (Benû): 297, 365, 709, 726-7, 901, 903.
Mudrike b. el-Ye's: 463, 1373.
el-Muğammas: 802.
el-Muğîre b. 'Abdillâh: 1373.
el-Muğîre b. Şu'be: 525, 723, 807, 817, 831, 999, 1023, 1835.
Muhâcirûn: 1734, 1737, 1741, 1748, 1756.
muhâfız kıtası: 590, 711, 797, 815, 875, 1415, 1593, 1594, 1596, 1598.
Muhammed eş-Şeybânî: 1651.
Muhârib'ler (Benû) 779, 801, 847, 849, 1593/e.
Muhayrık: 1652.
Mühtâr b. Ebî 'Ubeyd: 1224.
"Mukaddes Cihâd" 1702.
Mukaddes Kitaplar: 779, Tevrat, İncil.
Mukaatil b. Süleymân: 948 n., 1115.
el-Mukavkıs: 429, 516, 517, 519, 525-41, (bk. 646), 650/c, 702/3 1781, 1784, 1790.
el-Muneccid, S.: 613, 614, 617/h n., 618, 622.
el-Munzir (b. Imru'ul-Kays): 486, 591.
el-Munzir b. Sâvâ: 519, 625, 626, 632-53, 671, 673, 702/3, 8, 9, 10, 11, 875, 1005, 1593/b.
Murâvih (at): 896, 990.
Murcezif: 486.
el-Mureysî: 400, 758, 1071, 1741.
Murr b. udd: 1373 metin dışı.
Murre'ler (Benû): 847, 1364, 1373.
Murre b. Kâ'b: 1373.
Mûsâ (Peygamber): 5/b, 154, 157, 214, 253, 261, 264, 341, 556, 912, 921, 922, 923, 926 n., 927, 928, 929, 940, 1011, 1036, 1041, 1053, 1082, 1164, 1243, 1377, 1432, 1436, 1438, 1439, 1440, 1449, 1454, 1521, 1920.
Mûsâ: 928, 1243.
Mûsâ b. 'Ukba: 13, 759, 1136.
Mus'ab b. 'Umeyr: 57, 280-2, 284, 369, 1719, 1734, 1737.
Mus'ab b. ez-Zubeyr: 14, 57.
musallâ: 1888 câmi.
musâmere: 1229, 1383, 1782 nâdi.
Museylime: 663, 681-3, 744, 905, 1129.
mûsikî (bk. müzisyen).
Muslim (muhaddis): 171, 511, 1190, 1907.
muson: 1363.
el-mustalik'ler (Benû): 400, 409, 463, 469, 669, 752, 758, 851, 878, 1071, 1108, 1593/h, 1651, 1856.
el-Mustekbir'ler (Benû): 685, 702/9, 875, 1593.
el-Muşakkar: 116, 629, 678, 685, 875, 1593/c, 1594, 1596.
Muşamric b . Hâlid es-Sa'dî: 675.
el-Muşayrib: 346.
Mu'ta: 437, 452, 512, 544, 548, 557, 572, 583, 588, 719, 869, 893, 1071, 1350/56, 1746.
mut'a nikâhı: 974.
Mutarrif b. Kâhin: 841.
el-Mutayyabûn (bk. kokulular).
el-Mutevvekkil (halife): 996.
mutfak: 1110, 1878.
Mut'im b. 'Adî: 210, 1415.
el-Muttalib'ler (Benû): 100, 204, 1653.
el-Muttalib b. 'Abd Menâf: 734, 965, 1373.
el- Muttalib b. Esed: 1373.
el-Muvahhidûn: 586.
el-Muzdelife: 147, 1391. el-Meş'ar'ul-Harâm.
Muzeyne'ler: 709, 715, 728-31, 754, 792, 1074, 1815.
müezzin: 681, 1519, 1882.
müfettiş: 1262.
mühendis: 800 (bk. 1245).
mühür: 528, 533, 534, 547, 554, 622, 646,

818, 1360, 1781, 1788-9.
mü'minîn: 308, 1111.
münâfıklar: 945, 1131, 1484.
mürekkep, hokka: 649, 1225, 1231, 1237. 1267.
mürrüsâfî: 1596.
müsamaha: 349, 358/25 a, 1026, 1513.
Müttefik, ittifak: 709, (bk. 714), 716, 724, 736, 749 750, 753, 757, 759, 767, 769, 776, 779, 786, 801, 822, (bk. 851), 875, 879, 901-3, 935, 956, 1382, 1384, 1408, 1415, 1484.
Müttefik (Mekke): 767, Ahlâf.
Müttefik (Tâ'if): 822/17, Ahlâf.
müzisien, mûsikî, şarkı: 949, 1203, 1262, 1896.

— N —

Nabat: 486.
Nabatîler: 878, 1603, 1626, 1658, 1875.
Nabhân'lar: 948.
en-Nâbiğa el-Ca'dî: 800.
en-Nâbiğa en-Neccârî: 79.
Nabonidus, Nabûna'id: 981, 1014.
Nabukodonosor: 913.
Nâciye el-Eslemî: 764, 768, 770.
nâdî: 1229, 1350/21 musâmere.
en-Nadîr'ler (Benû): 334, 337, 351, 354, 361, 381, 398, 402, 414, 934, 948-9, 1009, 1652, 1713.
en-Nadr b. el-Hâris: 1315, 1734.
en-Nadr b. Kinâne: 463, 1373.
Nahle: 367, 409, 761, 774, 781, 808, 809, 846, 1368, 1392.
Nâ'ile (put): 136, 173, 475, 1392.
nakîb: 1350/31 1522.
Nakşibendî'ler: 1513.
na'leyn (bk. sandal).
Namâra: 1019.
namaz: 253, 356, 637, 656, 669, 671, 681, 723, 739, 753, 816, 817, 830, 843, 849, 880, 882, 894, 897, 1029, 1073, 1077, 1154, 1172,-81, 1192, 1245, 1246, 1505, 1619, 1620, 1622. 1649, 1702, 1703, 1838, 1851.
Napolyon: 40, 587.
Narbuda: 22, Hindistan.
en-Nasâr savaşı: 845.
nâsi', nese'e: 1290,, 1298, 1364, 1395, takvim, Kalammas.
nasîb: 1619 n.
Nâsır b. Ya'kûb: 586.
Nasr'lar (Benû): 571, 801, 875, 1593.
Nastâs: 395.
Nastûrâ (papaz): 113.
en-Nebît'ler (Benû): 358/10.
Nebît b. İsmâîl: 1357.
Nebîz (bk bira).
en-Necâşî: 42, 68, 117, 195, 200, 204. 415, 429, 478-, 524,539, 625, 650/b, 689, 736, 702/3, 14, 740, 741, 744, 1109, 1335, 1362, 1411, 1770, 1774, 1784, 1797, Habeşistan.
en-Neccâr'lar (Benû): 79, 323, 354, 358/8, ve 26, 939, 1350/31, 1881.
Necid: 381, 415, 486, 676, 773, 797, 808, 835, 845, 1063. 1071, 1129, 1222, 1364, 1587, 1589, 1593/h, 1600.
Necrân (Irak): 987, 1028.
Necrân (Yemen): 479, 485, 1000, 1019-28, 1360, 1525, 1544, 1549, 1613, 1661. 1673, 1685, 1782.
en-Nefrâvât: 797.
Negus (bk. Necâşi).
Nehd'ler (Benû): 1613.
en-Nehdîye: 175.
Nemrûd: 911, 1041, 1434.
Népal: 22.
Néron: 551, 1360.
en-Nesâ'î (muhaddis): 1110
neseb şeceresi: 463, 779, 1373.
nesî': 70 n., 456, 578, 607, 946, (bk. 979), 1289, 1290, 1297, 1298, 1364, 1371, 1395-7, 1596, 1661, 1885, takvim, kalammas.
Netât: 1593/j.
Nevfel b. 'Abd Menâf: 734, 750, 1373.
Nevfel b. 'Abd'il-'Uzzâ: 1373.
Nevfel el-Has'amî: 802.
nevfel b. Mu'aviye: 813.
nezîr: 852, 1889.
nezîr üryan: 1386.
Nib (dağı): 381.
Nicée: 566, 1299.
Nicéphore: 12, 544, 579.
nikâh: 69, 118-34, 633, (bk. 643-4), 659,

740, 744, 1059, 1085, 1100-15, 1835, kadın, Huvezvagdas, çok ve tek kadınla evlilik.
Nil: 912.
Ninova: 27, 418, 528, 547, 554, 597, 604, 688, 699, 702/9, 18, 806.
nişanlı: 1870.
Nitâsî: 1314.
niyet (hukukî): 1211, 1550.
Nizâm: 518.
Norveç: 1304, 1307.
Nöldeke: 532.
Nu'aym b. 'Abdillâh en-Nahhâm: 193.
Nu'aym b. Mes'ûd el-Eşça'i: 406, 850-1.
Nubeyh b. el-Haccâc: 101.
Nufâse'ler (Benû) 463, 473, Ehâbiş.
Nufâse b. Fervet'ud-Du'îlî: 696.
Nufeyse bt. Munye Umeyye: 122.
nüfûs: 331-2, 960, 969.
nüfûs sayımı: 332, 1506.
Nuh (Peygamber): 5/b, 218, 214, 253, 875, 923, 926 n., 927, 1022, 1041, 1434, 1478, İdris.
en-Nu'mân (? II.): 1224.
en-Nu'mân III.: 591, 592.
en-Nu'mân b. el-Munzir: 582, 589.
en-Nûr Dağı: 147, 1898.
Nusaybe Umm 'Umâre: 316
Nûşcân: 799, 1315.

— O —

Obaorin (bk. Fassassi)
ok: 711, 789, 810, 812, 817, 849, 852, 932, 1373, 1398, 1839.
okul: 323, 455, 1225, 1245, ve d., 1253, Suffa, eğitim.
okuma-yazma: 149, 193, 300, 339, 372, 589, 590, 646, 1103, 1219-25, 1247, 1257, kalem, eğitim.
Oman (bk. 'Umân).
On Emir ve Oniki Emir (bk. Evâmir-i Aşere).
ONU: 1288.
orman: 767, 1363.
Orta Asya: 22, 28, 39, Türkistan.
Orta Doğu: 911.
oruç: 356, 453, 498, 671, 1154, 1182-3, 1252, 1286, 1307, 1309, 1330, 1505, 1649, 1702, 1783.
Osmân (bk. Usmân).
Osmanlı İmp.: 182, Türkler.
oyuncak: 1200, (bk. 1839, 1874), futbol, spor, kürrek

— Ö —

ödünç: 449, 473, 756, 805, 1645, borç.
öğretim: 5/h, 1029, 1034, 1525, 1529, 1537, okul, eğitim.
öküz: 913, 1550, sığır.
ölçüler, tartılar: 1579, 1663-8, 1912, ticâret, çarşı, pazar.
Ölü Deniz: 93, 113, 927, 1000.
Ömer (II.) b. 'Abd'il-Azîz: 729, 1025, 1644.
Ömer (I.) b. el-Hattâb: 182, 190-4, 222, 287, 311, 312, 319, 327, 369, 391, 422, 508, 533, 559, 561, 572, 617/h ve n., 676, 726, 749, 805, 837, 894, 976, 987, 996, 999, 1019, 1025, 1028, 1032, 1101, 1103, 1130, 1203, 1225, 1373, 1378, 1483, 1484, 1490, 1520, 1544, 1555, 1563, 1565, 1568, 1571, 1577, 1613, 1626, 1633, 1635, 1636, 1639, 1645, 1666, 1707, 1716, 1717, 1745, 1748, 1769, 1781, 1787, 1831, 1837, 1886, 1896, 1910, 1920, 1921, 1934, 1935, 1940, 1943.
Ömer b. Ka'b: 1373.
Ömer b. Mahzûm: 1373.
örf-âdet: 958, 1492, 1497, (bk. 1538), 1543.
örfler: 1022, 1023, 1025, 1783.
örtü: 681, 748, 801, 1200 n. 1856, peçe.
öşür: 635, 642, 665, 748, 822/6, 825, (bk. 839), 871, 875, 880, 882, 899, 1023, 1032, 1356, 1421, 1593, 1594, 1596, 1603, 1613, zekât, vergi.

— P —

pabuç (bk. sandal).
Pâk: 926 n.
Pakistan: 1310.
Paline: 1350/3
pamuk: 1596.
pantalon: 1850
pantéon: 1392, put'lar.
papaz: 335, 988, 1021, 1022, 1023, 1026, 1231, 1544, 1046, 1049, 1411, Hıristiyanlık manastır.

papirus: 534
Paraklétos: 1051.
parfüm (bk. koku).
Paris: 517, 531, 587, 612, 623, 1301.
Par-mak: 882, 930, 1781.
Parsî'ler: 924, 1061. Mecûsi'ler, Zoroastrien'ler.
parşömen: 517, 531, 617, 646, 1128, 1781.
patrice: 119, 498, 552, 1360, 794.
patrik: 525, 527, 535, 536.
peçe: 503, 1117, 1596, 1856, 1838, 1850, 1856-71, (bk. 681).
Pervîz: 591, 592, 597.
Peygamber: 12 ve çok yerde.
peygamberlik mührü: 72, 1318, 1917, ve not.
el-Pezdevî: 1503.
Pharaon, Henri: 612, 615, 616.
phylarque: 648, 1411.
Pisagor: 591.
Planisphére: 1350/15.
Pléiades: 120.
Poliandri: 1079, nikâh.
poligami (polygynie): 1078-99.
posta: 1333.
postliminium: 443, 1709.
Protestanlar: 1046, Hıristiyanlık.
Prusya: 646, Almanya.
psikoloji: 1345.
Pulikesan II., (kıral): 22.
Pullava'lar: 22
put, putperestlik: 51, 95, 143, 144, 146, 153, 161, 169, 171, 172, 186, 196, 198, 207, 361, 441, 498, 637, 644, 655, 676, 748, 767, 774, 775, 801, 808, 817/5, 819, 831, 843, 846, 864, 874, 875, (bk. 877, 878), 882, 888, (bk. 898), 902, 903, 927, (bk. 982), 1015, 1046, 1056, 1063, 1087, 1156, 1198, 1358, 1389, 1392, 1393, 1394, 1427, 1434, 1591, 1600.

— R —

Rab'a: 1350/27.
er-Rab'a'lar (Benû): 721.
Rabat: 1526.
er-Rabaze: 382, 773.
Rabî'a'lar (Benû): 98, 670, 875, 1395, 1593/a, 1598.
Rabi'a el-Huzâ'î: 748
Rabî'a b. Muhâşin: 1413.
Râbiğ: 364, 460, 711, 752, 1035.
er-Râbiye: 1593/h, 1594.
Radley Rille: 194
Radvâ Dağı: 356, 721.
Râfi' b. Hadîc 346.
Râfî' b. Mâlik ez-Zurki: 1350/29
Rahmân el-Yemâme: 681. Museylime.
er-Rahmet Dağı (bk. Cebel'ur-rahme).
Rakika bt. Ebî Sayfî: 290.
Rakîm: 1350/3
Ramhiş Zubaymân: 486.
Ramle bt. el-Hâris: 681.
Ramses (firavun): 912, 920.
er-Rass: 1350/18.
er-Rassâsî, İsmâil: 702/6.
Ravda: 1350/6
râvî: 9, 1105, 1134-52.
râye: 1718, bayrak, sancak, 1338, 1372, 1587.
Rayta bt. 'Abd Menâf: : 465.
er-Recî: 395, 738.
refâde: 63, 1373, 1400, 1421, vergi.
Reich D.S.: 652, Rice.
Reinaud: 531.
resim: 441, 504, 1198, fresk.
Resûlullah: 471 472, 486, (bk. 490), 492, 497, 498, 508 519, 536, 547-50, 554, 555, 557, 564, 573, 574-87, 595, 598, 599, 612-27, 679-82, 720, 732-46, 762, 763, 870, 883, 891, 1074, 1109, 1423, 1489, 1852, 1767-70
Reşid Rızâ: 1643.
Reyhâne: 1117, 1124.
Reys b. Ğatafân: 1373.
Reyy: 591
Rezâh b. 'Adi: 1373.
ribâ: 137, 800, 822/19, 827, 936, 951, 1023, 1028, 1555, 1583, 1615, 1645.
Rice, D.S. (Reich): 625, 1014, Reich.
ridde: 671, 694, 698, 702/13, 904-10, 923, 1129.
Rifâ'a b. Samav'al: 957.
Rifâ'a b. Zeyd: 891.
Rille (bk. Radley Rille)
er-Riyâd: 676.
Riyah b. 'Abdillah: 1373, 1770.
Riye es-Suheymî: 885.

Robson: 517.
Robuam: 927.
Roma: 25, 544, 615, 747, 1140, 1221.
Roma hukuku: 544.
Romalılar: 25, 37, 48, 543, Bizans.
Rothstein: 593
RSO (dergi): 615.
er-Rufeyde (hastabakıcı sahâbiye): 1334, 1707.
rûh: 702 n.
er-Ruha'lar: 1036.
Rukânah (güreşçi): 190, 1877.
Rukayya (Hz. Peyg. kızı.): 503, 1100, 1102.
er-Rukbe: 807.
Rûm'lar: 25, 26, Roma'lılar.
Rusya: 1299, 1306.
rü'ya: 148, 1110, 1159, 1484, 1890.
Rckmans, J.: 697.

— S —

Sabâ (bk. Sebee).
Sabah gazetesi: 702/5
Sabbat: 261, 265, (bk. 406)
Sab'ay'lar: 981.
Sabiîler: 352, 902, 952, 1056, 1062.
Sabîr: 99, 750.
Sâbir b. 'Amr: 657.
Sâbit b. 'Amr: 680.
Sâbit b. Kays: 656, 957, 1934, 1935.
saç: 285, 1193, 1832.
Sa'd b. Ebî Vakkas: 83, 173, 178, 364, 712, 1250,1315, 1686 m, 1729, 1731, 1748.
Sa'd b. Bekr'ler (Benû): 71, 871.
Sa'd b. Heyseme: 318, 325.
Sa'd b. Kays: 779, 1373.
Sa'd b. Mâlik Ebu'l-Kanûd el-Ezdî: 1759.
Sa'd b. Mu'âz: 281, 956, 1000, 1686 m, 1734.
Sa'd b. Sehm: 1373.
Sa'd b. Sufayh: 384.
Sa'd b. Teym: 1373.
Sa'd b. 'Ubâde: 714, 1148, 1249, 1737, 1741, 1745, 1747, 1748, 1928.
Sa'd b. Zeyd-Menât: 1373.
Sa'd b. Zuhyân: 1373.
Sa'd-Huzeym'ler: 569, 870, 873, 899.
sadaka: 635, 637.
Sa'de bt. Kurayz: 313.
es-Safâ: 165, 182, 1105, 1350/13, 1366, 1383, 1390.
es-Safadi: 1074.
Safânah bt. Hâtim et-Tâ'iy: 863, 1566.
Safiyah (Ümm'ül-Mü'minîn): 974, 994, 1110, 1113.
Safiyah bt. 'Abd'il-muttalib: 1878.
Safiyah bt. Başşâme: 656.
es-Safrâ': 1071.
safran: 655, 1596, 1832, 1853.
Safvân: 742, 753.
Safvânlar: 1364.
Safvân b. Umeyye: 383, 395, 448, 449, 1373, 1540, 1643.
Sa'id b. el-'As: 195, 1613.
Sa'id b. Hilâl: 1141.
Sa'id b. Sufyân, er-Ri'lî: 795.
Sa'id b. Zeyd: 193.
Sâ'ide'ler (Benû): 354, 358/6 ve 28, 939.
es-Sa'îde (put): 874.
Sainte-Hélène: 40.
sakal: 1193.
Sakife: 1350/27.
Sakif'ler: 398, 437, 797-834, 857, 1003, 1256.
Sal' Dağı: 617/h., 1350/44
Salât'ul-Havf: 783/m
Sa'lebe'ler: 847-9.
Sa'lebe, (Médine) (Benû): 358/31.
Sâlim mavlâ Huzeyfe: 1545.
Samav'al b. Adiyâ: 983.
es-Samâve: 695.
es-Samhûdî: 507.
Samura b. Cundab: 1147.
San'â': 485, 698, 702, 905, 1506, 1593/g, 1549/9, 1596, 1598, 1770.
Sanâ bt. es-Salt: 796.
sancak: 1717 ve d., bayrak.
sancakdâr: 369, 388, 468, 770, 1373. 1403-4, 1717-66.
sandal: 994, 1853, 1873, 1880, na'leyn.
Sanésar: 22. Inde.
Sanguinetti, B.R.: 1009.
Santa Maria kilisesi: 504.
Sâre: 56 n.
sarık: 655, 1412, 1725, 1744, 1751, 1850.
Sâsân (Kıral): 1399.
Sâsânîler: 12, 588, 628, 664, 680, 688, 863, 1058, 1399.

satrap: 629, 799, 1315, merzubân.
Saül (bk. Tâlût).
Savârikîye: 773, 795.
Sayar: 1071.
Sayfî b. Hâşim: 965.
Schaeder: 536.
Schur: 56.
Schwally: 532, 533, 647.
Sebe: 486, 543, 914, 926, 1221, 1377, 1447, 1521, 1585.
sebzeler: 637, 673, 676, hubûbât.
Secâhî: 663, 683, 908.
seçim ve tâyin: 1251, 1465.
Sehm b. 'Amr: 1373.
Selem (put): 982 ve n.
Seleme'ler (Benû): 1245.
Seleme b. el-Ekva': 852.
Seleme b. Mâlik: 795.
Sellâm b Mişkâm: 381.
Selmâ: 861.
Selmân el-Fârsî: 701 ve n., 792, 994, 999, 1061, 1128, 1250, 1350/43, 1706, 1707.
es-Semayrâ: 905.
Semerkant: 39.
Semûd'lar: 186.
Sen Pol: 542, 1046.
Senet'ul-vufûd: 702/6,9.
Senîye el-Murre: 364.
Seniyye el-Vedâ: 301, 1350/44.
es-Serahsî: 411, 701, ve n., 967.
Serât: 384.
Serât Cemasp: 1585.
Sevde bt. Zem'a (Umm'ul-Mü'minîn): 314, 323, 506, 1101, 1350/35, 1868.
Sevr Dağı (Mekkee): 290, 293, 1350/3, 1898.
Sevr Dağı (Médine): 346.
Seyf b. Zî Yazan (Yaz'an): 489, 697, 1771.
Seyfullah: 432, 1823, Hâlid b. el-Velid (Allah'ın Kılıcı).
Seylan (bk. Sri Lanka).
Sézar, Jul: 1299.
Sezgin Fuâd: 1151 n
es-Sıddîk: 268, 1102, Ebû Bekr.
Sıffîn: 1721
sığır: 841, 930, 1626, 1679, koyun, kuzu.
sıtma: 962.
es-Sî: 808
Sibet (bk. Tibet).
Sibirya: 1309.
Sidret'ül-Müntehâ: 253, 255.
sifâre: 1373, 1423, elçi.
sikke: 1666-7.
silâh: 417, 552, 769, 949, 969, 984, 992, 994, 996, 1604.
Sinâ: 921, 922, 1065.
Sind: 18, 542, 1587, 1593/d. 1596, Pakistan.
sîre: 5, 1136.
Sirin: 529, 1118.
Sirme b. Murre: 774 n.
Sirme'ler (Benû): 846.
sirus: 526, 636.
Siti I., (kral): 912.
Slav'lar: 26.
Socinien'ler: 1046, Hıristiyanlık.
Solon: 342.
sosyal mukavele: 1428.
sosyal sigortalar: 337, 345, 1144, 1645.
sözde peygamber: 663, 904.
Sperber: 995.
sport: 800, 1369, 1876-8, at yarışları, futbol, kürrek, yüzme.
Sri Lanka: 1301.
Strabon: 1019.
su: 364, 562, 686, 726, 839, 882, 1074, 1250, 1363, 1372, 1373, 1436, 1587, 1697, 1845, 1902, kanal, bend.
Sûfe'ler: 1391.
Sufeyne: 773.
es-Suffa: 323, 1245-53, 1350/33, 39, 1845/5
Sufyân b. Hâlid el-Lihyânî: 419.
Sufyân b. Hâlid b. Nubayh el-Huzalî: 791 n.
Sufyân b. Nubeyh el-Huzalî: 761.
Suhâr: 47, 685, 1586, 1593/c, 1594, 1596, 1599.
Suhâr b. 'Abbâs: 675.
Suheyb er-Rûmî: 289, 1250.
Suheyl b. 'Amr: 427, 1415.
Suheyle bt. 'Ubeyde: 733.
es-Suheylî: 121, 323, 492, 503, 526, 586, 654, 681, 1378.
Suhraverdiye: 1513.
Sui'ler: 20.

suikast: 548, 558, 572, 597, 610, 698, 702, 760, 797, 885, 907, 909, 977.
Sukeyne bt. el-Huseyn: 1860.
es-Sukrân b.'Amr: 506, 1101.
Sulâfe bt. Sa'd: 389.
Suleym'ler (Benû): 45, 58, 398, 399, 437, 701, 773-96, 808, 844, 1071, 1074, 1626.
Suleymân Nedvî, Seyyid: 240, 263, 1469.
Sulmâ el-Hanefî: 677.
es-Sulsul: 893.
Sulsul b. Evs et-Temîmî: 1596.
Sumâle'ler: 102, 871.
Sumâme b. Usâl: 271, 415, 418, 679, 683, 906, 1566, 1812.
Sumâtra: 1309.
es-sumeyda: 1356.
Sumeyye: 315, 1315.
sunnet: (bk. hadîs).
Sunnî'ler: 1504, 1514.
sunu: 638, 831, 862, 1373, 1389, 1399, 1401, 1420.
Sûr: 1350/20
Surad el-Ezdî: 837.
Surâka el-Mudlicî: 297, 365, 726.
sûret: 1198 ve n, 1200 n.
Suriye: 24, 26, 41, 56, 92, 94, 112, 189, 299, 340, 365, 381, 398, 410, 415, 419, 453, 490, 493, 495, 543, 546, 549, 554, 719, 726, 734, 747, 856, 863, 875, 888, 911, 913, 996, 1015, 1134, 1269, 1269, 1309, 1360, 1411, 1490, 1544, 1585, 1587, 1591, 1607, 1635, 1666, 1780, 1812, 1845, 1900, 1903.
Suveybe (sütana): 70.
es-Suyûtî: 525.
Süleyman (Peygamber): 257, 264, 913, 921, 926, ve n., 927, 984, 1082, 1200, 1432, 1444, 1445, 1447, 1521, 1585, 1610, 1839.
sünnet (bk. hadis)
Süryâniler: 981.
süt: 144, 679, 681, 719, 885, 948.
süt-ana: 71, 74, 916, 1105, (bk. 1269, 1500).
süt kardeş: 70 n., 71., 183 n. (1081).
süvârî: 66, 297, 387, 406, 432, 737, 773, 790, 810, 847, 851, 852, 858, (bk. 1023), 1709, at.
süvari kumandanı: 446, 1373, 1394, 1405, süvâri.

— Ş —

eş-Şa'bi: 733, 1563.
eş-Şâfi'i: 1633, 1636, 1640.
şâir (bk. şiir).
Şakar: 1830
Şakk'ul-kamer (bk. Ayın yarılışı).
Şakk'us-Sadr (bk. Göğsün yarılışı).
Şamah'lar (Benû): 723.
Şâpûr II. (kral): 628.
şarap: 376, 486, 552, 681, 963, 1048, 1338, 1604, 1853.
eş-Şeddâh el-Kinânî: 1411.
Şehir-Devlet: 337, 342, 355, 415, 708, 935, 940, 946, 958, 1070, 1362, 1428, 1486, 1519, 1522, 1620, 1654, 1773.
Şehr b. Bazâm: 604, 698.
eş-Şe'mi: 508, 736, 1774.
Şéroéh (kral): 598, 606, 610.
eş-Sevkâni: 1642.
Şeybân'lar: 644.
Şeybân (Suleym) (Benû): 782.
Şeyheyn: 1350/44.
Şeymâ' (Hz. Peygamber'in süt kardeşi): 75, 815.
Şıhr: 1593, 1594, 1596.
Şi'a: 994, Şi'iler, Ehl-i Şi'a.
Şifâ' bt. 'Abdillâh: 144, 312, 1225, 1571.
Şi'b el-'Acûz: 959.
Şi'b Ebî Tâlib: 204.
Şi'iler: 460, 993, 996, 1514, Şi'a.
şiir, şâir: 10, 50, 545, 589, 591, 657, 667, 676, 680, 730, 773, 790, 800, 870, 949, 962, 983, 998, .1044, 1105, 1201, 1202, 1222, 1224, 1225, 1226, 1230 1232 1257, 1321, 1322, 1381, 1820, 1838.
Şikago: 1135.
Şu'lar 20
Şu'ayb (Peygamber): 923.
eş-Şu'ayba: 138, 452, 1422, Cidde.
Şubayb b. Kurre: 675.
Şucâ b. Vehb: 808.
eş-Şumeysî: 420, Hudeybîye.
Şurahbîl b. 'Amr: 548, bk. 558.

Şurahbîl b. Sa'd: 1136.
Şureyh: 1562, 1563, 1565.
eş-Şutaybe'ler (Benû): 358/33, 939.

— T —

Tâbat: 932, Médine.
et-Taberi: 15, 110, 133, 166, 283, 479, 489, 497, 507, 533, 557, 580, 598, 600, 605, 609, 610, 620, 694, 740, 906, 909, 949, 1034, 1074, 1261, 1391, 1572, 1637, 1795, 1906.
tabîb: 83, 186, 799, 1200, 1228, 1257, 1273, 1313-5, 1707, hijyen.
Tâbiha b. el-Ye's: 1373 metin dışı.
Tacik'ler: 861, Ta-Şî, Arablar.
taç: 33, 680, 694, 726, 778, 1360.
Tağlemeyn: 878
Tağlib'ler: 544, 664, 877.
tahkîm: 67, 337, 491, 653, 657, 800, 956, 1226, 1411, 1412, 1517, 1519, 1524, kazâ
Tahrîc ed-dalâlât: 1526.
tahsildar: 1519, 1522, 1530, 1535.
Tâ'if: 11, 33, 44, 58, 68, 98, 110, 209, 210, 214, 274, 340, 367, 523, 560, 590, 751, 774, 782, 797-835, 857, 907, 914, 923, 1003, 1024, 1315, 1316, 1373, 1392, 1411, 1415, 1586, 1664, 1706, 1723, 1809, 1817, 1848.
takdim (bk. sunu).
takvim ve tarih: 70 n., 400 n., 487, 578, 759 n., 781 n., 1289, 1299, 1395, 1662, (bk. 1781, 1885-7), basl, nesi'.
Talha b. Ebi Talha: 1373, 1734.
Talha b. 'Ubeydallâh: 173.
tâlih oyunu: 1099, 1215-8, 1373, 1876.
tâlimat: 1509, 1519.
Talk (Sahâbi): 1350/32.
Tâlût: 913, 926, n., 1011, 1442, 1444, 1473, 1521.
tamburin: 302, mûsikî.
Tampon devlet: 542, 588.
Tansar: 588
tarafsızlık: 411, 420, 423, 543, 543, 544, 716, 747, 855, 968, 1357, 1512
tarak: 529
tard ve hal': 204, 207, 213, 549, 730, 1384, 1415
Târik b. Suveyd el-Hadramî: 1338
tasavvuf (bk. 1157-62, 1252)
Ta-Şi: 542, 588, 861, Arablar
Taşî Lama: 542
Taşkent: 1133
taşlama: 456, 1009
Tatar'lar: 20
Tayba: 932, Médine
tayfa: 1016, denizci
tâyin (bk. seçim)
taylasân: 964, elbise
Tayy'lar: 69 n., 542, 562, 588, 861-4, 875, 948, 1018, 1593/a, 1596 1749
Tazi'ler: 542, 588, 861
teaddüdü zevcât (bk. poligami)
Tebûk: 225, 511, 549, 560, 565, 566, 569, 570, 571, 572, 635, 719, ,743, 771, 794, 869, 882, 897, 985, 986, 990, 1002, 1022, 1037, 1350/56, 1750, 1775, 1784
tecessüt: 153
• tefsîr (hukûkî): 1508
tek kadınla evlenme: 1079, 1097, 1100, nikah
Tek oğul: 926 n
Tekvîn 930, 1013, Tevrat
Temai: 981, Teymâ
Temîm'ed-Dâri: 594, 1016.
Temîm b. Esed el-Huzâ'i: 771.
Temîm b. Murr'ler: 45, 630, 631, 653-63, 667, 683, 702, 772, 793, 858, 875, 906, 1024, 1074, 1226, 1249, 1364, 1373, 1391, 1593, 1606, 1891
Tencere Taşları: 779, 797, 844, 961
Ten'im: 395, 1368
Tenûhi'ler: 1794
et-Terâtib el-idârîye: 1526
tercüman: 593, 595, 701 n, (bk. 1265), 1707
tereyağı: 681, 1793
Tesellîci: 151, Paraklétos
Teslîs: 1053, 1054, 1444
Tesniye: 566, 830, 956, Tevrat.
teşrî etmek: 1492-1510, hukuk.
Tevrat: 265, 525, 913, 923, 927, 928, 929, 940, 972, 1007, 1009, (bk. 1012, 1013), 1022, 1040, (bk. 1042), 1044, 1046, 1164, 1473, 5/a, 922, 928, 1009, 1040, 1049, 1127

Teym Dağı: 346
Teym b. Murre'ler (Benû): 100, 767, 1102, 1373, 1945 ve n
Teym er-Rebâb'lar: 1318
Teymâ: 914, 923, 980-7, 1014, 1586
Théodorite: 544
Théopdose I.: 551, 1360
Théophane 12, 579, 597
tıraş: 1832, hac
Ti'ang'lar: 20
Tibet: 20, 23, 542
ticâret ve tüccar: 59, 69, 107, 132, 205, 276, 289, 334, 362, 385, 423, 495, 542, 597, 668, 685, 734, 738, 798, 822/13, 875, 936, 959, 977, 1003, 1032, 1065, 1229, 1269, 1360, 1065, 1229, 1269, 1360, 1584, ve d., 1612, 1645, 1782, kervan
Tiglat-Pileser III.: 981
Tihâme: 486, 766, 1071, 1378,
tilâvet: 1248, 1262, 1838.
et-Tirmizî: 610, 1263, 1795
Titus: 913
Togan Z.V.: 591
Topkapı müzesi: 1783
totem: 877
tozloştırma: 1501, 1589
Tubba': 1448
Tufan: 218, 926 n., 1350/13
et-Tufeyl b. 'Amr ed-Devsî: 272, 836
Tulayha el-Esedî: 859, 905, 908
Tumâdir bt. el-Asbağ: 879
Tung Yabgu: 591
Tunis: 1526
Turaba: 808
Turayf el-'Enbâri: 1596
tuzak: 769, 853, 890, 894.
Türk'ler: 23, 1315, 1363, 1544
Türkistan: 23
Türkiye: 542, 613, 1133, 1301, 1555, Osmanlı, İstanbul
Twitchell: 729

— U, Ü —

'Ubâde b. es-Sâmit: 1247, 1254
Ubey b. Halef: 102, 360
Ubey b. Ka'b: 635, 1131, 1132, 1255, 1262
'Ubeyd b. Yâsır b. Numeyr: 896, 990.
'Ubeyd Zâkânî: 998
'Ubeydallâh b. Cahş: 506, 1109
'Ubeyde b. el-Hâris: 364, 711, 733, 1104, 1727
Ubnâ: 572
Udd b. Tâbiha: 1373
Uhayha b. el-Culâh: 65, 338, 1872
el-Uhdûd: 481, 485, 1019
Uhud: 177, 226, 335, 386-94, 396, 397, 402, 409, 432, 446, 468, 474, 512, 669, 735, 751, 807, 849, 851, 932, 944, 959, 1017, 1103, 1105, 1385, 1392, 1408, 1484, 1694, 1707, 1719, 1720, 1721, 1737, 1738, 1823, 1873, 1890, 1903, 1904
'ukaaab: 1718, bayrak
el-'Ukayra: 984
'Ukâz: 47, 77, 83, 145, 204, 475, 590, 653, 797, 800, 801, 822/9, 827, 846, 916, 1226, 1396, 1413, 1421, 1593/i, 1594, 1596, 1600, 1606
'Ukba b. 'Amir: 1131
'Ukba b. Ebî Mu'ayt: 176
Ukeydir b. 'Abd el-Melik: 398, 570, 743, 875, 878, 879, 882, 883, 884, 1593/a, 1597, 1781, Dûmet'ul-Cendel
'Ull îye: 1350/36
'Umân: 18, 59, 493, 588, 610, 637, 678, 685-94, 701, 702/1, 4, 5, 6, 8, 12, 14, 747, 875, 908, 914, 1004, 1060, 1071, 1259, 1335, 1525, 1587, 1596/c, 1599.
'Umârah b. el-Velîd: 1599
Umeyme bt. 'Abd el-Muttalib: 57, 1105
'Umeyr b. Sulmâ: 677
'Umeyr b. Vehb: 383
Umeyye b. 'Abd Şems'ler (Benû): 55, 754, 1109, 1373, 1403, 1721, 1770
Umeyye b. Ebi's-Salt: 145, 1003
Umeyye b. Halef: 1373, 1680
Umeyye b. Zeyd'ler (Benû): 959
Umm 'Amr el-Gifârîye: 949
Umm Cemîl: 166
Umm Eymen: 79, 81, 95, 323, 1106, 1124, 1350/25
Umm Habîbe (Umm'ul-Mü'minin): 314, 415, 436, 504, 506, 740, 1109
Umm Hakîm bt. 'Abd el-Muttalib: 69

Umm Hâni' bt. Ebî Tâlib: 730
Umm Harâm: 1878
Umm Kırfe Fâtima: 845, 853, 905, 908
Umm el-Kurâ: 48, 1366, Mekke
Umm Külsûm: 323, 110
Umm Ma'bed: 298, 751
Umm el-Mesâkin: 1104, Zeyneb bt. Huzeyme
Umm'ul-Mü'minîn: 306, 1087, 1100-19
Umm Selem: 324, 504, 512, 669, 1105.
Umm Suleym: 1878, (bk. 812)
Umm Şerîk: 310
Umm 'Ubeys: 175
Umm 'Umâre: 316, 390, Nusayba
ummî: 633, 922
un: 486, 676, 1063, 1849
Uneyse: 79
uniforma: 1705
Unitarist'ler: 1046, Hıristiyan'lık
Ur: 542, 588
'Urana: 760
el-'Ureyd: 381, 935, 959
'Ureyd'ler (Benû): 935, 959, 1527
'Ureyne'ler: 885
uruc: 214, mi'râc
'Urve el-Bâriki: 1679
'Urve b. Mes'ûd: 807, 817, 831
'Urve er-Rahhâb: 785, 797
'Urve es-Sa'âlik: 962
'Urve b. el-Verd: 949
'Urve b. ez-Zubeyr: 603, 606, 607, 1136, 1321
Usâme b. Zeyl: 572, 771, 1752, 1903
Usaybuht: 631, 702/10
'Usayya'lar (Benû): 790, 795
Useyd b. Hudayr: 281, 1737, 1748, 1930, 1935
'Usfân: 754, 1071
'Usmân b. 'Abd ed-Dâr: 1373
'Usmân b. 'Affân: 5/f n., 173, 195, 225, 313, 369, 419, 428, 471, 503, 561, 843, 1025, 1100, 1103, 1131, 1132, 1133, 1306, 1555, 1570, 1784, 1789
'Usmân b. el-'As es-Sakafî: 830
'Usmân b. el-Huveyris: 119, 553, 1360, 1387, 1771, 1794
'Usmân b. Talha: 1373, 1742
el-'Uşeyre: 346, 726
'Utârid et-Temîmî: 654, 656
'Utbe b. Ğazvan: 364, 711
'Utbe b. Rebî'a: 186, 187
Utum'ud-Dihyân: 1350/46
Uvâl: 628, Bahreyn
Uvaym b. Sâ'ide: 1932
Uyeyne b. el-Hısn el-Fezârı: 398, 845, 851, 852, 855, 857, 878, 1636, 1643
Uzaël: (bk. Uzeyr)
Uzak Doğu: 542
Uzeyir (Peygamber): 1012, 1013, 1036
'Uzre'ler: 727, 868, 870, 874
el-'Uzzâ (put): 196, 198, 775, 778, 780
Ümid Burnu: 542
üzüm: 367, 486, 806, 832
üzüm bağı: 806, 813, 822/18, 825, 829, 835, 984, üzüm

— V —

Vacc: 340,800, 822/5, 823, 1315.
Vacca, Virginia: 538
Vâdi'il-Kurâ: 853, 855, 870, 914, 923, 987, 985, 1071, 1586
Vâdi Nahle: 1368
el-Vâhidi: 335.
vahiy: 8, 153, 155, 157, 1162-4, 1238, 1469, 1484, 1507
Vahiy metlû ve gayr metlû: 1507
Vâ'il'ler (Benû): 843
Vajda, Georges: 56 n., 612.
el-Vâkıdî: 13, 95, 578, 602, 608, 683, 754, 756, 759, 909, 1136
vâli: 444, (bk. 640), 671, 1490, 1550, 1555. 1577, 1599, 1677
Varaka b. Nevfel: 69 n., 119, 124, 154, 162, 307, 1015, 1227
vasiyet: 456, 974, 1110, 1209, 1218, 1614, 1652, 1711, 1784
Vebere'ler (Benû): 874
Vedâ Haccı: 5/f, 455-60, 1350/57, 1686 M
Vedâ Hutbesi: 455-6, 1146, 1214, 1350/57, 1550, 1598
Vedd (put): 875, 878
Veddân: 365, 714
Vehb b. 'Abd Menâf: 775
Vehb b. Huzeyfe: 1373
Vehb b. Munebbih: 1136
Veî'ler: 20

el-Velid b. el-Muğire: 384, 1373, 1411
Veliyyullâh ed-Dihlevî: 258, 1176
Verd b. 'Amr b. Madaş: 870
Verd b. Mirdas: 870
vergi: 543, (bk. 635-6), 673, 690, 840, 63, 397, 453, 633, 635, 656, 701, 841, 772, 792, 858, 864, 882, 889, 994, (bk. 1023), 1074, 1519, 757.
Vesime: 680
el-Vetir: 434, 769
véto: 1482
vezin: 1222, şiir
Vihriz: 489, 697, 1593
Viyana: 485
volkan: 340
Vu'lar: 20

— W —

Wellhausen: 343, 673
Wensinck: 956
Wiet Gaston: 539
Worcester: 1552 n
Wüstenfeld: 646

— Y —

Ya'fur: 486
yağ: 930
yağma: 171, 363, 863, 868
yağmur: 562, 672, 673, 848, 858, 1579, 1886, 1896
Yağûs: (put): 835
Yahudi'ler: 57, 68, 93, 265, 276, 301, 323, 334, 339, 343, 345, 347-54, 358, (24-38, 44-5), 381, 387, 398, 406, 414, 423, 479, 544, 565, 568, 634, 637, 641, 644, 687, 701, ve n., 786, 800, 811, 828, 878, 902, 903, 911-1014, 1019, 1022, 1056, 1230, 1484, 1486-7, 1542, 1553, 1603, 1696, 1706, 1781, 1800, 1814, 1833, 1873, 1879, 1909
Yahudi'lik: 634, 888, 949, Yahudi
Yahvé: 1053
Yahyâ: (Peygamber) 253, Jean-Baptiste
Yahyâ b. Sa'id b. Ebân: 1136
Yâkûb (Peygamber): 218, 257, 556, 911, 927, 930, 1329, İsrâ'il
el-Yâ'kûbî: 15, 548, 557, 591, 620, 1131, 1400, 1781, 1794
Yâ'kûbî'ler: 1544, Hıristiyan'lık
Yakza b. Murr: 1373
Yalancı Peygamber (bk. Sözde Peygamber)
Yanbû: 95, 171, 297, 709, 721, 729, 1586
yatakhane: 1249
Yed'ad: 697 n
Yedi Uyur (Ashâb-ı Kehf): 1350/3
Yelemlem: 791
el-Yemâme: 415, 418, 580, 676, 677, 679, 681, 1129, 1586, 1587, 1593/j, 1600, 1812, 1821
Yemen: 29, 34, 42, 59, 68, 109, 138, 201, 272, 364, 446, 455, 463, 478, 479, 482, 483, 484, 485, 489, 493, 543, 551, 589, 598, 604, 605, 610, 697-702, 734, 747, 771, 797, 802, 817, 875, 905, 914, 1004, 1019, 1023, 1034, 1067, 1071, 1135, 1145, 1222, 1230, 1254, 1261, 1335, 1357, 1360, 1361, 1395, 1399, 1422, 1431, 1447, 1499, 1525, 1549, 1585, 1586, 1588, 1591/a, 1596, 1599, 1608, 1610, 1612, 1626, 1751, 1770, 1788, 1795, 1812, 1820, 1855
yemin (bk. nezir)
Yeni İstanbul (gazetesi): 613 n
el-Ye's b. Mudar: 1373
Yesâr: 514, 781
Yesâr b. Mâlik: 801
Yesrib: 358, 583, 932, 1588, Medine
yetim: 1651.
Yezîd b. Ebî Habîb: 598
Yezîd b. Ebi Sufyân: 985, 1635
Yezîd b. Kebşe: 486
Yezîd b. et-Tufeyl: 1033
Yezîd b. Zem'a: 1373
yılan: 1184, 1891
yıldız ve nucûmiyât: 1062
Yom Kippur (bk. Kippur)
Yuhanna b. Ru'be: 566
Yumn: 855
yumurta: 681, 1169
Yunanistan: 57, 485, 525, 536, 542, 583, 588, 697 n., 1044, 1118, 1223, 1441, 1422, 1603 1635.
Yûnus (peygamber): 806

Yûnus (muhaddis): 1642
Yûsuf (peygamber): 218, 253, 911, 927, 1329, 1377, 1432, 1435, 1521, 1567, 1573, 1890
yüzme: 79, 508, 1262

— Z —

Zafâr: 1067
Zafar'lar (Benû): 846
Zâkân'lar (Benû): 998-1001
Zam'a b. el-Evsed: 1373
Zardès: 591
Zât A'şâş: 753
Zât Aştât: 656
Zât Atlâh: 719, 1771
Zât el-Ceyş: 346
Zât er-Rikâ': 783 m, 849, 1071
Zât es-Salâsil: 893
ZDMG (dergi): 625, 626, 646, 651
Zebîd: 103, Zubeyd
zehir: 1913
zekât: 637, 642, 669, 671, 723, 753, 754, 792, 817, 819, 880, 897, 905, 1032, 1032, 1038, 1074, 1154, 1185, 1286, 1290, 1307, 1505, 1613, 1619-62, vergi, sadaka
Zekeriya (peygamber) (Jean-Baptist'in babası): 927
Zeki Velidi Togan (bk. Togan, Z.V.)
Zemzem kuyusu: 56, 66, 146, 172, 1350/13, 1353, 1363, 1372, 1399, 1426
Zencî oyunu: 1866, spor
Zendverd: 1228 n., 1315
Zerdüşt (bk. Zoroastre)
Zeyd b. 'Amr b. Nufeyl: 95, 145, 146 n., 888
Zeyd b. Hârise: 134, 162, 171, 210, 323, 382, 558, 572, 578, 787, 870, 1106, 1124, 1746, 1945
Zeyd el-Hayl (: el-Hayr): 862
Zeyd-Menât b. Temîm: 1373
Zeyd b. Sâbit: 1129, 1131, 1132, 1262, 1265, 1489, 1781
Zeyneb (peyg. kızı): 385, 1100
Zeyneb bt. Ebî Seleme: 1105
Zeyneb bt. Cahş (Ümm'ül-Mü'minîn): 106
Zeyneb el-Evdîye: 1322
Zeyneb bt Huzeyme (Ümm'ül-Müminîn) 1104, 1111
Zeynî Dahlân: 578
zeytin ağacı: 1065
Zeytin Dağı: 1065
z-h-m (valiz): 1104 n
zırh: 334, 449, 959, 999, 1023
ez-Zibrikân b. Bebr: 655, 656, 657, 906
ez-Zibrikân ed-Damrî: 733
Zilme: 1225
Ziml (:zemîl): 845, 905
Ziml b. 'Amr: 870
zinâ: 456, 681, 706, 719, 817/6, 875, 1009, 1079, 1225, 1593/a, Fuhuş
zînet eşyaları: 686, 834, 949, 961, 1575, 1627, 1654, 1850
Zinnîre: 175, 315, 1329
ziraat: 809, 829, 935, 970, 1490, 1587, 1588, 1626, 1632
zirnâh : 486
Ziyâd b. Cahûr el-Lahmî: 594
Ziyâd b. Ebî Sufyân: 1707
Zonaras: 12, 555, 583
Zoroastre, zoroastrianizm: 51, 591, 702/ 12, 1057.
Zû Amr (yer adı): 783, 783 m., 847
Zû 'Amr: 1006
Zu'l-A'vâd: 1413
Zu'l-Fekâr (Hz. Ali'nin kılıcı): 782
Zu'l-Ğusse b. el-Husayn: 1029, 1032
Zu'l-Halasa (put): 835 n
Zu'l-Himâr: 363, 702, ve n., 905, el-Esved el-'Ensî
Zû Kaar: 45, 591, 611, 702, 702/9
Zû'l-Karneyn: 1360, 1960
Zû'l-Kasse: 783
Zû'l-Kıyât: 486
Zû'l-Keffeyn (put): 837
Zû'l-Kifl (peygamber): 1065
Zû'l-Kulâ: 1006
Zû'l-Labâ (put): 630
Zû'l-Mecâz: 47, 1421, 1593, 1594
Zû'l-Medrah: 486
Zû'l-Merve : 430, 723
Zû'l-Mu'ân: 486
Zû Nuvâs: 479, 482, ve n., 923, 983, 1019, 1770
Zû Reydân: 486
Zu's-Surâb: 486.
Zu't-Tâc: 680, 694, 778

Zu'l-'Uşeyre: 1733
Zû Zinbûr: 486
Zubâb: 1350/44
Zubeyd'ler: 103
Zubeyde su yolu: 1363
Zubeymân: 190
ez-Zubeyr b. 'Abd'il-Muttalib: 98, 1372
ez-Zubeyr b. el-'Avvám: 173, 501, 1777, 1928.
Zubyân b. Bağîd'ler: 797, 1373
Zuheyr (şâir): 1601
Zuhéyr b. el-Hamâse: 837
Zuhl'ler (Benû): 684
Zuhre'ler (Benû): 100, 290, 369, 767, 1373, 1411
ez-Zuhrî: 598, 1022, 1136, 1642
ez-Zulla: 1246, Suffa
Zur'a'lar (Benû): 721
Zurk: 487 n

BİBLİYOGRAFYA

Abd'ur-Razzâk ibn Hemmâm, *el-Musannaf* (11 cilt) Beyrut 1970 (10. cildin ikinci yarısı ile 11. cild'in tamamında Ma'mar'ubn Râşid'in eseri neşredilmiş bulunuyor)

Ağanî (bk. İsbehânî)

Alî, A. H. ve Vidyarethi, *Muhammed in Parsi, Hindû and Buddhist Literature,* Hindistan

Alî Dédé (öl. 1007), *Muhâarât'ul-Evâ'il Kahire* 1300

Aliyy'ul-Kaarî (öl. 1014), *Mirkaat Şerh'il-Mişkât,* Kahire 1309

Alî el-Muttaki (öl. 975), Kenz'ul-Ummâl, Haydarabad 1311 (Atıflar cilt ve hadîs sırasına göredir.

el-Aynî (öl. 855), *Ummed'ul-Kaari' fi Şerh'il-Buhâri* Kahire

el-Azrakî (öl. 219), *Ahbâr Mekke,* Leipzig 1855

* * *

el-Bağdâdî (öl. 1093), *Hızânet'ul-Edeb* Kahire

Becker, C. H., *Papyri Schott-Reinhardt*

el-Bekrî (öl. 487) *Mu'cem Mâ'sta'cem,* Kahire

el-Belâzurî (öl. 279), *Ensâb'ul-Eşraf* (el yazması: İstanbul Reîsûlküttâb Ktb., 2 cilt halindedir.) 1. cilt neşredilmiştir, Kahire 1959

el-Belâzuri (öl. 279), *Ensâb'ul-Eşraf* (el yazması: İstanbul Reîsûlküttâb, tercümeleri vardır)

el-Belhî Ebû Zeyd, (bk. Mutahhar'ubn Tâhir)

Benveniste, *Les maes dans l'ancien Iran,* Paris 1938

el-Beyhakî, *Delâ'il'un-Nubuvve* (el yazması: İstanbul, Köprülü Ktb. No: 285, 286, C. 1, 2, 4; Topkapı Sarayı Ktb. bir el yazma)

el-Beyhakî (öl 458), *es-Sunen'ul-Kubrâ,* Haydarabad 1344 (10 cilt)

el-Bîrûnî (öl. 440), *el-Cemâhir fî Ma'rifet'il-Cevâhir,* Haydarabad 1355

Biachère, R., *Coran,* Paris 1949-51 ve 1957

Bréhier, L., *Les institutions de l'empire Byzantin,* Paris 1949

Bréhier, L., *Vie et Mort de Byzance,* Paris 1948

Bretschneider, E., *On the Knowledge possessed by the Ancient Chinese of the Arabs,* Londra, 1871

Broomhall, Marshall, *Islam in China*

el-Buhârî, Abd'ul-Aziz (öl. 730), *Keşf'ul-Esrar Şerh'il-Pezdevî,* Kahire

el-Buhârî (İmâm) (öl. 256) *es-Sahîh* (Atıflar, Kitap ve Bab sayısına göredir)

el-Buhârî (İmâm) (öl. 256) *Te'rî h'ul-Kebîr,* Haydarabad 1360 v.d.

Buhl, F., *Das Leben Mohammeds,* Leipzig 1930

* * *

Caetani, L., *Annali dell'Islam,* Milano 1905

el-Câhiz (öl. 255), *el-Beyân ve't-Tebyîn,* Kahire

el-Câhiz (öl. 255), *Fadl Hâşim alâ Abd Şems* (Sendûbî neşri: Rasiâ'il adlı eserdedir), Kahire 1352

el-Câhiz (öl. 255), *er-Risâlet'ul-Osmâniyye* (el yazması, İstanbul, Köprülü Ktb.) Kahire

el-Cahşiyârî (bk. el-Cihşiyârî)

Cantineau, J., *Inventaire des inscriptions de Palymre, Beyrut 1931*
Casanova, Mohamed et la fin du monde, Paris 1911
Christensen, *L'Iran sous les Sassanides,* Paris 1936
el-Cihşiyârî (öl. 331), *Kitâb'ul-Vuzerâ,* Viyana 1926
Code Justinien (İmparator)

* * *

Dahlân, Ahmed Zeynî (öl. 1304), *es-Sîret'ul-Muhammediyye v'el-Âsâr'un-Nebeviyye* Kahire 1293 (2 cilt)
ed-Dârimî (öl. 255), *Sunen* (atıflar, Kitab ve Bâb sırasına göredir)
de Goeje, *Mémoire sur la conquete de la Syrie,* Leyden 1900 (II. neşir)
Desvergers, N., *L'Arabie,* Paris 1847
Dictionnaire de la Bible (F. Vigouroux neşri), Paris 1912 (4 cilt)
Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques, Paris
ed-Dihlevî (bk. Veliyyullah)
ed-Diyarıbekrî (öl. 990), *Te'rîh'ul-Hamîs,* Kahire 1289
Dorman, H.G., *Towards Understanding Islam,* Newyork 1948

* * *

Ebû Dâvûd es-Sicistânî (öl. 275 H.) *Sunen* (Atıflar Kitab ve Bâb sırasına göredir)
Ebû Hayyân (öl. 745), *Tefsîr Bahr'il-Muhit* (8 cilt), Kahire 1328
Ebû Nu'aym (öl. 430), *Delâil'un-Nubuvve,* Haydárabad 1320
Ebû Ubeyd el-Kaasım ibn Sellâm (öl. 224), *el-Emvâl,* Kahire 1353 (Atıflar Hadîs, yani paragraf sayısına göredir)
Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (öl. 458), *el-Ahkâm'us-Sultâniyye,* Kahire 1357
Ebû Yûsuf (öl. 182), *Kitâb'ul-Harâc,* Kahire 1302 (Fransızcaya tercüme eden: Fagnan)
Emvâl (bk. Ebû Ubeyd)
Encyelopaedia Britannica

* * *

el-Fâkıhî (öl. 272), *el-Muntakaa fî Ahbâr Umm'ul-Kurâ,* Leipzig 1859
el-Fâsî (öl. 832), *Şifâ'ul-Ğarâm fî Ahbâr'il-Beled'il-Harâm,* Leipzig
el-Fetâvî el-Hindiyye (yahut el-Âlemgîriyye), Kahire

* * *

Gaudfroy-Demombynes, *Mahomet,* Paris 1957
Gerland, E., *Die persische Feldzüge des Kaisers Heraklius,* Leipzig
Glaser, E., *Zwei Inschriften* (Vorderasiatiche Gesell., 1897 içinde neşredilmiştir)
Goeje, de (bk. de Goeje)
Goldziher, I., *Die orientalischen Religionen* (Kultur der Geğenward)
el-Ğuzûlî (öl. 815), *Matâli'ul-Budûr,* Kahire 1299-1300 (2 cilt)
el-Hâkim, *el-Mustedrek,* Haydarabad/Dekkan 1334-42 (4 cilt)
el-Halebî (öl. 1044), *İnsân'ul-Uyûn fî Sîret'il-Emîn el-Me'mûn,* Kahire
el-Hamdânî (öl. 334), *Sıfat Cezîret'il-Arab,* Leyden 1884
Hamidullah, M. (1326 doğ.), *Corpus des Documents,* Paris 1935
Hamidullah, M., *Documents sur la Diplomatie musulmane à l'époque du Prophète et des Khalifes Ortodoxes,* Paris 1935
Hamidullah, m., *Hz. Peygamberin Savaşları* (S. Tuğ tercümesi), İstanbul 1972 (II. neşir)
Hamidullah, M., *Muslim Conduct of State* (K. Kuşçu tercümesi: İslâmda Devlet İdâresi, İstanbul) Lahore 1973 (VI. neşir)
Hemidullah, M., *The Prophet's Establishing a State and his Succession.* Haydarabad/Dekkan 1986

Hamidullah, M., *Six Originaux des Lettres Diplomatique du Prophète de P'Islam* Paris 1985
Hamidullah, M., *el-Vesâ'ik'us-Siyâsiyye,* Beyrut 1969 (III. neşir)
Hassân'ubn Sâbit, *Dîvân,* Leyden 1910
el-Hatîb'ul-Bağdâdî (öl. 463), *Takyîd'ul-İlm,* Dimaşk
Hz. Peygamberin Savaşları (bk. Hamidullah)
Hammân'ubn Munebbiin (öl. 101), *Sahîfe li Ebî Hureyre* (K. Kuşçu İst.) ve t. Koçyiğit tercümesi (Ank.), Dimaşk 1372 (İng. tercüme Haydarabad 1961)
Heyd, W., *Histoire du commerce du Levant au moyen-age,* Leipzig 1885-6
Hitti, Ph. K., *History of the Arabs,* (S. Tuğ tercümesi, İst. 1980-81) Londra. 1951

* * *

İbn Abd'il-Berr (öl. 463), *el-İsti'âb,* Haydarabad 1309(Atıflar hayat hikâyeleri sırasına göredir.
İbn Abd'il-Hakem (öl. 257), *Futûh Mısr,* Leyden 1922
İbn Abd Rabbih (öl. 327), *el.-İkd'ul-Ferid,* Kahire 1293 (3 cilt)
İbn Asâkir (öl. 571), *Te'rîh Dimaşk,* Dimaşk 1371 ve d. (keza I. neşir)
İbn'ul-Cevzî (öl. 497), *el-muctebâ min'el-Muctenâ* (el yazması, İstanbul Ayasofya No. 3395; Kahire'deki bir fotokopisinden istifâde edilmiştir)
İbn'ul-Cevzî, *el-Vefâ bi Ahvâli'l-Mustafâ,* Kahire 1386/1966
İbn Dureyd (öl. 321), *el-Iştikaak,* Leyden 1853
İbn Ebî Dâvûd (öl. 316), *Kitâb'ul-Mesâhif,* Leyden 1937
İbn Ebî Usaybi'a (öl. 668), *Uyûn'ul-Enbâ' fî Tabakaat'il-Etıbbâ* (fransızca tercümesi: Sanguinetti)
İbn Ebî Zerr (öl. 726), *el-Enîs'ul-Mutrib bi'r-Ravd'il-Kırtâs,* Fas (Fes) 1301
İbn'ul-Esîr, İzz'ud-Dîn (öl. 630), *el-Kâmil,* Leyden 1862-76
İbn'ul-Esîr, Izz'ud-Din (öl. 630), *Usd'ul-Ğabe,* Kahire 1280
İbn'ul-Esîr, Mecd'ud-Dîn (öl. 606). *en-Nihâye fî Ğarîb'il-Hadîs,* Kahire
İbn Fadl'ullah (bk. Umarî)
İbn'ul-Ferrâ (öl. ykl. 426), *Rusul'ul-Mulûk,* Kahire 1366
İbn Habîb, el-Bağdâdî (öl. 245), *el-Muhabbar,* Haydarabad 1361
İbn Habîb (öl. 245), *Muhtasar Cemheret'il-Ensâb* (el yazması, İstanbul Râgıb Paşa Ktb., No. 999)
İbn Habib (öl. 245), *el-Munammak,* Haydarabad-Dekkan 1964
İbn Habîb (öl. 245), *Nakaa'id Cerîr v'el-Ferazdak,* Leyden
İbn Habîb (öl. 245), *Ummuhât'un-Nebî,* Bağdad 1950
İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852), *Feth'ul-Bâri'.* Kahire
İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852), *el-İsâbe fî Temyîz'is-Sahâbe,* Kalkütta 1856
İbn Hacer el-Askalânî, *el-Metâlib'ul-Âliye* (4 cilt), Kuvvet 1393/1973
İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852), *Tezhîb'ul-Tezhib,* Haydarabad 1348 (atıflar, hayat hikâyesi sırasına göredir)
İbn Hanbel (öl. 241), *Musned,* Kahire 1313, Kahire 1368 (yeni neşirde atıflar, Hadîs sayısına göredir)
İbn Hazın (öl. 456), *Cevâmi'us-Sîre,* Kahire 1956
İbn Hişâm (öl. 218), *Sîret Resûllilah,* Göttingen 1858-60 (ing. tercümesi vardır)
İbn Hişâm (öl. 218), *Kitâb'ut-Tîcân,* Haydarabad 1347
İbn'ul-Kelbî (öl. 204), *Cemheret'ul-Ensâb* (I. cilt el yazması: British Museum Ad. 23297, II. cilt, Escurial No. 1698 ve benim kütüphânemdeki bir fotokopi nüsha)

İbn'ul-Kelbî (öl. 204), *Kitâb'ul-Asnâm,* Kahire (ingilizce tercümesi var)
İbn Kesîr (öl. 774), *el-Bidâye v'en-Nihâye,* Kahire 1351
İbn Kesîr (öl. 774), *el-Fusûl fî Sîret'ir-Resûl* (el yazması: İstanbul Ayasofya Ktb., No. 3369)
İbn Kesîr (öl. 774), *Tefsir,* Kahire 1373
İbn Kayyım el-Cevziyye (öl. 751), *Ahkâm Ehl Zimme,* Dimaşk 1961 (2 cilt)
İbn Kayyım (öl. 751), *el-Furûsiyye,* Kahire
İbn Kayyım (öl. 751), *İ'lâm'ul-Muvakki'in,* Kahire
İbn Kayyım (öl. 751), *et-Turuk'ul-Hukmiyye,* Kahire
İbn Kudâne, *el-İstibsâr fî Neseb'is-Sahâbe min'el-Ensâr*
İbn Kutayba (öb. 276), *el-Envâ',* Haydarabad 1377
İbn Kutayba (öl. 276), *Ma'ârif,* Göttingen 1850
İbn Kutayba (öl. 276), *Uyûn'ul-Ahbâr,* Kahire 1925
İbn Mâce (öl. 275), *Sunen* (atıflar Kitâb ve Bâb sırasına göredir)
İbn Manzûr (öl. 711), *Lisân'ul-Arab,* Kahire (atıflar kelime köklerine göredir)
İbn Mucâvir (öl. ykl. 626), *el-Mustabsar* (Paris'teki bir elyazması ve Leyden neşri)
İbn Ruşd (öl. 520), *Bidâyet'ul-Muctehid,* Kahire
İbn Sa'd (öl. 230), *Tabakaat,* Leyden 1904-12
İbn Seyyid'un-Nâs (öl. 734), *Uyûn'ul-Âsâr,* Kahire 1356
İbn Sîde (öl. 457), *Muhassas,* Kahire 1316-21
İbn Şebbe (öl. 262), *Te'rih'ul-Medînet'il-Munevvere,* 4 cilt, Medine (?) 1399 ve d.
İbn Tıktaka (öl. 702), *el-Fahrî,* Gotha 1860 (Fransızca tercümesi: E. Amar)
İbn Tûlûn (öl. 953), *İ'lâm'us-Sâ'ilîn'an Kütüb Seyyid'il-Murselîn,* Dımaşk 1348
el-İbşeyhî (öl. ykl. 850), *el-Mustatraf fî Kull Fen Mustazraf* (fransızca tercümesi, Rat, G.), Kahire
İncil (Matta, Markos, Luka ve Yuhanna; atıflar Bâb ve cümle sayısına göredir)
el-İsbehânî, Ebû'l-Ferec (öl. 356), *el-Ağânî,* Kahire 1285
Islamic Culture (Dergisi), Haydarabad-Dekkan (Hindistan işgalindeki Haydarabad)
Islamic Quarterly (Dergisi), Londra
Islamic Review (Dergisi), Woking (İngiltere)
el-İşbîlî (bk. Selâm)

* * *

JA (Journal Asiatique) Dergisi, Paris
Jeffery, A., *Material for the History of the Text of the Qur'an,* Leyden
JRAS (Journal Royal Asiatic Society) Dergisi, Londra

* * *

Ķahle, P., *The Age of the Scrolls*
el-Kalkaşandî (öl. 821), *Subh'ul-A'şâ,* Kahire
el-Kâsânî (öl. 597), *Bedâ'i'us-Sanâ'i',* Kahire
el-Kastallânî (öl. 923), *İrşâd'us-Sâri, Şerh'ul-Buhârî* Kahire 1267
el-Kastallânî (öl. 923), *el-Mevâhib'ul-Ledûniyye,* Kahire 1281
el-Kazvînî (öl. 682), *Âsâr'ul-Bilâd,* Göttingen 1848-49
Keldânî, D.B., *Muhammad in the Bible,* Hindistan
Kenz'ul-Ummâl, (bk. Alî el-Muttakî)
Kerâmet Ali, *es-Sîret'ul-Muhammediyye,* Bombay (Hindistan)
el-Kettânî, Abd'ul-Hayy, *et-Terâtib'ul-İdâriyye Nizâm'ul-Mükûmet'in-Nebeviyye,* Rabat 1346-9 (2 cilt)
Khadduri, Majid (Haddûrî, Mâcid), *War and Peace in Islam*
el-Kıftî (öl. 646), *Ahbâr'ul-Hukemâ*

el-Kindî (öl. 350), Kitâb'ul-Vulât ve Kitâb, *'ul-Kudat,* Leyden 1912
Krückman, O, *Neue babylonische Recht und Verwaltungstexte*
Kudâmet'ubn Ca'fer (öl. 310), *Kitâb'ul-Harâc* (el yazması, İstanbul Köprülü Ktb., No. 1076)
el-Kummî, Nizâm'ud-Dîn (öl. 4. Asır ?), *Tefsîr Ğarâ'ib'il-Kur'ân,* Kahire (Taberî'nin Tefsir adlı eserinin haşiyesindedir)
Kur'ân-ı Kerîm (Sûre ve âyetler sıra sayılarıyla verilmiş olup İstanbul tertibi esas alınmıştır. Âyetlerin tercüme-tefsirinde ise M. Hamidullah'ın *Le Coran* (Paris 1979) tercümesi temel tutulmuştur)
Kürd Ali, M., *el-İdâret'ul-İslâmiyye*

* * *

Lammens, H., *L'Arabie occidentale,* Roma 1914
Lammens, H., *Les Bétyles*
Lammens, H., *La Mecque à la veille de l'Hegire,* Beyrut 1924
Lammens, H., *La cité arabe de Tâ'if à la veille de l'Hegire,* Beyrut 1922 Lisân (bk. İbn Manzûr)

* * *

el-Ma'beri, Zeyn'ud-Dîn (öl. 987), *Tuhfet'ul-Mucadin fî ba'z Ahbâr'il-Burtuğâliyyîn,* Lizbon 1897 (ingilterc,: Rowlandson)
el-Makkarî (öl. 1041), *Nefh'ut-Tib,* Londra 1840-43
el-Makrîzî (öl. 845), *el-Haber an'il Beşer* (el yazması: İstanbul Ayasofya, No. 3362-66)
el-Makrîzî (öl. 845), *Hitat,* Kahire 1270 (2 cilt)
el-Makrîzî, (öl. 845), *İmtâ'ul-Esmâ,* Kahire 1941 (1 cilt)
Mâlik (İmâm) (öl. 179), *el-Muvattâ* (atıflar Kitâb ve Bâb sırasına göredir.
Ma'mar'ubn Râşid, *el-Câmi* (yukarda geçen Abd'ur-Razzâk ibn Hemmân'ın kitabına ek olarak basılmıştır)
el-Matarî (öl. 741), *et-Ta'rîf bimâ enset'ul-Hucre min Ma'âlim Dâr'il-Hicre* (el yazması: Medine Şeyhulislâm Ârif Hikmet Ktb.)
el-Mâverdi (öl. 450), *el-Ahkâm'us-Sultâniyye,* Bonn 1953 (Fransızca tercümesi: Fagnan)
el-Mavsilî, Ömer (öl. ykl. 557), *Vesîlet'ul-Mute'abbidin* (el yazması: Bankipor)
Mebsût (bk. Serahsî)
Mélanges Levi della Vida (Studia Orientalistici), Roma 1956
Mélanges Massignon, Beyrut 1956 ve d.
Mélanges Muhammed Chafi' (Armağân İlmî), Lahor 1955
Menâzir Ahsen Gîlânî, *Tadwîn-e-Hadith* (Orduca), Karaçi
el-Merzûkî (öl. 453), *el-Ezmine v'el-Emkine,* Haydarabad 1332
el-Mes'ûdi (öl. 326), *Murûc'uz-Zeheb,* Paris 1871-76 (fransızca tercümesi: Barbier de Meynard)
el-Mes'ûdî (öl. 326), *et-Tenbih v'el-İşrâf,* Leyden 1894 (fransızca tercümesi: Carra de Vaux)
Miles, George C., "Early Islamic Inscriptions near Tâ'if in the Hijaz" *Journal of Near Eastern Studies,* C. V (1948), s. 236-42
Moberg. C.A., *The Book of the Himyarites,* Lund 1924
Moberg, C.A., *en-Nesî',* Lund 1931
Muhabbar (bk. İbn Habîb)
Muhâdarat'ul-Evâ'il (bk. Ali Dede)
Muhassas (bk. İbn Sîde)
Mukaatil (öl. 150), *Tefsîr* (el yazması, İstanbul, Hamidiye Ktb.)
Munammak (bk. İbn Habîb)

Murtaza el-Hindî ez-Zebîdî (öl. 1205), *Tâc'ul-Arûs,* Kahire
Mus'ab ez-Zubeyrî (öl. 236), *Neseb Kureyş,* Kahire 1953
Muslim (İmâm) (öl. 261), *Sahih* (atıflar Kitâb ve Hadîs sırasına göredir)
Mutahhar'ubn Tâhir (öl. ykl, 355) (yahut Ebû Zeyd el-Belhî), *el-Bed' v'et-Te'rih,* Paris

* * *

Nedvî (bk. Süleyman)
en-Nesâ'î (303), *Sunen* (atıflar Kitâb ve Bâb sırasına göredir)
Nicéphore de Constantinople, *De rebus post Mauricium gestis*
Nöldeke, Th., *Geschichte des Qorans,* Göttingen 1860
Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorans,* Leipzig 1909
Nys, E., *Origines du droit des gens,* Brüksel 1894
Olinder, *The Kings of Kinda of the Family of Akil al-Murar,* Lund 1927
RAAD (Revue de l'Acadéemie Arabe de Damas: Mecelle)
Râğıb'ul-Isfehânî (öl. 502), *Muhâdarât'ul-Udebâ,* Kahire
Rahmetullâh, *İzhâr'ul-Hak,* Kahire 1315 (fransızca tercümesi var)
er-Râmhurmuzî, el-Hasan'ubn Abd'ir-Rahmân (öl. 360 ?), *el-Muhddis'-ul-Fâsıl,* Beyrut 1972
er-Reşid, el-Kaadi, *ez-Zehâ'ir v'et-Tuhaf,* Kuvveyt 1959
Reşid Rızâ, *Tefsîr'ul-Menâr,* Kahire
Rothstein, G., *Die Dynastie der Lahmiden,* Halle 1898
RSO (Rivista degli Studi Orientali) Dergi, Roma

* * *

es-Safadî (öl. 764), *el-Vâfî b'il-Vefeyât,* İstanbul
Salomon Ben Isaac de Troyes, *Commentaire du Pentateuque* (İbrânî dilindedir)
es-Samhûdî, Vefâ'ul-Vefâ fî Ahbâr Dâr'il-Mustafâ (2 cilt). Beyrut 1955, 1975 (II. neşir)
Schwally (bk. Nöldeke)
Sellâm'ul-İşbîlî (öl. 544), *ez-Zehâ'ir v'el-A'lak fî Âdâb'in-Nufûs ve Mekârim'il-Ahlâk,* Kahire 1298
es-Serahsî (öl. 483), *el-Mebsût,* Kahire (30 cilt)
es-Serahsî, Şems'ul-E'imme (öl. 483), *Şerh'us-Siyer'il-Kebir* (4 cilt) Haydarabad 1335-6 (Kahire neşri tamamlanmamıştır)
Sezgin, Fuat, "Hadîs musannafâtının mebde'i ve Ma'mar b. Râşid'in Câmi'i"
Türkiyat Mecmuası, C. XII (1955), s. 115-34, İstanbul
Speiler, J., "Die Schreiben Muhanımeds an die Stamme Arabiens und die Gesandten an ihn", *MSOS,* 1916/II, Berlin
Sprenger, A., *Das Leben und die Lehre des Mohammed,* Berlin 1861 (3 cilt)
es-Suheylî (öl. 581), *er-Ravd'ul-Unuf,* Kahire 1332
Suleymân, Kaadî Muhammed, *Rahmeten l'il-Âlemîn* (Orduca), Amritsar ve Lahore (3 cilt)
Suleyman Nedvî, *Arbôn ki Jahzrânî* (Orduca)
Suleyman Nedvî, *Sîret'un-Nebî,* A'zamgrah U.P/Hindistan
es-Suyûtî (öl. 911), Cem'ul-Cevâmî' (M. Hamidullah'ın kütüphanesinde bulunan el yazması)
es-Suyûtî (öl. 911), *Husn'ul-Muhâdara,* Kahire 1299
es-Suyûtî, Ref' *Şe'n'il-Hubşân* (el yazması: Bursa Kurşunlu Ktb.)
eş-Şe'mî (öl. 942), *es-Sîre* yahut *Subul'ul-Hudâ* (Mekke'de bulunan bir el yazması)
Şerh'ul-Mevâki fi'l-Akaa'id
eş-Şevkânî (öl. 1250), *Feth'ul-Kadir,* Kahire 1349

* * *

et-Tabarânî (öl. 360), *el-Mu'cem'ul-Kebir* (el yazması: İstanbul Topkapı Sarayı Ktb.)
et-Taberi (öl. 310), *Tefsîr,* Kahire
et-Taberi (öl. 310), *Te'rih'ur-Rusul v'el-Mulûk,* Leyden 1897 v.d.
Tâc'ul-Arûs (bk. Murtazâ el-Hindi)
Tevrat (Türkçe metin Kitab'ı Mukaddes Şirketi neşri olup atıflar Bölüm adı ve cümle sayısına göredir)
Theophane, *Chroniques*
et-Tirmizi (öl. 279), *Câmi'* (yahut Sunen) (atıflar Kitâb ve Bâb sırasına göredir)
Togan, Z.V. (öl. 279), *Umûmî Türk Tarihine Giriş,* İstanbul
Tyan, E., *L'Organisation Judiciaire en Pays d'Islam,* Lyon

* * *

Umar'ul-Mavsılî (bk. Mavsılî)
el-Umarî, İbn Fadl'illâh (öl. 749), *Mesâlik'ul-Ebsâr,* Kahire
el-Umarî, İbn Fadl'illâh (öl. 749), *et-Ta'rif b'il-Mustalah'iş-Şerif,* Kahire

* * *

el-Vâhidî (öl. 468), *Esbâ'un-Nuzûl,* Kahire
el-Vâkıdî (öl. 207), *el-Meğâzî*
el-Vâkıdî (öl. 207), *er-Ridde* (el yazması: Bankipor ve özel kütüphanemdeki nüsha)
Veliyy'ullâh ed-Dihlevi (öl. 1176), *Huccetullah'il-Bâliğa,* Kahire 1323
Vesâ'ik (bk. Hamidullah)
Vidyarathi, Abd'ul-Hak (bk. Ali, keza Vidjarathi)

* * *

Watt, W.M., *Muhammed at Mecca,* 1953
Watt, W.M., *Muhammed at Medina,* 1956
Weil, G., *Mohammed der Prophet,* Stutgart 1843
Wellhausen. J., *Ein Gemeinwesen ohne Obrigkeit*
Wellhausen, J., *Skizzen und Vorarbeiten*
Wensinck, *Mohammed en de Joden te Medina,* Leyden 1908
Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen*

* * *

Yahyâ'bnu Âdem el-Kureşî (öl. 203), *Harâc,* Kahire
el-Ya'kûbî (öl. 284), *Te'rih,* Leyden 1883
Yâkût (öl. 626), *Mu'cem'ul-Buldân* (sıralama şehir adlarına göre alfabetiktir)

* * *

ZDMG(Zeitschrift der deutschen morgenlandischen Geselischaft) Berlin
ez-Zehebî (öl. 748), *Te'rîh'ul-Islâm,* Kahire 1367 ve d.
ez-Zehebî (öl. 748), *Tezkiret'ul-Haffâz,* Haydarabad 1334 (4 cilt)
Zeki Velidi (bk. Togan)
ez-Zeylâ'î (öl. 762), *Nasb'ur-Râye fî Ehâdis'il-Hidâye*
Zonaras, *Epitomae Historiarum*
Zubeyr'ubn Bekkâr (öl. 256) *Neseb Kureyş* (nâtamam el yazmaları, İstanbul Köprülü Ktb. ve Oxford Ktb. ve özel kütüphanemdeki mikrofilimler), Kahire neşri ise nâtamamdır.
ez-Zurkaani (öl. 1122), *Şerh Mevâhib'il-Ledûniyye, Kahire*

EK BİBLİYOGRAFYA

Dünyanın muhtelif dillerinde İslâm Peygamberinin hayatı ve faaliyetleri üzerine yazılmış özel yahut umumi mahiyetteki eserlerin sayısı yüzbinleri bulmaktadır. Bir gün bir hey'etin çıkıp bu geniş bibliografik yığının bir listesini yapıp yayınlaması ve her gün yenileri neşredilen bu çeşit eserlerin ek listelerini zaman zaman okuyuculara sunması gerekmektedir. Aşağıda bulacağınız mütevazî kısa liste, en akıllı ve mütefekkir insanların bile zihinlerini durduran subjektivite ve ön yargılardan uzak kalabilmeyi başarmış, Batıda gerçekleştirilen bazı çalışmaları sizlere aksettirmektedir. Böylesine bir çalışma yolu uzun ve o kadar da engebelidir:

KİTABİYATLA İLGİLİ BAZI KAYNAK ESERLER:

1. Chauvin, V., *Bibliographie des ouvrages arabes ou relatifs aux Arabes publiès dans l'Europe chretienne de 1810 à 1885,* Liej 1892, X. Cild (le Coran et la tradition), 1907 ve XI. Cild (Mahomet), 1909'a bakınız.
2. Pfanmüller, *Handbuch der Islam-Literatur,* Berlin 1923.
3. Sauvaget, J. *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman,* Paris 1943 (1961 Cahen neşri)
4. Spuler, B. ve Forer I. *Der Fordefe Orient in Islamischer Zeit,* Bern 1954
5. Pearson, *Inder Islamicus ve supplement*'leri, "Muhammed and his Time" bölümüne bakınız.
6. Sözeri, Mustafa Sabri, *İslâmın Doğuşu, Peygamberimizin Hayatı,* İstanbul 1960, ss. 160 (s. 145-154 arası, Türkiye'de yeni harflerin kabûlünden sonra neşredilen siyerle ilgili türkçe eserlerin bir listesi verilmektedir)

EN ESKİ ESERLER:

1. Stubbe, H., *An account of the Rise and Progress of Mahometanism,* yaklaşık 1671'de derlenmiştir) ikinci yayın Lanore 1954
2. Prideaux, *Life of Mahomet,* 1697
3. Boulainvillier, *La vie de Mahomet,* Paris 1730, 1731 (Burada yazar, daha önce yayınlanan ve bir takım hayal mahsûlü bilgiler veren ve roman uslûbuyla yazılmış eserlerin özetlerini vermektedir)
4. Gagnier, *La vie de Mahomet,* Paris 1782

HIRVAT - SIRP DİLİNDE:

Hamidullah, M., Muhammed (Zivet-Djelo), Nerkez Smailagic'in tercümesi, Zagreb 1977, 2 cild

DANİMARKA DİLİNDE:

Buhl, Frants, *Muhammeds Liv.,* Copenhag 1903

FİN DİLİNDE:

1. Holma, H., *Arabian Suuri profeeta,* 1943
2. Tietosanakirija, Uusi, *Muhammed,* Helsinki 1967, XIV. 171

İTALYANCA:
1. Rampoldi, Vita di Maometto, Milano 1882
2. Caetani, L., *Annali dell'Islam,* Milano 1905, 10 cild (ilk iki cilde bakınız)

LATİNCE:
Maracci, Ludovico, *Alkorani Textus universus,* Patavi 1698 (bu eserin giriş bölümünde Resûlullah'ın hayatı anlatılmaktadır)

POLONYA DİLİNDE:
1. Hrbek, I. ve Petracek, K., *Mahomet,* Varşova 1971
2. Wielka, *Encyklopedia Powszachna PWN,* "Mahomet" maddesi VI. Cild, 784, Varşova 1965
3. *Illustrowana Encyklopedja Trazaski,* "Mahomet" maddesi, Everta i Michalskiego, Krakov 1927

RUSÇA:
1. Dobroliubov (ayrıntılı bilgi verilmeksizin Eliseef tarafından *Mélanges Massignon* adlı eserde zikredilmektedir. M. Charnay'ın bana lütfedip gönderdiği mektuba göre, Sevrekanik 1858'de imzasız olarak neşredilmiş ve daha sonra bu Dobruliubov tarafından *Oevres, Kritika i publicistika, 1936, III. Cild s.* 334-339'da yeniden neşredilmiştir)
2. Soloviev, V., *Magomet, ego jizn i religioznoe utchenic,* 1836
3. Krymski, *Istotchniki i posobiadlia izytchenia istorii Makommeda*
4. Tomara, M.L., "Proiskhodjenia islama i ego klassovoe osnovanie", *Ateist,* No. 58 1930'da neşredilmiştir.
5. Tolstov, *Otcherkie pervonatchal'nogo Islama,* 1932

İSVEÇ DİLİNDE:
Andrae, Tor, *Muhammed hans liv och hans tro,* Stockholm 1930 (Geo Widangren tarafından 1950'de neşredilmiştir)

M. Hamidullah'ın Hayatı ve Eserleri

16 Muharrem 1326 Hicri ve 19 Ocak 1908 Miladi tarihinde Hindistan'ın Haydarabad/Deccan şehrinde dünyaya geldi. Aynı şehirde Dar'ul-Ulüm medresesinde okudu, yüksek tahsilini buradaki Osmaniye Üniversitesinde tamamladı.

İslam Devletler Umumi Hukuki üzerinde bir Master tezi aldı ve bunun malzemelerini sağlamak üzere otuzlu yıllarda Mekke, Medine, Sana, Şam, Kudüs, Kahire ve İstanbul Kütüphanelerinde araştırmalarda bulundu. Bu tezini tamamlamasını müteakip aynı hukuk alanında bir doktora tezi hazırlamak üzere mezkür Osmaniye Üniversitesi kendisini Almanya'nın Bonn şehrindeki üniversiteye gönderildi ve o, burada doktorasını tamamlayarak Devletler Umumi Hukukunda 1933 yılında doktor ünvanını aldı. Aynı konularda araştırmalarını ilerletmek üzere Paris'te tahsil ve araştırmalarına devam etti.

Bu arada Kuzey Afrika şehirlerinde mevcut kütüphanelerde de çalışmalar yapan üstad, yurduna dönerek mezkür Osmaniye Üniversitesi Hukuk Fakültesinde profesör olarak 1947 senesine kadar görev yaptı.

Kendisi yurt dışında iken 1947 senesinde Hindistan işgal kuvvetlerinin Haydarabad'ı işgali ve Haydarabad Nizamlığı'na son vermeleri üzerine siyasi mülteci olarak Fransa'da kaldı. Bu işgali protesto maksadı ile bir müddet Paris ve Avrupa'da yayınlar yaptı ise de sonunda Paris'te haymatlos statüsünde olmak üzere yerleşip oturmak mecburiyetinde kaldı.

Paris'te kurulu "İlmi Araştırmalar Milli Merkezi" (CNRS) azası olarak burada ilmi çalışma araştırma ve yayınlar yaptı. Eserleri, Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca dillerinde Batının muhtelif ilmi dergilerinde yer aldı ve müstakil kitaplar yayınladı. Doğu dillerinde, Arapça, Urduca, Türkçe ve Farsça yayınlanmış makale ve kitaplara sahiptir. Yayınlar yaptığı bu Batı ve Doğu dillerinden ayrı üstad Dr. Muhammed Hamidullah Rusçaya da vakıftır.

1954 yılından başlamak üzere 25 yıl boyu İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde faaliyete geçen İslam Araştırmaları Enstitüsünde mukaveleli misafir öğretim üyesi sıfatıyla dersler verdi. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ile Erzurum Atatürk Üniversitesi ve sair Türkiye Üniversitelerinde de dersler ve konferanslar vermiş, Türk dilinde telif ve tercüme yayınlar gerçekleştirmiştir. Türkiye içinde ve dışında birçok ilmi seyahat yapmıştır.

1950'li senelerin başında üye olduğu CNRS'den emekli olduktan sonra Paris'te araştırmalarını sürdürmüş ve hastalığı sebebiyle göç ettiği yeğenlerinin yanında (Florida/Jacksonville şehrinde) 17 Aralık 2002 (13 Şevval 1423) Salı sabahı Allah'ın rahmetine kavuşmuş ve aynı yerdeki Müslüman mezarlığına defnedilmiştir.

Allah rahmet eylesin. Amin

Salih Tuğ
(İstanbul 2003)

Profesör Dr. Muhammad Hamidullah'ın
1924-1980 yılları arası yayınları

Bazı bilgiler:

Üstad Dr. M. Hamidullah'ın yayın hayatına ilk girişi 1924'de başlar. 1980'e kadar geçen onun 56 yıllık çalışma ve yayın dünyasında, 40'a yakın eser ve 700 kadar da ilmî makale görülmektedir; bunlar, fransızca, ingilizce, arapça, türkçe, farsça, urduca v.d. dillerde kaleme alınmış te'lif yahut tercüme eserlerdir. Aşağıda bulacağınız liste, sâdece önemli olanlardan oluşmaktadır. Bazıları pek ayrıntılı ve ilmî değere sâhip olmalarına rağmen "kitap tanıtımı" niteliği taşıyanlar bu listeye katılmamışlardır. Bunlardan başka, bizzat onun tarafından Doğu dillerine yapılmış Batı dillerindeki te'lif eserlerin çoğu liste dışı bırakılmışlardır. Aşağıdaki sıraladığımız onun seçme yayınları, neşredildikleri diler itibariyle kümelendirilmişlerdir.

Kısaltmalar:

AFD	: Annales de la Faculté de Droit d'Istanbul, İ.Ü
BCEPE	: Bulletin de Centre d'Etudes de la Politiques Etrangère, Paris
BEO	: Bulletin d'Etudes Orientales, Dimaşk (Şam)
FI	: France-Islam, aylık dergi, Paris
HAJ	: Hyderabad Academy Journal, Hyderabad/Deccan
IC	: Islamic Culture, Hyderabad/Deccan
IL	: Islamic Literature, Lahore, Pakistan
IR	: Islamic Rewiew, Woking, İngiltere.
JPHS	: Journal of Pakistan Historical Society, Karachi, Pakistan.
PCh	: Pensée Chi'ite, iki aylık dergi, Paris
QW	: Quranic World, aylık dergi, Hyderabad/Deccan
REI	: Revue des Etudes Islamiques, Paris
RSO	: Rivista degli Studi Orientali, Roma
WI	: Die Welt des Islam, Münster, Batı Almanya
ZDMG	: Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gessellschaft, Berlin

FRANSIZCA

Kitaplar:

- *La Diplomatie Musulmane à l'Epoque du Prophète et des Khalifes Orthodoxes,* Paris 1935
- *Corpus des Documents sur la Diplomatie Musulmane à l'Epoque du Prophète et des Khalifes Orthodoxes,* Paris 1935
- *Le Prophète de l'Islam, sa Vie et son Oeuvre,* Paris 1959, İki cilt; 5. yayın: 1989
- *Le Coran,* tercüme-yorum, Batı dillerine yapılmış Kur'an tercümelerinin tam bir listesi ile birlikte, Paris 1959; 13. yayın: 1989
- *Initiation à l'Islam,* Paris 1963 ve d. (18 dile türcümesi vardır; türçede üç yayın gerçekleştirilmiştir: (İstanbul 1961, 1965 ve 1973)
- *Le Pélerinage à la Mecque,* Paris 1961 *(Les Pélerinages* adlı eserden ayrı bası; *France-Islam,* aylık dergi'de gözden geçirilmiş olarak ayrıca yayınlanmıştır (No. 21-22, Paris 1968); türkçe tercümesi: *İslam Tetkikleri Dergisi* (İ.Ü., Edebiyat Fakültesi), C. VIII, Cüz: 1-4, s. 123-162, "İslam'da Hac", İstanbul 1984
- *Pourquoi Jeuner?,* Cenevre 1961, ve d.
- *Traditions Islamiques,* Paris 1981, Houdas ve Marçais tarafından muhaddis İmâm Buhârî'nin *Sahîh*'inin fransızcaya tercüme edilen kitabın düzeltilmiş bir yayınıdır; hadislerin tedvini tarihi hakkında geniş bir "Giriş" kısmı bulunmaktadır.
- *Le Garand Livre de la Conduite de l'Etat* (Arapça aslından fransızcaya tam tercüme), Ankara 1989, dört cilt; Şeybânî'nin *Şerh'us-Siyer'il-Kebîr* adlı eserine Sarahsî tarafından yapılmış bir şerhtir.

Makaleler:

- "Lettre de l'Inde" (edebî hayatın gelişmesi hakkındadır), *REI,* 1937, 1938, 1948
- "Les Champs de Bataille au Temps du Prophéte", resimli, *REI,* 1939
- "La Politique Etrangère du Pakistan et son Arrièreplan", *BCEP,* 1951
- "Le Progrès des Etudes Islamiques au Pakistan", *REI,* 1950
- "Le Reigne-Conjoint, la Théorie et la Pratique Islamique", *RSO,* 1953
- "Le Livre des Généalogies d'al-Balâdurî", ayrıntılı muhtevâ fihristi, *BEO,* 1954
- "Nouvelle Etude des Sources du Droit Musulman", *Beynelmilel Müsteşrikler XXII. Kongresi Zabıtları,* İstanbul 1954
- "La Lettre de Prophète à Héraclius et la Sort de l'Original", *Arabica,* Paris 1955
- "Défence de la Culture Islamique Pendant la Domination Anglaise de l'Inde", *Festschrift Muhammad Shafi'* Lahore 1955
- "L'introduction d'Iqbâl sur son Livre Payâm-ı Maştıq", Mm Meyerovitch tarafından yayınlanan *Message de l'Orient* adlı eserde bir bölümdür, Paris 1956
- "Les Ahâbîş de la Mecque, *Festschrift Levi della Vida,* Roma 1956
- "Al-İlâf ou les Rapports Economico-Diplomatiques de la Mecque Pré-Islamique", *Festschrift L. Massignon,* Dimaşk-Paris 1957
- "La Constitution de la République Islamique de Pakistan", *REI,* 1957
- "Les Etudes Islamiques au Pakistan", *REI,* 1957
- "L'Afrique découvre l'Amérique avant Christophe Colomb", *Démocratie,* Kazablanka, I/4(1957); gözden geçirilmiş aynı yayın, *Présence Africaine,* Paris, No. 17-18 (1958); yeniden gözden ge-

çirilmiş aynı yayın, *PCh*, No. 11(1962, "Les Musulmans en Amérique d'avant Christophe Colomb" makale başlığı ile); gözden geçirilmiş aynı yayın, *FI*, No. 11-14 (1968)

"Note sur la Littérature Religieuse de la Nouvelle Turguie", *REI*, 1959

"Histoire de l'Usûl al-Fıqh chez les Musulmans." *AFD*, No. 9-11, İstanbul 1959 (İ.Ü.)

"Contribution de l'Iran à la Botanique et à la Science Juridique", *PCh*, No. 1, 1960

"Monuments d'Intérêt Islamique en France", PCh, No. 1, 1960

"Le Droit Romain a-t-il Influencé le Droit Islamique", Nallino'nun italyancadaki makalesinden yapılmış fransızca bir tercümedir: *PCh, No. 2, 1960*

"Bienfaits du Coran pour la Première Communauté Musulmane", PCh No. 3, 1960

"Le Coran dans toutes Leş Langues", bir örnek olmak üzere her dilde Fâtiha suresinin çevirilerini de ihtivâ eden Kur'an tercümelerinin bibliyografik bir listesidir, *PCh*, No. 3-12; aynı makalenin gözden geçirilmiş yayını, *FI*, No. 2 (1967)'den başlayarak 1980'e kadar süren tefrika

"La Prière en Islam", *PCh*, No. 4, 1960

"Les Premiers Contacts Arabo-Islamique avec Afrique Noire", *PCh*, No. 6, 1960

"Nouveaux Documents sur les Rapports de l'Europe avec l'Orient Musulman au Moyen-Age", *Arabica*, 1960 (Paris)

"Nouveaux Documents Relatifs aux Rapports de la France, de l'Italie et de l'Espagne avec Pays Musulmans au Moyen-Age", *PCh*, No. 7, 1961

"Nouveaux Documents sur l'Iran Médiéval (Çin ile ilişkiler), *PCh*, No. 9, 1961

"Les Bibliothéques Publiques de Médine", *PCh, No. 7, 1961*

"Le Coran de Fatma-Zalïda", esrarengiz bir kitabın yüzüncü yılı, PCh, No. 8, 1961

"Une Ambassade du Calife Abu Bakr auprès de l'Empereur Heraclius et le Livre Byzantin de la Prédiction des Destinées", *Folia Orientalia*, Cracovie 1961

"La Notion Musulmane du Droit International Privé", *AFD*, XII/18, Istanbul (İ.Ü.)

"Banques de Prêt sans Intérêt", *PCh*, No. 12, 1962

"Le Monde Musulman devant l'Economie Moderne", *Cahiers de l'Institut de Science Economie Appliquée*, Sec. Humanité, suppl. 120, Paris 1961

"1 100'e Anniversaire de la Mort de Dînawarî", *Türk Bioloji Dergisi*, İstanbul, XIII/4, 1963 (İ.Ü)

"La Genèse du Droit de le Preuve en Islam", *Recueil de la Sociètè Jean Bodin*, No. 18, 1964, Bruxelles

"Original de la Lettre du Prophète à Kisrâ", resimli, *RSO*, 1965

"Les Liens entre la Religion et le Droit en Islam", *Recherches et Débats du Centre Catholique des Intellectuels Francais*, Cahier 51 , Paris 1965

"La Loi Constitutionnelle du Pakistan", *REI*, 1965

"La Psichologie des Grands Ennemis du Prophète, *REI*, 1965

"L'lman (le ministre de Dieu)", *Bulletin du Cerle St Jean-Baptiste*, Paris, VII/8, 1967

"La Bible en tant que Source Canonique du Droit Musulman, *FI*, No. 7-10, 1967; İkinci kısın: *FI*, No. 45-46, 1970; Üçüncü kısım: *FI*, 1980

"La Philosophie Juridique chez les Musulmans", *AFD* No. 29-32, Istanbul 1968 (İ.Ü)

"La Date de Naissance du Prophète Muhammad, *FI*, No. 28-29, 1969

"Les Notions Islamiques sur l'Ange", *Colloque 1968* de l'Alliance Mondiale des Religions: Anges, Démons et Etres Intermédiaires, Paris 1969

- "Le 1200'e Anniversaire de la Mort de l'Imâm Muhammad ach -Chaybânî Contemporain de Charlemagne," *İslam Medeniyeti*, No. 20, 1969 (Şeybânî Özel Sayısı)

- "Les Etudes Islamiques à Haiderabad/Deccan", *REI*, 37/1, 1969

- "L'Administration de la Justice au début du Califat, les Instructions de 'Umar à Abû Mûsâ al-Ach'arî," *FI*, No. 32-35, 1969, 1970

- "Le Chef de-l'Etat Musulman à l'Epoque du Prophète et des Califes" *Monocratie*, Société Jean Bodin yayını, Bruxelles 1970

- "Ce que l'Islam reconnait dans le Christianisme", *Réforme*, haftalık dergi, Paris, No. 1296, 1297, (17 ve 24 Ocak 1970)

- "Notes sor 1) La Langue Ourdou, 2) La Notion des Gens Du Livre (Concernant les Brahmanistes, et Abraham et Bouddha)", *Etudes Traditioneles*, üç aylık dergi, Paris, C. LXXI, No. 419-420, 1970

- "La Symbolique en Islam", *FI*, Paris No. 59, Ocak 1972

- "Les Musulmans" *Le Musulman* (Youachim Moubarak tarafından sorulan suallere M. Hamidullah tarafından verilen cevaplar), Paris 1972

- "La Religion en Evolution", *FI*, Paris, No. 68-74, 1972-1973

- "Les Frères et Soeurs de Lait du Prophète", *FI*, Paris, No. 78-80, 1973

- "Le Premier Empire Musulman du Temps du Prophète et de ses Trois Successeurs", *Grands Empires*, Série Société Jean Bodin, Bruxelles 1973, s. 509-532

- "Islam et Christianisme (ikinci yayın), *Le Musulman, Paris 1976*

"Contribution des Musulmans Méditerranéens à la Science Historique", Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée, Aix-en-Provence, No. 15-16, 1973

- "Le Prophète de l'Islam en tant qu'Edicateur", *Le Musulman*, Paris, III/9,1974

- "Sur les Traces du Saint Prophète dans son Voyage en Arabie de l'Est: Bahrain-Oman", *FI*, Paris, No. 93-95, 1975 resimli

- "La Connaissance Musulmane du Pétrole au Moyen-Age," *FI*, Paris, No. 96-97, 98, 1975
- "Le Probleme des Origines des Sûretés Personnelles dans l'Islam", *Les Sûretés Personnelles*, Série Société Jean Bodin, No. 28, I, 327-340, Bruxelles 1974
- "Les Escales Arabes au Début de l'Islam", *Les Grands Escales*, Série Societé Jean Bodin, No. 32 Bruxelles 1975, I, 191-206
- "Les Israëliyât ou Données de Sources Non-Musulmanes dans la Science Islamique", *FI*, Paris, No. 116-118, 1976
- "Vieux Textes Persans chez les Auteurs Arabes", *İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, Erzurum, 1977, türkçe tercümesi ile birlikte
- "Les Voyages du Prophète avant l'Islam", *Bulletin d'Etudes Orientales*, Dimaşk 1977, (Mélange Henri Laoust, C. 1)

ALMANCA

Kitaplar:

- *Warum Fasten?*, Cenevre 1961
- *Der Islam*, Geschichte, Religion, Kultur, Cenevre 1973

Makaleler:

- "Die Neutralität im Islamischen Völkerrecht," *ZDMG*, 1935
- "Die Rezeption europäischen Rechts in Haiderabad," *Zeitschrift der Vergleichende Rechtwissenschaft*, Stutgart, C. 56, 1953
- "Der Fall Haiderabad im Licht des Völkerrechts", *Festschrift Herber Kraus*, Göttingen 1954
- "Aesthetik und Kunst in der Lehre des Propheten", *Beynelmilel Müsteşrikler Kongresi Zabıtları*, Kitap Tanıtma Bölümü, Münih 1959
- "Eine Handschrift des Sunan von Sa'id b. Mansûr", *WI*, NS VIII, 1962
- "Theorie und Praxis des Völkerrechts im frühen Islam," *Kairos*, V/2, Salzburg/Avusturya 1963
- "Die Bibel als eine kanonische Quelle des islamischen Rechts", *Festschrift Otto Spies*, Bonn 1967
- "Zunahme der Muslime in Europa", *Die Herausforderung des Islams*, derleyen: R. Italiander, Göttingen 1965
- "Die Religion in Entwincklung", *FI*, Paris, No. 68-74, 1972-73

İNGİLİZCE

Kitaplar:

- *Muslim Conduct of State*, Hyderabad/Deccan 1941-42 ve yedinci yayın: Lahore 1979 (Ayrıca bakınız: *IC*, Ocak ve sonraki sayıları, 1941)
- *The Battlefields of the Prophet Muhammad*, *IR*, 1952-53, resimli ve haritalı; aynı yayının ayrı basımı: Woking 1953; yeniden yayın, Hyderabad/Deccan 1972
- *Introduction to Islam*, Hyderabad/Deccan 1957; beşinci yayın 1980 ve yazarından müsaade alınmaksızın gerçekleştirilmiş sonraki birçok yayını vardır
- *Sahifah Hammam Ibn Munabbih*, Hyderabad/Deccan 1961, 1979
- *Quran in Every Language*, Hyderabad/Deccan 1936; üçüncü yayın 1939; bir örnek olmak üzere Fâtiha sûresinin çeşitli dillerdeki çevirilerini de ihtivâ eden dünya dillerinde Kur'an tercümelerinin bibliografik bir listesidir; 142 dilde olmak üzere dördüncü yayını neşre hazır durumdadır
- *Why Fast?* Cenevre 1961
- *The First Written-Constitution in the World*, (*IR*, Ağustos-Aralık 1941 sayılarından ayrı basım), Lahore 1963 ve üçüncü yayın 1975
- *Muhammad Rasûlullah*, Hyderabad/Deccan 1974, İslâm Peygamberinin hayatı ve faaliyetleri hakkında muhtasar bir tetkik (türkçe çevirisi var)
- *Islam; a General Picture*, Chicago 1980
- *The Quranic Copy of the Caliph Osman*, Philadelphia 1401 H./1980, Kur'anı Kerîm'in Taşkent'te bulunan Hz. Osman nüshasının boyutları küçültülerek yapılmış bir tıpkı basımı olup "Ayesha Begum Fonundation" tarafından yayınlanmıştır

Makaleler:

- *"The Quranic Conception of State," QW*, II/1, 1936
- "Time of the Prophet", *Proceedings of İdârah Maarif Islamiyyah*, İkinci Oturum, Lahore 1936
- "Oriental Libraries in the East and West", *Proceedings of All-India Oriental Conference*, Mysore Oturumu, 1936
- "Islamic Studies in ModernEurope," *QW*, II/2, 1936
- "Administration of Justice in Early Islam", *IC*, XI/2, 1937
- "City-State of Mecca", *Proceedings of All-India Oriental Congress*, Trivandrum Oturumu, 1938, ve keza *IC*, XII/3, 1938
- "Eyducational System in the Time of the Prophet", *IC*, XIII/1, 1939
- "Some Arabic Inscriptions of Madinah of the Early Years of Hijrah", resimli, *IC*, XIII/4, 1939
- "Princes and Federation", *New Era*, Hyderabad/Deccan, 15 Ağustos 1939
- "Place of Islam in the History of International Law", *HAJ*, 1940
- "Muslim Political Thought", *Osmania University Research Journal*, Hyderabad/Deccan, VIII, 1941
- "Ancient India from Arabic Sources", *Proceedings of All-India History Conferecen*, Hyderabad/Deccan Oturumu, 1941
- "Intercalation in the Quran and Hadith", *IC*, XVII, 1943
- "Infıluence of Roman Law on Muslim Law", *HAJ*, No. 6, 1943
- "Islamic Notion of Conflict of Laws", *Proceedings of All-India Law Conferece*, Hyderabad/Deccan Oturumu, 1945

- "Map of the Battle of Malazgirt", *IC,* XIX, 1945
- "Cultural Activities" (Hyderabad ve yabancı ülkelerde), *IC,* 1939 ... 1948
- "Contribution of Modern Hyderabad to Islamic Studies', *Perspectives,* New Delhi, Temmuz 1946
- "Islamic Studies in the Deccan', *HAJ,* No. 7, 1946
- "Domination Status for Hyderabad", *Çlarion,* Hyderabad/Deccan, 29 Ağustos. 1947
- "Status of Land-Locked States," *Clarion,* 26.09.1947, Hyderabad
- "Religious Education and Modern Trends", *Indiana,* Bombay, Ekim 1947
- "Pakistan a Beginning and not an End", *Crescent,* Yıllık sayısı, Surat/India 1948
- "Exterritorial Capitulations in Favuor of Muslims in Classical Times," *Islamic Research Institute Miscellany,* Bombay 1948 ve aynı makale: *IR,* XXXVIII/1, 1950
- "Hyderabad's Contribution to Islamic Culture," *IR,* XXXVII/1, 1949
- "Early History of the Compilation of the Hadith", *IR,* XXXVII/5, 1949
- "Islam in Europe", *IL,* I/1, 1949
- "Constitutional Precedents and Practices of the Ortodox Islam", *Select Constitutions of the World* (Pakistan Kurucu Meclis yayım), Karachi 1948
- "Islamc Precedents on Division of Power between Centre and Componant Parts, *A.g.e.,* Karachi 1948
- "Islamic Calendars",
- "Islamic Insurance",
- "Interest-Free Co-operative Lending Societies", ve
- "Osmania University" başlıklı makaleler, *Muslim Yearbook of India and Pakistan,* Bombay 1948-49'da yayınlanmıştır
- "Islam and Communism", *IR,* XXXVIII/3, 1950 (aynı makalenin Supplement'i için bkz: *IR,* XXXVIII/6, 1950, üçüncü yayındır), Hyderabad/Deccan, 1979
- "Military Intelligence in the Time of the Prophet", *IL,* II/7, 1950
- "Muslim Conception of Law", *Nation,* I/28, 11.09.1950, Karachi
- "Political Significance of Zakat", *Proceedings of All-Pakistan Political Science Conference,* Lahore Oturumu, 1950
- "Student Life in Present Day France", *Education of Pakistan, II/3-4, 1951, Karachi*
- *"The International Law in Islam",* *IR,* 39/5, 1951
- "Some New Developments in the British Conception of Neutrality as against Muslim Courtries", *IR,* 39/8, 1951
- "The Friendly Relations of Islam with Christianity and how they Deteriorated", *JPHS,* I/1, 1953
- "New Light on the Character of Abu Sufyân, the Companion of the Prophet", *IL,* V/10, 1953
- "Embassy of Queen Bertha of Rome to Caliph al-Muktafî b'Illah in Baghdad, 293 H./906", *JPHS,* I/4, 1953
- "Dinawarî's Encyclopaedia Botanica, Kitab'un-Nabat, in the Light of Fragments in Turkish Libraries", *Festcshrift Fuat Köprülü,* Ankara 1953
- "Cultural and Intellectual History of Indian Islam", *WI,* NS III/3-4, 1954
- "Orthographical Peculiarities of the Text of the Quran", *IR,* XLII, 1954
- "Sources of Islamic Law, a New Approach", *Islamic Quarterly* Londra, I/4, 1954
- "Budgeting ant Taxation in the Time of the Holy Prophet, *JPHS,* III/1, 1955; aynı makale: *IR,* XLIV/11, 1956
- "Islamic Conception of World Order", *Steps unto Him.,* VII, 1955, Trowbridge/İngiltere
- "A suggestion for an Interest-Free Islamic Monetary Fund", *IR,* XLIII/1955
- "Haiderabad's Contribution to Islamic Economic Thought", *WI,* NS IV/2-3, 1955
- "An Euphrates Valley Authoristy", *IR,* XLIII/12, 1955
- "Codification of Muslim Law by Abu Hanifa", *Festschrift Zeki Velidi Togan* (Z.V. Togan'a Armağan), Istanbul 1950-55; aynı makale: *IR,* XLV/4, 1957
- "The Notion of Khilafat and its Modern Application", *JPHS,* IV/4, 1956; aynı makale: *IR,* XLV/3, 1957 (Türkçesi için bk. *İslam Hukuku Etüdleri,* İstanbul 1984, s. 203-217)
- "Two Christkians of Pré-Islamic Mecca, Uthmân İbn al-Huwairith and Waraqa İbn Naufal", *JPHS,* VI/2, 1958
- "E rnest Renan and Jamal al-Din Afghani, foremost Representatives of two Cultures," *IR,* XLVI/5-6, 1958
- "Theory and Practice of International Law in Early Islam", *Voice of Islam,* VII/6-7, Karachi 1959
- "The Christian Monk Abu Amir of Madina of the Time of the Holy Prophet", *JPHS,* VII/4, 1959
- "The Holy Quran, a Simple Commentary", *al-Hâd'il-Ameen,* No. 47(1960)'dan başlayarak No. 104 (1965)'e kadar olan sayılar (aralıklı), Durban
- "Legacy of Muslim Culture in Istanbul Museums", *IR,* XLVIII/10, 1960
- "The Urdu Edition of the Encyclopaedia of Islam," *WI,* NS VI/3-4. 1961
- "Al-Qadi ar-Rashid, Author of adh-Dhakhair wa't-Tuhaf", *JPHS,* XI/4, 1963
- "The Service of Worship, why in Arabic alone?", *IR,* LII/12, 1964
- "Muhammed İbn Is'haq, the Biographer of the Prophet", *JPHS,* XV/2, 1967
- "The Nasi', the Hijrah Calendar and the Need of Preparing a new Concordance of the Hijrah and Gregorian Eras", *JPHS,* XVI/1, 1968; (Aynı makalenin Supplement'i için bkz: "The Concordance of the Hijrah and Christian Eras for the Life-Time of the Prophet", *JPHS* XVI/4, 1968); ilâveli-revizyonlu: *IR,* LVII/2, 1969)
- "Translations of the Holy Quran in African Languages", *Muslim Digest,* Ramazan Yıllığı, Durban 1968

- "Sidelights on Muslim India from Russian Sources", *Sind University Research Journal*, Arts Series, VII, 1958, Hyderabad/Sindh
- "Imam Muhammad, the Great Muslim Jurist", *İslâm Medeniyeti*, Şeybanî'nin hayatı ve eserleri Özel Sayısı, C. 2, No. 20, İstanbul 1969
- "On the Occasi on of 1200th Death Anniversary of the Imam Muhammad ash-Shaybani, a Contemporary of Charlemagne", *IR*, LVII/6, 1969
- "The Pilgrimage to Mecca", *IR*, LVII/9, 1969
- "The Military Department of the Muslim State in the Time of the Prophet Muhammad, *IR*, LVIII/9, 1970
- "Administration of Justice under the Early Caliphate" (Instructions of Caliph 'Umar to Abu Musa al-Ash'ari, 17 H.), *JPHS*, XIX, 1971
- "Three Questoins of Science and Islam", *Impact*, No II/2, June 1972, Londra
- "Prayer and Fasting in Abnormal Zones", *Impact*, No. II/7, II/10, 1972, Londra
- "The Religion in Evolution", *France-Islam*, No. 68-74, 1972-73, Paris
- "Constitutional Problems in Early Islam", İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, İ. Ü., Edebiyat Fakültesi, V/1-4, 1973, İstanbul
- "Some New Translations of the Quran by Kratchkovsky, Hrbeck, Bubakeur, Grosjean," *Impact*, No. II/23, 27 Nisan 1973, Londra
- "Islamizing the Colonial Laws", *Impact*, No. III/11, 26 Ekim 1973, Londra
- "Muslim Contribution to Law", *Sejahtera*, VII, 1973-74, Kuala Lumpur
- "Use of Symbols in Religions", *Islamic Culture Forum*, No. 2, 1975, Tokyo
- "Contribution of ash-Shâfi'î to the Science of Law", *Jernal Undang Undang*, Faculty of Law, II/1, 1975, Kuala Lumpur
- "The Hanging Rock of Jerusalem", *Islamic Herald*, III/4-5, Ağustos-Eylül 1977, Kuala Lumpur
- "Muslim Law Books as a Source of Unexpected Knowledge", *Persuatuan Mahasiwa Islam*, University Malaya, VII/2, 1976-77, Kuala Lumpur
- "New Light on Some Old Problems (Life of the Prophet), *Islamic Order*, I/2, 4, 1979, Karachi

TÜRKÇE

(Türkiyedeki dost ve meslekdaşları tarafından Türkçe yayınlanan bu eserler yazar tarafından gözden ve kontrolden geçirilmiş olup bazı ilâvelerle de zenginleştirilmiştir.)

Kitaplar:

- *İslamın Hukuk İlmine Yardımları*, 11 makalelik bir külliyât, İstanbul 1962 (Salih Tuğ derlemesi); İstanbul 1984 (İkinci yayın)
- *İslama Giriş*, İstanbul 1961 (Merhûm Kemal Kuşçu tercümesi) ve d. İstanbul 1965 ve 1973 (üçüncü yayın)
- *İmamı Azam ve Eseri*, İstanbul 1963 (Kemal Kuşçu tercümesi)
- *Hz. Peygamberin Savaşları*, İstanbul 1962 (Salih Tuğ tercümesi), 1972 (ikinci yayın), 1981 (üçüncü yayın)
- *İslam Fıkhı ve Roma Hukuku*, İstanbul 1964 (Yusuf Z. Kavakçı tercümesi)
- *Modern İktisat ve İslâm*, İstanbul 1963 (Salih Tuğ tercümesi); Aynı eserin gözden geçirilmiş ilâveli ikinci yayını: İstanbul 1969 (Y.Z. Kavakçı ve S. Tuğ tercümesi)
- *Kur'anı Kerîm Tarihi ve Türkçe Tefsirler Bibliografyası*, İstanbul 1965 ("Tarih" kısmını tercüme eden: merhûm Sait Mutlu ve "Bibliografya" kısmını te'lif eden merhûm Dt. Macit Yaşaroğlu)
- *İslam Peygamberi*, İstanbul 1966, I. Cilt (Merhum Sait Mutlu tercümesi); I. Cilt 1969 (Sait Mutlu tercümesi, ikinci yayın); II. Cilt (Sait Mutlu ve Salih Tuğ müşterek tercümesi), İstanbul 1969; I. Cilt, (üçüncü yayın, S. Mutlu tercümesi) İstanbul, 1972; II. Cilt (ikinci yayın, müşterek tercüme) İstanbul, 1972; İstanbul 1980, C. I ve II (dördüncü yayın, Salih Tuğ tercümesi); İstanbul 1990, Cilt I ve II (Salih Tuğ tercümesi, beşinci yayın)
- *Mahtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmâm'ubn Münebbih*, İstanbul 1967 (Kemal Kuşçu tercümesi); Ankara 1967 (Mehmet Rağıp İmamoğlu tercümesi: Sahife-i Hemmam İbn Münebbih Hadis Mecmuası adıyla); Ankara 1967 (Talat Koçyiğit tercümesi: Hemmâm İbn Münebbih'in Sahifesi adıyla), aynı kitabın aynı senede üç ayrı tercüme ve yayınıdır
- *Resûlullah Muhammed*, İstanbul 1973 (Salih Tuğ tercümesi; İkinci yayını 1990'da gerçekleştirmek için hazırlıklar başlanmıştır.

Makaleler:

- "Serahsî'nin Devletler Umumî Hukukundaki Hissesi" (900. ölüm yıldönümü münâsebetiyle), *Serahsî Armağanı*, Ankara 1965
- "Kur'anı Kerîm'in Türkçe Yazma Tercümeleri", *Türkiyat Mecmuası*, No. XIV, İstanbul 1965
- "Serahsî" maddesi *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1965
- "Sünnet" maddesi *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1968
- "İmam Muhammed Şeybânî'nin İstanbul Kütüphanelerindeki Yazma Eserleri" (Nimet Bayraktar Hanım ve Salih Tuğ ile birlikte yayın), *İslam Medeniyeti*, II (Özel Sayı), İstanbul 1969
- "Hz. Peygamberin Süt Kardeşleri", *İslam Medeniyeti*, III/2, İstanbul 1973
- "Orta Çağda Müslümanların Petrol Hakkında Bilgileri", *Diyanet Gazetesi*, 01.08.1975, Ankara
- "Çin ile İlk Devir Müslüman Ülkelerin Temasları", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, IV/1-2, İstanbul 1975
- "İslam Hukukunun Kaynaklarına Dâir Yeni Bir Tetkik", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, I/1-4, İstanbul 1953

- "Fıkıh Usûlü Tarihi" (İslam Hukuk Metolojisi yahut Islamic Jurisprudence), *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi,* II/1, İstanbul 1956-57
- "Kâtip Çelebi; el-İlhâm'ul-Mukaddes min'el-Feyd'il-Akdes", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi,* IV/3-4, İstanbul 1971.
- "İslam'da Hac", *İslam Tetkikleri Dergisi,* VIII/1-4, İstanbul 1984
- "Hz. Peygamber Zamanında Bütce Esasları ve Vergi Tahsili", *İslam Mecmuası,* No. 7, 9, 10, Ankara 1957 (?)
- "Devletler Hukukunun Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle", *Sebîlurreşat Mecmuası,* No. 235, İstanbul 1956
- "Roma Hukuku ile İslam Hukuku Arasındaki Münasebetler", Ankara Ü., *İlâhiyat Fakültesi Mecmuası,* C. III-IV, Ankara 1955
- "İlk İslam İmparatorluğu", *Diyanet Dergisi,* XV/2, Ankara 1976
- "İslamda Devletler Hukuku", *İslami İlimler Enstitüsü Dergisi,* III, Ankara 1977 (A. Ü. İ. F. yayını)
- "Niçin Oruç Tutuyoruz?", *Nesil,* I/11-12 İstanbul 1977
- "Arap Müelliflerinde Farsça Eski Metinler", *İslami İlimler Fakültesi Dergisi,* Erzurum 1977
- "İslami İlimlerde İsrailiyyât yahut Gayrı İslami Menşeli Rivâyetler", *İslami İlimler Fakültesi Dergisi,* Erzurum 1977
- "İslam ve Alkollü İçkiler", *Yeşilay Dergisi,* Nisan-Haziran sayısı, İstanbul 1978

MALAY-ENDONEZ DİLLERİ

- *Al-Quran dan Pengarah-Nya,* Brunei 1967 (Nuzul al-Quran 1400 Tahum Jalan Hal Ehwal Ugama), İngilizce Orijinalinden tercüme
- *Pengantar Studi Islam,* Jakarta 1974, (İslama Giriş Kitabının tercümesi)

PORTEKİZCE

- "O Islâo en France", *O Islâo,* II/3, Lizbon 1972

JAPONCA

- Niçin Oruç Tutuyoruz? adlı eserin japonca tercümesi, 1974 (?), 1975

BOŞNAKÇA (YUGOSLAV DİLİ)

- *Uvod u Islam* (İslama Giriş kitabının tercümesidir), Visoko 1973
- *Muhammed A.S., Zivot-Djelo (İslam Peygamberi* adlı kitabın tercümesi, iki cilt), Zagreb 1977

TAMUL DİLİ

- (Niçin Oruç Tutuyoruz ?) Madras 1975
- (İslama Giriş), Madras 1978
- (Resûlullah Zamanında Eğitim sistemi), Madras 1979

ARAPÇA

Kitaplar:

مجموعة الوثائق السياسية للعهد النبوى والخلافة الراشدة ، مصر ١٩٤١ ، ١٩٥٦ ، بيروت ١٩٦٥ .

كتاب النبات للدينورى ، قاموس أبجدى من حرف السين الى حرف الياء ، ملتقطات من كتب المتأخرين ، ويكمل الجزء المطبوع فى اوروبا الذى يحتوى المواد من حرف الالف الى الزاى ، مصر ١٩٧٣ .

تاريخ تطور الدستور عند المسلمين ، المجلد الاول يحتوى على مكة قبل الاسلام ، ومن العهد النبوى الى نهاية العصر الاموى (محاضرات جامعة استانبول) . مخطوطة .

أديان العالم ومقارنتها على حدة مع الاسلام ، (محاضرات جامعة استانبول) ، مخطوطة .

Metin neşri (édition critique) :

صحيفة همام بن منبه مع مقدمة فى تاريخ تدوين الحديث ، دمشق ١٩٥٣ . مع الترجمة الاردوية وزيادات فى المقدمة ، حيدرآباد ١٩٥٥ ، ١٩٥٦ . مع الترجمة الانكليزية وزيادات فى المقدمة ، حيدرآباد الدكن ١٩٦١ ، ١٩٧٩ .

رسالتان لمحمد بن حبيب البغدادى : كتاب ما جاء اسمان أحدهما أشهر من صاحبه فسميا به ، وكتاب الامثال: فى مجلة المجمع العلمى العراق ، بغداد ، ج ٤ ، ١٩٥٦ .

أنساب الاشراف للبلاذرى ، ج ١ ، مصر ١٩٥٩ .

كتاب الانواء لابن قتيبة (مع اشتراك الاستاذ شارل پلا)، حيدرآباد الدكن ١٩٥٦ .

الذخائر والتحف للقاضى الرشيد بن الزبير ، الكويت ١٩٥٩ .

المعتمد فى اصول الفقه لابى الحسين البصرى المعتزلى ،
مخلدان ، دمشق (بيروت) ١٩٦٤ – ١٩٦٥ .

كتاب مورز الجواهر فى تاريخ البصرة والجزائر
(من الخليج الفارسى) لابن العراق،
اسلام آباد ١٩٧٣ .

كتاب المبدأ والمبعث والمغازى لابن اسحاق ، (أجزاء)،
الرباط ١٩٧٦ (سيرة ابن إسحاق) .

مقدمة على نشرة سنن سعيد بن منصور ، راجع فى المجلد
الاول منها ، ذابهيل/الهند ١٩٦٨ .

قرآن سيد نا عثما ن ، طبعة عكسية مصغرة ،
قتا د تليا ١٩٨٠ را جع ا لقسم ا لا نكليزى

غياث الامم لامام الحرمين الجوينى ، ينتظر الطبع .

Makaleler:

أقدم دستور مسجل فى العالم ، وثيقة مهمة للعصر النبوى،
فى تقرير مؤتمر دائرة المعارف العثمانية ، حيدرآباد
الدكن ١٩٣٨ .

دارم وتوث ، فى مجلة المجمع العربى الدمشقى ، ج ٢٩ ،
١٩٥٤ .

شجرة دارم ومزيتها ، مجلة المجمع العلمى الدمشقى ،
ج ٣٠ ، ١١٥٥ .

أفكار أبى حنيفة الدينورى فى العلوم الطبيعية ، مجلة المجمع
العلمى الدمشقى ، ج ٣١ ، ١٩٥٦ .

المخطوطات العربية فى باريس ، مجلة معهد المخطوطات ،
مصر ج ٢/٢ ، ١٩٥٦ .

مخطوطة جديدة من أنساب الاشراف للبلاذرى ، مجلة معهد
المخطوطات ، مصر ١/٦ – ٧ ، ١٩٦٠ .

استدراك من كتاب النبات للدينورى ، مجلة المجمع
العلمى الدمشقى ، ج ٣٦ ، ١٩٦١ .

حول ذبائح أهل الكتاب ، مجلة الحج ، مكة المكرمة
ج ١٠ أغستوس ١٩٦١ .

كتاب عمر الى أبى موسى الاشعرى المشهور بكتاب سياسة
القضاء وتدبير الحكم (مع بحث فرنسى) ، باريس

هل للقانون الرومى تأثير على الفقه الاسلامى ؟
بيروت ١٩٧٣ .

كتاب الشعاعات للكندى ، فى مجلة العلم ، تونس ، عدد
٩ الى ١٤ ، ١٩٧٢ – ١٩٧٣ .

هل تأثر الفقه الاسلامى بالقانون الرومى ؟ فى الوعى
الاسلامى ، الكويت ، فبراير ١٩٦٦ (١ ج
١١/١) .

الاواصر القومية فى نظر الاسلام ، فى البعث الاسلامى ،
لكهنو بالهند ، ج ٢/١٥ ، اكتوبر ١٩٦٦ .

السير أو القانون الدولى ، فى الدراسات الاسلامية ،
اسلام آباد ، ج ٣/٣ ، سبتمبر ١٩٦٨ .

حول موضوع الزى الاسلامى–الحجاب ، فى الشهاب ،
بيروت ، ج ٢/١٥ ، ١٥ سبتمبر ١٩٦٨ ، ج
٢١/٢ ، ١٥ دسمبر ١٩٦٨ .

وضع المصطلحات العلمية وتكميل الخط العربى لاستعماله
فى الجامعة العثمانية بحيدرآباد ، فى متنوعات محمد
الفاسى ، الرباط ، دسمبر ١٩٦٩ .

علم النبات عند المسلمين ومكانة الدينورى فيه ، فى الفكر
الاسلامى ، بيروت ، ج ١ ، مايو ، يونيو ، يوليو ،
اغستوس ، اكتوبر ١٩٧٠ .

صلات ارنست رنان مع جمال الدين الافغانى ، فى الفكر
الاسلامى ، بيروت ، ج ٢/٢ ، فبراير ١٩٧١ .

توحيد الاحكام وتدوين الفقه على أيدى الائمة زيد بن
على وأبى حنيفة ومالك والشافعى ، فى الايمان ،
الرباط ، ج ١٥ ، اغستوس ١٩٧١ .

حاجة ماسة الى طالب مسلم لعلم الهيئة ، الرائد ، آخن/ المانيا ، سبتمبر ١٩٧٦ .

تراجم القرآن الى اللغات الاجنبية ، المجلة العربية ، الرياض ، مايو ويونيو ١٩٧٧ .

فتح الاندلس (اسپانيا) فى خلافة سيدنا عثمان سنة ٢٧ للهجرة .

İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, Istanbul, VII/1-2, 1978.

خلق الكائنات وأصل الانواع حسب القرآن والمفكرين المسلمين .

Tayyib Okiç Armağani, İslami İlimler Fakültesi, Erzurum, 1978, p. 9-38.

FARSÇA

گفتار سيد جمال الدين و ارنست رنان در بارۀ اسلام وعلم (ترجمۀ سيد هادى خسرو شاهى) حكمت ، قم/ايران . ١٩٦٠ - ١٩٦١ .

سيد جمال الدين وافكاراو (ترجمۀ مرتضى مدرسى چهارد هى) ، آئين اسلام ، تهران ، ١٩/محرم ، ٢٥/صفر ١٣٧٤ .

بانكهاى استقراضى بى مرابحه، (ترجمۀ على اصغر حريرى)، وحيد ، تهران ، ج ٣/١٢ ، ١٩٦٦ .

رسول اكرم در ميدان جنگ (ترجمۀ سيد غلام رضا سعيدى) ، تهران ١٩٥٦ ؛ چاپ دوم بعد نظر ثانى ترجمه از مولف) ١٩٧٠ .

عمل صالح از صالح كنبو ، اشارية كتاب ، كلكتة ١٩٤٦ .

استقلال حقوق اسلام نسبت به حقوق روم ، اثر نلينو ، (از ترجمۀ فرنسيى حميد الله) ، (ترجمۀ عبدالغفور روان فرهادى)، مجلۀ حقوق ، فاكولتۀ حقوق ، كابل ، جدى ١٣٣٤/١٩٤٦ .

آراء كاتب چلبى فى بعض المسائل الفقهية المتأثرة بعلم الهيئة الجديد ، فى اسلام تدقيقلرى ئنستى توسو درگيى ، كلية الآداب بجامعة استانبول . ج ٤/٣-٤ ، ١٩٧١ .

فقهاء ايران قبل الطوسى . فى تقرير المؤتمر للذكرى الألفية للشيخ الطوسى ، مشهد ، ج ٢ ، وعنه فى الوعى الاسلامى ، الكويت . ج ٨ ، يوليو ١٩٧٢ .

النفط فى معرفة المسلمين ، فى مجلة العلم ، تونس ، ج ١/٧ ، ١٩٧٢ .

الحجر الاسود يمين الله فى الارض ، فى الفكر الاسلامى، بيروت ، ج ٣/١٠ ، اكتوبر ١٩٧٢ .

مشاورات دينية، فى مجلة الرائد، آخن/ المانيا الغربية، شهر ديسمبر ١٩٧٩

الألمان فى خدمة القرآن . مجلة فكر وفن ، هامبورگ ألمانيا ، عدد ٢ ، ١٩٦٣ .

صناعة الكتابة فى عهد الرسول والصحابة ، مجلة فكر وفن، هامبورگ/ألمانيا ، عدد ٣ ، ١٩٦٤ .

تواقيت الصوم والصلاة فى المناطق غير المعتدلة ، المسلمون ، جنيف ، ج ٥ ، ١٩٦٤ .

أفكار ابن رشد فى فلسفة الحقوق والقانون ، فى الكتاب الذهبى للمهرجان التذكارى ، تطوان/المغرب ١٩٦١ .

مقدمة على نشرة أحكام أهل الذمة لابن القيم ، فى المجلد الاول منها ، دمشق ١٩٦١ - ٤ .

كلمة الختام (فى نشرة كتاب المحبر لمحمد بن حبيب البغدادى . حيدرآباد الدكن ١٩٤٢ .

مملكة حيدرآباد الدكن ، المملكة الآصفية ، بغداد ١٩٤٨ .

URDUCA

L'auteur a traduit en urdu un nombre considérable de livres et d'articles, à partir de francais, russe, allemand, anglais espagnole, italien, arabe, persan et turc. On n'en signalera ici que quelques livres seulement:

Ernest Nys, Origines du droit des gens (publication de l'Osmania University, Hyderabad-Deccan 1948. sous le titre:

جدید قانون بین الممالک کا آغاز

Macdonald, Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory (ch. Jurisprudence & Constitution), Hyderabad-Deccan:

اسلامی اصول قانون اور نظریۂ دستوری کا ارتقا

Garcin de Tassy, Discours etc., 4 vols., nouvelle éd. collationnée sur l'original et profondement revisée, Karachi:

خطبات و مقالات

Charles Dupuis, Les antécédents de la Société des Nations:

مجلس اقوام کے پیشرو en MS.

I. Kratchkovski, Introduction à l'éd. de son al-Aḫbār aṭ-ṭiwāl, incorporée dans la traduction en urdu de cet ouvrage de Dīnawarī avec un supplement, Lahore 1966:

الاخبار الطوال للدینوری، مترجمۂ محمد منور

Rowlandson, traduction de ses notes sur le livre de Zainuddīn al-Maʿbarī et traduction de l'original arabe:

تحفة المجاهدين في بعض أخبار البرتگاليين en MS.

Kitaplar:

رومی اور اسلامی ادارۂ غلامی ، حیدرآباد دکن ۱۹۳۰ .

قانون بین الممالک کے اصول اور نظیریں ، حیدرآباد ۱۹۳۶ ، ۱۹۳۵ .

عہد نبوی کے میدان جنگ . باتصویر ، حیدرآباد طبع اول ، ثانی ثالث .

عہد نبوی میں نظام حکمرانی . دھلی ۱۹٤٦ ، حیدرآباد ۱۹٤۸ .

رسول اکرم کی سیاسی زندگی ، لاهور ۱۹۵۰ وغیرہ .

امام ابو حنیفہ کی تدوین قانون اسلامی ، حیدرآباد طبع رابع ۱۹۵۷ .

شرح قانون شہادت سرکار عالی ، حیدرآباد دکن

نیلگری ، حیدرآباد دکن .

تذکرۂ شعبۂ قانون جامعۂ عثمانیہ ، حیدرآباد دکن

خطبات گارسان د تاسی ۲ جلد ۱۹٦٤ تا ۱۹۷۸ ،

مقالات گارسان دتاسی ۲ جلد ۱۹٦٤ تا ۱۹۷۹ع (سید راس مسعود، یوسف حسین خان وغیرتك مطبوعه ترجمه‌کی نظر ثانی، شائع کرده انجمن ترقی اردو ، کراچی

پٹرول گاس اور ابتدائی اسلام (در کتاب نذر زیدی ، شائع کرده مالك رام ، نئی دهلی ۱۹۸۰ ع ، صفحه ۹٤ تا ۱۰۳)

Makaleler:

حیدرآباد ایجوکیشنل کانفرنس ، اخبار تعلیم ، لاهور فروری ۱۹۲٦ .

اردو جهنڈی بولی : سمافور اور مارس ، مجله مکتبه ، حیدرآباد دکن جون ۱۹۲۸ . مجلة الکشافه ، حیدرآباد دکن ج ۱ ، عدد ۱ ، ۲ ، اکتوبر و نومبر ۱۹۳۱ .

ٹیپو سلطان اور اردو کی ترقی ، مجله عثمانیه جامعۂ عثمانیه ، حیدرآباد دکن جون ۱۹۲۸ .

ٹیپو سلطان کی معاشرتی اصلاحات اور نکاح پر اس کا ایک فرمان ، نظام گزٹ ، حیدرآباد ۱۳٤۹ھ (ماہ رجب) .

نمائش ثقافت اسلامیہ مع جشن نود سالہ دار العلوم حیدرآباد ، رہبر دکن روزنامہ ، حیدرآباد دکن دسمبر ۱۹٤۳ .

تاریخ ہند میں ملیبار کی اہمیت ، مجلۂ نارجیلستان تلچری، ہند ، مئی ۱۹۳۸ .

حیدرآباد کی ایک تعلیمی جوبلی . معارف ماہنامہ ، اعظم گڑھ ، فروری ۱۹٤٤ .

انجمن ہائے قرضۂ بے سودی ، معارف ، اعظم گڑھ ، مارچ ۱۹٤٤ .

انجمن ہائے قرضۂ بے سودی کا مقام تنظیم جدید میں . رہبر دکن روزنامہ ، صنعتی نمبر ، حیدرآباد دکن، ماہ بہمن ۱۳۵٤ فصلی/۱۹٤٤ء .

نظام عالم کی سابقہ کوششیں ، مجلۂ سیاست سہ ماہی ، حیدرآباد دکن ، دسمبر ۱۹٤۵ .

اجنبی اقوام کو مراعات خصوصی ، مجلۂ عثمانیہ ، جامعۂ عثمانیہ ، حیدرآباد دکن ، ج ۱٦ ، عدد ۲ ، ۱۹٤٤ .

حیدرآباد کے نظام زر کی اصلاح اور اعشاری نظام کی ترویج ، رہبر دکن روزنامہ ، صنعتی نمبر ، حیدرآباد ، ماہ بہمن ۱۳۵٤ فصلی/۱۹٤٤ .

تاریخ دکن ترکی ماخذوں سے ، روئداد دکن ہسٹری کانفرنس ، ۱۹٤۵ .

ایک موتمر رسم الخط و اعراب کی ضرورت ، اخبار قومی زبان ، کراچی ۱٦/جون ۱۹۵۰ .

اسلامی سکوں کا وفاق ، معاشیات سہ ماہی ، کراچی ٤/۳ ـ ۵ نومبر ، ڈسمبر ۱۹٤۵ .

قرآن مجید کے تراجم کی چند گتھیاں ، برگ گل ، ج ۵، کراچی ، ۱۹٦۰ .

حیدرآباد بین الاقوامی قانون کے نقطۂ نظر سے ، منشور روزنامہ ، حیدرآباد دکن ۲۹ رجب ۱۳٤۹ھ/ ۱۹۳۱ء .

ممالک محروسۂ سرکار عالی میں انگریزی ڈاک خانے ، رہبر دکن روزنامہ ، حیدرآباد دکن یکم فروری ۱۹۳۲ .

جرمنی اور فرانس کے جامعاتی امتحانات، شہاب ماہنامہ، حیدرآباد دکن ۱۹۳۸ء .

عربوں کی جہاز رانی ، معارف ، اعظم گڑھ ، مئی ۱۹۳٦ ، جون ۱۹۳٦ ، جون ۱۹٤٦ ،

شعبۂ دینیات جامعۂ عثمانیہ ، نظام گزٹ . ہفتہ وار ، حیدرآباد دکن یکم رجب ۱۳۵۵ھ/۱۹۳٦ء .

حیدرآباد کی خود مختاری اور اس کا ماضی و حال ، مجلہ نظامیہ ، ماہنامہ ، حیدرآباد دکن ۱۳۵٦ھ (۱۹۳۷ء) .

اقتدار اعلی کی ماہیت اور اس کا اطلاق مملکت آصفیہ پر ، رہبر دکن روزنامہ، حیدرآباد دکن، ۲۹ رجب ۱۳۵۷ھ/۱۹۳۸ء .

انجمن ہائے بلاسودی کی اہمیت ، مجلہ طیلسانین ، حیدرآباد دکن ۱۹٤۱ء .

قانون بین الممالک کی تازہ ترقیاں ، مجلہ طیلسانین ، حیدرآباد دکن ۱۹٤۱ء .

سواحل ہندوستان پر مسلمانوں کا توطن ، حواشی بر مقالۂ محمد مرتضی ، مجلۂ طیلسانین ، حیدرآباد دکن ۱۹٤۲ .

مدراس کی عظیم الشان نمائش تمدن اسلامی ، رہبر دکن روزنامہ ، حیدرآباد دکن ۱۱/رمضان ۱۳٦۲ھ/۱۹٤۳ء .

تقویم هجری اور عالم اسلامی میں ایک دن عید منانے کا مسئله ، البلاغ ماهنامه ، کراچی دسمبر ١٩٧٥ .

ڈوب مرے فرعون کا نام ، فاران ماهنامه ، کراچی ، مئی ١٩٧٧ : خط (اسی مضمون پر) ، فاران ، کراچی ، دسمبر ١٩٧٧ .

ملیبار کے احسان ہمالیہ سے کے بر اعظم پر ، (ملیباریوں کی اپنی کی خصوصی کتاب ہیں) ، کراچی .

کلام الله : حکمت و دانش کے چند نئے پہلو ، فاران ، ماهر القادری نمبر ، دسمبر ١٩٧٨ .

زبان زد قصے (عهد نبوی سے لے کر یوگوسلاویا تک) محراب ، لاهور/پاکستان ، ١٩٧٩ .

پاکستانی زبانوں کا رسم الخط، وفاق، قومی زبان، کراچی، ١٦/جون ١٩٥٠ع

خاتم الانبیاء صلی الله علیه وسلم کا جشن میلاد (جشن کی ممانعت کرنے والے لوگوں کی تردید . اخبار مسلمان مدراس/هند، ١ /جولائی ١٩٧٩ع، نیز اخبار رهنمائے دکن، حیدرآباد دکن، ٢٢/ جولائی ١٩٧٩ع

اسلامی مملکت کا دستوری تصور اور اصول دستور، رساله الحق، خٹک/پاکستان، اکتوبر ١٩٧٩

عهد نبوی کے واقعات کے لیے تقویمی پیچیدگیاں ، اورینٹل کالج میگزین ، لاهور/پاکستان ، ج ٤٠ ، مئی ، اگست ١٩٦٤ .

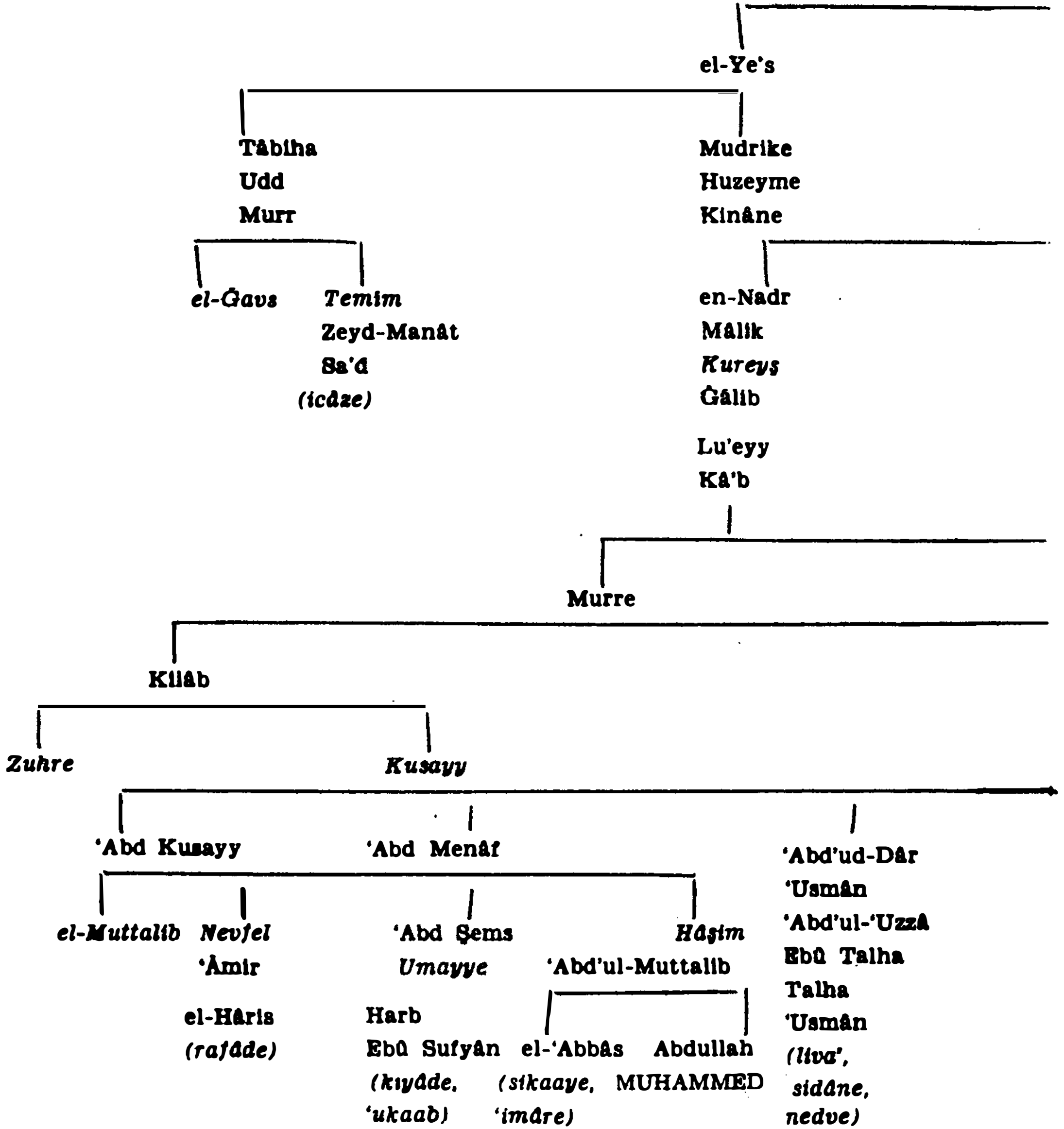
اردو دائرۂ معارف اسلامیه ، ماده هائے آبین ، آبنوس ، ابرهه ، احابیش ، احد ، بدر ، بعثت ، ثقیف ، حدیبیه ، حلف الفضول ، حنین ، خط ، خندق ، خیبر ، زینب بنت جحش ، سرخسی .

زبان اور الله کا کلام ، اورینٹل کالج میگزین ، لاهور . شمارۂ جشن صد ساله ، ج ٤٨/١ - ٢ ، ١٩٧٢ .

کیا قانون اسلامی رومی قانون کا مرهون منت هے ؟ ترجمه از فٹزجیرالڈ ، معارف ، اعظم گڑھ ، جنوری تا اپریل ١٩٧٣ .

تاریخ قانون میں مسلمانوں کا حصه ، کتاب نذر عابد . ج ١ ، ص ٢٣٥ تا ٢٤٤ ، نئی دهلی ١٩٧٤ .

İslâm öncesi Mekke Şehir-Devleti Hükûmet fonksionlarının hangi âile ve

kabilelerde olduğunu gösterir bir şecere

Mudar

'Aylân
Kays

Cedîle
Advân
(ifâze)

Sa'd
Ğatafân
Reys
Bağîd
Zubyân
Sa'd
'Avf
Murre
(?)

Mâlik
(nesî')

Huseys
'Amr

'Adî
Rezâh
Kurt
Abdullâh
Riyâh
'Abd'ul-'Uzzâ
Nevfel
el-Hattâb
'Umar
(sifâre)

Teym
Sa'd
Kâ'b
'Umar
'Âmir
Ebû Kuhâfe
Ebû Bekr
(aşnâk)

Yakza
Mahzûm
'Umar
'Abdullâh
el-Muğîre
el-Velîd
Hâlid
(kubbe a'inne)

Sehm
Sa'd
'Adî
Kays
el-Hâris
(hukûme, emvâl muhaccere)

Cumah
Huzâfe
Vehb
Halef
Umeyye
Safvân
(ezlâm)

Abd'ul-Uzzâ
Esed
el-Muttalib
'Abdullah-el-Esved
Zem'a
Yezîd
(meşûra)